doğuştan günümüze

BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

4

Çağ yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

ÇAĞ YAYINLARI UMUMÎ NEŞRİYAT NO : 1
Temel Eserler Serisi : 1/4

Yayınlayanlar :
Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)

Her hakkı *ÇAĞ YAYINLARI TIC. ve SAN. A.Ş.*'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel : 516 06 90 - 91

doğuştan günümüze
BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

DÖRDÜNCÜ CİLT

Çağ yayınları

Dizgi - Baskı Tashihi :
Üzeyir İLBAK — Şenel ÖZATA
Erkan UĞURSOY

Baskı:
FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77 - İSTANBUL

Cilt :
ÇAĞ CİLT SAN.
Matbaacılar Sitesi Kat : 3 No: 101
Tel : 576 22 73
Maltepe — Topkapı
İSTANBUL — 1988

Doğuştan Günümüze BÜYÜK İSLÂM TARİHİ'nin
Bu Cildinde Yer Alan Müellif ve Konular :

Prof. Dr. Nermin SİNEMOĞLU ● *Endülüs'te İslâm Sanatı*

● Bu ciltte yer alan konulardan «*III. Abdurrahman Devri*»'ne kadar olan kısım Dr. Halid es-Sufi'nin «*Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs*» (1980), «*III. Abdurrahman Devri*» Levi Provencal'ın «*Histoire de l'Espagne Musulmane*» (C. II, s. 1-164, Paris, 1950), «*III. Abdurrahman Devri*»'nden, «*Endülüs Emevi Devleti*»'nin sonuna kadar olan kısım R. Dozy'nin «*Spanish Islam*» (s. 448-592, Karaçi, 1978), «*Kültür ve Medeniyet bölümü*» için de S. M. İmamuddin'in «*Muslim Spanish*» (s. 137-170, Leiden, 1981) adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Bütün metinler Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız tarafından okunarak eksik ve kısa bahisler ikmâl edilmiştir.

Mütercimler :
Dr. Arif AYTEKİN ● Adil BEBEK
Ayşe Emel KEFELİ ● Durak PUSMAZ
Yrd. Doç. Dr. Aysel SAN ● Resul TOSUN
Rahmi YARAN ● A. Remzi YEŞİLLİ
Abdullah YÜCEL

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashihi :
Hikmet TEKİN

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN ENDÜLÜS'Ü FETHİ

I — Mağrib'in Fethi 15
1) Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Fetihleri 16
2) Mûsa b. Nusayr'ın İfrikiyye Valiliği ve İspanya'nın Fethi 19
3) Sebte'nin Muhasarası 24

II — Müslüman Hâkimiyetinden Önce İspanya
Vizigotlar'dan Önce Endülüs Tarihi 25

III — Endülüs'ün Fethi 29
1) Müslümanların Endülüs'ü Fetih Sebepleri 29
2) Fethi Hazırlayan Hâdiseler 30
3) Tarık b. Ziyad 32
a) Boğazın Geçilmesi 34
b) Gemilerin Yakılması Meselesi 34
c) Endülüs Kıyısına Varış ve Savaş Öncesi Hâdiseler ... 35
4) Vadi-i Bekka (Lekke) Savaşı 38

IV — Endülüs'te Fetih Hareketleri

V — Endülüs'te Valiler Devri 63
1) Abdülaziz b. Mûsa b. Nusayr'ın Valiliği 63
2) Eyûb b. Habib el-Lahmî'nin Valiliği 65
3) Hurr'un Valiliği 65
4) Semh b. Malik el-Havlanî'nin Valiliği 66
5) Abdurrahman b. Abdullah el-Ga:îki'nin İlk Valiliği ... 70
6) Anbese b. Suheym el-Kelbî'nin Valiliği 70
7) Anbese'den Sonraki Valiler 73

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ

I — Abdurrahman b. Muâviye Devri 117
a) Abdurrahman b. Muâviye'nin Kısaca Hayatı 117
Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e Kaçışı 120

b) Abdurrahman'a Karşı Fihriler'in Muhalefeti 121
Abdurrahman b. Muâviye Devrinde Ortaya Çıkan İsyan ve Hareketler 128
a) Dıştan Kaynaklanan İsyanlar 128
b) İtikadî Amaçlı Siyasi Hareketler 134
c) Endülüs'ün Çeşitli Bölgelerindeki Diğer Ayaklanmalar 147
Abdurrahman'ın Gazaları ve Franklar ile Temasları 147
Abdurrahman'ın İmar Faaliyetleri 152
Abdurrahman b. Muâviye'nin Şahsiyeti 153
Abdurrahman'ın Veliaht Tayin Etmesi 157

2 — I. Hişam b. Abdurrahman Devri 158
a) Hişam b. Abdurrahman'ın Kısaca Hayatı 158
b) Şahsiyeti 158
c) Hişam'ın Dahilî İcraatı 159
d) Hişam Döneminde Çıkan İsyanlar 160
e) Hişam Döneminde Seferler 163

3 — I. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman Devri 166
a) Hakem'in Kısaca Hayatı 166
b) I. Hakem'in İç İcraatı 166
c) I. Hakem Döneminde İç Karışıklıklar ve İsyanlar 170
d) Hakem ve Kuzeyde Küçük İspanyol Devletleri 186
e) Hakem Devrinde Endülüs Emevî Devletinin Franklar ile Münasebetleri 190
f) Hakem'in Edebî Şahsiyeti 192

4 — II. Abdurrahman b. Hakem Devri 195
a) Abdurrahman b. Hakem'in Kısaca Hayatı 195
b) II. Abdurrahman'ın İç Politikası 195
c) II. Abdurrahman Devrinde İç Karışıklıklar ve İsyanlar 198
d) Normandların Endülüs'e Hücumu 206
e) Kurtuba'da Dinî Taassup Hareketleri 213
f) II. Abdurrahman Devrinde İspanyol Devletleri 216
g) Abdurrahman'ın Devlet Ricali 222
h) II. Abdurrahman'ın Veliaht Tayin Etmesi ve Tarub'un Entrikaları 223
ı) II. Abdurrahman'ın Edebî Şahsiyeti 228
aa) Abbas b. Firnas 231
bb) Ziryab 232
cc) Yahya el-Gazzal 237
i) II. Abdurrahman'ın Ölümü 240

5 — **Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem Devri** 241
a) Muhammed'in Kısaca Hayatı 241
b) Muhammed'in Şahsiyeti 241
c) Dahili İcraatı 247
d) Emir Muhammed Devrinde İsyanlar 250
e) Emir Muhammed Devrinde Normandiyalıların Endülüs'e Saldırıları 262
f) Emir Muhammed'in Gazaları 264

6 — **Munzir b. Muhammed Devri** 269
a) Munzir'in Kısaca Hayatı ve Şahsiyeti 269
b) Munzir'in Dahili İcraatı 270
c) İç Karışıklıklar ve İsyanlar 270
d) Munzir'in Ölümü 274

7 — **Abdullah b. Muhammed Devri** 276
a) Hayatı ve Şahsiyeti 276
b) Abdullah'ın Dahili İcraatı 277
c) İç İsyanlar ve Karışıklıklar 278
d) Emir Abdullah Zamanındaki Gazalar 301
e) Emir Abdullah'ın Oğlu Muhammed'in Kardeşi Mutarrif Tarafından Öldürülmesi 302
f) Emir Abdullah'ın Edebî Şahsiyeti 305
g) Emir Abdullah'ın Vefatı 306

8 — **Abdurrahman b. Muhammed Devri** 308
a) Abdurrahman'ın Hayatı ve Şahsiyeti ... 308
b) Abdurrahman'ın Dahili İcraatı 309
c) III. Abdurrahman Devrinde İç Karışıklıklar ve İsyanlar ... 310

III. Abdurrahman'ın Komşuları ile Münasebetleri

I — **Kurtuba ve III. Abdurrahman Devrinde İspanya'nın Kuzeyindeki Hristiyan Krallıkları**
1 — II. Ramiro'nun Tahta Çıkışına Kadar Kurtuba, Leon ve Pamplona 321
2 — II. Ramiro Devrinde Kurtuba ve Leon ... 329
Fosse de Simancas (Simancas Çukuru) Felaketi 329

II — **Kurtuba ve Abdurrahman en-Nâsır'ın Hakimiyetinin son Yıllarında Leon ve Pamplona Krallıkları** 336
1 — Mağrib'deki Emevi ve Fatımi Devletlerinin İktidar Mücadelesi ve III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika Politikası 342
2 — III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika Politikası 351

III — Halife ve Halifelik Hayatı

1 — Halife ve Emiru'l-Mu'minin III. Abdurrahman ... 359
2 — Halifenin Aile Çevresi ... 362
3 — Halifenin Saray Hizmetlileri ve Köleler ... 364
4 — Abdurrahman en-Nâsır Devrinde Saray Hayatı ... 368

9 — Hakem b. Abdurrahman Devri ... 381

a) Hakem'in Şahsiyeti ve Dahilî İcraatı ... 381
b) II. Hakem'in Komşularıyla Münasebetleri ... 383
c) II. Hakem Döneminde İbn Ebî Amir ... 386
d) Moritania'daki Olaylar ve Hakem'in Ölümü ... 389

10 — Hişam b. Hakem Devri 394

a) Hişam'ın Kısaca Hayatı ... 394
b) Emevî Sarayındaki Slav Nüfuzu ve II. Hişam'ın Tahta Çıkarılması ... 394
c) Hişam Döneminde İbn Ebî Amir ... 399

İbn Ebi Amir'in Ölümünden Sonra Endülüs ... 426

a) Abdülmelik el-Muzaffer'in Kısa Süren İktidarı ... 428
b) Abdurrahman b. İbn Ebî Amir ... 429
c) Abdurrahman'a Karşı İsyan ve Muhammed el-Mehdî ... 430
d) Muhammed el-Mehdî'nin Kısa Süren İktidarı ve Bitmeyen İsyanlar ... 434
e) II. Hişam'ın Tekrar Başa Getirilmesi ... 435
f) Süleyman el-Müstain ... 436
g) Hişam'ın Tekrar Tahta Çıkarılması ... 440
h) Kurtuba'nın Yağmalanması ve Süleyman'ın Tekrar İdareye Getirilmesi ... 441

Hammudiler

a) Hammudi Ali en-Nâsır ... 446
b) Ali Hammud'un Sonu ve Kasım'a Biat Edilmesi 450
c) Kasım'ın Sonu ve Hammudî Yahya ... 454
d) IV. Abdurrahman'ın İktidara Getirilmesi ... 455
e) V. Abdurrahman'ın İktidara Getirilmesi ve Entrikalar ... 456
f) V. Abdurrahman'ın Öldürülmesi ve III. Muhammed'in Tahta Çıkışı ... 457
g) III. Hişam'ın Tahta Geçişi ... 459
h) III. Hişam'ın Tahttan İndirilişi ve Hilâfetin Çöküşü ... 462

Endülüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi Hakkında Görüşler 466

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVİLERİNDE KÜLTÜREL FAALİYETLER 475

I — Eğitim-Öğretim Faaliyetleri 477
1 — İlk Öğretim 477
2 — Yüksek Öğretim 479
3 — Dil 480
4 — Dersler 481
5 — Münazaralar 481
6 — Yurtlar 481
7 — Kitaplar 482
8 — Kitap Koleksiyonu 482
9 — Kurtuba Kitap Pazarı 483
10 — Kütüphaneler 484

II — Endülüs'te İlmi Hayat 486
Fıkıh ve İbn Hazm 486
1 — Fıkıh ve Hisbe ... 486
2 — İbn Hazm ... 489
3 — Endülüs'te Zahiri Mezhebi ve İbn Hazm 495

III — Endülüs'te Sosyal İlimler 497
1 — Felsefe ... 497
a) İbn Meserre ve Almeria Okulu ... 498
b) İbn Bacce ... 500
c) İbn Tufeyl ... 502
d) İbn Rüşd ... 503
2 — Edebiyat ... 507
a) Şiir ... 508
b) Endülüs Şiirinin Özellikleri ... 510
c) Endülüs'te Kullanılan Şiir Türleri ... 511
Endülüslü Şairler ... 512
1 — İbn Abd-i Rabbih ... 512
2 — İbn Hani ... 513
3 — İbn Zeydun ... 514
4 — İbn Kuzman ... 514
5 — İbn Haface el-Endülüsi ... 516
6 — Ebû İshak İbrahim b. Sehl ... 516
7 — Ebû Hayyan el-Ceylani ... 516
Filoloji ve Lügat Çalışmaları ... 517

Romanlar ve Darb-ı Meseller ... 517
Musıki ... 519
Endülüs Musıkisinin Avrupa'ya Tesiri ... 520

3 — Endülüs'te Tarih Çalışmaları 521

1 — İbn Kutiyye ... 522
2 — İbn Hayyan ... 522
3 — İbn Sa'd ... 522
4 — Hüseyin b. Asım ve Abdülvahid el-Merrakuşî ... 523
5 — İbnü'l-Hatîb ... 523
6 — İbn Haldun ... 523

IV — Fen İlimleri ... 525

1 — Coğrafya ve Haritacılık ... 525
2 — Astronomi ... 527
3 — Matematik ... 529
4 — Zooloji ve Botanik ... 530
5 — Kimya ve Tıp ... 532

V — Endülüs'te Ticarî ve İktisadî Hayat

1 — Ticarî ve İktisadî Hayat ... 536
2 — Tarım ... 537
3 — İmalat Sanayii ... 537
4 — Ticaret ... 538
Latince Tercümeler Merkezi Tuleytula ... 539

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE İSLÂM SANATI

1 — Kurtuba Ulu Camii ... 542
2 — Medinetu'z-Zehra ... 553
3 — Medinetu'z-Zehra Camii ... 556
4 — Bib-Mardun Camii (Tuleytula) ... 559
5 — Caferiye Sarayı (Saragossa) ... 563
6 — Askeri Mimarî ... 563
7 — Mimarî Süsleme 566
8 — el-Hamra Sarayı 566
9 — Küçük Eserler 572

Sonuç 574

İNDEKS ... 577
BİBLİYOGRAFYA ... 609
KRONOLOJİ ... 615

ENDÜLÜS

Ufku öpen atların öptüğü son ufuk sen
İslâm'ın şafak şafak söktüğü son ufuk sen
Senden sonra yaşanan acılar hikâyesi
Bir ümmetin gözyaşı döktüğü son ufuk sen.

Ahmet TAŞGETİREN

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN ENDÜLÜS'Ü FETHİ

I — MAĞRİB'İN FETHİ

Amr b. el-As'ın 21(642) senesinde Mısır'ın fethini tamamlamasından sonra müslüman komutanlar, Mağrib'in fethini, maddi, siyasî ve coğrafî faydalarının yanısıra, Kuzey Afrika'daki Bizans tehlikesini ortadan kaldırma açısından da gerekli gördüler.

Amr b. el-As'ın Mağrib'in fethine gönderdiği ilk komutan Ukbe b. Nâfi b. Kays el-Fihri'dir. Bu komutan, Züveyle ve Berka'yı fethetti. Bunun üzerine Amr b. el-As bizzat kendisi Berka'ya gelerek, *«âkil, bâliğ her fert başına bir dinar»* cizye ödemeleri şartıyla Berka halkıyla barış yaptı.(1)

Amr b. el-As, buradan Trablus üzerine yürüdü, fakat, orada Berka'dakinden daha güçlü bir mukavemetle karşılaştı. Trablus halkı, Nefûse kabilelerinden yardım istedilerse de herhangi bir yardım gelmedi ve Amr, Trablus'u da fethedip ahalisine cizye koydu (22/643). Amr, Halife Hz. Ömer'e kazandığı zaferleri ve fethettiği yerleri bir mektupla bildirdi. Karşılarında, aralarında bir birlik bulunmayan dağınık ve zayıf kuvvetler kaldığını ve ilerlemenin daha kolay olacağını da belirtti. Fakat Hz. Ömer'den aldığı cevap harekâtın durdurulması şeklindeydi. Amr, bunun üzerine Mısır'a döndü.(2) Hz. Osman'ın onu azledip yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i tayin ettiği 25(646) yılına kadar orada kaldı.

---

(1) İbn İzari el-Merrakuşi, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 1; Belazuri, bu konuda «Amr'ın Berka (Antables) ahalisiyle onüçbin dinar cizye üzerinden barış antlaşması yaptığını» zikrediyor. Bkz. Belazuri, Futuhu'l-Buldan, 225

(2) Bazı araştırmacılar, Mısır'daki durum Amr'ın Mısır'a dönmesini gerektirdiği için onun Mısır'a döndüğünü belirtmektedirler.

1) Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in Fetihleri:

Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Mısır'dan İfrikiyye (Tunus)'ye süvari birlikleri göndererek küçük çapta askerî harekâtlara girişiyordu. Böylece zamanla kendisinde İfrikiyye'yi fethedebileceği düşüncesi oluştu. Çok geçmeden Halifeye bölgenin stratejik durumunu ve sahip olduğu özellikleri bir rapor halinde sundu. Bunun üzerine Halife Hz. Osman, İfrikiyye'nin fethini gerçekleştirmek üzere bir ordu hazırlanması kararını aldı.(1)

27(648) senesinde alınan bu karar üzerine Hicaz'daki kabilelerden özellikle de Medine çevresindekilerden, teşkil edilen orduya pek çok asker katıldı.(2) İçlerinde zamanın şöhretli pek çok savaşçısı da bulunuyordu. Mervan b. Hakem, kardeşi el-Hâris b. Hakem, Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Sıddîk, Abdullah b. el-As, Abdullah b. Abbas, Abdurrahman b. Talhâ, Abdullah b. Ömer b. Hattab, Abdurrahman b. Zeyd b. Hattab, el-Müsavvir b. Mahreme b. Nevfel, Âsım b. Amr, Bişr b. Ertât, Hamza b. Huveylid, Züheyr b. Kays bunlardan bazılarıdır.(3)

Hazırlıklar biter bitmez Halife orduyu topladı ve onları cihada teşvik eden bir konuşma yaptı. Daha sonra konuşmasını şu sözlerle bitirdi:

«*Abdullah b. Sa'd'a, size iyi davranıp, sizi kırmamasını tenbih ettim. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e varıncaya kadar size el-Hâris b. el-Hakem'i emir tayin ettim. Oraya varınca emiriniz Abdullah'dır.*» (4) Bundan sonra halife orduya silâhlarını dağıttı ve bin deve verdi.(5)

Böylece yola çıkan Hicaz askerleri, Mısır'da kendilerini bekleyen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in ordusuna katıldılar. Sayıları yirmi bini

(1) Nuveyrî, (Nihayetu'l-Ereb, XXII, 2) bu konuda şöyle diyor: «Osman İfrikiyye'ye sefer hususunda sahabeyle istişarede bulundu. Ebu'l-A'ver Said b. Ebî Yezid dışında sahabenin hepsi ordu gönderilmesini tavsiye etti. Osman, Ebu'l-A'ver'e: Ordu gönderilmesini niçin istemiyorsun ey Ebu'l-A'ver? diye sordu. Ebu'l-A'ver, Ömer b. Hattab'ın mecbur kalmadıkça hiç bir müslümanın denize açılmasını istemem dediğini duydum, senin Ömer'e muhalefet etmeni uygun bulmuyorum diye cevap verdi. Sonra Zeyd b. Sabit ve Muhammed b. Mesleme'ye de görüşlerini soran Halife onlardan da olumlu cevap alınca, orduyu hazırlama kararına vardı.»

(2) Belazurî, Futuhu'l-Buldan, 228

(3) Nuveyrî, bu orduya katılan meşhurların kabile ve ailelerini zikredip bir liste vermiştir. Bkz. Aynı eser, XXII, 2-3

(4) İbn Abdülhakem, Futuhu Mısr ve'l-Mağrib, 246; Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 3

(5) Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 3

bulan bu ordu, Abdullah'ın komutasında İfrikiyye seferine başladı.

Aslında Bizans'a bağlı bulunan ve İmparator Heraklios tarafından tayin edilmiş olan İfrikiyye valisi Georgios'un nüfuzu, Trablus'tan Tanca'ya kadar uzanıyor ve kendisi bağımsız hareket ediyordu.

Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, yolda öncü birliklerin ve keşif müfrezelerinin getirdiği bilgileri değerlendirerek İfrikiyye harekâtına başladı. Berka'yı geçerek Trablus'a ulaştı. Onun bu birlikleri birbiri arkasından ilerliyor, bol miktarda ganimet ele geçiriyor ve düşman ordusunu takip ediyordu. Kısa bir zaman sonra Georgios'un merkezi olan Subeytıla şehrine yaklaştı. Georgios, müslümanların geldiğini duyunca şehri korumak için bir ordu hazırladı. Çeşitli rivayetler bu ordunun yüz yirmi bin kişiden meydana geldiğini belirtmektedirler. (1) Bu yüzden de müslüman komutanlar defalarca toplanıp bu büyük orduyu nasıl mağlup edecekleri hususunu görüştüler.

Savaştan önce Ebi Serh'in elçileri, Georgios'a İslâm'a girmeyi veya cizye şartıyla teslim olmayı teklif etmiş, fakat Georgios bunları reddederek neticeyi kuvvete bırakmıştı.

Bizans valisi her zaman savaşı idare ettiği kürsüsünün kurulmasını emretti ve kızıyla birlikte gelip oraya oturdu. Kızına yüzünü açmasını söyleyerek kürsünün önünde toplanmış olan askerlere sordu:

— *Bu kızı tanıyor musunuz?*

Askerler :

— *Evet, bu bizim prensesimizdir. Kraliçemizin kızıdır* dediler. Bunun üzerine Müslüman komutan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i öldüreni kızıyla evlendireceğini ve yanındaki ziynet ve cariyeleri drahoma olarak vereceğini ilân etti.(2) İki taraf da savaş hazırlıklarını tamamladılar. İki ordu *Subeytıla*'ya bir günlük mesafedeki *Bakuba* denilen yerde karşılaştı. Savaş günlerce devem etti. Her sabah savaş başlıyor ve öğle ezanına kadar sürüyor daha sonra savaş durdurularak ertesi gün için hazırlık yapılıyordu.

Savaş iki taraf arasında böylece sürüp giderken Abdullah b. Zübeyr'in aklına bir hile geldi ve Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in çadırına gelerek ona :

«*Ben durumumuzu düşündüm ve gördüm ki onlar çok, biz aziz ve onlar her tarafa kuvvet yığmış bulunuyorlar. Öğle ezanı okununca kılıçlarını kınlarına koyup dönüyorlar. Müslümanlar da artık âdet*

(1) İbn İzari el-Merrakuşi, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 5; Nuveyri, Aynı eser, XXII, 4; İbn Haldun, el-İber, II, 129

(2) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 5; İbn Haldun, el-İber II, 129; İbn İzari el-Merrakuşi, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 5

üzere böyle yapıyorlar. Öğle ezanı savaşın bittiği mânâsına geliyor. Ben diyorum ki, yarın bir kısım müslüman süvariler silâhlarıyla hazır beklesin, bir kısmı çıkıp düşman yoruluncaya kadar onlarla savaşsınlar. Her iki taraf da karargâhına çekilince, ihtiyatta bekleyen müslüman süvariler atlarına atlasınlar ve ansızın onlara hücum etsinler. Belki böylece Allah bizi onlara galip kılar. Zaferi Allah'dan başkası veremez.»(1)

İbn Ebî Serh bunu duyunca, hemen Abdullah b. Abbas'ı, kardeşlerini, sahabeyi ve kabile reislerini toplayarak İbn Zübeyr'in görüşünü onlara anlattı. Onlar da bu görüşü doğru bularak uygulamaya konulmasını istediler.

O gece herkes hazırlık yaptı ve sabah olunca iki taraf da savaş alanına çıktı. Havanın çok sıcak olmasına rağmen taraflar son derece şiddetli bir çarpışmaya tutuştular. Fakat çok geçmeden hem müslümanların, hem de düşmanın gücü tükenmişti. Nihayet öğle saatlerinde savaş durdurularak askerler istirahate çekildi. İşte o anda müslümanların savaşa sokmadıkları ihtiyat kuvvetleri ortaya çıktı. Ansızın Bizans ordusuna saldırdı. Neye uğradıklarını şaşıran düşman askerleri, kılıçlarını çekmeye bile fırsat bulamamışlardı. Kısa zamanda dağıldılar. O arada İbn Zübeyr de düşman komutanı Georgios'u öldürmüştü.

Müslümanlar, bu kesin zaferlerinin neticesi olarak bol miktarda ganimet ve esir ele geçirdiler. Georgios'un kızı da esirler arasında idi. Abdullah b. Zübeyr'in payına düşen kız bir kaç gün sonra intihar etti.(2) Daha sonra kolayca *Subeytıla* şehrini de ele geçiren müslümanlar, çevreye keşif birlikleri göndermeye devam ettiler. Diğer taraftan müslümanların burada kazandığı zaferi öğrenen civar kabileler de Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e sulh yapmak için elçiler göndermeye başladılar. İbn Ebî Serh, bunlarla cizye olarak üçyüz kantar altın vermeleri şartıyla antlaşma yaptı.(3)

İbn Ebî Serh, zafer haberini ve ganimet miktarını bildiren bir raporu Abdullah b. Zübeyr'le Halife Hz. Osman'a gönderdi. Abdullah

---

(1) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 6

(2) İbn Abdülhakem, Fütuhu Mısr ve'l-Mağrib, 248. Başta Nuveyri olmak üzere bazı tarihçiler, İbn Zübeyr'in onu evlât edindiğini söylerken, bazıları da bu kızın Ensar'dan birinin payına düştüğünü belirtmektedirler.

(3) İbn Abdülhakem, Aynı eser, 247; İbn İzari el-Merrakuşî, Aynı eser, I, 8; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 7; Belazuri Fütuhu'l-Buldan'ın 229'uncu sayfasında cizye miktarının iki milyon beş yüz bin dinar olduğunu zikrediyor.

b. Sa'd b. Ebî Serh, hicrî 36(657) senesinde azledilinceye kadar, İfrikiyye ve Mısır valiliğinde kaldı ve seferlerine devam etti. Görevden alındıktan sonra ise Filistin'e geldi ve ölünceye kadar Askalan şehrinde ikamet etti.

2) Mûsa b. Nusayr'ın İfrikiyye Valiliği ve İspanya'nın Fethi:

Mûsa b. Nusayr, 19(641) yılında doğmuştur. Lahm veya Bekr b. Vâil kabilesinden olduğu tartışmalıdır. İbn Başkuval, *Sıla* adlı kitabında onu Mûsa b. Nusayr b. Abdurrahman b. Zeyd olarak vermiştir.

İbn Saîd, Mûsa'nın aslını araştırırken onun aslen Lahmî mi, yoksa Lahm kabilesinin mevlâsı mı? olduğu; Berberî mi, yoksa halife Abdülmelik b. Mervan'ın kardeşi Abdülaziz'in Mevlâsı mı? olduğu hususundaki tereddütlerini bildirmektedir. Öte yandan el-Hucarî, Mûsa'nın aslen Hicaz'daki Vadi'l-Kurâ'dan olduğunu söylemektedir. İbn Faradî de Endülüs fatihi Mûsa b. Nusayr'ın «*Ebû Abdurrahman*» künyesini taşıdığını ve Lahm kabilesinden olduğunu Temîm-i Dârî'ye dayanarak Yezid b. Mesruk b. el-Yahsubi'den nakleder.

Ayrıca *Ahbar-u Mecmua* müellifi(1), el-Vakıdî(2), el-Himyeri(3) ve daha başka tarihçiler, «Mûsa b. Nusayr'ın, Aynu't-Temr'de Halid b. Velid tarafından esir alınanlardan birisi olduğunu, önce Bekr b. Vâil sonra da Abdülaziz b. Mervan tarafından satın alındığını» iddia etmektedirler.

Abdülaziz, onu İfrikiyye'ye göndererek oraların idaresini kendisine verdi.

el-Hazâinî ise, Halid b. Velid'in Aynu't-Temr'den Mûsa'nın babası Nusayr'ı getirdiğini iddia etmiştir.(4) Özetlersek, Mûsa hakkında tarihçilerin bu kadar değişik görüş ileri sürmelerine rağmen Lahmî veya Bekrî Arap asıllı olduğu ve Mısır valisi Abdülaziz'e çok yakın bulunduğu üzerinde ittifak vardır.

Tarihî kaynaklar, Mûsa'nın babası Nusayr'dan çok az bahsetmektedirler. Ancak, rivayetlerden Emeviler zamanında devlet idaresinde çalıştığı ve Muâviye b. Ebî Sufyan'ın komutanlarından biri olduğu anlaşılmaktadır.

Nusayr, Muâviye nezdinde itibar sahibi idi, fakat Sıffin'e katılmamıştır. Muâviye ona, «*Benimle gelmeni engelleyen nedir? Ben sa-*

(1) İbn Abdülhakem, Fütuh, 247
(2) Ahbar-u Mecmua, 2-3
(3) el-Vakıdî'den naklen el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 232
(4) el-Makkarî, Aynı eser, I, 234

na ödeyemeyeceğin kadar iyilik yaptım» diye sorunca Nusayr, «*Şükretmeme senden daha lâyık birini inkâr korkusu, sana teşekkür etmemi engelliyor*» der. Muâviye, «*O kimdir?*» deyince Nusayr, «*Yüce Allah'tır*» diye cevap verir. Bunun üzerine Muâviye, onu kendi haline bırakır(1).

Mûsa b. Nusayr ise küçüklüğünden beri babasından ve Şam'daki ulemadan ilim tahsil etmiştir. Temim-i Dârî'den hadis rivayetleri de vardır. Yezid b. Mesruk el-Yahsubî de Mûsa'dan hadis rivayet etmiştir. el-Yahsubî, Mûsa'nın fasih Arapça konuştuğunu kaydetmektedir. (2)

Yazdığı bazı şiir ve nesirler, ediplerin takdirini kazanmış ve onları hayrete düşürmüştür. İbn Hayyan buna, Mûsa'nın Endülüs'ten halife Velid b. Abdülmelik'e fetihleri ve ganimetleri anlatan mektubunda, «*Bunlar bir fetih değil, ancak bir haşirdir*» diye yazdığı beyti ile delil getirmiştir.(3)

Hucarî'nin rivayetine göre Mûsa ile Abdullah b. Yezid b. Esîd, Abdülmelik b. Mervan'ın huzurunda tartışmışlar ve Mûsa orada söylediği şiirlerle takdir toplamıştır.

Edebî yönü anlatılırken, onun kendisini edebiyatçılar zümresine sokacak derecede güzel şiir ve nesirleri bulunduğu kaydedilmektedir. İbn Başkuval ise onun Tabiînden olduğunu, ondan hadis rivayet edildiğini ve Temim-i Dari'den hadis rivayetinde bulunduğunu zikretmiştir. İmam ve Musannifler kitabında çok dikkatli ve güçlü bir hafızaya sahip olduğu belirtilen Mûsa'nın Endülüs tarihinde de mühim bir yeri vardır.(4)

Mûsa b. Nusayr, Irak'ta Basra haracını toplamakla görevlendirildi. Daha sonra topladığı parayı zimmetine geçirmesi ve Abdülmelik in Irak valisi Haccac'ın Mûsa'dan mal beyanında bulunmasını istemesi üzerine Mûsa'nın Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'a sığınması gibi hadiselerle dikkatleri üzerine çekmiştir.

Tarihçiler, Mûsa ile Abdülaziz'in Mısır'da veya Şam'da buluştuğu konusunda ihtilâf halindedirler. İbn İzarî, Mûsa'nın bir müddet Mısır'da Abdülaziz'in yanında kaldığını, sonra da Abdülaziz'in onu beraberinde Şam'a kardeşi halife Abdülmelik'in yanına götürdüğünü nakleder.(5)

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 225; el-Himyerî, **Aynı eser**, 3
(2) el-Makkarî, **Aynı eser**, I, 266
(3) el-Makkarî, **Aynı eser**, I, 266
(4) el-Makkarî, **Aynı eser**, I, 267-268
(5) İbn İzarî, **Aynı eser**, I, 32

Öte yandan İbn Kuteybe, Abdülaziz'in Mısır mallarını Şam'a getirdiğinde Mûsa ile Şam'da buluştuğunu kaydetmektedir.(1)

Kaynaklar, Mûsa hakkında farklı bilgi vermelerine rağmen Abdülaziz'in, kardeşi Abdülmelik'ten Mûsa'yı affetmesini istemesi hususunda ittifak halindedirler.

Abdülaziz ve Mûsa'nın halife Abdülmelik'in huzuruna girişini, İbn Kuteybe, hadiseye şahit olan Abdurrahman b. Salim yoluyla şöyle nakletmiştir:

«Mûsa'nın Abdülaziz nezdinde büyük itibarı vardı. Abdülaziz, onu Halifenin huzuruna çıkarınca, Halifeyle aralarında şu konuşma geçti:

«— *Yüzünü hâlâ bize gösterebiliyor musun?*»

«— *Niçin, ey mü'minlerin emiri?*»

«— *Bana karşı yaptığın cüretkârlık ve vergilere el koyman yetmez mi?*»

«— *Elimden gelen her şeyi size bağlılığımı göstermek için yaptım.*»

«— *Yeter, diyetinin elli katını ödeyeceksin.*»

Mûsa, buna itiraz etmek isteyince de Halife sert bir şekilde:

«— *Kalk! Yüz katını ödeyeceksin*» dedi. Mûsa, Abdülaziz'in ikazı üzerine cezayı kabul etti.(2)

Bundan sonra Halife, Abdülaziz'in Musa'yı beraberinde Mısır'a götürmesine izin verdi.

Abdülaziz, Mısır'a varır varmaz, Hassan b. Numan'ı halifenin fikrini almadan İfrikiyye valiliğinden azledip yerine Mûsa b. Nusayr'ı tayin etti. Bu azl ve tayin bazı kaynaklara göre 86(705) de, bazılarına göre 78(697) de, bir kısım tarihçilere göre de 88(707) yılında olmuştur. Olayların gelişmesine bakılırsa bu tarihlerin en uygunu 86(705) yılıdır.

Mûsa, İfrikiyye'ye gittiğinde, Berberiler'in yaptığı baskınlar sonucu şehirlerin tamamen harabe haline geldiğini ve sakinlerinin bitkin ve az olduğunu gördü. Mûsa, Kayrevan şehrini kendine merkez edinerek yapacağı fetih plânlarını hazırlamaya başladı.

Mûsa'nın yaptığı ilk fetih harekâtı Zağvân ve çevresine yaptığı seferdir. Zağvân, Kayrevan'a bir günlük mesafede bulunmaktadır. Zağvân'da zaman zaman müslümanlara saldırılar düzenleyen, başlarında Varkatan adlı birisi bulunan bir Berberi topluluğu vardı. Mûsa, bunların üzerine Haşîn'den Abdülmelik komutasında beş yüz kişilik bir süvari birliği gönderdi. Berberiler'le savaşan Abdülmelik, on-

(1) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, II, 60

(2) İbn Kuteybe, Aynı eser, II, 60

ları mağlup ederek reisleri Varkatan'ı öldürdü. Onbin kadar da esir aldı.(1)

Bir müddet sonra oğullarından Abdullah ve Mervan'ı İfrikiyye içlerine, gönderdi. Bunlar başarılı bir harekâttan sonra bol miktarda esir ve ganimet ile döndüler. Mûsa, bu zaferleri Mısır valisi Abdülaziz'e bildirdi ve elde edilen esirlerin beşte birinin otuz bin olduğunu yazdı. Mektup, Abdülaziz'e gelince bu sayıya inanamadı ve kâtibin bir hatası olduğunu düşünerek Mûsa'ya :

«Mektubun bana ulaştı. Mektubunda esirlerin beşte birinin otuz bin olduğunu yazmışsın. Bu kâtibin bir hatası olsa gerek. Zira ben bu sayıyı fazla buldum. Bana gerçeği yaz» şeklinde bir mektup yazdı.

Mektubu okuyan Mûsa cevaben ona şöyle bir mektup gönderdi: *«Allah, mülkünü bâkî kılsın. Emirimiz Allah'ın bize nasip ettiği ganimetin beşte birini çok gördüğünü ve kâtibin bir hatası olduğunu bildiren haberi aldım. Evet, Emirin zannettiği gibi bu kâtibin bir hatasıydı. Ganimetin beşte biri altmış bindir.»(2)*

Mektup Abdülaziz'e gelince onu okudu ve çok sevindi. Hemen bu güzel haberi Halife Abdülmelik'e yazarak, Hassan'ı azledip Mûsa'yı tayin etmekle ne kadar isabetli davrandığını göstermek istemiştir. Halife Abdülmelik Hassan'ın azline, kardeşi Abdülaziz'in isteğini yerine getirmek için muvafakat etmiştir. Zira henüz Hassan, Abdülaziz'in yanına varmamış ve daha önce anlattığımız hadise cereyan etmemişti. Abdülaziz'in bütün ganimet mallarına el koyma teşebbüsü henüz meydana gelmemişti.

Bunlardan hemen sonra Abdülaziz, Mûsa'ya bir haberci göndermiş ve ganimetin beşte birini getirterek halifeye göndermiştir. Bundan sonra halifenin Mûsa'ya karşı olan menfi tutumu değişmiştir.

Bu sırada Mûsa, Sacûma kabilelerine karşı savaşmaktaydı. Savaş zaferle sonuçlanınca Mûsa, Ukbe b. Nafi'nin oğulları, Osman, Iyad ve Ebû Ubeyde'yi çağırarak babalarının intikamını almalarını ve babalarının ölümünden mesul olarak bildikleri bütün kişileri kılıçtan geçirmelerini istedi. Onlar da Sacûma'nın ileri gelenlerinden altı yüz kişiyi öldürdüler ve Mûsa yeter diyinceye kadar bu işe devam ettiler.

Bundan sonra Mûsa, Huvâra, Zenata ve Kutame kabileleri üzerine yürüdü ve onları mağlup ederek beş bin civarında esir aldı. Bunların başında Tamûn adında biri vardı.(3) Mûsa, bu zatı yakalayıp Abdülaziz'e gönderdi. Abdülaziz de onu öldürdü.

(1) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, II, 63
(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, I, 32-33
(3) İbn İzarî, Aynı eser, I, 34

Mûsa'nın Ukbe b. Nafi'den başkasının ulaşamadığı Mağrib-i Aksa'yı fethetmeye karar verdiği yıl, Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan öldü. Abdülmelik, zaten onu son zamanlarında Hassan'a karşı yaptıklarından dolayı vazifesinden almak istiyordu. Devletin ileri gelenleri, yaşının ilerlemesi, tutulduğu hastalık ve bir fitne çıkması ihtimalini öne sürerek Abdülaziz'i görevinden almamasını istiyorlardı. Halbuki Ruh b. Zanba', halifeyi destekliyor ve, «*Onu görevinden alsan onun için iki keçi bile birbirleriyle tokuşmaz*» diyordu.

Halife bu konuda karar vermeye çalışırken bir elçi gelerek, «*Allah ecrinizi artırsın, kardeşiniz vefat etti*» dedi. Böylece Abdülmelik de kurtulmuş oldu.

Abdülaziz'in vefatı Mûsa'nın kendisiyle sıkı ilişkisi sebebiyle ona tesir edebilirdi. Mûsa buna rağmen plânında bir şey değiştirmemiş ve fetihlere devam ederek Mağrib-i Aksa'nın tamamını ele geçirmeye karar vermiştir.

Komutanlarından Zur'a b. Ebî Müdrik'i, Masmuda kabilelerinin üzerine gönderdi. Onlar harbetmeksizin anlaşmayı kabul ettiler. Zur'a, bu kabile reislerini Mûsa'ya yolladı. O da onları itaatları ve isyan etmeyecekleri hususunda emin olmak için rehin aldı.

Bundan sonra Ayyâş b. Uhayl'i donanma ile Sicilya adasına gönderdi. Ayyâş, Sicilya sahillerini yağmalayarak bol miktarda ganimetle döndü.

Mûsa, bu zaferden sonra Tanca ve Sebte gibi mustahkem kale ve şehirlerin bulunduğu Mağrib-i Aksa'ya doğru harekete geçti.

Daha önce Ukbe'nin buralara yaptığı ikinci seferde Tanca'ya nasıl vardığını ve buranın yöneticisi Julianus'un müslümanlara karşı takındığı müspet tavrı anlatmıştık. Mûsa, bu bölge ve Julianus hakkında yeterli malumat topladıktan sonra, Afrika ile Avrupa arasında önemli bir geçiş noktası olan ve daha sonra *Cebel'i-Tarık Boğazı* adını alan boğaza hâkim bu şehrin mutlaka fethedilmesi konusunda kesin kararını verdi. Tanca ve etrafındaki şehirlerin ilerde kendilerine karşı bir tehlike arzetmesi ihtimali de bu karara tesir etmişti.

Burada karşımıza yeni bir isim daha çıkıyor, Tarık b. Ziyad. Tarık, Mûsa'nın Tanca'yı ve bazı şehirleri fethetmek üzere gönderdiği birliklerden birinin komutanıydı.

Mağrib-i Aksa'ya doğru giden İslâm ordusu kayda değer bir mukavemet ile karşılaşmıyordu. Müslümanların bu başarılarını duyan yerliler savaşmaktan çekiniyorlardı. Bazı küçük guruplar ise ilerde tehlike olması ihtimali düşünülerek dağıtılıyordu.

Böylece müslümanlar *Bilâd-ı Ber'a* diye bilinen *Susu'l-Edna*'ya vardılar. Durumu gören Berberiler eman dileyip itaat ettiler.

Nihayet Mûsa ve Tarık, ordularıyla ülkenin en önemli şehri olan Tanca'ya ulaştılar. Şiddetli bir muhasaradan sonra şehir düştü. Şehrin büyük bir çoğunluğu müslüman oldu. Oraya İslâm'ı öğretmek üzere müslümanlar yerleştirildi. Tanca'nın fethi 89(708) senesinde olmuştur. Mûsa, durumu Halife Velid b. Abdülmelik'e bildirmek üzere yazdığı mektupta, civar şehirleri ve özellikle Septe'yi de fethetmek kararında olduğunu ilâve ediyordu.

3) Sebte'nin Muhasarası:

Julianus tarafından tahkim edilen ve güçlü bir donanmaya sahip olan Sebte şehrini Mûsa ve Tarık günlerce muhasara altında tuttular. Sürüp giden çatışma ve iktisadi muhasara bir netice vermedi. Julianus'un deniz yoluyla İspanya'dan aldığı yardımı da önleyemedikleri için muhasarayı kaldırmaya karar verdiler. Daha sonra bu şehir bir kaç defa muhasara edildiyse de fethi mümkün olmadı ve Mûsa, Tarık'ı orada bırakarak Kayrevan'daki merkezine döndü. Ayrılırken yeni fethedilen yerlerin idaresini de Tarık'a bırakarak, âlim ve fakihlerin gayretleriyle bölgede İslâm'ın öğretilip yayılmasını istedi.

İbn Abdi'l-Hakem, Mûsa'nın Kayrevan'a dönmesinden sonra Julianus'un Tarık'a haber gönderip kendisinin Mûsa ile görüşmek istediğini nakletmektedir.(1)

Julianus'un Mûsa ile doğrudan veya dolaylı olarak görüşüp görüşmediği tartışma konusudur. Her halukârda ittifak edilen nokta, Julianus'un Arapları Endülüs'ü fethetmeye teşvik etmiş olmasıdır. Bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi Julianus daha teklif etmeden, hatta Ukbe zamanında müslümanlar Endülüs'ü fethetmeyi düşünüyorlardı. Julianus'un buradaki rolü, Endülüs'ü fethetme hususunda tereddüt eden Araplara teşvik edici bir rol oynamış olmasıdır.

Daha sonra Mûsa, yanındaki Berberi kabilelerine ait rehineleri bölgede huzur ve emniyeti temin etmede kendilerinden istifade etmesi ve müslümanların hâkimiyetini sağlaması için Tanca'daki komutanı Tarık'a gönderdi. Tarık'ın Endülüs'ün fethinde de kendilerinden istifade ettiği bu Berberi rehinelerinin sayısı hakkında kaynaklar değişik rakamlardan söz etmektedirler. Ancak bu rakamlar bir hayli büyüktür.

(1) İbn Abdülhakem, **Fütuhu Mısr ve'l-Mağrib**, 277

II — MÜSLÜMAN HAKİMİYETİNDEN ÖNCE İSPANYA

Vizigotlar'dan Önce Endülüs Tarihi:

Arap tarihçi ve coğrafyacıları bugün, üzerinde İspanya ve Portekiz'in bulunduğu İberik(1) yarımadasına *Endülüs* ismini vermişlerdir.

Bu isim, araştırmacıların bir çoğuna göre o yörede yaşamış olan Berberileşmiş kabilelerden kaynaklanmaktadır. V. yüz yılda İberik yarımadasına *Fandal* veya *Vandal* isimli kabilelerden dolayı *Fandalusiya* adı verilmişti. Araplar bu telâffuzu kısaltmışlar ve Endülüs olarak benimsemişlerdir.(2)

Milâdi V. yüz yılın başlarında Berberî Germen kabileleri, Fransa ve İberik yarımadasını istilâ ettiler. Fandal kabilesi ise Vistul ve Oder nehirleri arasındaki yurtlarından çıkarak bugün Bavyera diye bilinen bölgeye indiler, sonra da Galia ve İberik yarımadasına geldiler.

Vandallar, medeniyetten ve medeni yaşantıdan uzak, bütün gayeleri ülkenin güzelliklerini kendi menfaatleri için kullanmak ve fırsatları değerlendirmek olan bir kabileydi. Bu yüzden İberik yarımadasındaki ahali bunların gelmesine hiç razı olmamış ve hâkimiyetlerinin sona ermesini temenni etmişlerdir. Ancak Vandallar'ın şerrinden, azgınlığından ve idarelerinin zulmünden korkarak onlara karşı da çıkamamışlardır.

Bu durum o bölgeye başka Berberî kabilelerin gelmesine kadar böylece devam etmiştir. Bu bölgeye gelen Vizigot kabileleri bölgenin

---

(1) Himyerî şöyle diyor: «Eskiden adı İberiyye idi. Sonra Batika denmiştir.» Bkz. er-Ravzu'l-Mi'tar, 7. Batika yahut Betica ismi, yarımadanın güney kısmına sonradan verilmiştir. Bu, bölge şimdiki idarî taksime göre Andalucia diye bilinmektedir.

(2) Aynı kaynak, Endülüs isminin Yunancada İspanya'nın yerine kullanıldığını ve Endülüs adının orada yaşayan Endelişler'den geldiğini zikreder. (Bkz. Aynı eser, 1-2). İbn Haldun, bu ismin Endülüs'ün, kuzeyindeki Endülüs adlı düşmanlarından geldiğini kaydeder. (Bkz. el-İber, IV, 116).

idaresini ele geçirmek için Vandal kabileleriyle çarpışmaya başlamış ve Avrupa'nın batı bölgesinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır.

Biz burada, Vizigotlar'ın Doğu Avrupa'da IV. asırda ortaya çıkıp Roma imparatorluğuna karşı giriştikleri harpleri inceleyecek değiliz. Sadece Alarih (395-410), Adolf (410-415), Falya (415-419) Teodosyus (419-451) ve benzeri güçlü krallar tarafmdan idare edilmiş bir topluluk olduklarını zikretmekle yetineceğiz. Bu krallar, milletlerini zaferden zafere koşturarak İtalya'yı istilâ edip Fransa'ya kadar ilerlemişlerdir. 419 yılında Toulous'e kadar Fransa'yı işgal etmişlerdir. Vandallar ile çarpışmalara başlamışlar ve onları yavaş yavaş güneye doğru sürmüşlerdir. Vandallar, gösterdikleri sert mukavemete rağmen İberik yarımadasından tamamen çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu çekilme esnasında önlerinde açık olan tek yol Afrika yolu idi. Bu yolu takip ederek 429 yılında seksen bin kişilik orduyla Afrika'ya geçmişler ve burada bir devlet kurmuşlardır.

Vandallar, İberik yarımadasından çekilirken çekildikleri yerleri tahrip etmeyi unutmadılar. Öyle ki Vizigotlar, bu ülkede tutunabilmek için hayli imar işi yapmak zorunda kaldılar. Ülkeyi kalkındırmak ve maişet temin etmek için çok şeye muhtaçtılar. Roma İmparatorluğu, Vandallar'ın aldıkları yerleri geri alamayacak kadar zayıf idi. Bu sebeple Vandallar orada rahatça kalabilirlerdi.

Bir süre sonra 476 senesinde Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Odoakır, Roma İmparatoru Romulus Augustalus'u devirerek kendisini İtalya kralı ilân etti ve Bizans İmparatoru Zenon (474-491)'a bir mektup yazarak yaptıklarını haber verdi. Ayrıca ondan kendisini İmparator olarak kabul etmesini istedi. Zenon da bunu kabul etmekten başka bir şey yapamadı ve Odoakır'ın Roma tahtına oturmasını kabul etti. Tarihçiler, bu olayı çok büyük bir tarihi hadise olarak kabul etmişler ve Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesini Ortaçağ'ın başlangıcı olarak benimsemişlerdir.

Bu hadise, Afrika'daki Vandal devletinin ömrünün uzamasına yaradı. Çünkü Roma, kendi problemleriyle uğraşmaktan oraya bakamıyor ve Afrika'yı geri almaya zaman bulamıyordu. Bizans İmparatorluğuna Justinianus gelinceye kadar durum böyle devam etti. Justinianus İmparator olunca Vandal devletine son vermeyi plânlayarak komutanlarından Belisarius komutasında büyük bir orduyu Vandallar'ın üzerine sevketti. Bu ordu, Kuzey Afrika'yı istilâ edip 533-534 seneleri arasında Vandal krallığına tamamen son vermeyi başardı.

Galia'nın güneyinde ve İberik yarımadasında yerleşen Vizigotlar ise, Roma imparatorluğunun bölünmesinden sonra bağımsızlıklarını elde ederek kendilerine has krallıklarını kurmuşlardır.

Galia ve İberik yarımadası sakinlerinin çoğu Katolik iken idareciler, Katolikliğe karşı çıkan Arius mezhebine mensup Vizigotlar'dı. O dönemde bu iki kilise arasında ortaya çıkan anlaşmazlık had safhaya ulaşmıştı. Bu yüzden Vizigotlar'ın idareleri altındaki din adamlarına karşı tutumları, sevgiden çok nefret uyandırmıştır. Bu tutum zamanla ahali ile idareciler arasında uçurumlar meydana getirecek Vizigotlar'ın ihtikâr ve şiddete dayanan siyasetlerinin yanısıra, mahalli din adamlarının her fırsatta onlara karşı hoşnutsuzluk göstermesine sebebiyet vermiştir.

VI. yüzyılın başlarında Frank liderlerinden biri olan Kolufis, çok önemli bir savaşta Vizigotlar'ı mağlup etmiş ve onları Fransa'nın güneyinden sürmeyi başararak, işgal ettikleri Frank topraklarından atmıştır. Böylece Vizigotlar, sadece İberik yarımadasına hâkim olabilmişlerdir.

Halk ile ayrı mezhepte olmaları, Vizigot idarecilerini gerçekten çok zor duruma düşürmüştü. Bu yüzden VI. yüzyılın (586-601) sonlarına doğru Vizigot kırallarından Recaredo (586-601) idareci-halk birliğini sağlamak için Arius mezhebini terkederek katolik mezhebine girdi ve o tarihten (589) itibaren devletin resmi mezhebi Katoliklik oldu.

Ardından birlik ve beraberliği temin etmek için, ikinci önemli adım olarak ülkenin ortasında, yüksek ve korunmaya elverişli yerde bir başkent kurmak oldu. Bunun için de Toledo şehri seçildi.

Dini birlik için atılan adım, halk ile idareciler arasındaki mesafeyi daraltmak hususunda çok önemli bir adımdı. Ancak, idareciler kendilerini ahaliyle tam eşitlik içinde kabul etmeye razı olmuyorlardı. Aynı şekilde din adamları da sözlerinin sadece kilise dahilinde değil devletin siyasi işlerinde de geçmesini istiyorlardı. Bu yüzden de dini birlik sağlanmasına rağmen anlaşmazlık, düzensizlik ve çift hâkimiyet (kilise ve krallık) devam ediyordu.

Din birliğinden sonra Vizigotlar'la papalar arasındaki münasebet haliyle düzelmişti. Papalığın ülke siyasetinde önemli etkisi söz konusuydu. Toledo'daki başpiskoposun yetkileri kralınkinden geri kalmıyordu. Böylece de din adamları devlet işlerine karışma hevesine kapıldılar ve bunu da başardılar, hattâ devlet işlerinin en yetkili mercii haline geldiler.

Bu durumda kilise sık sık toplantılar tertipleyerek devletin önemli meselerini ve zaman zaman kendilerine arzedilen konuları görüşmeye başladı.

Din adamlarının ülke ileri gelenleriyle aralarında tam bir işbirliği sağlanmış ve bu şekilde ülke de kralların sultasından az olmayan

bir sultaya sahip olmuşlardı. Yapılan toplantılar ülkede hâkimiyetin gerçek merkezi olmuştu.

Bütün bunlara ilâveten karışıklık ve düzensizliğin başka bir faktörü de Vizigot krallık tahtına geçme usulü idi. Kral seçimle başa geçiyordu. Ülkenin eşrafı, din adamları ve devlet adamları, yeni kral seçmek gerektiğinde bir araya geliyorlardı. İşte bu tutum, tahta geçmek isteyenlerin bir yığın komplo, tartışma, çatışma ve anlaşmazlıklarına yol açıyordu.

Çok defa tahta geçen kral evlâdının kendinden sonra kral olmasını temin için kanunları çiğneyerek onlara yol açmaya çalışıyor, bu sebeple de bir çok karışıklık zuhur ediyor ve işler gittikçe zorlaşıyordu.

Seçim yoluyla elde edilen krallık, iktidarını askerî kuvvete dayandırıyordu. Zira çok defa krallar bu seçim işini dikkate almayarak evlâtlarını kendilerine vâris yapmışlardı.

Netice olarak fetihten önce İberik yarımadasının durumu böyleydi.

III — ENDÜLÜS'ÜN FETHİ

Daha önce İfrikiyye valisi Mûsa b. Nusayr'ın şiddetli bir muhasaradan sonra Tanca şehrini fethettiğini, Tarık b. Ziyad'ın da bu fetih hadisesinde büyük rolü olduğunu ve bu nedenle de Mûsa'nın onu Tanca ve çevresine vali tayin ettiğini görmüştük.

Mûsa, Sebte şehrini de muhasara etmişti, ancak vali Julianus ve şehir halkının kahramanca savunmaları ve karşı sahillerden şehre deniz yoluyla daima yardım gelmesi sebebiyle başarılı olamamış, Tarık'ı orada bırakarak kendisi Kayrevan'a dönmüştü.

Daha sonra Sebte valisi Julianus, bölgenin geleceğini düşünerek Tarık veya Mûsa ile görüşmek istemiş ve müslümanların Endülüs yarımadasını fethetmesini teklif etmiştir. Şimdi bu teklifin sebeplerini ve müslümanların tutumlarını görelim.

1) Müslümanların Endülüs'ü Fetih Sebepleri:

Müslümanları Endülüs'ü fethetmeye sevkeden çeşitli sebepler vardır. En önemlileri şunlardır:

1 — Müslümanlar fetihlerde zirveye ulaşarak doğuda ve batıda en uzak noktalara kadar ilerlemişler ve kısa zamanda yaptıkları fetihlerle dünya tarihinin en büyük askeri harekâtını gerçekleştirmişlerdi.

Bu arada Afrika ile Avrupa'yı birbirinden ayıran boğaza gelince, karşıya geçmeyi düşünmelerinde şaşılacak bir durum yoktur. Boğazı geçerek verimliliğini ve zenginliğini işittikleri beldeleri fethetmeyi ve oralara İslâm'ı götürmeyi düşünmüşlerdir.

Julianus'un kendilerine teklif etmeden önce, Mûsa b. Nusayr ve özellikle de Tarık b. Ziyad'ın Endülüs'ü fethetmeyi düşünmemiş olduklarını bazı tarihçiler uzak bir ihtimal olarak görmektedirler.

2 — Müslümanları fethe teşvik eden bir diğer husus da İspanya'da hüküm süren karışıklıklardır. Özellikle de Rodrich (Rodrigo)'in son meşru kral Vitiza'ya karşı yaptığı ihtilâl ve Vitiza'nın çocuklarının intikam duygusudur.

3 — Bir rivayete göre Septe valisi Julianus yeni kral Rodrich ile

tam bir uyuşma içinde değildi. Zira Julianus hâlâ eski krala muhabbet besliyor ve gizli olarak ona bağlılığını devam ettiriyordu. Tahtın meşru sahibinin Vitiza olduğunu Rodrich'in meşru kral olmadığı ve hattâ onun gâsıp olduğunu kabul ediyordu.

4 — Julianus'un müslümanlara fetihlerinde yardım teklifi, belki de Rodrich'in idaresine son vermek için eski kral ailesiyle özellikle de eski kralın çocuklarıyla olan iyi ilişkilerinden kaynaklanmış olabilir.

Hatta eski kralın çocuklarının Julianus'a mektup yazarak ondan Rodrich'e karşı yardım istedikleri nakledilir. Belki de onlar bu teklifleriyle Tanca'ya kadar uzanmış olan müslümanların Endülüs'e de girmeleri fikrini Julianus'un kafasına sokmuş olabilirler. Bazı tarihçiler, Vitiza'nın çocuklarının Afrika'ya geçerek müslümanlardan bizzat yardım istediğini zikrederler.(1)

5 — Bütün Arap tarihçilerinin ittifak ettiği bir husus vardır ki, o da Rodrich'in Julianus'un kızına tecavüz ettiğidir. Bazı tafsilât dışında bu hadiseyi bütün Arap tarihçiler ittifakla zikrederler.

2) Fethi Hazırlayan Hadiseler:

Julianus'un Mûsa b. Nusayr ile görüşüp ona Endülüs'ü fethetmesi için yardım teklif ettiği ve emrinde bulunan dört gemisi ile müslüman askerleri karşıya geçirebileceğini teklif ettiği zaman, Mûsa ona müslümanlara yardım etmesinin sebebini sordu. O da gizlice anlattı. Mûsa, bunu kabul ettiyse de böylesine hayatî bir meselede ihtiyatı elden bırakmaması gerektiğini aksi takdirde, bir komplo karşısında ordunun büyük bir tehlike ile yüzyüze geleceğini çok iyi biliyordu.

Julianus ayrıca, yardım ederek fethi kolaylaştırabileceğini, zaten karşılarında güçlü bir mukavemetin olmayacağını, hattâ ilk seferi kendisinin yapabileceğini vaad etti. Daha sonra Endülüs'ün güzelliklerinden, gelir kaynaklarından ve bereketli toprağından söz ederek onu fethe teşvik etti.(2)

Julianus, müslümanların Endülüs'te karşılaşacakları mukavemetin zayıflığından bahsederek Vizigotlar'ın güçsüz olduğunu ve kendisinin yapacağı yardım ile karşıdaki mukavemetin daha da zayıflaya-

(1) İbn İzarî el-Merrâkuşî, (el-Beyanu'l-Muğrib, II, 8) İsa b. Muhammed'den şunları nakleder: «Vitiza'nın çocukları Julianus ile birlikte Tarık'ı görmeye gittiler. Onlara sordu: Niçin geldiniz? Babam öldü ve babamın tahtına Rodrich denen biri oturdu ve beni tahkir ederek küçük düşürdü. Sizi işittim ve sizi Endülüs'e davet ediyorum. Ben size orada delillik yaparım. Sizin delilliniz olurum, dedi. Tarık'da bunu kabul etti.»

(2) el-Himyerî, el-Ravzu'l-Mi'tar, 7; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 237

cağını izah etti. Özellikle de kendisine yol gösterecek rehberlerin yardımı sayesinde fethin çok kolay olacağını anlattı.

Julianus, Mûsa'nın bir birliğini yanına alarak dört gemisine bindirdi ve Endülüs kıyılarına geçerek el-Hadra adasına hücum etti (90. yılı sonu / Ekim veya Kasım 709). Orada dört gün kaldığı halde hiç bir mukavemetle karşılaşmadı ve bol miktarda ganimetle geri döndü.

Mûsa'nın bunun üzerine fethin mümkün olacağına olan inancı arttı ve Julianus'un bu hususta gerçekten yardım edeceğine kanî oldu. Ayrıca Halife Velid b. Abdülmelik'e bir mektup yazarak fethin kolay olacağını ve fetihten elde edilecek faydaları izah ederek izin istedi.

Velid, Mûsa'dan maceradan kaçınmasını, bütün orduyla İspanya'ya geçmemesini, müslümanların denizde tehlikeye maruz kalmamaları için önce küçük birlikler göndererek dikkatli davranmasını isteyerek şöyle dedi:

«*Önce küçük birliklerle hücum et ki, durumu görüp kontrol edebilesin, Müslümanları, büyük denizde tehlikeye maruz bırakma.*» Mûsa bir mektup daha yazarak: «*Denizin büyük olmayıp bir kıyısından karşı kıyısının görülebileceği, arada bir boğaz olduğunu, müslümanların katedeceği mesafenin çok kısa olup hiç bir tehlikenin bulunmadığını*» bildirdi. Mûsa, halifenin «*Harekâta girişmeden etrafın taranması*» direktifine uyarak küçük birliklerle Ebû Zur'a diye bilinen Tarif b. Mâlik'i(1) görevlendirerek Julianus'un gemileriyle karşıya gönderdi.

Julianus'un dört gemisiyle beş yüz kişilik bir birlik, Tarif b. Mâlik'in komutasında harekete geçti. Tarif, günümüzde önemli bir sanayi merkezi olan liman şehri Ceziretü'l-Hadra (Yeşil Ada) yakınlarında bir noktaya çıktı. Daha sonra buraya *Tarif Adası* denmiştir. Tarif, Ceziretü'l-Hadra'ya hücum ederek bol miktarda ganimet elde etti (Ramazan 91 / Temmuz 710). Bu durum İslâm askerlerince memnuniyetle karşılandı ve onları daha da cesaretlendirdi.

Burada önemli bir tarihi hataya değinmek istiyoruz. Bazı tarihçiler Endülüs kıyılarına ilk hücum eden Ebû Zur'a'nın, Tarif b. Malik'le ayrı şahıslar olduğunu kaydetmektedirler. Halbuki Ebû Zur'a, Tarif b. Malik'in künyesidir.

Gelişmeleri değerlendiren Mûsa b. Nusayr da, Julianus'un yardım teklifindeki sadakati, Endülüs yarımadasındaki mukavemetin zayıflığı ve deniz tehlikesinin ciddî olmadığı hakkındaki düşüncesi iyice

(1) Bazı tarihçiler Malik değil, Mülûk olduğunu zikrederler. bkz. Himyeri, Aynı eser, 8; ayrıca bkz. Levi Provencal, **Hisotire de l'Espagne Musulmane**, I, 10

pekişti. Hazırlıklarını hızlandırdı ve komutanlığa Tanca fatihi Tarık b. Ziyad'ı getirdi. Çünkü Julianus ile ilk defa o temasa geçmişti. Mûsa, fetih için hemen harekete geçmesini emrederek maiyetine yedi bin asker verdi.

3) Tarık b. Ziyad :

Endülüs'ü fethetmek üzere İslâm ordusunun komutanlığına getirilen Tarık'ın kimliği hakkında tarihçiler değişik görüşler serdetmişlerdir. Bazı tarihçiler, onun Berberî olduğunu ileri sürerken, bazıları da Hemedan asıllı bir İranlı olduğunu ve Mûsa'nın Mevlâsı olmadığını kabul ederler. Tarık b. Ziyad, ilk askeri ve siyasi başarısını Mağrib-i Aksa'da ve özellikle de Tanca'da ortaya koymuştur. Bu savaşlar sırasında çok büyük hizmetler vermiş, cesareti ve dehası ile takdir edilmiştir.

Tarihçiler, Tarık'ın sözü dinlenir, doğru, iffetli ve çok cesur olduğunu, komutanlığa getirilişinde bu özelliklerinin tesirli olduğunu kabul ederler.

Berberi olduğu zikredilmesine rağmen, Arap dilini çok iyi bildiğini gösteren şiirler söylemiştir. Aşağıdaki beyitler onun fetih hakkında yazdığı kasideden alınmıştır:

Bindik katranlanmış gemilere,
Allah; nefislerimizi, mallarımızı ve ailemizi cennet karşılığında bizden alır ümidiyle...
Bu uğurda bir şey istersek kolaylaşın bize,
Hiç aldırmayız kanlarımızın akıp gittiğine,
Şayet kavuşursak kavuşulması yüce olan şeye.

Bazı tarihçiler, onun Berberî olması hasebiyle veciz ve edebi bir şey yazamayacağını ileri sürerler. Ancak İbn Said'in rivayet ettiği şiir ve İbn Başkuval'ın, «*Yazılması mümkün olan her şeyi yazar.*»(1) demesi dikkate değerdir. Yeri gelince bu mevzuya tekrar geri döneceğiz.

Tarık'ın emrindeki askerlerin çoğu Berberî idi. Bunların da çoğu Berberiler'in itaatlarını sağlamak ve isyan etme ihtimalini ortadan kaldırmak için rehin olarak Mûsa'ya verilenlerdi. Bu ilk sefere katılanların sayısı kaynakların çoğuna göre üç yüzü geçmiyordu. Bazı kaynakların zikrettiğine göre aralarında tabiînden şahsiyetler de bulunuyordu. Kaynaklar bu tabiînlerin Tarık'la mı yoksa daha sonra Mûsa'yla mı Endülüs'e geçtikleri hususunda açıklık getirmemişlerdir.

(1) el-Makkarî. Nefhu't-Tîb. I. 215

Her halukârda bu ikisi arasında büyük bir zaman farkı yoktur. İki sefer arasındaki zaman, bir yıldır.

İbn Başkuval, İbn Habib'in Rabia'dan şöyle rivayet ettiğini nakletmektedir: «Endülüs'ün fethi gününde dört tabiin hariç herkes ganimet ele geçirdi. Bunlar Haneş es-San'âni(1), Ebû Abdurrahman el-Hubulli(2), Abdullah b. Şimâset el-Fihri(3) ve İyaz b. Ukbe'dir(4)». İbn Habib, Endülüs'e sahabeden el-Müneyzir el-Yemani'nin de geçtiğini belirtmektedir.(5)

Bunun yanısıra İbn Said şöyle demiştir:(6) Endülüs'e yukarda adı geçenlerden başka tabiinler de girmiştir. Bazıları şunlardır: Ebû Abdullah Ali b. Rabah el-Lahmi el-Basri, Hayyan b. Ebi Cibilleti'l-Kureşî, Abdurrahman b. Abdullah el-Gafiki, Muhammed b. Evs b. Sâbit el-Ensari, Zeyd b. Kâsıd es-Sekseki, Muğire b. Ebi Bürde'l-Kinani Hayve b. Recâ et-Temimi, Abdulcebbar b. Ebi Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Mansur b. Huzme ve Ali b. Osman b. Hattab.(7) İbn Habib böylece Endülüs'e giren tabiinin sayısını yirmiye çıkarmaktadır. Ayrıca sayılarının daha çok olduğunu, kendisinin de bazı isimlerde hata edebileceğini zikretmiştir.

---

(1) Haneş es-San'ani: Büyük bir tabiindir. Hz. Ali ile Kûfe'de bulunmuş ve onun şehadetinden sonra Mısır'a gitmiştir. İbn Zübeyr'le birlikte Abdülmelik'e karşı savaşmış, sonra affedilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Haneş, Müsa ile Endülüs'e gelmiştir. Hayatının sonunu Saragossa'da ikamet ederek geçirmiş ve oradaki mescidi kendisi yaptırmıştır. Kabri de oradadır. Halk halen kabrini ziyaret etmektedir.

(2) Ebû Abdurrahman el-Hubulli el-Ensari diye bilinir. Adı Abdullah b. Yezid el- Muâfiri'dir. İbn Başkuval, onun Ebû Eyyub el-Ensari'den ve Abdullah b. Ömer'den hadis rivayet ettiğini zikretmektedir. Buhari, Tarihu'l-Kebir'inde ; ondan bahseder. İbn Yunus da Tarihu'l-Mağrib'inde onun İfrikiyye'de öldüğünü ve salih, fazıl bir kimse olduğunu nakleder.

(3) İbn Başkuval onun Mudari olduğunu ve Buhari'nin tarihinde adı geçtiğini kaydeder.

(4) Endülüs'ün fethinde bulunmalarına rağmen ganimet almayan dört tabiinden biridir. İbn Habib'in bu haberini el-Makkari nakletmiştir. Bkz. Nefhu't-Tıb, I, 269; IV, 9

(5) Bazıları ona el-Müneyzirü'l-İfriki diye lakap takmıştır. Ebû Abdurrahman el-Hubulli ondan rivayette bulunmuştur. İfrikiyye'de ikâmet ediyordu. Rasûlullah ile birlikte olmuştur. Rasûlullah'ı şöyle buyururken işitmiştir: «Kim Allah'a Rab, İslâm'a din ve Muhammed'e peygamber olarak razı oldum derse, ben onun hiç şüphesiz önderiyim, onun mutlaka elinden tutup onu muhakkak cennete sokacağım?» Bu hadisi İbn Abdi'l-Berr, Müneyzir senediyle rivayet etmiştir.

(6) el-Makkari, Nefhu't-Tıb, I, 260

(7) el-Makkari, bazan kısa kısa, bazan da tafsilâtlı bir şekilde ismi geçen tabiinlerin Endülüs'e geçtiklerini anlatır. Bkz. Nefhu't-Tıb, IV, 4-13

İbn Başkuval ise Endülüs'e giren tabiî'nin yirmi sekiz kişi olduğunu zikrederek Kurtuba'daki caminin yapılışını da onlara isnat etmiştir. Halbuki Kurtuba camiinin temel taşını I. Abdurrahman koymuştur.

a. Boğazın Geçilmesi:

Tarık, Julianus'un verdiği dört gemiyle ordusunu karşıya geçirdi. Bütün orduyu bir defada geçirmek mümkün olmadığı için karşı kıyıda müstahkem bir yer tespit edip orduyu peyderpey geçirmeye muvaffak oldu. Bu yerin adı bugün Tarık'a nispetle *Cebel-i Tarık* diye anılmaktadır.

İlk geçenler arasında Julianus'un da bulunduğunu ifade eden tarihçiler, bu nakil işinin hiç bir zorlukla karşılaşılmadan tamamlandığını belirtirler. Çünkü bu iş için kullanılan gemiler ticaret gemileri olup yerli halk bu gemilerden inen insanların yeni tüccarlar olduğunu zannediyordu. Kimse bu gemilerin Endülüs'ün kaderini değiştirecek kuvvetleri taşıdığını düşünmüyordu. Nihayet gemilerin son seferinde Tarık da Endülüs'e ayak bastı. Tarık b. Ziyad'ın Endülüs'e geçmesi ile ilgili İslâm kaynaklarında bir çok rivayet bulunmaktadır.(1) Ancak bu rivayetlerin gerçekle alâkası olmadığı ve sonradan uydurulduğu açıktır. Zira bütün büyük hadiseler hakkında bu tip rivayetlere rastlamak mümkündür.

b. Gemilerin Yakılması Meselesi:

el-Himyerî ve diğer tarihçiler, Tarık'ın askerlerine yaptığı konuşmada, «*Kaçacak yer var mı? Önünüz düşman, arkanız deniz*» dediğini delil göstererek gemilerin yakıldığını ileri sürmektedirler.(2)

Buna rağmen müslüman ve gayr-ı müslim pek çok tarihçi, gemilerin yakılmadığı görüşünde birleşmektedirler. Bu tarihçilere göre, elinde bulunan gemiler merkezle irtibat sağlamak ve gerektiğinde takviye kuvvetler alabilmek için Tarık açısından hayatî bir önem taşımaktaydı. Nitekim Tarık, Endülüs'ün fethi sırasında merkezle haberleşmeyi bu gemilerle yapmış, yardımcı kuvvetler de kendisine bu gemilerle gönderilmiştir.

Tarık, karşıya geçip de ülkenin başkentine doğru ilerlemeye başlayınca Rodrich'in büyük bir ordu ile üzerine geldiğini haber almış ve Mûsa'dan yardım istemiştir. O da beş bin asker daha göndererek

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 216; el-Himyerî, **er-Ravzu'l-Mi'tar**, 9; İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 134; İbnü'l-Esîr, IV, 445

(2) el-Himyerî, **er-Ravzu'l-Mi'tar**, 75

onun isteğine cevap vermiştir. Sonradan gelen kuvvetler de mutlaka aynı gemilerle taşınmıştır. Tarık'ın ordusu bundan sonra on iki bin kişiye ulaşmıştır. Tarık'ın gemileri yakmadığını teyid eden bir hadise de Mûsa'nın ordusuyla (Sekiz bin civarında) Afrika'dan Endülüs'e geçmesidir. Bu geçiş Tarık'ın geçişinden yaklaşık bir sene sonra olmuştur. Mûsa'nın büyük ordusunu geçirmek için kâfi miktarda yeni gemi yaptırdığını kabul etmek mümkün değildir. Gerçek olan, Mûsa'nın bir sene zarfında yaptırdığı gemilerin yanında Tarık'ın geçtiği gemileri de kullanmış olmasıdır.

Tarık'ın konuşmasındaki ilk cümle, şüphesiz arkalarında denizin olduğunu anlatmaktadır.

Fakat bu ifade sahilde gemilerin bulunmadığını göstermez. Yani Tarık arkalarında gemilerin bulunmadığını değil, o gemilerin azlığını ve kolay kolay o gemilere gidilemeyeceğini kastetmiş olabilir. Çünkü mezkur gemilerin ordunun tamamını bir defada taşıması mümkün değildir.

c. *Endülüs Kıyısına Varış ve Savaş Öncesi Hadiseler:*

Tarık, kendi ismiyle anılacak olan *Cebel-i Tarık*'a 5 Recep 92 (711) pazartesi günü geçti(1). Ordunun tamamı aynı yerde toplandıktan sonra, önce üzerinde bulundukları dağın stratejik durumunu tetkik etti. Sonra kendilerine yapılacak ani bir saldırıya karşı tedbirli olmak için ordugâhın etrafı tahkim edildi. Bazı tarihçiler, bu tahkimata *Arap surları* adının verildiğini belirtiyorlar.(2)

Daha sonra Tarık, başlarında Abdülmelik b. Ebî Amir'in bulunduğu küçük bir birliği keşif için çevreye gönderdi. Bu birlik kısa bir zaman sonra *el-Cezîretu'l-Hadra* (Algeciras)(3)'nın karşısındaki kaleyi ele geçirdi. Daha sonra asıl ordu gelerek şehir merkezini hiç bir direnişle karşılaşmadan teslim aldı.

---

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 8; el-Makkari, Nefhu't-Tîb, I, 215 Diğer tarihçiler ise bir ay sonra olduğunu ifade etmektedirler.

(2) İbn İzari, Aynı eser, II, 13; İbn Haldun ise «Korunmak için kendi etraflarına sur çektiler» demekle iktifa etmiştir. Bkz. el-İber, IV, 117; el-Makkari de ona uymuştur. Bkz. Nefhu't-Tîb, I, 218

(3) Bu adanın «Ümmü Hakim» diye de isimlendirildiğini belirten Ravzu'l-Mi'tar yazarı el Himyeri, bu ismin Tarık'ın buraya bıraktığı bir cariyesinin adı olduğunu bu yüzden adanın bu isimle anıldığını söyler. Bkz. el-Himyeri, Aynı eser, 73; İbn Abdülhakem bunu teyid eder. Bkz. Fütuhu Mısr, 276

Tarık bundan sonra, daha önce yaptığı plâna uygun olarak Kurtuba'ya doğru harekete geçti. Önce deniz sahilinde bir müddet yürüdü. Sonra kuzeye Kurtuba'ya yöneldi. Burada Rodrich'in kızkardeşinin oğlu Bencio komutasında bir orduyla karşılaştı ve onu kolayca mağlup etti. Fakat bu dağılan ordu kısa süre sonra toparlanarak müslümanlarla çarpışmaya başlamıştır. İspanyollar'ın bu düzensiz kuvveti her çatışmada yeniliyor ve bir miktar askerleri ölüyordu. Nihayet komutanları Bencio öldürülünce hepsi dağıldı. Bu savaşlarla manevi güçleri artan müslümanlar, yarımadanın içlerine doğru yürüyüşlerini sürdürdüler.(1)

İspanyol araştırmacı Saavedra'ya göre bu ordudan kurtulan Willesindo adında bir asker, kaçarak güneyden gelen bu tehlikenin büyüklüğünü Rodrich'e haber vermeyi başarmıştır.(2)

Bu sırada Rodrich, ordusunun başında Beşkens (Boscos) ve Pamplona şehirlerine saldıran Franklarla savaşmak üzere kuzeye doğru hareket etmişti.

Haberci gelip durumu bildirince hemen güneye dönmeye karar verdi. Bazı Arap tarihçiler, Rodrich'in kuzeye hareket ederken Todemir adlı birisini Toledo'da vekil olarak bıraktığını zikrederler. Tarık, Endülüs'e çıkınca Todemir, Rodrich'e şu mektubu yazdı: «*Ülkemize gökten mi indiklerini yoksa yerden mi çıktıklarını bilemediğimiz bir kavim geldi.*»*(3)*

Müslümanların gelişini Rodrich'e ister Willesindo, ister Toledo'daki vekili bildirsin her halükârda bu haberin onda şok tesiri yaptığı kesindir. Öyle ki güneyden gelen bu tehlikeyi bertaraf etmek için ülkenin bütün kuvvetlerini toplamaya başladı. Ülkenin ileri gelenlerine bütün kuvvetleriyle gelmeleri için haberciler çıkardı. Kısa zamanda yüz bin (veya daha çok) kişilik bir ordu toplandı.(4) Bazı rivayetler bu ordunun yetmiş bin kişiden meydana geldiğini bildirirler(5) bazı kaynaklar da kırk binden fazla olmadığını naklederler.(6) Bir kısım kaynaklar ise bu konuda bir rakam vermezler.(7)

---

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 11

(2) Saavedra, Estudio, 66

(3) el-Makkari; Nefhu't-Tib, I, 225

(4) Ahbaru Mecmua, 5 (Rodrich, yüz bin kişilik ordusuyla hemen harekete geçti.)

(5) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 225 (Rodrich, yetmiş bin kişilik ordusuyla müslümanlar üzerine yürüdü.)

(6) İbn Haldun; el-İber, IV, 117 (Rodrich Hristiyanlardan oluşan yaklaşık kırk bin kişilik bir orduyla müslümanlara karşı çıktı.)

(7) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 10 (Rodrich, Tarık üzerine bütün ordusuyla bizzat yürüdü.)

Rodrich, süratle güneye inip büyük bir tehlike olarak gördüğü bu düşman karşısında eski kralın çocuklarından bile yardım talebinde bulundu ve sahip oldukları bütün siyasi, askeri ve ekonomik güçleriyle kendisine katılmalarını istedi. Bu hususta gevşek davranmamaları hususunda dikkatlerini çekerek müşterek düşman karşısında tek güç oluşturmaları gerektiğini bildirdi. Onlar da bu isteğe görünüşte de olsa olumlu cevap vererek kuvvetlerini toplayıp kuzeyden gelmekte olan Rodrich ordusuna katılmak için yola çıktılar. Vitiza'nın iki oğluna gelince, Rodrich onları gayet iyi karşılayıp birine sağ, diğerine de sol kanat komutanlığını verdi.

Vitiza'nın oğullarının, babalarının tahtını ellerinden alan Rodrich'in ordusuna katılmalarının asıl sebebi, ileride de görüleceği gibi, ilk fırsatta idareyi ele geçirmek idi. İlk önce kazanılacak zaferden asıl payı almayı düşünmüş olmalarına rağmen, savaş müslümanların lehine dönünce tutumlarını değiştirmişler ve Rodrich'e ihanet etmişlerdir.

Rodrich, ordusuyla Kurtuba'ya gelip, kendisine katılacak yardımcı kuvvetleri beklemeye başladı. Kurtuba, Toledo ile el-Cezîretu'l-Hadra'nın arasında bulunuyordu. Bu yüzden iki ordu da diğerinin ne yaptığını kolayca öğrenebiliyordu. Tarık, Rodrich'in kendisine karşı çok büyük bir ordu ile geldiğini haber alınca elindeki kuvvetin yetmeyeceğini düşünerek Mûsa'ya hemen yardım göndermesi için haber gönderdi. Mûsa, mektubu alır almaz beş bin kişilik bir kuvvet daha hazırlayıp Tarık'a gönderdi.

Bu ikinci kuvvetin Endülüs'e nakli konusunda muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan bir kısmı, yardıma giden ordunun Mûsa'nın yaptırdığı gemilerle geçtiğini zikrederken, bazı kaynaklar da Tarık'ın daha önce geçtiği gemiler vasıtasıyla nakledildiklerini belirtmektedir.

Tarık b. Ziyad'ın emrindeki ordu, son gelen yardımla on iki bin kişiye ulaşmıştı. Çoğunluğu piyade pek az bir kısmı ise süvariydi.

Tarık, takviye kuvvetleri gelir gelmez, kuzeye doğru harekete geçti. Aynı anda Rodrich de güneye doğru ilerliyordu. Fakat iki ordunun karşılaşmasından önce Rodrich'e karşı savaşın kaderini tayin eden bir komplo yapıldı.

Bazı kaynaklar, komplonun devlet erkânı tarafından yapıldığını naklederken, bir kısmı da Rodrich'in meşru kralın hakkını gasbettiğine inanan halk tarafından yapıldığını, diğer bir kısmı da sadece eski kralın iki oğlu tarafından yapıldığını öne sürmektedirler.

Komployu halkın yaptığına inanan tarihçiler, bu konuda şu delili ileri sürüyorlar. Onlara göre kralı tasvip etmeyen halk genel olarak şöyle düşünüyordu:

«Bu adam, ehil olmadığı halde kralımızı tahttan indirip onun yerine kendisi geçti. Bizim gibi halktan birisiydi, idareden hiç anlamazdı, ama başımıza kral oldu. Bu adamın fitne ve fesadına daha ne kadar sabredeceğiz. Şu dışardan gelen ordu bizden sadece ganimet ister, buraya yerleşmeyi düşünmez. Nasıl olsa, kısa zaman sonra elde ettikleri ganimetlerle geri dönüp gidecekler. Öyleyse bunlara yenilelim, onlar gittikten sonra da Rodrich denilen adamı indirip istediğimiz birini başımıza geçirelim.» (1)

Komployu eski kralın iki oğlunun yaptığını öne süren tarihçiler ise bu konuda şunları yazmaktadırlar:

«Vitiza'nın iki oğlu, hezimeti hazırlayanların başındaydı. Böylece babalarının tahtına yeniden kavuşmak istiyorlardı. Şöyle ki iki ordu karşılaşınca Vitiza'nın oğulları, Tarık'a haber göndererek, «Rodrich'in aslında hizmetçileri olduğunu, ama babaları ölünce tahtı zorla ele geçirdiğini, şimdi bu haklarını geri almak istediklerini bildirdiler.» Tarık'a gönderdikleri haberde, savaş başlayınca kendilerine eman vermek şartıyla ordusuna katılacaklarını, buna karşılık olarak da zafere kavuştuklarında babalarının «Safâyâ'l-Mülûk» denilen toprağını kendilerine vermesini istediler. Tarık da tekliflerini kabul etti.» (2)

Demek ki Rodrich saflarındaki komplonun ağları böyle örülmüştü. Bunun ilerde göreceğimiz gibi müslümanların kazanmasında büyük etkisi olmuştur.

4) Vadi-i Bekka (Lekke) Savaşı (3) :

Tarihçilerin değişik görüşler ileri sürmelerine rağmen, iki ordunun karşılaştığı yerin, Guadalete nehrinin vadisi olduğu anlaşılmaktadır.

Ahbaru Mecmua adlı eserin yazarı (4) savaş yerinin *el-Buhayra*, el-Makkarî ve İbn Haldun (5) ise *Bifahşeris* olduğunu zikrederken, İbn İzarî ve İbnu'l-Abbar (6) savaşın *Şuzûne* bölgesinde *Vadi-i Lekke*'de cereyan ettiğini söylemektedirler. İhtilâflı görünen bu konu-

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 241-242
(2) Ahbaru Mecmua, 5
(3) Bazıları bu savaşa Vadi-i Barbât savaşı adını verirler. Zira onlara göre savaşın yanında vuku bulduğu nehrin adı Vadi-i Lekke değil, Vadi-i Barbât'tır.
(4) Ahbaru Mecmua, 5
(5) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 226; İbn Haldun, el-İber, IV, 117
(6) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 10; İbnu'l-Abbar; el-Hulletu's-Siyarâ, II, 332

da, yanlış anlaşılma söz konusudur. *Lekke*, İspanyolca *Lago* kelimesinin Arapçalaştırılmış veya bozulmuş şeklidir. Mânâsı *Buhayra* demektir. Savaş Buhayra denilen yer ile deniz sahili arasında cereyan etmiştir. Kaynakların zikrettiği yer isimleri aynı bölgede oldukları için birbirine çok yakındır.(1)

İki taraf da savaş vaziyeti aldı. Komutanlar askerlerine cesaret vermeye çalışıyor, moral kazandırıcı sözler söylüyorlardı.

Rodrich, müşterek düşman karşısında tek vücut olarak ülkeyi korumak için bütün eşraf ve ileri geleni bu savaşta bulunmaya çağırmıştı. Çünkü ülkenin geleceğinin bu savaşa bağlı olduğunu biliyordu. Öte yandan Tarık da askerlerine heyecanlı konuşmalar yapıyor, zafer kazanmakla elde edecekleri sevap ve ganimetten bahsediyordu. Endülüs'ün fethinin bu savaşa bağlı olduğunu ısrarla belirtiyordu.

a. Tarık'ın Konuşması:

Tarık'ın hitabesiyle ilgili değişik görüşlere daha önce temas etmiştik. Burada hitabenin bazı bölümlerinin bir kısım kaynaklarda görülebildiğini, dolayısıyle tarihçilerin yakıştırması olabileceği iddiasının da yersiz ve temelsiz olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

O gün Tarık b. Ziyad'ın askerlerine yaptığı konuşma şöyleydi:

«Askerlerim! Görüyorsunuz ki, arkanızda deniz, önünüzde düşmanlar ve kaçacak hiç bir yeriniz yok. Vallahi, sabır ve sebattan başka yapacağınız bir şey de yok. Düşmanımızın bütün gücüyle üzerimize geldiği apaçık bir gerçektir. Üstelik yiyecek ve techizatı da boldur. Halbuki bizim kılıçtan başka silâhımız ve düşmanın elinden alacağımız yiyecekten başka erzağımız da yoktur.

Hiç bir şey yapmadan şu durumumuz birkaç gün devam etse kuvvetten kesiliriz. Bizden korkan düşman da halimizi görüp bize karşı cesaretlenir. Bu kötü akıbete düşmekten kendinizi koruyarak şu azgın düşmana karşı görevinizi gereğince yapınız.

Müstahkem şehirler ve güçlü düşman karşınızdadır. Ölümden korkmazsanız bu fırsatı değerlendirmek ve zafere ulaşmak mümkündür. Şunu kesinlikle biliniz ki, bu savaşta ben de sizden daha fazla emniyette değilim. Yine iyi biliniz ki, eğer şu zorluklara biraz sabrederseniz daha müreffeh bir hayata kavuşursunuz. En ucuz malın can olduğu bu pazara sadece sizi sürmüyor, bilâkis önce kendi canımdan başlıyorum. Canınızı düşünerek benden yüz çevirmeyiniz. Siz de ben-

(1) Savaşın yeri hakkında bkz. Levi Provencal. **Histoire de l'Espagne Musulmane**, I. 20 vd.

den daha fazla bir zorluğa katlanmayacaksınız. Sizin payınıza da bana düşenden fazlası düşmeyecek. Hepimiz aynı kaderi paylaşıyoruz.

Bu ülkenin güzel kızlarla dolu olduğunu duymuşsunuzdur. Burasının inci ve mercan içindeki uzun elbiselerini yerlerde sürüyen ve altın tellerle dokunmuş hulleler giyen Yunan kızlarıyla dolu olduğu ve kralların saraylarında taç giyinmiş duvaklı kızların da bulunduğu haberi size gelmiştir.

Emirulmüminin Velid b. Abdülmelik, kahramanları içinden sizi seçti ve bu ülkenin krallarına akraba ve damat olmanıza rıza gösterdi. Çünkü sizin savaştan korkmadığınıza, kahramanları ve süvarilerle çekinmeden vuruşacağınıza ve sizin bu yaptığınız cihattan gayenizin İlây-ı Kelimetullah olduğuna dolayısıyla, bu uğurda sevap kazanacağınıza güveni sonsuzdur. Böylelikle İslâm dinini bu ülkeye yerleştireceğinize inanıyor. Elde edeceğiniz ganimetin tamamını size bırakmaya söz vermiştir. Allah yardımcınız olsun. İki cihanda sizin bahadırlığınız anılacaktır.

Biliniz ki sizi davet ettiğim şeye ilk icabet eden ben olacağım ve kesinlikle bilin ki iki ordu savaşa başlayınca bizzat kendim Rodrich denilen azgına hücum edip inşallah onu öldüreceğim. Size de benimle birlikte saldırın. Eğer onu öldürdükten sonra ben de ölürsem sizi ondan kurtarmış olurum. Başınıza itaat edeceğiniz bir kahramanı getirmekten aciz değilsiniz. Eğer ona yetişemeden ölürsem benim bu arzumu terketmeyin ve onun üzerine yüklenin. Onu öldürmek suretiyle bu ülkenin fethini tamamlayın. Çünkü düşman askerleri o öldükten sonra dağılırlar ve bir daha toparlanamazlar.»

Bu hitabeyle kendilerine olan güvenleri artan ve moralleri iyice yükselen müslüman askerleri üzerlerine düşen görevi en iyi şekilde yapacaklarına söz verdiler ve savaşa girmek için sabırsızlanmaya başladılar.

b. Savaşın Seyri:

İki ordu birbiriyle karşılaştığı zaman savaşa başlamak için vakit çok geç olmuştu. Çünkü gecenin karanlığı başlamak üzereydi. Tarık, ordusuna etraflarındaki her harekete dikkat etmelerini söyleyerek o gece istirahat etmelerini ve ertesi gün savaşa girmek için hazırlanmalarını emretti.

Sabah olunca iki ordu da savaş vaziyeti aldı. Kral Rodrich, tahtına oturdu ve uşaklarına kendisini savaş yerine götürmelerini emretti. Tacını giydi ve bütün ziynetlerini taktı. İpek gölgelikler altında bay-

rak ve sancak ormanını andıran bir kalabalıkla önünde savaşçıları, silâhları ve bütün mallarıyla müslümanlara doğru ilerledi.

Tarık ise atına binmiş, ordusundaki herhangi bir süvari gibi harekete geçmişti. Müslümanların süvari sayısı pek fazla değildi. Ordunun büyük bir kısmı piyadeydi. Zırhlı asker pek azdı, başlarında beyaz sarık vardı. Silâh olarak Arap yayları, kılıç ve mızrakları bulunuyordu.

Artık iki orduda da sabır son haddine varmış karşı taraftan gelecek ilk hücumu beklemeye başlamışlardı.

İlk hücum müslümanlardan geldi. Böylece İspanya'nın kaderini tayin edecek savaş başlamış oldu (28 Ramazan 92/19 Temmuz 711). Tarık, Rodrich'i önünde o lüks elbise ve ihtişam içinde görünce, «*İşte düşman azgını, benimle birlikte hücum edin!*» diye bağırdı ve birlikte hücum ettiler. Rodrich'in önündeki muhafızlar dağıldı.(1)

Tarihi kaynaklar savaşın seyri hakkında fazla malumat vermemekle beraber çok çetin bir savaş olduğunu ve müslümanların, bir ölüm kalım savaşı vererek büyük kahramanlıklar gösterdiklerini kaydetmektedirler.

Her iki taraf da çok kayıp verdi. Nihayet Rodrich'in ordusunun sol kanadında çözülme baş gösterdi. Daha sonra sağ kanatta da dağılma başladı. Bununla birlikte merkez direndi ve müslümanlara karşı şiddetle mukavemet etti. Ancak bu dayanma fazla devam etmedi, hezimete uğradılar.(2) Kaynaklar bu çetin savaşın bir, üç veya sekiz gün sürdüğünü kaydetmektedirler.

Savaşın seyri hakkında İbn İzarî: «*Müslümanlar ve Rodrich'in askerleri öyle şiddetli savaştılar ki, her iki taraf da bu savaşın kendilerinin sonu olduğunu zannettiler*» diyor.(3)

Vakıdî de, Abdulhamid b. Cafer'den şunları naklediyor: «*Endülüs'lü bir adamın Saîd b. Müseyyeb'e hikâyelerini anlattığını duydum. Şöyle diyordu: Müslümanlar galip gelinceye kadar kılıçlarını düşman üzerinden kaldırmadılar. Sonra da Kurtuba'ya doğru yürüdüler.*»*(4)*

Ayrıca İbn İzarî de Vakıdî'den şunları nakletmektedir: «*Güneşin doğuşundan batışına kadar savaştılar. Mağrib'de ondan daha büyük bir savaş vuku bulmamıştır. Savaşta ölenlerin kemikleri uzun zaman orada kaldı.*»*(5)*

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 227
(2) **Ahbaru Mecmua**, 5; el-Makkarî, **Aynı eser**, I, 242
(3) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 10
(4) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 10
(5) İbn İzarî, **Aynı eser**, II, 11

Savaşın sekiz gün sürdüğünü iddia eden er-Razî ise şunları söylemektedir: «*Rodrich, Tarık'ın olduğu yere gelince Lekke vadisinde savaşa tutuştular. O gün Ramazan'ın bitimine iki gün vardı. Pazar günüydü. Güneşin doğuşundan batışına kadar savaştılar. Sonra Pazartesi sabah tekrar başladılar. Ve akşama kadar yine savaştılar. Harp ertesi hafta Pazar gününe kadar sürdü.*»*(1)*

el-Makkarî de şunları zikretmiştir: «*Savaş, iki ordu arasında h. 92'de Ramazan'ın bitimine iki gün kala Pazar günü başladı ve Şevvalın beşinci günü olan Pazar gününe kadar sekiz gün devam etti.*»*(2)*

İbnu'l-Abbar ise savaşın, Lekke vadisinde h. 92 yılı Ramazan ayının 28'inde Pazar günü başladığını ve çarpışmaların sekiz gün sonra Şevval ayının beşinci Pazar günü sona erdiğini nakletmektedir.(3)

Savaşın bitiminde Rodrich'in etrafında çok az bir kuvvet kalmıştı, Rodrich bu durumda yenileceğini anlayınca başka bir ordu düzenleyip yeniden mukavemet ümidiyle savaş meydanını terketmiştir. Müslüman süvariler onu takip etmişlerse de Rodrich ellerinden kurtulmayı başarmıştır.

İslâm kuvvetleri Rodrich'in bindiği atı kıymetli taşlarla süslü eyeriyle birlikte bir bataklığın yakınında buldular. Giydiği çizmelerden birisi bataklığın çamuru üstünde yüzer halde bulunduğundan, buradan Rodrich'in kaçarken, bataklığa düşüp boğulduğu anlaşılıyor. «*el-Makkarî Rodrich'in izi kayboldu ve sonunun ne olduğu gizli kaldı*» demektedir.(4)

İbn İzarî de şöyle diyor: «*Müslümanlar, Rodrich'i kaçarken bataklık bir vadide yetişerek öldürdüler.*»*(5)*

er-Razî ise bu olayı: «*Allah, Rodrich ve beraberindekileri helâk etti ve Endülüs yolunu müslümanlara açtı. Rodrich'in âkibeti bilinemedi. Cesedi de bulunamadı. Sadece süslü çizmesi bulundu. O zaman bazıları «boğuldu», bazıları da «öldürüldü» dediler*» şeklinde naklet-mektedirler.(6)

İbnu'l-Abbar da şu şekilde nakletmektedir: «*Rodrich'in izi kayboldu. Nereye düştüğü ve ne yaptığı bilinmez oldu. Ancak müslümanlar, eğeri yakut ve zebercedle süslü atını ayakları çamura batmış vaziyette buldular. Bundan onun boğulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim*

(1) Razi, İbn İzari'den, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 11
(2) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 243
(3) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, II, 332
(4) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 243
(5) İbn İzarî; el-Beyanu'l-Muğrib, II, 10
(6) İbn İzarî, Aynı eser, II, 11

çizmelerinden birisi de bulunamadı. Doğrusu orada ölüp ölmediği bilinmemektedir.»(1)

Diğer taraftan, *«Tarık, Rodrich'i görünce hemen hücum etti ve Rodrich'in önündeki savaşçılar dağıldı. Tarık, ona yetişerek kılıcını kaldırdı ve kılıcıyla başına vurarak onu öldürdü»* (2) şeklinde bir rivayet de vardır. Fakat bunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Rodrich'in savaş esnasında öldürülmediğinde ve kaçarak kaybolduğunda ittifak vardır.

Saavedra ve Levi Provencal gibi tarihçiler, Rodrich'in öldürülmediğini yeniden kuvvet hazırlamak için kuzeye çekildiğini ve Mûsa b. Nusayr ile yaptığı ikinci savaşta öldürüldüğünü nakletmektedirler.(3)

Rodrich'in kurtulan askerleri de tabiatıyla içeriye doğru kaçmışlar, kalelere ve korunması sağlam şehirlere sığınmışlardır.

c. Savaşın Sonuçları:

Her iki tarafın verdiği ölü sayısı kesin olarak bilinmemektedir. *«Dokuz bin müslüman ganimeti paylaştı»* sözünden müslümanların üç bin şehit verdiğini anlayabiliriz. Çünkü savaştan önce sayılarının on iki bin kişi olduğunu biliyoruz. Yaşayanlar dokuz bin olduğuna göre savaşta üç bin kişi ölmüştür. Bununla beraber kesin rakam bilinmemektedir.

Vizigotlar'ın kayıplarının bundan kat kat fazla olduğu kesindir. Çünkü Arap kaynakları kaçanların çok az olduğunu zikretmişlerdir. Her ne kadar az kelimesinin ifade ettiği sayıyı takdir etmek mümkün olmasa ve böyle durumlarda mübalağa yapılırsa da Vizigotlar'ın kayıplarının müslümanların kayıplarından fazla olduğu kesindir.

Müslümanlar, karşı tarafın karargâhındaki bütün mal, malzeme ve ağırlıkların hepsini ele geçirmiş ve sonunda bu ganimet dokuz bin müslüman arasında paylaştırılmıştır. Herkese iki yüz elli dinar düşmüştür.(4)

---

(1) İbnu'l-Abbar, Hulletu's-Siyarâ, II, 334

(2) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, II, 74; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 227

(3) Bu görüş sahipleri, Rodrich'in bu savaşta yenilince Madrid, sonra da Salamanca sıradağlarına doğru kaçtığını, orada yeni bir ordu hazırlayarak Mûsa ve Tarık'a karşı savaştığını ve Segoyuela savaşında Mervan b. Mûsa b. Nusayr tarafından öldürüldüğünü ileri sürüyor.

(4) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 11

Tarık, savaştan sonra zafer müjdesini Mûsa'ya bildirerek ülkenin merkezine giden yolun önlerinde açıldığını belirtti. Müslümanlar, Tarık'ın zaferlerini ve ganimetin bolluğunu işitince her taraftan fetih hareketine ortak olmak için akın akın Endülüs'e gelmeye başladılar.

Halk, İslâm ordusunun karşısında korkuya kapılarak çoğu kalelere, şatolara sığındılar. Tarık, komutanlarını toplayıp Endülüs'ü fethetmek için bir plân hazırlamaya başladı.

IV — ENDÜLÜS'TE FETİH HAREKETLERİ

1) İstece (Ecija)'nin Fethi:(1)

Vadi'l-Lekke'de İslâm ordusunun elde ettiği zaferden sonra Tarık, ordusunu yeniden düzenleyerek kuzeye doğru ilerlemek için hazırlığa başladı.

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra müslümanlar fetih için *İstece* şehrine yöneldiler. Savaştan sonra kaçan Vizigot askerlerinin pek çoğu bu şehre sığınmışlardı. Şehrin etrafı savunmaya imkân verebilecek kuvvetli surlarla çevrili idi. Ancak müslümanlar, galibiyet coşkunluğu içerisinde bu surlara tırmanmakta zorluk çekmediler. Şehrin etrafında ve surların üzerinde şiddetli çarpışmalar başladı. Kaynakların ittifakla bildirdiğine göre müslümanlar, ölü ve yaralı çok kayıp verdiler.(2)

Ancak stratejik noktaları ele geçirmeyi başararak şehre girdiler ve düşman askerlerinin çoğunu öldürdüler. Kaçmayı başarabilenler ise Endülüs şehirlerinin savunma bakımından en müstahkemi olan Toledo'ya sığındılar. Yerli halk, güçlü savunması ve kralın başkenti olan bu şehre müslümanların ulaşabileceklerini beklemiyordu.

İslâm ordusu, İstece'yi fethederek bol miktarda ganimet elde etti. En önemlisi de orduda yaya asker kalmayacak kadar çok sayıda binek atına sahip oldular.

İstece'de Julianus, Tarık'a *Cezîretu'l-Hadra*'nın hâkimiyetini, ayrıca Sebte'den beraberinde getirdiği rehberleri, ülkenin yollarını göstermeleri için emrine vererek şöyle dedi: «*Bu rehberler, benim adam-*

---

(1) İbn Abdülmun'im el-Himyeri, el-Ravzu'l-Mi'tar, adlı eserinin 14 ve 15. sahifelerinde Endülüs'ün bu şehrinden bahsederek şöyle diyor: «Tarık b. Ziyad buraya varınca, şehrin etrafını iki surla çevrilmiş vaziyette buldu. Surlardan biri güzel ve dayanıklı beyaz taşlardan diğeri ise kırmızı taşlardan inşa edilmişti. Yüksek yerlere mermerden insan heykelleri yerleştirilmişti. Onları gören kimse, ayakta duran insan olduklarından şüphe etmezdi. Şehrin bir çok kapısı vardı. Şehir, çok sağlam bina edilmişti.»

(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 12

larımdır. Ordunu guruplara ayırarak, onlarla gönder. Sen de Toledo'ya doğru yola çık.» Tarık, onun teklifini uygun görerek ordusunu guruplara ayırdı. Her gurup kendilerine yolları gösterecek bir kaç rehberi beraberine aldı.

2) Kurtuba'nın Fethi:

Tarık, ülkenin diğer bölgelerinin fethi için ordusunu bölümlere ayırarak Mugis'i yedi yüz kişilik süvari birliğinin başında Endülüs şehirlerinin en büyüklerinden biri olan Kurtuba'ya gönderdi. Aynı şekilde Reyyo ve Gırnata şehirlerinin fethi için de birer ordu gönderdi. Kendisi de ordunun çoğunluğuyla Toledo üzerine yürüdü.

Kurtuba'nın fethi için gönderilen Mugis'in, Rum asıllı olduğu kaydedilmektedir. el-Hucarî buna ilaveten şöyle demektedir:

«Onun nesebi, Mugis b. el-Haris b. el-Huveyris b. Cebele b. el-Eyhem el-Gassanî'dir. Daha çocukken doğuda Bizanslılardan esir alınmıştır. Ata binmeyi öğrenmiş, savaş meydanlarının sıkıntılarına âdeta koşmuştur. Onun savaş alanlarındaki bu başarısı, Kurtuba'yı fetheden ordunun başına geçmesini sağlamıştır. İsabetli kararları ve harp hileleri ile meşhur olmuştur.»(1)

Mugis, süratle şehre yaklaşarak, Kurtuba'ya üç mil uzaklıkta bulunan Secunda köyünde karargâh kurdu.

Mugis, düşmandan haber getirmeleri için adamlarını oraya gönderdi. Bir kaç saat sonra yanlarında bir çoban ile geri döndüler.

Mugis, çobana Kurtuba'nın durumunu sordu. Çoban, asıl şehir halkının şehirden ayrıldığını, sadece dört yüz veya beş yüz askerle bir ko-

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tib, IV, 11. Aynı tarihçi, Mugis'in yetişmesini, edebî bilgisini ve hayatından bazı bölümleri kitabının devam eden sayfalarında zikretmişdir. O, Abdülmelik b. Mervan zamanında Şam'da oğlu Velid ile beraber edebiyat öğrendi. Arapçayı fasih konuşuyor, güzel şiirler söylüyordu. Bunlardan birinde, Mûsa b. Nusayr ve Tarık'a hitaben yazdığı şiirin bir beytinde şöyle der:

«Size yardım ettim, fakat vefa göstermediniz,
Doğu'yu ve Batı'yı birbirine katacağım.»

Mugis bir müddet Endülüs'te yaşadı. Çocukları asil ve şerefli olup, sözleri dinlenirdi. Yüksek makamlarda bulunup etrafa yayıldılar. Onlardan birisi de Endülüs hâkimi Abdurrahman b. Muâviye'nin yardımcısı Abdurrahman b. Mugis idi. el-Makkarî'nin ifadesine göre daha sonraları Mugis'in Tarık ve Mûsa ile araları açıldı. Onlarla beraber Şam'a gitti. Fakat aralarındaki anlaşmazlık çözülmedi. Daha sonra Mugis, halife Süleyman b. Abdülmelik'in emriyle Endülüs'e döndü.

mutanın ve zayıfların kaldığını bildirdi. Ayrıca surların çok sağlam olduğunu ve Kantara kapısının üzerinde bir gedik bulunduğunu söyledi.

Gece olunca Mugis ve askerleri şehre doğru harekete geçtiler. Şartlar onların lehineydi. Sürekli yağmur yağması atlarının nal seslerini gizlemelerini kolaylaştırmıştı. İslâm askerleri, surdaki nöbetçilerin soğuk ve yağmur yüzünden gaflet içinde bulunmalarından istifade ederek hassas noktaları kontrol altına aldılar. Çobanın bahsettiği gedik, işlerini kolaylaştırdı ve surlara tırmandılar. Mugis, nöbetçileri etkisiz hale getirmelerini emrederek, kendisi komutanın sarayına yöneldi.

Komutan, müslümanların şehre girdiğini öğrenince, dört yüz veya beş yüz kişi olan askerleriyle İşbiliyye kapısı olarak bilinen batı kapısından çıkarak şehrin batısındaki sağlam yapılı *Saint Ecleh* kilisesine sığındı.

Komutan, kiliseye sığınınca, Mugis de askerleriyle onları takibe başladı. Sıkı bir kuşatmaya rağmen kiliseye girmeyi başaramadı. Kilisede bulunanların yiyecek ve içecekleri bol olduğundan muhasara üç ay devam etti. Sonunda İspanyol komutan kiliseden çıkıp Kurtuba dağına sığınmaya karar verdi. Atıyla çıkarken Mugis onu gördü. Tek başına takip etmeye başladı. Komutan, Mugis'in kendisini takip ettiğini görünce yoldan ayrılıp bir çukura yuvarlandı. Mugis, kendisini yakalayarak karargâhına götürdü.

Kilisedeki askerler, komutanlarının başına geleni öğrenince teslim oldular.(1)

3) Toledo (Tuleytula)'nun Fethi:

Tarık ve beraberindekiler ülkenin başşehri olan Toledo'ya varınca, burasını adeta bomboş buldular. Şehir ileri gelenleri, şehri terkederek, dağın arkasındaki kasabaya sığınmışlardı. Halk ise, müslümanlardan korkarak kaçmıştı. Ancak çok az insan ve evlerinde kalan yahudiler vardı. Tarık, Tuleytula'ya savaş yapmadan girdi, şehir hakkında bilgi aldı. Burada bir muhafız birliği bırakıp şehrin komutanını ve askerlerini takip için yola çıkmaya karar verdi.

Tarık, Guadalajara (Vadi'l-Hucâra)'yı geçerek dağa doğru yöneldi. Daha sonraları *Tarık Geçidi* olarak isimlendirilecek olan geçitten geçerek dağın arkasındaki el-Mâide şehrine vardı. Tarık, burada tarihçilerin *Hz. Süleyman'ın Masası* dedikleri ve kıymetli taşlarla süslü

(1) Başta İbn İzari, olmak üzere bir çok tarihçi bu ayrıntılar konusunda görüş birliğine varmışlardır. Bkz. el-Beyanu'l-Muğrib, I, 14-15; Ahbaru Mecmua, 6-7; el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 224-245

bir masayı ele geçirdi. Başta İbn Hayyan(1) olmak üzere bazı tarihçiler bu masanın özelliklerini şöyle dile getirmektedirler:

«Saltanat günlerinde yabancıların zenginleri, öldüklerinde bir miktar mal vasiyet ederlerdi. Bu paralar toplanınca, altın ve gümüşten masa ve iskemle gibi eşyalar yaparlardı. Kutsal günlerde bunları, üzerlerinde dini kitaplar ile beraber rahip ve hizmetçiler taşıyarak teşhir ederlerdi. Bu kıymetli eşyaları bayramlarda, süsleriyle iftihar etmek için kurbanları takdim ettikleri yerlere koyarlardı. Tuleytula'daki masa da böyle bir masaydı. Krallar, bu ziynetleri takarak, eşyaları kullanarak birbirlerine üstünlük iddia ederler, hangisi bunlardan daha fazla kullanırsa kendisini daha üstün sayardı. İşte bu masa dillere destandı. Sırf altından yapılıp, inci, yakut ve zümrütlerle süslenmişti. Onun gibisi görülmemişti. Müslümanlar diğer ganimetlerle beraber bu masayı da ele geçirdiler.» (2)

Tarık, Tuleytula'yı da fethetti. Bir çok ganimet elde etti. Bu küçük beldeyi Arap tarihçileri *Medine-i Mâide* (Masa Şehri) olarak isimlendirirler. Abdüsselâm kalesine (Alcala de Henares) yakın olmasına rağmen, bugünkü ismi tam olarak bilinmemektedir. Daha sonra Tarık, bazı kaynaklara göre kuzeye yöneldi.(3) Diğer bazı kaynaklara göre ise yaptığı fetihlerle yetinerek, Mûsa'nın gelmesini beklemek için Tuleytula'ya döndü. Çünkü onun yolda olduğunu öğrenmişti.

4) Mûsa b. Nusayr'ın Endülüs'e Geçişi :

Tarık b. Ziyad'la sürekli irtibat halinde bulunan Mûsa b. Nusayr, fetih neticelerini bizzat görmek ve yeni fetihlerde bulunmak için ordusuyla Endülüs'e hareket etti.

---

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tîb, I, 254-255; el-Himyeri, er-Ravzu'l-Mi'tar'da (131-132) aynı rivayeti zikretmiştir.

(2) Arap tarihçiler, bu masadan ve özelliklerinden genişçe bahsetmişlerdir. Meselâ, er-Ravzu'l-Mi'tar müellifi, Tarık'ın Tuleytula'da elde ettiği ganimetler ve masa hakkında şunları bildirir: «Müslümanlar Tuleytula'da tarif edilemeyecek kadar çok ganimet ele geçirdiler. Bunlar arasında incilerle süslenmiş yüz yetmiş tac, değerli taşlar, bin adet krallara ait mücevherli kılıç, kilolarca inci ve yakut, tarif edilemeyecek kadar çok altın ve gümüşten kaplar ve Süleyman b. Davut Peygamber'in masası vardı. Masanın zümrütten olduğu rivayet edilmiştir.» Bkz. Himyeri, Aynı eser, 131

(3) el-Himyeri'nin belirttiğine göre, Tarık, Hucara vadisine geçtikten sonra «Cilliklye»ye hücum etti. Burasını yerle bir etti. Daha sonra Tuleytula'ya gitti. (H. 93) (Bkz. el-Himyeri, er-Ravzu'l-Mi'tar, 134.) Halbuki Cilliklye Tarık tarafından fethedilmemişti. Ancak, Mûsa, Endülüs'e geldikten ve oraya yöneldikten sonra elegeçirilmiştir.

Kaynaklar, Mûsa'nın Endülüs'e geçmiş sebeplerini şöyle sıralarlar:

1 — Müslümanlar, bu ülkede çok uzun mesafeler katederek ülkenin iç kısımlarına kadar vardılar. Savaş sahasının çok genişlemiş olması yüzünden savunmalarının güçleşmiş olabileceği ve elde edilen toprakları koruyamama endişesinin başlaması.

2 — Tarık'ın emri altındaki İslâm ordusunun bu geniş ülkeyi ele geçirmeye yetecek güçte olmadığını bilmesi ve özellikle Tarık'ın durmaksızın ilerlemek istemesi ve kesin zafer için takviye kuvvetlerine ihtiyacı olması.

3 — Tarık'ın ele geçirdiği bu ülkede, bağımsızlığını ilân edip, kendisini ve halifeyi dinlemeyeceği endişesi.

4 — Endülüs'te Tarık'ın kazandığı zaferler yanında ele geçen ganimetin çok olmasını duyması ve bundan pay almak istemesi.

Bu konuda el-Makkari şöyle diyor: «Mûsa, Tarık'ın kazandığı galibiyetleri duyunca, yarımadaya hareket etti. Tarık'a yetişerek ona şöyle dedi:

«Ey Tarık! Halife Velid b. Abdülmelik bu gayretine karşılık sana Endülüs'ü vermekten daha fazla bir iyilikte bulunmayacaktır. Onunla yetin.» Tarık: *«Ey Emir! Allah'a yemin olsun ki, okyanusa ulaşıp, atımı suya sürünceye kadar bu niyetimden vaz geçmeyeceğim»* cevabını verdi.(1)

el-Humeydi ise *Cezvetu'l-Muktebes*'de şöyle diyor: *«Mûsa, mevlâsı Tarık'ı izni olmaksızın savaştığı için ölümle cezalandırmak istedi»(2)*

Öyle anlaşılıyor ki, Mûsa ilk plânda umumi menfaatleri düşünerek Tarık'a katılmıştır. Çünkü Tarık, durmaksızın fetihlere devam ediyordu. Mûsa ise uçsuz bucaksız bu ülkede müslüman ordusunun, içerilere kadar ilerlemesinden çekiniyordu.

Konuya bu açıdan bakan tarihçiler, Tarık'ın Kurtuba'nın fethini bildiren mektubu geldiğinde, Mûsa'nın hemen ona, oradan ayrılmamasını, ordunun daha fazla içerilere ilerlememesini ve kendisi gelinceye kadar beklemesini emrettiğini bildiren mektubunu delil olarak gösterirler.

Daha zayıf bir görüşe göre ise, Mûsa'nın Endülüs'e geçmesi, Tarık'ın düşmanları ve onu çekemeyenlerin çıkarmak istedikleri fitne karşısında onun susması veya bizzat Tarık'ın onu çağırması sebebiyleydi. Fakat bu görüşlerin sıhhatli olabileceğini zannetmiyoruz.

(1) el-Makkari, **Nefhu't-Tîb. I, 227**
(2) el-Makkari. **Aynı eser, I, 227**

Mûsa, Kayrevan'da oğlu Abdullah'ı bırakarak onsekizbin askerden meydana gelen ordunun başında, yanında Habîb b. Mende el-Fihri olduğu halde Endülüs'e hareket etti.(1) Ordu Arap mevali ve Berberi askerlerden meydana geliyordu.

er-Risaletü'ş-Şerîfiyye yazarı, Muhammed b. Mazin'den naklen bu ordudan şöyle bahseder:

«Mûsa'nın ordusunda yirminin üzerinde Kureyş ve Arap sancağı dalgalanıyordu. İki tanesi emir Mûsa b. Nusayr'ın idi. Onlardan birisini halife Abdülmelik b. Mervan, diğerini de yine halife Velid b. Abdülmelik, onu Afrika'ya ve batıya doğru fethettiği yerlere vali olarak tayin ettiklerinde vermişlerdi. Üçüncü sancak, onunla beraber olan Abdülaziz ed-Dâhil'indi. Diğer sancaklar ise Kureyş, Arap kuvvetleri ve ileri gelenlerden Mûsa'nın ordusuna katılanlara aitti.»(2)

Hicri 93 senesinin Ramazan ayında (712 Haziran) el-Cezîretü'l-Hadra'ya vardılar. Bu olay, yaklaşık Tarık'ın Endülüs'e gelmesinden bir yıl sonra oldu. Buraya varınca rahat ve savaşsız bir kaç gün geçirdiler. Mûsa, yola çıkmaya karar verince yapılacak plân ve gidilecek güzergâh hakkında görüşmek için komutanlarını ve rehberlerini topladı. Toplantı, sonraları Mûsa'nın *Mescidü'r-Râyât* adıyla bilinen mescidi yaptırdığı yerde oldu. O, komutanlarıyla beraber ülkenin fetih plânlarının hazırlandığı toplantının ilelebet hatırlanması için bir mescidin yapılmasını temin etmeden, el-Cezîretü'l-Hadra'dan ayrılmak istemedi.

Beraberindekiler ona, Tarık'ın gittiği yolu takip etmesini teklif ettiler. Fakat o, bunu reddederek başka bir yoldan gitmeyi tercih ettiğini bildirdi. Rehberler ona şöyle dediler: «*Biz, sana onun gittiği yoldan daha güzel bir yolu, onun fethettiği şehirlerden daha verimli ve henüz fethedilmemiş şehirleri göstereceğiz. İnşallah, Allah sana fetih imkânı verir.*» Mûsa, bu sözlere çok sevindi.(3)

5) Mûsa'nın Şuzûne, Karmûne ve İşbiliyye'yi Fethetmesi:

Mûsa ve ordusu tarafından ilk ele geçirilen şehir Şuzûne (Medina Sıdonia)'dir. Komutanı teslim olmadığından, Mûsa şehri muhasara etmek zorunda kaldı. Şehir kısa bir kuşatmadan sonra alındı. Müslümanlar bol miktarda ganimet ele geçirdiler.

(1) er-Razi'nin belirttiğine göre, Mûsa, Afrika'dan Endülüs'e on bin kişilik bir orduyla hareket etmiştir. Bkz. İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 19

(2) Muhammed b. Mazin de er-Razi'den nakletmiştir. Bkz. er-Risaletü'ş-Şerifiyye, 203

(3) Ahbaru Mecmua, 9; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 19

Mûsa, buradan Endülüs'ün en müstahkem şehri olan Karmûne (Carmona) üzerine yürüdü.(1)

Şehir kuşatıldı, hile ile Julianus'un adamlarından bir kısmı harpten kaçarak şehre sığınmak istiyormuş gibi hareket ettiler ve içeriye girdiler. Geceleyin kapıları açtılar. Sessizce içeri giren bir gurup müslüman asker, nöbetçileri etkisiz hale getirerek asıl ordunun şehre girmesini ve fethin gerçekleşmesini sağladı. Karmûne'nin fethiyle el-Ceziretu'l-Hadra'dan Şuzûne, Karmûne üzerinden Kurtuba'ya uzanan stratejik önemi haiz askeri bir yolun kurulması tamamlandı. Bu yol İslâm ordularının esas güzergâhını teşkil edecek ve ilerde yapılacak fetih hareketlerine zemin hazırlayacaktı.

Bundan sonra Mûsa, İşbîliyye (Sevilla) üzerine yürüdü. Burada önemli askeri üslerin yanısıra çok sayıda tarihi eser de bulunmaktaydı. Vizigotlar, Endülüs'ü ele geçirmeden önce Romalılar zamanında burası eyaletin başşehriydi. Yönetim Vizigotlar'ın eline geçince İşbîliyye terkedilerek başkent Tuleytula oldu. Fakat buranın önemi devam etti. Romalıların âlimleri, yazarları ve ileri gelenleri burada kaldı.(2)

Müslümanlar, şiddetli mukavemet karşısında ağır kayıplar verdiler. Muhasaranın bir(3) veya iki aydan fazla(4) sürdüğü belirtilmektedir. Nihayet çetin mücadelelerden sonra İşbîliyye fethedildi. Şehri savunanların pek çoğu Bâce (Beja) şehrine kaçtılar.

6) Mûsa'nın Maride (Merida)'yi Fethi(5)

Mûsa, İşbîliyye'den Maride üzerine hareket etti. O zamanlar burası Endülüs'ün en büyük şehirlerinden sayılıyordu. Burada sayılamayacak kadar çok tarihî eser, köprü, saray ve kilise vardı.(6)

Şehir halkı, Mûsa'yı şehrin bir mil kadar dışına çıkarak karşıla-

(1) İbn Hayyan'ın belirttiğine göre, Mûsa, Şuzûne'den sonra Hısnu'l-Mûdevver'e ve oradan da Karmûne'ye gitmiştir. Bkz. el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 252

(2) Ahbaru Mecmua, 9; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 20

(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 20

(4) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 252

(5) İbn Hayyan'ın rivayetine göre Mûsa, İşbîliyye'den Lakınta'ya (Saavedra, burasının bilinen Alicante olmayıp Fuente de Cantos olduğunu belirtir.) ve oradan da Maride'ye gitti. Bkz. el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 252

(6) Ahbaru Mecmua, 9; İbn İzarî, burasının Endülüs'teki dört üsten birisi olduğunu belirtmiştir. Bu üsler: Kurtuba, İşbîliyye, Maride ve Tuleytula'dır. Bkz. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 20

dı. İki ordu şiddetli bir savaşa tutuştu. Netice müslümanların lehineydi. Maride halkı, geri çekilmek zorunda kaldı.

Ertesi günün sabahı, şehrin ileri gelenlerinden bazıları, İslâm ordusuyla savaşmak için ikinci kere şehirden çıkmayı teklif ettiler. Belki bu sefer onları durdurmayı başarabilirlerdi. Mûsa, şehirden çıkmaya başladıklarını görünce askerlerine orada bulunan çukurlara saklanmalarını emretti. Ordu yaklaşınca, gizlenenler yerlerinden çıkıp hücuma geçtiler. Yeniden şiddetli bir savaş başladı. Netice olarak şehir halkı yine şehirlerine dönmek zorunda kaldı. Müslümanlar şehri muhasara altına aldılar. Şehrin etrafını yüksek bir sur çeviriyordu. Bu sur, Endülüs şehirlerindeki surların en sağlamı sayılıyordu. Muhasara uzun süre devam etti.

Kuşatmanın uzaması karşısında müslümanlar suru delip içeri girmeyi düşündüler. Kaynakların *Debbâbe* diye isimlendirdikleri bir araç yaptılar. Onun içine gizlenerek, surları delmeye çalıştılar. Aslında Debbâbe tahtadan yapılmış, yüksek, üstü kapalı ve tekerlekler üzerinde hareket ettirilebilen bir kuleydi. İslâm askerleri bir müddet surları delmeye gayret ettiler. Fakat ellerindeki aletler yetersiz kaldığından bir netice alamadılar.(1)

Surlar, Arapların *Allâşe mâşe* dedikleri malzemeden yapılmıştı. (2) Bu, İspanyolca, çimentoya benzeyip çok sağlam bir karışımı ifade eden *Aragamasa* kelimesinin bozulmuş şeklidir. Müslüman askerleri, kulenin içinde, surlarda delik açmaya uğraşırlarken, surların üzerinden şiddetli bir hücuma maruz kaldılar. Kulenin içindekilerin hepsi şehit oldular. Bu kuleye *Şehitler Kulesi* denildi.(3)

Bunun üzerine şehirdekilerin moralleri yükseldi. Bu durumda müslümanlar ile barış yapmak için müzakere teklif ederlerse müsait şartlarla bunu gerçekleştirme imkânını bulacaklarını zannettiler.(4)

Mûsa ile görüşmek üzere elçiler gönderdiler. Bir kaç defa elçiler gelip gitti ve sonunda Mûsa'nın öne sürdüğü barış şartlarını kabul ettiler ve antlaşma yapıldı. Antlaşmaya göre, 10 Zilhicce 94 (17 Eylül 713) Kurban bayramında şehrin kapılarını Mûsa'ya açtılar.

---

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 253; **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 20; **Ahbaru Mecmua**, 10

(2) **Ahbaru Mecmua**, 10

(3) **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 20; **el-Makkarî, Nefhu't-Tîb**, I, 253; **Ahbaru Mecmua**, 10

(4) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 253

7) İşbiliyye'de İsyan Çıkması ve Şehrin İkinci Defa Fethi:

Daha önce gördüğümüz gibi, İşbiliyye'yi savunan bir gurup İspanyol askeri, Mûsa burasını muhasara altına alıp şehir müslümanların eline geçince, orayı terkedip *Bâce*'ye gitmişlerdi. Yeniden İslâm ordusuyla mücadele edebilmek için fırsat kolluyorlardı.

Mûsa, *Maride*'yi muhasara edince, aradıkları fırsat ellerine geçti. Çünkü bu muhasara, şehir halkının gözü pekliği ve surlarının sağlamlığı yüzünden, Mûsa ve ordusu için çok meşakkatli ve zor olmuştu. İspanyollar, İşbiliyye'ye saldırmak ve onu müslümanların elinden kurtarmak konusunda karar aldılar. Yaptıkları plânları gerçekleştirerek, şehre girmeyi başardılar. Şehri savunan seksen müslümanı öldürdüler. Bu arada bir kaç müslüman asker kaçmayı başardı. Kaçanlar, Mûsa'ya gelip durumu bildirdiler.

Mûsa, Maride'yi ele geçirince, oğlu Abdülaziz'i İşbiliyye'ye gönderdi. Abdülaziz, burasını yeniden fethetti. Daha sonra *Leble* halkını yaptıklarından dolayı cezalandırmak için oraya yöneldi. Muhasara altına alıp orasını da ele geçirdi. Bazı tarihçiler, Abdülaziz'in Bâce ve Uskusunube (Ocsonoba)'yi de fethettiğini kaydetmektedirler.

8) Reyyo, Gırnata ve Mursiya'nın Fethi:

Abdülaziz b. Mûsa tarafından fethedilen bu şehirlerin fetihleriyle ilgili bilgiler kesin bir hükme varmamıza imkân vermemektedir. Abdülaziz b. Mûsa ile Tudmir veya Mursiya (Murcia) bölgesi hâkimi Theodomir arasında yapılan anlaşmanın tarihi bize bu konuda bazı ip uçları vermektedir. Bazı araştırıcıların iddia ettiği gibi fetih, Abdülaziz'in valiliği döneminde değil Receb 94 (Nisan 713) tarihinde gerçekleşmiştir.

Reyyo'nun fethi için harekete geçen ordu hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz tek şey Julianus'un rehberlerinden biri, müslüman komutanı oraya götürmüştür. Müslümanlar bu bölgedeki Reyyo'ya bağlı Malaga ve diğer köyleri bir bir ele geçirdiler. Daha sonra bu bölge tamamıyla fethedildi. Buraları savunanların çoğu sığınmak ve imkân bulabilirlerse mukavemetlerini güçlendirebilmek için sarp ve yüksek dağlara kaçtılar.

Gırnata'ya doğru hareket eden ordu ise yolu üzerindeki İlbira (Elvira) şehrini muhasara ederek ele geçirdi. Müslümanlar, burada yahudilerle karşılaştılar. Yahudileri orada bıraktıkları muhafız birliğinin himayesi altına aldılar. Müslümanlar bunu yahudilerle karşılaştıkları her şehirde uyguluyorlardı.

Gırnata'nın fethinden sonra İslâm ordusu Mursiya bölgesi üzerine yürüdü. Bölge aynı zamanda hâkimi Theodomir'in adına izafeten Tudmir olarak anılıyordu. Şehrin eski adı Orihuela idi.

Theodomir, müslümanları büyük bir ordu ile karşıladı. İki ordu şiddetli bir savaşa tutuştular. Sonunda zafer müslümanların oldu. Düşman askerlerinin çoğu öldürüldü. Kurtulanlar ise komutanları Theodomir ile birlikte şehre kaçmaktan başka çare bulamadılar. İslâm ordusu bu defa Orihuela'yı muhasara etti. Şehri savunmakta olan komutan, yanında yeterli asker bulunmadığından dolayı çeşitli hilelerle muhasaranın uzamasını sağladı. Bu durum karşısında müslümanlar görüşmeye razı oldular. Neticede şehir halkı için çok iyi şart larda bir barış antlaşması yapıldı. Bu Endülüs'te müslümanlar ile yapılan en iyi barış antlaşmasıydı. Antlaşma metni şöyledir:

«Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, Abdülaziz b. Müsa b. Nusayr'dan, Tudmir b. Abdûş'a verilen akitnâmedir. Allah ve Rasûlü şahit olsun ki, ne ona, ne de adamlarından birine zarar verilmeyecek, mülkleri ellerinden alınmayacak, öldürülmeyecek ve kendilerine kötü söz söylenmeyecek, kadınları ve çocuklarından uzaklaştırılmayacaklardır. Dinleri yüzünden hor görülmeyecekler ve kiliseleri yakılmayacak, eşyaları alınmayacaktır. Bu antlaşma hükümleri aşağıdaki yedi şehirde geçerlidir:

Orihuela, Baltana, Alicante, Mula, Villena, Lorca, Ello.

Düşmanca hareket edenler bize sığınmayacak, emir olanları bizden korkmayacaklardır. Düşmandan bir haber duyulduğu zaman saklanmayacaktır. Her sene o ve halkı kişi başına bir dinar, 4 ölçü (Müd) buğday, 4 ölçü arpa, 4 ölçü şıra, 4 ölçü sirke, 2 ölçü bal ve 2 ölçü zeytinyağı vereceklerdir. Köleler için ise bunun yarısı ödenecektir. Bu antlaşma Recep 94 (Nisan 713) tarihinde yapılmıştır.»(1)

Şehrin korunması için bir gurup müslüman asker burada bırakıldı. Ordunun geri kalanı, Tarık ile birleşmek için Tuleytula'ya hareket etti. Tarık, buranın muhasarasında onları geçmişti.

Bütün bu galibiyetler neticesinde Mûsa b. Nusayr, Ali b. Rebâh başkanlığında aralarında Kurtuba fatihi Mugîs'in de bulunduğu bir heyeti, fetih haberlerini ulaştırmak için Halife Velid b. Abdülmelik'e gönderdi.

(1) el-Himyeri, el-Ravzu'l-Mi'tar, 62-63

9) Mûsa ve Tarık'ın Karşılaşmaları, Fetihlerin Devamı :

Tarihçiler, iki komutanın karşılaşmalarının Telbira (Talavera) yakınlarında gerçekleştiği hususunda görüş birliğine varmışlardır. Mûsa, Maride'nin işlerini düzene koyduktan sonra oğlu Abdülaziz'i İşbiliyye isyanını bastırmak için gönderdi. Bu arada Mûsa da Tuleytula'ya gitmeye karar verdi. Tarık'a haberci göndererek geldiğini bildirdi.

Tarık, Mûsa b. Nusayr'ı yolda karşılamak için hareket etti ve Mûsa'yı Telbira yakınında karşıladı. Tarık, saygılı bir vaziyette yaya olarak yürüyordu. İtaatını belirterek yanına geldi. Fakat Mûsa, onun bu davranışına hiç önem vermeyerek, ona sert bir şekilde karşılık verdi. Muzaffer komutanıyla, ayrıldıklarından bir sene sonra ve Tarık'ın elde etmiş olduğu galibiyetlerin neticesinde sevinmesi gerekirken, ona ağır sözler söyledi.

Tarihçiler, Mûsa'nın bu şekildeki davranışı hususunda çeşitli görüşler belirtmektedirler. Kimisi bu davranışı normal karşılarken bazıları da çok aşırı bulmaktadırlar. Bir gurup, Mûsa'nın Tarık'a izin vermediği halde müslümanları ülkenin içlerine kadar sürüklemesine kızdığını, fakat daha sonra iki komutanın da anlaşarak fetihlere beraberce devam ettiklerini bildirmekle yetinmektedirler... Başka bir gurup tarihçi ise, «*Mûsa, kırbacını kaldırdı, neredeyse vuracaktı*» derken, bazı tarihçiler de «*gerçekten vurdu*» demektedirler.(1) Bunlardan başka Tarık'ın başını traş ettirdiğini,(2) ve ellerini zincire vurdurduğunu belirten tarihçiler de vardır.(3) Bundan sonra Mûsa, Tarık'ı Tuleytula'ya götürdü. Orada ona şöyle dedi: «*Elde ettiklerini ve masayı bana getir.*» Tarık, istediklerini getirdi. Masanın ayaklarından birisi kırıktı. Mûsa ona sordu. Tarık, «*Onu bu şekilde buldum*» dedi. Mûsa, ona altından bir ayak yapılmasını emretti ve hazineye koydu.

Mûsa'nın komutanı Tarık b. Ziyad'a karşı gösterdiği muameledeki katılığın derecesi ne olursa olsun, şüphesiz ki aralarındaki muamele sevgi ve saygıya dayalı değildi.

Mûsa'yı Tarık'a Karşı Kötü Davranmaya İten Sebepler:

Mûsa'nın Tarık'tan bir sene sonra Endülüs'e geçmesini gerektiren sebepler konusunda belirttiğimiz gibi, orada onu tahkir etmesinin sebepleri de hemen hemen aynıydı. Mûsa, Tarık'a Kurtuba'da durup

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 253-254
(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 23
(3) Abdülvahid el-Merrâkuşî, el-Mu'cib, 11

daha ileri gitmemesini emretmişti. Fakat Tarık, onun emrine uymadı. Mûsa buna çok kızmıştı. Diğer bir sebep de yapılacak fetih hareketlerinin daha emin olabilmesi için yeni kuvvetlerle Endülüs'teki orduyu takviye etmek ve böylece muhtemel bir felâketi önlemekti. Bunlara ilâve olarak kendisinin maiyetindeki komutanlarından birisinin elde etmiş olduğu başarılar sebebiyle kıskançlık damarları kabarmıştı.

10) Mûsa ve Tarık'ın Buluşmalarından Sonra Endülüs'teki Fetihler :

Böylece iki komutan da Endülüs'ün fethini tamamlamak gayesiyle derhal harekete geçtiler. Güney tamamen fethedilmiş ve İslâm orduları için kuzey yolu açılmıştı.

Bu iki komutanın takip ettikleri yol birbirinden ayrı olmakla beraber aynı istikamette idi.

İkisinin de ilk hedefi Saragosta şehri idi. Kısa bir kuşatmadan sonra fethedildi. İslâm orduları kuzeye hareket etmeden önce arkadan vurulmamak için çevredeki şehir ve kaleleri fethettiler. Bu husus şöyle rivayet edilir:

«Mûsa, Tarık ile anlaştıktan sonra âdeti üzere onu, ordunun öncü kuvvetlerinin başına geçirdi. Saragosta ve civarını fethettiler. Ülkenin içlerine doğru ilerlediler. Uğradıkları yerleri zaptediyor ve bol miktarda ganimet alıyorlardı. Düşmanlarının kalplerine o derece korku saldılar ki, karşılarına kim çıksa hemen barış yapmak istiyordu. Bütün bu fetihlerde Mûsa, Tarık'ı takip ediyor onun başladığını tamamlıyor ve yaptığı antlaşmaları onaylıyordu.»(1)

Mûsa ve Tarık'ın daha sonraki fetihleri hakkında tarihçiler muhtelif görüşler ileri sürüyorlar. İbn İzarî, Tarık ve Mûsa'nın bütün Endülüs'ü itaat altına alıncaya kadar savaştıklarını, pek çok şehir ve kaleyi fethettiklerini bildirir.(2) Bununla birlikte hiç bir tarihçi Saragossa'dan sonra kuzey bölgelerinin fethi hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

el-Makkarî'nin ifadesinden(3), iki komutanın Saragossa'nın fethinden sonra ayrıldıkları ve her birinin kalan toprakların fethinin daha çabuk tamamlanması için farklı yollardan ilerledikleri anlaşılmaktadır. el-Makkarî şöyle diyor: *«Halife, Mûsa'ya Endülüs'ten ayrılma emrini taşıyan diğer bir haberci gönderdiğinde o, Cillikiye (Galicia)'de*

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 255
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 24
(3) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 258

Lekke (Lugo) şehrinden ayrılmıştı. «Mûsa Geçidi» (Valmuza) olarak bilinen geçide vardı. Yolda dağlık bölgeden dönen Tarık, aniden karşısına çıktı. Onu yanındakilerle birlikte geri döndürdü.»(1)

Son cümlede ifade edilen, Tarık'ın Mûsa ile aniden karşılaşması, iki komutanın Saragossa'dan sonraki fetihlerde onların ayrıldıklarına delâlet etmektedir. Aynı şekilde tarihçilerin, Saragossa'dan sonra umumî olarak Mûsa'nın fetihlerinden bahsederlerken, Tarık'tan söz etmemeleri de bunu göstermektedir. Bunun sebebi sadece Mûsa'nın, Tarık'ın efendisi olması değildir. Asıl sebep, Tarık'ın diğer bölgelerin fethiyle meşgul olurken, Mûsa'nın da kuzey bölgesindeki fetihlerle uğraşıp Frank hududunu yarması, oraları ele geçirmesidir.

Bununla beraber kuzey, kuzey doğu ve kuzey batıdaki bölgeler hâlâ müslümanların eline geçmemişti. Mûsa ve Tarık, buraları da ele geçirmeye karar verdiler. Müslümanların kuzeyde Asturiyas (Asturias), kuzey doğuda Beşkens (Bascos), kuzey batıda ise Cilliklye (Gallcia)'yi fethetmeleri gerekiyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, İslâm ordusundaki ileri gelenlerden bazıları bu şekildeki ilerlemeden çekinmeye ve neticeden endişe etmeye başladılar. İbn Kuteybe, Abdülhamid b. Humeyd'den, şöyle nakletmektedir:

«Mûsa, ilerlemeye başlayıp Saragossa'yı geçince, bu durum ordudakilere zor gelmeye başladığından: *«Bizi nerelere götürüyorsun? Ele geçirdiğimiz bu yerler bize yeter»* dediler. Daha önce Mûsa, Afrika'ya girdiğinde de çekinmeden ilerlemesini sürdürdüğü için beraberinde bulunan Ukbe, ona: *«Bugün seni ikaz etmek bana borç oldu, nereye gidiyorsun? Yoksa dünyadan mı çıkmak istiyorsun? Allah'ın sana verdiğinden daha fazlasını mı istiyorsun? Allah'ın sana ihsan etmiş olduğu yerlerle yetin. Ben insanlardan senin duymadıklarını duyuyorum. Onların gözleri doydu. Artık bırakmak istiyorlar»* dedi. Mûsa gülerek: *«Allah sana doğru yolu göstersin»* cevabını verdi.»(2)

Aynı şekilde, ordunun bu uzak ülkede ilerlemeye devam etmesinin neticesinde bir felâketle karşılaşabileceği ihtimâlini halife de belirtmişti. Bunun için de Kurtuba fatihi olarak bildiğimiz Mugîs er-Rumî'yi, Mûsa'ya haber götürmekle görevlendirdi.

Daha önce de Mûsa, Mugîs'i yapılan fetihleri, askerî harekâtların seyrini ve Endülüs'teki İslâm ordusunun durumunu bildirmesi için Şam'a halife Velid'e göndermişti. Halife Velid, daha fazla ilerlemenin çok mahsurlu olabileceğini ve görüşmek için Şam'a dönmesini bildirdi.

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 258
(2) İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, II, 80-81

Mûsa, kendisini Şam'a çağıran halifenin yazılı emirini aldı. Fakat ayrılmadan, fetihleri tamamlamak, özellikle de Cillikiye bölgesi ve civarını ele geçirmek hususunda kararlıydı.

Bunun için de Mugis'i iyi karşılayıp, onunla beraber kısa bir süre sonra Şam'a döneceğine dair teminat verdi. Ancak müslümanları tehdit edebilecek tehlikeyi bertaraf etmek istediğini ve son safhasına gelen fetih faaliyetlerini tamamlaması için biraz beklemesi hususunda Mugis'i ikna etti. Kendisine hediyeler ve kalması için bugün *Balât-ı Mugis* olarak bilinen ve kendisinden sonra çocuklarına kalacak olan bir köşk verdi. Mugis de bir müddet beklemeye ayrıca onun Cillikiye'ye yapacağı harekâta katılmaya karar verdi.

Mûsa, Cillikiye'ye hareket etti. Şehir ve kalelerini ele geçirdi. Bu arada Bârû (Bâzû) ve Lekke kaleleri de alındı. Cillikiyeliler, Kaştâle (Castilla) ve Arbuna (Narbona) dağlarına sığındılar. Daha sonra barış teklifinde bulundular ve barış yapıldı.(1)

Cillikiye'de dağlık bölge dışında fethedilmedik yer kalmamıştı. Bilây (Pelayo) ismindeki Got komutanı üç yüz askeriyle büyükçe bir mağaraya sığındı. Müslümanların sürekli hücumları sonunda mağaradakilerin pek çoğu öldü. Geriye otuza yakın kişi kalmıştı.

Mağaradakilerin mukavemeti uzayınca müslümanlar, «*Artık bunlardan bir zarar gelmez, nasıl olsa sayıları otuzu bile geçmiyor*» diyerek oradan ayrıldılar. Fakat mağaradakiler daha sonra müslümanların karşısına çıkabilecek birliğin çekirdeğini teşkil edeceklerdi. Hatta ileride bir kaç galibiyet bile kazandılar.

İslâm ordusu, Beşkens bölgesi üzerine yürüyerek burasını fethetti.(2) Bunu Elbe (Alava), Banbalûna (Pamplona) ve Kaştâle (Castilla) ve civarını da ele geçirerek Frank hududuna ulaştılar(3).

Mûsa, bu kadarla da yetinmeyip ordusuyla Fransa'ya girdi. Barselona (Barcelona) ve civarını fethetti. Bu bölge günümüzde Katalonya (Cataluna) olarak isimlendirilmektedir. O zaman burası bugün olduğu gibi İspanya'ya değil, Fransa'ya bağlı idi. Aynı şekilde Arbune (Narbona), Abînyûn (Avignon) ve Rudûna (Rhone) vadisindeki Ludun kalesi de fethedildi.(4)

---

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 24

(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 24

(3) Levi Provencal'in belirttiğine göre Mûsa, Soria ve Duero'nun yüksek kısımlarına yöneldi. İştûryas (Asturlas), Oviedo ve Hayhûn (Jiyon)'u ele geçirdi. Bkz. Aynı eser, I, 19

(4) el-Makkari, Nefhu't-Tîb, I, 256

ed-Dabbi şöyle demektedir: «*Ömer b. Abdülaziz'in hükmü Arbûna'ya kadar uzanıyordu.*»*(1)*

er-Razi ise Abdülmelik b. Habib'den şu rivayeti nakleder: «*Mûsa, H. 94 yılının başında (Ekim 712) Fransa'ya girdi. Ülkenin içlerine doğru ilerleyerek önemli yerleri ele geçirdi.*»*(2)*

İbn Haldun ise şöyle demektedir: «*Müslümanlar, doğuda Barselona'yı, iç tarafta Narbona'yı, batıda ise Kâdis'i fethederek pek çok ganimet elde ettiler.*» *(3)*

Böylece İslâm orduları, Güney Fransa'ya kadar ilerleyerek Endülüs'te fethedilmeyen yer bırakmadılar. Fetihlerin bu safhasında halife Velid'in, Mûsa'ya Şam'a dönmesi için Mugis ile gönderdiği emre uymaması üzerine Ebû Nasr ile ikinci bir emir göndererek şöyle dediği rivayet edilmektedir:

«*Mûsa'nın atının yularından tutup, Endülüs'ün dışına, Şam'a doğru çevir.*»(4) Ancak, gecikmelerinden dolayı Mugis'in Mûsa'yı ikaz ettiği ve yeni bir habercinin gelmediği, Ebû Nasr'ın Muğis'in lâkabı olduğu hususunda rivayetler de vardır.

Mûsa'nın, «*Allah'a yemin olsun ki, bana itaat etseler hemen onları Roma'ya yürütürdüm. Sonra Allah, bana buraları ele geçirme imkânı verirdi*»(5) sözünden hareket ederek Şam'a dönmek konusunda ihmalkâr davranıp fetihlere devam ettiğini anlıyoruz. İbn Haldun ve el-Makkarî bu konuda şöyle demektedirler:

«*Mûsa, doğuya Kostantiniyye (İstanbul) üzerinden gelmeye kararlıydı. Yolu üzerindeki yerleri de fethederek batıdan doğuya doğru ilerleyip hilâfet merkezine varmayı düşünüyordu.*»*(6)*

Bir başka tarihçi de şöyle demektedir: «*Mûsa ve beraberindekiler Avrupa'dan doğuya doğru hareket ederek, daha önce kaçırmış oldukları cihat fırsatını daha büyük bir fetih harekâtıyle telâfi etmek istemişlerdir*»*(7)*.

Böylece Mûsa, kendi adıyla anılan geçidi geçerek dağ yolunu takiben geri dönmeye başladı. Yolda Saragossa'dan dönen Tarık'la karşılaştı. İkisi Şam'a dönmek isteyenlerle yollarına devam ettiler. Endü-

(1) ed-Dabbi, **Buğyetü'l-Mültemis**, 12
(2) er-Razi, **er-Risaletü'ş-Şerifiyye**, 208-209
(3) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 117
(4) Bu olayı, **er-Risaletü'ş-Şerifiyye** (209) müellifi ile el-Makkari (**Nefhu't-Tib**, I, 258) zikretmişlerdir.
(5) İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, II, 81
(6) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 118; el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 218
(7) er-Razi, **er-Risaletü'ş-Şerifiyye**, 214

lüs'te kalmak isteyenler burada yerleşerek kendilerine yer yurt edineceklerdi.

Mûsa, deniz yoluyla önce Afrika'ya daha sonra karadan Mısır'a oradan da Şam'a gidecekti. İşbiliyye'de, yapması gerekli idari işleri bitirmek, gerekli yerlere tayinler yapmak, bazı emirler çıkarmak ve yerine oğlu Abdülaziz'i bırakmak için bir müddet kaldı.

Endülüs'te fetihler yapan, işleri düzene koyan ve bol miktarda ganimet toplayan Mûsa, Hicrî 93(712) senesinin son aylarından, 95 senesinin ilk aylarına (713 sonu) kadar Endülüs'te kaldı. Ayrılmadan önce oğlu Abdülaziz'i yerine vali tayin ederek, ondan İşbiliyye'yi başkent yapmasını istedi. İşbiliyye, coğrafi konumu itibariyle Endülüs'ün kapısı durumundaydı. Mûsa, oğluna yardımcı olarak, Habîb b. Ukbe b. Nafi el-Fihri'yi bıraktı.

Mûsa, Tarık'la beraber hicrî 95 senesinin Zilhicce ayında (Ağustos, Eylül 714) İşbiliyye'den ayrıldı. Afrika kıyılarına geçtiler ve kara yoluyla aynı senenin sonunda Kayrevan'a vardılar.

Mûsa, Kayrevan'da iken halife Velid'in gönderdiği bir haberci gelerek dönüş için acele etmesini söyledi. Mûsa, Kayrevan'dan ayrılmadan önce oğlu Abdülmelik'i Tanca ve çevresine, en büyük oğlu Abdullah'ı da İfrikiyye valiliğine tayin etti.(1)

Kayrevan'dan hareket eden Mûsa, Mısır'a geldi. Burada da üç gün kaldı. Mısır halkı her gün onu ziyarete geliyordu. Mûsa, bütün ileri gelenlerle irtibat kurmuş, onlara iyiliklerde bulunmuştu. Abdülaziz b. Mervan'ın oğluna bir çok hediyeler verdi ve bizzat kendisi de onu ziyaret etti. Tekrar yola çıkarak Filistin'e geldi ve orada iki gün kaldı.

Mûsa, Şam'a doğru yol alırken halife Velid'den bir mektup daha aldı. Mektupta daha acele etmesi isteniyordu. Mûsa, yolculuğu esnasında yavaş hareket etmiyordu. Ancak halife Velid, şiddetli bir hastalığa yakalanmıştı. Bu yüzden Mûsa'nın bir an önce dönmesini istiyordu.

Halife'nin kardeşi ve Veliahtı Süleyman b. Abdülmelik ise Mûsa'nın yürüyüşünü yavaşlatmasını istiyordu. Süleyman, Mûsa gelmeden önce halifenin ailesine getirilen hediye ve esirlerin kendisine kalmasını arzu ediyordu. Bu hususu Mûsa'ya bildirmiş, fakat Mûsa ona yürüyüşünün temposunu değiştirmeyeceğini haber vermişti. Velid hayattayken Şam'a ulaşmayı o da istiyordu.(2)

(1) el-Makkari, Abdullah'ın «Maycrka» (Mallorca) adası fatihi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Nefhu't-Tib, I, 261

(2) İbn Kuteybe'nin bildirdiğine göre; Mûsa, Süleyman'ın Şam'a gelirken daha yavaş davranmasını istediği mektubunu alınca, habercinin önünde bu hususu şu sözleriyle yorumladı: «Hıyanet ettin ey Süley-

Mûsa'nın Emevî ailesi ile olan münasebetlerine göz atacak olursak, Velid ile olan yakınlığının, kardeşi ve veliahtı Süleyman'a nazaran daha fazla olduğu görülür. Halife Velid ile devamlı münasebette idi. Ona fetih haberlerini bildiriyordu ve ondan her türlü yardımı alıyordu. Hatta bir rivayete göre halife Mısır valisine bir emir göndererek Mûsa'ya ihtiyacı olduğu kadar para vermesini emretmişti.

Mûsa, Şam'a cuma günü geldi ve hemen Ümeyye Camii'ne gitti. Halife Velid de cuma hutbesini okumak için mescitte idi. Mûsa, esirlerin ileri gelenlerinden bir kısmına, eskiden giydikleri saltanat elbiselerini giymelerini ve beraberinde camiye girmelerini emretti. Onlardan otuz kişi başlarına eskiden giydikleri taçları ve elbiseleri giydiler. Mûsa'nın emriyle, Berberî ileri gelenlerinin ve fethedilen bölgelerin kral larının çocukları hazırlandı. Hepsi kıymetli taşlarla süslü elbiselerini giymişlerdi. Aralarında Frank ileri gelenlerinin çocukları da olduğu halde halife Velid'in kapısı önünde durdular.

Mûsa, onlarla beraber camiye girdi. Velid, minbe.de Allah'a hamd ediyordu. Çok zayıflamıştı. Hastalık ona çok tesir etmişti. O, Mûsa geldiğinde ayakta durabilmek için gayret sarfediyordu. Halk, içeri girenleri görünce hayretler içinde kalarak, «*Mûsa, Mûsa*» diye fısıldamaya başladı. Mûsa geldi, Velid'e selâm verdi. Otuz kişi minberin sağında ve solunda durdular.

Velid, Allah'a hamd ve sena etti, yardımına şükretti. O ana kadar duyulmamış bir konuşma yaptı. O kadar uzattı ki, cuma vakti geçti. Namazdan sonra Mûsa'yı çağırarak ona hil'at giydirdi. Elli bin dinarla onu mükâfatlandırdı. Bütün çocuklarına şeref payeleri verdi. Ayrıca Mûsa'ya beş yüz köle de hediye etti. Daha sonra Mûsa, huzuruna Berberî, Rum, İspanyol ve Frank ileri gelenlerini çıkardı. Velid, onlara çeşitli hediyeler verdi. Mûsa, Velid vefat edinceye kadar (96/715) onun yanında kırk gün kaldı.(1)

Mûsa'nın Akıbeti:

Süleyman, kardeşi Velid'in yerine halife olunca, daha önce halifenin yanına geç gitmesi için verdiği emre uymayan Mûsa'yı cezalandırdı.

---

man! Vefa göstermedin! Allah'a yemin olsun ki, ben ne bekledim, ne yavaş davrandım, ne de acele ettim. Ben normal şekilde yürüyorum. Eğer, o hayattayken yetişebilirsem ondan geri durmayacağım. Eğer ömrü vefa etmezse, İşi Allah'a havale edeceğim. Bkz. el-İmâme ve's-Siyâse, 83

(1) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, II, 90-91

Tarihçiler, Süleyman b. Abdülmelik'in Mûsa'ya çok kızdığı, bütün malına el koyduğu, onu kötü bir şekilde cezalandırdığı hususunda ittifak etmektedirler. Eğer Yezid b. Mühelleb, onu himayesine almasaydı, hemen öldürecekti. Mûsa, birdenbire çok kötü bir duruma düştü. Halbuki bu büyük komutanın Tarık b. Ziyad'ın fetihlerinin bir devamı sayılan zaferleri, müslümanlara ülkeler, şan ve şöhret kazandırmıştı.

Endülüs'ten ayrılıp Şam'a döndükten sonra Tarık b. Ziyad, Mûsa'nın karşılaştığı kötü muameleyle karşılaşmadı. Fakat aynı şekilde ona da, İslâm Devleti'ne önemli topraklar kazandırdığı halde hakettiği muamele yapılmadı. Kazandırmış olduğu bu topraklar, uzak Avrupa kıtasında tekti.

Tarık'ın Şam'a döndükten sonraki hayatı hakkında elimizde hiç bir belge yoktur. Bildiğimiz tek şey, halifenin Mûsa ve Tarık döndükten kısa bir müddet sonra Tarık'ı Endülüs valiliğine tayin etmeyi düşünmesidir. Bunun delili de Kurtuba fatihi Mugis el-Kurtubî'ye onun Endülüs valiliğine atanmasındaki görüşünü sormuş bulunmasıdır. Buna Mugis'in cevabı açık olmasa bile olumsuz yönde olmuştur.

V — ENDÜLÜS'TE VALİLER DEVRİ

1) Abdülaziz b. Mûsa b. Nusayr'ın Valiliği

Halife Velid b. Abdülmelik'in daveti üzerine Mûsa b. Nusayr, yanında Tarık b. Ziyad, komutanların ileri gelenlerinden bir gurup ile sahabeden ve tabiinden bazı kişilerle birlikte Şam'a döndü. Mûsa, Endülüs'ten ayrılırken oğlu Abdülaziz'i vali olarak bıraktı. Abdülaziz, büyük bir nehir sahilinde kurulmuş, konumu itibariyle güvenli ve müslüman gemilerinin devamlı uğrayabilecekleri bir limana sahip olmakla da Endülüs'ün giriş kapısı niteliğinde olan İşbiliyye'yi kendisine merkez yaptı.(1)

Abdülaziz, valiliğinin ilk günlerinde, Rodrich'in dul karısı Ermile (Egilona) ile evlendi. Zaten bu kadın da Abdülaziz'le evlenmek suretiyle, hem mallarını korumuş, hem de cizyeden kurtulup kendi dinî inançlarını rahatça yerine getirmiş olacağı için bu evliliğe önceden hazırdı.(2)

Bu kadından Arap kaynakları *Ümmü Asım* olarak bahsederler. Esas ismi, «Ailo»(3) veya Latince kaynakların zikrettiği gibi «Egilona»dır.

Abdülaziz'in Rodrich'in kızı ile evlendiğini yalnız bir iki tarihçi kaydeder.(4) Bu sebeple verilen bu habere inanmak güçtür. Ancak onun Ermile ile evlendiği tarihen sabittir.(5)

Abdülaziz, İşbiliyye'de Rubeyne(6) veya Rufeyne(7) denilen manastırı kendisine mesken olarak seçti. Bu eski manastır Latin kaynak-

---

(1) Ahbaru Mecmua, 11
(2) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, II, 263
(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 31
(4) İbn Abdülhakem, Fütuh, 285; İbn İzarî, Aynı eser, II, 31
(5) İbn Abdülhakem'in kaydettiğine göre, Abdülaziz b. Mûsa'nın zevcesi ona sayılamayacak kadar çok ve kıymetli dünyalık getirmişti. (Bkz. Fütuh, 258)
(6) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 37
(7) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 31

larında Santa Rufina(1) olarak geçer. Bu manastır, İşbiliyye'nin girişinde yükseliyordu. Abdülaziz, bu manastırın yakınına, daha sonra kendisine mezar olacak bir mescit yaptırdı.

Abdülaziz b. Mûsa'nın kişiliği ve idaresi zamanı üzerinde araştırma yapan tarihçilerin çoğu, onun hayır sever ve faziletli bir kişi olduğunda birleşirler.(2) Belki o, Endülüs valilerinin en iyilerindendir. (3) Abdülaziz, Endülüs'ün giriş kapısını tutup memleketi kontrol altına aldı ve babası tarafından fethedilmemiş pek çok şehrin fethini gerçekleştirdi.(4)

Özellikle Levi Provencal ve Saavedra başta olmak üzere yabancı tarihçiler, Mûsa b. Nusayr'ın Endülüs'ten hareketinden sonra müslüman komutanlar tarafından yapılan başarılı askerî harekâtın kesintisiz devam ettiğini kaydederler. Yabancı kaynaklarda Abdülaziz b. Mûsa zamanında yapılan bir fetih hareketi hakkında bilgi yoktur.(5)

Arap tarihçileri, onun ahlaki faziletlerinden ve halkın değişik kesimleri ile kurduğu iyi münasebetlerden bahisle, *«Endülüs'ün idaresini zapturapt altına aldı. Hudutları tahkim etti. Pek çok şehir fethetti»* şeklinde ifadeler kullanırlar. Fakat gerçekleştirdiği işlerden teferruatıyla bahsetmemektedirler. Valilik süresinin kısa olması, ona diğer sahalarda iş yapmasına imkân vermemiştir. Ondan kurtulmak isteyen bazı komplocular tarafından öldürüldüğü zaman valiliğinin henüz ikinci senesi dolmamıştı.(11 Receb 97)

---

(1) E. Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, II, 21; Saavedra, **Estudio**, 133

(2) en-Nuveyri, **Nihayetü'l-Ereb**, XXII, 31; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 118; el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 219

(3) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 31; el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, II, 263

(4) en-Nuveyri, **Nihayetü'l-Ereb**, XXII, 31; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 118, el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 219

(5) Provencal bu fetihlerden bahsederken şöyle demektedir: «Elimizde Abdülaziz b. Mûsa'nın Endülüs'e vali olarak tayininden sonra her hangi bir fetih hareketi yaptığına ve Portekizliler'in gelip Evora, Santaren, Coimbra'yı aldıklarına dair herhangi bir malumat yoktur. Bizim tahminimize göre Pirene dağlarının güneyine düşen mıntıkaların ele geçirilmesi bu devrede tamamlandı ve müslüman komutanların Pamplona, Tarragona, Barcelona, Gerona ve Narbona'yı istilâları mümkün oldu. (Bkz. E. Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, II, 20) L. Provencal ve Saavedra, Abdülaziz'in Endülüs'ün doğusunda fetihlere devam ederek Malaga, Granada, Mürcia veya bazı rivayetlerde kralının ismine izafeten Tudmir'in adını alan şehir ve bölgelerin fethini gerçekleştirdiğini ilâve ederler. (Bkz. Saavedra, **Estudio**, 127)

2) Eyûb b. Habîb el-Lahmi'nin Valiliği:

Abdülaziz'in öldürülmesiyle Endülüs'te yeni bir mesele ortaya çıktı. Öldürülen valinin yerine yeni bir valinin geçmesi, Endülüs kamuoyunu aylarca meşgul etti. Suikastçilerin teklif ettiği valiyi halk istemiyor, halkın seçtiği valiye de suikastçiler razı olmuyorlardı.

Nihayet Endülüs ileri gelenleri Eyûb b. Habîb el-Lahmi'yi vali olarak seçtiler. Abdülaziz'in öldürülmesiyle onun vali olması arasındaki zaman konusunda tarihçiler ihtilâf halindedirler. Bazı tarihçiler Endülüs'ün senelerce valisiz kaldığını ileri sürerken bir kısım tarihçiler bu sürenin ancak bir kaç ay olduğunu iddia etmektedirler.(1)

Eyûb b. Habîb el-Lahmi, ancak altı ay valilik yaptı. Valiliği sırasında yaptığı en dikkate değer faaliyeti Endülüs'ün idare merkezini İşbiliyye'den Kurtuba'ya nakletmesidir.

Eyûb b. Habîb'in valilik döneminin kısa oluşu, yaptığı pek fazla önemli icraatın olmayışı ve valiliğinin sadece Endülüs halkı tarafından kabul edilip, Kuzey Afrika ve hilâfet merkezi Şam tarafından onaylanmamış olması sebebiyle tarihçilerin pek çoğu onun valiliğini kabul etmezler.

Gerçekten de bir çok tarihçi Abdülaziz b. Mûsa'dan sonraki valinin Hurr b. Abdurrahman es-Sakafî olduğunu belirtmektedirler. Nihayet herkesin memnun kalacağı bir şahıs üzerinde karar kılıp ona biat edinceye kadar Endülüs günler, haftalar, hatta aylarca kendine hükmeden bir validen yoksun kaldı.

3) Hurr'un Valiliği:

Hurr b. Abdurrahman b. Osman es-Sakafî'ye gelince, İslâm kaynakları, onun hakkında İfrikiyye valisi Muhammed b. Yezid tarafından Habîb b. Ebî Abde ve Ziyad b. en-Nâbiğa'nın Abdülaziz'in ölümündeki rollerini araştırıp teşvik etmek üzere tayin edildiğini kaydetmekten başka bir bilgi vermezler.(2) İfrikiyye'den Endülüs'e 98(717) tarihinde yanında dört yüz askerle beraber geldi.(3) Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından Semh b. Mâlik el-Havlanî'nin vali tayin edilmesine kadar iki sene sekiz ay valilik yapmıştır.

---

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 279; İbn Abdulvahid el-Merrakuşî, el-Mu'cib, 12; İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, II, 103

(2) Bazı tarihçiler Hurr'un valilik müddetini, iki sene altı ay, bazıları da bir sene yedi ay olarak belirtirler.

(3) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 3; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 33

4) Semh b. Mâlik el-Havlani'nin Valiliği:

Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından vali tayin edilen Semh b. Mâlik el-Havlani, Endülüs'e Ramazan 100 (Nisan 719) tarihinde gelmiştir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre Ömer b. Abdülaziz, şehirlerin ve eyaletlerin haraçları, oranın ileri gelenlerinden ve komutanlarından on kişi tarafından getirilince, heyet üyeleri bu paranın kanuni olarak alındığına, bölge halkından harbe katılanlara ve şehit çocuklarına ve diğer hak sahiplerine hakları verildikten sonra geriye kalanın getirildiğine dair yemin etmeden, o haraçtan Beytülmal'e bir dirhem koymazdı.

Yine bir gün, İfrikiyye'den bir heyet haraç getirdi. Halife Ömer, bunlara da aynı şekilde, bu malların her hak sahibinin hakkı verildikten sonra Beytülmâl'e kalan kısmı olduğu konusunda yemin ettirdi. On kişilik heyetten sekizi yemin ettiyse de iki kişi yeminden çekindi. Bu iki kişi Benu Mahzum'un mevlâsı İsmail b. Ubeydullah ve Semh b. Mâlik el-Havlani idi. Onların bu davranışı halifenin hoşuna gitti ve onlara iltifat etti.

Bu iki şahıs Şam'da halifenin yanında bir müddet kaldılar. Bu müddet zarfında halife onların dindar ve hayırhah insanlar olduklarını da yakından gördü. Bunun üzerine İsmail'i İfrikiyye'ye, Semh'i de Endülüs'e vali tayin etti.(1)

a. Endülüs Arazisinin Beşe Ayrılması:

Halife Ömer b. Abdülaziz, Semh'e insanları doğru yola çağırmasını, onlara adalet ve şefkatle muamele etmesini, Endülüs'te idare ettiği araziyi ve gelirini beşe ayırmasını ve kendisine Endülüs'ün coğrafi yapısı, nehirleri ve denizleri hakkında bilgi göndermesini tenbih ettikten sonra onu Endülüs'e yola çıkardı.

Halife Ömer b. Abdülaziz'in tavsiyelerini harfiyyen yerine getiren Semh, kısa zamanda halk tarafından da beğenildi. Bu münasebetle tarihçilerin çoğu ondan övgüyle söz ederler.(2)

Halife Ömer, Semh b. Mâlik, Endülüs'e vardıktan sonra kendisine bir mektup yazarak oradaki müslümanların gücünü, şehirlerdeki nüfusa nispetlerini ve yerleşme yerlerindeki dağılımlarını bildirmesini emretmişti. Çünkü halife oradaki müslümanların dini duygulardan

(1) **Ahbaru Mecmua, 12-13; er-Risaletü'ş-Şeriflyye, 210**
(2) **İbn Abdülvahid el-Merrakuşi, el-Mu'cib, 12; er-Risaletü'ş-Şeriflyye, 210; İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 34**

uzaklaşacaklarını, kâfirlerle ilişkilerinin kardeşlik hislerini azaltacağını düşünerek onları Afrika'ya geçirmeyi plânlıyordu. Fakat müslümanların Endülüs'te çeşitli yerlere dağılmış olmaları, nüfuslarının artması ve bu ülkeden ayrılması konusunda isteksiz oluşları sebebiyle bu düşüncesinden vazgeçti. Semh'e ülke arazisini beşe ayırmasını emretti.

Bazı tairhî rivayetlerin kaydettiğine göre, Semh'in araziyi beşe ayırırken halka eziyet ettiği iddiasıyla bir heyet halifeye müracaat etti. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz mevlâsı Cabir'i Endülüs'e gönderdi.

Rivayete göre Endülüs'e müslümanlardan yeni bir ordu geldi. Bu yeni gelenler, daha önce gelenlerle servet ve idarede eşit olmak istediler. İlk fetih harekâtında oraya gelenler ise kendilerine Mûsa b. Nusayr'a verilen ve halife Velid b. Abdülmelik tarafından imzalanmış bir belgeyi göstererek üzerinde bulundukları arazinin yalnız kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Durum Halife Ömer'e bildirilince, onlara yeni bir belge tanzim edip eski haklarının mahfuz olduğunu bildirdi. Halife ayrıca Semh'e de bir mektup yazarak, kendisiyle beraber giden askerlere beşte birden pay ayırmasını istedi.(1) Böylece Semh'in valiliği devrinde Endülüs'te çok önemli bir çalışma yapılmış ve arazi belli bir ölçüye göre halka dağıtılmıştı. Tarihçiler, bu çalışmaya büyük önem verirler. Zira müslümanların Endülüs'de tutunmalarına ve medeni bir devlet kurmalarına yardımcı olan en önemli faktör bu idarî düzenlemedir.

Halife Ömer b. Abdülaziz, Endülüs'ü İfrikiyye valiliğinden ayırıp merkeze bağlı müstakil eyalet haline getirdi. Böylece Semh, gerek askerî ve gerekse siyasî bakımdan Endülüs'ü idare etti.(2) Bu idarî tasarruf Semh'in şöhretinin artmasını sağladı. Çünkü Endülüs'ün fiilî ve resmî ilk valisiydi. Buna ilâve olarak Endülüs'te idarî ve mülkî işlerin bu seviyede ilk düzenleyicisi de odur.

Arazinin beşe bölünmesi bahsinde Semh'in devletin hissesini tam ve dikkatli bir şekilde tespit etmek için sulh arazisi ile savaş arazisini birbirinden ayırdığı kaydedilir. Kurtuba ve havalisini beşe bölme işini bizzat kendisi yaptı. Bu arada Halife Ömer b. Abdülaziz'in müslümanlar için bir mezarlık yapılması emri de yerine getirildi.

Semh, halifenin emrettiği araziyi beşe bölme(3) işini bitirince ha-

(1) er-Risaletü'ş-Şerifiyye, 207-208

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 34

(3) Tarihçilerden bir kısmı Semh'in araziyi beşe bölme işini tamamlamadığını, Ömer b. Abdülaziz'in vefat haberi kendisine ulaşınca bu işi tamamlamadan bıraktığını zikretmektedirler. (İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 39)

lifeye savaş ve sulh arazisinde yaptığı şeyleri haber verdi ve Vâdiyu'l-Kebîr üzerine köprü yapmak için halifeden izin istedi.

b. Köprünün Yapılışı:

Semh b. Mâlik el-Havlanî'nin imar işlerinin en önemlisi şüphesiz Kurtuba'daki Vadiyu'l-Kebîr üzerine kurduğu köprüdür. Kalıntıları günümüze kadar gelen bu köprü, o zamanki müslümanların inşaat tekniğindeki ileri seviyelerini göstermektedir. Endülüs valisi Semh, bu köprünün yapımında Halife Ömer b. Abdülaziz'in izniyle Kurtuba surlarındaki taşların kullanılmasını, ancak yerlerinin kerpiçle tamamlanmasını ve surların restore edilmesi şartıyla kabul etmiştir.(1)

Bu hususta *Ahbaru Mecmua* yazarı, Semh'in halife tarafından köprü veya surların yapılması hususunda serbest bırakıldığını, onun da köprüyü tercih ettiğini kaydediyor:

«Semh, halifeye yazdığı mektupta; Kurtuba şehrinin batı tarafındaki nehirden korktuğunu, o taraftan insanların gelip geçebileceği bir köprü olmadığını ve nehrin yatağında toplanan suyun kış mevsiminde ulaşımı engellediğini belirterek, eğer kendisine izin verilirse buraya bir köprü yapmayı, bu arada şehrin surlarını da restore ettirmeyi düşündüğünü bildirdi. Bunun için gerekli paranın yıllık haraçtan geriye kalacağını ve bu arada herkesin hakkını azamî derecede koruyacağını da taahhüt ediyordu. Ayrıca eğer izin verilirse malzeme olarak da şehir surlarının taşlarından faydalanacağını bildirdi. Ömer b. Abdülaziz'den izin mektubunu alınca hemen işe başladı. (101/719).» (2)

İbn İzarî de bu konuda şu bilgiyi vermektedir: «Müslümanlar, Kurtuba'yı aldıkları zaman oradaki nehir üzerinde, eskiden yapılmış bir köprünün kalıntılarını buldular. Durumu Halife Ömer b. Abdülaziz'e arzettiler. Konuyla ciddî şekilde ilgilenen halife, Semh'e bu köprünün yeniden yapılmasını emretti. Şehir surlarından taş alınarak o güne kadar yapılan köprülerin en mükemmeli ve en muazzamı yapıldı.» (3)

Semh b. Mâlik el-Havlanî, Endülüs arazisinin beşe bölünmesi (Tahmis) işi yanında, idarî meselelere, inşaat ve imar işlerine büyük ihtimam gösterdiği gibi üç seneye(4) yaklaşan Endülüs valiliği sırasında cihat ve gaza işlerini de ihmal etmemiştir.

(1) er-Risaletü'ş-Şerifiyye, 211
(2) Ahbaru Mecmua, 13
(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 34
(4) Güvenilir bir tarihçi olan İbn Hayyan, Semh'in valilik süresinin iki yıl sekiz ay olduğunu belirtir. (Bkz. el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 13)

c. Semh'in Kuzeye Yaptığı Askeri Harekât:

Eski Arap kaynakları, Endülüs'teki ilk müslüman valiler zamanında Fransa'ya yapılan sefer haberlerine çok kısa yer verirler. Bu münasebetle Semh'in gazalarını İbn Başkuval çok kısa olarak zikreder. Ona göre Semh b. Mâlik el-Havlani, H. 102(721) yılı Terviye günü Fransa'da şehit olmuştur.(1) İbn İzari ise, «*Semh, Tarrasone'de(2) öldürüldü. Bu hadise, 102(721) senesinde Rumlar'a karşı yaptığı gaza esnasında meydana gelmiştir. Semh, arife günü şehit olmuştur. Valilik müddeti iki sene dört aydır. İki sene sekiz ay, üç sene diyenler de vardır*»(3) şeklinde kısa bir bilgi verir.

İbn Haldun ise bu konuda sadece «*Şüphesiz Semh, 102(721) senesinde Fransa'ya yaptığı gaza esnasında şehit olunca onun yerine Anbese b. Suheym el-Kilâbî vali olarak gelinceye kadar Endülüs'ü Abdurrahman b. Abdullah el-Gafiki idare etti*»(4) demektedir.

Halbuki yabancı eski ve yeni kaynaklar bize bu konuyla ilgili geniş bilgi vermektedirler.

Bu kaynakların bize bildirdiklerine göre, Semh, büyük bir ordunun başında Kurtuba'dan kuzeye doğru hareket etti, Pirene dağlarını geçerek Araplar'ın *Arzu'l-Kebir* dedikleri Fransa'ya girdi ve Narbona'ya vararak ordusunu yeniden düzenleyip lojistik ihtiyaçları karşıladıktan sonra, Galya (Frank)'ya doğru ilerledi.

Semh b. Malik el-Havlani, Narbona'yı geçip, Galya topraklarında ilerleyerek merkezi otoriteye başkaldıran Aquitania dükü Eudes'in topraklarına girdi. İlk savaşta onu yenerek başkent Toulouse'a yöneldi.

Dük Eudes, Frank ve Almanlar'dan meydana gelen büyük bir orduyla başkentini müdafaa ediyordu. Toulouse şehri çevresinde cereyan eden şiddetli savaş, müslümanların lehine bir gelişme gösteriyorken Semh'in yerini öğrenen Franklar onun üzerine çullandılar ve şehit ettiler (9 Zilhicce 102/10 Haziran 721). Bunun üzerine İslâm ordusunda karışıklık çıktı, bozulma başgösterdi. Bu sırada Abdurrahman b. Abdullah el-Gafiki komutayı ele aldı ve orduyu Narbona'ya döndürdü.

---

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, 13

(2) Levi Provencal, er-Ravzu'l-Mi'târ'ın dipnotunda (sayı 114, s. 150) «Tarasone»nin «Tarazona» olduğunu belirtir, «Bu şehir Saragossa bölgesinde Tudela'nın 22 mil güney doğusundadır» der.

(3) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 35

(4) İbn Haldun, el-İber, IV, 118

5) Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî'nin ilk Valiliği:

Semh b. Mâlik el-Havlanî, Fransa'ya yaptığı seferde şehit düşünce İslâm ordusu hemen orada Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî'yi kendilerine komutan seçtiler. Bu seçimin sonunda, Abdurrahman b. Abdullah el-Gafikî'nin komutanlığının Endülüs valiliğine dönüşmesi normaldi. Çünkü o sırada valilik, sivil ve askerî yönetimin bir arada yürütüldüğü bir makamdı. Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî de İslâm ordusunu salimen Endülüs'e geri getirdikten sonra halk bu âdete göre onun valiliğini kabul etti. Zaten Şam'daki halifenin, aradaki mesafenin uzaklığı sebebiyle Kurtuba'ya hemen yeni bir vali tayin etmeyeceğini biliyorlardı.

Faziletli bir zat olan Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî yumuşak huyluluğu ile tanınırdı.

Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî bu tutumuyla, Endülüs'te cereyan etmekte olan siyasî olaylara karışmaktan uzak durmayı başarmıştı. Nitekim bu tutumunun meyvelerini daha sonra topladı. Endülüslüler, siyasî kabiliyete sahip birine gerek duydukları bir zamanda onu vali seçtiler.

Ne var ki Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî'nin bu valiliği ancak iki ay sürebilmiş ve bu süre zarfında kayda değer hiç bir hadise olmamıştır. Onun asıl icraatı ikinci valiliği döneminde görülecektir.

İfrikiyye'deki olaylar; Semh b. Mâlik'in ölümünden sonra Halife Yezid b. Abdülmelik, İfrikiyye valisi Ebu'l-Muhacir İsmail b. Ubeydullah'ı görevden alarak yerine Yezid b. Ebû Müslim'i tayin etmiş ve Endülüs'e vali tayin etme işini de onun isteğine bırakmıştı.

6) Anbese b. Suheym el-Kelbî'nin Valiliği:

Yeni vali Yezid, o sırada Şam'da bulunan Abdullah b. Mûsa b. Nusayr ile birlikte İfrikiyye'ye hareket etti.

Onun İfrikiyye'de yaptığı ilk iş Anbese b. Suheym'i Endülüs'e vali tayin etmek oldu. Bunun üzerine Anbese, Endülüs'e giderek Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî'den valilik görevini devraldı.

Anbese b. Suheym, Endülüs'e 102(721) yılında geldi. Kaynaklarda İfrikiyye valileri hakkında fazla malumat bulunmamakla beraber Anbese b. Suheym'in kuzeye Fransa'ya karşı etkili bir askerî harekâtı yürüttüğüne dair tatminkâr bilgi vardır.

Ancak Anbese, Kuzey Endülüs'te müslümanların nüfuzunu Orta ve Güney Endülüs'teki dereceye ulaştıramadı. Tarihî kaynaklar, bu-

nun için çeşitli sebepler ileri sürmekle beraber en çok Anbese'nin Galicia seferindeki tutumu üzerinde durmuşlardır. Bu bölgede devletin otoritesini sağlamlaştıran Anbese, Pelayo(1) adında bir komutanın etrafında toplanıp teslim olmayan bir gurubun dışında kendisine karşı direnen herkesi dize getirmiştir. Teslim olmayan bu gurup, sarp dağlarda bulunan bir mağaraya sığınmış ve müslüman birlikleri, onu ele geçirmekten ümitlerini keserek artık tehlike teşkil edemeyeceği düşüncesiyle çekilip gidinceye kadar burada kalmışlardır.

Latin ve diğer batılı kaynaklar, Pelayo etrafında toplanan bu gurubun daha sonraki direniş hareketlerinin çekirdeğini meydana getirdiğini ileri sürmektedirler. Bazı kaynaklar ise onun müslümanların Endülüs'e girdikleri zaman öldürülen Rodrich'ten hemen sonra komutan seçildiğini nakletmektedirler. Ancak ekseri tarihçiler, Pelayo'nun müslümanların Endülüs'e gelmesinden yıllar sonra Galicia'nın sarp dağlarına çıktığı tarzında bir görüşte birleşiyorlar.

Öte yandan bir kısım tarihçiler Pelayo'nun müslümanların Kurtuba'yı teslim almalarından sonra bir süre burada yeni yönetimle sulh ve ittifak içinde yaşadığını zikretmekte, bazıları ise onun baştan itibaren bir direniş gücü oluşturmak için Kurtuba'dan ayrılmış olduğunu ifade etmektedirler.

Her halükârda, Arap ve yabancı rivayetlerin ittifak ettiği husus Pelayo ve yanındaki küçük birliğin müslüman kuvvetleri karşısında mukavemet etmeleri, halkta vatan duygusunu kuvvetlendirerek vatan savunması idealini vermeleri ve yavaş yavaş herkesin bu mücadeleye katılmasını başarmalarıdır.

Bu konuda İbn Hayyan şunları yazıyor: «Anbese döneminde Galicia bölgesinde Pelayo adında bir belâ türedi, halkın sinmişliğini protesto ederek onları kışkırttı ve öc almaya, vatanlarını savunmaya teşvik etti. Bunun üzerine Endülüs hristiyanları, o zamana kadar hiç düşünmedikleri hareketlere giriştiler, ellerinde bulunan topraklarını savunmaya, mal ve ailelerini korumaya başladılar.»(2)

Müslüman kuvvetleri tarafından kuşatılınca bu direnişçiler batılı kaynaklarda *Picos de Europa* olarak bilinen ve daha sonraları *Santa Maria* adını alan mağaraya sığındılar. Bu sırada sayıları üç yüz kadardı. Müslümanlar buraya sürekli saldırdılar. Pelayo'nun adamlarından pek çoğu açlıktan öldü, bir kısmı da teslim oldu. Pelayo'nun yanında on kadın, otuz erkek kalmıştı.(3)

(1) Pelayo, Vizigotlar devrinde yaşamış olan Fallila adında bir soylunun oğludur.

(2) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 15

(3) **Akbaru Mecmua**, 15

Bu küçük topluluğun mağarada uzun süre muhasara altında kalabilmesi ise, burada çok miktarda bal ve suyun bulunması ile mümkün olmuştur. Muhasaradan usanan müslümanlar, «*otuz Franktan ne gelebilir?*» diyerek çekilip gittiler. Ancak bu gurup zamanla çoğalacak ve tehlikeli bir hale gelecektir.(1)

Tarihçi İbn Said bu konuda şöyle demektedir: «O mağarada önemsiz bulunan bu topluluk, daha sonra civarda bulunan büyük şehirleri zaptetti. Şimdi Kurtuba da onların elindedir.»

Müslüman ve yabancı kaynaklar, Pelayo'nun savaşları hakkında ihtilâf halindedirler. Arap kaynakları, Anbese veya diğer valiler zamanında Pelayo'nun müslümanlarla yapmış olduğu herhangi bir savaştan bahsetmemektedirler. Buna karşılık batılı kaynaklar, iki taraf arasmda *Cavadonga Savaşı* olarak bilinen bir savaş olduğunu ve bu savaşta Pelayo ve adamlarının galip geldiklerini iddia etmektedirler.

İspanyol tarihçisi Saavedra, bu savaşın Hurr b. Abdurrahman es-Sakafî zamanında 718 yılında meydana geldiğini söylemekte ve Pelayo'nun galip geldiğini ileri sürmektedir.(2) Aynı tarihçi, onun galip gelmesini ve Castilla şehrini ele geçirmesini müslümanların Endülüs'e girmelerinden sonra bir kralın ilk defa bir İspanya şehrini kurtarması şeklinde anlatmaktadır. Saavedra'nın verdiği bilgilere göre, bu savaşta İslâm ordusunu Alkame adında bir komutan idare ediyordu ve Alkame bu savaşta öldürüldü. Bu arada Munûsa(3) da süratle bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Ne var ki Kurtuba yöneticileri, bu direnişin çekirdeğini yok etme hususundaki ısrarlarından kolay kolay vazgeçmiyor ve onları ezmek için kuvvet üstüne kuvvet gönderiyorlardı.

Biz, *Cavadonga Savaşı*'nın esasen mevcut olmadığına, olsa bile yabancı kaynakların bahsettiği gibi Pelayo ve diğer isyancıların galibiyetiyle sonuçlandığına kani değiliz. Muhtemelen batılı kaynaklar, müslümanların önem vermeyerek muhasarayı terketmelerini, bu isyancıları dize getirmekten aciz kalmaları ve âsilerin zaferi olarak anlamışlardır. Aksi takdirde yabancı kaynakların, bu sayısı ve techizatı belli gurubun mağaralarından çıkıp İslâm ordusuna saldırarak onlara ağır kayıplar verdirip çekilmek zorunda bırakmış oldukları tarzındaki görüşlerini mantıklı bulmak mümkün değildir.

Anbese, Narbona'ya giderken Semh'in daha önce takip ettiği güzergâhtan ilerlemiş, Carcasonne şehrini kuşatmıştır. Zor geçen uzun

(1) Ahbaru Mecmua, 15

(2) Saavedra, Estudio, 141

(3) Bazı kaynaklar, «Munûsa»nın Berberi ve müslüman olduğunu, bazıları da hristiyan olduğunu zikretmektedirler.

bir savaştan sonra şehri ele geçiren Anbese, buraya bir birlik bırakıp kuzeye doğru seferine devam etmiştir.

Anbese'nin ele geçirdiği ikinci şehir hiç bir direnme göstermeden kapılarını açıp teslim olan Nimes şehridir.

Anbese, Nimes'dan sonra Rhone nehrine ulaştı ve nehir boyunca herhangi bir direnişle karşılaşmadan yoluna hızla devam etti. Nihayet Bourgogne bölgesinden geçerek 106(725) yılı sonlarında Autin şehrini fethetmiştir.

İslâm ordusu, burada da durmayarak daha kuzeyde yer alan Luxeuil şehrine vardı. Anbese, daha kuzeye ilerlemeyerek geri döndü.

Anbese'nin ölümü konusunda ise kaynaklar geniş bilgi vermemektedirler. Ancak ittifakla belirtilen husus, onun bu seferden dönerken pusuya düşürülerek şehit edildiğidir. Dört sene sekiz ay valilik yaptıktan sonra Şaban 106 (Aralık 726) tarihinde vefat etti.

7) Anbese'den Sonraki Valiler:

Anbese'nin ölümü üzerine Endülüs halkı, İfrikiyye'den gönderilecek olan valinin gecikeceği düşüncesiyle Uzra b. Abdullah el-Fihri'yi vali seçtiler. Tarihçi el-Hucarî, bu zatın dürüst bir insan olduğunu, Gırnata bölgesinde Guadiax'da ona ait eserlerin bulunduğunu zikretmektedir.

Uzra'nın Endülüs valiliği çok kısa sürmüş ve İfrikiyye valisi Bişr b. Safvan el-Kelbi'nin, Yahya b. Seleme el-Kelbi'yi Endülüs'e vali olarak göndermesi üzerine sona ermiştir. Yeni vali Yahya 107 (726) yılının Şevval (Şubat) ayında ayak bastığı Endülüs'te iki buçuk sene vali olarak kalmış, bu sürede herhangi bir sefer yapmamıştır.

İfrikiyye valisi Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî, 110 (728) yılında Endülüs'e Huzeyfe b. Ahvas el-Kaysi'yi vali tayin etti. Huzeyfe'nin Endülüs valiliği bir sene sürmüştür. Bundan sonra Ubeyde b. Abdurrahman'ın tayin ettiği Osman b. Ebî Nis'a 110 (728) yılında Endülüs'e gelmiş ve Huzeyfe'den valilik görevini devralmıştır. Fakat bu makamda ancak altı ay kalabilmiştir. Osman, altı aylık valilikten sonra görevinden alınınca Kayrevan'a dönerek hayatının sonuna kadar orada kalmıştır.

Osman'dan sonra 111 (729) yılının başlarında Endülüs valiliğine Heysem b. Ubeyd el-Kilâbî tayin edildi. Heysem daha önce bahsettiğimiz, Munûsa'ya karşı harekete geçmiş ve onu mağlup ederek işgal ettiği toprakları geri almıştır.(1) Heysem, iki senelik valilik görevinden sonra vefat etmiştir.

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 38; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 220

Endülüslüler, 113(731) yılında Muhammed b. Abdullah el-Eşcâ'yi vali seçtiler. Ancak valiliği iki aydan fazla sürmedi ve İfrikiyye valisi Ubeydullah b. Habbab'ın, Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıki'yi vali tayin etmesiyle sona erdi. Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıki 113 (731) yılında idareyi ele aldı.

e) Abdurrahman el-Gafıki'nin İkinci Valiliği:

İbn Başkuval, Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıki'den bahsederken, onun Endülüs'e giden ve Abdullah b. Ömer'den hadis rivayet eden tabiinden olduğunu rivayet eder.(1) el-Humeydî ise, «Onun güzel huylu, ganimetlerin taksiminde adil davranan bir kişi olduğunu belirtir.» (2) Onun cihattan asla geri durmayan, gece gündüz gazayı düşünen bir kimse olduğu, hatta bu tutumun, *Belatu'ş-Şüheda* savaşında ölümüne sebep olduğu hususunda tarihçiler ittifak etmektedirler.

Yabancı kaynaklar ondan şöyle bahsetmektedirler: «Abdurrahman el-Gafıki, Endülüs valiliğine başladığında muhtelif bölgeleri ziyaret ederek halkla iyi ilişkiler kurdu. Yönetimi sırasında adaletli ve liyakatli kimselerden istifade etti. Hristiyanlara kiliselerini ve ellerinden alınan emlâklarını geri verdi. Herkese eşit miktarda vergi koymuş, orduyu yenilemiş sınırları tahkim etmiş muhtemel bir isyan için de her zaman hazır olarak beklemiştir.»(3)

Belatu'ş-Şüheda (Şehitler Yolu) Savaşı:

İslâm tarihçilerinin üzerinde pek durmadıkları bu savaş, müslümanların kuzeye doğru yaptıkları seferleri yavaşlatmış ve Batı'dan İstanbul'a ulaşma idealinden vazgeçirmiştir.

Belatu'ş-Şüheda savaşının tarihi, kaynaklarda değişik olarak verilmektedir. İbn İzarî, el-Humeydî ve İbnü'l-Esîr Ramazan 114 (Kasım 732)(4), el-Makkarî ve ed-Dabbî ise 115 (733) yılını(5) vermektedirler.

Bu kısa bilgilerden hiç birisi, Belatu'ş-Şüheda savaşının cereyanı hakkında bir fikir vermemektedirler. Diğer taraftan Abdurrahman el-

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 14; ed-Dabbî, Buğyetu'l-Multemis, 352
(2) el-Makkarî, Aynı eser, IV, 14
(3) Conde, Histoire de la Dominacion de les Arabes, 105
(4) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 39; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 15; İbnü'l-Esîr, V, 46
(5) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 14-15; ed-Dabbî, Buğyetu'l-Multemis, 353

Gafıki'nin Franklar ile yaptığı savaşın 114 veya 115 yılında olduğu ve Abdurrahman'ın bu savaşta bir kısım askeriyle birlikte şehit düştüğü anlaşılmaktadır.

Ancak yabancı kaynaklar, bu konuda geniş bilgi vermektedirler. Çünkü hristiyan tarihçiler, bu savaş doğu-batı, başka bir ifadeyle İslâmiyet ve Hristiyanlık mücadelesi olarak bakmakta ve önem vermektedirler. Ayrıca Frank komutan Charles Martel'i kahramanlaştırarak onu Avrupa'yı İslâm istilâsından kurtaran kahraman olarak görmektedirler.

Bununla beraber Avrupalı tarihçiler, bu savaşın önemi hakkında değişik görüşler ileri sürerler. Bazıları, onu müslümanlarm kuzeye doğru yayılmalarının sonu ve bütünüyle Avrupa kıtasmdan çekilmelerinin başlangıcı saymakta, bazıları ise İslâm ordusunun büyük bir bölümünün çekildiği gerekçesiyle, bu savaşın sıradan bir savaş olduğunu, diğer savaşlardan farklı olmadığını ancak kazanan tarafın bu defa Franklar olduğunu söylemektedirler. Ayrıca savaş sonunda müslümanların Güney Fransa'yı terk etmek zorunda kaldıklarını da belirtmektedirler.

Kaynaklar, Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıki'nin Fransa'ya karşı yapacağı sefer için hazırlıklarını tamamladıktan sonra önce yüz bin civarında bir kuvvetle Kuzey İspanya'da bulunan Pamplone şehrine, oradan da Frank topraklarına doğru hareket ettiğini kaydetmektedirler. Abdurrahman, Boncesvalles geçidini geçerek Bordeaux'ya doğru ilerledi. (114/732). Akitanya dükü Eudes'in ordusuyla Dordogne nehriyle Garonne nehrinin birleştiği bir yerde karşılaştılar. Bu savaşta Eudes'in ordusu korkunç bir yenilgiye uğratıldı. Ordunun büyük bir kısmı katledildi. Eudes'in ordusunu Bordeaux'ya kadar kovalayan Abdurrahman el-Gafıki, kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Akitanya dükalığı bütünüyle müslümanlar tarafından fethedildi. Dük bir miktar askeriyle birlikte kuzeye doğru kaçarak canını zor kurtardı.

İslâm ordusu, kuzeye doğru harekâtına devam etti. Önüne gelen kale, şato ve şehirleri teslim aldı, büyük bir servet ve ganimet ele geçirdi. Politiers şehrini de zapteden ordu, buradan bu şehrin yakınında bulunan Saint Martin katedralinin bulunması sebebiyle dini bir yönü de olan ve Fransa'nın en önemli şehirlerinden biri sayılan Tours şehrine yöneldi.

Mağlup Eudes ise sonunda esasen hasmı olan Charles Martel'e sığınmak mecburiyetinde kaldı.

Charles Martel'e kendisine yardım etmediği ve müslümanları durdurmadığı takdirde bütün memleketin uğrayacağı felâketi anlatmaya çalıştı.

Charles Martel, dükün fikirlerini kabul etti. İslâm ordusuna karşı koymak için maddî ve manevî bütün imkânlarını seferber ederek hazırlıklar yapmaya başladı. Charles Martel, Franklar'dan asker toplamakla kalmamış, Rein nehrinin ötesinde yaşayan, kurt derileri giyen ve saçlarını ortadan ayırarak omuzlarına doğru uzatan(1) yarı vahşi kabilelerden hatta paralı askerlerden bile yardım almıştır. Charles, bu hazırlıkları tamamladıktan sonra güneye, Tours şehrine doğru harekete geçti.

İslâm ordusunun öncü birlikleri ile Frank ordusu arasındaki ilk çarpışma Loire nehri civarında olmuş ve fakat bundan kesin bir netice elde edilememiştir. Çünkü Abdurrahman el-Gafikî, bu çarpışmadan sonra güneye Tours ile Poitiers arasındaki bölgeye çekilerek tekrar düşmanla karşılaşmak için orduyu yeniden düzenlemiştir.

İslâm ve Frank ordularının bu büyük karşılaşmadaki durumlarını hassasiyetle tespit etmeye çalışan tarihçilerden Philip Hitti, bu karşılaşmanın Clain nehri ile Vienne arasında meydana geldiğini söylerken Levi Provencal, Poitiers şehrinin 20 Km. kuzeydoğusunda bugün *Moussais-La-Bataille*(2) olarak anılan yerde meydana gelmiş olduğunu kabul etmektedir.

Bu sırada Frank ordusu, güneyden gelerek kısa zamanda Loire nehrine ulaşan ve büyük bir tehlike olan İslâm ordusundan çekinmekte, buna karşılık İslâm ordusu da pek parlak bir durumda bulunmamakta idi. Kurtuba'dan çıkarak uzun mesafe katetmiş olduğu için, hayli yorgun bir haldeydi. Askerlerin bir kısmını fethedilen yerlerde muhafız olarak bırakmış olmaları bir yana, elde ettikleri pek çok servet ve ganimeti de beraberlerinde taşıyorlardı.

İslâm ordusunun bu hali, savaşın sonucunu tayin eden önemli âmillerden biridir. Nitekim Abdurrahman el-Gafikî de, bunun farkına varmış ve askerlerin ellerindeki ganimetlerin bir kısmını bırakmalarını istemiş fakat bu emri yerine getirilmemiştir.

Şaban 114 (Ekim 732)'de Tours veya Poitiers ovasında iki ordunun karşı karşıya gelmesiyle çetin bir savaş başladı. İslâm ordusu, süvarilerden meydana geliyordu. İlk anda Frank ordusunun ön safını yardılar. Ne var ki, Frank ordusunun aldığı savaş düzeni bu başarının devamına izin vermedi. Franklar, saflarını dörtgen biçimde sıralamışlardı. Her bir saf aşıldığında arkasından diğeri geliyordu.

Savaş günlerce devam etti. Taraflar cephelerini başarıyla koruyorlardı. Kimin galip olduğu belli değildi. Yaklaşık bir hafta sonraki

(1) Philip Hitti, **Tarihu'l-Arab**, 409
(2) Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, I, 62

bir çarpışmada Franklar İslâm ordusu saflarında bir gedik açarak ganimetlerin bulunduğu karargâha yaklaştılar. İslâm ordusundan bunu gören bir askerin ganimetlerin düşmanın eline geçmek üzere olduğunu bağırmasıyla süvarilerinin büyük bir kısmı, ganimetleri korumak için geriye çekildiler. Böylece İslâm ordusunda saflar bozuldu. Bunu fark eden Franklar Müslümanların üstüne şiddetle saldırdılar. Müslüman askerlerinin arasında panik başladı. Sonunda pek çok müslüman asker şehit oldu. Ordu komutanı Abdurrahman el-Gafıki de yanağına isabet eden bir okla ağır bir yara aldı ve çok geçmeden vefat etti. Buna rağmen İslâm ordusu akşam karanlığı bastırıncaya kadar direndi. Akşam olunca taraflar ertesi günkü savaşa hazırlanmak için karargâhlarına çekildiler.

İslâm ordusunun komutanları, aralarında bir durum değerlendirmesi yaptılar ve ertesi günkü savaşa hazırlanmaktansa geri çekilmenin daha doğru olacağını kararlaştırdılar. Ordu yorulmuş pek çok asker şehit olmuştu. Bu arada Franklar müslümanların ilerlemesini önledikleri için âdeta bayram ediyorlardı. En iyisi düşmanı uyandırmamak için çadırları da orada bırakıp gece karanlığında geri çekilmekti.

Bu kararın sonucu olarak müslümanlar, çadırlarını ve ağır yüklerini orada bırakıp yanlarına hafif eşyalarını aldılar ve güneye doğru çekilmeye başladılar.

Sabah olunca Franklar o günkü savaş için son hazırlıklarını yapıp müslümanların çadırlarından çıkmalarını beklemeye koyuldular. Ancak uzun süre beklemelerine rağmen karşı çadırlardan ne bir ses duyuluyor, ne de bir hareket görülüyordu. Bunun bir hile olduğunu sanarak dikkatle çadırlara doğru ilerlemeye başladılar. İslâm ordusunun çekildiğini anlayınca büyük bir ferahlık duydular. Hiç olmazsa o an için bir tehlike kalmamıştı. Savaşın sonucuyla ilgili olarak yorum yapan bazı tarihçiler, bu savaşla müslümanların Avrupa kıtasındaki ilerlemelerinin durduğunu iddia ederlerken diğer bazı tarihçiler de müslümanların bu savaştan iki yıl sonra, yani 116 (734) yılında yeniden sefere çıktıklarını ve Avignon'a ulaştıklarını, hattâ dokuz sene sonra da Lyon şehrine kadar ilerleyip burayı ve Narbona şehrini ele geçirdiklerini ve 142 (759) yılına kadar bu son şehri askeri faaliyetleri için stratejik bir üs olarak kullandıklarını belirterek bu savaşa pek önem vermemektedirler.(1)

Poitiers savaşının sonucu üzerinde yorum yapan Fransız tarihçisi Gustave Le Bon bu hususta şöyle demektedir: «Müslümanlar, Char-

(1) Philip Hitti, **Tarihu'l-Arab**, 41

les Martel'den yedikleri darbeden uyandıktan kısa bir zaman sonra eskiden elerinde olan yerleri geri aldılar ve iki asır kadar Fransa'dan çıkmadılar. 737 yılında Marsilya dükü Provence bölgesini müslümanlara teslim etti. Daha sonra müslümanlar; Arles ve çevresini zaptederek X. yüzyılın sonuna kadar Provence bölgesinden çıkmayarak orada kaldılar.

Bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi Charles Martel'in Poitiers'de kazandığı zafer netice itibariyle pek önemli olmamış, müslümanlar bu savaştan sonra Fransa'da iki asırdan fazla kalmışlardır. Bu tarihçilerin Charles Martel'in Avrupa'yı ve hıristiyanlığı müslümanların elinden kurtardığı tarzındaki iddiaları önemli bir delile dayanmamaktadır.

Nitekim Charles Martel, müslümanları feth ettikleri hiç bir şehirden geri çıkaramamış, aksine onlar tarafından feth edilen şehirleri bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Charles Martel'in elde ettiği tek müspet sonuç, müslümanların Fransa'ya sefer yapma hususundaki cesaretlerini sarsmış olmasıdır. Bu da Fransız komutanının önemli bir zafer elde ettiği anlamına gelmez.» (1)

Nihayet hakkındaki yorumlar ne olursa olsun *Belatü'ş-Şüheda* savaşı, müslümanların Cebel-i Tarık'tan kuzeye doğru başlattıkları ilerlemenin bin mil civarında sürdükten sonra durmuş olmasını ifade eder. Fakat müslümanlar, Fransa'nın güneyinde feth ettikleri yerleri bir müddet daha koruyabildiler. Endülüs, sekiz asra yakın bir zaman ellerinde kaldı. Şayet Politiers savaşı, bazı tarihçilerin iddia ettikleri ölçüde önemli olsaydı müslümanlar bu savaştan sonra bu topraklarda o kadar uzun bir süre kalamazlardı.

9) Abdülmelik b. Katan el-Fihrî'nin Birinci ve İkinci Valiliği:

Kaynaklar, İfrikkiyye valisi Ubeyde b. Abdurrahman'ın, Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıki'yi Endülüs valiliğinden alıp yerine bir başkasını tayin etmeye iten herhangi bir sebepten söz etmemektedirler. İbn İzari bu konuda şöyle yazmaktadır. «Ubeyde, henüz Belatü'ş-Şüheda savaşmda Abdurrahman el-Gafıki'nin şehit olduğunu öğrenmeden evvel Abdülmelik b. Katan el-Fihrî'yi Endülüs'e vali olarak tayin etmiştir. Abdülmelik, Abdurrahman el-Gafıki'nin şehit olduğu Ramazan 114 (Ekim 732) tarihinde Endülüs'e girdi.» (2)

(1) Gustav Le Bon, **Hadâratu'l-Arap**, 383-388

(2) İbn İzari, valinin ismini bu şekilde zikretmiştir Bkz. **el-Beyanu'l-Mugrib**, II, 39; **Ahbaru Mecmua** müellifi ise bu ismi Abdülmelik b. Katan el-Muharibi olarak zikretmektedir. 14

Tarihçilerin zulüm ve sindirme olarak nitelendirdikleri ve fazla malumat vermedikleri bu dönemle ilgili olarak el-Makkari şunları yazıyor: «Abdülmelik, 115(733) yılında kuzeye bir sefer yaparak pek çok ganimet elde etti ve 116 yılının Ramazan ayında (Kasım 734) görevinden alındı.»(1)

10) Ubeydullah b. Haccab'ın İfrikiyye ve Ukbe b. Haccac'ın Endülüs Valilikleri:

Abdülmelik b. Katan'ın iki seneden fazla sürmeyen (114-116/732-734) birinci valiliği, yeni İfrikiyye valisinin kendisini görevden alması ile sona ermişti. Yeni İfrikiyye valisi olan Ubeydullah, Halife Hişam b. Abdülmelik tarafından bu göreve atanmış ve 115(733) yılında İfrikiyye'ye gelerek görevine başlamıştı.

Ubeydullah'dan önce İfrikiyye valisi olan Ubeyde b. Abdurrahman, yerine Ukbe b. Kudame et-Tucibi'yi vekil bırakarak pek çok ganimet ve hediye ile Şam'a dönmüştü.(2) Bu hususta İbn Abdülhakem şöyle demektedir: «Ubeyde b. Abdurrahman 115 yılında İfrikiyye'den Şam'a döndü. Beraberinde pek çok köle ve 700 civarında cariye, bundan başka pek çok at, hayvan, altın, gümüş ve eşya getirmişti.»(3)

Ubeyde, Şam'a gelince halife Hişam'dan kendisini İfrikiyye valiliğinden almasını rica etti. Ubeyde'nin bu arzusunu uygun bulan halife bu sırada Mısır valisi olan Ubeydullah b. Haccab'a bir mektup yazarak İfrikiyye'yi de kendi vilâyeti dahiline almasını emretti. Böylece Mısır valisi Ubeydullah'ın yönetimine giren topraklar, el-Arîş'den Tanca'ya, Sûsu'l-Aksa'ya ve Endülüs'e kadar uzanmış oluyordu.(4)

Yeni İfrikiyye valisi Ubeydullah, Kays kabilesinden Selûl Oğulları'nın azatlısı olup, zeki, otoriter ve edip bir kimse idi. Arapların kahramanlık günlerini, o günlere ait şiirleri iyi bilirdi. İfrikiyye'de *Büyük Camiyi*, Tunus'ta *Sanayi Çarşısını* inşa eden odur. Kâtiplik de yapmış olan Ubeydullah, daha sonra yükselerek Mısır, İfrikiyye, Endülüs ve Mağrib'in valisi olmuştur.(5)

Ubeydullah, oğlu Kasım'ı Mısır'da vekil bıraktıktan sonra İfrikiyye'ye doğru yola çıktı. Rebiulahir 116 (Mayıs 734)'da İfrikiyye'ye ulaştı. Ve burada bir takım icraatlarda bulundu. Yanına Ömer b. Ab-

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 220
(2) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 34
(3) İbn Abdülhakem, Fütuh, 292
(4) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 40
(5) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 34; İbn İzari, Aynı eser, I, 51

dullah el-Murâdî'yi de vererek oğlu İsmail'i Tanca ve ona komşu Uzak Mağrib'e vali yaptı. Ubeydullah, bu işleri yaparken Ukbe b. Haccac kendisini ziyaret etti. Ubeydullah, ona ikramda bulundu ve saygı gösterdi. Bunun üzerine halk arasında itibarı artan Ukbe'ye ihtiyaç sahipleri gelip-gitmeye başladılar. Ubeydullah'ın oğulları babalarının Ukbe'ye karşı gösterdiği bu hürmetten rahatsız oldular. Kendilerine bir zararı dokunmaması için bu adamdan uzak durmasını istediler. Ancak çocuklarının bu isteği Ubeydullah'ın Ukbe'ye olan hürmet ve ikramlarını artırmaktan başka bir işe yaramadı. Hatta Ubeydullah, Ukbe'ye kendi yönetimi dahilinde olan şehirlerden herhangi birinin valilik görevini teklif etti. Çünkü Ukbe'nin babası Haccac, Ubeydullah'ın babası Haccab'ı azat etmişti.

Nitekim Abdülmelik b. Katan'ın Endülüs valiliğinden azledilmesi Ukbe'nin oraya vali tayin edilmesi içindir.

Tarihçiler Ukbe'yi anlatırken, onun selefinden daha iyi bir karaktere sahip olduğunu, beş yıl süren Endülüs valiliği süresince büyük işler başardığını zikrederler.(1) Ayrıca valiliği döneminde sert, yardım sever, otoriter ve düşmana göz açtırmayan bir tutum içinde olduğunu, herhangi bir düşman esir alındığı zaman İslâm'a girmeye davet etmeden onu öldürmediği, bu vesileyle onun zamanında binden fazla kimsenin müslüman olduğu da rivayet edilmektedir.(2)

Bütün tarihçiler, onun zafer kazanmış bir komutan olduğunu Narbonna, Galicia ve Pamplona(3) şehirlerini fethettiğini bu şehirleri korumak için Rodone nehri üzerinde hazır bir askerî birlik bulundurduğunu nakletmektedirler(4).

Ukbe b. Haccac döneminde ve Poitiers savaşından sonra müslümanların Frank toprakları üzerine yaptıkları seferlere dair bilgi veren yabancı kaynaklar, bu sırada Narbona şehrinin idarecisi bulunan ve ileride de görüleceği gibi, daha sonra Endülüs valisi olacak olan Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî'nin orta Fransa'ya ve özellikle Rhone nehri bölgesine Poitiers savaşından iki yıl sonra 116(734) yılında yeni bir akında bulunduğunu zikretmektedirler.

Rhone nehrini geçen Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî, Arles şehrini ele geçirdikten sonra, Provence bölgesinde bulunan Saint-Remy şehrini ve Avignon tepelerini teslim alarak Durance vadisi boyunca kuzeye doğru yoluna devam etmiştir.(5)

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 220
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 41
(3) İbn İzarî, **Aynı eser**, II, 41
(4) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 220
(5) E. Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, IV, 40

Bu arada Charles Martel, Müslümanların ilerlemesine engel olmak istemişse de başarılı olamamış ve Narbona, 133(751) yılına kadar müslümanların elinde kalmıştır. Yarım asra yakın bir zaman Frank topraklarında Müslüman şehri olarak kalan Narbona'yı daha sonra Kısa Pepin (Pepinle Bref) geri almıştır.

Bütün bu seferleri düzenleyen Ukbe'nin, bizzat katıldığı savaşlardan birinde Carmona şehrinde vefat ettiği bilinmektedir. Ancak vefat yılı hakkında değişik tarihler ileri sürülmüştür. Ukbe'nin valiliği beş yıl sürdüğüne göre, vefat tarihinin 121(739) olduğu kuvvetle muhtemeldir.

İbn İzari, Endülüs halkının isyan edip Ukbe'yi valilikten uzaklaştırarak yerine Abdülmelik b. Katan el-Fihri'yi ikinci defa valiliğe getirdiğini naklederken(1) bir başka kaynağa göre ise, Ukbe'yi valilikten alarak öldüren bizzat Abdülmelik b. Katan'dır. Bişr b. Safvan, Afrika'da Berberî isyanını bastırmakla meşgul iken, bunu fırsat bilen Abdülmelik, Ukbe'ye karşı harekete geçerek daha önce kendi yönetiminde olan Endülüs'ü tekrar ele geçirmiştir.(2) Bir başka rivayette ise, Ukbe'nin görevden alınmadığı, Abdülmelik'i yerine bıraktığı nakledilmektedir.(3)

Mağrib Olayları ve Bunların Endülüs'e Yansıması:

Mağrib'te gelişen olaylarla Endülüs'te meydana gelenler arasında bir paralellik vardır. Bu yüzden Mağrib olaylarını tahlil ederek, Endülüs'teki olayların seyrini tespit etmek de mümkündür.

Abdülmelik b. Katan el-Fihri ve ondan sonra gelen Belc b. Bişr el-Kuşeyrî ve Sa'lebe b. Selâme el-Cüzamî döneminde Endülüs'te meydana gelen her olay, o sırada Endülüs'ün doğrudan doğruya Afrika'ya bağlılığı ve iki bölgenin sıkı iş birliği içerisinde oluşundan dolayı Mağrib'deki olaylardan fazlasıyla etkileniyordu. Ubeydullah b. Haccab'dan bahsederken oğlu İsmail'i, Ömer b. Abdullah el-Muradî'ye yardımcı vererek Tanca ve ona komşu olan Uzak Mağrib'e vali tayin ettiğini görmüştük.

Ömer b. Abdullah, gerek İsmail ile birlikte, gerekse yalnız yürüttüğü görevi süresince sert tenkitlere hedef olmuştur. İşgal ettiği makamın nezaketine uygun hareket etmemiş, özellikle Berberîler'e iyi

(1) İbn İzarî, el-eByanu'l-Muğrib II, 41; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 221; İbn Haldun, el-İber, IV, 119

(2) Ahbaru Mecmua, 16; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 17

(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 41

davranmamıştır. Müslüman olan Berberiler'den vergi almaya devam ederek sert tutumunu sürdürmüştür. Ayrıca zekât ve öşür meselelerinde ölçüyü kaçırarak, vergi toplamayı müslümanlar için ganimet saymıştır.(1)

Ömer b. Abdullah'ın bu siyaseti, pek çok insanın ölümüne sebep olan ayaklanmalara zemin hazırlamıştır. Bu arada İfrikiyye valisi Habib b. Ebi Ubeyde b. Ukbe b. Nafi'yi Sicilya'ya sefere gönderince, bunu öğrenen Berberiler fırsattan istifade ederek ordunun Sicilya gazasıyla meşgul olduğu bir sırada isyan ettiler.

İsyancıların çoğu, Saffediyye ve İbadiyye'den olmak üzere Harici mezhebine mensup idiler. İsyanın başını çeken ise Meysere el-Mudgırî(2) veya Meysere el-Hakîr(3) idi.

Kayrevan çarşısında su satıcılığı yapan Meysere(4), bazı insanları etrafında toplamış, böylece de zamanla sayıları artmış ve küçümsenemeyecek bir rakam oluşturmuşlardır.

Taraftarları isyan edecek sayıya ulaşınca Meysere, Tanca'da Ömer b. Abdullah'a karşı isyan bayrağını açtı. İsyancılarla hükümet kuvvetleri arasında meydana gelen savaş kısa bir çarpışmadan sonra Meysere ve diğer isyncıların galibiyeti ve Ömer b. Abdullah'ın ölümü ile sonuçlandı. Meysere ve beraberindekiler Tanca'ya girdiler, burada pek çok kimseyi öldürdüler.(5)

Elde ettiği bu zafer üzerine bir çok Berberî, Meysere'nin saflarına katıldılar. Meysere, taraftarları ile birlikte İsmail b. Ubeydullah b. Haccab ile savaşmak üzere Sus'a doğru yola çıktı. İsmail, daha önce Tanca'yı Ömer b. Abdullah'a bırakıp Sus bölgesine gitmiş burada idareyi ele almıştı. Herhangi bir hazırlık yapmadan Meysere'ye karşı savaşa girişen İsmail, Meysere karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı ve bu savaşta öldü.

Tanca'dan Sus'a kadar Mağrib'e hâkim olan Meysere, halifelik sevdasına kapıldı ve taraftarlarının kendisine Emirülmü'minin diye hitap etmelerini istedi. Mağrib'te kargaşalık ve isyan hüküm sürüyordu. Bu sırada Mağrib'te Bargavata denilen ve çok sayıda tarafları olan Harici eğilimli bir gurup daha bulunmaktaydı.(6)

(1) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 34; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 52

(2) **Ahbaru Mecmua** müellifi, bu zatın isminin Meysere el-Mahfûz el-Mudgırî olduğunu zikretmektedir.

(3) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 40; İbn İzari, **Aynı eser**, I, 52

(4) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 40

(5) **Ahbaru Mecmua**, 16

(6) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 35; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 52

Bu durum karşısında İsmail b. Ubeydullah, Sicilya ordusunu yardıma çağırdı. İsmail'in yardım isteğini alan Habîb, derhal hareket hazırlıklarına başladı. Öte yandan İsmail, Habîb'in gelmesini beklemeden Afrika'daki birliklerden bir ordu hazırlayıp başına Halid b. Habîb el-Fihrî'yi getirdi. Halid komutasındaki ordu bir süre sonra Habîb'le karşılaşıp birlikte Tanca'ya doğru ilerlemeye başladılar.

Tahert yakınında bulunan Selef veya Selif nehri vadisini geçtikten sonra, Habîb bir kısım askerlerle nehrin geçidini tutup burada karargâh kurarken, Halid hızla ilerleyerek Tanca yakınlarında Meysere ile karşılaştı. Taraflar arasında çetin bir savaş oldu. Meysere ordusu, büyük bir hezimete uğradı. Çaresiz kalan Meysere, ordusunu düzenlemek için Tanca'ya çekilmek zorunda kaldı. Fakat savaş alanından çekilmesine karşı çıkan Berberiler, Meysere'yi öldürerek yerine Halid b. Humeyd'i getirdiler.

Berberiler, çok geçmeden Halid b. Humeyd komutasında savaş alanına tekrar geldiler. Halid b. Humeyd, bir manevra ile İslâm ordusunu arkadan kuşatarak savaşın akışını Berberiler'in lehine çevirmeyi başardı. Halid b. Habîb ve beraberindekiler ise geri çekilmeyi kendilerine yedirememedikleri için savaşa devam ettiler. Fakat çok kayıp verdiler. Ordunun ileri gelenleri ve komutanların öldüğü bu savaşa Gazvetü'l-Eşraf denilmiştir.(1)

İşte, Abdülmelik b. Katan el-Fihrî bu kargaşalığı fırsat bilip Endülüs valisi Ukbe b. Haccac'a karşı ayaklandı ve onu makamından uzaklaştırarak yerine kendisi geçti. Kaynaklar, eski valinin sürgün veya idam edildiğini kaydederler.(2)

Bu olayları fırsat bilen Abdülmelik b. Katan, o sırada Ubeydullah b. Haccab'ın Endülüs valisine yardım edemeyeceğini de bildiği için Ukbe b. Haccac'a karşı başkaldırmış ve bunda başarılı olup ikinci defa Endülüs'e vali olmuştur. Ancak aynı olayların Mağrip'teki gelişmeleri, onun bu makamdan alınmasına hatta Suriyeli bir Arap komutan olan Belc b. Bişr tarafından öldürülmesine de sebep olacaktır.

11) Kulsûm b. İyad'ın Valiliği:

Halife Hişam, Ubeydullah b. Haccab'ı başkente isterken, Kulsûm b. İyad'ı da İfrikiyye'ye vali olarak tayin etti.

Halife Kulsûm'le birlikte Halid b. Humeyd'in isyanını bastırmak için bir de ordu gönderdi.

(1) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 35; İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, I, 55

(2) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 35

Kulsûm b. İyad komutaşındaki bu ordunun on iki bin, otuz bin veya yetmiş bin civarında olduğu rivayet edilmektedir.(1) Ordunun sayısı hakkında ortaya çıkan bu farklılıklar, onun Şam'dan çıkışı, Mısır'dan ayrılışı veya Afrika'ya ulaşmasının dikkate alınmasıyla alâkalıdır. Çünkü bu ordunun sayısı bir şehirden ötekine her geçişte artıyordu.

Kesin olan bir şey varsa o da bu ordunun sayısının Afrika'ya vardığı zaman otuz binden az olmayıp daha fazla olduğudur.

Ordu komutanlığına bir hal vukuunda sırasıyla Kulsûm b. İyad, Belc b. Bişr el-Kuşeyrî ve Sa'lebe b. Selâme el-Amilî getirileceklerdi.

Halife, Kulsûm'e bölgeyi iyi bildikleri için Harun el-Karanî ve Mugis'in verecekleri bilgilere uymasını, İfrikiyye valisine bir ferman yazarak Kulsûm'e itaat etmesini ve isteyen her askeri onun emrine vermesini emretti. Ayrıca ordunun güzergâh: üzerinde bulunan bütün valiliklere emir göndererek Kulsûm'a destek sağlamalarını da emretti. Mısır, Trablus ve Berka valilerinin de kendisine katılmasıyla Ramazan 123 (Temmuz - Ağustos 741)'de İfrikiyye'ye varan Kulsûm'un ordusu yetmiş bine ulaşmıştı.

Kulsûm, piyade askerlerinin başına Mugis'i, süvarilerin başına ise Harun el-Karani'yi; yedi bin süvariden oluşan öncü birliğinin komutanlığına da Belc'i getirdi. Kulsûm, Afrika'da ilerlerken Kayrevan'a girmemiş, oradan geçip batıya doğru yoluna devam etmiştir.(2) Bu arada Belc, Afrika içlerinde halka karşı çok katı davranıyor, hakarette bulunuyor ve insanları rencide ediyordu. Hatta, «*Evlerinizin kapılarını kapamayın ki, Şamlı'lar beğendikleri evi kendileri için seçsinler*» v.s. gibi sözler söylediği rivayet edilmektedir.(3)

Belc, bu sözleriyle Afrikalıların evlerini kendine ait sayıyor, istediğini kendisi veya ordunun ihtiyacı için kullanabileceğini ifade ediyordu.(4) Bu tutum yakışıksız olmakla birlikte en az Araplar kadar Berberiler'i de rahatsız etti. Bunun üzerine Berberiler'in ileri gelenlerinden Habib b. Ebî Abede, Kulsûm'e bir mektup yazarak Belc'ten şikayette bulunup şöyle dedi:(5) «*Askerlerini onların üstünden çek. Aksi takdirde biz atlarımızın başını sana çeviririz.*» Bu mektubu alan

(1) **Ahbaru Mecmua**, 17; İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 42; İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 40; Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 35; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 18

(2) **Ahbaru Mecmua**, 17

(3) **Ahbaru Mecmua**, 17

(4) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 56; Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 36.

(5) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 56; Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 36

Kulsûm, Habîb'e yazdığı cevapta ondan özür diliyor ve Şelîf'te kalmasını, kendisinin oraya geleceğini bildiriyordu. Kulsûm daha sonra Abdurrahman b. Ukbe'yi Kayrevan'da bıraktı, Belc'i de yanına alarak yola çıktı. Habîb'in karargâhına geldiklerinde Habîb, Kulsûm'ü iyi karşılamadı. Bu tutuma kızan Belc, *«Atların başını bize çevirecek olan bu mu?»* diyerek ona hakaret etmek istedi. Bunun üzerine ileri atılan Habîb'in oğlu Abdurrahman, *«Ey Belc! İşte bu benim babamdır, öldürebilirsen öldür de göreyim»* diyerek öne atıldı. Bunun üzerine, *«Silâh başına»* tarzında bağrışmalar duyuldu. Mısırlılar'ın destekledikleri Afrikalılar bir yana, Şamlılar diğer yana ayrıldılar. Bazı ileri gelenler araya girmemiş olsaydı neredeyse iki taraf birbirlerine gireceklerdi.(1) Bu anlaşmazlığın ileride Berberiler karşısında uğrayacakları yenilginin sebeplerinden biri olacağı şüphesizdir.

Kulsûm, daha sonra Belc'in kardeşinin oğlunu ve komutan Habîb'i de yanına alarak harekete geçti ve Sebvâ vadisine geldi. Halid b. Humeyd de Arap askerlerin çoğunluğu teşkil ettikleri kalabalık bir ordu ile ona karşı hareket etmişti. İki ordu, Nakdura(2) denen yerde karşı karşıya geldiler. Kulsûm, düşmanın çokluğunu görünce daha fazla ilerlemesine engel olmak için hendekler kazdırmayı düşündü. Bu arada Harun ve Mugis geldiler ve ona: *«Siz hendek kazdırın, biz de atlara binip onları köylerine kadar kovalayalım»*(3) dediler. Kulsûm, bu fikri uygulamaya koymak üzereyken Belc geldi. Kulsûm, onun fikrine değer verirdi. Belc, düşmanın sayıca çokluğuna aldanmamalarını, zira çoğunun silâhsız olduğunu söyleyerek Kulsûm'ü bu fikrinden vazgeçmeye çağırdı. Belc'in bu teklifini kabul eden Kulsûm, onu Berberiler'e ilk saldırıyı yapmakla görevlendirdi.

İyi techiz edilmiş ve süvari olan İslâm ordusu karşısında Berberiler, bir hileye başvurarak kuyruklarına teneke bağladıkları katırları, atları ürkütmek için harekete geçirdiler. Berberiler, Kulsûm'ün ordusunun saflarını dağıtan katırların arkasından saldırıya geçtiler. Belc, bu saldırılara güçlükle karşı koymaya çalışıyordu. Bu kargaşalık sırasında Berberiler Şamlılar'ın saflarını yarmışlardı. Bir an için sonuçtan endişeye kapılan Belc, son bir taarruzla kendisini kuşatan Berberiler'i dağıttı. Ancak Berberiler derhal toparlanıp Belc'in etrafını yeniden çevirdiler. Belc'in ordusuyla irtibatı kopmuştu. Berberiler, ordunun başkomutanı Kulsûm'ü ele geçirmek istiyorlardı.(4)

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 56-57

(2) Ahbaru Mecmua, 27; Aynı eserin başka bir yerinde (s. 17) «Bakdura» olarak geçmektedir. Ayrıca Tarihu İftitahi'l-Endülüs (s. 41)'de «Nafdura» olarak zikredilmektedir.

(3) Ahbaru Mecmua, 17

(4) Ahbaru Mecmua, 18

Kulsûm, yüksekçe bir yerden orduyu sevk ve idare ediyordu. Çok çetin bir çarpışma oldu. Giderek Berberiler, Kulsûm ve ona yakın komutanları iyice sıkıştırdılar. Kulsûm ve onunla beraber pek çok komutan ve asker bu hücumda şehit oldular. Ordu tamamen dağılmıştı. Belc ise diğer kanatta savaşmaya devam ediyordu. Kulsûm ve beraberindeki birlikleri bozguna uğratan Berberiler, Belc'in üzerine yüklendiler. Bu durum karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayan Belc, adamlarıyla birlikte savaş meydanını terk ederek geri çekildi. Berberîler, Belc'i sahile kadar takip ettiler. Tanca'ya girmek isteyen Belc, kapıları kapatıldığı için bunu başaramayınca Septe'ye girdi.

Daha sonra Berberiler, Belc ve askerlerini elegeçirmek istedilerse de Belc tarafından bozguna uğratıldılar. Bu isteklerinden vazgeçmeyen Berberîler, defalarca saldırı düzenlemelerine rağmen sayıları iki bini mevali, sekiz bini de Araplardan meydana gelen on bin kişilik Belc'in ordusunu yenemediler.(1)

Berberîler, bir türlü yenemedikleri Belc'e karşı değişik bir strateji takibine karar verdiler. Belc'in sığındığı Septe'nin girîş ve çıkışlarını kontrol altına aldılar. Şehrin yiyecek, içecek sıkıntısına düşmesi için etraftaki bağ ve bahçeleri tahrip ettiler.

Belc ve askerleri, uzun süre yiyecek bir şey bulamadılar. Bineklerini, köpeklerini hatta deri cinsinden ne buldularsa yemek zorunda kaldılar. Gün geçtikçe daha kötü duruma düşen Belc ve beraberindekiler, bu ablukadan kurtulmak için Endülüs valisi Abdülmelik b. Katan el-Fihrî'den yardım isteğinde bulunarak yiyecek ve Endülüs'e geçmek için gemi istediler.

Abdülmelik b. Katan, Belc ve Şamlılar'ı Sebte'den Endülüs'e getirmek konusunda adamlarıyla istişarede bulundu. Danıştığı kimseler biraz beklemesini ve onların Endülüs'e gelmesi halinde durumun iyi olmayacağını söylediler. Daha önce Belc'e karşı kızgın olduğunu gördüğümüz Abdurrahman b. Habib ise şöyle dedi: «*Demek, bu Şamlılar buraya göçmek için sizden gemi istiyorlar. Onlar buraya gelirlerse sana bir zarar vermeyeceklerinden emin olmalıyız.*»*(2)*

Bunun üzerine Abdülmelik b. Katan, yiyecek ve gemi gönderme işini askıya aldı. Belc ve beraberindeki askerlerin düştüğü zor durum Endülüs'te duyulunca buradaki müslümanlar onlara acıdılar. Bunlardan Ziyad b. Amr el-Lahmî, yiyecek dolu iki gemiyi Sebte'ye gön-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 41

(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 59; İbn Kutiyye ise danıştığı kimselerin «Eğer o Şamlı buraya gelirse seni makamından indirir» dediklerini zikretmektedir. (Bkz. **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 42)

derdi. Bunu duyan Al... ...elik, Ziyad'ı yakalatarak gözlerine mil çektirdikten sonra idam ettirdi.

Öte yandan Afrika Berberiler'inin müslüman Araplar'a karşı zafer kazandıklarını duyan Endülüs Berberiler'i de burada ayaklandılar. Bu hareketler kısa zamanda yayıldı ve Endülüs'teki yönetimi ciddî olarak tehdit eden toplu bir isyan halini aldı.

Endülüs'te isyan eden Berberiler, Afrika'daki ırkdaşlarını örnek alarak, tarihi kaynakların ismini(1) vermediği bir şahsın liderliğinde Kuzey Endülüs'te oturan müslüman Araplar'a karşı savaş ilân ettiler.

İbn İzarî, «Berberiler'in, Endülüs'te isyan ettiklerini ve müslüman Araplar'a karşı düşmanca hareketlerde bulunarak onları Galicia ve diğer şehirlerden kovduklarını» nakletmektedir.(2) Bu arada Endülüs'ün diğer şehirlerinde de yer yer Berberî isyanları olmakta ve müslüman Araplar bulundukları yerlerden sürülmekteydiler.

Astorga ve çevresi hariç, şehirleri boşaltan bu müslüman Araplar Endülüs'ün merkez bölgelerinde toplandılar.(3)

Endülüs valisi Abdülmelik, Berberî isyanlarını bastırmak için askerî birlikler gönderdiyse de başarılı olamadı. Abdülmelik, Afrika'daki müslüman Araplar'ın durumuna düşmekten ve kendisinin hedef seçilmesinden korkmaya başladı.(4) Bunun üzerine daha önce reddettiği Belc ve ona bağlı Şamlı Araplardan yardım istemeyi uygun gördü. Belc'e bir mektup yazarak, bir sene sonra Endülüs'ü terketmek, ordudaki komutanlardan bazılarını Ceziretü'l-Hadra'da (Algeciras) rehin olarak bırakmak ve savaş bittikten sonra da Afrika'ya dönmek şartıyla kendilerini Endülüs'e getirmeye hazır olduğunu bildirdi. Belc ve askerlerinin başka bir tercih imkânları yoktu. Abdülmelik'in şartlarını kabul ederek kendilerini Endülüs'e taşıyacak olan gemileri beklediklerini bildirdiler.

Gönderilen gemilerle Belc ve askerleri, Algeciras'a taşındılar. Üstlerinde zırhlarından başka hiç bir şeyleri yoktu. Son derece yorgun ve perişan idiler. Abdülmelik, burada rehin olarak kalacakları tespit ettikten sonra diğerlerine silâh ve yiyecek verdi. Halk da onlara yardım etti.(5)

Şamlı ve Endülüslü müslüman Araplar, başlarında Abdülmelik olduğu halde Berberiler'in üzerine yürüdüler. Berberiler, bu haberi alınca Meysere'ye benzemek ve birbirlerini tanıyıp kendi adamlarını öldürmemek için saçlarını kestirdiler ve Tuleytula'ya doğru ilerlemeye

(1) **Ahbaru Mecmua**, 21
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 43
(3) **Ahbaru Mecmua**, 21
(4) el-Makkarî, **Nefhu't-Tib**, IV, 19
(5) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 43

başladılar. İki ordu, Salît vâdisinde karşılaştı. Belc'in öncü askerleri burada kahramanca dövüşerek büyük başarı gösterdiler. Berberiler, büyük bir bozguna uğrayarak pek azı kurtulabildi.

Şamlılar, böylece Berberî isyanlarını bastırıp bir çok ganimet elde ederek Kurtuba'ya döndüler.

Abdülmelik, Endülüs'te müslüman hâkimiyetinin yeniden sağlandığını ve Belc ordusuna ihtiyaçları kalmadığını, dolayısıyla vaadlerine uyarak onlardan Endülüs'ü terk etmelerini istedi. Belc: «*Bizi Afrika'ya götürünüz*» dedi. Abdülmelik, köle ve eşyalarının çok olduğunu, bir seferde götüremeyeceklerini, ancak parti parti götürebileceklerini söyleyince Belc, bunu reddetti ve şöyle dedi: «*Bizi Tanca Berberîler'ine mi teslim etmek istiyorsunuz? O halde denize atın daha iyi...*»

Şam'lılar, Abdülmelik'in kötü niyet beslediğini sezdiler. Septe'de muhasara altında iken kendilerine nasıl muamele ettiğini, kendilerine yardım eden birini öldürdüğünü hatırlayarak valinin sarayını kuşattılar ve Abdülmelik'i görevden alıp yerine Belc'i vali olarak getirdiler.

Abdülmelik, *Eyûb Evi* diye bilinen evine sığındı. Oğulları Umeyye ve Katan ise biri Maride'ye diğeri de Saragossa'ya kaçtı.

Algeciras'da bulunan rehineler hâlâ Abdülmelik'in kontrolünde bulunuyor ve rehinelere iyi davranılmıyordu. Yiyecek ve içecek verilmediğinden bir rehinenin ölümü tepkilere yolaçmıştı.(1)

Belc, adamlarını göndererek rehineleri Kurtuba'ya getirtti. Rehineler, kendilerine yapılan kötülükleri ve arkadaşlarından birkaçının açlıktan öldüğünü ileri sürerek Abdülmelik'ten öc alınmasını istediler. Belc, bunlara şöyle dedi: «*Siz ne diyorsunuz? Adam Kureyş kabilesinden, hem arkadaşınız kazayla ölmüştür. Ona bir süre verelim bakalım ne yapacak.*»*(2)*

Belc'in bu tutumu Şamlılar arasında kabilecilik ateşinin alevlenmesine yol açtı. Şamlılar: «*Sen Mudarlılar'ı kayırdın. Vallahi, sana itaat etmeyiz*» dediler. Aslında Belc, Yemenli, Kaysî ve Mudarlılar arasındaki eski ihtilâfları Abdülmelik'i cezalandırmadığı takdirde ordu içinde ayrılık çıkacağını biliyordu. Buna rağmen doksan yaşındaki Abdülmelik'e dokunmadı.(3)

Ancak Şamlı askerler, Abdülmelik'ten intikam almak istiyorlardı. Abdülmelik'i şu sözlerle suçladılar: «Harra Günü kılıçlarımızdan kurtulunca bizi köpeklere yem yaptın. Sonra Halifenin ordusuna ihanet ettin. Bizi Septe'de hapsederek açlıktan ölmeye terkettin.» Bu sözlerle onun Harra savaşına Medine halkıyla birlikte katıldığını ve daha sonra Afri-

(1) **Ahbaru Mecmua**, 22
(2) **Ahbaru mecmua**, 22
(3) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 20; **Ahbaru Mecmua**, 22

ka'ya kaçtığını kastediyorlardı. Onu bir köprünün üzerinde öldürdüler. (1)

Burası Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri, zamanına kadar *«Abdülmelik'in asıldığı yer»* olarak anıldı. Abdurrahman zamanında Abdülmelik'in oğlu Umeyye'nin burada yaptırdığı cami de *Ümeyye Camii* olarak tanınmıştır. Kurtubalılar'ın Hakem b. Hişam'a karşı ayaklandıkları zaman bu cami yıkılmıştır.(2)

Mağrib Olaylarının Devamı ve Berberiler'in Hezimeti:

Mağrib ve Endülüs'te meydana gelen olayları haber alan Halife Hişam b. Abdülmelik, Kulsûm b. İyad'ın ölümüne çok üzüldü. Kurtulup Şam'a gelebilen bazı askerlerden Kulsûm ve askerlerinin akıbetini öğrenmişti.

Hişam, Afrika olaylarının üstesinden en iyi Mısır valisi olan Hanzala b. Safvan'ın gelebileceğini düşündü. Hanzala 119(737) yılından beri Mısır'da vali olarak görev yapıyor dolayısıyla bölgeyi iyi biliyordu. Ona bir mektup yazarak Afrika ve Mağrib'i kendi idarî bölgesine katmasını emretti.

Bu emir üzerine otuz bin askerle harekete geçen Hanzala, Reblülâhir 124(742)'de Kayrevan'a geldi.(3) Afrikalı gönüllüler hariç, toplam asker sayısı elli bine ulaştı.

Kulsûm'un öldürülmesinden sonra Afrika ve Mağrib'in her tarafında karışıklıklar baş göstermiş, ayrıca Meysere ve Halid b. Humeyd'in başını çektikleri isyanın devamı sayılabilecek iki ayrı isyan daha patlak vermişti. Bunlardan birini Ukâşe es-Sufrî el-Harici olarak bilinen Ukâşe b. Eyûb, diğerini yine Harici olan Abdülvahid b. Yezid yönetiyordu. İkisi de Harici olan bu guruplar arasında güçlü bir bağ vardı. İkisi de Arap hâkimiyetinden kurtulup Harici mezhebinin yaygınlaşması için mücadele veriyorlardı.

Hanzala daha Kayrevan'a yeni gelmişti ki, Afrika'nın o güne kadar görmediği bir kalabalıkla Ukâşe es-Sufrî el-Harici kendisine karşı saldırıya geçti. Aynı anda Zap'ta Ukâşe'den ayrılmış olan Abdülvahid de saldırıya geçti. Böylece Hanzala'yı iki ateş arasına alıp kısa zamanda hezimete uğratmak istiyorlardı.

Ukâşe, Meccane yolunda ilerleyerek el-Karn'da karargâh kurdu. Abdülvahid ise dağ yolundan ilerleyip Ebû Kurra'yı öncü olarak gön-

(1) İbn Abdülhakem, **Fütûh**, 297
(2) **Ahbaru Mecmua**, 23; el-Makkari, **Nefhu't-Tîb**, IV, 17; İbn İzari, el-**Beyanu'l-Muğrib**, II, 45
(3) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 36

dermiş ve kendisi Tabînâs'ta karargâh kurmuştu. Bu gelişmeleri takip eden Hanzala, iki ordu birleşmeden önce Ukâşe ile savaşa girmenin uygun olacağını düşünerek Kayrevan ordusu ile üzerine saldırdı. İki ordu el-Karn'da karşı karşıya geldiler. Yapılan şiddetli bir savaş sonunda Ukâşe mağlup oldu ve esir edilerek Hanzala'ya götürüldü. Hanzala da onun boynunu vurdu.

Hanzala, Abdülvahid'in işgal etmesinden endişe ederek Kayrevan'a geri döndü. Bir rivayete göre ise, Abdülvahid Bace'ye geldiğinde Hanzala, kırk bin kişilik bir süvari ordusunu Lahm kabilesinden bir zatın komutasında onun üzerine göndermiştir. Buradaki iki taraf arasında başlayan savaş bir ay kadar sürdü. Sonunda Lahmi yirmi bin askerini kaybederek yenilgiye uğramış ve Kayrevan'a çekilmiştir.

Abdülvahid, bundan sonra Kayrevan'a üç mil uzaklıkta bulunan el-Asnâm'da karargâh kurdu. Bu durum karşısında Hanzala, hazineleri halka açarak herkese bir silâh ve elli dinar para vereceğini ilân etti.

Hanzala'nın bu çağrısına pek çok kimse katıldığından, şahıs başına dağıttığı dinarların miktarını kırka hatta otuza düşürmek zorunda kalmıştır. Toplanan beş bin zırhlı ve beş bin de silâhlı asker Berberiler'in isyanını bastırmak için harekete geçti. Berberiler'i büyük bir hezimete uğratarak Abdülvahid'in kellesini Hanzala'ya getirdiler.(1)

Tarihçiler, bu savaşlarda Sufriyye Haricilerinden yüz seksen bin Berberî öldüğünü zikrederler. Leys b. Sa'd bu savaş için şöyle demektedir: «*Bedir savaşından sonra benim için el-Karn ve el-Asnâm savaşlarından daha güzel bir savaş yoktur.*»*(2)*

Halife Hişam, Araplar'ın İfrikiyye'de elde ettikleri bu zaferden son derece memnun oldu. Hanzala'ya mektuplar göndererek onu tebrik etti. Ne var ki, çok geçmeden Abdurrahman b. Habib adında biri, İfrikiyye vilâyetini Hanzala'dan geri aldı.

Abdurrahman b. Habib, Kulsûm'un hezimetinden sonra Endülüs'e kaçmıştı. Abdurrahman, burada Endülüs'ü ele geçirmek için plânlar hazırlamaya başladı. Hanzala, Ebu'l-Hattar Husam b. Dırar'ı Endülüs'e vali olarak gönderdi. Bütün Endülüs halkı bu yeni valiye itaat etti. Bunun üzerine canından korkan Abdurrahman bir gemiye binip 127(745)'de Tunus'a kaçtı. Burada etrafına bir gurup toplayıp harekete geçti ve Sumeynaha'da karargâh kurdu. Komutanları bu adamı ele geçirmek için harekete geçmek istedilerse de, artık uzun savaşlar-

(1) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 36-38

(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, I, 64; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 38

dan sonra müslüman kanı dökülmesini istemeyen Hanzala, buna müsaade etmedi.

Hanzala, dindar bir kimseydi. Sufriyye Haricilerine karşı yaptığı savaşların dinden çıkmış kimselere karşı yapıldığını ve bu akıbeti hak ettiklerine, kanlarının helâl olduğuna inanmaktaydı. Hanzala, itaat etmesi ve isyandan vazgeçmesi için Kayrevan ileri gelenlerinden bir heyeti Abdurrahman'a gönderdi. Ancak Abdurrahman bu heyet mensuplarını rehin olarak zincire vurdu ve «*Eğer bana karşı hareket ederseniz rehineleri öldürürüm*» diyerek Kayrevan'a doğru ilerlemeye başladı.

Bunun üzerine Hanzala kaldı, ulema ve ileri gelenleri toplayarak onların önünde hazineden bin dinar aldı ve Cemaziyelevvel 129(747)'da Afrika'yı terk etti. Şehre giren Abdurrahman halka, Hanzala ile kimsenin gitmemesi ve onu yolcu etmemeleri emrini verdi.

12) Belc b. Bişr el-Kuşeyri'nin Valiliği:

Daha önce de görüldüğü gibi, Abdülmelik'in iki oğlu Ümeyye ve Katan Şam ordusuyla birlikte, Belc'in babalarına karşı ayaklanması üzerine Kurtuba'dan kaçarak biri Malide, diğeri de Saragossa şehrine sığınmışlardı. İki kardeş, bölge halkından asker toplamaya başladılar. Ordunun ileri gelen komutanlarından Abdurrahman b. Habîb b. Ebi Ubeyde b. Ukbe b. Nafi el-Fihri de onlara katılınca kuvvetlerinin sayısı süratle arttı. Daha önce Belc'in tarafında bulunan Abdurrahman da onun, amcasının oğlu Abdülmelik'e karşı takındığı tavrı görünce ayrılarak Abdülmelik'in intikamını almak isteyenlerin safına geçmişti.

Abdülmelik'in oğullarını destekleyen kuvvetlere o sırada Narbona valisi olan Abdurrahman b. Alkame el-Lahmi de katıldı. Bu zat daha önce de Endülüs süvari birlikleri komutanı idi. Nihayet hep birlikte yüz bin kişilik bir ordu ile Kurtuba'ya doğru harekete geçtiler.(1)

Belc, düşmanı olan bu ordunun kendisine doğru gelmekte olduğunu haber alınca, savaş hazırlıklarına ve asker toplamaya başladıysa da ancak on iki bin kişi toplayabildi. Ümeyye ve Katan komutasında ilerlemekte olan birlikler Kurtuba yakınındaki Agua Portora'ya kadar ilerlediler. İki ordu arasında bir nehir bulunuyordu. Gece olunca Abdurrahman gizlice Kurtuba tarafına geçti. Bu sırada şehirde Kadı,

(1) Ahbaru Mecmua, 23; İbn Kutiyye ise ordunun sayısını kırk bin olarak vermektedir. Bkz. Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 42

Belc'e vekâlet ediyordu. Kadı, daha önce Abdülmelik b. Katan'ı öldürmekle suçlanmıştı. Abdurrahman b. Habib, Kadıyı yakalayarak gözlerine mil çekti, el ve ayaklarını kesti, başını vurup cesedini bir ağaca astı. Belc'in bütün bu olanlardan haberi yoktu.(1) Abdurrahman tekrar karargâhına döndü.

İki ordu arasında şiddetli bir savaş oldu. Belc'in öncü birlikleri, bu savaşın kendileri için bir ölüm-kalım savaşı olduğunu bildikleri için kahramanca savaşıyorlardı. Savaş, Belc'in ordusu lehine dönmek üzereyken Abdurrahman b. Alkame el-Lahmi ileri atılarak, «*Bana Belc'i gösterin, ya ben onu öldüreceğim veya o beni öldürecek*» diye bağırdı. Belc'i göstererek «*İşte oradaki beyaz atlı olan*» dediler. Abdurrahman atını Belc'in üstüne sürdü. Şamlı askerler aradan çekildiler. Elinde sancağıyla orada duran Belc'in kılıcıyla iki darbe indirdi. Bu sırada Husayn b. ed-Decin el-Ukaylî, İbn Alkame'nin üstüne atıldı ve savurduğu birkaç kılıç darbesiyle onu Belc'den uzaklaşmaya mecbur etti. Bundan sonra Abdurrahman nereye gittiyse Husayn da atıyla onu takip ederek devamlı meşgul etti.

Başından yaralanmış olmasına rağmen savaş, Belc ve ordusunun lehine bir seyir takip ediyordu. Nihayet Fihrîler korkunç bir bozguna uğradılar. Belc'in askerleri onları kovaladılar, kimini öldürdüler, kimini de esir aldılar. Kaynaklar, bu savaşta bini Belc'in kuvvetlerinden olmak üzere on bir bin kişinin öldüğünü belirtmektedirler.(2)

Belc ve ordusu Kurtuba'ya döndü. Birkaç gün geçmeden Belc, savaşta aldığı yaranın tesiriyle öldü.(3) Bazı tarihçiler, onun ölümünün bu yara yüzünden olmadığı görüşündedirler.(4) Belc, 1 Şevval 124 (8 Ağustos 742) tarihinde ölmüştür. Buna göre onun valiliği on iki ay sürmüştür.(5)

13) Sa'lebe b. Selâme el-Amili'nin Valiliği:

Belc'in ölümü üzerine Şamlı askerler Halife Hişam b. Abdülmelik'in tavsiyesine uyarak Sa'lebe b. Selâme el-Amili'yi vali seçtiler.

Sa'lebe, vali oluşunu takip eden aylarda ülkeyi iyi idare etmiş, halk arasında adaletli davranmıştır.(6) On ay süren valiliği süresin-

(1) İbn Abdülhakem, **Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib**, 294
(2) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 42-43; İbn İzari el-Beyanu'l-Mugrib, I, 45
(3) **Ahbaru Mecmua**, 24
(4) İbn Abdülhakem, **Fütuh**, 297
(5) el-Makkari, **Nefhu't-Tib** adlı eserinde (IV, 21) Belc'in valilik süresinin 11 ay olduğunu yazmaktadır.
(6) el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 221; İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 47

ce Endülüs, en huzurlu günlerini yaşamıştır. Fakat kısa süre sonra Sa'lebe, asabiyet duygularına kapılarak idare şeklini değiştirmiş, bunun üzerine de ülkede büyük bir fitneye sebep olmuştur.(1)

Arap ve Berberiler'den oluşan halk, ona karşı bir cephe kurarak Maride'de toplandılar. Sa'lebe, onların üzerine yürüdü. Fakat isyancılar, Sa'lebe'nin karşı koyamayacağı kadar çok ve güçlüydüler. Buna rağmen onlarla çetin bir savaşa girişti ise de Maride'ye sığınmak zorunda kaldı. Kurtuba'da bulunan vekiline haber göndererek yardıma gelmesini istedi.

Şehri muhasara eden isyancı kuvvetler, güçlerinden ve sonunda Sa'lebe'yi yeneceklerinden emin idiler. 10 Zilhicce 124 (14 Ekim 742)'de Kurban Bayramı münasebetiyle bayramlaşmak için dağıldılar. Bunun üzerine Sa'lebe, hazırlıksız düşmanın üzerine aniden saldırdı. Hasımlarını korkunç bir yenilgiye uğratarak çoğunu öldürdü, bir kısmını da kadın ve çocuklarla birlikte esir aldı. Bu esirleri Kurtuba'ya doğru yola çıkarıp Perşembe günü Kurtuba dışında konakladı, Cuma namazından sonra esirleri kılıçtan geçirmeyi düşünüyordu.(2)

Sa'lebe'nin konakladığı bu yer, daha sonra birinci Endülüs Emevî emiri Abdurrahman'ın, Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri'yi yenmesinden sonra meşhur olacak olan el-Masarra adında, Kurtuba'ya yakın bir yerdeydi. Bu arada Endülüs halkının gönderdiği haberler sonucu buradaki ihtilâf ve karışıklıklar İfrikiyye valisine de ulaştı.(3)

Sa'lebe daha önce zikrettiğimiz gibi, bu, esnada el-Masarra denen yerde, elindeki esirleri ve yağmaladığı malları satmakla uğraşıyordu. Rivayet edildiğine göre, ihtiyarları artırma ile değil de eksiltmeyle satıyordu. Bütün bunların cereyan etmekte olduğu sırada, Cuma günü Hanzala b. Safvan tarafından vali tayin edilen Ebu'l-Hattar Hüsam b. Dırar el-Kelbî çıkageldi.(4)

14) Ebu'l-Hattar Hüsam b. Dırar el-Kelbi'nin Valiliği:

Kaynaklar, Halife Hişam b. Abdülmelik'i, Ebu'l-Hattar'ı Endülüs'e vali tayin etmeye sevk eden bazı sebeplerden bahsetmektedirler. Bu sebeplerin başında, Endülüs'ün içinde bulunduğu karışıklıklar, orada yaşayan muhtelif halk grupları; Araplar ile Berberiler, Şamlı, Kaysî ve Yemenli Araplar arasında ortaya çıkan büyük ayrılıklar ve bütün

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I. 221; İbn Haldun, el-İber, IV. 119
(2) el-Makkari, Nefhu't-Tib, IV. 21
(3) Ahbaru Mecmua, 24
(4) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II. 49; Ahbaru Mecmua, 24

bu fitnelerden doğan ve Endülüs'ü tehdit eden tehlikeler gelmekteydi. Buna Arap hâkimiyetinin bu bölgeye henüz yeni ayak basmış olduğunu da ilâve etmek gerekir. Bazı tarihçiler ise bu sebeplerden başka Ebûl-Hattar'ın yazmış olduğu bir kaç mısranın da bu tayinde etkili olduğunu zikretmektedirler.(1)

Ebu'l-Hattar, 125(743) senesinde önce Hişam b. Abdülmelik ve daha sonra da Velid b. Yezid b. Abdülmelik'in İfrikiyye valisi olan Hanzala b. Safvan b. Nevfel el-Kelbi tarafından bu göreve tayin edilmiştir. Hanzala'nın kardeşi olan Bişr b. Safvan el-Kelbi'nin İfrikiyye valisi olduğu zaman burada bir çok idari vazifelerde bulunmuştu. Endülüs'e vali olarak tayin edilince otuz kişilik Şamlı bir gurup ile vazife yerine geldi. O, aynı zamanda Hanzala'nın kendisine verdiği tayin yazısını da beraberinde taşıyordu.

Ebu'l-Hattar, Endülüs'te Kurtuba'ya doğru ilerlerken Şûş vadisine gelince Suriyeli birlikler ile yerlilerin ve Berberiler'in cephe kurarak birbirleriyle savaşmakta oldukları yerde durdu. Her iki taraf onun sancağını görünce savaşı durdurdular.

Ebu'l-Hattar, Kurtuba'ya girdikten sonra ilk iş olarak Sa'lebe b. Selâme'nin zulmettiği esir ve güçsüz insanları serbest bıraktı. Bu duruma halk çok memnun oldu. Çünkü o, ilk andan itibaren bağışlayıcı olmuş ve barışı yerleştirmek için çalışmıştı.(2)

Esirleri serbest bırakan Ebu'l-Hattar, kendisinden önce Endülüs valisi olan Sa'lebe b. Selâme el-Amili'nin orada ikâmete devam etmesinin daha önce halka yapmış olduğu kötü muameleden dolayı bir takım fitnelere sebep olacağını, bundan dolayı kamu düzeninin bozulmaması için bazı kimseleri oradan uzaklaştırmanın uygun olacağını düşündü. Bu maksatla Sa'lebe b. Selâme el-Amili'yi, onun bazı yardımcılarını, Şamlı on konutanı, Vakkas b. Abdülaziz el-Kinanî, Osman b. Ebî Nes'a el-Has'amî ve daha başka isimlerini bilemediğimiz kimseleri sürgüne gönderdi.

Ebu'l-Hattar, bu uygulama konusunda; «*Halife ve valisi Hanzala b. Safvan, sizin Endülüs'te fesada sebep olacağınızı düşünmektedirler*» şeklinde bir açıklama yaptığı için kimse itiraz etmedi. Bu şahıslar Endülüs'ü terkederek Tanca'ya gittiler.(3)

Ebu'l-Hattar'ın bundan sonra yaptığı önemli işlerden birisi de, Kurtuba'daki, sayılarının çok oluşu ve başşehre sığmayacakları sebebiyle hilâfet merkezinden gönderilen askerleri Endülüs'ün muhtelif

(1) İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyerâ**, I. 64
(2) **Ahbaru Mecmua**, 24-25
(3) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 44-46

bölgelerine dağıtmak oldu. Bu dağıtım şöyle düzenlendi:

Himsli askerler: Niebla ve İşbiliyye (Sevilla)'ye,

Şamlı askerler: Elvira'ya,

Kınnesrinli askerler: Jaen'a,

Ürdünlü askerler: Reyyo'ya,

Filistinli askerler: Sidonia ve Algeciras'a,

Mısırlıların bir kısmı: Ocsonoba ve Beja'ya, *diğer kısmı ise;* Tudmir'e gönderildi.(1)

Bu askerler gayr-ı müslimlerin arazilerine yerleştiriliyordu. Yerli halk, mallarının ve topraklarının başında bırakıldıkları için durumdan çok memnun kaldılar. Nitekim gittikleri yerleri kendi memleketlerine benzer bir nitelikte bulan ve geçimleri düzelen Şamlılar da buna çok sevindiler.

Ebu'l-Hattar, valiliğin ilk zamanlarında bu ve benzeri ıslahatları yaptı ve halkı huzura kavuşturdu. Kargaşalık durdu. Fakat daha sonraları Mudar kabilesi mensuplarına karşı bazı haksız uygulamalara girişti. Bu hareketiyle tekrar hoşnutsuzluğun yayılmasına ve fitne ateşinin alevlenmesine sebep oldu.

Bu konudaki rivayetler şöyledir: *«Ebu'l-Hattar, Mudarcılığa meyletti»(2), «Ebu'l-Hattar, yerinin sağlamlığına rağmen, kabilecilliğe kapıldı»(3), «Ebu'l-Hattar, kendi milleti olan Yemenlilere taraf olup, Mudarlılara zulmetti ve Kays kabilesini küstürdü.»(4) «Yemen taraftarlığı onu, Mudarlılara zulmetmeye sevkedince fitne tekrar canlandı.»(5)*

Bu arada ileride Endülüs'ün mukadderatında önemli rol oynayacak ve hatta bu bölgenin birinci adamı, bilhassa Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî zamanında sözü dinlenen bir adamı olan Sumeyl b. Hâtim b. Şemir b. Cevşen el-Kilâbi'den söz etmek yerinde olacaktır. Asıl adı Kâmil olup daha çok Ebû Cevşen lâkabı ile tanınan Sumeyl'in dedesi Şemir, Kûfe Araplarındandı. Şemir, Hz. Hüseyin'in katillerinden biri ve onun kellesini Yezid b. Muâviye'ye getiren kimsedir. Hüseyin'in katlinden sonra Muhtar, onun intikamını almak için harekete geçerek katillerin bir kısmını öldürünce Şemir, ailesi ile birlikte Şam'a kaçmış ve orada ikâmet etmiştir.

---

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 221; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 48; İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, I, 61; Ahbaru Mecmua, 25; İbn Haldun, el-İber, IV, 120

(2) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 45; Her ne kadar müellif burada «Mudarcılığa meyletti» demişse de bu yanlıştır, doğrusu, «Yemenlilere meyletti» tarzında olmalıdır.

(3) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, I, 64

(4) İbn Haldun, el-İber, IV, 120

(5) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 22

Başka bir rivayete göre ise Muhtar, Şemir'i öldürmüş fakat oğlu firar etmiştir. Kulsûm b. İyad el-Kuşeyrî, Mağrib'i fethettiğinde Sumeyl de oraya gelmiş ve daha sonra Şam eşrafıyla birlikte Belc b. Bişr'-rin ordusu ile Endülüs'e gitmiştir.(1)

Okuma yazma bilmeyen Sumeyl, sonunda Endülüs Araplarının lideri durumuna gelmiştir. Sumeyl'in şair, içkiye düşkün(2), cesur, yardım ve iyilik sever(3) bir kimse olduğu da rivayet edilmektedir. Ayrıca savaş taktiği konularında onunla ilgili pek çok rivayet de vardır (4). Ebu'l-Hattar Husam b. Dırar el-Kelbî, Yemencilik yapmaya başlayınca Endülüs'te Mudarcılık yapanların başına Sumeyl geçmiştir.(5)

Görüldüğü gibi Sumeyl, Endülüs'e gelişinden kısa bir zaman sonra vali ile rekabet edebilecek bir mevki elde etmiş, Mudarlıları sancağı altına toplayarak güç ve kudretinden çekinilen bir adam haline gelmiştir. Bir dava sonucu ile ilgili olarak Ebu'l-Hattar'a giden Sumeyl, onu ağır bir dille suçladı. Ebu'l-Hattar ise ona sert bir biçimde karşılık verdi ve makamından kovdu. Hizmetçiler onu sürükleyerek dışarı çıkardılar, bu arada sarığı da eğilmişti.(6)

Sumeyl, dışarı çıkarılınca ona: «*Ey Ebû Cevşen! Sarığın niye eğilmiş?*» diye sordular. Buna, «*Eğer benim bir kabilem varsa onu düzeltirler*»(7) diye cevap veren Sumeyl evine gitti. Olaydan haberdar olan kabilesi onun evinde toplandılar. Gece olunca oradakilere dönerek: «*Bana yapılan muamele hakkında ne düşünüyorsunuz? Bu hadise sizin yüzünüzden olmuştur*» dedi. Oradakiler, «*Nasıl hareket edeceğimizi söyle, biz sana tabiiyiz*» diye cevap verince, sözlerine şöyle devam etti: «*Ben sizi ne Kudaalılara, ne de Yemenlilere bırakacağım. Merc-i Rahit birliğine çağrıda bulunacak, Lahm ve Cüzam kabilelerini toplayacağım, meşhur ve bizim gücümüze güç katan birini ileri süreceğim.*» Sumeyl, daha sonra aslen Filistinli olan Sevabe b. Selâme el-Cüzamî'ye bir mektup yazarak onu birliğe davet etti. Sevabe bu daveti kabul etti. Ayrıca Lahm ve Cüzam kabileleri de buna icabet ettiler. Sumeyl ve etrafında toplananlar, Ebu'l-Hattar'a karşı ayaklanmak için hazırlıklara başladılar.(8)

(1) İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyerâ**, I, 67; İbn İzarî **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 50; el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 54; **Ahbaru Mecmua**, 30
(2) el-Makkarî, Aynı eser, IV, 53; İbnu'l-Abbar, Aynı eser, I, 68
(3) el-Makkarî, Aynı eser, IV, 53
(4) İbn İzarî, Aynı eser, II, 50; İbnu'l-Abbar, Aynı eser, I, 68
(5) İbn İzarî, Aynı eser, II, 50
(6) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 120
(7) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, II, 221; IV, 22; İbn Haldun, Aynı eser, IV, 120; İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 50; **Ahbaru Mecmua**, 30
(8) İbn İzarî, Aynı eser, II, 50; **Ahbaru Mecmua**, 30

Şuzûne (Sidonia) Savaşı:

Ebu'l-Hattar'a karşı birleşenler, Şuzûne bölgesinde toplandılar. İki taraf aynı bölgede bulunan Lekke vadisinde karşılaştılar. Daha önce Tarık ile Vizigot Kralı Rodrich arasındaki savaş da burada cereyan etmişti. Kısa zaman zarfında iki tarafın aynı güçte olmadıkları, Mudarilerin, Ebu'l-Hattar ve Yemenli taraftarlarına üstünlükleri ortaya çıktı ve Ebu'l-Hattar ordusunu hezimete uğrattılar. Sağ kalan askerlerin ve Ebu'l-Hattar'ın canına dokunulmaması yolunda emir verildi. Çünkü Sumeyl, Ebu'l-Hattar'ı canlı olarak ele geçirmek istiyordu.

Ebu'l-Hattar, valiliğinin ikinci senesinde Receb 127(745) tarihinde zincirlerle bağlı olarak Kurtuba'ya götürüldü.(1)

Sevabe, zincire vurulmuş olan Ebu'l-Hattar ile birlikte Kurtuba'ya girince doğrudan valilik sarayına gitti ve Endülüs valiliğini teslim aldı. Ebu'l-Hattar'ın hapse atılmasını emretti.

Ebu'l-Hattar, hapse atıldıktan sonra Abdurrahman b. Hassan el-Kelbî(2) adında bir Arap komutan onu kurtarmak için harekete geçti ve beraberindeki otuz kişilik bir askeri birlik ile geceleyin Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Onun bulunduğu hapishaneye saldırarak kendisini oradan kurtardı ve Endülüs Araplarının bulunduğu yere götürdü. Hürriyetine kavuşan Ebu'l-Hattar, Yemenlileri yeniden toparlamaya başladı.(3)

Bazı kaynaklara göre ise, Kudaa kabilesi toplanarak Abdurrahman b. Naîm el-Kelbî adında birini komutan tayin etmişler ve yanına iki yüz piyade, kırk süvari vererek Ebu'l-Hattar'ı kurtarmasını istemişlerdir. O da Kurtuba'daki sarayı basmış, bekçileri etkisiz hale getirerek hapishaneye saldırmış, Ebu'l-Hattar'ı oradan kurtarıp geceleyin kaçırmıştır. Daha sonra Kelb ve Hıms kabilelerinin yanına sığınmışlardı.(4)

15) Sevabe b. Selâme el-Cüzamî'nin Valiliği:

Sevabe'nin valiliği başlangıçta halife tarafından resmen tasdik edilmemişti, ayrıca Ebu'l-Hattar da kendisinin asıl vali olduğunu ileri sürüyordu.

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II. 50; el-Makkarî, Aynı eser, IV. 22; **Ahbaru Mecmua**, 30; İbn Haldun, **el-İber**, IV. 120

(2) el-Makkarî, Aynı eser, IV. 23; **Ahbaru Mecmua**'da (s. 30) onun ismi Abdurrahman b. Naîm el-Kelbî olarak zikredilmektedir.

(3) el-Makkarî, **Nefhut-Tîb**, IV. 23

(4) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II. 52; **Ahbaru Mecmua**, 31-32

Bu arada halk, İfrikiyye valisi Abdurrahman b. Habîb'e mektup yazarak memleketin içinde bulunduğu durumu haber verdi. Abdurrahman, bir mektup yazarak Sevabe'yi Endülüs'e vali tayin ettiğini bildirdi. (Recep 129/747) (1) Bunun üzerine Sevabe'nin valiliği kesinlik kazanmış oldu.

Buna rağmen Ebu'l-Hattar, kendisini hâlâ kanuni vali ve Yemenlilerin lideri saydığından onunla savaşmaya karar verdi. Kısa zamanda etrafında büyük bir kalabalık toplandı. Sevabe ile savaşmak üzere Kurtuba'ya doğru harekete geçti. Öte yandan Sevabe ve adamları onunla savaşmaya zaten hazırdılar. Ebu'l-Hattar, şehrin surları önünde görününce Sevabe ve Sumeyl kendilerine bağlı kuvvetlerle onu karşıladılar. Savaşa başlamadan önce kan dökmeyi önlemek ve savaşmadan onu yenmek umuduyla taraftarlarını ondan ayırmayı denediler. Bunda da başarılı oldular. Ebu'l-Hattar'ın taraftarları geceleyin onu terkettiler.(2)

Yanında savaşa girişemeyecek kadar az askeri kalan Ebu'l-Hattar çekilip, ikinci bir savaş için yeniden hazırlanmaya karar verdi. İleride görüleceği üzere Ebu'l-Hattar, Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri'nin valiliği zamanında tekrar harekete geçecek ve bu savaş Endülüs'ün şahit olduğu en korkunç savaşlardan biri olacaktır.

Kaynaklar, Sevabe b. Selâme el-Cüzami'nin valiliği döneminde yaptığı icraat hakkında pek fazla bilgi vermemektedirler. Kaldı ki valiliği bir veya ikibuçuk sene gibi kısa bir zaman zarfında sona ermiştir.(3)

Sevabe, vali oluşundan kısa bir zaman sonra ölmüş ve Araplar arasındaki ihtilâflar yeniden başlamıştır.

Sevabe'nin ölümünden sonra Endülüs dört ay kadar valisiz kaldı. Bu arada Yemenliler Ebu'l-Hattar'ı tekrar vali yapmak için harekete geçerken, başlarında Sumeyl olmak üzere Mudarlılar buna şiddetle karşı çıktılar. Ayrıca bu makam için talipli bir çok şahıs ortaya atıldı. Meselâ, Ürdünlülerin liderlerinden biri olan Yahya b. Hureys

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 122; el-Makkari, Nefhu't-Tîb, I, 222; ayrıca el-Beyanu'l-Muğrib müellifi bu tarihi 128 olarak vermektedir.

(2) el-Makkari, Nefhu't-Tîb, IV, 23

(3) Ahbaru mecmua (s. 30) müellifi ve el-Makkari (Nefhu't-Tîb, I, 222) onun bir yıl; İbn Kuteybe ise (el-İmâme ve's-Siyâse, II, 103) bir yıl bir ay valilik yaptığını belirtirler. Diğer tarihçiler de bu hususta şu bilgileri verirler: «Sevabe, iki sene valilik yaptı (İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 50); Sevabe, 128 senesinde vali oldu ve iki sene bu makamda kaldı (İbn Haldun, el-İber, IV, 120); sonra Sevabe vali oldu ve iki sene iki ay bu görevde kaldı. (İbnu'l-Hatîb, A'malu'l-A'lam 7)

el-Cüzamî, bu istekle ortaya çıktığı gibi ölen valinin oğlu Amr b. Sevabe de, aday olduğunu ve babası Endülüs eski valisi olduğu için kendisinin buna daha lâyık olduğunu ileri sürüyordu.

İhtilâf ve ayrılıklar böylece sürerken, geçici bir çözüm yolu buldular. Buna göre Abdurrahman b. Kusayr el-Lahmî'yi adliye(1) işlerine bakmak üzere başa geçirdiler. Adliye işlerine bakmak valiliğin değil de adliyenin görevi olmasına rağmen, bu tayin idari işlerin keşmekeşten kurtulması için, bir nevi onun otoritesini kabul etmek mânâsına geliyordu.

Bu sırada Mudar kabilesinin lideri olan Sumeyl b. Hatim, valinin bir yıl için Kayslılardan, bir yıl için de Yemenliler'den seçilmesini teklif etti. Herkes buna razı oldu ve böylece aralarındaki anlaşmazlığın sona ereceğine inandılar. Halbuki ileride görüleceği gibi, durum fiilen böyle uygulanmayacak, daha ilk valinin hangi kabileden olacağı hususunda ihtilâfa düşülecektir.

İbn Hureys, Amr b. Sevabe ve Ebu'l-Hattar'dan ibaret olan ilk adayların yanısıra, Mudarlılar da Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî'yi aday gösterdiler. Aranan şartlar sebebiyle bu son adayın kazanma şansı hepsinden fazla idi. Bu avantajlardan bazıları şunlardır:

1) Ebu'l-Hattar; Sumeyl ve Sevabe karşısında iki defa yenilgiye uğramakla gücünü büyük ölçüde kaybetmişti.

2) Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî, henüz fitneye karışmamıştı, bu yüzden kendisine güveniliyordu. Bir çok iyi huyları da bilinmekteydi. Daha önce tek başına çölde yaşamakta olan dindar ve hayırsever bir insandı.(2) Üstelik Sumeyl gibi, o da Mudarî idi, kabilesi arasında sözü dinlenirdi. Ayrıca ileri gelenlerden Sumeyl ile evlilik münasebetiyle akrabalık bağları vardı.(3)

3) Diğer iki aday, Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî ile rekabet edecek güçte değillerdi. Üstelik Yusuf ve Sumeyl'in teklifleri üzerine Yahya b. Hureys el-Cüzamî, Reyyo idaresi karşılığında Endülüs valiliğine aday olmaktan çekilmişti.(4)

Bütün bunlar, hem Mudarlıların, hem de Kayslıların Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî üzerinde ittifak etmelerini sağlamıştı. İlk yıl Endülüs'e Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî vali olacak, ertesi yıl ise (129/747) Yusuf'tan sonra görev yapacak olan Yemenli valiyi seçmek üzere tekrar toplanacaklardı.

(1) el-Makkarî, Nefhu'l-Tîb, I, 222; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 50
(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 55
(3) İbnü'l-Hatîb, A'malu'l-A'lâm, 7
(4) Ahbaru Mecmua, 30

16) Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî'nin Valiliği:

a. Vali Oluşu:

Yusuf b. Abdurrahman b. Habib el-Fihrî Kayrevan'da dünyaya geldi. Endülüs'ün fethinden sonra babası, dedesi Habib ile birlikte Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçti ve fakat çok geçmeden Kuzey Afrika'ya geri döndü.

Yusuf, daha sonra Kuzey Afrika'da babasıyla anlaşamayarak Endülüs'e tekrar geçti, Endülüs'ü beğenen Yusuf, buraya yerleşti ve kısa zamanda idarî bakımdan yüksek mevkilere geçti.

Yusuf, Endülüs'e vali olduğu zaman 57 yaşında idi.(1) Dört ay süren kargaşa, Endülüs Arapları arasındaki kabile çatışmaları ve idarî karışıklıklardan sonra vali olmuştu. Valiliğe adaylığını koyunca Kays ve Mudar kabileleri, Sumeyl'in de gayretleriyle(2) onu seçtiler. Böylece Endülüs onun idaresi altına girmiş oldu.

b. Ebu'l-Hattar'ın Muhalefeti:

Ebu'l-Hattar, halkın Yusuf'u seçmesini önemsemeyerek onun valiliğini kabul etmedi. Çünkü kendisini o makama daha lâyık görüyordu. Bu düşünceyle Yemenlileri tahrike başladı. Yemenliler, onun etrafında toplanarak Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî'yi devirmek için hazırlıklara başladılar.

Bu sırada Yusuf, Yahya b. Hureys'i seçimi kazanmak için vaadettiği ve atadığı Reyyo idaresinden azletti. Buna kızan ve Ebu'l-Hattar'ın ayaklandığını bilen Yahya, ona katılarak Yusuf'a karşı beraber hareket etmeyi teklif etti. Fakat Ebu'l-Hattar galibiyet halinde, «*Hal'olunan vali benim, yine vali ben olurum*» diyerek kendisinin vali olması şartıyla bu teklifi kabul edeceğini bildirdi. İbn Hureys de şu cevabı verdi: «*Hayır vali ben olurum, çünkü benim taraftarım daha çoktur.*» (3) Bu tartışmalara rağmen Kudaalılar ve Yemenliler güçlerini birleştirmek konusunda kesin karara vardılar. Böylece Mudar ve Rebia kabileleri, Yusuf el-Fihrî'yi desteklerken bunlara karşı Yemenliler, Himyer, Kinde, Mezhiç ve Kudaa kabileleriyle birleştiler.(4)

---

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 24; İbn İzarî, onun vali olduğu zaman 75 yaşında olduğunu ileri sürmektedir (el-Beyanu'l-Muğrib, II, 53), biz birinci görüşü benimsemekteyiz. Çünkü onun vali olduğu zaman yaşlı olmadığı bilinmektedir.

(2) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 24; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 53

(3) İbn-İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 52

(4) Ahbaru Mecmua, 31; İbn İzarî, Aynı eser, II, 52

Böylece kabileler arasındaki rekabet, en yüksek noktaya ulaşmış ve Endülüs Araplarını iki guruba ayırmıştı. Bu iki guruptan birine dahil olmayan kimse kalmamıştı. Nitekim bir tarihçi bu hususta şöyle yazmaktadır: «Bir kabileye mensup hiç bir kimse, diğer kabileden birisiyle görüşmezdi. Karşılaştıklarında ise birbirinden eman diler ve kabilesine varıncaya kadar onu korurlardı. İslâm'da bu yüzden yapılan ilk savaş budur.»(1)

c. Şikande (Secunda) Savaşı:

İbn Hureys ve Ebu'l-Hattar, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Kurtuba'da bulunan Yusuf ve Sumeyl'in üzerine hareket ettiler. Kurtuba'nın kıble tarafında bulunan bir nehre varıncaya kadar ilerledikten sonra *Şikande* denilen köyde karargâh kurdular.

Kısa bir zaman sonra Yusuf ve Sumeyl de ordularıyla birlikte nehri geçtiler. Sabah namazından hemen sonra savaş başladı. İki taraf mızraklar kırılıp, atlar kaçışıncaya ve güneş iyice tepeye gelinceye kadar at üstünde vuruştular.(2) Bundan sonra teke tek vuruşmaya başladılar ve kılıçlar kırılıncaya kadar böyle dövüştüler. Daha sonra yumruk ve tekmelerle devam ettiler. İslâm tarihinde Sıffin'den sonra, müslümanların yaptığı en üzücü savaş budur.(3)

Her iki tarafın da sayısı fazla değildi. Yemenliler, Kayslılara karşı az bir çoğunluğa sahip olmalarına rağmen, iki taraf da sayı bakımından aşağı yukarı birbirine denkti.

Rivayetlere göre pek çok kişinin öldüğü bu savaş açık bir katliamdan başka bir şey değildir.

Tarihçiler, bu savaşı hemen hemen aynı şekilde verirler. Makkarî, bu acı savaşı şöyle nakletmektedir: «*Ne doğuda, ne de batıda böylesine kahramanlık ve sabır örneği bir savaş daha olmamıştır. Silâhları kalmayınca yumruk yumruğa dövüşmüşler, ayakta duramayacak hale gelinceye kadar mücadele etmişlerdir.*»*(4)*

İbn İzarî de şöyle diyor: «*Şikande'de iki taraf karşılaştı. Birbirleriyle iki dağ gibi çarpıştılar. Orada at kişnemesi ve kılıç şakırtısından başka bir ses duyulmuyordu. Etrafı saran korkunç bir ölümden başka bir şey görülmüyordu. Nihayet adamlar ağırlaştı, kılıçlar kırıldı, bacaklar yürümez oldu, boyunlar birbirine dolandı. Müslümanlar,*

(1) Ahbaru Mecmua, 31
(2) Ahbaru Mecmua, 31
(3) Ahbaru Mecmua, 31
(4) el-Makkarî, Nefhu't-Tib, IV, 25

Cemel ve Sıffin'den sonra böyle acı bir savaş daha görmediler.»(1)

Her iki taraf da zaferi elde edemeyince, Sumeyl savaşın kaderini tayin eden yeni bir çare buldu: düşmana karşı Kurtuba esnafından yardım istemek.(2) Yusuf, bu plânı uygun bularak mevlâsı Halid b. Yezid'i Kurtuba'ya gönderdi. Dört yüz kişi kılıç, mızrak, sopa ve baltalarıyle geldiler. Ebu'l-Hattar ile İbn Hureys'in adamlarının yorgunluktan bitkin düştükleri bir zamanda onların üstüne hücum ettiler. Karşı taraf bu yeni kuvvete karşı koyabilecek durumda değildi. Bir kısmı teslim oldu, diğerleri de savaş meydanında hayatlarını kaybettiler.

Ebu'l-Hattar'ın da esir alınmasından sonra savaş, Sumeyl ve Yusuf el-Fihrî'nin zaferiyle sonuçlandı. İbn Hureys ise, adamlarının öldürülüp hezimete uğradıklarını görünce kereste pazarında bulunan bir değirmen tahtası altına gizlendi. Sumeyl, Ebu'l-Hattar'ı öldürmek isteyince Ebu'l-Hattar kendisini durdurarak şöyle dedi: «*Benim kaybedecek bir şeyim yoktur. Fakat, İbn Sevda b. Hureys'i size göstereceğim*»(3) Ebu'l-Hattar, onun yerini gösterdi. Onu saklandığı yerden çıkardılar ve ikisini de öldürdüler.

Sumeyl, Ebu'l-Hattar ve İbn Hureys'i öldürdükten sonra diğer esirleri Kurtuba'da daha sonra camiye tahvil edilen bir kilisede topladı ve burada yetmiş tanesini kılıçtan geçirdi. Bu durumu gören Ebû Ata Kasım İbn Hamd el-Murrî yanına gelerek, «*Ebû Cevşen, artık kılıcını kınına koy ve çekil*» dedi. Sumeyl, «*Otur Ebû Ata, bu senin ve kavminin şerefidir*» diye cevap verdi ve esirleri öldürmeye devam etti. Fakat bunlara dayanamayan Ebû Ata tekrar yanına gelerek, «*Vallahi ya bu, işten vazgeçersin veya Şamlıları çağırırım*»(4) diye diretti. Bunun üzerine Sumeyl kılıcını kınına koymak zorunda kaldı.

d. Sumeyl'in Saragossa'ya Gönderilmesi:

Bu savaştan sonra Sumeyl'in nüfûz ve itibarı arttı. Artık Yusuf hiç bir konuda ona muhalefet edemiyordu. Sanki gerçek vali Sumeyl idi ve Yusuf da onun adamlarından biriydi. Herkes bunu biliyordu. Dillerde dolaşan konu buydu. Artık Sumeyl'in nüfuzu tartışılmaz bir şekilde yönetimin üzerindeydi. Valilik ismen Yusuf'un, uygulamada ise Sumeyl'in elindeydi.

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 53
(2) **Akbaru Mecmua**, 31,
(3) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 54; el-Makkarî, **Nefhu't-Tib**, IV, 25
(4) **Akbaru Mecmua**, 32

Kendisi etkisiz kalıp da bir başkasının devlet işlerini yürütmesini hazmedecek kadar zayıf bir şahsiyet olmayan Yusuf el-Fihri, Sumeyl'in nüfûzundan kurtulmanın yollarını aramaya başladı.

Nihayet Sumeyl'i etkisiz hale getirmek için Endülüs'teki önemli şehirlerden birinin başına tayin etmeyi düşündü. Buna sebep olarak da oradaki Yemenlileri dize getirmesi gerektiğini öne sürdü. Böylece Sumeyl'i ikna ederek Saragossa valiliğine tayin etti.(1)

Ahbaru Mecmua adlı kitabın müellifi bu hususta şu bilgiyi vermektedir: «Sumeyl, Saragossa halkının zayıf olduğunu bildiği için teklifi kabul etmiş ve iki yüz kişilik Kureyşli askerle kölelerini ve hizmetçilerini alarak buraya gelmiştir. Bu tercihiyle büyük mal ve servetlere nail olmuş, nüfuzu daha da artmıştı. Sumeyl, burada bulunduğu süre içinde halkı kendisine bağlamış, onlara bol miktarda mal ve köle ihsanında bulunmuştur. Dost, düşman hiç kimseyi eli boş çevirmemiştir. Bütün Endülüs'ün büyük zorluklar çektiği kıtlık yıllarında bile o, bölgedeki halkı rahat yaşatmıştır.»(2)

e. Amir el-Abderi'nin Yusuf'a Karşı İsyanı:

Bütün bunlara rağmen Sumeyl'in rahatlığı pek uzun sürmedi. Amir el-Ahderi'nin başında bulunduğu bir gurup, Saragossa'yı ondan almak için ayaklandı.

Amir, Endülüs'de Mudar'ın hatta Kureyş'in şeref, cesaret, vatanseverlik, cömertlik, zekâ ve edebiyat bakımından en önde gelenlerinden biriydi.(3)

Amir, hem Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri'den önce ve hem de onun valiliği zamanında yaz ve kış seferlerine komutanlık ederdi. Bu harekâtlarda dikkatleri üzerine çekti. Öyle ki, Sumeyl'den daha fazla nüfûz elde etti. Hatta Endülüs genel valisi Yusuf'u makamından uzaklaştırmaya, fakat bunu çeşitli hile ve entrikalarla yapmayı planlamaya başladı. Öte yandan Yusuf'un cesur olduğu bilinmesine hatta bazı tarihçilerin onu korkaklıkla nitelendirmesine rağmen(4) o, yine de Endülüs'de bir başkasının kendisini geçmesini kabul edemezdi. Onun için, savaş meydanlarında çarpışmak zorunda kalmamak için rakiplerinden hile ve entrika ile kurtulmaya çalışırdı.

Öte yandan Amir, Kurtuba'nın batısında yer alan arazide kendisi

(1) **Ahbaru Mecmua, 33**
(2) **Ahbaru Mecmua, 33**
(3) İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyerâ, II, 344**
(4) **Ahbaru Mecmua** müellifi de (s. 33) onun korkak olduğunu zikrediyor.

için «*Amir şehri*» diye bilinen bir şehir inşa etti. Amir, buraya sığınarak açıkça ortaya çıkıp Yusuf'u valilikten indireceği zamanı bekliyordu.

Amir, Yusuf'un uygulamalarından, onun ve Sumeyl'in Yemenlilere karşı olmalarından rahatsız olmakta, onların döktükleri kanlardan endişe duymakta idi. Sonunda daha fazla tahammül edemeyerek ayaklanmaya karar verdi. Fakat daha önce halife Ebû Cafer el-Mansur'la temasa geçerek ondan kendisini Endülüs'e vali tayin ettiğine dair bir ferman göndermesini istedi.(1) Ebû Cafer, Amir'in isteğini yerine getirmiş ve kendisini Endülüs'e vali tayin etmişti.(2)

Amir'in nüfûzu gün geçtikçe artarken, Yusuf'un otorite ve nüfûzu gün geçtikçe azalıyordu. Hatta maiyyetinde bulunan adamların sayısı ellinin altına kadar düşmüştü.(3)

Bu arada Amir'den korkan Yusuf, ondan kurtulmak için harekete geçmeye karar verdi. Ne var ki, Amir her türlü tedbiri almış bulunuyordu, kendisine ne yapılmak istendiğini biliyor ve bunun için de ihtiyatlı davranıyordu. Yusuf ona saldırmadan önce, bu hususta Sumeyl'in görüşünü almak istedi ve ona bir mektup yazarak Amir'in durumu hakkında bilgi verdi. Sumeyl ona Amir'i öldürmeyi teşvik eden bir cevap verdi.

Yusuf'un sarayında Amir'in casusları bulunuyordu. Bunlardan biri Sumeyl'in teşviki üzerine Yusuf'un kendisini öldürmeye kararlı olduğunu ve zamanı geçmeden tedbir alması gerektiğini bildirdi.

Kuvvetinin Yusuf'la savaşmak için yeterli olmadığını bilen Amir, Kurtuba'dan ayrılıp, Sumeyl'in bulunduğu Saragossa şehrine gitmeye karar verdi. Orada çok sayıda Yemenli bulunduğu için, Endülüs'te Mudar kabilesinin liderleri olan Yusuf veya Sumeyl'e karşı ayaklanma konusunda onlara güveniyordu.

---

(1) **Abbaru Mecmua, 33**

(2) **İbn Hazm, Cemberetu Ensâbi'l-Arab» adlı eserinde (s. 117) Amir'den şöyle bahsetmektedir: «Bu zat Endülüs'te nüfûz sahibi bir kimseydi. Halife Ebû Cafer el-Mansur, kendisine ferman ve sancak gönderdi. Saragossa'da oturuyordu. Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri tarafından öldürüldü. «Ferbelân» denilen köyde bir çok eseri vardır.» İbnu'l-Abbar ise ondan şöyle bahsetmektedir: «Amir, Ebû Cafer el-Mansur'a mektup yazarak ondan kendisini Endülüs valiliğine tayin etmesini ve bir ferman göndermesini istedi.» Bkz. el-Hulletu's-Siyerâ, II, 345**

(3) **Abbaru Mecmua, 33**

f. Amir'in Hubab b. Ravaha ile Birleşmesi ve Sumeyl'i Kuşatması:

Saragossa'da Mudar kabilesinin lideri, nüfûz sahibi, sözü geçen bir zat olan Hubab b. Ravaha adında Zühreoğullarından bir zattı Amir, burada onunla birleşmenin iyi olacağını düşünerek ona halife el-Mansur'un kendisine gönderdiği fermanı ileri sürerek Sumeyl'e karşı ayaklanmak için kendisine katılmasını teklif eden bir mektup yazdı. Hubab bu teklifi kabul etti. Yemenli, Berberi ve diğerlerinden adam toplamaya başladılar. Durumu haber alan Sumeyl, piyade ve süvarilerden meydana gelen bir birliği onların üzerine gönderdi. Fakat bu birlik yenilgiye uğradı. Bunun üzerine Sumeyl'e karşı olanlar cesaretlenerek sayıları arttı ve Sumeyl'i kuşatmak için Saragossa'ya doğru yola çıktılar.

Amir ve Hubab'ın komuta ettikleri âsilerin çokluğunu gören Sumeyl, Yusuf'a bir mektup yazarak daha fazla asker ve yardımla kendisini desteklemesini istedi. Fakat Yusuf, memleketin o anda içinde bulunduğu açlık dolayısıyla çektiği sıkıntı sebebiyle yardım göndermeyi geciktirdi. Aslında Yusuf, onu kaderiyle başbaşa bırakmayı ve böylece ondan kurtulmayı düşünüyordu.

Sumeyl, istediği kuvveti Yusuf'un göndermediğini görünce, Gırnata'ya bağlı bulunan Jean ve Elvira'da bulunan kendi kabilesi Kayslılara bir mektup göndererek, onlardan şehrin muhasarasını kırmaya yetecek kadar kuvvet göndermelerini istedi. Kayslılar bu davete uydular. Ayrıca Ubeydullah b. Ali el-Kilâbî ve bir bütün olarak Kelb kabilesi, ona yardım etmeye karar verdiler. Sadece Kilâb kabilesinin rakibi olan Kâ'b b. Amir, Ukayl, Kuşeyr ve el-Hureys kabileleri katılmadılar.(1)

Öte yandan Sumeyl'e yardım ederek Saragossa kuşatmasını kaldırmak için açılan kampanyaya katılmayan Kâ'b b. Amir kabilesi içinde, Elvira'da Süleyman b. Şihab, ve Jean'da Husayn el-Ukayli adında tanınmış iki kişi vardı.(2)

İşte bu iki zatın Sumeyl'e yardım etmemeleri fazla sürmedi. Çünkü Sumeyl'e yardım hususunda kabileler arasında bir nevi ittifak olduğunu gördüler ve kendilerinin buna uymamalarının neticeyi değiştirmeyeceğini anladılar ve daha önce aldıkları kararı değiştirerek diğer kabilelerle birlikte bu kampanyaya iştirak ettiler.

Kabile reislerinin Sumeyl'i kurtarmak için söz birliği etmiş ol-

(1) **Ahbaru Mecmua, 34**
(2) **İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, II, 354**

malarına rağmen, bilfiil savaşa katılanların sayısı, altmışı süvari toplam üçyüz kişiyi geçmeyecek kadar azdı. Bu arada Gırnata bölgesinde yaşamakta olan Benî Umeyye'den otuz kişilik bir süvari grubu da onlara katıldı. Bu otuz kişi arasında Ebû Osman Ubeydullah b. Osman ve Abdullah b. Halid de bulunuyordu. Ayrıca ileride Abdurrahman ed-Dahil'den bahsederken bu zatların onu desteklediklerı ve ona yardımcı olduklarından da bahsedeceğiz.

Bu iki zat Şikande savaşına Emevîler'in ileri gelenleriyle birlikte, Yusuf ve Sumeyl'in yanında katılmışlar ve burada büyük bir imtihan vermişlerdi. Bu savaştaki yardımları sebebiyle Yusuf onlara ihsanlarda bulunmuştur.

g. *Saragossa Kuşatmasının Kaldırılması ve Sumeyl:*

Yardımcı kuvvetler, o sırada Sumeyl'den sonra(1) Kilâb kabilesinin reisi Süleyman b. Şihab'ı kendilerine komutan yaparak Sumeyl'i kurtarmak için Saragossa üzerine yürüdüler. Guadiana vadisine vardılar. Burada Bekr ve Vail kabilelerinden dört yüz kadar süvari onlara katıldı. Beraberce Saragossa'ya hareket ettiler.

Bu şehre gelince, yedi aydır devam eden kuşatınadan usanan Sumeyl'in moral bakımından çöküntü içinde olduğu haberini aldılar. Kendileri oraya varmadan önce onun teslim olmasından korkarak, acele ona bir elçi gönderdiler. Elçi Saragossa'yı kuşatanların arasına karışacak ve üzerine şu beytin yazıldığı kâğıdı bir taşa sarıp surdan içeri atacaktı:

«Ey duvar! Selâmetle müjdeler olsun, sana yardım geldi, muhasara kırıldı.

Huysuz atlar sana gemlenmiş olarak geldiler, onların başlarında ise Nizar soyluları vardır.»

Elçi yola çıkarak, şehre ulaştı ve mektubu surun arkasına attı. Sumeyl'in askerleri onu kapıp kendisine götürdüler. Sumeyl mektubu okumalarını emretti. Daha önce belirttiğimiz gibi, okuma bilmezdi. Taşa sarılı olan kâğıttaki şiir okununca, *«Müjdeler olsun, vallahi kabilem geliyor»* diye bağırdı. Bundan sonra yardım gelmeden önce düşmemesi için, şehrin savunma gücünü arttırdı.

Nihayet yardım birliği Saragossa'ya ulaştı. Gelenlerin sayıları çok olmadığı halde, şehri kuşatanlar yorgunluklarından dolayı bunlara

(1) **Ahbaru Mecmua, 36**

karşı savaşmak yerine muhasarayı kaldırıp çekildiler. Sumeyl ise sevinç içinde şehirden çıktı ve yardımcı kuvvetleri coşkuyla karşıladı. Yardıma gelenlere bol ihsanlarda bulundu. Komutanlara iki yüzer ileri gelenlere ellişer, diğerlerine ise onar dinar bağışta bulunduğu rivayet edilir. Ayrıca herkese bir parça kıymetli ipek kumaş hediye etti.(1)

Sumeyl bundan sonra böyle bir durumla karşılaşmamak için Saragossa'yı terkederek mal ve malyyetini toplayarak Kurtuba'ya döndü.

Ne var ki, Yusuf el-Fihri, Sumeyl'in başına gelen bütün bu olaylara rağmen onu Kurtuba'da yanında tutmak istemeyecek ve rivayete göre kısa bir zaman sonra, onu Tuleytula'ya vali tayin edecek ve oraya gönderecektir.

h. Amir ve Hubab'ın Saragossa'yı İşgal Etmeleri ve Yusuf'un Onlara Karşı Mücadelesi:

Sumeyl'in Saragossa'yı terkettiğini öğrenen Amir ve Hubab, bu durumu fırsat bilerek, herhangi bir savaş yapmadan şehre girip işgal ettiler.

Sumeyl'in burayı terkettiği (136(753) senesinde şehri istilâ eden Amir ve Hubab, daha sonra devlet kuvvetlerinin Zilkâde 137(Nisan 755) tarihinde(2) zorla kendilerini çıkarmalarına kadar bir sene kadar burada kaldılar.

Baharın geldiği ve ekinlerin kıtlık senelerinin geride kaldığını müjdelediği bir zamanda Yusuf el-Fihri, Saragossa'yı Amir ve Hubab'ın işgalinden kurtarmaya karar verdi. Ebû Osman Ubeydullah b. Osman ve Abdullah b. Halid'i yanına çağırttı ve askerleri savaş için hazırlamalarını istedi. Ebû Osman ve Abdullah ise ona şu cevabı verdiler: «*Halk savaşacak güçte değildir. Gücü olan herkes Ebû Cevşen'e yardım etti, çaresiz kaldılar. Allah, onları bu kış seferinde mahvetti.*»

Yusuf, onlara bin dinar verip ihtiyaçlarını karşılamaları için askerlere dağıtmalarını istedi. Fakat Ebû Osman ve Abdullah, bu meblâğı küçümsediler ve askerlerin sayısının beş yüz olduğunu, bin dinarı bunlara dağıtmanın bir şeye yaramayacağını söylediler. Ne var ki, Yusuf daha fazla vermek istemedi. Fakat şehirden çıkınca Ebû Osman ve Abdullah: «*Biz bu parayı şimdi dağıtmayalım, ileride işi-*

(1) **Ahbaru Mecmua, 36**
(2) **İbnu'l-Abbar. el-Hulletu's-Siyerâ, II, 345**

mize yarar» (1) diye kararlaştırdılar. Nitekim ileride Endülüs'ü istilâ edecek olan Abdurrahman b. Muâviye'ye katılmak niyetiyle bu parayı Beni Umeyye arasında paylaştırdılar.

Yusuf, Saragossa'yı kurtarmak için yola çıktı. Jean'a vardığı zaman kendisine henüz hiç bir asker katılmamıştı. Ebû Osman'ı çağırtarak, «*Ey Ubeydullah! Askerlerimiz neredeler?*» diye sordu. Ebû Osman şöyle cevap verdi: «*Müsterih olunuz. Askerleriniz başkaları gibi değildirler, sizden asla ayrılmazlar. Siz Tuleytula'ya varıncaya kadar arpalarını toplayıp sonra size katılacaklarını söylediler.*» 137(754) senesi kurak bir yıl idi.(2) Onun için Yusuf bu cevaba inandı, fakat şöyle demekten de kendini alamadı: «*Onlara git ve kendilerine baskı yap!*»

Yusuf'un Saragossa'ya yaklaştığı sırada şehir halkı kuşatmanın sebep olacağı sıkıntıları bildikleri için, Amir ve Hubab'ı yakalayıp Yusuf'a teslim ettiler. Yusuf bunları öldürmek istiyordu, fakat beraberinde bulunan bazı komutanlar onların öldürülmemesini istediler. Bu konuda en ısrarlı davranan ise, Süleyman b. Şihab ile Husayn b. Decin idi. Çoğunluğun onların öldürülmemesini istediğini gören Yusuf idam etmekten vazgeçerek ikisini de hapse attırdı.

Saragossa'da bir süre dinlenen Yusuf, burası için Ebû Zeyd Abdurrahman b. Yusuf(3) adında bir şahsı vali tayin etti. Ayrıca Galicia'yı almak için bir ordu gönderdi. Bu ordunun süvari kolu başına Husayn'ı komutanlığa da Süleyman b. Şihab'ı geçirdi. Kurtuba'ya doğru yola çıkan Yusuf, Tuleytula'dan elli mil uzakta bulunan Remle vadisi(4) (Guadarrama) denilen yere geldiği sırada bir haberci gelerek Süleyman b. Şihab ve beraberindekilerin çoğunun öldürüldüğünü, geriye kalanların ise Husayn ile birlikte firar edip, Saragossa'nın yeni valisi olan Ebû Zeyd Abdurrahman b. Yusuf'a sığındıklarını bildirdi.

Öyle görünmektedir ki, Yusuf bu haberden fazla üzüntü duymadı. Çünkü bu gelişmeler onu iki güçlü muhaliften kurtaracaktı. Hatta bu sırada yanında bulunan Sumeyl, Süleyman b. Şihab'ın öldürülmüş olduğu haberini duyunca, «*Allah seni Süleyman'dan kurtardı, esirlerin boynunu vurmanın tam sırasıdır*» demiştir.

Öte yandan çoğunluk, esirleri öldürmesine karşı çıkmış olmasına rağmen Yusuf, Sumeyl'in tesirinde kalarak, Amir'in oğlu Vehb'i ve Hubab'ı huzuruna getirterek boyunlarını vurdurdu. Bu işi bitirince

(1) **Ahbaru Mecmua, 37**
(2) **Ahbaru Mecmua, 37**
(3) **Ahbaru Mecmua, 40**
(4) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, II, 345; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV. 31

yemek hazırlatarak veziri Sumeyl ve kâtibi Halid b. Zeyd ile birlikte oturup yemek yediler. Yemekten sonra Sumeyl(1) bir rivayete göre Halid(2) kendisine dönerek şöyle dedi: «*Efendimiz başarınız mutlu olsun. Mutluluğunuz tamamlandı; Süleyman, Amir ve Hubab'ı öldürdünüz. Bundan sonra artık sizinle mücadele edecek kimse kalmadı; kıyamete kadar siz ve çocuklarınız payidar olacaksınız.*»(3) Bu konuşmadan çok memnun olan Yusuf, bir süre daha oturduktan sonra dinlenmek için kendi odasına çekildi. Burada uzanmış yaptıklarını düşünüyorken Kurtuba'dan bir elçi geldiği tarzında bir takım söylentiler duydu. Bunun üzerine derhal dışarı çıkıp haberciyi karşıladı. Haberci Abdurrahman ed-Dahili'nin Endülüs sahillerine çıkarma yaptığını, istilâ etmek için Kurtuba'ya doğru ilerlemeye başladığını belirtti. Bunun üzerine korkuya kapılan Yusuf ne yapması gerektiğini düşünmeye başladı.

Burada Abdurrahman b. Muâviye ile olan münasebetleri ve onunla yaptığı savaşlara temas etmeden, Yusuf el-Fihri'nin idaresinden bahsetmemiz lâzımdır. Çünkü, Yusuf'un Abdurrahman ile yapacağı savaş, onun idaresinin hatta hayatının sonu olacaktır. O halde Endülüs'te Emevi Devleti'nin kurucusuyla karşılaşmasından bahsetmeden önce, onun idaresi zamanında meydana gelen diğer olaylara göz atalım.

1. *Yusuf el-Fihri'ye Karşı Yapılan Diğer Ayaklanmalar:*

Yusuf el-Fihri'nin valiliği döneminde meydana gelen ve daha önce bahis konusu ettiğimiz olaylardan başka, içlerinde Narbona valisi olan Abdurrahman b. Alkame el-Lahmi'nin de bulunduğu bazı kimseler de isyan etmişlerdir. Yusuf, bu zata karşı bir ordu göndererek kısa bir muhabereden sonra onu yenilgiye uğratmıştır. Bu ordu, Abdurrahman'ın başını Kurtuba'da bulunan Yusuf'a getirmiştir.

Ayrıca Urve adında bir zatın başını çektiği bir ayaklanma da Bace şehrinde patlak verdi. Bu zat, bir kısım Araplarla, hâlâ hristiyan olan yerlileri etrafında toplayarak isyan etti. Yusuf, buna da bir ordu gönderip yenilgiye uğratmış ve adamlarından çoğunu öldürtmüştür.

Ayrıca Saragossa şehrinde Temim b. Mabid adında bir zat, Amir b. Amr b. Vehb ile anlaşarak ayaklandı. Bunlarla savaşmayı da Su-

(1) **Ahbaru Mecmua**, 40
(2) **İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ**, II, 346
(3) İbnu'l-Abbar, **Aynı eser**, II, 346; **Ahbaru Mecmua**, 40

meyl üstlendi. Fakat, o sene (137/755) Saragossa'yı kurtarıp onları bertaraf edemedi. Bir sene sonra (138/756) Yusuf el-Fihrî bizzat harekete geçerek onları kuşatmış ve mağlup etmiştir. Aynı yıl Yusuf da Abdurrahman b. Muâviye'ye mağlup olmuştur.

i. Yusuf el-Fihrî ve Abdurrahman b. Muâviye Arasındaki Mücadele:

Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşması ve 132(750) senesinde son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in öldürülerek Emevî hilâfetine son verilmesi üzerine bu aileden Halife Hişam'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam, Şam'dan kaçarak Endülüs'e geldi.

Abdurrahman b. Muâviye, Cebel-i Tarık boğazının yakınındaki sahilde oturmakta olan Zenata kabilesine mensup bir ailenin yanında yerleştikten sonra, Şam'dan kendisiyle beraber kaçan mevlâsı Bedr'i bilgi toplamak ve halkla münasebetler kurup, oraya çıktıkları zaman nasıl bir tavır takınacaklarını öğrenmek için Endülüs'e gönderdi.

Elçi, boğazı geçerek Endülüs'te Ebû Osman Ubeydullah b. Osman ve Abdullah b. Halid ile buluştu ve kendisine Abdurrahman'ın mektubunu verdi. Abdurrahman, mektubunda ataları Emeviler'in meziyetlerini, kendisinin onların temsilcisi olduğunu, Hişam b. Abdülmelik'in torunu olduğu için halifelik konusunda kendisinin hak sahibi bulunduğunu belirtiyor ve Ebû Osman'dan bu dava için çalışmasını ve münasebet kurmakta fayda gördüğü Emeviler'in eşrafıyla ve mevalisiyle temasa geçmesini, böylece kendisinin Endülüs'e girmesi için zemin hazırlamasını istiyor ve yapacağı bu hizmetlere karşılık da onu mükâfatlandıracağını belirtiyordu. Ayrıca münasebetlerinde dikkatli olmasını, meseleyi ancak güvendiği kimselere açmasını, aralarındaki rekabet ve düşmanlıktan dolayı Mudarîler'e karşı olan Yemenliler'e güvenmesini ısrarla tavsiye ediyordu.

Ebû Osman bu mektubu, yukarıda izah ettiğimiz gibi Amir el-Abderî ve Habab b. Ravaha ez-Zühri tarafından Saragossa'da muhasara edilmiş olan Sumeyl'e yardım etmek için Saragossa'ya doğru yola çıkmak üzere hazırlık yaptığı bir anda aldı. O sırada Yusuf el-Fihrî'nin yardım konusunda olumlu cevap vermemesi üzerine Sumeyl'i kurtarmak için diğer bazı kabile reisleri de hazırlık yapıyorlardı. Mektubu alan Ebû Osman, konuyla ilgili olarak önce akrabası Abdullah b. Halid, sonra da Kınnesrin ordusu komutanlarından Yusuf b. Buht(1)

(1) Akbaru Mecmua, 36

ile istişarede bulundu. Neticede meseleyi, mert ve güvenilir bir adam olduğunu bildiklerinden dolayı kendilerini jurnal etmeyeceğinden emin oldukları Sumeyl'e açmaya ve daha sonra Abdurrahman b. Muâviye'ye yardım etmeye karar verdiler.

Sumeyl'e yardım etmek için hazırlanan diğer kabile reisleriyle birlikte Saragossa'ya gidip onu muhasaradan kurtardılar ve birlikte Kurtuba'ya doğru hareket ettiler. Yolda Abdurrahman'dan ve Afrika'dan onun mektubunu getiren azatlısı Bedr'den ona bahsettiler, hatta Bedr'i yanına getirdiler.

Bedr'e on dinar para ve bir miktar ipek kumaş hediye eden Sumeyl, bu hususta karar verebilmesi için kendisine zaman tanımalarını istedi. Saragossa'ya döndükten sonra Ebû Osman ile Abdullah b. Halid'i çağırtarak, onlara bin dinar verip bu parayı mevali arasında dağıtmalarını istedi. Onlar da bu parayı Emeviler ve onların mevalileri arasında dağıttılar.

Yusuf el-Fihrî'nin ordusuyla sefere çıkması üzerine Ebû Osman ve Abdullah b. Halid, Abdurrahman b. Muâviye meselesi hakkında ne karar verdiğini öğrenmek için Sumeyl'in evine gittiler. Sumeyl, meseleyi ihmal etmeyip düşündüğünü, sırlarını saklayacağına dair verdiği sözü tutarak hiç kimseye söylemediğini belirtti. Abdurrahman'ın gelişini ve ona katılmayı sevinçle beklediğini ilâve etti. Ayrıca ona Endülüs'e geçmesi için cesaret verici bir mektup yazmaları gerektiğini de söyledi.

Sumeyl ile görüştükten sonra bu iki kişi Sumeyl'in daha önce Saragossa kuşatmasında kendisini yalnız bırakan Yusuf el-Fihrî'den memnun olmadığını anladılar. Sumeyl onlara şunları söyledi. *«Abdurrahman geldiği zaman, Yusuf'tan onun maiyetine girmesini ve kızını da onunla evlendirmesini isteriz. Kabul ederse ne âlâ, yok eğer etmezse kılıcımızla kafasını uçurur ve Abdurrahman'ı onun yerine geçiririz»(1)* Ebû Osman ve Abdullah b. Halid bunun üzerine teşekkür ederek oradan ayrıldılar ve ikâmet etmekte oldukları Elvira'ya doğru yola çıktılar. Bu arada daha önce ordunun ileri gelenlerinden güvendikleri bir çok askerle konuşmuşlar ve onlar da Abdurrahman'a katılma konusunda karar almışlardı. Ayrıca güvendikleri bazı kimseleri Endülüs'ün muhtelif bölgelerine göndermiş bulunuyorlardı.

Ancak Saragossa'dan ayrılmalarından kısa bir süre sonra Sumeyl, onlara yetişerek verdiği karardan vazgeçtiğini bildirdi. Bu iki şahıs, Sumeyl'in Abdurrahman'ın saflarına katılmayacağı hususunda yaptığı açıklamadan sonra artık Mudar ve Rabia kabilelerinden yardım gelmeyeceğini bildikleri için Yemenliler'e dayanmaya karar verdiler. Bun-

(1) el-Makkarî, Nefhut't-Tîb, IV, 29; Ahbaru Mecmua, 38

dan sonra plânlarını hangi Yemenliye açtılarsa onları kendilerini destekleme hususunda tamamen hazır buldular. Ebû Osman bu hususu şöyle anlatıyor: «*Güvendiğimiz ve önemli bulduğumuz Yemenliler'den kime rastladıysak kendisine konuyu açtık, hepsi hazırdı, intikamlarını almak için bunu fırsat biliyorlardı.*»

Daha sonra bir gemi satın alarak Bedr ve on bir arkadaşı Afrika'ya geçerek Abdurrahman'a Endülüs'teki durumu anlattılar. Abdurrahman, burada elde ettiği bilgilere dayanarak Endülüs'e geçip orada kendisi için propagənda yapmaya karar verdi.

Abdurrahman, Rebiülâhir 138(Eylül 755)'de Elvira sahilinde bulunan el-Münekkeb (Almunecar)'e çıktı. Burada Ebû Osman ve Abdullah b. Halid tarafından karşılanarak Ebû Osman'ın ikâmetgâhı olan Torrox köyüne götürüldü. Yusuf b. Buht ve diğerleri gelerek burada kendisini ziyaret ettiler. Böylece Abdurrahman, Kurtuba'ya gitmek için hazırlıklara başladı.

Abdurrahman'ın Endülüs'e geçtiği sırada Yusuf el-Fihrî de Saragossa seferinden dönmekteydi. Guadarrama (Vadi'r-Remle) denen yere geldiği zaman burada Amir el-Abderî, oğlu Vehb ve Hubab b. Ravaha'yı öldürttü. Daha önce de zikrettiğimiz gibi buraya bir elçi gelip Galicia'ya Süleyman b. Şihab komutasında gönderdiği ordunun yenilgiye uğradığını haber verdi; oğlu Abdurrahman b. Yusuf'un Kurtuba'dan gönderdiği bir başka haberci ise Abdurrahman b. Muâviye'nin Almunecar sahiline çıktığını bildirdi.

Yusuf, elçiyi derhal kabul ederek geniş bilgi aldı. Haber askerler arasında hızla yayıldı. Askerlerin çoğu sebepsiz yere Amir ve arkadaşlarını öldürdüğü için onu suçlamaya başladılar. Yusuf ile Sumeyl, Abdurrahman meselesini müzakereye başladılar. Sumeyl, Abdurrahman'ın güçlenmesine fırsat verilmeden derhal savaşı tavsiye ediyordu.(1)

Yusuf ise, o anda askerlerin çoğunun Abdurrahman'ın Endülüs'e çıktığını haber alarak moral yönünden zayıfladıkları düşüncesiyle sıkı bir şekilde hazırlanıp daha sonra Endülüs'te gözü olan bu Emevî'yi altetmek için hareket etmeyi plânlıyordu.

Aslında Yusuf el-Fihri, Abdurrahman'ın son anda düşüncesinden vazgeçeceğini ve şartların kendisi için uygun olmadığını görüp ya geldiği yoldan geri gideceğini veya servet ve evlilik karşılığında kendisiyle anlaşarak maiyetinde yaşamayı kabul edeceğini umuyordu.

Nitekim Yusuf, Sumeyl'in de tesirinde kalarak Abdurrahman'ı buna ikna etmeye kalkıştı. Sumeyl, bu konuda Yusuf'a, «*Abdurrahman*

(1) İbn Izari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 67

yakın zamana kadar büyük bir servet içerisindeydi. Yapacağınız bu teklifi kabul edecektir. Daha sonra onun ve adamlarının icabına bakarsın» diyerek akıl vermişti. Daha sonra da kızını onunla evlendirmesini söylemiş, kendisini ya Şamlıların bulunduğu Elvira veya Ürdünlülerin bulunduğu Reyyo, yahutta ikisinin arasında bir yere yerleştirip her iki şehre de vali tayin etmesini ve hediyeler göndererek gönlünü almasını tavsiye etmişti.

Yusuf el-Fihrî, bu görüşlere uyarak Abdurrahman'a, başında kâtibi ile azatlısı Halid b. Yezid'in bulunduğu bir heyet gönderdi. Bu heyette Ubeyd b. Ali ve İsa b. Abdurrahman el-Emevi de bulunmaktaydı. İsa, o sırada Yusuf'un maiyetinde bulunuyor, askerlerin maaşlarına bakıyordu. Yusuf bir de mektup yazdı. Bunda Abdurrahman'ın atalarının, dedesi Ukbe b. Nâfi'ye ve ailesine yaptıkları iyilikleri sayıyor, dedesinin de Emeviler'e yaptığı hizmetleri hatırlatıyordu. Şimdi de kendisinin Abdurrahman'ı damadı yapmayı, önemli bir şehrin idaresini vermeyi, ona pek çok hediye ve bağışta bulunmayı düşündüğünü belirtiyordu.(1)

Halid b. Yezid, elçi heyetiyle yola çıktı. Reyyo'nun aşağılarında bulunan Erco'ya geldiklerinde heyette bulunan İsa b. Abdurrahman isimli şahıs arkadaşlarına dönerek, Abdurrahman'ın teklifleri kabul etmediği takdirde bu hediyelere el koyarak güçleneceğini, Yusuf'un ise zayıflayacağını söyledi. Ayrıca Yusuf ile Sumeyl'in bu heyeti ve hediyeleri göndermekle hata ettiklerini ileri sürdü. Arkadaşları da bu fikri beğendiler. İsa'nın hediyelerle geride kalmasını, kendilerinin ise Abdurrahman'la görüşmelerini, onun fikrini aldıktan sonra hediyeleri ona takdim etmeyi veya Yusuf'a geri götürmeyi kararlaştırdılar.

Halid b. Yezid ile Ubeyd b. Ali yollarına devam ederek Torrox'da Ebû Osman'ın yanında bulunan Abdurrahman b. Muâviye'nin yanına vardılar. Emevî ve Yemenîler, Şamlı, Ürdünlü ve Kınnesrinli pek çok insan Abdurrahman'ın etrafını sarmıştı. Halid ve arkadaşı, Abdurrahman'a Yusuf'un kendisi hakkında iyi niyet beslediğini bildirdiler ve yanlarındaki mektubu, sundular.

Abdurrahman, mektubu Ebû Osman'a vererek şöyle dedi: *«Onu al ve bildiğin şekilde cevap yaz»*. Elçilere de Yusuf'un tekliflerinin güzel olduğunu, ancak kendisinin hakkı olan idareyi almak konusunda kararlı olduğunu bildirdi.

Abdurrahman'ın emriyle Halid yakalanarak zincire vuruldu. Ab-

(1) **Ahbaru Mecmua**, 42; İbn İzari ise bu hediyelerin bir at, beş yüz dinar ve bir kaftandan ibaret olduğunu söylemektedir. Bkz. **el-Beyanu'l-Muğrib**, II. 67

durrahman'm adamları ise, «*Bu ilk fethimizdir. Yusuf'un gücü yakında tükenecektir*» diyerek bu kararı desteklediler.(1) Ubeyd b. Ali, Halid'in bir elçi olduğunu, onun tutuklanmasının doğru olmadığını söyledi ise de, kabul etmediler ve elçi olarak kendisini kabul ettiklerini, Halid'in ise saldırgan bir düşman olduğunu ve orada bulunanlara hakaret ettiğini belirttiler.

Kaynaklar, Abdurrahman ve adamlarını Ubeyd'i serbest bırakıp Halid'i hapse attıklarını doğrulamaktadır. Bu arada Erco'da bekleyen hediyelerden de haberdar olan Abdurrahman ve adamları, ona elkoymak için otuz kişilik bir süvari müfrezesi göndermişler, ne var ki, Yusuf'un adamları bu müfreze gelmeden hediyeleri geri götürmüşlerdi. Abdurrahman'ın bu hediyelerin yerini Ubeyd'den öğrenmiş olabileceği yine kaynaklarca teyid edilmektedir. Hediyeleri Yusuf'a kaçıranın da İsa b. Abdurrahman olduğu rivayetler arasındadır.

Daha sonraları Abdurrahman, İsa'yı bu hareketinden dolayı yargılamış, o da kendisinden özür dilemiştir. Sonunda İsa af ve ihsana mazhar olmuş, fakat yine de Abdurrahman'ın diğer ileri gelenleri derecesine çıkamamıştır.

İsa geriye döndüğünde Yusuf'a durumu anlattı. Yusuf ve sözüne uymayıp ayağını Endülüs'e ilk bastığı zaman Abdurrahman'a saldırmadığı için onu suçlayan Sumeyl bu olaya çok üzüldüler. Kaldı ki, Sumeyl'den başka bir çok adamı da Yusuf'a aynı şeyi tavsiye etmişlerdi.

Abdurrahman ise idareyi ele geçirmek için hemen harekete geçti. Adam toplamaları ve muhtelif toplulukların desteğini almaları için yardımcılarını etrafa yolladı. Bu proğram dairesinde Yusuf b. Buht, Ürdün askerlerinin yanma giderek onların biatlarını aldı. Abdullah b. Halid, Hıms'lı askerlerin yanına, Temmâm b. Alkame de Filistinliler'in yanma gitti. Muhtelif yerlerden gelen gruplar Abdurrahman'a iltihak etmeye başladılar.

Çok geçmeden Abdurrahman, Elvira bölgesindeki Almunecar'dan hareket ederek Reyyo'nun merkezi olan Sidonia'ya, oradan da Moron'a ve daha sonra İşbiliyye (Sevilla)'ye geçti. Uğradığı her yerde halk onu sevgi gösterileriyle karşılıyor ve bağlılıklarını bildiriyorlardı. Abdurrahman, Reyyo'ya altı yüz süvari ile girmişti. Oradan ayrıldığı zaman bu sayı iki bin kişiydi. İşbiliyye'den çıktığı zaman ise bu süvarilerin sayısı üç bine ulaşmıştı.(2)

Abdurrahman, ordusuyla ilerleyerek 6 Zilhicce 138 (11 Mayıs 755) tarihinde Kurtuba nehri üzerindeki bir köye ulaştı. Bu arada Yusuf

(1) **Ahbaru Mecmua, 43**
(2) **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 69**

el-Fihrî de Kurtuba'dan çıkarak el-Masarra'ya gelmişti. Irmak iki taraf arasında bir mania teşkil ediyordu. Nehrin iki yakasına karargâh kuran taraflar, sulh için birbirlerine elçiler göndermeye başladılar. Bir ara Yusuf, Abdurrahman'ın sulh yapacağından tamamen emin oldu. Savaş için tam bir hazırlık yapmayı bırakarak develer kestirip orduya ziyafet verilmesini emretti. Halbuki Abdurrahman, bu sırada savaş için son hazırlıklarını yapıyor, eksiklerini tamamlıyordu.

Abdurrahman, o geceyi işleri düzene koymak ve ertesi gün başlayacak olan savaşın plânlarını yapmakla geçirdi.

Diğer tarafta ise, bu savaşın Kayslılar'ın yenilip Yemenliler'in zafer elde ettikleri *Merc-i Rahit* savaşının öncesine benzediğini rivayet ediyorlardı.

Ertesi gün Abdurrahman ve askerleri, nehri geçerek Yusuf'un ordusuna saldırdılar.(1) Çetin bir savaştan sonra, bir çok askeri öldürülen Yusuf *hezimete* uğradı.

Yusuf el-Fihrî, Kurtuba'ya çekilip orada savunmaya teşebbüs etti ise de Abdurrahman'ın komutanlarından biri önünü keserek buna mani oldu. O da Kurtuba'nın yakınındaki bir dağa çekildi. Abdurrahman, Kurtuba'daki valilik sarayına yerleşti. Bu arada, halk şehirde yağma yapmaktaydı. Abdurrahman, yağmanın durdurulmasını ve mümkün mertebe herkese malının iade edilmesini emretti.

Kurtuba yakınındaki dağa kaçmış olan Yusuf, oradan ayrılarak beraberindeki adamlarıyla birlikte Tuleytula'ya gitti ve burada kuvvet toplamaya başladı. Daha sonra Sumeyl de bir gurup adamıyla ona katıldı. Böylece yeniden güçlenmeye başladılar. O bölgede bulunan Mudarlılar'dan geriye kalanlar da onlara katıldılar. Yusuf ve Sumeyl, tekrar Kurtuba'ya dönmek ve orayı ele geçirmek için yeni bir hazırlığa başladılar.

Yusuf ve Sumeyl, adamlarıyla birlikte Jean taraflarına doğru hareket ettiler. Buranın valisi onlara mani olmadı. Hatta Mantişa şehrinde karargâh kurdular. Kendilerine yine kimse dokunmadı. Burada diğer taraftarlarını da yanlarına aldıktan sonra Elvira'ya doğru ilerlemeye başladılar. Yusuf ve Sumeyl'in gelmekte olduğunu haber alan Câbir, şehri terkederek dağlara çekildi. Şehirde bulunan Kayslılar da Yusuf'a iltihak ettiler. Böylece Yusuf'un ordusu Abdurrahman'a karşı yeni bir tehlike olabilecek güce ulaştı.

Bu yeni toparlanmayı haber alan Abdurrahman, Kurtuba Yemenlileri ve Emeviler'inden bir gurupla birlikte Ebû Osman'ı Kurtuba'ya vekil bıraktıktan sonra Yusuf ve Sumeyl'e karşı hareket etti.

(1) Başta *Akbaru Mecmua* olmak üzere kaynaklar, bu savaşın hazırlıkları, komutan ve olayları hakkında geniş bilgi vermektedirler.

Abdurrahman'ın harekete geçtiğini öğrenen Yusuf, oğlunu Kurtuba'ya göndererek Abdurrahman Kurtuba'dan çıkar çıkmaz şehre girip orayı istilâ etmesini emretti. Gerçekten Abdurrahman şehirden çıkar çıkmaz Yusuf'un oğlu şehre girdi ve Ebû Osman'ı yakalayarak Elvira'ya döndü. Abdurrahman'ın bu olanlardan haberi yoktu.

Abdurrahman, Elvira köylerinden Ermele'ye(1) varınca Yusuf ve Sumeyl'e elçiler gönderdi. Onlar da, kendileri ve beraberindekilere can, mal ve aileleri konusunda teminat vermesi halinde, anlaşma yapabileceklerini söylediler. Abdurrahman, bu teklifi kabul etti ve iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı (140/758). Bu anlaşma gereği Abdurrahman, Yusuf'un elçisi olarak kendisine gelen ve bir tartışma sonucu hapsettirdiği Halid b. Yezid'i, Yusuf da, oğluna Kurtuba'dan yakalattığı Ebû Osman'ı serbest bıraktı. Ayrıca Abdurrahman, Yusuf'tan Ebû Zeyd künyeli Abdurrahman ve Ebu'l-Esved künyeli Muhammed isimli iki oğlunu kendisine rehin vermesini de şart koştu.

Böylece Abdurrahman b. Muâviye idareyi ele geçirdi ve Kurtuba'da halktan biat aldı.

(1) **Ahbaru Mecmua, 49**

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ (138-422/756-1031)

1 — ABDURRAHMAN B. MUÂVİYE DEVRİ (138-172/756-788)

A. DEVLETİN KURULUŞU

a) Abdurrahman b. Muâviye'nin Kısaca Hayatı

Endülüs Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervan b. el-Hakem, Ebu'l-Mutarrif künyesi ile tanınmaktaydı. Annesi Râh isimli Mağrib asıllı bir Berberi cariye idi. Mührüne, *«Abdurrahman Allah'a güvenir ve sığınır»* yazısını yazdırmıştı.

113(731)'de Suriye'de Kınnesrin vilâyetinde *Deyr-i Hanna* köyünde dünyaya gelmiştir. Ayrıca Tedmür'e bağlı el-Ulyâ'da doğduğu da rivayet edilir. Birinci rivayet gerçeğe daha yakındır. Babası 118 (736)'da öldü. Babası öldüğünde henüz yirmi bir yaşına basmamıştı. Babasının ölümünden sonra kardeşleriyle birlikte onu, dedesi Hişam yetiştirmiştir. Dedesi Hişam, Endülüs'ten halifeler adına toplanan vergilerin hepsinin sadece Abdurrahman'a ödenmesi gerektiğini bildirmişti. Bu gelirlerin muhafazası için de Şam'dan Said b. Ebi Leylâ'yı Endülüs'e göndermişti.(1)

Kendisine biat edildiği zaman yirmi beş yaşındaydı (138/756). Endülüs Emevî Devleti'ni 33 yıl idare etti. İdarî işleri yeniden düzenledi ve bu konuda önemli tedbirler aldı. 72(788) yılında vefat etmiştir.

---

(1) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 312

Tarihçiler onun ahlâkı hakkında şöyle derler:

«Abdurrahman halîm ve sabırlıydı. İlmi geniş, kavrayışı isabetliydi. Çok temkinli, kararını uygulamakta sertti. Hareketlerini seri şekilde sürdürür, işlerini başkasına bırakmazdı. İşlerinde istişare ederdi. Rahata ve refaha düşkünlüğü yoktu. Cesur ve atılgan olmasına rağmen fevrilikten uzaktı. Edebiyattan anlar, şair ve kuvvetli bir hatip idi. Güler yüzlü, cömert ve tatlı dilli idi.»(1)

Abdurrahman, iktidar mücadelesinde kendisiyle beraber olup, yardım eden ve onu bu mevkiye ulaştıran şahısları asla unutmadı. Onları vezirlik, kâtiplik, kazâ ve haciplik gibi önemli makamlara tayin etti.

İlk hacibi, mevlâsı Temmâm b. Alkame idi. Onun yerine bu makama Abdülmelik b. Mervan'ın mevlâsı Yusuf b. Buht el-Farisî geçti. Bu şahsın Kurtuba'da nüfuzlu bir ailesi vardı. Onu Haris b. Ebi Şemmar el-Gassani evlâdından Abdülkerim b. Mihrân ve Abdurrahman(2) b. Mugîs b. el-Haris b. Huveyris b. Cebele b. el-Eyhem el-Gassani takip ettiler. Bu şahsın babası Mugis, Kurtuba fatihidir. Mevlâsı Mansur ise, Abdurrahman ölünceye kadar onunla birlikte olmuştur. Abdurrahman, kendine yardım eden ileri gelenlerle çeşitli konularda istişare etmesine rağmen onlardan hiç birini vezirlik makamına getirmemiştir. Abdurrahman'ın istişare ettiği devlet erkânı şunlardı: Ebû Osman Ubeydullah b. Osman, Abdullah b. Halid, İşbiliyye âmili Ebû Abde Hassan b. Malik, Şuheyd b. İsa b. Şuheyd(3), Abdüsselâm b. Basil er-Rumî, Saragossa valisi Sa'lebe b. Ubeyd b. en-Nizam el-Cüzamî ve Asım b. Müslim es-Sakafî. Bu son şahıs, Kurtuba'daki savaşta nehre atlayarak çıplak savaştığı için *Uryan* diye tanınmıştır.

Abdurrahman adına yazışmaları ve hitabet vazifesini Ebû Osman ve arkadaşı Abdullah b. Halid yürütüyorlardı. Sonra kâtipliğe Muâviye b. Mervan'ın mevlâsı Umeyye b. Yezid tayin edildi. Umeyye, Abdurrahman'ın görüşlerine değer verdiği ve istişare toplantılarına davet ettiği bir kimse idi.

Kazâ (Yargı) müessesesine gelince: Abdurrahman Endülüs'e ayak bastığında Yahya b. Yezid el-Yahsubi kazâ işlerini idare ediyordu. Onu bir süre bu makamda bırakan Abdurrahman, daha sonra sırasıyla Ebû Amr Muâviye b. Salih, Abdurrahman b. Tarif, Ömer b. Şurahbil ve es-Sa'b b. İmrân'ı kadılığa tayin etti. Ayrıca Ceddar b. Amr da ordu içinde kadı görevi yapıyordu.

(1) el-Makkari, **Nefhu't-Tîb, IV, 36**

(2) İbn İzari, bunun «Abdu'l-Humeyd» olduğunu belirtmektedir. Birinci rivayet daha doğrudur el-Beyanu'l-Muğrib, II, 72

(3) İbn İzari, bunun yerine aynı zamanda haciplik yapan Yusuf b. Buht'un İsmini zikretmiştir. Bkz. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 72

İbn Hayyan, Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'ü hâkimiyeti altına aldıktan sonra yaptığı icraatı şöyle anlatır:

«Endülüs'ü Şam merkezinin etkisinden çıkararak bağımsızlaştıran Abdurrahman, halka yumuşak davrandı. Onlara adil davranarak, toplumun olgunlaşmasını sağladı. İdari işlerde bazı önemli yenilikler yaptı. Divanlar topladı. İstişare kurulları oluşturdu. Fakirlere maaş bağladı. Orduyu düzenli hale getirdi. Çeşitli sancaklar yaptırdı.»

Abdurrahman'ın yaptığı önemli icraatı diğer tarihçiler gibi İbn Haldun da anlatmaktadır:

«Yönetimi tamamen ele geçirdikten sonra Kurtuba'ya yerleşti. Saray ve büyük bir cami inşa ettirdi. Bu iş için seksen bin dinar harcadı. Tamamlanmadan önce vefat etti. Bununla birlikte pekçok cami daha inşa ettirdi. Doğudaki ailesi de bir süre sonra Endülüs'e geldi. Daha önce onun adına Mansur hutbe okuyordu. İdaresi kesinleşince kendisi okumaya başladı. Böylece Mervanoğulları'nın doğuda kaybettikleri iktidarı batıda devam ettirmeye başladı. Abdurrahman, idari işleri düzenleyerek Endülüs minberlerinden Abbasiler'e dua edilmesini ve Abbasiler'le ilgili her şeyi yasakladı. Daha sonra 172(788) yılında öldü.»(1)

Abdurrahman b. Muâviye, Endülüs'te hüküm süren ilk emir olduğu için I. Abdurrahman diye de tanınmıştır. O daha çok Abdurrahman ed-Dahil ismiyle zikredilir. Ona ed-Dahil denmesinin sebebi, Emevi hanedanı üyelerinden Endülüs'e giren ilk kişi olmasıdır. Ona verilen bir başka lâkap da *Kureyş Doğanı*'dır. Endülüs'teki tehlikeleri birer birer aştığını gören Ebû Cafer el-Mansur ona bu ismi vermiştir. Abdurrahman, Endülüs'e binlerce mil uzaklıkta, doğudan yardımcısız desteksiz gelmiş ve burada hâkimiyetini kurmuştu. Cesareti, kuvveti ve yılmayan azmiyle, rakiplerinin elinden idareyi alabilmişti.

Abdurrahman, halifelik ünvanını asla kullanmadı. Kendisinden sonra, en-Nâsır diye bilinen III. Abdurrahman'a gelinceye kadar yönetime geçen oğulları da sadece emirlik ünvanıyla yetindiler.

I. Abdurrahman'ın faydalanabileceği bir kuvvete sahip olmasına rağmen halife ünvanını almaktan çekinmesini İbn Haldun, *«Halifelik yurdundan uzak oluşuna, İslâm'ın ve Müslümanlar'ın merkezi olan Hicaz'a malik olmaktan mahrum kalışına»* (2) bağlamıştır.

Abdurrahman b. Muâviye'nin halifelik hakkından vazgeçmesi, yeni kurduğu devletin Abbasiler'le savaşa girmekten ve tebaasının kendisine cephe almasından korkmasıyla ilgili olduğu da düşünülebilir.

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 121-122
(2) İbn Haldun, Mukaddime, 190

O sırada iktidarlarını sağlamlaştırmış olan Abbasiler'in daha başlangıçta İslâm âleminin bir başka yerinde ikinci bir halifeyi kabul etmeyecekleri açıktır.

Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e Kaçışı:

es-Saffah olarak bilinen Ebu'l-Abbas, Abbasiler'in ilk halifesi oldu. Bazı tarihçiler, çok kan döktüğü için bu lâkabı aldığını söylerken, bazıları da onun bu sıfatı, halkın biatını alırken Kûfe camiinde okuduğu hutbede bizzat kendisinin verdiğini nakletmektedirler. Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed, Emeviler'in kesin bir yenilgiye uğraması ve Mervan b. Muhammed'in öldürülmesiyle yetinmeyip, yeni bir tehlikenin ortaya çıkmaması için Umeyyeoğulları'nı ısrarla takip ettirmiş, yakalananları öldürtmüştür. Ülkenin her tarafında Emeviler'e karşı amansız bir takip ve katliam sürdürülmüştür.

Bununla birlikte bu katliam, bütün Emeviler'i yok etme gayesine ulaşamamıştır. Bazıları kurtulmayı başarmışlardır. Bunlardan biri de batıda, Akdeniz'in karşı tarafında üç asır yaşayacak olan Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik'dir.

Abdurrahman'ın Suriye'den başlayıp Mağrib'i geçerek Endülüs'e kaçışı, yolda karşılaştığı zorluklar ve katettiği mesafenin uzunluğu sebebiyle oldukça ilginç bir serüvendir. Ebu'l-Abbas es-Saffah'ın Emeviler'e verdiği sözden dönerek onlardan yetmiş kadar ileri geleni öldürdüğü haberini alan Abdurrahman, gizlendiği yerden ayrılarak daha önce ikamet ettiği Kınnesrin bölgesindeki *Deyr-i Hanna*'ya geldi.(1) Dört yaşındaki oğlunu, hanımını ve kardeşlerini alarak Fırat kıyısındaki ormanlık bir köye gitti. Önce Mağrib'e oradan da Endülüs'e gitme imkânını bulunca kadar burada gizlendi.

Endülüs, Abdurrahman'ın baştan beri gitmeyi düşündüğü bir ülke idi. Kendisini bu düşünceye iten sebepleri şöyle sıralamak mümkündür:

1) Endülüs'ün Suriye'den hayli uzak oluşu sebebiyle orada kendisini tehdit eden herhangi bir tehlike olmaksızın güven içinde yaşayabileceğine inanması.

(1) Ahbaru Mecmua müellifi şöyle diyor: «Abdurrahman b. Muâviye o gün avda bulunmaktaydı. Geceyarısı haber alınca derhal kaçmıştır.» (s. 26)

2) Kendisinden önce Emeviler'den oraya kaçanların olduğunu bilmesi. Tarihçiler, Süfyan es-Sâir, Velid b. Yezid'in oğulları, Cezî b. Abdilaziz b. Mervan ve Abdülmelik b. Ömer b. Mervan gibi kimselerin, Abbasiler'in tehdidinden kaçarak Endülüs'e gittiklerini kaydetmektedirler.(1)

3) Abdurrahman b. Muâviye, kendi adına bir saltanat kurmayı öteden beri düşünmekteydi. Endülüs'te bir takım hakları ve emlâkı vardı. Ayrıca onun coğrafî özellikleri de kafasında oluşan bu fikri gerçekleştirmeye yardım edecek nitelikteydi. Daha önce de zikredildiği gibi Abdurrahman'ın babası ölünce, dedesi halife Hişam b. Abdülmelik, onun ve kardeşinin bakımını üzerine almış ve Endülüs'ten halifeler için gönderilen gelirlerin hepsini maaş olarak Abdurrahman'a vermiş onun bu haklarının korunması için de Said b. Ebî Leylâ'yı görevlendirmiştir.(2)

4) Abdurrahman'ın ayrıca, Fas'ta kendilerine güvenebileceği yakınları da bulunmaktaydı. Berberiler'den olan annesi Râh'ın Berka'da oturan Benî Nefuzar ile akrabalığı vardı.

Abdurrahman, Fırat kenarında gizlendiği köydeki evinde otururken, oğlu Süleyman dışarıda oynamaktaydı. Ansızın çocuk, korkmuş bir vaziyette ağlayarak eve girdi, koruması için babasının kucağına atladı. Abdurahman, çocuğun neden korktuğunu önce anlayamadı. Çocuğun ısrarla ağlaması üzerine dışarıya çıktı ve dehşet içinde Abbasî askerlerinin kendisini aradığını gördü.(3) Abdurrahman bu durum karşısında kaçmak zorunda kaldı. Kendisini takip edenlerden güçlükle kurtularak Mağrib (Fas)'e kaçtı.(4) Oradan da Endülüs'ün karşısında bulunan Akdeniz sahiline gitti.

b) Abdurrahman'a karşı Fihriler'in Muhalefeti:

Abdurrahman b. Muâviye, Yusuf el-Fihri'nin el-Musâra savaşında hezimete uğrayıp kaçmasından sonra, geride kalan Fihrileri etkisiz hale getirmeyi uygun buldu. Yusuf, Abdurrahman'ı karşılamak için yola çıktığı zaman oğlu Abdurrahman'ın da hudut şehirlerinden topladığı beş yüz atlıyla kendisine katılmasını istemişti. Fakat Abdurrahman b. Yusuf savaş yerine gelmeden, babası yenilmiş ve Tuleytula'ya doğru kaçmıştı. Yolda beş yüz atlıyla gelen oğluyla karşılaşan

(1) **Ahbaru Mecmua, 27**
(2) **el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 312**
(3) **Ahbaru Mecmua, 28**
(4) **el-Makkarî; Aynı eser, IV. 27**

Yusuf, derhal onları etrafına topladı ve yeniden Abdurrahman'la savaşmak üzere hazırlanmaya başladı.(1)

Sumeyl b. Hatem de savaş meydanını terkettikten sonra, Mudariler'den adam toplayarak, yeniden savaş hazırlıklarına başlamıştı. Kısa süre sonra o da Yusuf'a katıldı. Böylece Abdurrahman yönetimine karşı ciddi bir tehlike teşkil edecek kadar kuvvetlendiler. Yusuf, Sumeyl ve beraberindekiler Ceyyan'a doğru hareket ettiler. Orada da kendilerine katılanlar oldu. Sonra Elvira'ya yöneldiler. Abdurrahman b. Muâviye, Gırnata(*) bölgesine yani Elvira'nın da içinde bulunduğu bölgeye Cabir b. el-Alâ b. Şihâb'ı vali tayin etmişti. Cabir, Yusuf ve Sumeyl'in oraya geldiğini duyunca şehri bırakarak dağa sığındı. Elvira halkı, özellikle Kayslılar, Yusuf'un etrafında toplandı. Sonra Kurtuba'ya doğru harekete geçtiler.

Öte yandan, Abdurrahman, Yusuf el-Fihrî ve taraftarlarının her zaman kendisi için bir tehlike olacağını biliyordu. Bu yüzden onların Elvira'ya geldiği haberini alınca, halkı toplayarak şehri korumaları için Ebû Osman'ı ve oradaki Umeyye Oğullarını Kurtuba'da bıraktı ve Yemenliler'den meydana gelen bir kuvvetle onlara karşı harekete geçti.

Abdurrahman'ın kendilerine karşı yola çıktığını öğrenen Yusuf, derhal oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman b. Yusuf'a, Abdurrahman çıktıktan sonra Kurtuba'ya gitmesini ve orayı ele geçirmesini söyledi. Abdurrahman b. Yusuf da bunu kolayca yerine getirdi. Kurtuba'ya baskın yaptı. Ebû Osman'ı saraydaki büyük caminin hücresinde yakaladı ve bağlayarak Abdurrahman b. Muâviye'nin iki cariyesiyle beraber götürdü.(2)

Ne var ki, halk Abdurrahman b. Yusuf'u bu hareketinden dolayı ayıplayarak: «*Daha önce yapmadığın bir şeyi yaptın! Halbuki Abdurrahman, senin kız kardeşlerini ve anneni korumuş, onların açık yerlerini kapamış ve çıplak olanlarını giydirmişti. Buna rağmen sen, onun iki cariyesini esir alıyorsun*» diye söylendi. Bunun üzerine Abdurrahman b. Yusuf, hareketinin hatalı olduğunu anladı. Onların Kurtuba'ya bir mil uzaklıktaki bir vadide bulunan Tedmür kalesinde gizlenmesini emretti. İki cariyeyi ve onlara ait eşyaları orada bıraktı. Ebû

(1) **Ahbaru Mecmua, 48**

(*) Arap tarihçileri burayı Dımaşk diye isimlendirmektedirler.

(2) **Ahbaru Mecmua** (s. 49)'da, Abdurrahman'a iki cariye hediye edildiği. Abdurrahman'ın bir üçüncüsünü satın aldığı. Yusuf el-Fihrî ile savaşmak için yola çıktığında onları Kurtuba'da bıraktığı, Yusuf b. Abdurrahman'ın buraya girdiği zaman üçüncüsünün kaçtığı. İbn Muâviye'nin iki cariyeyi ele geçirdiği, kaçan üçüncüsünün ise hamile olduğu ve halkın ona yardım ederek gizledikleri belirtilmektedir.

Osman'ı sürükleyerek yoluna devam etti. Bir süre sonra Elvira'ya, babasının yanına geldi.

Abdurrahman b. Muâviye de, Elvira'nın Ermile denilen köyüne varmıştı. Yusuf ve Sumeyl'e mektup yazarak kendilerini helâke götürecek olan bu hareketten kaçınmalarını istedi. Bu iki adam, Abdurrahman'ın kuvveti ve savaşa kesin kararlılığı karşısında, ona tabi olmayı kabul ettiler. Bir takım şartlar çerçevesinde anlaşarak, idareyi ona bıraktılar. Bu şartların ilki eskiden olduğu gibi mallarının, evlerinin teminat altında olması, Kurtuba'da oturmalarına müsaade edilmesi ve aynı şekilde bütün taraftarlarına teminat verilmesi idi.(1)

Abdurrahman, Yusuf ve Sumeyl'in şartlarını kabul etti. Fakat kendisi de bir takım şartlar ileri sürdü. Bu şartların en önemlileri, durum sakinleşince serbest bırakılmak üzere Yusuf'un oğulları Ebû Zeyd Abdurrahman ve Ebu'l-Esved Muhammed'in yanında rehin olarak kalması ve Yusuf'un, İbn Muâviye'nin sarayına her gün gidip gelmesi idi.

Yusuf, bu şartların hiçbirine itiraz etmedi. Ancak İbn Muâviye'den iki oğluna iyi muamele etmesini, eğer ikisini ayırmak istiyorsa, hapiste değil Kurtuba'daki sarayda ayırmalarını istedi.(2) Bunların hepsi iki taraf arasındaki sulh anlaşmasına yazıldı. Bundan sonra iki ordu birbiriyle birleşti. Yusuf ve Sumeyl, Abdurrahman'ın yanına geldiler. Bu arada Abdurrahman'dan Halid b. Yezid'i serbest bırakması istendiği gibi, Yusuf'un oğlunun Kurtuba'da esir aldığı Ebû Osman'ın da serbest bırakılması kararlaştırıldı. Bundan sonra birlikte Kurtuba'ya dönüldü.

Yusuf ve Sumeyl, Kurtuba'daki zamanlarının bir kısmını sakin bir şekilde geçirirken, kalan zamanlarında devlet işlerini kendileriyle tartışarak, ikisininde görüşlerini alan Abdurrahman b. Muâviye'nin huzurunda geçiriyorlardı.(3)

Halkın bir kısmı, Yusuf'un mallarında kendi hakları olduğunu, idaresi zamanında ellerinden zorla aldığını belirterek bu mallarının iadesini istiyorlardı.

Olay mahkemeye intikal etti. O zaman nezaketi ve adaleti ile bilinen kadı Yezid b. Yahya'nın mümkün mertebe yumuşak davranmasına rağmen Yusuf el-Fihri, emredilmeye değil emretmeye alıştığından içinde bulunduğu durum izzet-i nefsine dokundu. Yusuf'un bu psikoloji içinde bazı tenkitler yapması ve düşmanlarının bu tenkitleri

(1) el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, IV, 34; **Ahbaru Mecmua**, 49
(2) el-Makkari, **Aynı eser**, IV, 34; **Ahbaru Mecmua**, 49
(3) **Ahbaru Mecmua**, 50

derhal Abdurrahman'a ulaştırmaları durumunu büsbütün kötüleştirdi. Tamamen yanlız kaldı.(1)

Öte yandan Kurtuba'da bulunan Haşim Oğulları taraftarları, Fihri Oğulları, Kureyş Kabilesi mensupları ve diğer kabileler, Yusuf'un iktidardan düşmesiyle kendileri önemli mevkiler kaybetmişlerdi. Yusuf'un huzuruna gidip gelerek valiliği geri almak için onu teşvik ediyorlardı.(2)

Nihayet bu telkinler sonucu Yusuf, ayaklanmaya karar verdi. Halka mektuplar yazarak onlardan ayaklanmayı ilân ettiği zaman etrafında toplanmalarını istedi. Aslında halk onun bu çağrısına cevap vermek istemiyordu. Pek çok ordu komutanı, barıştan sonra savaşa dönmek istemiyorlardı. Hatta Sumeyl ve Kayslılar'ın ileri gelenleri bile bundan çekinerek ahdi bozmaya yanaşmadılar. O zaman Yusuf, diğer şehirlerdeki taraftarlarından özellikle, el-Musâra'dan kaçtıktan sonra sığındığı Tuleytula ve Maride ahalisinden yardım istemek zorunda kaldı.

Yusuf, Abdurrahman'la sulh yaptıktan sonra taraftarlarından bir kısmı Maride'de kalırken, bazıları da kendisiyle birlikte Kurtuba'ya dönmüştü. Ayrıca Yusuf, o zaman hanımlarının ve kızlarının bir kısmını da orada bırakmıştı. Nitekim Marideliler'in Yusuf'un Kurtuba'dan kaçışını destekleyen ve çağrısını kabul eden mektupları geldi (h. 141 / m. 758).

Böylece Yusuf el-Fihrî, kendisine yapılan telkinler ve Abdurrahman'la aralarındaki iyi münasebetlerin bozulması üzerine sözünden döndü. Bazı tarihçiler Yusuf'un bir asî olduğu için değil, ancak korktuğu için isyan ettiğini söylerler.(3)

Nitekim Yusuf, taraftarlarının ve ailesinin bulunduğu Maride şehrine gitti. Halk etrafında toplanmaya başladı.

Abdurrahman, onun kaçış haberini aldığında, derhal Sumeyl b. Hatem ve Yusuf el-Fihrî'nin iki oğlu Muhammed ve Abdurrahman'ın huzuruna getirilmesini emretti. Hemen getirdiler. Sumeyl'den Yusuf'un gittiği yeri açıklamasını istedi. Sumeyl de bu hususta bir şey bilmediğini söyledi. Abdurrahman ona «*Kesinlikle biliyorum ki, yerini sana söylemeden gitmez*» dedi. O zaman Sumeyl zor durumda kaldı ve şöyle dedi: «*Şayet o, ayağımın altına gizlenmiş olsa, senin için ayağımı çekip göstermezdim. Buyur, bana dilediğini yap.*»(4) Bunun üze-

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 34
(2) **Ahbaru Mecmua**, 60
(3) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 74
(4) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 35

rine Abdurrahman, Sumeyl'in ve Yusuf'un iki oğlunun hapsedilmesini emretti.

Bu arada Yusuf el-Fihrî, Arabıyla, Berberisiyle, Marîde halkını etrafına toplayarak Alicante'ye doğru yola çıktı. Fakat oranın ahalisi ona katılmadı. Derhal İşbiliyye'ye doğru yürüdü. Abdurrahman'ın güçlü valisi Abdülmelik b. Ömer el-Mervanî'ye rağmen İşbiliyye sakinlerinden bir çoğu Yusuf'a katıldı.

el-Mervanî diye bilinen Abdülmelik b. Ömer b. Mervan b. el-Hakem, Kurtuba'ya ancak bundan bir sene evvel (140/757) beraberinde yiğitlik ve cesaretiyle meşhur on kişiyle gelmiş, Abdurrahman b. Muâviye'ye misafir olmuşlardı. Abdurrahman da onlara ikram da bulunarak iyi davranmış ve Abdülmelik'i İşbiliyye'ye oğlu Abdullah'ı da Moron'a vali tayin etmişti.

Abdurrahman, Kurtuba'da hazırlıklarını tamamlamakta, komutanlarının ve ordusunun gelmesini beklemekte iken, Yusuf yirmi bine yakın asker toplamayı başarmıştı.

Yusuf, Abdülmelik b. Ömer el-Mervanî'nin de düşmanlarından biri olduğunu düşünerek önce onunla karşılaşmak ve onu bertaraf etmek düşüncesiyle İşbiliyye'yi kuşatmaya karar verdi. Bunun üzerine Abdülmelik Moron'daki oğlundan yardım istedi. Fakat oğlu bu isteği ciddiye almadı.

Öte yandan Yusuf da el-Mervanî'nin kuvvetlerini küçümsüyor ve onların, kendisine asla zarar veremeyeceklerine inanıyordu. Böylece onları arkasında bırakarak, Abdurrahman'a doğru yürümeyi tercih etti.

Yusuf el-Fihrî, «*Burc-u Usâme*» (1) diye bilinen bir yere geldi ve burada karargâh kurdu. Bu sırada Abdurrahman da Kurtuba'dan hareket etmişti.

Bütün bu gelişmeler, ilk çarpışmanın Yusuf'un kuvvetleri ile Abdurrahman'ın askerleri arasında olacağını göstermekteydi. Ancak önemli bir olay oldu. el-Mervanî'nin oğlu babasına yardım etmek için İşbiliyye'ye ulaşmıştı. O zaman babası ona, Yusuf'un şehri kuşattığını fakat daha sonra kuşatmayı kaldırıp Abdurrahman'a doğru gittiğini bildirdi. Bu iki şahıs ve beraberindekiler, Abdurrahman ed-Dahil'in kuvvetlerine doğru harekete geçen Yusuf'a yetişebilmek için derhal yola çıktılar. İki kuvvet arasında sıkışacağını anlayan Yusuf, el-Mervanî üzerine döndü.

el-Mervanî, zaman kazanmak ve Abdurrahman'ın gelmesini beklemek için oyalayıcı hareketlere başvurdu. Mübarezeden sonra el-Mervanî'nin birlikleri hücuma geçtiler. Yusuf'un ordusu mukavemet

(1) **Ahbaru Mecmua**, 51

edemeden dağıldı. Askerlerinden bir kısmı öldürülen Yusuf, bir defa daha Tuleytula'ya kaçtı.

Bir müddet sonra savaş yerine gelen Abdurrahman b. Muâviye durumu öğrenince çok sevindi. Abdülmelik b. Ömer'e tahsis edilen malların kat kat arttırılmasını, oğlunun mevkiinin yükseltilmesini emretti. Ölünceye kadar da baba-oğula karşı iyi davrandı.

Yusuf'a gelince, Tuleytula'ya doğru kaçmaya devam etti. Orada vali Hişam b. Urvetu'l-Fihrî'ye sığınmak istiyordu. Fakat o sırada Tuleytula'nın yakınlarında bulunan Abdullah b. Ömer el-Ensarî, Yusuf'un orada olduğunu öğrenince adamlarına onu yakalamalarını ve öldürmelerini emretti.(1) Adamları, bu emir üzerine kaçmaktan yorulmuş olan Yusuf'u ve yanındaki kölelerden birini öldürdüler. Diğer köle ise kaçıp kurtulmayı başardı.

Abdullah b. Ömer el-Ensarî, Yusuf el-Fihrî'nin başını Kurtuba'ya getirdi. İbn Muâviye, Yusuf'un, künyesi Ebû Yezid olan oğlu Abdurrahman'ın da boynunun vurulmasını ve başının Kurtuba köprüsünde bir direk üzerine asılmasını emretti.(2)

Ancak Yusuf el-Fihrî'nin katilleri olan, Abdullah b. Ömer ve beraberindekiler bu hareketlerine karşılık Abdurrahman'dan iyi bir muamele görmediler. İbn İzarî'nin naklettiğine göre kesik başı getirdiklerinde Abdurrahman onlara, «*Onun kim olduğunu biliyor musunuz?*» diye sordu. Onlar da «*Evet, o, Yusuf el-Fihrîdir*» dediler. Bunun üzerine Abdurrahman, «*Siz, efendinizi korumadınız. O halde beni nasıl korur, nasıl bana itaatte daim olursunuz?*» diyerek boyunlarının vurulmasını ve Yusuf el-Fihrî'nin diğer oğlu Ebu'l-Esved'in de hapse atılmasını emretti.(3)

O halde Abdurrahman, Yusuf'un oğlu Ebû Yezid Abdurrahman'dan başkasını öldürmemiş, Ebu'l-Esved Muhammed'i ise hapsetmekle yetinmiştir. Bazı tarihçiler, yaşı küçük olduğundan dolayı onu öldürmediğini zikretmektedirler. Tarihçilerden bazıları da, onun hapisten kaçmış olduğundan dolayı, öldürülmediğini söylemektedirler.

Muhammed'in hapisten kaçması bir hile neticesinde olmuştur: Muhammed, gardiyanlara gözlerinin görmediğini söyleyerek körmüş gibi davranmaya başladı. Bunu öyle ustalıkla yapıyordu ki, gardiyanlar bir süre sonra onun gerçekten kör olduğuna inandılar.(4) Bu mü-

(1) **Ahbaru Mecmua**, 51
(2) **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 74; **el-Makkarî, Nefhu't-Tîb**, IV, 35; **Ahbaru Mecmua**, 52
(3) **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 75
(4) **İbnü'l-Abbâr, el-Hulletu's-Siyerâ**, II, 351

nasebetle ona daha müsamahalı davranmaya başladılar. Abdest ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için Vadiyu'l-Kebir (Guadalquivir)'e iniyorlardı. Bu gidiş gelişler sırasında gardiyanlar onun kaçabileceğine ihtimal vermedikleri için oldukça dikkatsiz davranıyorlardı.

Nitekim dışarıdaki dostlarıyla anlaşan Ebu'l-Esved, bir gün yine nehre indiklerinde hemen şuya atlayarak karşıya geçti. Orada kendisi için bir at hazırlanmıştı. Doğruca Tuleytula'ya gitti. Hemen adam toplamaya ve savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Yeterince kuvvet hazırladıktan sonra Kurtuba'ya doğru harekete geçti.

Abdurrahman da ona karşı harekete geçmişti. İkisi Ceyyan (Jaen) şehri yakınlarında karşılaştılar. Aralarında şiddetli çarpışmalar oldu. Savaşın başlangıcında Ebu'l-Esved üstün görünüyordu. Fakat Abdurrahman bir hile ile onun komutanlarından bazılarını kendi tarafına çekti. Kastalûne civarında yapılan son savaşta Ebu'l-Esved'in ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı. Askerlerinden pek çoğu öldürüldü. Savaş 1 Rebiülevvel 169(11 Eylül 785) tarihinde cereyan etmiştir.(1)

Ebu'l-Esved, bu yenilgi üzerine önce Vadi'l-Ahmer'deki Kastalûne şehrine, daha sonra da Kûriye şehrine kaçtı. 170(786) yılındaki ölümüne kadar isyan için fırsat kollamış, muhalif tutumundan vazgeçmemiştir.

Abdurrahman ise onu sürekli takip ediyordu. Takip edildiğini bilen Ebu'l-Esved, Kûriye'den çıkarak bir müddet yakındaki ormanda saklandı. Buradan öldüğü yer olan Balensiya (Valencia) yakınındaki Rakane (Reguena) bölgesine gitti. Nihayet orada Abdurrahman'ın adamları tarafından yakalanıp öldürüldü.

Ondan sonra da, kaynakların, babasının idaresi döneminde oynadığı rolün zayıflığı ve yaşının küçüklüğü dolayısıyla önem vermediği kardeşi el-Kasım b. Yusuf ayaklandı. Abdurrahman b. Muâviye, onu da Sidonia şehrinde yakalayarak Kurtuba'ya götürdü ve çok geçmeden affetti. Fihrî ailesinden Abdurrahman'a karşı çıkanların sonuncusu bu oldu.

Daha sonra Abdurrahman ed-Dahil Sumeyl'i de hapiste boğdurdu. Önüne şarap ve mezeler koyarak, ona içki içerken ölmüş süsü verdi. Mudarîler'in ileri gelenlerini çağırıp onun cesedini gösterince onlar: «*Vallahi biliyoruz ki Ebû Cevşen, sen şarap içmedin, fakat içirildin!*» dediler.

Abdurrahman çeşitli bölgelerdeki Fihriler'i sindirdikten sonra Endülüs'te Emevî Devleti'nin kurucusu sıfatına lâyıkıyla müstehak ola-

(1) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, II, 351

bilmek ve devletinin temellerini sağlamlaştırmak için kendisine başkaldıran diğer asilere yöneldi.

O dönemde Endülüs'teki muhalefet hareketleri öncelikle itikadi ve siyasi olmak üzere ikiye ayrılabilir. İlki ülkenin sınırlarının dışıyla herhangi bir bağlantısı olmaksızın bizzat ülke içinde doğan hareketlerdir. İkincisi ise dış devletlerle doğrudan veya dolaylı olarak alâkalı olan hareketlerdir.

Bu hareketlerin ikincisinin de iki kısımda incelenmesi mümkündür. Birincisi *siyasî*, ikincisi ise hem *itikadî* hem de *siyasî* idi.

Bu durumda Abdurrahman ed-Dahil devrinde ortaya çıkan hareketleri şöyle tasnif etmek mümkündür:

1) Dahili veya mahallî hareketler.

2) Dış tesirli hareketler; Bu tesir Abbasîler ve Franklar'dan kaynaklanıyordu.

3) İtikadi amaçlı siyasi hareketler; Bununla batıdaki Emevî ve doğudaki Abbasi iktidarlarının meşru olduğunu kabul etmeyen Şia temeline dayanan Fatımîler'in ortaya çıkması kastediliyor.

Dış tesirli hareketlerin en önemlileri, Abbasîler'den aldıkları destek ve cesaretle ayaklanan Abdurrahman b. Habib el-Fihrî ve el-Alâ b. Mugis el-Yahsubî'nin isyanı ile el-Hüseyin b. Yahya el-Ensarî ve Süleyman b. Yakzân el-Kelbî'nin yardım istediği Frank Kralı Şarlman ile bağlantılı ayaklanmalarıdır.

B. ABDURRAHMAN B. MUÂVİYE DEVRİNDE ORTAYA ÇIKAN İSYAN VE HAREKETLER

a) Dıştan Kaynaklanan İsyanlar:

1 — Alâ b. Mugîs el-Yahsubî'nin Ayaklanması:

Bu ayaklanma Abdurrahman b. Muaviye'nin 146(763) senesinde iş başına geçip, kurduğu devletin Abbasi hâkimiyetini tanımamasından ve Akdeniz'in batı sahillerinde kurulan bu devletin Abbasî halifesi Ebû Cafer el-Mansur'u sıkıştırmasından ve Mansur'un bu devleti ortadan kaldırmaya çalışmasından bir kaç sene sonra olmuştur.

Alâ b. Mugis el-Yahsubî, halife Ebû Cafer el-Mansur ile irtibat kurdu ve ondan maddî destek görerek, ayaklanmak için gerekli talimatı aldı. Aynı zamanda halifeden Abbasîler'in alâmeti olan siyah bayrağı da aldı. Endülüs'te onu tanıtacak ve halkı bu bayrak altında toplanmaya davet edecekti.

Alâ, Afrika'nın kuzeyinden Endülüs sahillerine doğru denize açıldı. Beja'ya bağlı Lakant şehrine çıktı. Siyah bayrağı bir mızrağın ucuna takarak halkı Abbasi halifesi Ebû Cafer el-Mansur'a itaate çağırdı. Mısır ordusu(1) başta olmak üzere bir çok kimse onun etrafında toplandı. Vâsıt b. Mugis ve Ümeyye b. Katan el-Fihri gibi tanınmış kişiler de ona katıldılar.

Ancak Yemenli liderler, Ümeyye b. Katan el-Fihri'ye kızgın olduklarından onu yakalayıp hapsettiler. Halbuki hepsi Abdurrahman'a düşmanlık hususunda birleşiyorlardı.

Alâ, kendisinin güçlendiğini ve bir harekete girişebileceğini anlayınca Beja'ya saldırarak, Beja ve civarını zaptetti. Az daha Abdurrahman'ın kurduğu devlet parçalanacak ve yok olacaktı.(2) Gıyas b. Alkame el-Lahmi de Alâ'nın kuvvetlerine yardım için Sidonia'dan hareket etti. Abdurrahman bunu haber alınca ona karşı azatlısı Bedr komutasında bir ordu gönderdi. Bedr, Ebro vadisi ile *Vadi'l-Kebir* arasında dar bir yerde Gıyas'la karşılaştı. Hemen savaşa girmeyip karşılıklı elçiler göndererek aralarında anlaştılar. Gıyas, savaşmadan memleketine döndü. Bedr de Abdurrahman b. Muâviye'ye gelişmeler hakkında bilgi verdi.(3)

Abdurrahman, Kurtuba'dan çıkıp Karmûne (Carmona)'ye doğru hareket etmişti. Anlaşıldığına göre Abdurrahman'ın büyük bir kuvveti yoktu. Bu sebeple Alâ ile açıktan mücadeleye girmek istemiyordu. Karmûne kalesine çekilip Alâ'nın oraya gelmesini beklemeyi tercih etti. Çünkü Alâ da o tarafa doğru hareket etmişti. Kısa zamanda Karmûne'ye vardı ve orayı uzun süre kuşattı.

Alâ'nın taraftarları şehri ele geçirmenin kolay olmadığını görünce aralarında ihtilâfa düştüler. Hatta kuşatmayı kaldırıp gitmeyi teklif edenler oldu. Abdurrahman, bu durumdan yararlanmak için sayıları yedi yüz kadar olan adamlarını toplayarak onlara bir ateş yakmalarını emretti. Sonra da kılıçlarının kınlarını o ateşte yaktırdı ve onlara şöyle seslendi: «*Geri dönmeyi düşünmemek üzere şu topluluğa karşı hücum edelim.*»(4) Mahsurlar kaleden çıkarak amansız bir savaşa girdiler. Tarihçiler, bu savaşın ne kadar sürdüğünü belirtmemektedirler. Ama uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Abdurrahman, bu muharebede galip geldi. Alâ b. Mugîs ise yedi bin taraftarı ile birlikte katledildi.(5)

(1) **Ahbaru Mecmua, 53**
(2) **İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 77**
(3) **Ahbaru Mecmua, 53**
(4) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 77
(5) Ahbaru Mecmua, 54; İbn İzari, el-Beyanu'ul-Muğrib, II, 77; İbn Haldun, el-İber, IV, 122; el-Makkari, Nefhu't-Tîb, I, 311

Ümeyye b. Katan el-Fihrî de Abdurrahman'a esir düşmüş ve elleri bağlanarak huzuruna getirilmişti. Abdurrahman onu bağışlayarak serbest bıraktı. Savaştan sonra Alâ'nın ve bazı taraftarlarının başları kesilerek, bir torbaya dolduruldu. Abdurrahman onları Kayrevan'a gönderdi. Kesik başlar geceleyin sokaklara atıldı. Bu haber şehirde yayıldı. Halife Ebû Cafer el-Mansur'un kulağına varınca hükümet merkezinin İbn Muâviye'den uzak olmasından dolayı Allah'a şükretti.

Bazılarına göre Ebû Cafer, bu durumu sadece işitmekle kalmamıştır. Bir kısım kimseler, Alâ'nın başını hacc esnasında Kayrevan'dan Mekke'ye getirmişler, onu siyah bir bayrak ve Mansur'un Alâ'ya yazdığı mektupla beraber bir sepet içine koyarak Mansur'un çadırının önüne atmışlardı. Halife onu görünce korkmuş ve: «*Bu adam bir şeytandır. Allah'a şükür ki, Onunla aramızda bir deniz var*» demiştir.(1)

2 — Abdurrahman b. Habib el-Fihri'nin Ayaklanması:

Abdurrahman b. Habib de Endülüs'teki Emevî Devleti'ne karşı ayaklanırken Abbasiler'in desteğini sağlamak için onlarla işbirliği yaptı. Abdurrahman b. Habib'in ayaklanması 163(779) yılında patlak verdi.

Burada, aynı isimle tanınan İfrikiyye valisi Abdurrahman b. Habib'le, bu ayaklanmayı başlatan Abdurrahman b. Habibi birbirine karıştırmamak gerekir. Buradaki Abdurrahman b. Habib, daha çok «Saklebi» diye bilinir. Kendisi uzun boylu, kumral ve mavi gözlü bir şahıstı. Fakat bugün maalesef, Abdurrahman ile Abbasiler arasında yapılan anlaşmanın mahiyetini belgeleyecek hiç bir bilgi ve vesikaya sahip değiliz. Bütün bildiğimiz bu adamın ayaklanmasından iki sene kadar önce Tüdmîr yakınlarında Endülüs sahillerine çıkmış olmasıdır. Orada Abbasi taraftarı olduğunu açıklayarak halkı Abbasiler'e tabi olmaya çağırdı. Ekseriyeti Berberîler'den olan bir gurup da kendisini destekledi. Ancak bunların sayılarının ne kadar olduğu bilinmemektedir.(2)

Abdurrahman'ın ayaklanması, Saragossa'da Hüseyin b. Yahya el-Ensarî'nin ve Barselona'da Süleyman b. Yakzân'ın ayaklanması ile aynı tarihlere rastlamaktadır. Abdurrahman, Süleyman'ı kendisini desteklemeye çağırmışsa da Süleyman ona cevap vermemiştir.(3) Diğer bir rivayete göre ise ona: «*Ben seni yardımsız bırakmam*» diye yaz-

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 122; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 311; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 78; Ahbaru Mecmua, 64
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 123
(3) İbn Haldun, Aynı eser, IV, 123

mıştır.(1) Yani nasıl olduğunu belirtmeden kapalı bir şekilde ona yardım edeceğini söylemiştir.

İbn Habib, Barselona valisine kızdığından taraftarlarını toplayarak onunla savaşa girişti. Vali de İbn Habibe karşı çıkınca aralarında bir çarpışma oldu. Abdurrahman b. Habib mağlup olarak Tüdmir'e geri döndü. Bu hareketi sonuçlandırmadan önce geçen haberler ve Abdurrahman b. Habib'in Barselona valisi Süleyman b. Yakzân ile birleşmeleri, üzerinde biraz durmak gerekir. Bu olay oldukça önemlidir. Çünkü Abdurrahman b. Habib, Abbasilere bağlıydı. Süleyman b. Yakzân ise Frank kralı Şarlman ile işbirliği yapmış veya yapacaktı. Bu işbirliğinin Abbasiler tarafından önceden plânlanmış olması da uzak bir ihtimal olarak görülmemektedir. Çünkü Endülüs'ün Kuzeyindeki Fransa ile Akdenizin doğusundaki Abbasi Devleti'ni bir araya getiren hususun, Endülüs Emevileri'ne karşı ortak düşmanlıkları olduğu bilinmektedir.

Abbasiler'le Franklar arasında elçilerin gelip gittiğini, bu arada Endülüs Emevî Devleti konusunun tartışıldığını ve her iki tarafın da yeni kurulan bu devleti ortadan kaldırmak için işbirliği yapmaya hazır olduklarını tarihi kaynaklardan öğrenmekteyiz. Fakat o zamanlar kendilerini, Endülüs'te Abdurrahman b. Habib'in temsil ettiği Abbasi taraftarları ile Süleyman b. Yakzân'ın veya Hüseyin b. Yahya'nın temsil ettiği Frank taraftarları arasında önceden hazırlanmış bir plân olsaydı, bu plân başarısızlıkla sonuçlanırdı. Çünkü her iki tarafın temsilcileri arasındaki ittifak tamamlanmamış, zaman zaman aralarında anlaşmazlık çıkmış, bu da çoğu kez onları zayıf düşürmüştür.

Abdurrahman b. Habib Tüdmir'e döndükten sonra Emevî emiri Abdurrahman b. Muâviye onu rahat bırakmak istemedi. Hemen ona hücum etti. İbn Habib, biraz direndikten sonra Balensiya (Valencia) dağına kaçıp orada saklandı.

Abdurrahman b. Muâviye ise Tüdmir'i ele geçirip sahildeki gemileri ve Abdurrahman b. Habib'in sığınabileceği yerleri yaktıktan sonra Valencia kentine doğru hareket etti. Daha sonra İbn Habib'i ortadan kaldıracak kimseye büyük miktarda mükâfat vereceğini vadetti. (2) Abdurrahman b. Habib'in taraftarlarından *Mişkâr* (3) ismiyle bilinen bir Berberi, 162(778)'de onu katledip, başını Abdurrahman b. Muâviye'ye götürdü. Bu ayaklanma sona erdiğinden, Abdurrahman zaman geçirmeden Kurtuba'ya döndü.

(1) **Ahbaru Mecmua, 57**

(2) **Nuveyrî'nin belirttiğine göre Abdurrahman b. Muâviye, Abdurrahman b. Habib'in başını kendisine getirene 1000 dirhem vadetmiştir. Bkz. Nihâyetu'l-Ereb, XXII, 13**

(3) **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 83**

3 — Saragossa'da İbn Yahya ve Barselona'da İbn Yakzân'ın Ayaklanmaları:

İbn Habib'in, I. Abdurrahman'a karşı ayaklanması sırasında, Kurtuba hükümetine karşı Barselona valisi Süleyman b. Yakzân(1) ile Saragossa valisi Hüseyin b. Yahya el-Ensarî'nin idare ettikleri şiddetli bir ayaklanma daha olmuştu. Yukarıda Sakalebî'nin ayaklanmasından söz ederken onun Barselona valisinden yardım istediğini belirtmiştik. Ancak vali onun isteğine cevap vermemiş, Abdurrahman b. Muâviye de onun hareketini bastırarak Tüdmir'e geri dönmüştü.

Abdurrahman b. Muâviye, Sakalebî ayaklanmasını bastırdıktan sonra bütün gücüyle Kuzey isyanlarına yönelmişti. Barselona ve Saragossa valileri, Saragossa'da Kurtuba hükümetine karşı birleşmişlerdi.

Tarihî rivayetlere göre Hüseyin b. Yahya el-Ensarî'nin Saragossa'da meşru bir vali olmadığı anlaşılıyor. O sadece şehri istilâ eden fedailerden biriydi. Bazılarına göre ise Barselona valisi Süleyman b. Yakzân hesabına çalışıyordu. Hüseyin Saragossa'yı elegeçirince, İbn Yakzân oranın kendi şehri olduğunu ileri sürerek oraya yerleşti. Hüseyin'i de idarede kendisine yardımcı aldı. Barselona'da kendi adına hükmeden bir vekil bırakarak bölgenin işlerini Saragossa'dan idare etmeye başladı. Şüphesiz ki, onun Barselona'yı ikamet yeri olarak seçmesi, oranın hassas bir yer oluşu ve hükümet merkezi olan Kurtuba'ya Barselona'dan daha yakın olmasından kaynaklanıyordu.

Abdurrahman, b. Muâviye, Saragossa'yı kuşatmak için Sa'lebe b. Ubeyd komutasında bir ordu gönderdi. Şehrin kuşatması ve iki taraf arasındaki çarpışmalar günlerce sürdü. Nihayet Saragossa valisi Süleyman b. Yakzân barış teklifinde bulundu. Sa'lebe de bu teklifi kabul edince çarpışma durdu.

Süleyman, bunu Sa'lebe'ye karşı bir hile olarak plânlamıştı. Şehrin kapıları kapalı iken aniden açıldı ve Süleyman komutasında bir kuvvet çıkarak Sa'lebe üzerine saldırdı. Onu yakalayıp esir aldı. Komutanın esir edilmesinden sonra ordusu da dağıldı.(2)

Bu teşebbüs, Abdurrahman b. Muâviye'nin Saragossa üzerine yaptığı başarısız bir girişimdir. Ayaklanmayı bastırabilmek için başka birliklerin gönderilmesi gerekiyordu.

Süleyman b. Yakzân, Abdurrahman b. Muâviye'ye karşı galibiyetinin geçici olabileceğini anladığından Frank Kralı Şarlman ile iş-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 84; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 48
(2) Ahbaru Mecmua, 59; İbn Haldun, el-İber, IV, 124

birliği yapmak istedi ve Kurtuba hükümetine karşı ondan yardım talebettl.

İbn Yakzân, o sıralarda Şarlman'ın Bazirbon şehrinde olduğunu öğrendi. Beraberinde esir aldığı komutan Sa'lebe b. Ubeyd olduğu halde ona gitti. Yapacakları anlaşmanın ciddiyetine ve sağlamlığına bir nişane olarak Sa'lebe'yi Şarlman'a rehin olarak verdi. Onu Pirene dağlarını geçerek Endülüs Emevî Devleti'nin sınırları içine girmeye teşvik etti.

Şarlman'ın Saragossa üzerine yürümesini etraflıca anlatmayacağız. Çünkü ileride Abdurrahman b. Muâviye'nin Frank ve kuzeydeki diğer devletlerle olan münasebetlerinden, bunun sebeplerinden, gelişmelerinden ve sonuçlarından ana hatlarıyle bahsedilecektir. Bundan dolayı biz burada Saragossa ayaklanması ve valinin Şarlman'dan yardım istemesi ile doğrudan ilgisi olan olaylardan söz edeceğiz.

Şarlman, Endülüs'e saldırmaya karar verdi ve Saragossa üzerine yürüdü. Fakat Süleyman b. Yakzân'ın bulunmadığı zamanlarda Saragossa'nın idarecisi olan Hüseyin b. Yahya'nın görüş değiştirmesi üzerine başarısızlığa uğradı ve kuşatmayı kaldırıp geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Süleyman b. Yakzân'ı da esir gibi yanında götürdü. Ama çok geçmeden iki oğlu Süleyman'ı kurtarıp Saragossa'ya geri getirdiler.

Franklar'ın müdahalesi, Süleyman b. Yakzân ile Hüseyin b. Yahya arasındaki münasebetleri kötü yönde etkiledi. Aradan çok geçmeden her ikisi arasında anlaşmazlık çıktı. Hüseyin b. Yahya, Süleyman b. Yakzân'ı öldürüp Saragossa'ya tek başına hâkim olmak için süratle harekete geçip işi bitirdi.

Bundan sonra bizzat Abdurrahman b. Muâviye'nin komuta ettiği kuvvetler, Saragossa'yı kuşattı. Ancak Hüseyin, adeti üzere hileye başvurdu. Abdurrahman'a tabi olmayı ve onun hâkimiyeti altına girmeyi kabul ettiğini, Abdurrahman'ın ise onun tekrar ayaklanmasından korktuğu için oğlu Said'i rehin ve her yıl belli bir miktar haraç vermek şartı ile teklifini kabul etti.(1)

Abdurrahman b. Muâviye, Saragossa kuşatmasını kaldırdı ve kuzeye bir akın yaparak, Kurtuba'ya döndü.

Hüseyin b. Yahya'nın oğlu Said ise tarihçilerin kaydettiğine göre Abdurrahman'ın karargâhında bir günden fazla kalmamış,(2) ve oradan kaçarak Saragossa'ya dönmüştür. Hüseyin ise ahdini bozmuş ve yeniden isyan etmiştl.(3) Abdurrahman bu duruma son derece kızdı

(1) **Ahbaru Mecmua, 59**
(2) **Ahbaru Mecmua, 59**
(3) **İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 84**

ve Saragossa üzerine vali İbn Alkame komutasında büyük bir ordu gönderdi. İbn Alkame, şehri kuşattı. Neticede Hüseyin'i mağlup ederek adamlarından bir çoğunu esir alıp Kurtuba'ya götürdü.

Abdurrahman, bununla da yetinmeyerek ertesi yıl (167/783) bizzat kendisinin komuta ettiği bir ordu ile Saragossa'yı kuşattı. Şehrin her tarafına yerleştirdiği otuz altı mancınıkla saldırıya geçti. Şehir halkı canlarının bağışlanması şartıyla Hüseyin'i kendisine teslim etmek istediklerini bildirdiler. Abdurrahman b. Muâviye, onların şartlarını kabul etti ve Hüseyin'i teslim aldı. El ve ayaklarını keserek onu ölüme terk etti ve Franklar'ın yardımı ile Endülüs Emevi Devleti'ni tehdit eden bu ayaklanmayı kesin olarak bastırarak Kurtuba'ya döndü.(1)

Burada özellikle Saragossa ayaklanmasından ve genel olarak da Abdurrahman ed-Dahil'e karşı olan dış kaynaklı ayaklanmalardan söz ettikten sonra şuna işaret etmemiz gerekir: Tarihçilerin anlattıklarına göre Abdurrahman ed-Dahil, 163(780) yılında Saragossa ayaklanması ile ilgili haber kendisine ulaşmadan önce büyük bir ordu ile karadan Şam üzerine bir sefer yapıp orayı Abbasiler'den kurtarmayı plânlıyordu. Hatta geniş çaplı hazırlıklara başladı. Endülüs'ün işlerini düzene koymuş, kendisinin bulunmadığı sıralarda oğlu Süleyman'ın vekil olmasını, ileri görüşlü, hatırı sayılır kimselerin de ona yardım etmesini vasiyet etmişti. Fakat sonradan Saragossa'da Hüseyin b. Yahya el-Ensarî'nin ayaklanması üzerine bu plânımdan vaz geçmişti. (2)

b) İtikadî Amaçlı Siyasî Hareketler:

Şakyâ el-Berberî'nin Ayaklanması:

Abdurrahman'a karşı çeşitli ayaklanmalar olmuşsa da bunlar devlet için ciddi bir tehlike teşkil etmiyorlardı. Ancak Şakyâ(3) b. Abdülvahid'in ayaklanması farklı olmuştur. Çünkü o, Endülüs'te Şii-Fatımî bir devlet kurmaya çalışmıştır.

Endülüs'ün doğusunda oturan Berberi Miknâse kabilesine mensup olan Şakyâ, çocukların eğitim ve öğretimiyle uğraşıyor ve Hz. Hüseyin'in neslinden geldiğini iddia ediyordu. Kendisini Abdullah b Muhammed olarak tanıtmış ve 152(769)'de özellikle âlimleri, Endü-

(1) Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb, XXII**, 15
(2) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 312; IV, 54
(3) İbn Haldun bu ismi Şaknâ olarak verir. Bkz. **el-İber**, IV, 123. Diğer tarihî kaynakların ittifakla belirttiğine göre ise Şakya'dır.

lüste'ki Emeviler'in hâkimiyetinden kurtularak, Fatımi daveti etrafında toplanmaya çağırıyordu.

Çok geçmeden Şakyâ'nın taraftarlarının sayısı çoğaldı ve Endülüs Berberiler'inden büyük bir kısmı onun etrafında toplandı. Çünkü onlarla Araplar arasında ötedenberi süregelen bir düşmanlık olduğu gibi Arapların hâkim olduğu devlete karşı ayaklanmak için de fırsat kolluyorlardı.

Şakyâ, taraftarlarının çoğaldığını görünce de Santaver'i kuşatıp valisini öldürdü ve bu bölgede bağımsızlığını ilân etti.

Abdurrahman b. Muâviye derhal buraya bir ordu gönderdi. Ancak Şakyâ , Abdurrahman'ın ordusunun karşısında tutunamayacağını anlayınca da dağa çekilip, gerilla savaşı taktiği uyguladı. Abdurrahman, bu değişik taktik karşısında savaşmaktan vazgeçerek Kurtuba'ya çekilmek zorunda kaldı. Şakyâ da Santaver'e geri döndü. Ayaklanmanın bastırılmayışı, Abdurrahman'ın prestijini zayıflatmış ve Şakyâ taraftarlarının çoğalmasını sağlamıştır.

Öte yandan Abdurrahman, daha önce Santaver'e tayin ettiği Habîb b. Abdülmelik'i Tuleytula'ya vali tayin etti. Santaver'e ise Osman b. Affan'ın soyundan gelen Süleyman b. Osman'ı vali tayin ederek Şakyâ isyanını bastırmasını istedi. Ancak Şakyâ, Süleyman'ı da öldürdü.

Bu arada Şakyâ, Abdurrahman tarafından tayin edilen vali Ebû Za'bel es-Sadfurî'yi de yenerek önce Coria ve Medellin'i, daha sonra da Mérida'yı ele geçirdi.(1) Ayrıca Şakyâ, Abdurrahman'ın, kölesi Bedr komutasında gönderdiği bir birlikle de Sopetran'da karşılaşmış fakat çöle çekilerek Bedr'i çaresiz geri dönmek mecburiyetinde bırakmıştır.

Kaynakların naklettiğine göre Kurtuba hükümeti, Fatımîleri yoketmek için bir çok saldırılar düzenlemiş fakat onlar her defasında ya kurtulmayı başarmışlar veya galip gelmişlerdir. Abdurrahman b. Muâviye, *Gazvetü'd-Dûr* (2) olarak isimlendirilen savaşa bizzat katılınca Şakyâ, Abdurrahman ile savaşmaktan çekindi. Abdurrahman Şakyâ taraftarlarına karşı çok katı davrandı ve sığınabilecekleri bütün yerleri tahrip etti. Bu arada Abdurrahman, Bedr'den Hayva b. Melâmis'in İşbiliyye'de ayaklandığını haber veren bir mektup aldı. Bunun üzerine Abdurrahman, Fatımîler'le savaşmak üzere mevlâsı Ubeydullah Ebû Osman komutasında bir birlik bırakarak İşbiliyye'ye döndü. Şakyâ, Ubeydullah'ın ordusunda bulunan Berberiler arasında ihtilâf çı-

(1) İbn İzârî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 81; Ahbaru Mecmua'da (s. 56) adı geçen Ebû Za'bel'in Mérida'de vali olduğu zikredilir.

(2) Ahbaru Mecmua, 56; İbn Haldun, el-İber, IV, 123

kararak ordunun zayıflamasını sağladı ve Ubeydullah'ın elinde bulunan yerlerin çoğunu aldığı gibi komutanlarından bir çoğunu da öldürdü.

Öte yandan Abdurrahman, Fatımî ayaklanmasından bir kaç sene sonra 155(772)'te yeniden Santaver üzerine yürüdü. Şakyâ, kendisiyle karşı karşıya gelip savaşmaktan kaçınınca, Abdurrahman bu defa başka bir plân hazırladı. Berberî komutanlarından biri olup Doğu Endülüs'te Berberiler arasında nüfuz ve itibarı olan Hilâl el-Medyunî'yi evlâtlık edinerek Fatımiler'in hâkimiyetinde olan bölgelere vali tayin etti ve ondan Şakyâ'yı ortadan kaldırmasını istedi.(1) Abdurrahman'ın bu plânı başarılı oldu ve bir çok Berberî, Şakyâ'yı terkedip Abdurrahman'ın tayin ettiği yeni valinin etrafında toplandı.

Bunun üzerine Şakyâ, Santaver'den Huf'a çekilmek zorunda kaldı. Burada hâkimiyetini yeniden tesis etmek istiyordu. Böylece Kurtuba hükümetini bir kaç sene daha uğraştırdı. Kurtuba hükümeti 159 (776)'da tekrar Şakyâ üzerine ordu gönderdi. Askerler, Şakyâ'nın taraftarlarından bir çoğunu öldürdü. Abdurrahman 160(777)'da Şakyâ'nın üzerine yeni bir birlik daha gönderdi. Bunlar akınlarla Şakyâ'nın kuvvetlerini zayıflattılar fakat kesin netice elde edemediler.

Abdurrahman bu defa Şakyâ'nın üzerine Temmam b. Alkame ile Ubeydullah Ebû Osman'ı gönderdi. Ubeydullah kalelerden birinin muhafız komutanı idi. Bu iki komutan, Şakyâ'yı muhasara ettikten sonra Ebû Osman'ın yeğeni Vecih el-Gassanî'yi Şakyâ'ya elçi olarak gönderip, teslim olması şartıyla ona anlaşma teklif ettiler. Fakat Şakyâ, Vecih'i kendisine katılmaya davet etti ve neticede mutlaka başarıya ulaşacağını bildirdi. Vecih, onun sözlerine kanarak yanında kaldı.(2)

Temmam ve Ebû Osman, Şakyâ üzerine umumî bir hücuma geçtiler. İki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu. Şakyâ galip geldi ve Santaver'e döndü. Yolda Vadi'l-Uyûn denilen köye indi ki, bu onun sonu oldu.

Artık Ebû Ma'n Davud b. Hilâl ve Kinâne b. Said el-Esved isimlerindeki iki komutanı sayesinde yaklaşık on yıl devam eden bu şiddetli ayaklanmanın sonu geldi. Bu iki komutanı, Şakyâ'ya tuzak kurup öldürdüler. Vecih el-Gassanî ise Elvira tarafına kaçtı. Abdurrahman b. Muâviye, Vecih'in üzerine Şuheyd ve Abdûs b. Ebî Osman'ı gönderdi. Bunlar bir bayram günü ona tuzak kurarak öldürdüler. Böylece Şakyâ'nın ayaklanması sona erdirilmiş oldu.

---

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 82
(2) Akbaru Mecmua, 58

c) Endüs'ün Çeşitli Bölgelerindeki Diğer Ayaklanmalar:

1 — İşbiliyye'deki Karışıklıklar:

aa) Rızk b. Nu'man el-Gassanî'nin Ayaklanması:

Abdurrahman, Fihriler'in ayaklanmasını bastırdıktan sonra(1) karşılaştığı ilk ayaklanma Rızk'ın ayaklanmasıdır. Kasım b. Yusuf el-Fihri, Tuleytula'dan kaçtıktan sonra Rızk'a sığındı ve onu destekleyeceğine dair söz verdi. Rızk b. Nu'man, Sidonia'yı aldı ve arkadaşı Kasım ile İşbiliyye üzerine hareket etti. İşbiliyye'yi kolayca zaptedip buraya yerleştiler.

Abdurrahman b. Muâviye ise hemen kuvvetlerinin başına geçip İşbiliyye üzerine yürüdü. İki kuvvet arasında İşbiliyye önlerinde şiddetli bir savaş oldu ve Abdurrahman'ın kuvvetleri galip geldi. Rızk'ın ordusu dağılınca Abdurrahman'ın kuvvetleri rahatlıkla 143(760) sonlarında İşbiliyye'ye girdiler. Kasım ise kendisine bağlı kuvvetlerle Sidonia'ya sığındı. Abdurrahman, bunun peşinden Tuleytula valisi Temmam b. Alkame'yi gönderdi. Temmam, Kasım'ı esir alıp kuvvetlerini dağıttı.

bb) Ebû Sabbah Yahya el-Yahsubî'nin Ayaklanması:

Ebû Sabbah'ın el-Musâra savaşında Abdurrahman ile beraber olduğunu ve Abdurrahman'dan kurtulmak istediğini daha önce görmüştük. Bu arada adamları da Yusuf el-Fihri'den kurtulmak istiyorlardı. Ebû Sabbah, meseleyi açmadan Abdurrahman b. Muâviye bunu farketti ve onu İşbiliyye'ye vali tayin etti.

Bir kaç yıl sonra Abdurrahman onu valilikten azledince o da Abdurrahman'a karşı ayaklandı ve etrafında büyük bir gurup toplandı.

Abdurrahman bu defa Ebû Sabbah el-Yahsubi'nin ayaklanmasını bastırmak için şöyle bir hileye başvurdu: Abdullah b. Hâlid'i İşbiliyye'ye göndererek ona karşı bir kötülük yapmayacağına dair teminat vererek Kurtuba'ya gelmesi için onu ikna edecekti. Abdullah görevini başarı ile yaptı. Ebû Sabbah, Abdullah'ın teklifini kabul etti ve ken-

(1) Bu ayaklanma Yusuf el-Fihri'nin öldürülmesinden bir sene dört ay sonra olmuştur. Bkz. Ahbaru Mecmua, 53

disine teminat verilmiş olmasına rağmen her ihtimale karşı yanında adamlarından dört yüz süvari ile Kurtuba'ya gitti.

Kurtuba'da Abdurrahman ile karşılaşınca bir oyuna geldiğini ve pusuya düşürüldüğünü anladı. Karşılıklı olarak birbirlerini suçladılar ve tehdit ettiler. Abdurrahman, hemen adamlarını çağırarak Ebû Sabbah'ın işini bitirmelerini emretti. Emir derhal yerine getirildi. Abdurrahman, Ebû Sabbah'ın cesedinin gizlice kaldırılmasını istedi. Durumdan haberdar olan vezirlerini toplayarak Ebû Sabbah'ın öldürüldüğünü gizleyerek ele geçirilmesinin gerekli olduğunu söyledi. Onu yakalayıp öldürülmesi hususunda görüşlerini sordu. Vezirlerin hiç biri onun fikrine katılmayarak: «*Kapıda, komutanları kayıp dört yüz süvari bekliyor, böyle davranmakla başımıza belâ açmış olabiliriz*» dediler.(1) Ancak, daha önce çeşitli münasebetlerle kendisinden bahsettiğimiz Abdülmelik b. Amr onun öldürülmesini bir şiir ile ifade etti. Bu şiirin bir beyti şöyledir:

«*Elinden kaçıp kurtulmasın, başımıza belâ olur.*
Elinle onu yakalayıp bağla hastalıktan kurtulursun.»

Bunun üzerine Abdurrahman, vezirlerine onun öldürüldüğünü söyledi ve halka da duyuruldu.

Abdurrahman b. Muâviye'nin, Ebû Sabbah'ı ele geçirmek için vasıta olarak kullandığı Abduliah b. Halid'e gelince, bu hadise onu çok üzmüştü. Abdurrahman hem teminat vermiş, hem de onu böyle güç durumda bırakmıştı. Ömrünün kalan kısmını siyasî entrikalardan uzak olarak geçirdiği gibi Abdurrahman'a karşı cephe almaya da teşebbüs etmedi.

cc) Hayva [Hayat(2)] b. Melâmis el-Hadramî ve Abdulgaffar el-Yahsubî'nin Ayaklanmaları:

Tarihçiler bu iki şahsın ayaklanmalarıyla ilgili çeşitli görüşler nakletmektedirler. Abdulgaffar el-Yahsubî ve Hayva'nın ayaklanmalarını farklı olarak kabul edenlerin(3) yanısıra ikisini bir ayaklanma olarak kabul edenler de olmuştur.(4) Bu arada bazı kaynaklarda Hayva b. Melâmis'in müttefikinin Abdulgafir el-Yahsubî(5), di-

(1) **Ahbaru Mecmua**, 55
(2) Tarihçilerin çoğuna göre onun ismi Hayva'dır. Ancak İbn İzârî, Hayat olduğunu belirtmektedir.
(3) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 76-77
(4) **Ahbaru Mecmua**, 56
(5) **Ahbaru Mecmua**, 56

ğer bazı rivayetlerde ise Abdulgaffar el-Yahsubî olarak geçer.(1)

Biz bütün bu rivayetlerden şu neticeleri çıkarıyoruz:

1. Hayva b. Melâmis el-Hadramî ayaklanması ile Abdulgaffar el-Yahsubî'nin ayaklanması aynı ayaklanmadır.

2. Hayva'nın müttefikinin doğru ismi Abdulgaffar b. Hamîd el-Yahsubî'dir.

3. Tarihî kaynaklardan anlaşıldığına göre bu isyancılardan başka üçüncü bir müttefikleri daha vardır ki, bu da Beja valisi olan Amr b. Talut'tur.(2)

Buna göre İşbiliyye reisi Hayva b. Melâmis el-Hadramî, Leble reisi Abdulgaffar b. Humeyd el-Yahsubî ve Beja reisi Amr b. Talut, Ebû Sabbah el-Yahsubî'nin intikamını almak üzere bir araya gelerek Kurtuba'ya doğru hareket ettiler.(3) İşbiliyye'nin ileri gelenlerinden Muhalleb el-Kelbî ile İbnü'l-Haşhaş ve oğlu da bunlara katıldı. Kendilerine katılanlarla iyice kuvvetlenen bu gurup İşbiliyye, Ecîja ve Algarve'nin bazı yerlerini ele geçirdiler.

O sırada Abdurrahman b. Muâvîye, Endülüs'ün doğusunda isyan eden, Fatımî-Berberî Şakyâ b. Abdulvahîd ile meşguldü. Bunu fırsat bilen isyancılar Kurtuba'ya bir kuvvet gönderdiler. Abdurrahman dönünceye kadar orayı işgal etmek istiyorlardı. Bunu öğrenen Abdurrahman süratle Kurtuba'ya yöneldi. Özellikle komutanı Abdülmelik b. Ömer(4) bir bölük askerin başında isyancı kuvvetlerle çarpışarak Abdurrahman b. Muâviye gelinceye kadar, onların Kurtuba'ya düzenledikleri hücumu durdurdu.

Bu konuda tarihçi İbn İzarî: «*Hayat b. Melâmis İşbiliyye, Ecîja ve Algarve'nin bir çok yerlerini ele geçirdi ve etrafında büyük bir kalabalık topladı. Bunun üzerine Abdurrahman onu mağlup etmek üzere hareket etti. Aralarında günlerce devam eden bir çarpışma oldu*»(5) demektedir.

Nuveyrî ise Abdulmelik b. Ömer'in bu ilk zaferini şöyle anlatmaktadır:

«Abdurrahman b. Muâviye, amcasının oğlu Abdulmelik b. Ömer'i isyancılarla çarpışmak üzere öncü kuvvetle birlikte gönderdi. Abdülmelik, İşbiliyye'ye yaklaşınca onların durumunu öğrenmek üzere oğlu Umeyye'yi vazifelendirdi. Umeyye, onların uyanık ve hazırlıklı olduk-

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 48
(2) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 48
(3) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, IV, 48
(4) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 77
(5) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 123; en-Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 11

larını görünce geri döndü. Babası, geri döndüğü için onu kınadı ve korkaklığı yüzünden boynunu vurdurdu. Diğer oğullarını ve yakınlarını toplayarak onlara: «*Doğudan bu bölgenin uçlarına kadar hücum ettik. Ölmeyecek kadar bir lokma arıyoruz. Kılıçlarınızın kınını kırınız ya ölüm ya zafer!*» dedi. Onlar da böyle yapıp harbe giriştiler. Yemenliler ve İşbiliyyeliler hezimete uğradı. Bu arada Abdulmelik de yaralandı. Bu haber, Abdurrahman'a ulaşınca Abdulmelik'in yanına geldi. Yarasından ve kılıcından kan akıyordu. Kılıcının kabzası elindeydi. Abdurrahman onu alınmdan öptü ve «*Ey amcam oğlu! Veliahdım olan oğlum Hişam'a senin kızını nikâhladım. Ona ve sana şu kadar mükâfat verdim ve seni de kendime vezir edindim*» (1) dedi.

Bundan sonra Abdurrahman, isyancıların Vadi-i Kays'daki karargâhlarına doğru yürüdü. Onlarla hemen savaşmak yerine, bazı gurupları onlardan ayırmaya çalışmyı tercih etti. Onlarla beraber olan bazı Berberîler'le ilişki kurarak, onları kendi tarafına çekmeyi başardı.

Böylece Abdurrahman kendisinden emin olarak savaşa girebileceğine inanarak isyancılara hücuma başladı. Savaş isyancıların hezimetiyle sona erdi. İsyancıların elebaşlarının üçü de perişan oldu ve taraftarlarından bir çokları öldürüldü. Bazı tarihçiler bu konuda daha da ileri giderek otuz bin kişinin öldürüldüğünü kaydederler.(2)

Anlatıldığına göre Abdulgaffar, Lakant (Alicante) bölgesine kaçtı, oradan gemiye binerek doğuya gitti. O sıralarda Hayva b. Melâmis de Fureyyeş bölgesine kaçmıştı. Daha sonra Abdulgaffar mektup yazarak Abdurrahman'dan eman istedi...

2 — Tuleytula'daki İsyanlar:

aa) Hişam b. Urve el-Fihrî'nin Ayaklanması:

Hişam'ın ayaklanması, diğerlerine nispetle daha önce başlamıştı. Çünkü bu ayaklanma Rızk b. Numan el-Gassani'nin ölümünden bir yıl sonra yani 144(761)'de olmuştu. Bu ayaklanma aynı yıl bastırılamamış ve 147(764) yılına kadar devam etmiştir.

Hişam b. Urve ile birlikte Hayva b. Velid et-Tecibî ve Hişam b. Hamza b. Ubeydullah b. Ömer b. Hattab da bu ayaklanmanın başlamasında önemli rol oynadılar. Abdurrahman, onların üzerine yürüyüp, şehri kuşattı. Kuşatma karşısında bunalan Tuleytula halkı çaresiz

(1) en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 11-12
(2) İbn İzârî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 76

anlaşma isteğinde bulundu. Bu arada Hişam b. Urve ona itaat edeceğine söz verdi ve oğlunu rehin olarak bırakmayı teklif etti. Abdurrahman, bu teklifi kabul ederek kuşatmayı kaldırıp Kurtuba'ya döndü. Ancak Hişam ertesi yıl yeniden isyan etti. Abdurrahman da tekrar bir ordu göndererek isyandan vazgeçmesini istedi. Ancak bir netice alamadı. Hişam'ı teslime mecbur etmek için oğlu idam edilerek başı mancınıkla şehre atıldı. Fakat yine netice alınamadı.

Böylece Tuleytula'ya bir çok hücum yapıldı, son hücum Abdurrahman'ın mevlâsı Bedr ile Temmam b. Alkame komutasında gerçekleştirildi. Şehir halkı uzun muhasara ve savaştan dolayı yorgunluk ve bıkkınlık duymaya başladığından Emevî komutanları ile Temas kurup isyanın üç liderini teslim edebileceklerini bildirdiler. Buna karşılık can ve mallarının teminat altına alınmasını istediler. Bedr ve Temmam bu isteği kabul ederek ayaklanmanın liderleri olan Hişam b. Urve el-Fihrî, Hişam b. Hamza ve Hayva b. Velîd'i teslim aldılar. Temmam, esirlerle birlikte Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Bedr ise Abdurrahman'ın direktiflerini beklemek üzere orada kaldı.

Temmam, Urayt'a varınca Abdurrahman'ın ordu komutanına gönderdiği emirnameyi getirmekte olan Asım b. Müslim es-Sakafî ile karşılaştı. Emirnamede Temmam'ın Tuleytula valiliğine getirildiği belirtiliyor ve Bedr'in de Kurtuba'ya dönmesi isteniyordu.

Bunun üzerine Asım, esirleri teslim alarak Kurtuba'ya döndü. Kurtuba'nın köylerinden birine vardıkları zaman Sahibu'ş-Şurta el-Abdî, Abdurrahman'ın emri ile esirleri karşıladı. Esirlerin her birine yünden birer cübbe giydirdi, yanındaki berbere başlarını tıraş ettirdi ve büyük bir zincirle bağlayıp eşeklere bindirerek Kurtuba'ya götürdü. Şehrin her tarafında dolaştırdıktan sonra önceden hazırlanmış olan darağaçlarında astırarak Tuleytula'nın teslim olduğunu her tarafa duyurdular.

bb) Sülemi'nin Ayaklanması:

Tuleytula, bir kaç yıl merkezi hükümetin hâkimiyeti altında kaldıktan sonra anlaşmayı bozarak komutan Sülemî başkanlığında yeniden ayaklandı. Tarihi kaynaklar Sülemî hakkında fazla bilgi kaydetmemekte, onun Kurtuba'da oturduğunu ve Abdurrahman'ın ileri gelen dostlarından ve yakınlarından biri olduğunu belirtmektedirler.

İbn Haldun bu konuda şu bilgileri nakletmektedir: «Sülemî, bir gece şehir dışından sarhoş olarak döndüğünde şehrin kapılarını kapalı bulmuştu. Köprü kapısını açmak istemişse de nöbetçilerin mâni olması üzerine kılıcını çekip onlara saldırdı.

Bunu haber alan Sahibu'ş-Şurta el-Abdî duruma müdahele etti. Sülemî'nin sarhoş olduğunu görünce onu teskin etmeye çalıştı ve sonra da yaptıklarını kendisine anlattı. Bunun üzerine Sülemî, Abdurrahman'dan korkarak Tuleytula'ya kaçtı. Orada halkın Emeviler'e karşı ayaklanmaya hazır olduğunu görünce onlara katılıp âsîlerin başına geçti.

Abdurrahman, Sülemî'nin üzerine Habîb b. Abdülmelik el-Kureşî komutasında bir birlik gönderdi. Kureyşî onu muhasara altına aldı, isyanını bastırdı ve kendisini de öldürdü.» (1)

Nuveyrî ise, Sülemî'nin mübareze istemesiyle karşısına çıkan siyah bir köle ile çarpışarak öldüğünü rivayet etmektedir.(2)

3 — Leble (Niebla) Ayaklanması:

el-Matarî Diye Bilinen Saîd el-Yahsubî'nin Ayaklanması:

el-Yahsubî'yi ayaklanmaya sevkeden sebeplerden biri el-Alâ b. Mugîs'in ayaklanmasıdır. Bu ayaklanmada onun Yemenli adamlarından bir çoğu öldürülmüştü. Aynı zamanda o, genel olarak Abdurrahman'ın Yahsubîler'e karşı sertliğinden de hoşlanmıyordu. Bir râvî bu konuda şu bilgileri nakletmektedir: «el-Yahsubî, içkili olduğu bir gece Alâ b. Mugîs'in yanında çarpışan Yemenliler'in öldürülmesini hatırlayıp duygulanınca mızrağına bir bayrak bağladı. Daha sonra kendisine, taraftarlarının öldürülmesine öfkesinden dolayı mızrağına bayrak bağladığı hatırlatılınca, önce «*Etrafta duyulmadan çözünüz*» dedi. Sonra da fikrini değiştirip: «*Kanaatimden vazgeçecek değilim*» (3) diye ilâve etti.

Öyle anlaşılıyor ki, el-Yahsubî'nin ayaklanma fikri, şuursuzca verilen bir karar olmayıp bilâkis önceden düşünülüp plânlanmış bir harekettir.

Böylece Leble, isyanın merkezi oldu. el-Yahsubî, ayaklanmayı burada başlattı. Yemenliler'den bir çoklarının da kendisine katılmasıyla İşbîliyye üzerine yürüdü ve orasını işgal etti.

Bu arada Sidonia şehrinin hâkimi Gıyas b. Alkame el-Lahmî'nin el-Yahsubî ile anlaşıp ona, Abdurrahman'ın saldırısı karşısında yardım edeceğine dair söz vermesi de ayaklanmanın tehlikesini artırmıştır.

---

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 123
(2) en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 14
(3) Ahbaru Mecmua, 55

Öte yandan Abdurrahman, hareketin büyüyüp el-Yahsubi'nin Ra'vak kalesinde olduğunu öğrenince Leble'ye yürüdü ve şehri kuşattı. el-Lahmi, müttefikine yardım için teşvikte bulunmaktan başka bir şey yapamadı.

Abdurrahman b. Muâviye, acele olarak azatlısı Bedr komutasındaki bir kuvveti el-Yahsubi'ye yardımın ulaşmasını engellemek için gönderdi. Bu kuvvet gerçekten yardıma gelenlere karşı koydu ve onları Sidonia şehrine dönmek zorunda bıraktı. Bu arada Abdurrahman, el-Yahsubi'nin sığındığı ve son derece sağlam olan Ra'vak kalesini kuşatmış bulunuyordu.

Kuşatma uzadığından el-Yahsubi, dayanamayıp kendini kurtarabilmek için adamlarıyla birlikte kaleden çıktı. Abdurrahman'ın askerleriyle giriştiği çarpışmada fazla dayanamayıp kendisi ve beraberindekilerin coğu öldürüldü.

Bu sırada Leble şehri sakinleri kapılarını kapamışlar ve Halife b. Mervan'ın başkanlığında ayaklanmayı devam ettirmek istemişler, ancak Abdurrahman, şehir teslim olunıcaya kadar kuşatmayı kaldırmamıştır.

Şehir sakinleri, Abdurrahman'ın kararlılığı karşısında çaresiz kalıp can ve mal emniyetlerine karşılık itaat edeceklerine, şehri ve kaleyi teslim edeceklerine dair söz verdiler. Abdurrahman, bu teklifi kabul etti ve kaleye girdi. Fakat yeni lider Halife b. Mervan'ı affetmeyip öldürttü. Halk yeniden isyan etmesin diye kalenin surlarından büyük bir kısmını da yıktırdı.

Bütün bu olup bitenlere rağmen Abdurrahman, el-Yahsubi'nin müttefiki Gıyas b. Alkame el-Lahmi'yi unutmamıştı. Sidonia'da bulunan Gıyas'ın üzerine yürüdü. Onu muhasara altına alıp şehre girmeyi başardı. Halka dokunmayacağına dair söz verip işleri düzene koyduktan sonra Kurtuba'ya döndü.

4 — Cezîretu'l-Hadrâ'daki Ayaklanma:

Adanın valisi er-Rumahis b. Abdülaziz el-Kinani'nin itaatten ayrılıp isyan ettiğini öğrenen Abdurrahman, isyanın büyümesine fırsat vermeden onun üzerine yürüdü. Ahbaru Mecmua'da bu konuda şu bilgiler verilmektedir: «er-Rumahis b. Abdülaziz itaatten ayrıldığını pazartesi günü ilân etti. Haber Abdurrahman'a cuma günü ulaştı. Cumartesi günü de kuvvetlerine hareket emri verdi. er-Rumahis, başkaldırmasının onuncu gününe varmadan çarşamba günü Abdurrahman'ın süvarileri onun karşısına çıktı.» (1)

(1) Ahbaru Mecmua, 58

er-Rumahis, şehrin tepelerine Abdurrahman'ın süvarilerinin ulaştığını öğrendiğinde hamamda yıkanıyordu. Haberi alınca üzerindeki yağı temizledi. Kadınlar gibi çizgili bir çarşafa bürünüp hamamdan çıkarak evine gitti. Aile efradını bir kayığa bindirdirip Afrika kıyılarına doğru yola çıktı.(1) Bir rivayete göre de Ebû Cafer el-Mansur'un yanına gitti.(2) Öte yandan Abdurrahman, hapishanede gördüğü Emeviler'den bir topluluğu serbest bırakarak Kurtuba'ya döndü.

5 — Çeşitli Bölgelerdeki Diğer Hareketler:

Elvira'da *Dıhyetü'l-Gassanî*, Abdurrahman ed-Dahil'e karşı ayaklanıp bazı kaleleri ele geçirdi. Abdurrahman, onun üzerine Şehid b. İsa komutasında bir birlik gönderdi. Şehid b. İsa isyanı bastırarak el-Gassanî'yi öldürdü.

Diğer taraftan Haraşe el-Esedî de Ceyyan (Jaen)'da başkaldırdı. Abdurrahman'ın gönderdiği birlik onunla savaşıp kuvvetlerini dağıttı ve onu eman istemek zorunda bıraktı. Teklifi kabul edilerek isyan hareketi sona erdi.

Bu arada Beja'nın bazı bölgelerinde Esedî'nin akrabalarından başka bir isyancı gurup daha Abdurrahman'a karşı başkaldırdı. Ayaklanmayı bastırma işini, Beja bölgesi valisi üzerine alarak oraya asker sevketti. Ayaklanmanın liderini öldürdü ve başını Kurtuba'daki Abdurrahman'a gönderdi.

Ayrıca Muro (Moron)'da İbrahim b. Şecere el-Burnusî ayaklandı. Abdurrahman bunun üzerine mevlâsı Bedr'i gönderdi. Taraflar arasında şiddetli çarpışmalar oldu ve İbrahim b. Şecere öldürülerek isyan bastırıldı.

6 — Abdurrahman'ın Bazı Yakınlarının İsyan Teşebbüsleri:

Endülüs'ün değişik yerlerinde Abdurrahman'a karşı yapılan ayaklanmaların yanısıra bazı akrabalarının da ona karşı ayaklanmaları işini zorlaştırıyordu. Her taraftan teşvik edilerek getirtilen ve kendilerine büyük imkânlar sağlanan Emeviler'den bazıları Abdurrahman'a karşı hoşnutsuzluk gösterdiler. Bunlar arasında Velid b. Muâviye, oğlu Mugîre, Ubeydullah b. Eban b. Muâviye b. Hişam, Yezidi diye tanınan amcası Abdüsselâm b. Yezid b. Hişam ve Ömer b. Abdülaziz'in kardeşi Cüzey b. Abdülaziz de bulunuyordu.

Bunlar elde ettikleriyle yetinmiyor, daha fazlasını bekliyorlardı.

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib, II, 84**
(2) **Ahbaru Mecmua, 58**

Bu yüzden başkaldırmayı plânladılar. Yezidi diye tanınan Abdüsselâm ve Ubeydullah b. Eban Emeviler'in diğer mensupları desteği ile ayaklanma için gereken gücü sağladılar. Ahbaru Mecmua'da isyancılar hakkında bilgi olmayıp yanlız isimleri verilmektedir.(1)

Bu arada Abdurrahman'ın en yakınlarından olan Ebû Osman Ubeydullah b. Osman'ın anlaşmazlığı gidermeye çalıştığı, fakat başaramadığı anlaşılmaktadır.(2) Bunlar bir çok toplantılar yaparak belli bir plâna uymayı ve onu uygun bir zamanda yürürlüğe koymayı kararlaştırdılar. Abdurrahman'a karşı onların bu durumunu haber alan Ubeydullah b. Eban'ın azadlılarından biri emirlik sarayına giderek Abdurrahman'ın azadlısı Bedr'e isyan hazırlıklarını haber verdi.(3) Bedr Şûş vadisinde avlanmakta olan Abdurrahman'a durumu bildirmek üzere bir elçi gönderdi. Abdurrahman azadlılarının başkanı ve süvari komutanı Sumâa'yı çağırdı ve ona şöyle dedi: «*Yanındaki süvarilerle birlikte Ubeydullah b. Eban üzerine yürü ve onu yakala*». Sonra piyade komutanı Abdulhamid b. Ganem'i çağırdı ve ona da: «*Git Abdusselâm b. Yezid'i yakala...*» dedi. Bunlar üzerlerine düşen vazifeyi yaptılar. Her biri aldığı esirleri Abdurrahman'ın dönüşünden sonra konakladığı Rusafe'deki emirlik sarayına getirdiler. Bütün adamları yakalanıncaya kadar iki isyancı hapiste tutuldu. Yakalama işi tamamlanınca hepsi Abdurrahman'ın huzuruna getirildiler. Abdurrahman onları azarladıktan sonra boyunlarının vurulmasını emretti (163/780).

Abdurrahman, merkezi idareyi güçlendirip otoritesini sağlamlaştırınca, isyancılarla anlaştığı söylenen Ebû Osman'la istişareyi terketti. Bu durum Ebû Osman'ı öfkelendirdiğinden Abdurrahman'ı kendisiyle yeniden istişareye zorlamak için çare arayama başladı. Önce kardeşinin oğlunu ona karşı isyana sürükledi. Abdurrahman bu meselede Ebû Osman'ın parmağının olduğunu anlayınca şöyle dedi: «*O bu devletin Ebû Seleme'sidir.(4) İnsanlar Ebu Seleme'nin durumu hakkında Benu'l-Abbas'tan bahsettikleri şekilde ondan bahsetmeyecekler. Fakat onu ölümden daha şiddetli bir şekilde cezalandıracağım.*»(5)

(1) Zikredilen isimler: Divan el-Hayşanî, İbn Yezid b. Yahya et-Tucibi, İbn Ebi Garib... Bu sonuncusu hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Bkz. Ahbaru Mecmua, 57

(2) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 46

(3) Ahbaru Mecmua, 57

(4) Ebû Seleme el-Hallâl, Emevi Devletinin yıkılmasına yardım eden ve Abbasi Devleti'nin destekleyicilerinden biridir. Bununla beraber es-Saffah daha sonra öldürtmek suretiyle ondan kurtuldu.

(5) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 44

Abdurrahman'a karşı plân kuranlardan biri de kardeşinin oğlu Muğire b. Velid b. Muâviye b. Hişam'dır Muğire, Hüzeyl b. es-Sumeyl b. Hatim ve Semure b. Cebele(1) ile işbirliği yaptı. Abdurrahman bu plânın uygulamaya konulmasından önce durumu haber aldı ve kötü niyetli kişilerin yakalanmasını emretti. Çok geçmeden 167(784) senesinde onları idam etti. Bundan sonra kardeşi Velid'den korktuğu için onun ailesi ve yakınlarıyla birlikte Afrika'ya sürülmesini emretti. Sahip olduğu bütün mal ve eşyayı da beraberinde götürmesine müsaade etti.

Abdurrahman'ın azatlısı, bu olaylardan sonra Abdurrahman'ın yanına vardığında onun özellikle yeğenini öldürmesinden dolayı çok üzüntülü olduğunu, âdeta mateme boğulduğunu ve kendisine şöyle dediğini nakletmektedir:

«Emniyetleri ve yaşamaları için çalıştığımız ve kendileri için hayatımızı tehlikeye attığımız o insanlara hayret ediyorum. Allah'ın izniyle gayemize ulaşınca onlar, karşımıza kılıçlarıyla çıktılar. Onları barındırıp, Allah'ın bize lutfettiği nimetlere ortak ettiğimiz ve emin olarak nimetler içerisinde yaşamaya başladıkları zaman kibirlendiler ve etrafındakileri terkettiler. Allah'ın bize lutfettiği şeyleri elimizden almaya kalktılar. Allah da bizi gizlice hazırladıkları tuzağa muttali kıldı ve onları nimetlere karşı nankörlükleri sebebiyle perişan etti. Onlar bizim yakamıza yapışmadan, biz onların yakasına yapıştık. Emirlikte bulunduğum sürece bana en ağır gelen şey oğlunu öldürdüğüm kardeşimin durumudur. Çocuğunu öldürdükten ve akrabalık bağlarını kesdikten sonra onunla beraberliğe gönlüm nasıl razı olur?»

Daha sonra da sözlerine şöyle devam etti:

«Sen şu beş bin dinarı al, kendisine (Velid'e) ver. Yarımadadan çıkıp istediği yere gitmesi için ona her türlü kolaylığın sağlanacağını ve ayrıca kendisinden özür dilediğimi de bildir.»(2)

Kardeşinin yanına gittiğimde onu diriden çok ölüye benzer buldum. Kendisiyle konuşup parayı verdim. Abdurrahman'ın sözlerini de kendisine ilettim. Derin bir iç çekti ve şöyle dedi:

«Şüphesiz uğursuzluk, kendi nefsi ve başkaları aleyhinde olmadıkça uğursuzluk sayılmaz. Kendi bildiği doğrultuda ilerleyen bu isyancı çocuğun zararı iyileşmekte olan adama dokundu. Abdurrahman da, onun adına zamanın sıkıntılarına katlanan bir kimsenin himayesindeki yuvanın yıkılmasına rıza gösterdi. Allah'ın hükmünü kimse de-

(1) Tarihçilerin çoğu ilk iki ismi, Nüveyri ise üçüncü bir ismi zikreder Bkz. Nihayetu'l-Ereb, XXII, 15

(2) el-Makkari, Nefhu't-Tib, IV, 47

ğiştiremez.» Daha sonra da İfrikiyye sahillerine doğru hareket etti. Abdurrahman'a dönüp kardeşinin sözlerini naklettim. «*O, gerçeği konuşmuş. Fakat içindekileri saklamış. O, bu sözleriyle beni aldatamaz. Vallahi kanımı içmeye gücü yetse bir saniye bile durmazdı. Onlar hakkındaki niyetimizde bizi onlara galip getiren ve onları bizim hakkımızdaki niyetlerinde perişan eden Allah'a hamdolsun*» dedi.(1)

Abdurrahman b. Muâviye, zamanının büyük bir kısmını kendisine karşı isyan edenlerle çarpışarak geçirdi. Çünkü Endülüs, onun idareyi ele almasından önce son derece karışıklıklar içindeydi. Lider ve itibarlı kişiler anarşiye ve zayıf bir merkezî idareye alışmıştı. Bu yeni Emevî Emir'ine kayıtsız şartsız teslimiyeti kolayca kabul etmeleri mümkün değildi. Her biri ortaya çıktığı bölgeye hâkim olmak için faaliyete girişti. Belki sivrilip Endülüs topraklarından bir kısmını işgal ederek orada kendilerinin ve daha sonra gelecek neslin bağımsızlığını ilân edeceklerdi.

Ancak Abdurrahman, idareyi güçlü bir şekilde elinde tutmaya, hangi lider ve komutan olursa olsun idareden kopmasına müsaade etmemeye kararlı idi. Aksi takdirde ülke parçalanacak ve birlik bozulacaktı. O, bu uğurda rahatını feda etti. Halbuki idarenin bir kısmını elinde bulundurup yeterli miktarda mal ve mevkiye sahip olduğu sürece işleri kendi haline bırakarak hayatın tadını çıkarmak ve rahat etmek yolunu seçebilirdi. Fakat Abdurrahman, her şeyden önce devlet kurmaya hırslı ve yönetim konusunda tecrübeli ve köklü bir aileden gelmekteydi. Devletin bütünlüğünü korumak için olanca gücünü harcadı. Bunu da başardı ve kendisine karşı yürütülen bütün ayaklanmaları bastırmasını bildi. Hatta bir süre sonra dış seferlere çıkmaya da fırsat buldu. Bütün bunların yanısıra sınırlı vaktini ülke imarına ayırarak, Endülüs'te büyük bir de camî yaptırmıştır. Bu camî de Kurtuba Camîi'dir.

C. *ABDURRAHMAN'IN GAZALARI VE FRANKLAR İLE TEMASLARI:*

Şüphesiz Abdurrahman'a karşı başlayan muhtelif ayaklanmalar kendisine, Kuzey İspanya'ya ve Fransa üzerine akınlar yapmasına fırsat vermedi. Müslümanların oralarda kaybettikleri bazı askerî merkezleri vardı. Buralardan çekilmek ve Fransa ile İspanya'yı ayıran *el-Berânis* yahut *el-Bert* (Pirene) dağlarının güneyinde kalan kısımlarla yetinmek zorunda kaldılar.

(1) el-Makkarî, Aynı eser, IV, 47

Öte yandan kuzey bölgelerinde Abdurrahman'ın yaptığı savaşların azlığı yanında, Arapça kaynakların bunlardan az bahsetmesi, tafsilâtlı bir şekilde bu konulara değinmek istediğimiz zaman bizi sıkıntıya düşürmektedir. Bu, ya o konularda Arap tarihçilerine ulaşan bilgilerin azlığından yahut da o savaşların önemli neticeler vermemesinden dolayıdır. Kuzeydeki küçük İspanya devletleriyle ilgili olarak, Abdurrahman'ın, azatlısı Bedr'i Elbe ve el-Kala (Alava) bölgesine doğru savaşa gönderdiği bilinmektedir. Bedr, 150(767)'de parlak bir zafer kazanmış ve bölge sakinlerini müslümanlara boyun eğmeye ve cizye vermeye mecbur bırakmıştır. Arap yazarlardan Ahmed en-Nahhas ed-Dimyatî, Abdurrahman'ın azatlısı Bedr'in savaş sonucu olarak Elbe bölgesi valisi ile yaptığı anlaşma metnini vermektedir:

«*Bu, el-Emîrü'l-Ekrem ve el-Melikü'l-Muazzam I. Abdurrahman ile Kaştalla (Kastilya) ve buraya bağlı yerlerin hâkimleri ve rahipleri arasında akdolunan anlaşmadır. Anlaşma gereği bölge sakinlerinin senelik 11.000 kıyye altın, 10.000 kıyye gümüş, 10.000 at, 10.000 katır, 1000 miğfer, 1000 zırh, 1000 ok müslümanlara vereceği kararlaştırılmıştır.*»(1) Bütün bunlar, bu savaşta müslümanların kesin bir zafer kazandığına delâlet eder.

Bu arada Abdurrahman, 165(781)'de Hüseyin b. Yahya el-Ensarî ve Süleyman b. Yakzân el-Arabî tarafından başlatılan Saragossa ayaklanmasını bastırmak için harekete geçti. Hüseyin b. Yahya, Abdurrahman'dan eman isteyip oğlunu ona rehin olarak takdim etti. Abdurrahman da bu teklifi kabul ederek savaştan vazgeçti. Ancak Hüseyin'in oğlu Said Abdurrahman'ın yanında bir günden fazla kalmadı. Hapisten kaçarak kuzeyde Pallares bölgesine gitti. Abdurrahman, onun kaçmasından sonra bazı askerî akınlar yaptı. Bascos, Pamplona ve Calahorra'yı yaktı. Valisi itaat etmeye ve cizye vermeye mecbur edilen Cerdana Vilâyetini harabeye çevirdi. Ahbaru Mecmua müellifinin rivayetinden anlaşıldığına göre(2) Valinin oğlunu rehin aldı. Böylece zafer kazanmış ve İslâm otoritesini sağlamlaştırmış olarak Kurtuba'ya döndü.

Ancak Saragossa'da başlayan ayaklanma kolayca sona ermedi. Çünkü çok geçmeden buranın liderleri tekrar isyan ettiler. Daha önce de gördüğümüz gibi Abdurrahman'ın gitmesinden sonra diğer lider

(1) Arapça kaynakta anlaşmanın tam metnini bulamadık. Bu konudaki bilgileri Fransız tarihçi E. Levi Provencal'ın Histoire de l'Espagne Musulmane adlı kitabından aldık. (I, 116)

(2) Ahbaru Mecmua müellifi bu konuda Abdurrahman'ın önce Bascos'a sonra da Cerdana bölgesine hücum ettiğini ve valinin oğlunu rehin aldığını belirtmektedir. Bkz. Ahbaru Mecmua, 59-60

Süleyman b. Yakzân, Franklar'a yönelmiş ve Frank kralı Şarlman ile görüşüp, eğer Endülüs'le ilgili bir arzusu varsa Saragossa'nın işgalinde ona yardım edeceğini bildirmişti. Kurtuba'daki İslâm hükümetiyle Frank devleti arasındaki ilişkiler, arzu edilen seviyede değildi. Burası, Frank devletinin güneydeki topraklarından, Arap idaresine daha önce boyun eğmiş önemli bir parça idi. Bu bakımlardan Şarlman, özellikle Saragossa'nın işgali için sunulan teklifi memnuniyetle karşıladı. Süleyman b. Yakzân, ona şehrin işgalinin kolay olacağına, kapılarının kendisini karşılamak üzere açık bulunacağına dair teminat verdi. Ayrıca daha önce esir aldığı Abdurrahman'ın komutanlarından Sa'lebe'yi Abdurrahman'a karşı kendisiyle antlaşmasının doğruluğuna bir şahit ve rehin olarak takdim etti. Bazı tarihçiler Süleyman b. Yakzân'ın gerçekten Şarlman'ın Endülüs topraklarını işgal etmesi için teklifte bulunduğu konusunda şüphe etmektedirler. Fakat bu uzak bir ihtimal ve düşünce olarak imkânsız olmasa gerek. Çünkü o tarihte cesaretli bir çok kişi Endülüs'le ilgileniyor, her zaman millî değerleri hiçe sayarak ve ne pahasına olursa olsun hâkimiyet kurmak için çaba harcıyordu.

Özellikle İbn Haldun ve *Ahbaru Mecmua* müellifi gibi güvenilir Arap tarihçilerden çoğu bunu teyit etmektedirler. Bu tarihçilerden birincisi, «*Süleyman, Sa'lebe'yi yakaladı ve Frank kralına gönderdi.*» (1) İkincisi ise: «*Süleyman b. Yakzân, Sa'lebe'ye saldırdı ve onu yakaladı. Böylece Sa'lebe esir düştü. Sonra da onu Şarlman'a gönderdi*» *(2)* demektedir.

Önemli olan Şarlman'ın Pirene dağlarını geçip Saragossa'ya ulaşması ve orayı işgale fiilen karar vermesidir. Bundan dolayı o, 161(778) tarihinde büyük bir ordu hazırladı. Ordunun başına bizzat kendisi geçti. Roncevaux (Ronsfal) boğazını geçerek Pamplona şehrine hücum etti. Müslümanlara değil İspanya'ya bağlı olmasına rağmen Pamplona'yı idaresi altına alması, Şarlman'ın o bölgeye önem vermediğini ve nasıl gelirse gelsin siyasi ve askerî kazanç peşinde olduğunu gösterir. Daha sonra yoluna devam ederek Saragossa önlerine kadar geldi. Ancak şehrin kapılarının kapatılmış olduğunu ve zaptedebilmek için uzun süren kuşatmaların göze alınmasının gerektiğini gördü. Buna rağmen şehri kuşatmaya başladı. Hüseyin b. Yahya el-Ensarî, daha önce idarî işlerle ilgilenmiş bulunan Süleyman b. Yakzân kendisine karışmaksızın şehri tek başına idare etti. İbn Yakzân'a ondan ayrı kalmak zor gelince fikrini değiştirdi. Vaadine uyarak askerleriyle Şarlman'ı karşılama yerine, kapıları kapatıp geldiği yere dönmeyi tercih etti.

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 124
(2) Ahbaru Mecmua, 59

Saragossa kuşatması başladıktan sonra Hüseyin b. Yahya, ölümü göze alarak şehri müdafaa etti. Şarlman'a Saragossa'yı teslim etmeden önce bütün gücünü harcamaya kararlıydı. Kuşatma uzadı. Hatta Frank kralının sabrı tükendi ve muhasarayı kaldırmayı düşünmeye başladı. İbn Yakzân ise onu kuşatmayı sürdürmeye teşvik ediyor ve şehrin şimdiye kadar direndiğinden daha fazla direnemeyeceğini ona bildiriyordu. Ancak Şarlman yorulmuştu. Diğer taraftan tarihi kaynakların bildirdiğine göre ülkesinde kendisine karşı ayaklanma olduğu haberleri gelmişti. Kuşatmayı kaldırmaya karar verdi ve askerlerine geldikleri gibi dönmelerini emretti. Süleyman b. Yakzân'ı yakaladı ve verdiği sözleri tutmadığı için beraberinde esir gibi onu da götürdü. Frank ordusu, dönüş yolunda Pamplona şehrine ikinci defa saldırarak bu şehrin kalelerini yıktı. Sonra geçmiş olduğu Roncevaux geçidine doğru yoluna devam etti.

Şarlman ve ordusu, bu geçitten geçerken geçidin darlığı sebebiyle ince ve uzun sıralar halinde geçmek zorunda idi. Burada, Saragossa kapıları önündeki yenilgisinden sonra Şarlman'a yetişmek için hazırlanmış bir Arap ordusu vardı. Bu orduya Şarlman'ın esir olarak götürdüğü Süleyman b. Yakzân'ın Matruh ve Ayşun adlı iki oğlu komuta ediyordu. Gayeleri babalarını esaretten kurtarmak ve Franklar'dan intikam almaktı. Şarlman'ın ordusu bu geçide girdiğinde Arap kuvvetleri, Frank ordusuna arkadan saldırarak onların hepsini öldürdü.

Her ne kadar iki tarafın ölü sayısı kesin olarak bilinmiyorsa da kaybın Arap tarafında az, Frank tarafında daha fazla olduğudur. Frank ordusunun büyük bir kısmı ise geçidi geçmiş olduğundan arkadakileri kurtarmaya dönemezdi. Şarlman'ın saldırısıyla ilgili elimizde bulunan bilgilerin çoğu Frank kaynaklarından alınmıştır. Çünkü Arap kaynakları, bu saldırı hakkında bilgi vermemektedir. Ancak Frank kaynakları, Şarlman'ın ordusunun artçılarına saldıran kuvvetlerin çoğunun onun Pamplona şehrine saldırıp kalelerini yıktığı için, ona kızan İspanyollar'dan meydana geldiğini müslümanların azınlıkta olduğunu ve İspanyollar'ın Şarlman ordusuna yetişip ondan intikam almada ısrar ettiklerini tercih ediyorlar. Biz, daha önce zikredilen sebeplerden dolayı, Şarlman'ın ordusunun artçılarının işini bitiren kuvvetlerin hepsinin, yahut en azından büyük bir kısmının Arap olmasını gerçeğe daha uygun görürüz. Çünkü saldırı küçük İspanya devletlerine değil, Arapların idaresinde bulunan Endülüs'e yönelikti. Ancak Arap, ve İspanyol kuvvetlerinin ortak çıkarları nedeniyle müşterek bir askeri harekât yapmış olmaları da mümkündür. Şarlman'ın tarihçisi İcinardo (Eqinardo) bu hadise hakkında şöyle diyor:

«Roncevaux geçidinin darlığına bakarak Şarlman'ın askerleri uzun sıralar halinde yürüyordu. Oradaki sık ormanlarda saklanmış olan Baskiye kuvvetleri süratle tepelerden indiler ve Şarlman'ın ordusunun artçılarıyla, muhafızlık görevi yapan kuvvetlerine saldırdılar. Geri tarafın işini bitirdikten sonra karanlıktan faydalanarak süratle savaş sahnesinden kayboldular. Baskiler, taşıdıkları silâhların hafifliği ve araziyi iyi bilmeleri sebebiyle savaşı kazandılar.

Buna karşılık Franklar'ın silâhları ağırdı. Ordu ise uzun sıralar halinde ilerliyordu, çatışmada başta asilzade İcinardo (Eqinardo) ve Saray emiri Anselmo Burganya dükü Roland olmak üzere devlet adamlarından pek çoğu öldürüldü. Ordunun geri kalan kısmı olanlara karşılık onlardan intikam alamadı. Zira Araplar, hedeflerini vurduktan hemen sonra geri çekildiler. Kimse onların nereye gittiğini bilemedi.» (1)

Roncevaux geçidinde meydana gelen hadise Frank ordusu için acıklı bir olaydı. Öyle ki Frank ordusu, tekrar bu dağları geçerek Endülüs şehirlerine hücumu ve oraları işgal etmeyi düşünememiştir.

Şarlman, isyancılarla yaptığı anlaşmalara güvenilemeyeceğini anlayarak güneydeki Arap topraklarına saldırmanın değil kendi topraklarına gelebilecek Arap saldırılarından korunmanın daha önemli olduğunu anladı. Bu sebeple Şarlman'ın seferinin hemen arkasından Kurtuba yöneticilerinden gelebilecek her çeşit savaş tehlikesine karşı ülkesini savunma çerçevesinde Akitanya bölgesinin tahkimine önem verdiğini görüyoruz. Hatta o bu bölgeye daha fazla önem vermek istedi. Büyük bir toprak parçasını kapsayacak şekilde hudutlarını çizdi ve burayı kendisine tâbi bir memleket statüsü haline getirdi ve ileride çekingen Louis olarak tanınacak olan oğlu Louis'yi oraya tayin etti. Louis, daha sonra babasıyla beraber Roma'ya gitti ve Akitanya kralı oldu(2). Bu sırada iki komşu devlet olan Fransa'daki Frank ve Endülüs'deki İslâm devletlerinin hudutlarında sükûnet hüküm sürüyordu. Abdurrahman ile Şarlman arasında iyi münasebetler başladı. Bu münasebetler sulh esasına, hatta sıhrî akrabalık kurmaya dayanıyordu. Bu konuda el-Makkarî şöyle demektedir:

«Abdurrahman, Frank kralı Şarlman'dan kızını istedi, bir müddet onlarla ilgilendikten sonra Şarlman'la iyi geçinmeye başladı. Onunla barış içinde yaşamak ve sıhrî akrabalık kurmak istiyordu. Şarlman, onun barış isteğini kabul etti. Fakat sıhrî akrabalık gerçekleşmedi» (3).

(1) Eqinardo, Bkz. E. Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 82-83

(2) E. Levi Provencal, Aynı eser, IV, 84

(3) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 310

Sıhrî yakınlık kurma hususuna taraflardan hiç biri önem vermedi. Ayrıca bazı tarihçilerin ifadesine göre din ayrılığı bu konuda bir engel olarak ortadaydı. Ancak her şeye rağmen bu münasebetler taraflar arasında bir sükûnet hali meydana getirmiştir. Bazı kaynaklar, Şarlman'ın sonraları Endülüs'teki Emevî Devleti'ne karşı, Fransa'nın ve Abbasiler'in ortak menfaatlerinden hareketle Abbasiler'le ve Harun er-Reşid ile münasebet kurduğunu zikrediyorsa da Abdurrahman'ın Fransız topraklarında herhangi bir savaş yapıp yapmadığı ve Şarlman'ın da Endülüs'ün iç işlerine karışıp karışmadığı bilinmemektedir.

D. ABDURRAHMAN'IN İMAR FAALİYETLERİ:

Bir çok ayaklanmalar nedeniyle Abdurrahman b. Muâviye, gazaya yeterli zaman bulamadığı gibi İmar faaliyetlerine de pek vakit ayıramamıştır. Bununla birlikte Kurtuba'da büyük bir cami ile bir saray yaptırmış, bu gün her ikisinin de kalıntıları hâla büyüklüklerini göstermektedir, Abdurrahman, Kurtuba'da yaptırdığı cami ile saraya seksen bin dinar harcamış, sarayın tamamlanmasından önce de vefat etmiştir.(1) Bu hususta şöyle bir de şiir zikredilir:

«Allah rızası için seksen bin saf altın ve gümüş çıkardı.
Onları cami için sarfedip böylece Muhammed'in dinini desteklemiş oldu.
Tavanda bulunan kırmızı altınların şimşek ateşi gibi parladığını görürsün.»

Arap tarihçileri Abdurrahman'ın Kurtuba'da yeniden inşa ettiği bu cami hakkında uzun bilgiler vermektedirler. Bazı tarihçiler de bu caminin Abdurrahman'dan önce mütevazi de olsa mevcut olduğunu zikretmişlerdir. Mimarî, süsleme ve mühendislik bakımından bir şaheser olan bu camiyi el-Ömerî şöyle tasvir etmektedir: «*Cami büyüklük, uzunluk ve genişlik bakımından dünyada benzeri bulunmayan bir ibadethanedir. Caminin lambaları, tavan yapımında kullanılan ağaçları, iç kemer ve süslemesinde kullanılan boyaları, mimarisinin mükemmelliği, renklerinin çeşitliliği ve ahengi gözleri kamaştırır, gönülleri coşturur.*

Tüm sütun kaide ve başlıkları mermerdendir. Sütunlar yontma taşlardan kemerlerle birbirine bağlanmıştır.»(2) el-Himyerî ise şu bilgileri vermektedir:

(1) el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 308
(2) el-Ömerî, **Mesâliku'l-Ebsar fî Memâliki'l-Emsâr**, 212

«Mihrabını tavsif etmek mümkün değildir. Oradaki yazılar, kıymetli taş ve camlardan, altınlardan oluşan süslemeler ise akılları durduracak mükemmelliktedir.

Batı stiline uygun bir üslûpla caminin kuzeyinde muhteşem bir minare vardır. Yüz arşın uzunluğunda olan bu minarenin şerefeye kadar olan kısmı seksen, oradan yukarısı ise yirmi arşındır».(1)

Her Endülüs Emevî halifesinin pek çok ilaveler yaptırdığı camide, özellikle Halife Nasır, Hacib el-Mansur'un yaptıkları ilâveler dikkati çekmektedir.

Abdurrahman ayrıca Endülüs Emevî halifeleri için muhteşem bir de saray yaptırmıştır.

E. ABDURRAHMAN B. MUÂVİYE'NİN ŞAHSİYETİ:

Niteliklerinden, Endülüs'e girişinden itibaren ortaya koyduğu başarılı yönetim, sebat ve kararlılığından daha önce bahsettiğimiz Abdurrahman hakkında tarihçiler, Emeviler'in Endülüs'teki ilk ve gerçek kurucusu olarak söz etmekte kişiliği ve idarî politikası hakkında pek çok yorum yapmaktadırlar.

İbn Hayyan onun şahsiyetini şöyle tasvir eder:

«Abdurrahman, son derece halim-selim, bilgili, zeki, kesin kararlı, güçlü, sürekli hareketli bir kimse idi; adaletsizlikten hoşlanmaz, kendi işlerini başkalarına bırakmaz devlet işlerini yalnız kendi görüşlerine bağlı kalarak yerine getirmezdi. Cesur, hamleci, fevri hareketten uzak, kendine güveni tamdı. İhsanı bol, cömert, beliğ, şair, akıcı konuşan bir şahsiyete sahipti.» İbn Hayyan, onun bazı adetlerine de temas ederek sözlerine şöyle devam eder: *«Abdurrahman, beyaz elbise giymeyi, sarık sarmayı sever, cenaze namazlarına katılır, bilhassa cuma ve bayram namazlarında camilerde cemaat arasına girer, minberde hutbe okurdu; hastaları ziyaret eder, halkla sıkça bir araya gelir ve sohbet ederdi.»(2)*

Nitekim katıldığı bir cenaze töreninden dönerken halktan biri hükümdarın yanına sokularak ona şöyle şikâyette bulunmuştur: *«Allah hükümdara yardım etsin. Kadınız bana adaletsizlik etti, beni onun zulmünden kurtarınız.»* Abdurrahman, *«Eğer doğru söylüyorsan mağduriyetin önlenecektir»* deyince, adam onun atının dizginini tutarak: *«Ey Hükümdar! Allah aşkına buradan ayrılmadan kadınıza, bana hakkımı iade etmesini emretmenizi istiyorum. Çünkü kendisi şu anda ya-*

(1) el-Himyerî, Ravdu'l-Mi'tar fî Haberi'l-Aktar, 155

(2) el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, IV, 36; en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 17

nınızda bulunuyor» demiştir. Abdurrahman buna üzülmüş, kadıyı yanına çağırarak adamın durumunu düzeltmesini emretmiştir.

Ancak daha sonra hükümdarın çevresi, yolda geçen bu olay hakkında kendisiyle görüşmüşler ve yakışıksız bazı olayların tekrar etmemesi için bu tür faaliyetlerini azaltmasını tavsiye etmişlerdir. Bunun üzerine o da cenaze ve diğer toplantılara katılmayı terketmiş, bu gibi meseleler için oğlu Hişam'ı görevlendirmiştir.

Abdurrahman'ın zaman zaman halkla birlikte oturup görüştüğü, onların dert ve şikâyetlerini dinlediği, bu toplantıları herkese açık tuttuğu, yemek saatinde gelen herkesi sofrasına oturtup onlarla yemek yediği de rivayet edilmektedir.

Öte yandan kendisine yağcılık yapılmasından hoşlanmayan Abdurrahman ile ilgili şöyle bir olay nakledilir: «Kınnesrin ordusundan bir asker, hükümdarın karşısına çıkarak kendisine ihsanda bulunması için yalvarıp yakarmıştır. Abdurrahman bir defaya mahsus olarak bu isteğini yerine getireceğini, fakat bundan sonra, böyle bir sebeple karşısına çıkmamasını, önemli ihtiyacı olduğunda da bir pusula göndermesinin yeterli olacağını söylemiştir.» Abdurrahman, son derece fasih ve edebi konuşur, dinleyenleri âdeta büyülerdi.

Tarihçiler onun edebî yönünden çokça bahsetmekte, nesir ve şiirlerinden örnekler vermektedirler.(1)

Şu mısralar ona aittir:

«Kimse çıkıp da «Ben olmasaydım ed-Dahil bu makama gelemezdi» diyerek böbürlenmesin.
Şansım, kararlılığım, kılıcım ve mızrağımla bazı yerlere ulaştım, bazılarına da ulaşamadım.
Zaman içinde hükümdarlar, yıldızlar gibidir, bir yıldız doğarken, diğeri batıp gider.
Siz kararlılıktan asla şaşmayınız, gafil bir insan halkı idare edebilir mi?
Bazıları aklı ile değil, şansı ile başarılı oldu diyorlar.
Şansın en hayırlısı akıllı bir kimsenin elde ettiğidir.
Ey Ümeyye oğulları! Batıda sizin birliğinizi sağladık.
Benim sayemde bir hükümdar bulunduğu sürece tahtta hep siz olacaksınız.»

Abdurrahman b. Muâviye, mazisine çok bağlı idi. Hükümdar olduktan sonra bile çocukluk hatıralarını muhafaza etti. Buna delil olarak, Kurtuba'daki sarayının bahçesine çölden getirtip diktirdiği bir

(1) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 87

hurma ağacını göstermek mümkündür. Emeviler'in bu sadık evlâdı, ekseriya bu hurma ağacının gölgesinde oturur ve şu kasideyi okurdu:

«Güzel hurma ağacı! Sen de benim gibi bu yerlerin garibisin.

Fakat batı rüzgârları, senin ince dallarını nazlı nazlı okşuyor, köklerin bereketli bir toprak buluyor. Zirven saf bir hava içinde yükseliyor.

Bendeki kader sende olsa kim bilir ne gözyaşı dökersin?

Tarihin cilvelerinden senin hiç bir korkun olamaz. Ben ise, daima onun tecavüzlerine maruz kalıyorum.

Bedbaht talihim, Abbasiler'in gazabı, beni sevgili vatanımdan ayrı düşürdüğü zaman, Fırat sahillerini süsleyen hurma ağaçlarını gözyaşlarımla suladım.

Ne hurma ağaçları ve ne de tatlı tatlı akan nehir hiç biri kederlerimin acı hatırasını saklayamadı.

Sen ey hurma ağacı! Vatanından ayrıldığın için elem çekme...»

Yine vatan topraklarına duyduğu özlemi dile getirdiği şu mısralar da ona aittir:

«Ey yurduma giden kervan, orada bulunanlara benden selâm söyle,

Bildiğin gibi, benim cismim bir yerde, onun sahipleri ise başka yerdedir.

Aramıza ayrılık girdi de ayrıldık. Ayrılık göz kapaklarımın kapanmasına mâni oldu.

Allah hakkımızda ayrılık hükmü vermiştir. Umarım ileride birleşmemize de hükmedecektir.»

Bütün bu nesir ve şiir örnekleri, I. Abdurrahman'ın edebiyat sahasında büyük bir maharet sahibi olduğunu, onun başkalarından ayrıldığını ve yeni devletini kurarken karşılaştığı zorlukları, bir yeni devletin temellerini yaklaşık üç asır boyunca ayakta duracak şekilde sağlamca atıp, yerine oturtmadaki maharetini, diğer özelliklerine ilâve olarak onun bir takım önemli hususiyetlere de sahip bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Abdurrahman, güç ve otoritesini koruma konusunda gerektiğinde en yakın adamlarını bile ikaz etmekten çekinmediğini daha önce zikretmiştik. Endülüs Emevî Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Yemanî kabilesi reisi Ebu's-Sabbah Yahya el-Yahsubi'ye kardeşinin oğlu Velid b. Mugîre'ye, amcasının oğlu Abdüsselâm b. Yezid b. Hişam'a, diğer kardeşinin oğlu Ubeydullah b. Abbar'a karşı aldığı tavır bu hususta bilinen örneklerdir. Keza mevlâsı Bedr'in devlet işlerinde kendini tek başına buyruk hissetmeye başlaması üzerine 156

(773) yılında malını mülkünü müsadere ettirmiş, bütün yetkilerini elinden alarak kendisini sınır boyuna sürgün etmiştir.(1) O'nun bu tarz davranışları, tarihçilerin: «*O dostuna da düşmanına da korku salan bir kimseydi*»(2) gibi bir hükme varmalarına sebep olmuştur.

Abdurrahman'ın özelliklerinden bahseden tarihçiler, onun içki içmek ve kadınlarla düşüp kalkmaktan uzak durduğunu, hattâ küçük günahlardan bile sakındığını zikretmektedirler. Rivayete göre Endülüs'e ilk ayak bastığında kendisine sunulan şarabı: «*Ben aklımı azaltacak şeye değil, arttıracak olana muhtacım*» diyerek reddetmiş, hediye edilen güzel bir cariyeye de şöyle bir baktıktan sonra: «*Ben kendi görevime bakıp onu ihmal etsem, kendisine haksızlık etmiş olurum; Onunla meşgul olsam, görevimi aksatırım. Bu bana uygun değildir*» (3) diyerek sahibine iadesini istemiştir.

Öte yandan Abbasî halifesi el-Mansur'un, Abdurrahman'ı çok takdir ettiği ve onun icraatından övgüyle bahsettiği nakledilir. Hacda bulunduğu bir sırada, Abdurrahman'ın öldürttüğü Alâ b. Mugîs'in kellesini görünce, «*Kendisiyle aramıza denizi koyan Allah'a hamdolsun*» dediği, başka bir vesileyle de şöyle konuştuğu rivayet edilir: «*Uzun gayret ve güçlü sebeplere rağmen meselemizin uzamasına şaşmayınız. Zira o, hedefin yüceliği ve kararlılığı ile geri durmayıp, idealini gerçekleştirmek için kendisini tehlikeli dağlara atarak uzak bir adaya geçip dehasıyla düşman ordusunu dize getiren, direnen askerleri birbirine kırdıran, halkı siyasetiyle kendisine bağlayan, âsîlere boyun eğdiren, kendisine bağlı olanları koruyan ve sevgi ile korku sıfatlarını kendisinde toplayan Kureyşli bir kahramandır.*»

Yine el-Mansur bir defasında huzurundakilere: «*Kureyşli hükümdarların en kahramanı kimdir?*» diye sormuş, orada bulunanlar: *Hükümdarları yenen, depremleri durduran, düşmanları kahreden ve en faydalı ilâcı sunan halifemizdir*» diye cevap vermişler. el-Mansur: «*Hayır!*» demiş. «*Muaviye mi? Abdülmelik b. Mervan mı?*» demişler, yine «*Hayır!*» deyince «*Peki kimdir, efendimiz?*» diye sormaları üzerine: «*Denizi geçip çölü aşarak tek başına yabancı bir ülkeye giren, şehirler inşa eden, ordular teşkil eden, divanlar oluşturan, sebat ve güzel idarestyle büyük bir devlet kuran Abdurrahman b. Muâviye*'dir» demiştir.(4)

---

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 12
(2) el-Makkarî, Nufhu't-Tîb, IV, 36
(3) el-Makkarî, Aynı eser, IV, 42
(4) el-Makkarî, Aynı eser, I, 310

F. ABDURRAHMAN'IN VELİAHT TAYİN ETMESİ:

Daha önce Abdurrahman'ın hükümdarlığından bahsetmeye başladığımız ilk bölümlerde, onun Şam'da Abbasî ordularının önünden kaçtığı sırada 132(750) büyüğü dokuz yaşında olan Süleyman ve bir başka oğlunu orada bırakmak zorunda kaldığını görmüştük.

Abdurrahman, Endülüs'te devlet otoritesini tesis ettikten ve kendisine karşı yapılan isyanları da bastırdıktan sonra, Şam'a bir elçi göndererek oğlu Süleyman'ı getirtti. Süleyman'ı Tuleytula'ya, diğer oğlu Hişam'ı ise Mariđe'ye tayin etti. Böylece Abdurrahman, iki oğlunun da devlet yönetiminde tecrübe kazanmalarını temin etti.

Süleyman, idarecilik açısından silik kalmış, halk tarafından da pek sevilmemiştir. Buna karşılık Hişam, kısa zamanda olgun bir devlet adamı olarak temayüz etmiş ve halkın takdirini kazanmıştır. Bu durumu yakından takibeden Abdurrahman, Süleyman'dan küçük olmasına rağmen Hişam'ı veliaht tayin etmeye karar vermiş ve oğlu Abdullah el-Balensi'ye şöyle vasiyette bulunmuştur:

«Ben öldükten sonra kardeşlerimden hangisi daha önce gelirse mührü ona teslim et. Eğer Hişam önce gelirse, dindar ve dürüst, ayrıca halkın istediği biri tahta geçmiş olur.»(1)

Abdurrahman b. Muâviye, 172(788) yılında vefat edince yerine oğlu Hişam hükümdar oldu.

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 92

2 — I. HİŞAM B. ABDURRAHMAN DEVRİ (172-180/788-796)

a) Hişam b. Abdurrahman'ın Kısaca Hayatı:

Hişam, babasının vefatını öğrendiği zaman Maride'de bulunuyordu. Ölüm haberini alınca Kurtuba'ya doğru hareket etti. Altı gün sonra başkente ulaşan Hişam'a, devlet ricali ve halk biât etti. (Cemaziyelevvel 172/Ekim 788)

Hişam, kardeşi Abdullah'ın saray ve hazineyi kendisine bırakacağından endişe ediyordu. Fakat Abdullah'ın herhangi bir tereddüt göstermeden babasının vasiyetine uyarak, hazineyi kardeşi Hişam'a teslim ettiği rivayet edilmektedir. Ne var ki Abdullah, ileride de görüleceği gibi, çok geçmeden kardeşine bu denli bağlandığına pişman olup, isyan etmek için ağabeyi Süleyman'la birlik olacaktır.

139(756) yılında dünyaya gelmiş olan Hişam, tahta geçtiği zaman 33 yaşındaydı. Annesi Hulel(1) adında bir cariye idi.

b) Şahsiyeti:

Künyesi, *Ebu'l-Velid* olan Hişam, dinî esaslara bağlılığı ve güzel huyu sebebiyle *er-Radî* lakabıyla meşhur olmuştur. Diğer taraftan Hişam, adaletli, dürüst ve halka iyi davranan bir devlet adamı olarak temayüz etmiştir.(2) Tarihçiler Hişam'ı, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine uygun hareket eden, zevk ve eğlenceden uzak, ulemaya saygılı bir kimse olarak tavsif etmektedirler.

Öte yandan Hişam'ın, Mâlik b. Enes'in görüş ve rivayetlerine değer verdiği, Endülüs'ten Mekke'ye giden hacıların İmam Mâlik'e Hükümdar'ın takdirlerini ilettikleri, dönüşlerine de İmam'dan hadis naklettikleri kaydedilmektedir. Bu arada İmam Mâlik'in, Hişam için: «*Allah'ın onunla nefsimizi süslemesini isterim*» dediği rivayetler arasındadır.(3)

---

(1) Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 313; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 19; Bizce, Hişam'ın annesinin isminin Hulel olması daha doğrudur. Ancak İbn İzarî bunu Cemal, (el-Beyanu'l-Muğrib, II, 91), el-Makkarî ise Havra olarak nakletmiştir. (el-Mu'cib, 19)

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 91

(3) İbn İzarî, Aynı eser, 77

c) Hişam'ın Dahili İcraatı:

Tarihçiler Hişam'ın, Kur'an ve Sünnet'e uygun bir idare takip edip, zenginlerin zekâtlarını toplayarak muhtaç olanlara dağıttığını, dedikodulara ve tenkitlere aldırmayıp halka zulmetmekten uzak kalmayı başardığını kaydetmektedirler.(1)

Hişam'ın idarede bulunduğu sekiz yıl içinde Endülüs'ün her yanına yayılan barış ve güvenlik ortamı bariz bir şekilde görülmüştür. Bu konuda Kadı Ebû Muâviye: «*Hişam dönemini anlatan çok kimse gördüm, hepsi de onun zamanında yaşanan barış ve güvenliğin, o zamana kadar bir benzerinin daha görülmediğini anlatıyorlardı*» demektedir.(2)

Hişam'ın, bazı sosyal faaliyetlerinde ve iç işleriyle ilgili icraatında babası ile benzer yanlarının olduğu da bilinmektedir. Cenaze törenlerine katılması, sık sık halkın arasına girmesi, alçakgönüllü ve kanunlara bağlılığı bu davranışlarından bazılarıdır. Bu hususta şöyle bir olay rivayet edilmektedir:

Hişam'ın yakınlarından birinin mahkemede bir davası vardı. Kadı, bu kişinin lehinde hüküm vermişti. Bunun üzerine kendisine göre mağdur olan diğer şahıs, Hişam'ın huzuruna çıkarak olayı anlatmış ve müdahele etmesini rica etmişti. Hişam'ın adama verdiği cevap: «*Vallahi, eğer kadı şu tahtta bulunmamı haksız bulsa, hakka boyun eğmek için derhal bu makamı terkederdim*» şeklinde olmuştur.

Hişam, valilerinin ve memurlarının yapacakları herhangi bir haksızlığa karşı son derece hassas bir kimseydi. Rivayete göre görevlilerden birinden şikâyette bulunan birini dinledikten sonra ona şöyle demiştir: «*Madem ki onun sana haksızlık ettiği hususunda yemin ediyorsun, ondan hakkını almanı sağlayacağım. Sana vurduysa sen de ona vuracak, malını almış ise sen de onun malını alacaksın. Ancak dini bakımdan sen o cezayı hak etmişsen, o zaman karışmam.*» Bu konuşmadan sonra adam hangi hususta yemin etmişse aynısını davacı olduğu adama iade etmiştir. Hişam'ın bu tür davranışları görevliler üzerinde son derece etkili oluyordu.(3)

Hişam'ın, Ömer b. Abdülaziz'i örnek alarak kendisine yakın adamlarını vilâyetlere gönderip halktan oradaki idarecilerin tutumları hakkında gizlice tehkikat yaptırdığı, herhangi bir şikâyet gelmesi üzerine ilgili görevliyi azledip cezalandırdığı da rivayet edilmektedir.

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 97
(2) İbn İzari, Aynı eser, 98
(3) Ahbaru Mecmua, 63; İbn İzari, Aynı eser, II, 98

Zalim olan kendi kardeşi de olsa Hişam'ın, mazlum olana yardım etmede tereddüt göstermediği bilinmektedir. Meselâ, henüz babası hayatta iken, Jean'da vali olarak bulunan kardeşi Süleyman, bir Bedevî'ye haksız yere muamelede bulunmuştu. Adamın, olayı kendisine arzetmesi üzerine Hişam duruma müdahele etmiş, Bedevî'nin hakkını korumuştur.

Bunlara ilâve olarak bayındırlık işlerine de büyük önem vermiştir. Savaşlar sonunda ele geçirdiği esirlere taşıttığı malzemelerle Babu'l-Cinân karşısına bir cami yaptırmış, ayrıca Kurtuba'da Vadi'l-Kebir üzerinde bulunan köprüyü yeniden inşa ettirmiştir. Daha önce Semh b. Mâlik el-Havlanî tarafından ilk olarak inşa edildiği bilinen bu köprü zamanla yıkılmış ve harap olmuştu. Hişam onu onarmış ve süslemiştir. Ne var ki, daha sonra halkın: «*Hükümdar, av ve kır gezileri için o köprüyü yaptırdı*» diye dedikodu yapması üzerine, köprüden ancak bir gaza veya herhangi bir devlet işi için geçeceğine dair yemin ettiği rivayet edilmektedir.

Hişam, babası Abdurrahman'ın yapımını başlatmış olduğu büyük camiyi de tamamlatmıştır.

d) Hişam Döneminde Çıkan İsyanlar:

1 — Kardeşleri Süleyman ve Abdullah'ın İsyanları:

Kendisi yaşça büyük olmasına rağmen babasının, küçük kardeşi Hişam'ı veliaht tayin etmesi Süleyman'ı kızdırmıştı. Süleyman, Tuleytula'da bulunduğu sırada babasının vefatını ve yerine kardeşinin tahta geçtiğini öğrenince isyan ederek topladığı askerleriyle Kurtuba'ya doğru harekete geçti. Buna karşılık Hişam da büyük bir ordunun başına geçerek yola çıktı. İki kardeş arasında Jean bölgesinde çıkan savaştan sonra Süleyman yenilerek ikinci bir isyan için hazırlık yapmak üzere Tuleytula'ya çekilmek zorunda kaldı. Geçici de olsa bir zafer elde eden Hişam da Kurtuba'ya döndü.

Bu savaştan bir kaç ay sonra Abdullah da Hişam'a karşı olan tutumunu değiştirdi. Diğer isyancı kardeşi Süleyman'ın yanına gidip onunla birleşti. Bazı tarihçilerin ifadesine göre Hişam, kardeşi Abdullah'a çok iyi davranıp onu herkesten üstün tutardı. Buna rağmen Abdullah ondan memnun olmamış ve isyan etmiştir.

Hişam, kardeşi Abdullah'ın henüz Tuleytula'ya varmadan barışçı yollarla geri dönmesi için çaba sarfetmişse de bunda başarılı olamamıştır. Bu durumda iki kardeşinin de kendisine karşı isyan etmeleri

Hişam için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Hişam bu tehlikeyi bertaraf etmek için kardeşleriyle savaşmak zorunda olduğunu anladı ve ordunun başına geçerek Tuleytula'ya doğru hareket etti. Ancak o Tuleytula'ya vardığı bir sırada Süleyman da Kurtuba'ya saldırıp şehri ele geçirmeyi deneyecekti.

Nitekim Süleyman, yerine oğlunu ve kardeşi Abdullah'ı bıraktıktan sonra büyük bir ordu ile Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Ancak şehrin yakınına geldiğinde burada büyük bir direnişle karşılaştı. Kurtubalılar da şehirlerini savunarak askerlere yardım ediyorlardı. Bu arada Hişam'ın, Kurtuba da güvendiği kimseleri bıraktığı ve Süleyman'ın bu hareketini haber alınca da herhangi bir telâşa kapılmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Süleyman'ı takip etmesi için oğlu Abdülmelik'i onun peşinden gönderip kendisi şehri kuşatmaya devam etti. (1)

Abdülmelik'in Kurtuba'ya yaklaştığını öğrenen Süleyman, onunla çarpışmayı göze alamayarak işgal etmek istediği Mariđe'ye doğru hareket etti. Ancak şehrin valisi onun şehre girmesine engel oldu. Bunun üzerine o da başka yere gitmek zorunda kaldı. Hişam ise iki ay süreyle şehri kuşattıktan sonra, Süleyman'ın orada bulunmadığı sürece, burasının kendisi için bir tehlike teşkil etmeyeceğini düşünerek muhasarayı kaldırıp Kurtuba'ya geri döndü.(2)

Bu olaydan birkaç ay sonra 174(790) yılı başlarında Abdullah, hiç bir teşebbüste bulunmadan ve eman istemeden Hişam'ın sarayına giderek teslim oldu. Hişam da biraderine iyi davrandı ve onu oğlu Hakem'in köşküne yerleştirdi.

Bu arada Süleyman Murcia'ya doğru ilerlemekteydi. Hişam, oğlu Muâviye komutasında bir ordu ile onu takip ettirdi. Muâviye, bölgeye hücum edip denize kadar ilerlediyse de Valencia dağlarına sığınan(3) Süleyman'ı ele geçiremedi ve Kurtuba'ya geri döndü. Ne var ki, Abdullah'ın Hişam'a teslim olması onu hayal kırıklığına uğrattı ve artık tahtı kaba kuvvetle ele geçiremeyeceğini kabul etti. Bu arada Endülüs'ten çıkmasına karşılık babasının mirasından kendisine düşen pay olarak veya tarihçilerin ifadesiyle babası Abdurrahman'ın mirasını paylaşma konusunda anlaşmaya varmak için hükümdarın kendisine altmış bin(4) dinar vermesi şartıyla bağışlanmasını teklif etti.(5)

Teklifi kabul edilen Süleyman, ailesi ve çocuklarıyla birlikte bir gemiye binerek Kuzey Afrika'ya geçti. Daha sonra kardeşi Abdullah

(1) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 20
(2) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 20
(3) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 124
(4) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 94
(5) İbn İzari, Aynı eser, II, 92-93

da aynı yolu izleyerek Kuzey Afrika'ya hareket etti. Bunun üzerine Hişam, oğlu Hakem'i Tuleytula'ya vali tayin ederek bölgede hâkimiyetini tesis etti.

2 — Saragossa İsyanı:

Abdurrahman, Saragossa'da isyan eden Hüseyin b. Yahya'nın harekâtını bastırdıktan yaklaşık sekiz yıl sonra Hüseyin'in, o isyanda öldürüldüğü zaman Tortosa'ya sığınan oğlu Said, babasının intikamını almak için devlete karşı başkaldırdı.

Said, ilk iş olarak daha önce babasının isyan ettiği Saragossa'yı işgal etti. Bu hususta İbn İzarî: «*Said, Saragossa'ya giderek buranın valisini şehirden çıkardı ve halkın gözü önünde ona işkence etti. Halkı etrafında toplayıp devlete başkaldırmaya çağırdı. Mudarîler ve Yemaniler de ona katıldılar*» (1) demektedir. İbn Haldun ise, «*Said'in, Vali Yusuf el-Abbasî'yi şehirden kovduğunu*» nakletmektedir.(2)

Bu arada Hişam, Mûsa b. Fortûn'un komutasında bir orduyu Saragossa üzerine gönderdi. Taraflar arasında meydana gelen çetin bir savaştan sonra Mûsa, Saragossa'ya girip isyanı bastırdı, Said ise kaçmak zorunda kaldı.

3 — Barselona İsyanı:

Barselona'da Matruh b. Süleyman da Said gibi babasının intikamını almak için isyan etti. Böylece Said ve Süleyman, daha önce babalarının valilik yaptığı ve isyan ettiği bu şehirlerde sırf intikam maksadıyla devlete başkaldırmış oluyorlardı.

Asi Matruh, önce Barselona'yı ele geçirmiş, daha sonra da Huesca ve Saragossa'ya geçip buraları da işgal ederek hâkimiyet alanını genişletmiştir.

Bu sırada Hişam, kardeşlerinin isyanıyla meşgul bulunuyordu. Ancak iki sene sonra Ebû Osman Ubeydullah komutasında bir orduyu harekete geçirmiştir. Ebû Osman, Tartosa'yı ele geçirip burada karargâh kurmuş ve şehir düşünceye kadar kuşatmayı kaldırmayacağını göstermek istemişti.

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 92-93
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 124; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 21

Bu konuda İbn Haldun:

«Matruh, kendisine ihanet eden bazı adamları tarafından öldürülerek başı Ebû Osman'a götürüldü» (1) demektedir.

4 — Takoronna İsyanı:

Bu isyan, Hişam zamanında çıkan isyanların dördüncüsü ve sonuncusudur. Böylece Hişam döneminde çıkan isyanlar babası Abdurrahman ve oğlu Hakem dönemindekilerle kıyaslanırsa daha az olduğu görülür.

Bu kez isyanın reisliğini, bölgede yaşayan bir gurup insana sözü geçen bir Berberi yapmış, sağa sola saldırarak insanları öldürmüş ve etrafı yağmalamıştır. Bunun üzerine Hişam'ın gönderdiği ordu, isyancıların büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiş, kalanlar ise Talevara ve Trujillo'ya kaçmışlardır. Böylece Ronda'ya bağlı olan Takoronna şehri de sükûna kavuşmuştur (2).

e) Hişam Döneminde Seferler:

Hişam, üç yıl boyunca iç isyanlarla uğraşıp onları bastırdıktan sonra dış seferlere fırsat bulabildi. 175 (791) yılında Ebû Osman komutasında bir orduyu Alava bölgesine sefere gönderdi. Ebû Osman buradan büyük bir zafer kazanarak döndü. (3)

Aynı yıl, Yusuf b. Buht komutasında bir başka orduyu da Cillikiye (Galicia) bölgesine gönderdi. Yusuf, Arapça kaynakların İbn Mand (4) olarak zikrettikleri Kral I. Vermudo'nun ordusuyla giriştiği çetin bir savaşta galip gelerek pek çok ganimetle döndü. (5)

176 (792) yılında Hacip Abdülmelik komutasındaki ordu yine Alava üzerine, oradan da Frank topraklarına hareket etti. İspanya'nın kuzey doğusunda en uzak yer olan ve Franklar'ın elinde bulunan Gerona (Cirona) ve Cerende (6) şehirlerini bir süre muhasara etti ve surlarını mancınıkla dövdü. Ancak sonuç alamadan buradan ayrılan İslâm ordusu, Frank topraklarındaki harekâtına üç ay kadar devam

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 124
(2) İbn İzari, Aynı eser, I, 96
(3) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 95
(4) İbn Haldun, el-İber, IV, 125
(5) İbn İzari, Aynı eser, II, 95
(6) İbn Haldun, Aynı eser, IV, 125; el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 316; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 23

ederek(1) stratejik önemi haiz bazı bölgeleri kontrol altına aldı ve Narbona'ya kadar ilerledi. Bu sırada İtalya'ya karşı bir askeri harekâtta bulunması sebebiyle Akitania Kralı Louis'nin şehirde bulunmaması üzerine Toulouse kontu, İslâm ordusuna karşı koymaya kalkışmışsa da korkunç hezimetten kurtulamamıştır.(2) Bu sefer esnasında müslümanlar çok miktarda ganimet elde ederek dönmüşlerdir.(3)

Öte yandan Hişam, ölümünden bir sene önce Abdülkerim b. Mugis'i Galicia üzerine gönderdi. 179(795) Abdülmelik Astorga'ya geldiğinde, Arapça kaynakların Cillikiye Kralı(4) veya Azfuneş(5) olarak zikrettikleri Kral Alfonso'nun gönüllü asker topladığını, ayrıca Bascos'tan ve ona komşu bölge halkından yardım istediğini, kralın da Galicia ile es-Sahra(6) denilen yer arasında karargâh kurup halkın dağlara çekilmesini emrettiğini öğrendi. Abdülkerim, Ferec b. Kinane komutasında dört bin kişilik bir süvari birliğini öncü olarak gönderdi. Kendisi de onları takip etti. Öte yandan Hacib'in diğer kardeşi Abdülmelik b. Mugis komutasında bir başka birlik de Galicia'ya doğru yola çıkmıştı.

Bu arada II. Alfonso, İslâm ordusunun kendisine doğru yaklaşmakta olduğunu öğrenince, onlarla karşılaşmaktan kaçınarak bazı tarihçilerin belirttiğine göre, Nalon vâdisinde yaptırmış olduğu kaleye sığındı. Hacip Abdülkerim, onu takip ederek kaleye kadar yaklaştıysa da Kral, arkasında pek çok ganimet ve yiyecek bırakarak kaçmayı başardı.

Hacip Abdülkerim, ertesi gün Ferec b. Kinane'yi, emrindeki on bin kişilik süvari birliğiyle onu takip etmesini emretti. Ferec, II. Alfonso'yu ele geçireceği sırada, Alfonso arkasında çok miktarda ganimet bırakarak yine kaçtı.

Savaş, başta müslümanların aleyhine cereyan etmekteyken, daha sonra Abdülmelik'in komuta ettiği İslâm ordusu, düşmanı bozguna uğratarak pek çok ganimet elde etmeyi başardı.

İki kardeş komutan olan Abdülkerim ve Abdülmelik'in komuta ettikleri iki ayrı ordunun katıldığı bu son seferden bir sene sonra 180(796) Hişam vefat etti. Hişam, Cihat konusunda pek gevşek dav-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 95
(2) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 96
(3) İbn İzarî, Aynı eser, II, 95
(4) İbn Haldun, el-İber, IV, 125
(5) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 96
(6) Bu dağ, başlarında Pelayo'nun bulunduğu İspanyol direnişçilerinin sığınmış olduğu dağdır.

ranmamış, yaklaşık sekiz yıl süren hükümdarlığı süresince Kuzey İspanya ve Frank topraklarına düzenlediği akınlar da dikkate alındığında, Endülüs Emevî hükümdarlarının bu konuda en titizlerinden biri kabul edilmiştir.(1)

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 125; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 317

3 — I. HAKEM B. HİŞAM B. ABDURRAHMAN DEVRİ

(180-206/796-822)

a) Hakem'in Kısaca Hayatı:

Hicri 154(771)'de doğan I. Hakem, babasının vefatı üzerine kendisine biat edildiğinde (Safer 180/Nisan 796) 26 yaşlarında bulunuyordu. Annesi Zuhruf adında bir cariyedir. Künyesi *Ebu'l-Asi* idi.

I. Hakem, uzun boylu, dik burunlu ve ince yapılı(1) esmer bir kişi olarak tavsif edilir. Karakter bakımından ise hayır sever, dürüst, cihada önem veren(2) ve kararlılığı ile tanınırdı.(3) Emeviler'in Endülüs'teki en cesuru ve atılganı, en yardım severi, devlet idaresinde hayli sert ve düşmanları etkisiz hale getirmede oldukça maharetli bir takım özellikleriyle tanınmış olan bir hükümdardır.(4) Ayrıca o; devlete itibar ve güç kazandırmış(5), hakka karşı boyun eğen, fesahat ve belâgatta(6) üstün, şair ve güzel konuşan(7) bir insan olarak tanınır.

Buna rağmen bazı tarihçiler de ondan şöyle bahsetmektedirler: «O günahkar ve müsrif bir adamdı. Tasvip edilmeyecek ölçüde zararlı pek çok icraatı olmuştur.» İbn Hazm ise: «*Hakem, günahlarını gizlemeyen, kan akıtan bir adamdı. Onun için ulema ve dindar halk ona karşı isyan etti. Ancak o, daha sonra tevbe ederek bu kötü huylarını terketmiştir*» (8) demektedir.

b) I. Hakem'in İç İcraatı:

Hakem devri üç önemli özelliği ile dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, dedesi Abdurrahman devrinde olduğu gibi iç karışıklıkların

---

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 102; el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 319
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 125
(3) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 14; İbn İzari, Aynı eser, II, 116
(4) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 319
(5) el-Makkari, Aynı eser, I, 320
(6) Ahbaru Mecmua, 65
(7) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 118
(8) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 320

çokluğudur. İkincisi, Hakem'in kendisinden önceki Emevî hükümdarlarından daha çok cihat ve askerî seferlere önem vermesidir. Üçüncü önemli özelliği ise onun ulema ile iyi geçinemeyişi ve onların nefretini kazanacak derecede ilgisiz kalmasıdır.

I. Hakem, devlet adamı olarak kesin kararlı, haklara saygılı, aleyhine de olsa mahkeme sonuçlarına bağlı kalan bir şahsiyete sahipti. Tarihçiler onun kadı tayin etmek için özellikle dürüst ve hukuka bağlı olan kimseleri titizlikle aradığını zikretmektedirler. Dine bağlılığı ve takvası sebebiyle halk arasında sevilen kadı Mus'ab b. İmran ile ilgili şöyle bir olay nakledilir:

Jean bölgesinde yaşayan halktan biri hükümdar aleyhine davacı olur. Dava sebebi Hükümdar'ın, davacının cariyesini elinden almış olmasıdır. Kadı bu durumda, I. Hakem'in aleyhine karar vererek, cariyenin iadesini ister. Hakem de bu karara uyarak cariyeyi sahibine teslim eder. Bu karardan dolayı Hakem, kızmak ve onu görevinden almak bir yana, kadıyı kendisine yakın bir mevkiye yükseltir ve taltif eder. Bir kaç yıl sonra bu kadının ölümüne en çok üzülenlerin başında I. Hakem geliyordu. Aynı zamanda babasının da kadılığını yapmış olan kadı Mus'ab b. İmran'ın vefatıyla ilgili üzüntülerini cariyesi Acib, şöyle anlatır:

«Efendim, kadı'nın ölüm haberini aldığı gece çok üzüntülüydü. Bütün gece namaz kıldı. Ben oturup kendisini bekliyordum. Bir ara secdeye gitti. O sıra gözlerime ağırlık çökmüş, uyuyakalmıştım. Gözümü açtığımda hâlâ secdeden kalkmamıştı. Ben bir süre daha uyudum. Beni sabah namazı için çağırdığında, kendisini bu kadar etkileyen şeyin ne olduğunu sordum. Bana: *«Üzerimizde büyük bir musibet var. Allah bana bir kadı lütfetmişti, onun sayesinde müslümanlara haksızlık ve zulüm edilemiyordu. Ancak, o şimdi vefat etti. Bu gece bana, onun gibi bir kadı nasip etmesi için Allah'a dua ettim»* dedi.(1)

Hakem, hemen o sabah vezirlerini toplayarak onlardan, halkın adalet işlerine bakacak ve dürüstlükte eskisini aratmayacak bir kadı bulmalarını istemiştir. Vezirler bunun üzerine sıkı bir araştırmaya koyulmuşlar, sonunda Befa (Bace) şehrinde kâtiplik yapmakta olan temiz ahlâkı ve dürüstlüğüyle tanınan Muhammed b. Beşir adında bir zat üzerinde karar kılmışlardı. Hakem, bu şahsı beğendi ve kadılık makamına tayin etti. Gerçekten de yeni kadı, kendisinden önceki kadıyı aratmayacak ölçüde âdil ve dürüst davranıyordu.

Bütün bunlar I. Hakem'in adalet işlerine ehliyetli kimseler seçme hususunda ne derece titiz davrandığını göstermektedir. Bu konuda

(1) **Ahbaru Mecmua, 66**

onun şöyle dediği rivayet edilir: «*Devlet adamları, adalet gibi bir ziynet daha bulamazlar.*»

Tarihçiler, Kadı Muhammed b. Beşir hakkında şunları naklet-mektedirler: «Muhammed b. Beşir, bir davaya bakmak üzere camiye geldiği zaman temiz ve en güzel elbisesini giyerdi. O çok dürüst ve temiz bir şahsiyete sahipti.» Baktığı bir dava da şöyle nakledilir: «Abbas b. Abdullah b. Mervan el-Kuraşî, Hakem'in yakınlarından birisiydi. Halktan biri mahkemeye başvurarak, bu zatın kendisine ait bir köyü aldığını ve geri vermediğini iddia etti ve haklılığını ispatladı. Abbas, henüz dava sonuçlanmadan kadı'nın aleyhine karar vereceğini anlayınca Hakem'e müracaat ederek kendisine yardımcı olmasını istedi ve kadı'nın dava sırasında ki uygulamalarını eleştirdi. Abbas'ın sözünü yarıda kesen hükümdar:

«*Eğer kadı'nın uygulaması doğru değilse, senin bana yakınlığını bildiği için seni evinde kabul eder. Şimdi sen onun evine git ve mahkeme konusunda bana söylediklerini ona da anlat. Bakalım seni evinde kabul edecek mi? Eğer seni kabul eder ve görüşürse şikâyetini değerlendirip onu görevinden alırız.*»

Hakem bu arada, olup bitenleri görmeleri için hizmetlilerden bir kaç kişinin de onunla beraber gitmesini emretti. Hakem'in bu direktifi üzerine Abbas, kadı'nın evine gitti. Kapıyı yaşlı bir hanım açıp ne İstediğini sorunca Abbas, kadı ile görüşmek için izin istediğini bildirdi. Kadın, adamın bu isteğini kadı'ya iletince, kadı onu azarladı ve «*Ona git söyle, eğer bir isteği varsa, diğer isteklilerle birlikte camiye gelsin, buraya gelmesine lüzum yoktur*» dedi. Abbas, bütün ısrarlarına rağmen görüşmeye muvaffak olamadı ve saraya döndü. Olup bitenleri dinleyen Hakem, bu haberlere çok sevindi ve kadı hakkında beslediği iyi duygularında yanılmadığından emin oldu.

I. Hakem'in adalet işlerinden başka çok önem verdiği şeylerden biri de ordunun eğitim ve donatım bakımından oldukça iyi hazırlanmasıydı. Bu arada kendisi de defalarca sefere çıkmış ve saltanat yıllarının çoğunu cephede geçirmiştir.

Onun devşirmeler toplamaya ve onları istihdam etmeye verdiği önem de zikredilmeden geçilemez. Zamanında ordu içindeki devşirmelerin sayısı üç bini süvari, iki bini piyade(1) olmak üzere beş bine ulaşmıştır. Nitekim onun, Endülüs'te ilk defa maaşlı asker istihdam eden, silah ve sayı bakımından düzenli bir ordu donatan, sarayda özel birlikler ve Kapıkulları bulunduran yönetici olduğu da zikredilmekte-

(1) el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 320

dir.(1) Ayrıca sarayının karşısındaki nehrin kenarında, her an sefere hazır bekleyen bin at beslediği, çıkan herhangi bir tehlike anında onlardan yararlandığı da rivayetler arasındadır.

Bu atların sayısı konusunda ihtilaf eden tarihçiler, onların on bölüğe ayrıldığını, her bölüğün başında bir komutan bulunduğunu zikretmektedirler. Tarihçilerden bir kısmı bu özel birliklerin toplam bin süvari olduğunu zikrederken, bir kısmı da iki bin olduğunu ileri sürmektedir.(2) Bu birlikler özellikle isyanları bastırmakta kullanılmıştır.

Meselâ, Jean bölgesinde Cabir b. Lebîd'in isyan ettiği haberi geldiği zaman, Hakem komutanlara derhal o isyanı bastırmak üzere harekete geçmelerini emretmiş, âsi Cabir b. Lebîd ise, daha ilk karşılaşma da bu birliklerin gücünden çekinerek işgal ettiği şehri boşaltıp kaçmak zorunda kalmıştır.

Yine böyle bir olay Maride valisinin Berberiler'den birinin isyan ettiğini bildirmesi üzerine meydana gelmiş, hükümdar birliklerin komutanını çağırtarak, «*Bana onun başını, aksi halde kendi başını getir*» diyerek tehdit etmişti. Komutan olayı anlatmaya şöyle devam ediyor:

«Ben huzurdan çıkarken ikinci defa seslenerek: «*Ben şu oturduğum yerden ayrılmayacak ve şen gelinceye kadar burada bekleyeceğim*» dedi. Onun bu tavrından dehşete kapılmıştım. Derhal harekete geçtim. İsyancıyla karşılaştığımda onun yenilmesi zor bir adam olduğunu anladım. Aramızdaki savaş o kadar şiddetliydi ki, zaman zaman geri çekilip savaşı bırakmayı bile düşünüyordum. Fakat hükümdarın: «*Aksi halde kendi kelleni getir*» dediğini hatırlıyor, tekrar çarpışmaya giriyordum. Nihayet Allah bana zafer nasip etti. Dört gün aradan sonra isyancının kellesini takdim ettiğim zaman, kendisi hâlâ bıraktığım yerde oturuyordu. Hizmetçiler onun, ben gittikten sonra sadece abdest ve namaz için oradan ayrıldığını söylediler.»(3)

I. Hakem'in yardımseverliği ve mazlumları koruması konusunda da şöyle bir rivayet nakledilir. Kuzey sınır boylarında düşmanla çarpışan bir gurup müslümanın kadınlarıyla birlikte esir düştüğünü öğrenen bir şair, bu konuda bir kaside yazarak Hakem'e sunar. Hakem, kasideden olayı öğrenince hemen ordusunu hazırlatır, bizzat kendisi başa geçerek gidip esir müslümanları kurtarır.

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 118

(2) İbnü'l-Hatîb, A'malu'l-A'lam, 14; İbn İzarî, Aynı eser, II, 118; en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 41; Ahbaru Mecmua, 68; el-Makkarî, Aynı eser, I, 320

(3) Ahbaru Mecmua, 68-69; en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 40

Onun ulemaya ilgisiz kaldığı ve dini vecibelere önem vermediği gibi hususlar da rivayetler arasında bulunmakla birlikte, tarihçilerin çoğu onun hayırla yadedilmesi gereken, dürüst ve mücahit biri olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca bir din âlimi olan Ziyad b. Abdurrahman'a büyük önem verdiğini de kaydeden kaynaklar vardır.

Rivayete göre bu âlim bir gün hükümdarın yanında iken Hakem, hizmetçilerden birine kızarak elinin kesilmesini emreder. Bu durumu gören Ziyad: «*Allah halifeyi yüceltsin, Mâlik b. Enes bana Rasûlullah* (s.a.v.)'ın *şöyle buyurduğunu söyledi.*» der ve hadisi nakleder, «*Kim uygulamaya gücü yettiği halde sinirini yenerse, Allah kıyamet gününde onu güven ve iman ile doldurur.*» Bunun üzerine Hakem hizmetçinin salıverilmesini ve bağışlanmasını emreder.

c) I. Hakem Döneminde İç Karışıklıklar ve İsyanlar:

Abdurrahman'ın devrinde meydana gelen isyanlardan bahsederken konuya belli bir esastan yaklaşmış ve o dönemde meydana gelen isyanları, sebepleri açısından ele almıştık. Şunu da hemen ifade etmeliyiz ki, Abdurrahman ed-Dahil'in, Şarlman ile yaptığı antlaşma dışında isyanlardan bir netice alınamamıştır. Fakat Hakem dönemindeki isyanlar için bölge unsurunu esas almak durumundayız. Buna göre Hakem'in amcaları Süleyman ve Abdullah'ın daha önce kendi kardeşlerine karşı ayaklandıkları gibi, Mağrib'den gelerek bu defa Hakem'e karşı isyan etmelerini de, Kurtuba isyanlarıyla birlikte anlatacağız. Çünkü bu iki isyan da gerçekte başkenti ele geçirmeyi hedef edinmiştir. Ayrıca bu ayaklanmalara ad olacak bir coğrafi merkez de yoktur.

1 — Kurtuba İsyanı (Amcaların İsyanı):

Abdullah, kardeşi Hişam'ın 180(796) yılında vefat haberini aldığı zaman, Mağrib'de bulunuyordu. Bu haber üzerine boğazı geçerek halkının her zaman Kurtuba hükümetinden yana olduğu bilinen Saragossa şehrine gitmek üzere Endülüs'e çıktı. Abdullah, burada halkın Hakem'e karşı ayaklanması için propaganda yapmaya başladı. Endülüs halkından umduğu cevabı alamadı ve bir kaç ay uğraştıktan sonra 181(797)'de yanına oğulları Ubeydullah ve Abdülmelik'i de alarak yardım talep etmek üzere Şarlman'a gitti.(1) Şarlman, onları iyi karşıladı, ancak Endülüs'e yeniden bir sefer düzenlemeyi göze alamadığı

(1) İbn İzari, o esnada Abdullah'ın Frank topraklarını almak için yoluna devam ettiğini zikretmektedir. Bkz. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 103

için yardım vaadetmedi. Bazı kaynaklar onun, daha önce Saragossa surları önünde büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra, geri çekilirken de Pirene dağlarının geçitlerinde, ordusunun büyük bölümünün kılıçtan geçirilmesinden sonra yeni bir maceraya atılma cesaretini kendisinde bulamadığını belirtmektedirler.

Böylece Abdullah, bir süre kaldığı Frank topraklarını eli boş olarak terk etmek zorunda kaldı. Yeniden sınır bölgesine ve Saragossa'ya döndü. Huesca şehrini işgal etti. Fakat Behlül b. Merzûk adındaki komutan onu şehirden çıkardı. Böylece Abdullah, burayı terk etmek zorunda kalarak Valencia bölgesine çekildi ve halkı yeniden devlete karşı isyana çağırmaya devam etti. Neticede yeğeni Hakem, 186(802) yılında ona bir eman mektubu göndererek kendisini bağışladığını ve eğer isterse Valencia bölgesinde kalabileceğini belirtti.(1) Buna çok sevinen Abdullah, Valencia'da kalmayı tercih etti. Bu karar üzerine kendisine ayda bin dinar maaş bağlandı. Ayrıca özel masrafları için de yıllık bin dinar verileceği taahhüt edildi.

Abdullah'a bu emanı getiren şahıs fakih Yahya b. Yahya ve İbn Ebî Amir idi. Yukarıdaki şartlar çerçevesinde barış antlaşması yapıldıktan sonra iki elçi Valencia'dan ayrılırken yanlarında Hakem'in kızıyla evlenecek olan Abdullah'ın oğullarından biri de bulunuyordu.(2)

Bu antlaşmadan sonra Abdullah, Hakem'in vefatına kadar antlaşma şartlarına uyarak, Valencia'da kendi halinde yaşamaya devam etti. Fakat Hakem vefat edince, tekrar isyan etti.

Öte yandan, Hişam'ın ölümünü haber alan Abdullah'ın kardeşi Süleyman da Endülüs'e geçti ve 182(798) yılında buraya yerleşerek etrafına adam toplamaya başladı. Yeterince kuvvet topladığına inandığı zaman, Kurtuba'ya doğru hareket etti. Onu yolda beklemekte olan Hakem'in ordusu tarafından yenilgiye uğratılınca başka bir bölgeye çekilip yeniden hazırlanmaya başladı. Hazırlıklarını tamamlayarak aynı yılın sonlarında Hayta(3) denilen bölgede Hakem ile bir savaşa girişmiş ve bu defa da hezimete uğramaktan kurtulamamıştı. Bütün bunlara rağmen mücadeleyi bırakmayan Süleyman, bu sefer de büyük bir Berberî topluluğunun kendisini desteklemekte olduğu Ecija

(1) Bazı tarihçiler, Abdullah'ın isyana devam etmesinin hiç bir işe yaramayacağını görerek, eman dilemek üzere kardeşinin oğlu Hakem'e mektup yazdığını zikretmektedirler.

(2) İbn İzarî, Aynı eser, II, 106; Tarihçi Levi Provencal ise Abdullah'ın iki oğlunun da elçilerle birlikte döndüklerini ve Hakem'in iki kızı olan Azize ve Ümmü Selma ile evlendiklerini zikretmektedir. Bkz. Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 155

(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 106

(İstece)'ya doğru çekildi. Hakem ise onu takip etti ve iki taraf Ecija'da tekrar karşı karşıya geldiği bu korkunç savaş günlerce sürdü. Sonunda Süleyman 183(799) yılında üçüncü defa olarak yenilgiye uğradı.

Aynı yıl, iki taraf arasında dördüncü ve ertesi yıl 184(800) beşinci çatışma oldu. Bu sonuncusu Hakem için oldukça zor bir çarpışma idi. Buna rağmen savaşı kazanan Hakem oldu. Tarihçiler bu savaşı şöyle anlatmaktadırlar:

«184(800) yılında Ebû Eyyub Süleyman b. Abdurrahman, doğuda askerî yığınak yaparak önce Jean ve sonra da Elvira'yı işgal etti. Bu iki şehirde pek çok kişi ona katıldı. Bunun üzerine Hakem harekete geçti. İki taraf arasında günlerce devam eden ve pek çok kişinin öldüğü çetin bir savaş oldu, neticede Hakem galip geldi. Süleyman, bundan sonra yeğeni Hakem'e karşı mücadelesini sürdürmek için Maride bölgesine geçti. Hakem ise Maride'de bulunan Berberî kabilelerinin reisi Asbağ b. Valsus'a Süleyman'ı oraya sokmamasını emretti. Bunun üzerine harekete geçen Süleyman'ı yakalayıp Hakem'e gönderdi. Hakem de Süleyman'ı öldürttü 184(800).

2 — Birinci er-Rabad İsyanı (189/805):

Fakihlerin Hakem'e karşı ayaklanıp organize ettikleri bu olay, yetmiş iki âlimin idamıyla sonuçlanmıştır.

Tarihçilerin Hakem yönetimini değiştirmek için âlimlerin başlattıkları bu isyan hareketiyle ilgili zikrettikleri sebepleri üç ana maddede toplamak mümkündür:

1 — Hakem, babasının aksine, âlimlere fazla önem vermiyordu. Oysa babası Hişam, âlimleri devlet idaresinde söz sahibi yaptığı gibi her işinde ehli olanlarla istişare ederdi. Hakem ise ulemaya görev vermek bir yana onları saraya bile yaklaştırmıyordu. Alimler normal vatandaştan farksızdı.

2 — Hakem'in içki ve sefahata olan düşkünlüğünün halk arasında yayılması. Halbuki Kurtuba bir ilim merkeziydi ve burada dürüst, ilim ve ahlâk sahibi insanlar bulunuyordu.(1) Kim olursa olsun bu şehirde böylesine dinî ve ahlakî kaygılardan uzak yaşıyamazdı. Hele bu bir hükümdarsa buna kesinlikle müsâde edilemezdi. Gerçi daha önceki hükümdarlar da şer'i yasaklardan pek kaçınmamışlardı. Ama ulema Hakem'e karşı ayaklanmak ve onun aleyhinde propaganda yapmak için bir bahane arıyordu. Ondan önceki hükümdarların dönemin-

(1) en-Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb, XXII**, 31; el-Makkarî, **Nefhu't-Tib**, I, 318

de basit gördükleri ve en küçük bir ayaklanmaya sebep olmayan bu hareketler onun döneminde fazla abartıldı.

3 — Hakem'in uygulama ve emirlerindeki sertliği(1) müsrif olması ve halka karşı sert tutumu; halkın, âlimlerin yanında yer almasını temin etmiştir. Bu önemli sebeplerin yanısıra bazı tali sebepler de nakledilmektedir.

Hakem'in Endülüs'te bulunan hristiyanların lideri olan Rebî el-Kumis (Kont Rebî b. Teodulfo)'e kötü davranması, halka yeni vergiler yüklenmesi gibi bazı uygulamalar, halk tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştı.(2)

İbn İzarî de bu ayaklanmalar için haklı bir sebebin olmadığını, devlete karşı ayaklanan halkı ve onları kışkırtanları suçlayarak şöyle demektedir:

«Bu olayın kaynağı anarşi ve şımarıklıktan başka bir şey değildi. Çünkü mal yağmalamak, cana kıymak ve isyan etmek için herhangi bir sebep yoktu. Memleketin eski hali buna şahittir. Halktan ne bir vazife, ne vergi, ne de angarya isteniyordu. Hülâsa isyan etmeleri için hiç bir sebep yoktu. Olay tamamiyle bir anarşi ve şımarıklıktan, rahatın kötüye kullanılmasından, karakter bozukluğundan, akılsızlıktan ve intihardan ibarettir. Allah bizi böylesi sapıklıklardan korusun.»(3)

Tarihçilerin zikrettiklerine göre, Yahya b. Mudar el-Kaysî, Mâlik b. Yezid et-Tucibî, Ebû Kâ'b b. Abdülberr(4) gibi âlimler ve şehrin önde gelen eşrafından Mesrur el-Hadim(5), iktisap ağası(6) gibi ileri gelenler Hakem'e olan kırgınlıklarından dolayı, onu bertaraf etmek için gizli toplantılar düzenlemişlerdir. Daha sonra, âlimler camilerdeki vaaz ve hutbelerinde Hakem'i tenkit edip: *«Ey azgınlığını sürdüren, gurura kapılan ve Allah'ın emrini ihmal eden adam sarhoşluktan ayıl, gafletten uyan»*(7), şeklinde ta'rizlerde bulunuyor ve hareketlerini başlatmadan önce sıkça, Hakem'in bu konuda dikkatini çekmek istiyorlardı.

189(805) yılı içinde ulema ve onları destekleyenler, hareket plânlarını tespit etmek ve kendilerine bir başkan seçmek için seri toplantılar düzenlediler. İsyancıların ilişki kurdukları kimseler arasında Hakem'in amcaoğullarından biri olan Muhammed b. Kasım da bulunu-

(1) Abdülvahid el-Merrakuşi, **el-Mu'cib**, 19
(2) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 15
(3) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 113
(4) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 106
(5) İbn İzari, Aynı eser, II, 106
(6) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 107
(7) Abdülvahid el-Merrakuşi, **el-Mu'cib**, 20

yordu. Onunla irtibat kurarak davalarını anlatmış ve ondan kendileriyle birlikte hareket etmesini istemişlerdi. Muhammed ise bu hususta önce olumlu cevap vermiş, fakat onlar gittikten sonra, Hakem'e olup bitenleri haber vermişti.

Nuveyrî bu olayı şöyle anlatıyor: «Kurtuba halkı ve uleması, Hişam b. Hamza'nın amcası Muhammed b. Kasım el-Kuraşî el-Mervanî'nin evinde toplanarak şehir halkı adına kendisine biat ettiler ve bütün şehir halkının kendisinden yana olduğunu bildirdiler. Muhammed ise düşünmek için bir gece süre istedi. Toplantıya katılanlar ayrıldıktan sonra da Hakem'in yanına gitti, ona durumu bildirdi ve kendisinin Halife'ye bağlı olduğunu söyledi.» (1)

Hakem, kendisine bu bilgileri aktaran akrabası Muhammed b. Kâsım'dan bu söylediklerini ispat etmesini istedi. Sonunda Muhammed'in ertesi günkü toplantıya hiç bir şey olmamış gibi iştirak etmesine ve Hakem'in güvendiği kimselerden bir kaç kişinin de o toplantının yapılacağı evde gizlenerek orada olup bitenleri takip etmelerine karar verildi.

Toplantı günü, Muhammed b. Kâsım, Hakem'in adamlarını evinin gizli bir yerinde sakladı. Az sonra isyancıların ileri gelenleri de oraya geldiler ve bu ayaklanmaya başkanlık edip etmeyeceği konusundaki kararını öğrenmek istediler. Muhammed, kendisi için endişe duyduğunu, meselenin önemli olduğunu ve başarıya ulaşacakları hususunda emin olması için diğer arkadaşlarının adlarını belirtmelerini istedi. Bunun üzerine adamlar kendileriyle birlik olanların isimlerini teker teker saydılar. Muhammed ise onlara başarılar diledi ve gelecek cuma günü halkın cuma namazından çıktığı sırada isyanı başlatacağını belirtti. (2)

Muhammed b. Kâsım ve Hakem'in adamları, isyancılar ayrıldıktan sonra birlikte doğruca saraya gittiler ve olup bitenleri Hakeme anlattılar. Hakem, onları dinledikten sonra, o gece isyancıların yakalanması için emir verdi. Bir kaç kişi dışında isyancılardan hiç kimse kaçmayı başaramadı. Yakalananlar hapse atıldıktan bir kaç gün sonra Hakem'in emriyle sarayın önünde asıldılar. Burada asılanların sayısı 72 kişiydi (3). Hakem, Abdurrahman ed-Dahil'in oğulları olan amcalarından uzun süredir hapiste bulunan Mesleme ve Umeyye'yi de bu esnada öldürttü.

Fakat bu sert uygulama hadiselere köklü bir çözüm getirmiyordu. Çünkü bu bir gurup insanın idam edilmesi, Emevî idaresine karşı

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 32
(2) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 32
(3) Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 32

olanların kökünü kazımış olmuyor, muhalefetin ancak geçici bir süre bastırılmasını sağlıyordu. Öte yandan bu sert politika sonucu öldürülen kişilerin yakınları da muhalefet guruplarına katılıyordu.

İbn İzarî ve Nuveyrî'nin naklettiğine göre, Hakem bu ayaklanma plânını ortaya çıkardıktan ve elebaşılarını idam ettirdikten sonra bir seri tedbir daha aldı. Daha çok başkent halkına güvenmemekten kaynaklanan bir kaygıyla Kurtuba'yı tahkim etmeye başladı. Surları onardı ve surların etrafa kanallar kazdırdı. Sarayın önündeki bekçileri arttırdı. Bir çok devşirmeyi saray kapısına, oradan ayrılmayacakları şekilde yerleştirdi.(1)

190(806) yılında Hakem, Maride üzerine sefere çıkarak orayı muhasara etti. Hakem'in sarayda bulunmayışını fırsat bilen Kurtubalılar silâhlarına sarılıp Hakem'i devirmek istediler. Esnafa ve şehrin diğer sakinlerine silâh dağıttılar.(2) Burada Hakem'e vekâlet edenler ise başkentteki gelişmeleri Hakem'e bildirmek için bir haberci gönderdiler. Ayaklanmayı öğrenen Hakem, Kurtuba'ya doğru son derece hızla yol alarak üç gün içerisinde Kurtuba'ya ulaştı ve şehre girerek tüccar olan elebaşıyı yakalatarak bazı yardımcılarıyla birlikte idam ettirdi. Bu defa idam edilenlerin sayısı hakkında kesin bir rakam verilmemekle birlikte bunların bir sene önce idam edilenlerin sayısından daha az olduğu kabul edilmektedir.

Bu olay üzerine halk, bu nevi bir hareketin başarıya ulaşmasının zor olduğunu ve çok iyi hazırlanmak gerektiğini anladı. Bundan sonra bir müddet bekleyip yeniden hazırlanmaya başladılar.

3 — İkinci er-Rabad İsyanı (Ramazan 202 / Mart 818):

Birinci isyan teşebbüsünden sonra sessiz bir bekleyiş içinde bir kaç sene geçti. Artık başkent halkının idareye tamamen boyun eğdiği intibaını verdiği bir zaman da Kurtubalılar'ın çoğu yeni bir isyan için hazırlanmış, fırsat beklemeye başlamışlardı. Hareketin merkezi Kurtuba'nın er-Rabad mahallesiydi.

Öte yandan ulema da daha önceki olaylardan dolayı halâ Hakem'e karşı kin besliyordu. Hatta yeni yeni simaların kendilerine katılmasıyla daha da güçlenmişlerdi. Bu yeni simaların başında Yahya b.

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 107; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 37

(2) İbn İzarî, Aynı eser, II, 108

Yahya el-Leysî ile kardeşi Tâlut b. Abdulcebbar, İbn Vezîr(1) ve diğer bazı mühim şahıslar bulunuyordu. Fırsat kollayan bütün bu grupların isyanı için nihayet bir sebep doğdu. Ne var ki bu, aslında Hakem'in dışında cereyan eden basit bir hadiseydi.

Hakem'in memlûklerinden biri, kılıç ustalarından birinin dükkanına giderek bilemesi için kılıcını bırakmıştı. Kılıç ustası kılıcı bilemeye uğraşırken askerle aralarında hakaretleşmeye kadar varan bir tartışma çıktı. Bu arada kılıcını çeken asker demirciyi öldürdü. İşte bu olay halkın ayaklanmasına ve devlete karşı isyan etmelerine sebep olmuştur. Bazı tarihçiler bu isyanı vergilerin artırılmasına bağlamaktadırlar.(2)

Ayrıca aynı gün Kurtuba'da şöyle bir olay daha cereyan etmişti: Hakem avlanmak için şehrin dışına çıkmıştı. Av dönüşü saraya girerken halktan bazı kimseler yolunu keserek, onu protesto ettiler.(3) Hakem burada da yakalattığı on kişiyi hemen astırdı. İşte bu olay da şehirde esmekte olan gergin havayı isyana dönüştürdü.

Halktan bazılarının Hakem'in yolunu kesip onu protesto etmeleri onun da göstericilerin önde gelenlerini astırması hadisesi, memlûkün * demirciyi öldürmesi hadisesiyle birleşerek, isyanın patlak vermesine sebep olmuştur.

İlk olarak, er-Rabadlılar'ın bir kısmı başkaldırdı. Sonra diğerleri silâhlarıyla onlara katıldı. İsyan haberi köşke ulaşınca askerler, Emeviler ve köleler savunma hazırlıklarına başladılar. Hakem, adamlarına silâh dağıttı ve onları sarayın muhtelif yerlerine yerleştirdi.

İsyancılar, çok geçmeden her tarafta askerlerle çatışmaya başlayarak saraya yaklaştılar. Hakem'e karşı harp ilân ettiklerini, bu savaşın ancak onun tahttan inmesiyle kesileceğini bildirdiler. Çok geçmeden Hakem'in sarayı kalabalık bir isyancı topluluğu tarafından kuşatılmıştı.(4) Sarayın çatısından savaşı izleyen Hakem, oradan inip silâhını kuşandı ve askerlerini gayretlendirici sözler söylemeye başladı. Tehlikenin büyüklüğünü anlamış ve ölünceye kadar direnmeye karar vermişti.(5)

(1) İbn Vezir'in, isyancı ulemadan biri olduğunu söyleyen İbnü'l-Hatîb, A'malu'l-A'lam, 15, bu hususta şunları nakleder: «İbn Vezir olarak bilinir. Önceleri Tuleytula'da, oturmuş daha sonra Belûşa'ya yerleşmiş ve orada kâtiplik yapmıştır.»

(2) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 37

(3) Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 37

(*) Memlûk: Devşirme askerlere verilen isim.

(4) İbnü'l-Hatîb, A'malu'l-A'lam, 15

(5) Ahbaru Mecmua, 68; İbnü'l-Hatîb, Aynı eser, 15; Abdülvahid el-Merrakuşî, el-Mu'cib, 20

İsyancılar, var güçleriyle saldırıyorlardı. Hacib Abdülkerim b. Mugîs ve Saray komutanı Futays b. Süleyman'ın çabaları bir fayda vermiyordu. Sarayın düşmesi an meselesiydi. Tam bu sırada Hakem'in komutanlarından Ubeydullah b. Abdullah el-Belensî ile İshak b. el Munzir el-Kuraşi bir plân yaptılar. Buna göre isyancıları arkadan kuşatarak, onları iki taraftan vuracak ve karargâhlarını yakacaklardı.

Bu iki komutan, yanlarına bir miktar süvari alarak süratle köprüye hücum ettiler. Buradaki kuşatmayı kırarak dışarı çıktılar.(1) Remle'ye, oradan Vadi'l-Kebîr'e vararak âsilerin karargâhına geldiler ve burayı ateşe vererek hızla geri dönüp isyancıları kuşattılar.

Tam sarayı düşürmek üzere iken karargâhlarından alevlerin yükseldiğini gören Kurtubalılar geri çekilmek istediler. Fakat arkadan sarılmış bulunuyorlardı. Müthiş bir katliama uğradılar. Bazı tarihçiler burada ölenlerin on binleri bulduğunu zikretmektedirler.(2)

Bu arada kaçan isyancıların peşi bırakılmamış, ya yakalandıkları yerde öldürülmüş veya tutuklanarak saraya getirilmiştir. Üç gün süren bu korkunç çatışmalardan sonra Hakem yakalananların üç yüzünü sarayın önünde, kalanları da vadi üzerinde el-Merc'den el-Masarra'ya kadar tek sıra halinde dizdirerek idam ettirmiştir.

Kurtuba mahallelerinde yaşanan katliam, yağma ve yangınlar üç gün devam ettikten sonra, Hakem çatışmaları sürdürüp, sürdürmemek konusunda komutanarıyla istişare etti. Hacib Abdülkerim b. Mugis artık isyancıların bağışlanmasını teklif ederken, Futays b. Süleyman ve diğer komutanlar sindirme hareketlerine devam edilmesini teklif ettiler. Hakem, Hacib Abdülkerim'in teklifine uyarak, isyancıların üç gün içerisinde aileleriyle birlikte şehri terketmeleri halinde onlara dokunulmayacağını, aksi halde burada kalan isyancıların öldürüleceğini ilân etti. Bu ilân üzerine üç gün içerisinde halk, kalabalık guruplar halinde Kurtuba'yı terk etti. Fakat yine de bazı asker ve çapulcuların saldırılarından kurtulamadılar. Üç günlük sürenin bitiminden sonra Hakem, halkın rahatsız edilmemesi, mal ve eşyalarının korunması hususunda kesin emirler verdi. Şehir sakinlerinin isyanın merkezi olan mahalleden uzak bir bölgeye yerleşmesini istedi.

Bundan sonra Hakem, er-Rabad'ın yıkılmasına, o bölgenin tarla yapılmasına karar verdi.(3)

er-Rabad halkı Endülüs'ün değişik bölgelerine dağıldılar. Bir kısmı boğazı geçip Kuzey Afrika'ya giderek orada yerleştiler. Büyük bir

(1) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 114
(2) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 16; İbn İzari, **Aynı eser**, II, 114
(3) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 16

kısmı da gemilerle İskenderiye'ye geçtiler ve oraya yerleştiler. Abdullah b. Tahir kendilerini oradan sürünceye kadar uzun yıllar orada kaldılar. Halife Me'mun'un valisi olarak Mısır'a gelen Abdullah b. Tahir, İskenderiye üzerine yürüyerek, burayı muhasara etti. Bu durumda teslim olmaya mecbur kalan Endülüslüler şehri terk ederek, liderleri Ebû Hafs Ömer el-Ballût'un komutasında Girit adasına doğru gemilerle hareket ettiler. Adayı fethederek 212(827) senesinde buraya yerleştiler. Girit'te yeni bir devlet kurarak [yaklaşık bir buçuk asır (212-350/827-961)] Bizanslıların burayı yeniden geri almalarına kadar müstakil bir devlet olarak orada yaşadılar.

Tarihçiler, bu tarihten itibaren Kurtuba'daki meşhur isyanın er-Rabad olayı ve Hakem'in de Hakem er-Rabadi olarak meşhur olduğunu zikrederler. Bu savaşa katılan ulema ve takva ehli kişiler ise şehri terke mecbur kaldıkları için çıkıp, Tuleytula bölgesine gittiler. Bir müddet sonra Hakem, bunlara bir mektup göndererek kendilerine eman verdiğini, Kurtuba ve çevresi dışında, memleketin her bölgesinde yaşayabileceklerine dair teminat verdi.(1)

Bu konuda Tarihçi İbnü'l-Hatîb şöyle demektedir: «Bu insanlar her gittikleri memlekette olay çıkardılar. Hatta anlatıldığına göre binlercesi de İskenderiye'ye yerleşmişti. Onlardan biri, bir gün bir kasapla konuşurken aralarında bir tartışma çıktı. Elinde bulunan bir işkembeyi kasabın yüzüne fırlattı ve boğazını sıkarak adamı öldürdü. Olayın büyümesi üzerine kendilerine yardım edilmesi için bağırıp çağırmaya başladılar ve toplanan adamlarıyla şehri yağmaladılar ve ele geçirdiler. Daha sonra sulh yoluyla Girit'e sürülünceye kadar burada yaşadılar.» (2)

el-Merrakuşî ise, önce Girit'e oradan da İskenderiye'ye gittiklerini söyleyerek şöyle diyor: «Sağ kalanlar sürgün edildiler. Onlar da Endülüs'ten çıkarak Akdeniz adalarından Girit'e yerleştiler. Burada bir kaç sene kaldıktan sonra dağıldılar. Bazıları tekrar Endülüs'e döndü, bazıları da Sicilya ve İskenderiye'ye geçtiler.» (3)

Bu olayla ilgili olarak tarihçi Nuveyrî, Abdurrahman b. Muâviye'nin oğlu Umeyye'nin azatlı kölelerinden Bazî(4) isminde birinden bahsederek o esnada hapiste ayakları zincirli olmasına rağmen bu olayda Emevîler'i savunmada büyük bir rolü olduğunu kaydetmektedir. Bazî, Kurtuba halkının devletin kuvvetlerine karşı galip gelmek

(1) İbn İzarî, Lisanu'l-Mağrib, II, 115
(2) İbnü'l-Hatîb, A'malu'l-A'lam, 16
(3) el-Merrakuşî, el-Mu'cib, 21
(4) en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 38. Aynı ismi bazı tarihçiler, Yezid olarak zikretmektedirler.

üzere olduklarını öğrenmiş ve hapishane sorumlusundan, bu savaşta kendine düşen vazifeyi yapabilmesi için izin istemiştir. Hapishane sorumlusu ise sağ kaldığı takdirde savaş bittikten sonra, tekrar hapse dönmesi hususunda kesin söz alarak onu serbest bırakmıştır.

İşte bu azatlı köle hapisten çıkarak çetin bir savaş yapmış ve Rabadlılar yenildikten sonra tekrar hapishaneye dönmüştür. Daha sonra bu olaydan haberdar olan Hakem, onu hapisten çıkarmış ve kendisine ihsanda bulunmuştur.(1) Bu isyandan sonra Hakem'in idam ettirdiği kimseler arasında meşhur âlim Yahya b. Yahya el-Leysî de bulunuyordu. Meşhur fakihlerden biri olan Tâlut b. Abdulcebbar el-Meafirî de sürgün kararı alınanlar arasındaydı.(2)

Fakat bu zata vatanını terk etmek çok ağır gelmiş olmalı ki, tanıdıklarından birinin yanında saklanmayı tercih etmiştir. Burada bir sene kadar kaldıktan sonra, Hakem'in yakınlarından biri olan Ebû Bessam adındaki başka bir dostunun yanına geçmek istemiştir. Ne var ki Ebû Bessam onu Hakem'e ihbar etmiş ve yakalatmıştır. Huzuruna çıkarıldığında ona hakaret eden Hakem, daha sonra isyandan bu yana bir seneyi nasıl geçirdiğini sormuş, o da başından geçenleri anlatmış ve Ebû Bessam'ın kendisini çekemediği için yakalattığını belirtmiştir. Bu cevap üzerine Hakem, Ebû Bessam'a kızmış ve onu saraydan uzaklaştırarak, Tâlut'u affetmiş ve yanına almıştır.(3)

er-Rabad olayından sonra Hakem, dört sene kadar daha yaşadı. Bu süre içerisinde Kurtuba'da herhangi bir huzursuzluk görülmedi. Daha sonra gelen halefleri de onun er-Rabad'ın yerini boş bırakma fikrine uydular ve IV. (X.) asrın sonlarına kadar yaklaşık iki yüz sene bu bölge yerleşmeye kapalı tutuldu.

4 — Tuleytula İsyanı (Vak'atu'l-Hufra):

Tuleytula şehri, Endülüs yarımadasında devlete karşı isyan eden şehirlerin başında geliyordu. Bunda, şehrin Tazo (et-Tâc) nehri sahilinde yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş olup etrafını çevreleyen surların geçit vermemesi gibi stratejik özelliklerinin yanı sıra daha önce Vizigot Devleti'nin başkenti olması gibi tarihi hususiyetinin de önemli bir rolü vardı.

Bunlara, şehir nüfusunun çoğunun müslüman Araplardan olmayıp, İslâm'a sonradan girmiş bulunan ve bazılarının samimiyetinden

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 38

(2) Bu zat ulema arasında saygı duyulan bir kişiydi. Medine'ye göç ederek burada Mâlik b. Enes'den ders aldı ve ders okuttu. Dindar bir kimseydi. Bkz. Abdülvahid el-Merrakuşî, el-Mu'cib, 21

(3) Abdülvahid el-Merrakuşî, Aynı eser, 21-22

şüphe duyulan İspanyollar tarafından oluşturulduğu da eklenirse Tuleytulalılar'ın isyan etmeleri için yeterli sayıda sebep bulunduğu görülür.

Bu isyanlarda ayrıca İslâm hâkimiyetini istemeyen Hristiyanların rolü olduğunu da kaydetmeliyiz.

Tuleytulalılar'ın bu isyan alışkanlıklarını belirten İbn Haldun bu hususta şöyle demektedir: «*Tuleytula halkı şehirlerinin istihkâmlarına olan güvenlerinden ötürü devlete karşı sık sık isyan ederlerdi. İtaatları zoraki idi. Bunun üzerine Hakem onların icabına baktı.*»*(1)*

Hakem'in tahta çıkışından sonra henüz bir yıl geçmişti ki, 181 (797) Ubeyde b. Humeyd adında biri Tuleytula'da isyan etti. Hakem bu olay üzerine, aslen Huesca şehrinden bir İspanyol olan komutanı Amrûs b. Yusuf'u isyanı bastırmak için görevlendirdi. Amrûs, bu zatla bir kaç defa çatışmaya, girdiyse de kesin netice alamadı. Bunun üzerine şehir halkından bazılarıyla haberleşerek Ubeyde'yi kendisine teslim etmelerini istedi ve onlara bu iş karşılığında çeşitli vaadlerde bulundu. Bu şahıslar da Ubeyde'yi öldürerek kellesini Amrûs'a teslim etmek üzere harekete geçtiler. Amrûs bu sırada Talavera (Talabire)'da bulunuyordu. Ancak bu kişilere düşman olan Tuleytulalı bazı Berberîler olayı haber alınca pusu kurarak bunları öldürdüler. Amrûs daha sonra Hakem'e Ubeyde ve onun yüzünden öldürülen kimselerin kellelerini gönderdi ve olanları bildirdi. Böylece isyanın başı ezilmiş oldu. Fakat Tuleytula, isyan ateşini alevlendiren faktörleri barındırmaya devam ediyordu. Hatta Ubeyde b. Humeyd'in öldürülmesinden sonra bile buranın ahalisi Hakem'e bağlılıklarını beyan etmemişlerdi. Bununla beraber Hakem'in, ne suretle olursa olsun, burada kesin hâkimiyet sağlaması gerekiyordu.

Hakem bu konuda, isyanı başarılı bir plânla bastıran Amrûs b. Yusuf'un ikinci bir gizli harekâtla şehirde devletin kesin hâkimiyetini sağlayabileceğini düşünüyordu. Çünkü aslen Tuleytulalı bir İspanyol olan Amrûs'un şehir halkının güvenini kazanması zor değildi. Amrûs'u Tuleytula'ya vali tayin etti ve kendisinden şehirdeki isyancı, ayrılıkçı unsurları münasip bir yolla ortadan kaldırmasını istedi.

Amrûs, kısa zaman sonra Tuleytula'ya doğru yola çıktı. Tuleytula'ya yaklaşınca bütün hünerini kullanarak halkın kendisini karşılamasını ve şehre kabul etmesini sağladı.(2) Şehre girdikten sonra halkla iyi ilişkiler kurmakta ve onların güvenini kazanmakta zorluk çekmedi. Amrûs'un, Tuleytula'ya vali tayin edilmesi münasebetiyle halka

(1) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 126
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 104

hitaben bir mektup gönderen Hakem, mektubun bir yerinde şöyle diyordu:

«Falan kişiyi size vali seçmiş bulunuyorum. Sizden birisi olan bu zatı benimseyesiniz ve idareden memnun kalasınız diye seçtim. Hakkınızda iyi şeyler düşündüğümü bilesiniz diye eski kötü görevlilerden sizi kurtardım...»(1)

Şehir halkı Amrûs'a ısındı ve onu benimsedi. O da halka iyi muamele etti. Emeviler'in yerine onların düşüncelerine önem verdi ve Emeviler'e itaat mecburiyetini kaldırdı. Böylece halk ona daha çok bağlandı ve güvendi.

Amrûs, ilk önce kendisini emniyete almak için köprü kapısı üzerinde halkın yeniden isyan etme tehlikesine karşı kendisi için kale kadar sağlam bir saray yaptırmayı düşündü. Bu düşüncesinin halkın büyük çapta yararına olduğunu anlatarak, onlara şöyle dedi:

«Sizinle idareciler arasında çıkan anlaşmazlıkların sebebi, onların sizinle yaşamalarıdır. Ben sizin iyiliğinizi düşünerek bir bina yaptırıp, benim ve maiyetimin orada ayrı yaşamasını düşünüyorum».(2)

Halk Amrûs'un bu teklifini kabul etti. Şehrin ortasında sağlam surlarla çevrili bir saray yapıldı.(3) Amrûs, bundan sonra Hakem'e gizlice haber göndererek yaptırdığı sarayın tamamlandığını belirterek şehrin umumî durumunu bildirdi ve ordunun başına geçerek Tuleytula'ya gelmesini istedi.

Hakem, Tuleytula'ya gideceğini halkın bilmesini istemiyordu. Bunun için sınır şehirlerinden bir valinin mektup yazarak merkezden yardım istediğini ve bunun için oraya gideceğini açıkladı.

Ordusunu hazırlayarak mühim komutan ve devlet erkâmından bazılarını maiyetine vererek oğlu Abdurrahman'ı ordunun başına getirdi. Kurtuba'dan hareket eden ordu Tuleytula'yı biraz geçtikten sonra durdu. Abdurrahman, merkezden yardım isteyen validen bir mektup aldığını, tehlikenin atlatıldığını ve yardımın gelmesine gerek kalmadığının bildirildiğini belirtti ve orduya geri dön emri verdi.(4)

Bütün bu olanlardan haberdar olan Amrûs, Abdurrahman'ın ordusu şehre yaklaşınca halka, kimsenin onları karşılamak mecburiyetinde olmadığını, ancak kendisinin hükümdarın oğluyla görüşmek istediğini, isteyenin kendisiyle gelebileceğini bildirdi. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri onunla birlikte çıkmaya karar verdiler. Şehrin

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 33
(2) Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 33
(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 104
(4) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 33

dışında bekleyen ordüyu kalabalık bir heyet halinde ziyaret edip, Emir'in oğluna hoş geldin, dediler. Abdurrahman onlara ihsanlarda bulundu. Onlar da Abdurrahman'ın lütfedip şehirlerini ziyaret etmesini istediler. Bütün bunlar Amrûs'un planı doğrultusunda gelişiyordu. Bu rica üzerine Abdurrahman ordusuyla birlikte şehre girdi ve Amrûs'un yaptırmış olduğu saraya yerleşti.

Halkın ileri gelenleri birer ikişer gelip Abdurrahman'ı ziyaret ediyorlardı. Nitekim kısa bir süre sonra Amrûs eşrafı, şehrin şeref misafiriyle bir yemeğe davet eti. Yine verilen bir talimata göre, izdiham olmaması ve giriş çıkışın kolaylığı için ziyaretçilerin bir kapıdan girip, başka bir kapıdan çıkmaları isteniyordu.

Amrûs, davetlilerin giriş ve çıkış kapısı arasında mutlaka üzerinden geçmek zorunda kalacakları bir yere geniş bir çukur kazdırmıştı. Davet sırasında tasarladıkları plân harfiyyen uygulanmaya başlandı. Davetliler kapının birinden girip diğerinden çıkıyorlardı. İşte bu arada çukurun bulunduğu noktaya geldikleri zaman görevli askerler onları yakalıyor, kafalarını uçurup bedenlerini çukura atıyorlardı. Fakat geç saatlerde gelen bir kişi kimseyi göremeyince halkın nerede olduğunu sormuş ve kendisine onların bu kapıdan girip ötekinden çıktıkları söylenmişti. Oradan çıkarken kimseyi göremediğini söyleyen adam durumu anladı ve dışarı çıkarak olup bitenleri halka anlattı. Böylece o saate kadar gelmemiş olanlar ölümden kurtuldular.(1)

Hakem ve Amrûs'un tasarladıkları Tuleytula eşrafından kurtulma planı, yedi yüz veya beş bin üç yüz kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır.(2)

Bu olaya daha sonraları Vak'atu'l-Hufra (Çukur Hadisesi) denilmiştir. Bu olayın şehir halkı üzerindeki tesiri büyük olmuştur. Hiç değilse on beş senelik bir süre için isyan düşüncesini onların kafasından silmiştir. Bazı tarihçiler de bu olayı er-Rabad olayına ilave olarak Hakem dönemini karakterize eden katılık ve şiddetin bir işareti saymaktadırlar.

---

(1) Nuveyri, (Nihayetu'l-Ereb, XXII, 34) Bu katliamın henüz bitmeden ortaya çıkarılışı hususunda mantıksız veya kabule şayan olmayan bir sebep ileri sürerken, İbnü'l-Hatib, «Sarayın üstünden yükselen buharları gören bazı davetliler, bunun yemek buharı değil de kan buharı olduğunu anladılar ve bu suretle durum anlaşıldı» demektedir. Bkz. A'malu'l-A'lam, 15

(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 104; İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 15

5 — Saragossa İsyanı:

Tuleytula gibi sık sık isyanlara sahne olan şehirlerden birisi de Saragossa idi. Saragossa'da isyan için gerekli olan bir takım coğrafî ve sosyal sebepler mevcuttu. Bunların başında, bu şehrin başkent Kurtuba'dan uzak bulunması, Kuzey sınırında düşman akınlarına sık sık hedef olmasıyla, nüfus yoğunluğunun İspanyollardan meydana gelmesi gibi unsurlar gelmekteydi.

İşte bu ana sebepler ve bunları besleyen ikinci derecedeki sebepler, Saragossa'nın bir isyan merkezi haline gelmesine yol açmıştır.

Hakem döneminin başlangıcında, bu şehirde Ebu'l-Haccac olarak bilinen Behlûl b. Merzuk adında birinin başını çektiği bir isyan oldu. Behlûl 181(797) yılında Saragossa'ya girip burasını ele geçirdi. Yine bu sırada isyan hareketinden daha önce bahsedilen Emir Abdurrahman'ın oğlu Abdullah el-Balensi, kardeşine karşı ayaklanmış ve Frank kralı Şarlman'dan yardım istemişti. Şarlman kendisine yardım edemeyeceğini bildirince tekrar Endülüs'e dönen Abdullah, Saragossa bölgesine geldi ve Huesca şehrini işgal etti.(1) Ancak daha sonra Behlûl karşısında tutunamayarak, burayı boşaltıp, asıl ikamet yeri olan Valencia şehrine çekildi. Daha sonra burada kardeşinin oğlu olan Hakem ile sulh yapmak mecburiyetinde kaldı.

Böylece Behlûl b. Merzuk, Saragossa ve çevresini hâkimiyeti altına almış oldu. Bunun üzerine Emevî Devleti'nin tanınmış komutanlardan olan Abdülkerim b. Mugis ve Abdülmelik b. Mugis adında iki kardeş, Behlûl'ü Saragossa'dan çıkarmak için harekete geçtiler. Bazı tarihçiler bu iki komutanın Hakem'in emriyle değil de Behlûl ile aralarındaki şahsî anlaşmazlık sebebiyle kendi kararlarıyla böyle bir harekete giriştiklerini belirtmektedirler.(2)

Yaptıkları ilk çarpışmada mağlubiyetten kurtulamayan bu iki kardeşin başarısızlığını müteakip, Kurtuba'dan gelen kuvvetlerin yardımıyla Saragossa geri alınabildi. Behlûl bu bölgeden çekilerek kuzeyde bulunan İspanyol Aragon devletine sığındı. Ancak kısa bir müddet sonra 184(800) tekrar Tuleytula'ya dönerek Huesca'yı yeniden işgal etti.

Bu sırada Hakem Tuleytula olayının meşhur adamı olan Komutan Yusuf b. Amrûs'dan bu konuda da yararlanmayı düşündü ve ona Tuleytula'dan çıkıp Saragossa'ya giderek Behlûl b. Merzuk'u ele ge-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 103; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb. XXII, 28

(2) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 102

çirmesini emretti. Yusuf, derhal 186(802) harekete geçti ve yaptığı çetin bir savaştan sonra Behlûl'ü öldürdü. Bu seferden sonra Huesca'daki İspanyol asıllı kimselere Kurtuba idaresine karşı giriştikleri mükerrer ayaklanmalardan ötürü bir takım cezalar verdi.

Öte yandan Amrûs, aynı yıl Saragossa ve Barselona şehirleri arasındaki yol üzerine Sağlam bir kale yaptırdı. Bu kaleye daha sonra oğlu Yusuf'u askerî muhafızlarla birlikte yerleştirecek ve bunun çevresine daha sonra Tudela (Tutliye) denilen şehir kurulacaktır. Amrûs'un Huesca'yı da tahkim ettiği ve bir yakınını buraya yerleştirdiği söylenmektedir.(1) Böylece kuzeydeki olaylar, Amrûs'un hayatta bulunduğu sürece (196/812) durmuş oldu. Bu sırada Hakem, Amrûs'un bölgedeki gücünden rahatsız oldu ve emrindeki kuvvetlerle, devletten kopmasından endişeye kapılarak; Abdülkerim b. Mugîs'i, onun Kurtuba hükümetine karşı olan görevlerini ihtiva eden bir mektupla birlikte göndermek ihtiyacını duydu. Amrûs ise bu durumu hoş karşılayarak Emir'e olan bağlılığını ispat etmek için Kurtuba'ya gitti.

6 — Maride İsyanı:

Bu isyanın elebaşısı olan Asbağ b. Vansûs, şehri işgal edip buranın valisini kovduğu için Hakem 190(806) yılında bu şehre bir sefer düzenledi ve şehri kuşattı. Fakat daha önce de zikrettiğimiz gibi Kurtuba halkının idam edilen yetmiş iki âsinin intikamını almak için ayaklanması üzerine Hakem, muhasarayı kaldırarak geri döndü ve ayaklanmayı bastırdı.

Hakem bundan sonra, hâla isyanını sürdürmekte olan Maride'ye karşı yeniden sefere çıktı. Asbağ'ın ayaklanma sebepleri hakkında İbn İzari şöyle demektedir: «Asbağ'ın isyan sebebi, düşmanlarından birinin Hakem'e giderek, Onun aleyhinde ithamlarda bulunması, sonra da gelip Asbağ'a halifeyi kötülemesi, ondan sakınmasını söylemesi ve söyledikleriyle halifenin onu cezalandıracağı intibaını vermesidir. Böylece Asbağ, düşmanının bu oyununa gelmiş ve Maride'ye girerek burada isyan etmiştir.»(2)

Bu bilgiden anladığımıza göre, ismini bilemediğimiz bir düşmanı Asbağ ile Hakem'in arasını açmış, bunun sonucu olarak da Asbağ isyan etmiştir.

Maride'ye yedi yıl boyunca aralıksız seferler yapan Hakem, sonunda halkın, orduya şehrin kapılarını açarak sulh istemesi üzerine

(1) Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, IV, 102
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 108

burayı fethedebildi (197/813). Böylece Maride isyanı fiilen sona ermiş oldu. Fakat bazı tarihçiler Asbağ'ın, isyanın bittiğini zikrettiğimiz 197 (813) yılına kadar isyana devam ettiğini, bu tarihte Hakem'in ona eman vermesi üzerine Maride'yi boşaltıp, Hakem'in safına geçtiğini ve bundan sonra da Kurtuba'da oturduğunu zikretmektedirler.(1) Buna rağmen bir gurup tarihçi de Maridelîler'in 194(810) yılında Hakem'e karşı yeniden isyan ettikleri Hakem'in de bunun üzerine şehri zaptettiğini de çok kişiyi esir alıp öldürdüğünü ve daha sonra Kurtuba'ya muzaffer olarak döndüğünü kaydetmektedir.(2)

Kaynaklardaki bu, rivayetleri, yeni bazı tarihçiler de doğrulamaktadır. Meselâ Levi Provencal, Asbağ'ın 192(808) yılında öldüğünü ve isyanın onun ölümüyle bitmeyip, Hakem'in 197(813) yılında bastırıncaya kadar devam ettiğini kabul etmektedir.

Bütün bu rivayetlerden şu sonuç çıkarılabilir. Tarihçiler *Maride İsyanı*'nın 190 yılında başlayıp 197 yılında sona erdiği hususunda ittifak etmektedirler. Fakat bu ayaklanmanın sonuna kadar Asbağ'ın veya bir başkasının komutasında devam ettiği hususunda ihtilaf vardır. Biz, bazı kaynakların zikrettikleri Maride halkının 194 yılında yeniden isyan ettikleri tarzındaki delile dayanarak bu tarihte ayaklanmayı başka bir komutanın sürdürmüş olabileceğini daha doğru olduğuna inanıyoruz. Çünkü, bu isyanın öncüsü, baştan sonuna kadar Asbağ olsaydı, tarihçiler, Maridelîlerin tekrar isyan ettiklerini söylemeye ihtiyaç duymaz ve bu hareketi birincinin devamı kabul ederlerdi. (3)

7 — Diğer İsyanlar:

Yukarıda bahsetiğimiz geniş çaplı isyanlardan başka, Hakem zamanında etkisi ve önemi pek fazla olmayan bir kaç ayaklanma daha vardır. Bunlardan biri, Cabir b. Lebîd'in Jean bölgesinde başlattığı ve bastırılmak için de Hakem'in, herbirine iki yüz süvari vererek gönderdiği on komutanın henüz büyümeden bastırdıkları isyandır. Diğeri ise Berberîlerin Moron'da küçük çaplı isyanı olup, derhal bastırıldı. Hakem'in, komutanlarının gidip isyancıların kellesini getirinceye kadar oturduğu yerden kalkmadığı rivayet edilen isyandır.

Tarihî kaynaklar ayrıca Hakem döneminde Beja şehrinde 191 (807) yılında meydana gelmiş olan bir isyandan da bahsetmektedirler.

(1) İbn İzarî, Aynı eser, 108
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 127; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 36
(3) Levi Provencal, Hictoire de l'Espagne Musulmane, IV, 102

Kaynaklara göre bu isyanın elebaşısı Hazm b. Vehb idi. Bu zat kendine bağlı kişilerle birlikte Leşbune şehrini işgal etti. Olaydan haberdar olan Hakem, kalabalık bir ordu ile isyancıların üstüne yürüdü ve onları muhasara ederek teslim olmaya zorladı. Sonunda isyancıların canlarını bağışladı, sulh ve itaat şartı ile onlardan rehineler alarak Kurtuba'ya döndü.(1)

d) Hakem ve Kuzeyde Küçük İspanyol Devletleri:

Hakem, aynı zamanda Kuzeyde bulunan küçük İspanyol devletlerine karşı yaptığı gazaları da durdurmadı. Hatta ileride de görüleceği gibi, bu gazâlarını Frank topraklarına kadar devam ettirdi. Her birinin ayrı bir özelliği olduğu için, her iki konuya Endülüs Yarımadasında gazâ ve Franklar'la ilişkiler olarak ayrı ayrı bahisler ayırmak istiyoruz.

Arap kaynaklarında, Kurtuba hükümdarlarının Kuzeydeki düşman bölgelerine tertipledikleri gazalardan bahsedilirken muğlak ifadeler kullanılagelmiştir. Bu ya yeterli bilgi bulunamamasından veya bu bölgedeki isimlerin şahıs ismi mi, yoksa yer ismi mi olduğunu kestirmenin zorluğundan ileri gelmektedir.

Bu yüzden araştırmacılar, bu konuları incelerken genellikle yabancı kaynaklara bağlı kalmışlardır.

Hakem, kuzeydeki küçük İspanyol Devletlerine karşı ilk seferini, tahta çıktığı yılın (180/796) başında yaptı. Arap kaynakları, bu seferin Hacib Abdülkerim b. Abdülvahid(2) veya İbn Mugîs komutasında büyük bir ordu ile yapıldığını kaydetmektedirler. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, bu seferde müslümanlar, Ebru vadisini takibederek ilerlemiş ve Calahorra şehrini fethettikten sonra, kuzeye doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Daha sonra, Asturias bölgesini ele geçiren ordu, büyük ganimetler elde etmiştir.(3)

Arap tarihçileri, bu sefer konusunda genel bilgiler dışında malumat vermezler. Meselâ İbn İzari, bu konuda şunları nakletmektedir:

«Abdülkerim, sınırda önemli bir bölgeyi ele geçirdi. Sonra, yoluna devam ederek sahil kesimini de işgal etti. Burada orduyu üç kısıma ayırarak her birinin başına bir komutan tayin etti. Tesbit edilen bölgelere ayrı ayrı ilerlemelerini emretti. Yolda pek çok ganimet elde ederek, tahkim edilmiş bir körfeze kadar ilerlediler. Yöre halkı, bütün var-

(1) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 36

(2) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 26; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 102

(3) Nuveyri, **Aynı eser**, XXII, 27

lığı ile buraya sığınmıştı. Ordu burayı fethederek pek çok ganimet elde etti.» (1)

Aradan geçen beş yıl boyunca Hakem, iç isyanlarla ve Frankların Endülüs topraklarına düzenlediği saldırılara karşı koymakla meşgul oldu. Franklar, bu saldırıları sonunda 185(801) Barselona şehrine girmeyi başardılar. Frankların ilerlemelerine rağmen Hakem, Galicia bölgesine bir karşı taarruz düzenledi ve burayı geçerek Barselona'ya doğru ilerledi. Şehrin fethine teşebbüs edilmeyen bu taarruzda, ordu Barselona'nın surlarına kadar geldikten sonra düşmana göz dağı vererek Kurtuba'ya döndü.(2)

Bu tarihten iki yıl sonra (187/803), Abdülmelik b. Mugis, Elbe ve Alava bölgesine bir akın daha düzenledi. Ancak bunun tafsilatı hakkında bir şey bilinmemektedir(3). 192(808) yılında Hişam b. Hakem komutasında Cillikiye (Galicia) bölgesine bir başka sefer daha düzenlendi. Bu seferde, Portekiz Devleti'nin elinde bulundurduğu toprakların bir kısmına girilerek fethedildi ve zaferle dönüldü.(4)

İki yıl sonra (194/810) Hakem, Vadi'l-Hicara (Guadalajara) bölgesinde bulunan müslüman esirleri kurtarmak için bizzat kendisinin komuta ettiği bir sefer düzenlemiştir.

Arap tarihçilerinin naklettiğine göre şair Abbas b. Nasih, sınır bölgesinde yaptığı bir gezi sırasında Vadi'l-Hicara'ya geldiği zaman bir kadının şunları haykırdığını duymuştur.

«Kurtar bizi Hakem! Bizi ihmal ettin, düşmana esir olduk.»(5) Şair Abbas, bu figanın etkisinde kalarak bir şiir yazmış ve onu Hakem'e takdim etmiştir. Bu şiirin bir kısmı şöyledir:

«Vadi'l-Hicara'da, hüzün dolu bir şekilde dolaşıp durdum.
Değişiklik arzetmeyen yıldızlara uydum.
Ey Ebu'l-Asî! Gece gündüz keşkerle yürüyen bineğimi sana döndürdüm.
Bütün dünya kadınlarının yardımına koşan sen!
Bana yardım etmeli ve kurtarmalısın.»

---

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 103
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 125
(3) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 113
(4) Levi Provencal, Aynı eser, IV, 113
(5) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 109. Çeşitli kaynaklar bu cümleyi değişik olarak vermektedirler. el-Makkarî, kadının şöyle dediğini zikretmektedir: «Kurtar bizi Hakem! bizi ihmal ettin. Düşman bizi çiğnedi, yetim ve köle yaptı.» Nefhu't-Tîb, I, 321; Ahbaru Mecmua müellifi de kadının: «Kurtar bizi Hakem! Bizi unuttun ve düşmana bıraktın» dediğini kaydetmektedir.

Hakem bunları duyunca çok mütessir oldu ve derhal bu bölgeye sefer yapılacağını ilan etti. Hakem bu seferinde bölgeyi fethetti, zindanları yıkarak bir çok esiri kurtardı. Sonra şair Abbas'dan kendisine o esir kadını göstermesini istedi. Şair, kadını gösterince Hakem:

«Kadına sor bakalım, Hakem kendisini kurtarmış mıdır?» dedi. Kadın ise:

«Vallahi kalplerimizi fethetti, düşmanı kahretti ve kimsesizleri kurtardı. Allah da kendisine yardım etsin ve desteklesin» dedi. Hakem, bu cevaptan memnun oldu, ve şöyle dedi:

«Ey Abbas! Uzaklığa rağmen onun sesine cevap verdiğimi,
Muzaffer ordulara komuta ettiğimi görmedin mi?
Arzuları gerçekleştirdim, acıları dindirdim.
Meşakkati kaldırdım ve çaresize yetiştim.»(1)

Nihayet 200(816) yılında küçük İspanyol devletlerinin bulunduğu Kuzey Endülüs bölgesine Hakem döneminin son seferi düzenlenmiştir. Arap tarihçileri, bu seferin sadece Erûn Vadisi'ne(2) yapıldığını zikretmekle yetinmektedirler. Araştırmacılar, bu vadi veya nehrin nerede bulunduğu hususunda ihtilâf halindedirler. Bu tarihçilerin bir kısmı, bu nehrin Naharon Nehri olduğu tarzındaki kanaatlerine dayanarak onun Galicia(3) bölgesinde bulunduğunu söylerken diğer bir kısmı da bu nehrin, Oroncillo(4) nehri olduğu düşüncesiyle, Ebro Vadi'sine yakın bir yerde, Galicia bölgesinin doğusunda bulunduğunu ileri sürmektedirler.

Gerçek şudur ki, çağdaş tarihçilerin zikrettikleri her iki bölgede de, sözü edilen bu nehrin adına benzer isimlerin bulunması, bu nehrin nerede olduğu hususunda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktadır. Her ne kadar İbn Haldun, o sırada Arapların savaştıkları krallığın, Cillikiye krallığı olduğundan bahsetmekte ise de, bu rivayet duruma kesinlik getirecek nitelikte değildir. Çünkü o sırada Cillikiye kralı, Müslümanlarla savaşmak üzere başka bir bölgeye geçmiş de olabilir. Kaldı ki, İbn Haldun da bu nehrin adını zikretmemekte, sadece:

«Hakem, h. 200 yılında ordusunu Hacib b. Mugis ile birlikte sefere gönderdi. Cillikiye kralı, büyük bir ordu ile bunlara karşı çıktı.

(1) el-Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 322
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Mugrib**, II, 112
(3) Bu görüş Dozy'nin eserinde yer almaktadır. Bkz. **Histoire des Musulmanes l'Espagne**, II, 224; Ayrıca, Dihipo gibi diğer tarihçiler de bu görüştedirler.
(4) Levi Provencal da bu görüşe yer vermektedir. **Histoire de l'Espagne Musulmane**, IV, 114

İki taraf nehir üzerinde karşı karşıya geldiler ve burada günlerce savaştılar. Müslümanlar daha üstün savaşıyorlardı. Çarpışmalar on üç gün sürdü. Sonra günlerce yağmur yağdı ve nehir taştı. Müslümanlar da zaferle geri döndüler» demekle yetinmektedir.

Her halukârda kesin olarak bildiğimiz şey, Müslümanların ilk çarpışmalarda galip geldiği ve düşmanı Erûn nehrine kadar geri çekilmeye mecbur ettiğidir. Fakat bu günlerde yağan yağmur, nehrin kabarmasına ve iki ordu arasında bir set oluşmasına sebep olmuştur. Komutan Abdülkerim, geçmek için elverişli olan yerlerden nehri karşıya geçmeyi denemiş, bu sırada irili ufaklı çok sayıda çarpışmaya girişmiş fakat kesin sonuca ulaşamamıştır.

Düşman ordusu, Müslümanların nehri geçmesini önlemek maksadıyla nehrin karşısına ağaç ve taşlardan setler yapmış, hatta hendekler kazmıştır. Geçilmesi güç olan bu engellerin yanısıra yağan şiddetli yağmurlar da müslümanların, onları takip etmesine mani olmuştur.

Bu savaşı teferruatıyla anlatan tek tarihçi İbn İzarî'dir. Müslümanlar'ın sefere hazırlanması ve savaş bölgesine varmalarını ayrıntılarıyla anlatan İbn İzarî savaşın seyri konusunda da şunları naklet-mektedir:

«Sabah olunca Abdülkerim, vadinin geçitlerine hücum etti. Düşman ise bu geçitleri tutarak müslümanların saldırılarına karşılık veriyordu. Müslümanlar, çetin bir savaş yaptılar. Düşman geri çekilerek nehrin karşı kıyısına çıktı. Geçitlerdeki kuvvetlerini takviye edip, karşı kıyıyı ağaçlarla kapatıp hendekler açtılar. Bu arada başlayan şiddetli yağmur iki tarafın da gücünü kırmıştı. Bunun üzerine Abdülkerim zor durumda kalmamak için zilkâde ayının 7'sinde geri çekildi.» (1)

Bu seferden sonra Hakem, vefat edinceye kadar geçen altı sene içinde başka bir sefere çıkmadı. Bu durumu iki taraf arasında yapılan bir barış antlaşmasına ve karşılıklı olarak buna uyulmasına bağlaya biliriz.

---

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 112-113. Nuveyrî ise, bu hususta şunları zikretmektedir. «Frank'lar hezimete uğradılar. İleri gelenlerinden bir kısmı esir alındı. Bunun üzerine nehrin gerisine çekildiler ve müslümanların geçmesine mani oldular. Onüç gün savaşla geçti. Sonra yağmurlar yağdı ve nehir taştı. Nehri geçmek imkânsız hale geldi. Bunun üzerine Abdülkerim geri döndü.» Nihayetu'l-Ereb, XXII, 39-40

e) Hakem Devrinde Endülüs Emevi Devletinin Franklar ile Münasebetleri :

Daha önce Abdullah el-Balensî'nin, amcası Hakem'e karşı isyanından bahsederken, Abdullah'ın Endülüs'ü veya en azından bir kısmını ele geçirmek hususunda Şarlman'dan yardım almak düşüncesiyle Frank kralına gittiğini ve fakat Şarlman'ın da bu teklifi kabul etmediğini anlatmıştık. Şarlman, Saragossa'yı ele geçirme teşebbüsünde istediği neticeyi alamayacağı endişesiyle, Endülüs'te komşusu olan Emevi Devletine karşı yeni bir teşebbüste bulunmayı reddetti.

Abdullah el-Belensî, bir müddet kaldıktan sonra Şarlman'ı yardım etmeye ikna edemeden, Frank topraklarını terketmek zorunda kaldı.

Yıllar sonra Şarlman, Barselona'ya karşı yeni bir hücuma geçmiştir. Bu arada şunu belirtelim ki, Arapça kaynaklar Barselona saldırısından önce, Endülüs'e karşı yapılmış bir Frank saldırısından bahsetmezken, yabancı kaynaklar, Franklar'ın iki defa Endülüs'e sefer düzenlediklerini kaydetmektedirler. Bunlardan ilkinin, 182(798) senesinde Akitania Kralı Louis ile Şarlman'ın oğlunun, Gerona (Cirûne) şehrine, ikincisini ise 184(800) yılında iki hudut şehri olan Lerida (Laride) ve Huesca şehirlerine olduğu belirtilir. Fakat aynı kaynaklar, Franklar'ın, her iki saldırıdan da bir sonuç alamadıklarını kaydetmektedirler. Her halukarda, bu iki hadise vukubulmuş olsun veya olmasın burada kayda değer olan husus, bu yılların 185(801)'de Barselona'ya yapılan hücumun hazırlıklarının yapılmasıyla geçmiş olmasıdır.

Öte yandan Barselona'nın 185(801) yılında Frankların eline geçtiği düşünülürse, ilk akla gelen tarih bu şehre yapılan Frank saldırısının da aynı yıl içinde yapılmış olmasıdır. Fakat bazı tarihçiler, Barselona'nın müslüman valisinin Frank kuşatmasına karşı iki yıl direndiğini zikrederler. Bu rivayetler dikkate alınırsa Frankların bu şehre 185(801)'de değil de, 183(799) tarihinde saldırmaya başladıklarını kabul etmek gerekir. Bu konuda İbn Haldun, fazla bilgi vermeyip, sadece:

«Franklar 185(801) yılında Barselona'yı ele geçirdikleri için, müslüman askerler şehirden çekilmek zorunda kaldılar.» (1) Nuveyrî ise:

«Franklar sınır muhafızlarını oraya taşıdılar. Bunun sebebi de Hakem'in, amcasıyla savaşmakla meşgul olmasıydı» (2) demekle yetinmektedir.

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 125
(2) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 30

Bu saldırı konusunda yabancı kaynaklarda da özetle şu bilgilere rastlıyoruz:

Büyük bir Frank ordusu Barselona'ya doğru ilerleyerek burayı muhasara etti. Fakat ele geçiremedi. Bunun üzerine Şarlman'dan yeni kuvetler göndermesini istediler. Bu arada İbn Hayyan'ın, ismini Sadûn er-Ruaynî olduğunu zikrettiği Barselona (Barcelona) valisinin de Frank muhasarasına karşı direndiğini, ancak Kurtuba'dan hareket eden ordunun, doğruca Barselona'ya gitmek yerine, Elbe bölgesindeki bazı kaleleri fethetmekle meşgul olması üzerine Barselona savunmasız kaldı ve kolayca teslim oldu.

Arap tarihçiler ise, bu tarihte şehrin Frankların eline geçtiğini kabul etmekle birlikte bu sonucun, o sırada Hakem'in isyanlarla meşgul olması ve Frank tehlikesini pek önemsememesinden kaynaklandığını belirtiyorlar. Bu olaydan sonra Hakem ile Şarlman arasında bir barış antlaşması yapılmış ve böylece, bir süre için sınırda sükûnet sağlanmıştır. Fakat bu sessizlik sadece kısa bir süre için olmuştur. Nitekim Şarlman, Hakem'in karşı karşıya bulunduğu bir takım iç problemlerden istifade etmeye kalkışacak ve 193(809) yılında başarısız da olsa İslâm hâkimiyetindeki, Tortosa'yı işgale kalkışacaktır. Aynı zamanda Hakem de, iç meselelerini hallettikten sonra, Franklar'ın bu hareketine karşı sert tepki gösterecek ve Barselona bölgesine bir ordu göndererek buradaki Frank kuvvetlerini ezecektir.

Bazı yabancı tarihçilerin Franklar'ın Tortosa şehrini ele geçirdiklerini iddia etmelerine rağmen müslüman tarihçiler, Franklar'ın şehri istilâ edemediklerini belirtmektedirler. Buna göre 193(809) yılında bazı Arap kaynaklarının Rezrik dedikleri Akitanya kontu Roderic komutasındaki Frank kuvvetleri Pirene dağlarını geçerek Tortosa şehrine doğru ilerlemeye başladılar.

Bu saldırı karşısında derhal harekete geçen Hakem, oğlu Abdurrahman'ı büyük bir ordunun başında Franklara karşı koyması için süratle yola çıkarmıştır. Aynı zamanda komutanları Amrûs ve Abdun'a da mektup göndererek orduya destek olmalarını emretmiştir. İşte bu emirle yola çıkan Abdurahman, ilerlerken sınır bölgesi halkından gönüllülerin de katılmasıyla ayrıca güç kazanıyordu. Nitekim Frank ordusuyla Abdurrahman'ın ordusu karşı karşıya geldi ve yapılan çetin bir savaş sonunda Franklar, hezimete uğrayarak, büyük kayıplar verdikten sonra geri çekilmek zorunda kaldılar.(1)

199(815) yılında Endülüs'te bir kıtlık yaşanıyordu. Hakem bu kıt-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 109. Bir çok yabancı tarihçi de bu rivayeti kabul etmektedir.

lığa rağmen, Barselona'ya bir ordu göndererek Endülüs Devleti'nin hâlâ güçlü olduğunu Franklara göstermek istiyordu. Bu amaçla amcasının oğlu Ubeydullah b. Abdullah el-Balensi'yi Barselona'ya gönderilecek ordunun komutanlığına getirdi. Tarihçiler, kesin bir tarih vermemekle birlikte, bu tarihin 199(815) olduğu ve ordunun aynı yıl içinde Barselona önlerine ulaştığı tahmin edilmektedir. Savaş için son derece istekli olan askerler derhal Franklar'a karşı hücuma geçmek istediler. Ancak Abdullah, ordunun dinlenmesi ve son hazırlıkların yapılması için ertesi güne kadar beklenmesini emretti.

Cuma namazı kılındıktan sonra verilen bir komutla büyük saldırı başlatıldı. «*Allah'ın, canlarını bağışladığı kimseler dışında Frank ordusunun büyük bölümü kılıçtan geçirildi.*»*(1)*

Savaş bittikten sonra, ordu komutanı Ubeydullah, yere uzun bir mızrak diktirdi ve öldürülen düşmanların kellelerinin kesilerek bu mızrağın etrafına atılmasını istedi. Komutanın emri yerine getirildiği zaman mızrak görünmez olmuştur.

Böylece bu savaşta İslâm Ordusu kesin bir zafer kazandı ve Hakem, Barselona'nın Franklar'ın eline geçmesiyle kaybetmiş olduğu askerî itibarının kat kat fazlasını yeniden kazandı.

İslâm ordusunun, 199(815) yılında, yani Franklar'ın Barselona'yı işgal etmelerinden on dört yıl sonra, böyle büyük bir zafer elde etmesine rağmen, bu şehri geri almak için bir teşebbüste bulunmamıştır. Bunu şöyle izah etmek mümkündür: İslâm ordusunun şartları buna elverişli değildi de sadece Emevî devletinin gücünü göstermek istediler veya zorlu bir savaştan yeni döndükleri için burasının fethini başka bir zamana bıraktılar.

Bu tarihten sonra Barselona, Franklar'ın elinden çıkmakla birlikte müslümanların eline de geçmeyecek, İslâm devleti sınırları dışında kalacaktır. Bugünkü İspanya bölgelerinin en büyüğünün başşehri olan Barselona, bugün de aynı isimle anılan Catelona (Kataloyna) eyaletinin sınırları içindedir.

f) Hakem'in Edebî Şahsiyeti :

Tarihçiler, Hakem b. Hişam'ın iyi bir edip ve şair olduğu hususunda ittifak etmektedirler. İbn İzarî onu(2) :

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 131; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 35

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 118

«Fesahat ve belağat sahibi, şair ve güzel konuşan bir kimse» olarak tavsif ederken İbnü'l-Hatib: *«Şair bir kimseydi»*(1) diye bahsetmektedir.

Ulemanın halkı kendisine karşı ayaklandırdığı ikinci er-Rabad isyanını bastırdıktan sonra yazdığı bir şiirde şöyle demektedir:

«Kılıçla yarılmış olan yerin yamandığını gördüm.
Gençliğimden beri hep hal kınadım.
Sınır şehirlerine soruyorum: «Orda herhangi bir sınır var mı ki,
Zırhımı giyip, kılıcımı kuş anayım ve oraya koşayım.
Geniş yeryüzünde kahraman insanları,
Benim onların darbelerini ten habersiz olmadığımı
Ve kılıçla onlara nasıl darbeler indirdiğimi bilirler.
Onlar çığnenmekten korkarak uzak dursalar bile
Ben korkup ölümden uzak durmam.
Ben aile ve namusumu koruyup onları çığnedim.
Çünkü bunları koruyamayan insan ödü ve perişan olur.
Birbirimize savaş şerbeti sunduğumuz zaman
Ben onlara ölümün birkmiş zehrini içirdim.
Onların borçlarını tam olarak verseydim de,
Kendileri için takdir olunan ölüm ve zorluklara ulaşsaydılar
daha mı iyi ederdim?
İşte memleketim, üzerinde hiç bir kavgacı bırakmadım
Ve onu bir döşek gibi huzurlu kıldım.»

Bu noktada Osman b. Müsenna'nın şöyle dediği de rivayet edilmektedir: «Abbas b. Nâsih, Abdurrahman zamanında Kurtuba'ya geldiğinde, benden Hakem'in savaş hakkında yazmış olduğu şiiri okumamı istedi. Ben bu şiiri okurken,

«Onların borçlarını tam olarak verseydim de,

Kendileri için takdir olunan ölüm ve zorluklara ulaşsaydılar daha mı iyi ederdim?» beytine gelince Abbas, şöyle dedi: *«Eğer Hakem, Rabadlılar'a büyük bir haksızlık yapmış olsa bile, bu beyit onu mazur gösterirdi.»(2)*

Daha önce Hakem'in seferlerinden bahsederken ifade ettiğimiz gibi, şair Abbas b. Nasih, onun huzurunda bir kadının yardım talebini dile getiren güzel bir şiir okuyarak yardım isteyen kadının imdadına koşmuştu. Hakem de bu seferi tamamladıktan sonra şiirinde Abbas'a şu karşılığı vermişti:

(1) İbnü'l-Hatib, *A'malu'l-A'lam*, 17
(2) *Abbaru Mecmua*. 69

«Ey Abbas! Aramızdaki uzak mesafeye rağmen onun sesine cevap verdiğimi,
Muzaffer ordulara komuta etiğini görmedin mi?
Arzuları gerçekleştirip acıları dindirdim,
Meşakkati kaldırdım ve çaresizlere yetiştim.»

Övünme ve savaş konularını içeren, gazel türünde yazılmış şu beyitler de ona aittir:

«Dal salmış uzun sorgan ağacı, ince kum yığınına dokundu.
Gönlümü okşar gibi yumuşak bir hisle hicranımı giderdi.
Onlara and verdim, ben isyanımı susturunca
Bu defa da onlar isyan ettiler.

Onlar bana, kararların güvenilen bir esirin zillete boyun eğmesi gibi
Sevgiye boyun eğen bir güzellikle sahip oldular.
Benim ruhumu bedenimden kim zorla alabilir?
Benim ölümüm, şerefim ve hâkimiyetimin gitmesidir.

Zor olmasına rağmen bütün gayeleri ime ulaştım
Sanki bütün imanlara sahip oldum, hükmettim.
Sevinçlerin, ordularımın yardımı bitmedikçe, süreceğini söyledim.

Ona olan sevgisinden dolayı köle oldum.
Oysa daha önce kral idi.
Eğer ağlar veya gönlünden şikayet ederse,
Zulüm artar ve ayrılık ölüme yaklaşır.

Sarayın temelleri ona yüksekten geçmeyi öğretti.
Halbuki o, ipek koltuklarda oturmaya alışık olan yanağını toprak üzerine koydu.
Eğer insan sevgi uğruna köle olursa,
Hayatta boyun eğmek o zaman anlamlı olur.»

4 — II. ABDURRAHMAN B. HAKEM DEVRİ

(206-238/822-852)

a) Abdurrahman b. Hakem'in Kısaca Hayatı :

II. Abdurrahman'a 27 Zilhicce 206 (23 Mayıs 822)(1) tarihinde Pazar günü, yani babasının vefatından bir gün sonra biat edildi. Tuleytula'da 176(2) yılında doğmuş olan, II. Abdurrahman, emir olduğu zaman otuz yaşındaydı. Hakem hayatta iken oğulları Abdurrahman ve Mugîre'yi veliaht tayin etmişti.(3)

Künyesi Ebu'l-Mutarraf olan Abdurrahman'ın annesi Halâve adında bir kadındı. Abdurrahman mührüne şu mısraları yazdırmıştı:

«Devletini halkı için yöneten, Allah'a kulluk eden ve O'nun hükmüne razı olan hükümdarın mührüdür.»(4)

Abdurahman uzun boylu, esmer, çıkık burunlu, siyah gözlü ve gür sakallıydı.(5) Her ne kadar II. Abdurrahman olarak anılırsa da, bazı tarihçiler, Abdurrahman ed-Dahil, ayrıca Abdurrahman en-Nasır'dan ayırd etmek için ona *Abdurrahman el-Evsat* (Ortanca) demektedirler.

II. Abdurahman'ın karakterinden bahseden tarihçiler, onun cömert, hoşgörü sahibi, kadınlara karşı zaafı olan, şair ve edipleri seven bir kimse olduğunu kaydederek, yakınlarına verdiği kıymetli atiyyeler ve hizmetçilerinden birinin ona ait, çok kıymetli bir eşyayı çaldığını görmesine rağmen onu cezalandırmadığını örnek göstermektedirler.

b) II. Abdurrahman'ın İç Politikası :

Abdurahman tahta geçince kardeşlerini, akrabalarını ve devlet erkânını huzuruna davet etmiş ve onlara şöyle hitap etmiştir:

«Ölümü kesin bir ferman kılan, her şeyi dilediği gibi yapan, yegâne hâkim ve bakî olan, mahlukata boyun eğdiren yüce Allah'a hamd-

---

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II. 122
(2) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I. 325
(3) el-Makkari, Aynı eser, I. 322
(4) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 51; İbn İzari, Aynı eser, II. 122
(5) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 51; İbn İzari, Aynı eser, II. 122

olsun. Salât ve selâm O'nun peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e olsun. Emirimizin ölümünden duyduğumuz acı pek büyük oldu. Allah bizlere sabır versin ve ecir lutfetsin. Kendisi sizlerin yararını düşünerek, sizi bize emanet etti. Biz ona verdiğimiz sözden cayacak değiliz. Hatta onun vasiyetinde belirttiklerinden daha fazlasını sizlere sunacağız, inşaallah.»(1) Yeni emir bu konuşmasından sonra orada bulunan herkese mevkiine münasip hediye ve ihsanlarda bulunmuştur.

Bazı tarihçiler Abdurrahman'ın gayretli(2), dini ve felsefi ilimlere sahip(3) olduğunu, onun emirlik döneminin sükûnet içinde geçtiğini(4) rivayet ederler.

Tarihçiler, Abdurrahman döneminden övgü ile bahsetmekte ve onun bir çok gazâ ve fetihler gerçekleştirdiğini, büyük ordularla seferler yapıp düşmanlarını perişan(5) ettiğini nakletmektedirler.

Abdurahman'ın emirlik dönemi, Endülüs Emevi devletinin en parlak devri kabul edilir. Çünkü, Endülüs'te ilk olarak II. Abdurrahman, süslü kaftanlar giyip merasimler düzenlemiş ve sarayda hizmetçiler bulundurma geleneğini getirmiştir. Ayrıca sarayların ziynetlenmesi, şehir sularının düzenlenmesi, limanların yapımı, dokumacılık alanında gelişme, büyük camilerin yapımı ve para bastırılması onun zamanında gerçekleşmiştir.(6)

Ayrıca sarayının yanında büyük bir havuz yaptırarak halkın istifadesine sunmuştur. Yeni köprülerin inşaası ve *Kurtuba Camii*'ne iki ilâve revak da yine onun eserlerindendir. Ancak revakları bitirmeye ömrü yetmemiş, onları kendisinden sonra oğlu Muhammed tamamlamıştır. Vergi gelirlerini de belli bir sisteme göre düzenleyen Abdurrahman'ın halktan kopuk bir hayat yaşadığı kaydedilmektedir.(7)

Öte yandan Abdurrahman döneminde Endülüs'te tarihi ve antik eşyaların toplandığı, bu eşyaların da Emin ile Me'mun arasındaki anlaşmazlıklar sırasında bazı kimseler tarafından Bağdat ve diğer şehirlerden alınıp, Endülüs'e getirilmiş oldukları kaydedilmektedir.(8)

---

(1) İbn İzari. el-Beyanu'l-Muğrib. II. 135
(2) İbn İzari. Aynı eser, II, 135
(3) İbn İzari. Aynı eser, II. 135
(4) İbn İzari. Aynı eser, II. 135
(5) el-Makkari. Nefhu't-Tib, I. 325; İbn Haldun. el-İber, IV. 130; Nuveyri. Nihayetu'l-Ereb, XXII. 51
(6) İbn Hatib. A'malu'l-A'lam. 18
(7) İbn İzari. Aynı eser, II. 136; İbn Kutiyye. Tarihi İftitahi'l-Endülüs. 83
(8) el-Makkari. Aynı eser, I. 325; Halifeye getirilen kıymetli eşyalardan birinin de Ca'fer'in annesi Zübeyde'ye ait olan ve şifa taşı denilen kıymetli bir taş olduğu rivayet edilmektedir.

Tarihçiler, bu dönemde devlet gelirlerinin arttığını, daha önce altı yüzbini aşmayan vergi gelirlerinin yıllık bir milyon dinarı bulduğunu kaydetmektedirler.

Öyle ki tarihçiler, bu döneme *Eyyamu'l-Arûs* (düğün günleri)(1) adını vermiş ve bu dönemi Endülüs halkının, Emevî devleti yönetiminde yaşadığı en müreffeh dönem olarak kabul etmişlerdir. Bu konuda Endülüs'lü tarihçi İbn Hatib şunları söylemektedir:

«Abdurrahman döneminde, Endülüs Emevî devleti parlak bir devir yaşamıştır. Devlet yönetiminden memnun olan halk, bu dönemden övgüyle söz etmiş ve onu örnek göstermiştir. Şehre su getirilmesi, Bağdat hazinelerinden getirilen tarihî eşyaların korunması ve tirâz(*) atölyelerinin kurulması onun devrinde olmuştur.»(2)

Bu konuda şöyle bir olay da nakledilir:

Abdurrahman'ın yanında orduya dağıtılmak üzere pek çok kıymetli eşya bulunuyordu. Hizmetini görenlerden biri, onun bir anlık dalgınlığından istifade ederek bazı eşyaları alıp sakladı. Durumu farkeden Abdurrahman, hiç ses çıkarmadı. Daha sonra bu eşyaların sayımı yapılıp da, bazı şeylerin alınmış olduğu ortaya çıkınca, hizmetçilerden her biri kendisinin almadığını söyledi ve suçu başkasının üstüne attı. O eşyaları alan hizmetçinin itiraf etmemekte direndiğini gören Abdurrahman, soruşturmadan vazgeçilmesini emrederek: *«Onu geri almayacak olan biri bu kimseyi görmüştür»*(3) dedi.

Öte yandan Abdurrahman'ın kadınlara karşı zaafı olduğunu, cariyesi Tarub'a ayrıcalık tanıdığını ve bir dediğini iki etmediğini(4) kaydeden tarihçiler, şöyle bir olay nakletmektedirler:

Abdurrahman'ın cariyesi Tarub'la arasında bir tartışma çıkmış ve cariye onunla görüşmemek üzere ayrılmıştı. Bu durumda Abdurrahman Tarub'u ikna etmek için ona kıymetli hediyeler ve çok değerli mücevherler vererek, gönlünü alabilmişti. Bu hediyeleri çok pahalı bulan vezirlere de:

«Onları kullanacak olan, bu mücevherlerden daha kıymetli ve daha hatırlıdır»(5) demişti.

Abdurrahman'ın bu cariyeye olan bağlılığı onun oğlu Abdullah'ı dünyaya getirmesiyle daha da arttı. İleride de görüleceği gibi bu durum Tarub'un, tahtı elegeçirme hevesini körükleyecek ve efendisi Ab-

(1) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV. 130
(*) Tirâz: İpek ve sırma ile işleme, elbiselere nakışla yapılan süs.
(2) İbn Hatib, A'malu'l-A'lam, 20
(3) Ahbaru Mecmua, 71; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 136-137
(4) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 327; Ahbaru Mecmua, 70-71
(5) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 137

durrahman'ı öldürüp, onun veliaht adayı olan oğlu Muhammed'in yerine, kendi oğlu Abdullah'ı getirmek için komploya teşebbüs edecek, ancak başarılı olamayacaktır.

Öte yandan Abdurrahman'ın şiir ve edebi konuşmaları dinlemeyi seven bir şahsiyete sahip olduğunu,(1) ilim ve edebiyat erbabına değer verdiğini nakleden tarihçiler, onun Yahya b. Hakem el-Gazzal ve Abbas b. Firnas gibi âlimleri, Abbas b. Nasih ve Abdullah b. eş-Şemir gibi şairleri maiyetine aldığını zikretmektedirler. Ayrıca musıkişinaslara değer verdiği, Bağdat'tan getirtilen ve büyük iltifatlara mazhar olan Ali b. Nafi ve diğer pek çok isimden sözedilmektedir.

c) II. Abdurrahman Devrinde İç Karışıklıklar ve İsyanlar:

II. Abdurrahman devrinde bazı karışıklıklar ve isyanlar meydana gelmiş, ancak bunlar diğer halifelerin dönemleriyle mukayese edilirse çok az olduğu görülür. Çünkü, Abdurrahman'ın karışıklıkları bastırması hiç de zor olmamıştır. Biz onun devrinde meydana gelen karışıklıkları müstakil bir başlık altında verip asıl önemli olan onun döneminin maddî bolluk, kültür ve ilim sahasında elle tutulur yüksek bir seviyeye nasıl ulaşmış olduğunu incelemek istiyoruz.

1 — Abdullah el-Balensi'nin İsyanı:

Abdurrahman'ın amca oğlu olan bu zatın, Hakem döneminde, hükümetle barış içinde bir hayat yaşamaya kararlı olduğunu ve böylece yaşadığını daha evvel de anlatmıştık. Hakem ölünce, el-Balensî tekrar isyan etmeye heveslenerek, Kurtuba'ya ulaşmak için, Tudmir'e çekilerek hazırlığa koyuldu. Bu arada II. Abdurrahman da bir ordu hazırlayıp onunla savaşmak üzere harekete geçti. Ancak Abdullah, Emir'in komuta ettiği bu orduyla karşılaşmaktan kaçınarak, Balensia (Valencia)'ya dönmeyi tercih etti.

Bir yıl sonra da 208(823) yılında burada vefat etti. Abdullah'ın ölümü üzerine Abdurrahman, daha sonraki yıllarda isyan etmemeler için onun çocuklarını ve diğer aile fertlerini Kurtuba'ya getirtti.(2)

2 — Elvira Ordusunun Kurtuba'da İsyan Teşebbüsü:

Halk, Hakem'in hayatının son yıllarında kendilerine zulmettiği ve mükellef olmadıkları vergileri zorla aldığı için Gomez adındaki verg

(1) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 41; İbn Haldun, el-İber, IV, 127
(2) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 41; İbn Haldun, Aynı eser, IV, 127

amilinden şikâyetçi idi. Hakem de taraftarı çok olmasına rağmen Gomez'i idam ettirdi. Ancak Hakem'in ölümünden sonra halk, Gomez'in kendilerinden, haksız yere aldığı malları geri almak için Kurtuba'ya akın etti. Fakat Abdurahman, iddialarını isbat etme imkânı olmayan halkı geri göndermek ve bu işi bitmiş kabul etmek istedi.

Elvira ordusunun, çoğunluğunu, haksız yere mallarının alındığını iddia eden gurup teşkil ediyordu. Haklarını alma hususunda da ısrarlarından vazgeçmiyorlardı. Abdurrahman bunların üzerine bir ordu gönderdiyse de ısrarlarından vazgeçmediler. Sonunda iki taraf arasında yapılan savaşta pek çok kayıp veren Elvira ordusu mağlup oldu. Böylece henüz başlangıç safhasındaki bu isyan, büyüyüp tehlikeli bir hâl almadan bastırılmış oldu.(1)

3 — Kayslı ve Yemenli Kabileler Arasındaki Anlaşmazlık:

Kayslılarla Yemenliler arasındaki anlaşmazlıkların sebepleri henüz tamamen yokedilebilmiş değildi. Anlaşmazlık, kül altındaki sönmemiş ateş gibiydi. Herhangi bir sürtüşme, kinlerin kusulması, ortalığın yeniden ateşe verilmesi için yeterli bir kıvılcım olabilirdi. II. Abdurrahman'ın tahta çıkışının ikinci yılında, Endülüs'ün Tudmir bölgesinde gerginlik patlama noktasına geldi ve 207 (823) yılında Kayslılarla Yemenliler savaşa tutuştular. Abdurrahman savaşı yedi yıl sonra ancak sona erdirebildi. (213/829) (2)

Tarihi kaynaklar bu savaş için basit bir sebep gösterirler: Mudarlılar'dan biri, Yemenliler'den birinin üzüm bağına girip, bir miktar üzüm koparması üzerine bağ sahibi onu öldürdü. Oysa bu basit sebep, savaşın başlaması için bir kıvılcımdan başka bir şey değildi. Çünkü bu insanların kalpleri birbirlerine karşı kinle doluydu ve her iki taraf da hesaplaşmak için âdeta fırsat kolluyorlardı.

İki kabile arasında çıkan savaşı haber alan Abdurrahman, derhal bir ordu hazırlatarak komutanlığına Yahya b. Abdullah b. Halef'i getirdi ve onu savaşı durdurarak, anlaşmazlığı gidermek için Tudmir'e gönderdi. Lorca şehri yakınında bazı kabilelerle ordu arasında çıkan ve *el-Masarra Savaşı* olarak bilinen bu savaşta üç bin asker(3) öldü, ancak kesin bir sonuç alınamadı. Abdurrahman, iki yıl sonra 209(825),

(1) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 42
(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 124; el-İber, IV, 128
(3) İbn Haldun, el-İber, IV, 128; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 42; İbn İzari, Aynı eser, II, 123

Kayslılar'la Yemenliler arasında karışıklıkların sürdüğü Tudmir'e Ümeyye b. Muâviye b. Hişam komutasında bir ordu daha göndererek ondan, bu anlaşmazlığı kökünden haletmesini istedi.

Tarihi kaynakların verdiği bilgilerden, Yemenliler'in Mudarlılar'a karşı üstünlük sağladığı anlaşılmaktadır. Yemenliler, bu sırada Ebu'ş-Şemmah Muhammed b. İbrahim'i kendilerine lider seçmişlerdi. Ümeyye b. Muâviye, Murcia yakınlarında bu şahsın yönettiği kabilelerle karşı karşıya geldi. Bu çatışmada da pek çok müslüman ölmesine rağmen, kesin bir sonuç alınamadı.

Bunun üzerine Abdurrahman, bu bölgede bulunan devlet erkanına, Tudmir bölgesindeki ilk karışıklığın çıktığı Ello(1) şehrini terkedip Murcia'da karargâh kurmalarını emretti. 210(825) yılında bu emir yerine getirildi.(2)

Bütün gayretler bu olaya bir an evvel son vermek içindi. Ancak, netice hiç de umulduğu gibi olmadı. Çünkü kesin sonuç, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, ancak 213(829) yılında alınabildi. Bu tarihte Yemenliler'in lideri Ebu'ş-Şemmah ve diğerleri muhasara altında bulundukları kalelerden çıkarak teslim oldular. Böylece bu iki kabile arasındaki düşmanlık da bitmiş oldu. Bundan sonra Ebu'ş-Şemmah, Abdurrahman'ın güvendiği valilerden biri oldu. Bu zatın devlet yönetiminde oynadığı rol üzerinde ileride durulacaktır.

4 — Tuleytula İsyanı ve Haşimu'd-Darrab:

Tuleytula, II. Abdurrahman devrinde de isyan şehri olma özelliğini sürdürdü. Bu defa da 214(830) yılında Haşimu'd-Darrab isyan etti. Aslen Tuleytulalı olan Haşim, Hakem'in *Çukur Hadisesi*'nde bu şehrin ileri gelenlerini ortadan kaldırmasından sonra, Kurtuba'ya göç ederek burada bir demircinin yanında çalışmış ve bu yüzden de *Darrab* lakabıyla meşhur olmuştur.

Bir süre Kurtuba'da ikamet ettikten sonra tekrar Tuleytula'ya dönen Haşim, Tuleytula halkını kendi etrafında toplamaya çalıştı. Nitekim bozguncu ve kötü niyetliler çoğunlukta olmak üzere pek çok kimseyi etrafına toplamayı başardı.(3)

---

(1) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb, XXII**, 43; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib, II**, 124

(2) Nuveyri bu hususta şöyle demektedir: «Bu durumu gören Abdurrahman Tudmir valisine, burayı terk ederek Murcia'ya taşınmalarını emretti. Vali bu emri yerine getirdi ve Murcia, bölgenin merkezi oldu.»

(3) Nuveyri, **Aynı eser, XXII**, 42

Haşim ve adamları hiç bir ayırım yapmaksızın önlerine çıkan Arap ve Berberî halka karşı saldırılara başladılar. Haşim'in ünü gittikçe yayıldı. Bölgedeki kötü seciyeli kimseler de ona uyup etrafında toplanarak halkayı genişlettiler. Bu arada Haşim ve adamları Santaver bölgesini ele geçirmeyi başardılar.

II. Abdurrahman, bu gelişmeler karşısında artık kesin bir tavır takınması gerektiğini düşünerek, sınır bölgesi valisi Muhammed b. Rüstem'e, bu fitneyi ortadan kaldırması için emir verdi ve bu konuyu ciddiye almadığını belirterek kendisini sert bir dille ikaz etti. Bunun üzerine Muhammed b. Rüstem harekete geçerek Haşim'in üzerine yürüdü. İki taraf arasında çıkan çarpışma birkaç gün sürdükten sonra 216(831) yılında Haşim, adamlarından pek çoğu ile birlikte öldürüldü. Böylece savaş, isyancıların yenilerek dağılmasıyla sona erdi.

Bu yenilgiye rağmen Tuleytula halkı, Abdurrahman'a karşı başlattığı isyanı sürdürdü. Abdurrahman, bu kez oğlu Ümeyye'yi 219 (835) yılında Tuleytula'ya gönderdi. Tuleytula'yı kuşatan Ümeyye, şehrin ekili arazilerini imha edip mahsullerini yağma ettikten sonra, kendisi Kurtuba'ya döndü. Yerine, kuşatmayı sürdürmesi için Meysere'yi, Calatrava kalesinde komutan olarak bıraktı.

Bu arada şehri kuşatan askerlerin çekilmesini zayıflık kabul eden Tuleytulalılar, şehirden çıkıp Calatrava kalesine taarruza geçmeye karar verdiler. Tuleytulalılar'ın bu niyetini öğrenen Meysere, pusu kurdu. İsyancılar kaleye yaklaşınca pusudaki askerler, bulundukları yerlerden çıkarak düşmanlarının üstüne saldırdılar ve onları kılıçtan geçirdiler.

Bu konuda tarihçiler değişik görüşler ileri sürmektedirler. İbn İzarî: «*Pek çok Tuleytulalının öldürülüp başlarının kesilerek Meysere'nin önüne konduğunu*» zikrederken,(1) İbn Haldun: «*Tuleytulalılar'ın Meysere'ye karşı hücuma geçip onu yendiklerini*»(2) kaydetmektedir. Birinci görüşteki tarihçiler, Meysere'nin bu olaydan bir süre sonra pek çok Tuleytulalı'nın öldürülmesinden duyduğu üzüntüden dolayı öldüğünü nakledenlerken; ikinci görüştekiler, onun Tuleytualılar karşısında aldığı yenilgiye üzülmesinden dolayı öldüğünü ileri sürmektedir.

Biz birinci görüşteki tarihçilerin zikrettikleri olayların daha açık ve mantıklı olduğunu kabul ediyoruz. Buna göre Meysere ordusu galip gelmiş ve bu yenilgiden sonra Tuleytulalılar, sığınmak için hızla şehre doğru geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 126; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 46

(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 128

Bu olaydan sonra, daha önce Tudmir bölgesinde Kayslılar'la Mudarlılar arasında ortaya çıkan karışıklıklar sırasında üstlendiği görevi başarıyla tamamlayan Ebu'ş-Şemmah, Calatrava kalesine komutan tayin edildi.

Tuleytula'da bu olayların cereyan ettiği sırada II. Abdurrahman, bir savaştaydı. Meysere'nin ölümü üzerine, beraberinde bulunan Ebu'ş-Şemmah'ı Calatrava kalesine göndererek onu buraya komutan tayin etti. Abdurrahman, gazasına devam ederken, Tuleytula'ya karşı mücadele vermeleri için pek çok askeri de orada bırakmıştı.

Bundan sonra Ebu'ş-Şemmah ile Tuleytulalılar arasında meydana gelen mücadeleler, şehrin ele geçirilmesini sağlayamadı. 222(837) yılına kadar üç yıl daha süren isyan, halkın ikiye ayrılması ile sona erdi. Bu tarihte Tuleytulalı liderlerden İbn Muhacir, Calatrava kalesine gelerek devlet temsilcileriyle görüştü ve şehri fethetmek için kendisiyle birlikte Tuleytula'ya doğru gitmelerini teklif etti. Bu teklif üzerine Emir'in ordusu, şehrin kapılarına doğru yaklaşıp şehri kuşattı.

Bu sırada şehrin fethedilmesi için, II. Abdurrahman'ın gönderdiği yeni bir ordu da Tuleytula'ya ulaştı. Zaten tükenmek üzere olan Tuleytulalı isyancılar, yeni kuvvetin geldiğini haber alınca daha fazla direnemeyeceklerini anlayarak şehrin kapılarını açıp teslim oldular.

II. Abdurrahman'ın, Tuleytula'yı fethetmek üzere kuşatmaya katılması için gönderdiği yeni ordunun komutanına gelince, bazı tarihçiler bu zatın Abdülvahid el-İskenderanî(1) olduğunu zikrederken, bazıları da, Abdurrahman'ın kardeşi Velid b. Hakem olduğunu nakleder ler ki, bizce de doğru olan bu görüştür.

Nihayet, 222(837) yılının Receb (Haziran) ayında Tuleytula fethedilerek, halkı itaat altına alınabildi. Bu konuda tarihçi Nuveyrî şöyle demektedir:

«Velid b. Hakem Receb ayının 22 Cumartesi (30 Haziran) günü Tuleytula şehrini fetheti ve Hakem devrinde yıkılan süvari kapısındaki köşkün yeniden inşa, edilmesini emretti. Velid, halk itaat edinceye, 223 yılının Şaban ayı (Temmuz ortaları) sonuna kadar burada kaldı.»(2)

5 — *Maride'de Mahmud b. Abdulcebbar ile Süleyman b. Martin'in İsyanı:*

Mahmud b. Abdulcebbar adında bir Berberi, Maride'de isyan ettikten kısa bir zaman sonra, aslen İspanyol olan Süleyman b. Martin

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 127
(2) Nuveyrî. Nihayetu'l-Ereb, XXII, 46

de isyan etti. İki isyancı birleşerek 213(828) yılında şehri ele geçirmeyi başardılar.

Nuveyrî bu isyan hakkında şu bilgileri vermektedir: «Hakem döneminin sonlarında Moron taraflarında Ka'nab(1) adında bozguncu biri harekete geçti. Araplar ve Arap olmayan müslümanlar arasında dolaşarak isyan başlattı. Bu sırada Maride dolaylarında bulunan Mahmud'un isyanı ve kız kardeşi Cemile ile arasında çıkan anlaşmazlık baş gösterdi. Bu yörede Cemile, halkı devlete itaat etmeye çağırırken, kardeşi Mahmud da muhalefete ve isyana davet ediyordu.»(2) Bu ifadeler, isyanın Maride'de başladığını ve Cemile'nin onlara karşı çıktığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu arada iki isyancı, Abdurrahman'ın tayin ettiği vali Mervan el-Cilliki'yi öldürmeyi başardılar. Bunun üzerine Abdurrahman, bizzat komuta ettiği bir orduyla isyancıların bulunduğu şehri kuşattı. Sonunda halk devlete itaat edeceklerini ve rehineleri teslim edeceklerini bildirdiler. Abdurrahman'ın ordusu, şehrin surlarını yıkıp(3) Haris b. Beziğ'i(4) merkezi hükümetin temsilcisi olarak buraya bıraktıktan sonra, Kurtuba'ya döndü.

Abdurrahman daha sonra halkın surları yeniden inşa etmemeleri için bir miktar adam gönderip, surların taşlarını uzak bir yere taşıttırdı. Ancak ordunun orada bulunmayışını fırsat bilen halk yeniden isyan ederek valiyi esir alıp yıkılan surları da tamir ettiler. Bu yüzden Abdurrahman 214(829) yılında yeniden ordunun başına geçip rehineleri de yanına alarak Maride'ye doğru harekete geçti.

Abdurrahman Maride'ye varınca isyancılara elçi gönderdi. Onlar da esir aldıkları devlet adamlarına, vali ve diğerlerine karşılık, Abdurrahman'ın yanında bulunan rehineleri geri vermesini teklif ettiler. Bu konuda anlaşma sağlandıktan sonra Abdurrahman ve ordusu Kurtuba'ya geri döndüler.

II. Abdurrahman, daha sonra bu isyancıları 217(832) ve 218 (833) yıllarında peşpeşe iki defa daha kuşattı. Sonuncu kuşatmada Abdurrahman, Maride'yi zaptetmeyi başardı. Mahmud b. Abdülcebbar, müttefiki Süleyman b. Martin ve daha önce halkı devlete itaat etmeye çağıran, ancak sonradan isyancılarla ittifak eden Abdülcebbar'ın kız kardeşi Cemile, taraftarlarıyla birlikte Monsalut'a kaçarak(5) burada bir takım savunma tedbirleri almak zorunda kaldılar.

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II. 127
(2) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII. 46
(3) Nuveyri, Aynı eser, XXII. 44
(4) İbn Haldun, el-İber, IV. 128; Nuveyri, Aynı eser, XXII. 47
(5) İbn Haldun, el-İber, IV. 128; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII. 44

Bu durumda iki âsinin isyanı bastırılamamış oluyordu. Daha sonra Abdurrahman'ın 220(835) yılında âsilere karşı gönderdiği ordu karşısında tutunamayan Mahmud, kız kardeşi ve adamları Cillikiye (Galicia)'ye kaçmak zorunda kaldılar.

II. Abdurrahman, bu isyancıların peşini bırakmayıp onları ele geçirmek için birkaç kez asker gönderdiyse de başarılı olamadı. Sonunda Mahmud Cillikiye (Galicia)'de müstahkem bir kaleyi ele geçirerek beş yıl burada kalmıştır.

İbn Haldun bu konuda: «Düşman topraklarına geçen Mahmud bir kaleyi ele geçirip orada beş yıl yaşadı. Sonunda Cillikiye kralı Alfonso burayı muhasara etti»(1) demektedir. Nuveyri ise: «Mahmud düşman ülkesinde bulunan kalelerden birini ele geçirerek burada Frank kralı Alfonso kendisini muhasara edinceye kadar beş yıl üç ay kaldı,(2) diyerek aynı bilgiyi desteklemektedir.

Öte yandan Levi Provencal, İbn Hayyan'ın: «Mahmud'un Cillikiye (Galicia) kralına sığındığını ve onun da kendisini iyi karşılayıp zaman zaman Endülüs'teki İslâm devleti topraklarına saldırılar düzenlemesine yardımcı olduğu»(3) görüşünü nakletmektedir.

Olayın bundan sonrasında İbn Haldun: «Cillikiye (Galicia) kralı, kaleyi kuşatıp geri aldı, Mahmud ve adamlarının hepsini 225(840) yılında öldürdü(4) diyerek bu konuda Nuveyrî ile birleşmektedir.

Böylece isyancı Mahmud ile Cillikiye (Galicia) kralı II. Alfonso arasında çıkan ihtilaf, bunların birbirleriyle savaşa girişmelerine ve Mahmud'un yenilerek öldürülmesine sebep olmuştur. Anlaşıldığına göre Mahmud, bu sırada Abdurahman'a itaat etmek istemiş ve ona haberciler göndermiştir. Bu durumu öğrenen Alfonso, Mahmud'a karşı savaş açmış ve onu yenerek öldürmüştür. Bu olay, daha önce de belirttiğimiz gibi, 225(840) yılında meydana gelmiştir. Mahmud'un kız kardesi Cemile ise Cillikiyeliler'e esir düşmüş ve soylulardan biriyle evlenerek orada yerleşmiştir.(5)

Arkadaşı mahmud, Cillikiye (Galicia)'ye geçince ondan ayrılan Süleyman b. Martin, o sıralarda sığındığı kale Arap kuvvetleri tarafından kuşatılıncaya kadar Maride bölgesinde isyanını sürdürdü. Bu kalede sıkıştırılıp oradan çıkmaya zorlanan Süleyman, gece atından düşerek ölmüştür. Onu bulan biri başını keserek kendisi öldürdüğünü iddia etmişse de daha sonra gerçek ortaya çıkmıştır (220/835).

(1) İbn Haldun. el-İber, IV, 128
(2) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 44
(3) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 141
(4) İbn Haldun, Aynı eser, IV, 128; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 44
(5) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 126-127

Böylece yıllarca Kurtuba hükümetini rahatsız eden Maride isyanı Süleyman b. Martin ve Mahmud b. Abdülcebbar'ın öldürülmesiyle, sona ermiş oldu.

6 — Diğer İsyanlar:

211(826) yılında Takoronna şehrinde Turil adlı bir Berberi isyan etti. Bunun üzerine Abdurrahman, komutanlarından İbn Ganim'i büyük bir ordu ile bu isyanı bastırmak için vazifelendirdi. Meydana gelen savaşta galip gelen Ganim, isyanı bastırdı.

234(848) yılında II. Abdurrahman, deniz kuvvetlerinin bir kısmına, isyan edip müslüman gemilerine saldıran Mayorka adası üzerine gitmesini emretti. Bu emir üzerine üç yüz gemiden oluşan bir deniz filosu Mayorka üzerine yürüyüp, adayı fethederek isyanı sona erdirdi. Bu fetih sırasında filo komutanı isyancılara sert davranmış olmalı ki, ertesi yıl, yani 235(849)'de Abdurrahman'a bir mektup yazarak onu şikayet ettiler. Abdurrahman ise anlaşmayı önce kendilerinin bozduklarını, başlarına gelen bu olayların da kendilerine bir ders olması gerektiğini bildirdi.

Abdurrahman, Mayorkalılar'a yazdığı mektupta şöyle diyordu:

«Mektubunuzu almış bulunuyorum. Mektubunuzda müslümanların size saldırdıklarını mal ve mülklerinizi aldıklarını, kiminizi öldürüp kiminize de işkence ettiklerini sizin de cizye vermeyi kabul ederek devlete bağlılığınızı yenilediğinizi, müslümanlara karşı iyi niyet beslediğinizi ve onlara hiç bir zarar vermeyeceğinizi ve verdiğiniz sözlere bağlı kalacağınızı yazıyorsunuz. Umarım ki, başınıza gelen bu olaylar sizi düzeltir ve tekrar böyle bir hata yapmanıza mâni olur. Bu durumda biz de size bir zarar vermeyeceğimize ve sizi koruyacağımıza söz veriyoruz.»(1)

236(850) yılında Habîb el-Baransi adlı başka bir Berberi de Cezîretü'l-Hadra'da isyan etti. Bir çok çapulcu ve ayak takımı, bu asinin etrafında toplandı. Abdurrahman bu isyanı bastırmak için bir birlik gönderdi. Ordu, asinin saklandığı yere hücum ederek onu oradan çıkmaya mecbur etti. Kale ele geçirilerek adamlarından çoğu kılıçtan geçirildi. Ancak halk arasına karışan asi yakalanamadı. Abdurrahman bölge vlilerine birer mektup yazarak asinin yakalanması ve gerekli cezanın verilmesi için daha ciddi aramalar yapılmasını emretti.

Son olarak 237(851) yılında isyandan çok, sosyal muhtevalı bir hareket meydana geldi. Doğu Endülüs'te ortaya çıkan birisi peygam-

(1) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II. 133

berlik iddia ederek; Kur'an'a İslâm akidesine ters düşen mânâlar vermeye başladı ve etrafında ayak takımından bir gurup oluşturdu.

Abdurrahman, *Allah'ın yarattığı değiştirilemez* ilkesine uyarak, tırnaklarını kesmeyen ve saçlarını traş etmeyen bu adamın üzerine komutanı Yahya b. Halid'i göndererek yakalatıp getirtti. Yapılan incelemeden sonra bu adama nasıl bir ceza uygulanacağı hususunda alimlerle istişare edildi. Alimler, onun tevbe etmeye çağrılmasını, eğer tevbe ederse affedilmesini; aksi halde boynunun vurulması gerektiğini belirttiler. Yahya, ona tevbe etmesini teklif edince, adam: «*Kesin doğru olan bir şey için nasıl tevbe ederim?*» dedi. Bunun üzerine asılması emredildi. Tam asılmak üzereyken: «*Rabbim Allah'tır, diyen bir adamı mı idam ediyorsunuz?*» diyerek canını kurtarmaya çalıştı. Ancak onun bu sözleri dikkate alınmadı ve idam edildi. Halid b. Yahya, adamın suçunu bir levhaya yazarak oraya astırdı.(1)

d) Normandlar'ın Endülüs'e Hücumu:

Avrupa'nın kuzey bölgelerinden, özellikle İskandinav ülkelerinden gelen kuzey korsanlarına pek çok yeni tarihçi, *Normanlar* veya *Normandiyalılar* adını verirken; eski Arap tarihçileri ise *Mecusîler* veya *el-Ardomanî*'ler adını verirler. Bizce bu son isim Normandiyalılar kelimesinin değiştirilmişinden başka bir şey değildir.

Diğer batılı tarihçiler de bu insanlara, *Vikingler* adını vermektedirler. Vikingler, yabancı kaynaklarda sayfalarca anlatılır, kuzeydeki merkezlerinden çıkarak uzak denizlere açılan ve dünyanın en gözü pek korsanları olarak kabul edilirler. Ancak bu insanlar, her ne kadar gözüpek korsanlar olarak bilinirlerse de, aynı zamanda vahşi ve insanî değerlerden çok uzak, saldırdıkları insanların ırk ve dinlerine bakmadan ganimet ve yağmadan başka bir şey düşünmeyen kişiler olarak da bilinirler.

Bu korsanlar X. asrın ortalarında güney Avrupa sahilleri halkına korku salmaya başladılar. Önce Frank sahillerine saldırarak oradan da İspanya sahillerine geçtiler.

Viking korsanları genel olarak, kendilerini savunabilmek için büyük topluluklar halinde gezer ve siyah yelkenler kullanırlardı; böylece gemileri ta uzaklardan tanınırdı. Bir kısmı sahil köy ve şehirlerine saldırıp yağma ederken, bir kısmı da kıyıdan uzaklara kadar giden yağmacıları ve gemilerini korumak için nöbet tutarlardı.

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 134

Normandiyalılar'ın, Endülüs sahillerine ilk saldırıları 229 yılı Zilhicce (Ağustos 844)'sinde(1), şimdiki Portekiz'in başkenti olan Lizbon (Lisbon) şehrine oldu. Bu saldırıda kullanılan gemiler seksen veya yüz civarındaydı. İbn İzarî, bu iki rakamı da zikrederek:

«Vikingler sahile kırkdört gemi ve kırkbeş kayıkla geldiler.(2) Mecûsiler ya klaşık seksen gemiyle geldiler. Deniz sanki siyah kuşlarla dolmuş gibiydi»(3) diyor.

Lizbon'a gelen korsanlar şehri yağma ettiler. Halk korsanlara karşı direndi. Bu sırada şehrin valisi Vehbullah b. Hazm, olayı derhal Abdurrahman'a bildirerek ondan yardım istedi. Abdurrahman, bu haberi alır almaz, sahil bölgesinde bulunan valilere birer mektup göndererek Normandiya korsanlarına karşı Lizbon valisine yardım etmelerini emretti. Korsanlar, onüç gün devamlı şehre saldırdılar. Ancak bir sonuç alamayarak şehri terk etmek zorunda kaldılar. Bundan bir sonuç alamayan Vizigotlar, diğer hedeflere yöneldiler.(4)

Korsanların yeni hedefleri, Kadis ve Sidonia(5) idi. Buradan da İşbiliyye'ye gitmek için Vadi'l-Kebir (Guadalquivir)'e geçtiler.

Korsanlar nehir boyunca ilerlerken, 12 Muharrem 230 (29 Eylül 844) tarihinde Kaptel adıyla bilinen nehir adasına uğradılar. Burada üç gün(6) kaldılar. Bu arada bazı gemiler nehir boyunca İşbiliyye'nin 12 mil uzağındaki bulunan Kora(7) veya Koria(8) (Coria del Rio)(9)'e kadar ilerleyerek burada pek çok insanı katlettiler.(10)

Kaptel'de üç gün kalan korsanlar, bir kaç gemilerini Kora'ya gönderdiler. Daha sonra topluca yollarına devam ederek, İşbiliyye'nin iki mil uzağında bulunan Tablada'ya kadar ilerlediler. Geceyi burada geçirip ertesi gün *el-Fahhârin* olarak bilinen yerde mola verdikten sonra İşbiliyye'ye doğru yollarına devam ettiler.

Birkaç Arap gemisi Korsanlara karşı koydu ise de başarılı olamadı. Normandiyalı korsanlar, İşbiliyye'ye doğru ilerlediler. Şehri işgal edip tahribatta bulunarak yağma ettiler. Şehir halkının çoğu, Karmone ve şehre yakın dağlara kaçtığı için korsanlara karşı direnme

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 49. Diğer bazı kaynaklar bunun 230 (845) yılında meydana geldiğini zikretmektedirler.
(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 130
(3) İbn İzarî, Aynı eser, II, 130
(4) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 49
(5) İbn Haldun, el-İber, IV, 129; Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 49
(6) İbn İzarî, Aynı eser, II, 131
(7) İbn İzarî, Aynı eser, II, 131
(8) Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 49
(9) Levi Provençal, Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 148
(10) İbn İzarî, Aynı eser, II, 131

hareketleri zayıf kalıyordu.(1) Korsanlar, ihtiyarları öldürmekten sakınmadıkları gibi, kadın ve çocukları esir almaktan da geri durmuyorlardı.(2) Pek çok kadın ve çocuğu, ellerine geçirdikleri ganimet yiyecek ve giyeceklerle gemilere taşıdılar.

Bu konuda İbn Kutiyye, Normandiyalılar'ın İşbiliyye'ye karşı saldırılarından bahsederken, şehir halkından bazı kimselerin saklandığı bir camiye de saldırdıklarından söz edeerk:

«İşgalciler, oklarını ateşleyip ateşleyip caminin damını atıyorlardı. Damın bu oklarla yanan kısımları çöküyordu. Camiyi yakamayacaklarını anlayınca da hasır ve ağaçları birbiri üstüne yığarak tavana çıkmak istediler. Fakat mihrap tarafından yukarıya çıkan bir genç, korsanları içeriye sokmadı. Ancak üç gün süren bir mücadeleden sonra camiye girebildiler»(3) demektedir.

Bu konuda İbn Hayyan da caminin adını vererek: « Daha sonra *Şehitler Camii* olarak anılacak olan camide pek çok ihtiyarı öldürdüler» demektedir.(4)

Bu olaylar bir aya yakın böylece devam etti. Nihayet; yeterli hazırlığı yapan Abdurrahman, bütün bölgelere haberler göndererek pek çok insanın Kurtuba'da toplanmasını sağladı. Bu arada Musa b. Kasi komutasında küçük bir müfreze birliğini keşif kolu olarak İşbiliyye sınır boylarına gönderdi. İşbiliyye'de kazanılan zaferde Musa'nın başarısının büyük rolü olduğu nakledilir.(5)

Abdurrahman, hazırladığı ordunun komutanlığına Nasr'ı getirdi ve ordu yola koyuldu. Ayrıca vakit kazanmak için, Abdullah b. Küleyb, Abdülvahid el-İskenderanî ve Muhammed b. Rustum(6) adlı komutanların da içinde bulunduğu ve Hacib İsa b. Said komutasındaki bir süvari birliğini de İşbiliyye'ye doğru süratle yola çıkardı. Çok geçmeden bu süvari birliği İşbiliyye'ye hâkim ve eş-Şeref diye bilinen yere ulaştı.

Süvarilerin şehre girişiyle ilk çarpışmalar başladı. Fakat asıl savaş, Nasr'ın ordusu ve Musa b. Kasi'nin komuta ettiği sınır boylarındaki ordunun gelmesinden sonra başlamıştır.

İlk çarpışmaların, müslümanların üstünlüğüyle sonuçlandığı savaşı, Nuveyrî şöyle anlatmaktadır:

---

(1) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 84
(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 131
(3) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 87-88
(4) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane , IV, 149
(5) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 130
(6) İbn Kutiyye, Aynı eser, 85

«Müslümanlar'la Mecusiler arasında başlayan savaşta müşriklerden yetmiş kişi öldürüldü. Yenilgiye uğrayan müşrikler gemilerine binerek kaçtılar. Bunun üzerine müslümanlar geri çekildiler. Abdurrahman'ın gönderdiği takviye kuvvetlerinin de yardımıyla Mecusiler'le çetin bir savaş oldu. Sonunda Mecusiler hezimete uğradılar ve beşyüz kadar korsan bu çatışmada öldürüldü. Ele geçirilen dört korsan gemisi, içindeki eşyalar alındıktan sonra yakıldı.»(1)

Öte yandan Tablada köyü yakınında şiddetli çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalar sonunda 25 Safer 230 (11 Kasım 844) yılında yenik düşen korsanların pek çoğu öldürüldü. Bazı tarihçiler, ölenlerin sayısının bin, bazıları da daha fazla olduğunu zikretmektedirler.

İbn Kutiyye'nin ayrıntılı olarak anlattığı bu savaş şöyle cereyan etmiştir:

«Mûsa b. Kasi ve ordusu, İşbiliyye'ye yaklaşınca keşif kolları çıkarıp düşman hakkında istihbarata başladı. Bunun sonucunda, şehri işgal eden Normandiyalılar'ın her gün şehir çevresine devriyeler çıkardıklarını ve bu devriyelerin de İşbiliyye'nin güneyinde bulunan Cantos köyünde pusuya düşürülebileceğini öğrendiler. Nitekim gece yarısı, bu köye gidip düşman devriyesinin hareketlerini gözetleyerek pusu kurmak için yüksekteki bir kilisenin kulesine gözcü yerleştirildi. Sabahleyin bir düşman devriyesi Moron taraflarına doğru göreve çıkarıldı. Gözcüler, bunu derhal pusudaki arkadaşlarına bildirdiler. Devriye birliğinin şehirden iyice uzaklaşmasından sonra, pusudan çıkarak düşman askerlerine saldırıp büyük bir kısmını öldürdüler.

Aynı sabah Normandiyalılar, Lakant ve Kurtuba yönüne de devriyeler çıkardılar. İlk devriyenin pusuya düşürüldüğünü öğrenen bu iki devriye birliği geri dönerek, İşbiliyye'nin yukarısındaki *er-Ravak* kalesine çıkıp oradaki birliklerine katıldılar ve gemilerine binerek kaçtılar. Bu sırada halk, ellerine geçirdiği şeylerle onlara saldırıya başlamıştı.

Korsanlar, şehirden bir mil kadar uzaklaştıklarında *«Eğer esirlerinizi kurtarmak istiyorsanız, peşimizi bırakın»*(2) diye bağırdılar. Müslümanlar da onları takip etmekten vazgeçtiler. Bunun üzerine korsanlar, ellerindeki esirleri yiyecek ve giyecek karşılığında serbest bıraktılar.»(3)

İbn Kutiyye; müslümanların kırk günden beri İşbiliyye'yi yağmalayıp kargaşa çıkaran Normandiyalılara karşı savaştıklarını ve onları 25 Safer 230 da İşbiliyye'den çekilmeye mecbur ettikleri savaş hakkında şunları yazmaktadır:

(1) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 49
(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 131
(3) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 85-86

«Normandiyalılar İşbiliyye'den ayrıldıktan sonra Nlebla, Beja ve Lizbon şehirlerine uğrayarak İspanya'dan çekilip gittiler. Böylece memleket huzur ve sükûnete kavuştu.»(1)

İbn İzarî ise: «Normandiyalı ölüler arasında onların komutanı da bulunuyordu. Olayı büyük bir zafer olarak kabul eden II. Abdurrahman, bu haberi her tarafa duyurdu. Özellikle Tancalılar'a da bir mektup göndererek Allah'ın, Normandiyalılar'a verdiği felaketi bildirdirerek başta Norman komutanı olmak üzere iki yüz korsanın başını gönderdi»(2) demektedir.

Abdurrahman, bu olaylardan sonra ileride meydana gelebilecek benzeri saldırılara karşı koymak için gerekli tedbirleri almaya başladı. Bu gâye ile daha önce vezirlerin teklif ettikleri İşbiliyye surlarının yeniden inşa edilmesi için emir verdi. Bunun için Şam'a bir adam göndererek; gençliğinde tanıdığı Abdullah b. Sinan adındaki ustayı getirmesini istedi. Abdullah'dan surların yapılmasını ve bitirildikten sonra da surların kapısına kendi adını yazmasını istedi.(3)

Ayrıca İşbiliyye'de bir tersane yapılmasını emretti. Burada gemilerin yapımına başlanırken, Endülüs sahillerinde bazı kimselere de denizcilik eğitimi yaptırılarak deniz kuvvetlerinin güçlenmesi ve deniz filolarının genişletilmesi sağlandı. Deniz kuvvetleri yeniden düzenlendi.(4)

Makkarî'nin ifadesine göre, korsanların yağmaladıkları şehirleri tamir ettirerek buralardaki devlet birliklerini artırdı.(5)

Bu olayın asıl önemli yanı, Normandiyalılar'ın saldırısından sonra, güney Endülüs halkının hayatında, özellikle askeri alanda derin izler bırakmış olması ve Emevî hükümdarlarını askeri sahada, özel olarak da denizcilik alanında Endülüs'deki İslâm Devleti'nin ilerlemesini sağlayacak şekilde denizciliğe ve gemi sanayiine önem vermelerine sebep olmasıdır.

Normandiyalılar'ın Endülüs'e saldırmaları konusunu bitirmeden önce şunu da belirtmeliyiz ki, bu saldırıdan sonra Normandiyalılar, buradaki İslâm Devleti'nin gücünü, kendini savunma ve karşı koy-

(1) İbn Kutiyye, Normandiyalılar'ın İşbiliyye'den ayrıldıktan sonra Nakur'a geçtiklerini, burada Beni Salih kabilesinin başkanını esir aldıktan sonra Emir'in fidye vererek onu kurtardığını, sonra da sahilleri yağmalayarak İspanya'dan ayrıldıklarını zikrediyor. Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 86; el-Makkarî, Nefhu't-Tib, I, 324; Nüveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 50; İbn Haldun, el-İber, IV, 129

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 132

(3) İbn Kutiyye, Aynı eser, 86-87

(4) İbn Kutiyye, Aynı eser, 86-87

(5) el-Makkarî, Aynı eser, I, 324

madaki kararlılığını görerek bundan sonra onlarla olan münasebetlerini iyileştirme ve sulh yapma gereğini anladılar. Bunun için de iyi münasebetler kurmak maksadıyla bir mektup ve bir takım hediyelerle birlikte elçilerini, Abdurrahman'la diplomatik görüşme yapmak üzere Kurtuba'ya gönderdiler. Elçi ve beraberindekiler en iyi şekilde karşılanıp Kurtuba'da kaldıkları sürece dostça ağırlandılar. Bu görüşmelerden sonar Abdurrahman, Yahya b. Habîb'in de içinde bulunduğu edebiyatçı ve şair Yahya b. Hakem el-Gazzal'ın başkanlık ettiği bir heyeti, gelen heyetle birlikte Normanlar'a göndermeye karar verdi.

Gazzal, hatırı sayılır, zeki, hazır cevap ve tecrübeli bir diplomat (1) olduğundan, Abdurrahman onu bu heyetin başına getirmişti.

Gazzal ve beraberindekiler, Norman kralına, Abdurrahman'ın cevabi mektubu ile kıymetli hediyeler götürüyorlardı. Silves'e kadar giderek orada kendileri için özel olarak donatılmış bir gemiyle kuzeye doğru denize açıldılar. Gazzal ve arkadaşları denizdeyken şiddetli bir rüzgar ve ardından fırtına çıktı. Gazzal durumlarını şöyle bir şiirle anlatmıştır:

«Ey Yahya! Dağlar gibi dalgalar arasındayız,
Arkamızda şiddetli kuzey rüzgarı,
Her an ensemizde Azrail soluğu,
Kimsenin bizimle olmadığı yerdeyiz.
Her yanımız derya ve fırtına,
Kurtuluş sadakası verecek kimsemiz de yok...»

Kafile bu fırtınadan sonra ilk Normandiya adalarına ulaştığında, burada birkaç gün dinlendi. Bu süre zarfında gemilerini tamir ederek tekrar yola çıktılar. Bu sırada gemilerden biri, daha hızlı giderek Norman kralının bulunduğu adaya ulaştı. Bir Arap heyetinin adaya gelmekte olduğu Kral'a haber verilince, buna memnun oldu ve misafirlerin adaya getirilmelerini emretti.

İbn Dahiyye bu adayı şöyle anlatır:

«Okyanusta temiz suları, bahçeleri olan, üçyüz mil genişliğinde büyük bir adadır. Burada pek çok Mecusî yaşamaktadır. Adanın etrafında da irili ufaklı çok sayıda adacıklar bulunmaktadır.»(2)

Normandiyalılar, Kurtuba heyetini şenliklerle karşıladılar. Kral, misafirler için özel bir konak hazırlattı ve iki gün sonra onları huzu-

(1) İbn Dahiyye, (el-Mutrib fi Eş'ar'i Ehli'l-Mağrib, 139) Gazzal'ın siyasetçiliğini onun, her kapıdan girip çıkabilen bir kimse oluşuyla ifade eder.

(2) İbn Dahiyye, el-Mutrib, 140

runa çağırdı. Gazzal, kralı ziyarete gitmeden önce, ona secde etmeyeceğini, kendisini İslâm anlayışına uymayan herhangi bir davranışa zorlamamalarını istedi ve bu isteği kabul edildi.

Kral kendisi için muhteşem bir taht yaptırmıştı. Giriş kapısını özellikle küçük yaptırdığından ancak buraya rükû halinde girebiliyordu. Yahya el-Gazal, bu durum karşısında rükû etmektense otururak girmeyi tercih etti. Kralın önüne gelince şöyle dedi:

«Ey kral! Sana ve huzurundakilere selam ve saygılarımı sunuyorum. Buradaki saltanatınız, devlet ve bekanız, şerefiniz, ahirette hüküm sahibi olan, herşey yok olduğu halde kendisi yok olmayan Allah'ın katında da devam etsin. Son söz ve dönüş yalnız O'nadır.»(1)

Tercüman bu konuşmayı tercüme edince, onu beğenen kral: *«Bu zat bir filozof ve dahidir»* dedi. Daha sonra Abdurrahman'ın mektubu takdim edilerek, okunup tercüme edildi. Kral mektubu kendisine takdim edilen hediyeleri çok beğendi. Törenin bitiminden sonra, Kurtuba heyeti misafir edildikleri konaklara döndüler. Bu arada Kurtuba elçisinin geldiğini duyan Kraliçe, onu görmek istedi. Kraliçenin arzusu üzerine, Gazzal, kraliçenin yanına gitti. İçeri girdiğinde selam verip ona uzun uzun baktı.

Kraliçe tercümanına:

— *Kendisine sor bakalım, bana niçin bu kadar dikkatli baktı. Beğendiği için mi yoksa tiksindiği için mi?*

Gazzal:

— *Dünyada böyle bir tablo olamayacağını bildiğim için baktım. Bizim emirimizin seçip aldığı kadınları da gördüm, içlerinde bu kadar güzeli yoktu.*

Kraliçe:

— *Sor bakalım, söylediği ciddî mi, yoksa şaka mı?* dedi.

Ciddî, cevabını alınca:

— *Herhalde kendi memleketlerinde güzel kadınlar yok*, dedi.

Gazzal ise:

— *İsterseniz bir kıyaslama yapmak için kadınlarınızı göreyim*, dedi.

Bunun üzerine Kraliçe güzelliğiyle tanınan kadınlara haber göndererek onları huzurunda topladı. Gazzal, onlara şöyle bir baktıktan sonra:

«İçlerinde güzeller var ama kraliçe kadar değil. Çünkü ondaki güzellik ve özellikleri kimse ayıramaz, onu ancak şairler anlayabilir. Eğer kraliçe, güzellik, suyluluk ve zekâsını bizim memleketimizde des-

(1) İbn Dahiyye, el-Mutrib, 140

tan gibi okunacak bir şiirde dile getirmemi uygun görürlerse, bunu severek yaparım» dedi.

Kraliçe bu konuşmayı çok beğendi ve ona bir hediye verilmesini emretti. Ancak Gazzal hediyeyi kabul etmedi. Kraliçe bunun sebebini sorunca da: *«Sizi görmek en güzel hediyedir»* diye cevap verdi. Kraliçe bunun üzerine hediyenin Gazzal'ın evine götürülmesini emretti ve dilerse kendisini görmeye gelebileceğini söyledi.(1)

Temmam b. Alkame bu konuda şöyle bir hatırasını anlatır:

«Bir gün Gazzal bu olayı anlatıyordu. «Kadın gerçekten o kadar güzel miydi?» diye sordum. «Vallahi, kraliçe tatlı bir kadındı. Ama benim maksadım onun sevgisini kazanmaktı» dedi.

Yahya el-Gazzal, Normandiya'da birkaç ay kaldıktan sonra Kurtuba'ya geri döndü. Dönüşünde, İspanya'nın Kastilya Kralı'na, kaynakların muhtevasından bahsetmedikleri bir mektup götürdü. İspanyollarca mukaddes kabul edilen Santiago şehrine giderek, mektubu krala verdi. Burada da iki ay kaldıktan sonra yola çıkarak önce Tuleytula'ya sonra da Kurtuba'ya geldi. Gazzal'ın elçilik görevi Kendisinden beklenen uzun vadeli hedefleri gerçekleştirememiş; buna rağmen Normandiyalılar'ın yeniden Endülüs'e saldırmalarını geciktirmiştir. Çünkü Normandiyalılar'ın Endülüs'e bundan sonraki saldırıları, ilk saldırıdan ancak onaltı yıl sonra olmuştur.

e) Kurtuba'da Dini Taassup Hareketleri :

Abdurrahman devri, başkent Kurtuba'da yaşayan bazı hristiyan İspanyolların yok olmalarına sebep olan dini bir taassup hareketi ile de dikkati çekmektedir. Özellikle inandıkları din uğruna kendilerini feda edebileceklerini ispat etmek için İslâm dinine karşı alçaltıcı sözler sarfetmeyi marifet sanan bazı papazların başını çektiği bu gurup, davranışlarını dinlerinin gereği sanıyorlardı. Oysa bilinen bir gerçek vardı ki, o da; semavi dinlerde inanç ve mukaddes değerlere saygı gösterilmesi ve baskı yapılmaması esasının bulunmasıydı.

Kurtuba'daki hristiyan İspanyollar, son derece maddi ve sosyal refah içinde yaşıyorlardı. Hür insanların yapabildiği her şeyi yapabiliyor, devletin idari işlerinde görev alarak yerine göre büyük servetlere de sahip olabiliyorlardı. Hatta pek çokları Arap dili ve edebiyatını öğrenerek en güzel Arapça kitapları temin edip okuyorlardı. Çoğu zaman onları Latince kitaplara tercih ediyorlardı. Öyle ki, bazı düşünür ve papazlar, dindaşlarının İslâm kültürüne bu denli yakınlık göstermelerinden rahatsız olmuşlardı.

(1) İbn Dahiyye, el-Mutrib, 140

Bu konuya temas eden Dozy şöyle demektedir:

«Kurtuba hristiyanları, hayatın kendilerine bahşettiği imkanlardan şikayetçi değillerdi. Kendilerine dini vecibelerini yerine getirme hususunda hürriyet tanınıyordu. Bu da onlar için yeterli idi. Öte yandan pek çokları devletin resmî ordusuna, geçerek askerliği meslek olarak seçmiş, bazıları da saray ve diğer devlet dairelerinde önemli görevlere yükselmişlerdi. Çoğu işlerde Arapları taklit etmeye gayret ediyorlardı.»(1)

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, bu insanların, İslâm dinine, onun ilkelerine ve peygamberine karşı harekete geçerek problem çıkarmaları için yeterli sebep yoktu.

Bu meseleyi halletme noktasında başvurabileceğimiz yegane kaynak yabancı kaynaklardır. Çünkü Arapça kaynaklar bu konuda fazla malumat vermemektedirler. Kaynaklarda problemin çıkış noktası hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Kurtuba çarşılarının birinde bir müslümanla bir hristiyan herhangi bir konuda tartışırlarken, hristiyan sinirlenerek tartışmayı İslâm dinine hakaret etme noktasına kadar götürür. Sonunda her ikisi de kadıya şikayette bulunurlar. Mahkeme sonucu hristiyanın idamına karar verilir. İşte bu hadise, pek çok hristiyanın bundan sonra ölüm cezasına çarptırılıp *martir* olmalarını sağlamak için, İslâm'a karşı saldırıya kadar varan taassup hareketlerinin yayılmasına sebeb olmuştur.

«Müslüman kadıların, İslâm dinine ve onun peygamberine hakarel edenleri idamla cezalandırmalarına şaşmamak gerekir. Zira bu hüküm, böyle bir suçu işleyen herhangi bir müslüman hakkında da veriliyordu. Nitekim buradaki kadılık makamı, zındıklık ve dini alaya almakla suçlanan tanınmış bir müslümanın idamına hüküm vermekten çekinmemişti. Bazıları cezanın hafifletilmesi için halifeye tesir etmeye çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamışlar ve adam idam edilmişti.» (2)

Kurtuba'da meydana gelen bu taassup hareketini, İslâmiyet aleyhindeki kitaplarıyla, ilk hristiyan martirlerinin menkıbelerinden örnekler vererek, onlar gibi din uğruna ölmek isteyen, bunun yollarını ararken de, kendileri ve benzerlerine İslâm'a hakaret etmeyi gaye olarak gösterenlerin başını Eulogio ve Alvaro adında iki papaz çekiyordu.

Tarihçi Dozy, bu konuda şunları kaydetmektedir:

«Müslüman toplumu içinde yaşayan hristiyan papazlar için ellerinde bulunan kaynakların, Mekkeliler hakkında yazdıkları asılsız dü-

(1) Dozy, **Histoire des Musulmanes d'Espagne**, I, 260-261
(2) Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, IV, 152

şünceleri bir yana bırakıp, doğru bilgi edinmelerini sağlayacak güvenilir kaynaklara müracaat etmeleri hiçte kolay değildi. Zira onlar ellerinde bulunan kaynaklara taassup derecesinde bağlı idiler.»

Dozy, şöyle devam ediyor:

«Papazlar İslâm dini konusunda tamamiyle yanlış fikirlere saplanmış bulunuyorlardı. Öyle ki, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in insanları doğru yola çağırdığını onlardan daha iyi bilen bazı meslektaşları, bunu kendilerine anlatmak için boşuna uğraşıyorlardı. Çünkü bu papazlar İslâm dinini Roma putperestliği ile aynı kefeye koymada ısrar ediyorlardı.»(1)

Dozy'nin verdiği bu malumattan da anlaşıldığına göre hadise şöyle gelişmiştir: Papaz Eulogio ve Alvaro, nifakçı fikirlerini hristiyan halk arasında yaymaya ve halkı idam edilip martirlik mertebesine yükselmeleri için kadı'nın huzurunda İslâm dinine hakaret etmeye teşvik ettiler. Nitekim pek çok hristiyan, papazların isteklerine uydukları için bunlardan iki ay içinde onbir kişi idam edildi.

Bu konuda yabancı kaynaklar, Flora adında bir kızdan bahsetmektedirler. Aslen müslüman baba ve hristiyan anadan olan bu kız, küçük yaşta babasını kaybetmiş, müslüman olan ağabeyinin karşı çıkıp tehdit etmesine rağmen annesi tarafından hristiyan olarak yetiştirilmiştir.

Daha sonra evini terkedip arkadaşlarından birinin yanına sığınan bu kız, burada Eulogio ile tanışmıştır. Kızı, fikirlerini ve dini uğruna ölüme hazır oluşunu son derece beğenen Eulogio, o günden sonra, onu unutamamış, o tarihten itibaren altı yıl görüşmemelerine rağmen, ona karşı derin ve manevi bir sevgi duymaya başlamıştır.

Nihayet ikinci kez hapiste bir araya gelmişlerdi. Eulogio İslâm'a karşı ileri sürdüğü fikirlerinden dolayı, Flora da Maria adında bir arkadaşıyla birlikte, İslâm dinine karşı hakaret ve küfürlerinden dolayı mahkum edilmişlerdi. Kadı, genç olduklarından dolayı kendilerine acımış ve düşüncelerinden ileride dönmelerini ümit ederek kendilerinin kısa bir zaman hapsedilmelerine karar vermiştir.

Eulogio, hapiste onlara bir takım telkinlerde bulunarak düşüncelerinde ısrar etmelerini sağlayınca, iki kızın idamına karar verilmiş, Eulogio da bunun üzerine kendisini muzaffer saymaya başlamıştır.

Hristiyan İspanyollar'ın çoğunluğu, dindaşlarından bazılarının içine girdiği bu taassup çemberine karşı çıkıyor ve açıkça onları tenkit ediyorlardı. Bunun üzerine Eulogio, bu harekete ve bu uğurda ölenlere dil uzatanlara cevap mahiyetinde bir kitap yazdı.

(1) Dozy. Histoire des Musulmanes d'Espagne. I. 263-264

Kurtuba'daki İslâm Devleti ise pek çok vatandaşını idam etmek durumunda bırakan bu hareketten endişeye kapılmış, dinî vechesine ilâve olarak onu bir nevi isyan kabul etmişti. Çünkü olay, kendi haline bırakıldığında kötü sonuçlar doğurabilecek isyan hareketinden başka bir şey değildi.

II. Abdurrahman, bu kritik durumda yapılabilecek en doğru hareketin hristiyan büyüklerine, kendi aralarında bu hareketi görüşüp bir karara bağlamaları için bir konsil toplamalarını teklif etmek olduğunu düşünüyordu. Zira pek çok hristiyan bu hareketi desteklemiyor ve kendileri için zararlı sonuçlar doğuracağından endişe ediyordu.

Abdurrahman'ın bu teklifi kabul edildi ve idaredeki önemli görevinin yanısıra, pratik zekaya sahip, Arapçayı çok iyi bilen ve dinî taassup hareketlerine karşı olan Başpiskopos Gomez Antonio'nun hükümeti temsil ettiği konsile bütün papaz ve piskoposlar davet edildiler.

Başkanlığına, İşbiliyye (Sevilla) Başpiskoposu Recaredo'nun seçildiği konsilde günlerce süren tartışmalardan sonra, bu tür eylemleri yapmanın ve İslâm dini hakkında hakarete varan sözler sarfetmenin tehlikeli bir cürüm olduğuna, bu nifakçı hareketlerinde ısrar edenlerin sebebiyet verecekleri olaylardan bizzat kendilerinin sorumlu olacaklarına, ayrıca kiliseye de karşı gelmiş sayılacaklarına karar verildi.

Konsil, her ne kadar bu saldırıları hafifletmişse de tamamen ortadan kaldıramamıştı. Çünkü aralarında papaz Eulogio'nun da bulunduğu mutaassıp gurup, hapse atılmalarına rağmen saldırgan hareketlerinde ısrar ettiler. Fakat hükümet bu ateşin daha fazla alevlenmemesi için ve hatta söneceği ümidiyle onları idam etmemenin daha uygun olacağına karar vererek canlarını bağışladı.

Nihayet bu hareketler, bir süre sonra özellikle II. Abdurrahman'ın ölümünden sonra kendiliğinden ortadan kalktı. Böylece hayat normale dönerken, Kurtuba Devleti ile Hristiyan İspanyollar arasındaki münasebetler de eski seyrine döndü.

f) II. Abdurrahman Devrinde İspanyol Devletleri:

Abdurrahman, kendisinden önceki vali ve emirlerin Endülüs'te tatbik ettikleri uygulamalardan farklı bir politika izlemiştir. Buna göre, şartlar elverdiğince İspanyol devletlerini ortadan kaldırarak Frank topraklarını ele geçirmek amacıyla kuzey Endülüs bölgelerine seferler düzenlemeyi planlamıştı.

Nitekim Abdurrahman, tahta geçtiği ilk altı yıl boyunca (206-212/821-827) bu bölgelere ya bizzat sefere çıkmış veya ordular gönder-

mişti. Bundan sonraki on sene boyunca bu seferleri durduran Abdurrahman, bu zaman zarfında İspanyol devletleriyle barış anlaşması yapmasının yanısıra memleketin iç işleriyle de meşgul olmuştur. Daha sonra bu seferleri yeniden başlatıp kendi döneminin sonuna kadar devam ettirerek zaferler kazanmış ve Frank topraklarında ilerleyerek Narbona yakınlarına kadar varmıştır.

II. Abdurrahman'ın kuzeye düzenlediği seferlerin ilki 208(823) yılında gerçekleşmiştir.

Elbe ve Alava bölgesindeki kalelere karşı yapılan bu seferde komutan olan Hacib b. Abdülkerim b. Abdülvahid sınıra geldiğinde, burada bir kaç gün durakladı. Orduyu son defa gözden geçiren Hacib b. Abdülkerim, bugün Asturias olarak bilinen bölgenin parçası olan Elbe'ye doğru hareket etti. Ordunun bu bölgeye girişi İbn Hatib'in, *Cernio Boğazı*(1) İbn İzari'nin de *Cernik Boğazı*(2) diye adlandırdıkları boğaz yoluyla gerçekleşti. Konu üzerinde daha geniş bir inceleme yapan Levi Provencal, *Guernica*(3)'nın *dar bir geçit* olduğunu kaydetmektedir.

Hacib b. Abdülkerim, önüne gelen kale ve sığınakları etkisiz hale getirerek karşılaştığı bütün mukavemetleri kırıp(4) pek çok ganimet elde ettikten sonra(5), bazı düşman senyörler ile cizye vermeyi ve müslüman esirlerini serbest bırakmayı kabul etmeleri şartıyla anlaşmalar yaparak(6) Kurtuba'ya döndü.

Öte yandan, İslâm ordusu bir yıl sonra 209(824) yeniden kuzeye doğru sefere çıktı. Her ne kadar Endülüs topraklarının dışına çıkmadığı için bir sefer kabul edilmese de bazı tarihçiler bu harekattan bir sefer olarak bahsetmişlerdir. Hacib b. Abdülkerim, o sene düşmana karşı harekete geçmek için hazırlıklarını sürdürürken hastalandı ve öldü. Abdurrahman, bunun üzerine ordunun başına Ümeyye b. Muâviye b. Hişam'ı getirdi. Ümeyye, ordunun başında Santaver ve Tudmir'e kadar ilerledi. Böylece İslâm devletinin sınırlarının dışına çıkmayıp bu dahili harekatı sonuçlandırmış oldu.

Bundan bir yıl sonra 210(825) düzenlenen sefer daha başarılı oldu. Bu seferde orduya komuta eden Jean bölgesi valisi Ferec b. Meserret kuzey topraklarına girdi ve burada bulunan bir kaleyi(7) fethetikten sonra muzaffer olarak geri döndü.

(1) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 19
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 123
(3) Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, IV, 136
(4) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 20
(5) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 123
(6) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 124
(7) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 124

İbn Hayyan'ın naklettiğine göre, aynı yıl bir başka İslâm ordusu Elbe ve Alava bölgesine bir sefer yaptı. *Cebelu'l-Mecûs* denen yerde düşmanla yapılan çetin savaşta büyük bir zafer kazanıldı. Öyle ki; burada kazanılan başarı, tarihçileri bu seferden *Fetih Seferi* olarak bahsetmeye sevketmiştir.(1)

Yine bu tarihten iki yıl sonra 212(827)'de Ubeydullah b. Abdullah el-Balensî kısa bir süre önce Frankların eline geçmiş olan Barselona ve çevresine bir sefer yaptı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Franklar burayı Hakem zamanında işgal etmişlerdi. İslâm ordusu altmış gün gibi uzun müddet dolaştığı bu topraklarda kayda değer bir mukavemetle karşılaşmamıştır. Sadece Barselona şehri teslim olamamak için direnmiş, İslâm ordusu komutanı da buranın fethini başka bir sefere bırakıp, Kurtuba'ya geri dönmüştür. İslâm ordusu bu seferde büyük ganimetler elde etmiştir.

Ard arda yapılan bu seferleri bundan sonra onbir yıl sürecek olan askerî durgunluk takip etmiş, hakkında bilgi edinilen bir sonraki sefer 223(838) yılında yapılabilmiştir.

İşte bu tarihte Abdurahman, kardeşi Velid'i ordunun başına geçirerek Asturias'a gönderdi. Bölgeye batı tarafından giren Velid, burada yaptığı savaşlarda pek çok kale fethetti.(2) Bu yılki seferden sözeden Nuveyrî, İslâm ordusunun bölgeye yaptığı bu seferinde, el-Karabe adında bir kaleyi de kuşatarak fethettiğini ve pek çok ganimet elde ederek çok sayıda düşmanı öldürdüğünü anlatır.(3)

Ertesi yıl 224(839) Abdurrahman, akrabası Ubeydullah b. Abdullah el-Balensî komutasındaki(4) bir orduyu yine Asturias bölgesindeki Elbe üzerine gönderdi. İslâm ordusu burada yaptığı savaşta pek çok düşmanı kılıçtan geçirerek hezimete uğrattı. Bu durum karşısında Asturias kralı, İslâm ordusuna karşı harekete geçerek *Medinetü's-Selim* şehrine saldırdı. Abdurrahman'ın emri üzerine bu orduyla karşılaşan Fortun b. Musa pek çok düşmanı kılıçtan geçirerek bir çoğunu da esir alarak düşmanı mağlup etti. Buradan sonra Galicialılar'ın, sınırda müslümanlara karşı kullanmak üzere inşa ettikleri bir kaleyi fethederek yıktı.(5)

---

(1) Levi Provencal, **Histoire de l'Espagne Musulmane**, IV, 136
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 127
(3) Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 48
(4) Nuveyrî, Aynı eser, XXII, 46; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 128; İbn İzarî, Aynı eser, II, 128, bu seferde orduya bizzat II. Abdurrahman'ın komuta ettiğini zikretmekteyse de bize göre diğer iki tarihçinin rivayetleri gerçeğe daha uygundur.
(5) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 129

Bir yıl sonra da 225(840) Endülüs'te müslümanların en güçlü rakibi, hatta düzenli büyük ordulara karşı çıkabilen tek güç kabul edilen, Asturias bölgesine karşı yapılan sefere, II. Abdurrahman'ın bizzat çıktığını görüyoruz. II. Abdurrahman bu seferde bir çok kaleyi fethedip, pek çok ganimet ve esir aldıktan sonra Kurtuba'ya dönmüştür.

İbn İzari, Abdurrahman'ın bu seferde çok yorulduğunu, hatta bazı geceler fazlasıyla sıkıldığından şair İbn Şemir'i huzuruna çağırarak ondan Kurtuba ve halkını dile getiren şiirler okumasını istediğini zikretmektedir.

Bir yıl sonraki sefer, 226(841)'da Franklar üzerine yapıldı. Katedilecek mesafenin uzunluğu ve Pirene dağlarının ötelerinde yapılması planlanan harekât için ordu büyük bir hazırlık yaptı. Ordu komutanı Abdülvahid b. Yezid el-İskenderani(1)'den başka Abdurrahman'ın oğlu Mutarrif ile Tudela valisi Mûsa b. Mûsa da yardımcı komutan olarak bu orduya katıldılar.

Yüksek Pirene dağlarını geçen İslâm ordusu, Sardaigne(2) bölgesini de geçip Narbona yakınlarına kadar ilerledi. Ordu, Franklar ile yaptığı bir çok savaşı kazandı. Bu arada Sardaigne ile Narbona arasında bir yerde gece karanlığının bastırdığı sırada baskına uğradılar. Gece boyunca devam eden çarpışmada çetin bir mücadele veren İslâm ordusu karşısında bozguna uğrayan düşman ordusu sabaha karşı kuzeye doğru kaçarak kurtuldu.

Bu savaşta öncü birliklerine(3) komuta eden Tudela valisi Mûsa b. Mûsa, düşmanla yapılan savaşlarda ortaya koyduğu üstün başarısından dolayı, bu seferden bahseden tarihçilerin dikkatini çekmiştir. İbn Haldun onun için: *«Bu seferde Mûsa büyük bir payeye ulaştı»(4)* derken, Nuveyrî de *«Bu seferde onun güzel bir imtihan verdiğini»(5)* ifade etmektedir. Ne var ki, İslâm ordusunun Kurtuba'ya geri dönüş yolculuğu sırasında komutanlar arasında çıkan bazı anlaşmazlıklar bu zaferin parlaklığını bir ölçüde gölgelemektedir.

İslâm ordusu Kurtuba'ya dönerken, ismi üzerinde tarihçilerin ihtilaf ettikleri bir komutanın hareketinden dolayı orduda huzursuzluk çıkmıştır. Nuveyrî(6), bu komutanın Cerir b. Muvaffak olduğunu zikrederken, İbn Hayyan, Hazar b. Mü'min(7) olarak kaydetmektedir.

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 129
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 129
(3) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 47; el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 323
(4) İbn Haldun, Aynı eser, IV, 129
(5) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 47
(6) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 47
(7) İbn Hayyan, el-Muktebis fi Tarihi'l-Endülüs - L. Provencal, al-Andalus Dergisi, 1954, s. 296

Ancak bu ihtilafın yazma belgelerini okumada karşılaşılan karışıklıktan kaynaklandığı açıkça görülmektedir. Zira aynı harfler her iki isimde de bulunmaktadır. Az önce de belirttiğimiz gibi ismi ne olursa olsun, bu komutan, arkadaşı Mûsa b. Mûsa'ya karşı sert bir harekette bulunmuş ve onu kızdırarak ordudan ayrılmayı düşünmesine sebep olmuştur. Bu olaydan kısa bir süre sonra Mûsa b. Mûsa, düşüncesini uygulamaya koyarak, Abdurrahman'ın ordusundan ayrılmış, Tudela'ya giderek Abdurrahman'a isyan ettiğini açıkca ilan etmiştir.(1)

II. Abdurrahman olayı öğrenince, Mûsa b. Mûsa'nın o bölgedeki şehirleri ele geçirmesini önlemek için bir ordu gönderdi. Haris b. Beziğin komuta ettiği ordu ile Mûsa'nın ordusu Berce (Berja) şehrinde savaşa tutuştular. Amcaoğlunun da öldüğü bu çarpışmada başarısız kalan Mûsa, Tudela'ya çekilmek zorunda kalırken, Haris de Saragossa'ya döndü. Daha sonra Mûsa, oğlu Lebb'i Berce'ye doğru yola çıkardı. Bunun üzerine Hâris de geri dönerek şehri muhasara altına aldı. Bir süre sonra şehir fethedilirken Lebb de öldürülenler arasındaydı.(2)

Haris buradan Tudela'ya geçerek burayı da muhasara etti. Muhasaradan bir süre sonra iki taraf arasında yapılan görüşmelerde, Mûsa'nın, adamlarıyla birlikte başka bir yere gitmelerine izin verilmesine karşılık şehri terk edip Haris'e teslim etmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Bunun üzerine Haris, şehre girerken(3) Mûsa da Arnedo'ya doğru yola çıktı.

Haris, bir süre sonra anlaşmayı bozarak Mûsa'yı Arnedo'da yakalamak için harekete geçti. Mûsa b. Mûsa, İspanya kralı Garcia İniguez'den(4) yardım istemiş, o da bunu kabul etmişti. İki tarafın ordusu birleştiler. Haris, ordusuyla Arnedo'ya doğru ilerlerken, Mûsa ile müttefiki de piyade ve süvari birlikleri göndererek Sülme(5) denen yerde, nehir üzerinde pusu kurdular. Haris ve ordusu nehri geçer geçmez, dört bir yandan pusudaki askerlerin saldırısına uğradılar. Çetin bir mücadeleden sonra Mûsa ve müttefiki Kral Garcia savaşı kazanırken, Haris alnından, daha sonra da bir gözünü kaybetmesine yol açan bir yara alarak esir alındı.

Bu duruma son derece canı sıkılan Abdurrahman, meseleyi halletmek için oğlu Muhammed'i 228(843) yılında başına geçirdiği büyük bir ordu ile Mûsa üzerine gönderdi. Muhammed, Mûsa'yı Tudela'-

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 129; Nuveyri, Aynı eser, XXII, 48; İbn Hayyan, Aynı eser, 296
(2) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 47; İbn Hayyan, el-Muktebis fi Tarihi'l-Endülüs - L. Provencal, al-Andalus Dergisi, 1954, s. 296
(3) İbn Haldun, el-İber, IV, 129; Nuveyri, Aynı eser, XXII, 48
(4) İbn Hayyan, Aynı eser, 298
(6) Nuveyri, Aynı eser, XXII, 48

da kuşattı. Sonunda onu barış yapmaya mecbur bıraktıktan sonra Pamplona'ya geçti. Bu bölgede de sükûneti sağlayıp geri döndü.

Abdurrahman, bu harekete ve antlaşmaya rağmen, Mûsa'nın devlete bağlılığından şüphe ediyordu. Nitekim 229(844) yılında bizzat ordunun başına geçerek Tudela'ya doğru sefere çıktı. Mûsa ve Garcia'nın ordusu yine birleşmişti. İki taraf arasında korkunç bir savaş oldu. Kesin zafer Abdurahman'ındı. Garcia ve pek çok asker öldüler.(1) Yaralanan Mûsa ise kaçıp kurtulmayı başardı.

Bu sefer, Kurtuba'nın Mûsa'ya karşı gerçekleştirdiği son sefer olarak düşünülüyordu. Ancak böyle olmadı. Mûsa, yeniden isyan bayrağını açarken, Abdurrahman da onunla savaşmak için tekrar yola çıktı. Bu son seferde karargahını Saragossa'da kuran Abdurrahman, ordunun başına oğlu Muhammed'i getirdi. Mûsa, tekrar itaat edeceğini bildirdi. Ancak Abdurrahman, bu teklifin kabul edilmesi için Mûsa'nın başta oğlu olmak üzere bazı rehineler göndermesini şart koştu. Şartları kabul edip, yerine getirmesi üzerine, Mûsa yeniden Tudela valisi oldu.

Bu sırada, daha önce bahsettiğimiz Norman saldırısı meydana gelmişti. Bunun üzerine Abdurrahman ondan yardım istedi. Bu isteği yerine getiren Mûsa, hiç olmazsa bir süre için devlete itaat eden biri olarak kaldı.

Kuzeye doğru yapılan seferlere 231(846) yılında yeniden başlandı. Bu tarihte Cillikiye (Galicia) taraflarına doğru çıkılan seferde İslâm ordusu Leon şehrine kadar ilerledi. Burayı muhasara edip surlarını mancınıkla dövdü. Dehşete kapılan halk, şehri terk ederek kaçtı. Burada pek çok ganimet elde eden İslâm askerleri, surları yıkmak istedilerse de onyedi arşın kalınlığında olan bu surları yıkamadılar.(2) Bunun üzerine surları bir çok yerinden deldikten sonra geri döndüler.

235(850) yılında Abdurrahman, bu kez oğlu Münzir'i ordunun başına geçirerek sefere çıkardı. Elbe ve Alava bölgesine doğru hareket eden İslâm ordusu, bu bölgelerde bazı kaleleri fethederek büyük ganimetlerle geri döndü.

Abdurrahman'ın son seferi ölümünden bir yıl önce 237(852) olmuştur. Tarihçiler daha sonra *Vak'atu'l-Beyza* olarak bilinen bu savaşın büyük bir savaş olduğunu ve İslâm ordusunun bu seferden za-

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, I. 323; İbn Haldun, el-İber, IV. 129; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII. 48; İbn Hayyan, el-Muktebis, L. Provencal, al-Andalus Dergisi, 1954, s. 300

(2) Nuveyri, Aynı eser, XXII. 50; İbn Haldun, Aynı eser, IV. 129

ferle döndüğünü zikretmektedirler.(1) Bu seferin tafsilatını veren tarihçi İbn Hayyan konuyla ilgili şunları kaydetmektedir:

«Savaşın ilk günü İslâm ordusu önemli kayıplar verdi. Bu savaşta, daha önce İslâm ordusuyla birleşen Mûsa b. Mûsa, otuzbeş yerinden yaralandı. İkinci gün müslümanlar büyük bir kahramanlık örneği verdiler. Mûsa, yaralarının acısına aldırmadan ordunun önünde savaştı. Bu gayretler sonunda Galicialılar büyük bir yenilgiye uğradılar. Savaş meydanı düşman cesetleri ile dolmuştu.(2)

g) Abdurrahman'ın Devlet Ricali:

II. Abdurrahman, tahtta bulunduğu sürece yönetim işlerine büyük önem vererek halkını rahat ettirmek için azamî gayret sarfettiğinden halk da ondan memnun kalmıştır.(3) Halk arasında adalet ve eşitlik ilkelerini uygulamaya ve iyi idare etmeye çalışan Abdurrahman bu sebeple de özellikle adliye, haciplik, vezirlik ve hazine alanındaki yetkililerin seçiminde çok titiz davranmıştır.

Abdurrahman, kadılık makamında sürekli ilmi, fazileti, dinî emirlere uymakta gösterdiği titizliği ve herhangi bir kabilenin taraftarı olmayışı ile temayüz eden kimseleri istihdam etmiştir. Nitekim bu göreve getirdiği kadıları hiç bir zaman rızalarını almadan ve zorla getirmemiştir.

Bu konuda II. Abdurahman'ın, Fakih Yahya b. Yahya'ya büyük bir saygı duyduğundan ve ona çok iyi davrandığından bahseden İbn Kutiyye şöyle demektedir:

«Ona bir babanın itaatkâr evladına davrandığından daha iyi davranırdı.»(4)

Abdurrahman devrinde kadılık yapmış olanların isimlerini de zikreden tarihçiler, Abdurrahman'ın babasının da kadılığını yapmış olan Said b. Muhammed b. Beşir'den başka, İbn Ebû Ömer b. Beşir, Ferec b. Kinane, Yahya b. Ma'mer el-İşbili'den de bahsetmektedirler. Tarihçiler, Abdurahman'ın, Yahya b. Ma'mer'in ilmi yetersizliğini delilleriyle ispatlayan Yahya b. Yahya'ya itibar ederek Yahya b. Mamer'i görevinden azlettiğini nakletmektedirler. Bu da bize Yahya b. Yahya'-

(1) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII. 50; İbn Hayyan, el-Muktebis - L. Provencal, al-Andalus Dergisi, 1954, s. 306. Bu savaşın yapıldığı yer hakkında da bilgi veren İbn Hayyan, burasının Pamplona bölgesindeki Bukayra şehri civarı olduğunu ileri sürmüştür.

(2) İbn Hayyan, Aynı eser, 306-307

(3) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 95

(4) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 95

ya verdiği değeri ve ona olan güvenini göstermesi bakımından önemlidir.

Bundan sonra kadılık makamına İbn Ukbe, ardından da İbn Safvan el-Kuraşi getirilmiştir. Kadı İbn Safvan, bir gün bir kadının kendisine: «*Ey İbn Halaif! Bana bak ki, Allah da sana baksın*» diye konuşmasına itiraz etmemesi üzerine, bu olaya şahit olan hazine emiri mus'ab b. Cudeyr'in :

«*Efendimiz, kendi adınızı kullanan birini yönetiminize ortak ediyorsunuz,*» diyerek kışkırtması üzerine Abdurrahman'ın sinirlenerek onu azletmesi ile kadılık makamından ayrılmıştır. İbn Safvan'ın ardından Ahmed b. Ziyad, onun da peşinden, kısa bir süre sonra istifa edecek olan İbn Osman el-Ceyyani bu zatın kardeşi Muaz ve son olarak da Said b. Süleyman el-Gafiki sıra ile kadılık makamına getirilmişlerdir.

Bu dönemde haciplik ve vezirlik görevinde bulunanların başında Hacib Abdülkerim b. Mugis gelir. Ayrıca bu dönemde İsa b. Şehid, Yusuf b. Buht, Abdullah b. Ümeyye b. Yezid, Abdurrahman b. Rüstem, Mihran b. Abdi Rabbih ve diğerlerinin de isimlerine rastlanmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz şahsiyetlerin bazıları haciplik, bazıları ise vezirlik yapmışlardır. Bu isimlerin büyük bir kısmı aynı zamanda edebiyatçı idiler. Aynı zamanda edip olan II. Abdurrahman, fikir adamlarını ve edebiyatçıları takdir edip önemli mevkilere getirmiştir.

Abdurrahman'ın hazinedarları arasında Musa b. Cudeyr b. Basil, Tahir b. Ebi Harun ve hacib olmadan önce hazinedar olan Mihran b. Abdi Rabbih gibi kişiler, en meşhur olanlardır.

Önemli mevkilere getirilen bu kişilere dikkat edilirse; Abdurrahman'ın, devlet işlerine ve bu işleri hakkıyla yapabilecek kimseleri seçme hususuna ne derece önem verdiği iyice anlaşılır. Özellikle devlet yönetiminde bu husus, bütün başarıların kaynağıdır. Zira bu hususa aykırı bir seçim, devletin idari yapısını zayıflatarak sonunda vahim sonuçlarla karşı karşıya bırakır.

h) II. Abdurrahman'ın Veliaht Tayin Etmesi ve Tarub'un Entrikaları :

II. Abdurrahman, hayatının son yıllarında oğlu Muhammed'i tahta geçmesi için veliaht tayin etti. Bazı kimseler bilhassa, Abdurrahman'ın çok sevip değer verdiği Tarub'un oğlu Abdullah başta olmak üzere, diğer evlatlarının veliaht olmasını isteyenler bundan hoşlanma-

dılar. Diğer taraftan Tarub, Abdurrahman'ı öldürterek ondan kurtulmayı ve veliahtlık konusundaki vasiyetini iptal ettirerek, yerine kendi oğlunu emir yapmayı tasarlıyordu. Bu hedefine varmak için elinden geleni esirgemeyen Tarub, Abdurrahman'a bir komplo hazırladı. Komplo hakkında İbn Haldun şunları nakletmektedir:

«Tarub, komployu bizzat Abdurrahman'ın hizmetiyle görevli olan Nasr adında biriyle birlikte planladı. Nasr, halifeye sadık değildi, kendisinden sonra oğlu Muhammed'i veliaht tayin ettiği için ona karşı kin besliyor ve Tarub'un oğlu Abdullah'ın veliaht olmasını istiyordu. Tarub, Nasr'ın yanısıra sarayın diğer hizmetlilerine hediyeler vererek onları da kendi emellerine alet etmeyi başarmıştı.(1)

İbn Kutiyye ise bu konuda şunları kaydetmektedir:

«Nasr, Abdurrahman'a karşı hazırlanan komployu gerçekleştirmek için sarayın doktoruna müracaat ederek ondan öldürücü bir zehir hazırlamasını istedi ve buna karşılık bin dinar verdi. Saray doktoru bu teklifi kabul ederek onun istediği zehiri hazırladı. Böylece Nasr, Tarub ve saray doktoru, Abdurrahman'ı öldürmek için ittifak ettiler.»(2)

II. Abdurrahman, bazı rahatsızlıklarından dolayı ara sıra birtakım ilaçlar alıyordu. Komplocular bu durumdan yararlanarak zehiri ilacına karıştırıp içmesi için önüne koydular. Fakat Abdurrahman'ı sevdiği halde kendi hayatından korktuğu için zehiri yapmayı kabul eden, ancak efendisini böyle öldürmeye gönlü razı olmayan Doktor, Fahr adında bir cariyeye durumu bildirerek Abdurrahman'ı bu durumdan haberdar etmesini istemişti. Komployu öğrenen Abdurrahman, önüne getirilen bu zehirli ilacı içmemiş, Nasr gelinceye kadar bekletmişti.

Ertesi sabah Nasr, durumu öğrenmek için erkenden saraya gitti. Bardak hâlâ Abdurrahman'ın önünde bırakıldığı gibi duruyordu. Nasr, neden içmediğini sorduğunda *«Midem almadı, sen iç»* diye cevap veren Abdurrahman'a ne diyeceğini şaşırdı. Reddetse durum ortaya çıkacak, içse zehirlenerek ölecekti. Nasr, *«ilacı içtikten sonra acelcyle saraydan ayrılıp bir panzehir alır, kurtulurum»* düşüncesiyle içmeyi tercih etti. Böylece zehirli ilacı alıp içti. Zehirin etkisi yavaş yavaş görülüyordu. İzin alıp doktorla görüşmek üzere gitti. Ne var ki, alınan tedbirler fayda vermedi. Veya bazı rivayetlere göre doktor onu kurtarmak bile istemedi. Nasr'ın Abdurrahman'ı öldürmek için hazırlattığı

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 130
(2) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 97

zehirle kendisi öldüğünden Tarub'un oğlu Abdullah'ı tahta geçirme emelleri de gerçekleşememiş oldu.

Abdurrahman, Tarub'un bu komploya katıldığını, hatta bu işin öncülüğünü yaptığını bilmesine rağmen, onu öldürtmedi. Bu davranışında onu hâlâ sevmesi veya oğulları Abdullah'ın durumu gibi sebepler söz konusu olabilir. Komplodan herhangi bir zarar görmeden kurtulmasından sonra cezalandırmaya lüzum görmemiş olması da muhtemeldir.

II. Abdurrahman bundan bir müddet sonra, bir gece öldü. Saray muhafızları ölüm haberini gizleyerek sarayın kapılarını kapattırdıktan sonra Abdurrahman'ın hizmetiyle görevli bütün personeli ve devlet erkânını toplantıya çağırdılar. Herkes toplanınca biri çıkıp şöyle dedi:

«Arkadaşlar, küçük büyük hepimizin başına gelmesi mukadder olan ilahî emir tahakkuk etmiştir. Efendimiz vefat etti, başımız sağ olsun.» Bunun üzerine uzun süreden beri hizmetinde bulundukları efendilerinin ölümüne üzülen personelin bir kısmı ağlamaya başladı. İleri gelenlerden biri:

«Arkadaşlar, şimdi ağlamayı bırakalım ve bundan sonrası için şu anda ne yapabileceğimize bakalım» dedi. Bu konuşma üzerine orada bulunanların hepsi bir ağızdan: *«Emirimiz bizleri gözeten validemizin oğludur»* diye bağırdılar. Bu, saraylıları kendi tarafına çekmek için onlara birtakım hediyeler dağıtan valide Tarub'un oğlu Abdullah'ın emir olmasını beyan etmeleri demekti. Bunun üzerine sözü dinlenen ve dürüst bir adam olarak bilinen İbn Müferrec, ileri atılarak, *«bu hususta birleşiyor musunuz?»* diye sordu. *«Evet»* cevabını alınca şöyle devam etti:

«Şunu iyi bilmiş olunuz ki, ben de sizin gibi düşünüyorum ve Tarub validemize bana olan iyiliklerinden ötürü huzurlarınızda teşekkür ediyorum. Fakat bu işin mesuliyeti çok ağırdır. Sonra dışarı çıkıp halk arasına karıştığımızda, «Allah'ım bu adamlara lanet et. Bunlar milletin yönetimi hususunda önemli bir noktada bulundukları sırada, bile bile hayırlı olanı bırakıp kötü olanı seçtiler» diyerek bize lanet okumasınlar. Sizler, Abdullah'ı ve onun arkasındakileri çok iyi biliyorsunuz. Şayet bu zat başımıza geçecek olursa bunda hayır olmayacaktır. Allah sizden bunun hesabını mutlaka soracaktır.» (1) Tahta kimi veliaht gösterdiğini söyledi. (2)

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 98
(2) İbn Kutiyye, **Aynı eser**, 98

Ancak, bazıları sert ve cimri olduğunu ileri sürerek Muhammed'in emirliğine itiraz ettiler. Yaşlı İbn Müferrec ise, tahta çıkıp hazineye sahip olduğu zaman, onun da cömertleşeceğini söyledi. Bu cevap üzerine orada bulunanların hepsi, «*biz de senin gibi düşünüyoruz*» demeye başladılar. Daha sonra bir *Mushaf* getirilerek Muhammed'e biat edeceklerine dair yemin ettiler.

Saray yetkililerinden Sadun ve Kasım adında iki kişi, daha önce Tarub'un hatırı için Muhammed'e karşı tavır aldıklarından, onun tahta çıkmasını da hazmedememişlerdi. Arkadaşları, Muhammed'e itaat etmeleri ve ondan af dilemeleri halinde, her şeyin düzeleceğini belirterek onları da ikna ettiler. Bunun üzerine Sadun, öne çıkarak babasının ölümü üzerine saraydakilerin, tahta geçmesi hususunda söz birliği ettiği haberini Muhammed'e bizzat götürmek istediğini söyledi.

Saraydan çıkan Sadun, evinin önünden geçerken Abdullah'a rastladı. Ona aldırmadan yoluna devam ederek Muhammed'in evine gidip, şehzade ile görüşmek için izin istedi. Bu sırada hamamda olan Muhammed, aceleyle çıkıp misafirini kabul ederek onun geliş sebebini sordu.

Sadun şöyle cevap verdi:

— *Efendimiz, babanız vefat etti. Bunun üzerine saraydakiler adına sizi emir ilân etmek üzere gönderildim. İşte babanızın mührü dedi.*

Muhammed biraz tereddütten sonra:

— *Sen ne diyorsun? Eğer fırsat bulsan beni öldürecek kadar bana düşmanlık besleyen bir insansın! Benden uzak dur! Benim için Allah'ın mülkü geniştir* diye söylendi.

Sadun ise bütün arkadaşlarının yemin ederek kendisine biat etmeye hazır olduklarını ve kendisinin de onlar adına geldiğine yemin ettikten sonra, şunları ilâve etti:

— *Arkadaşlarıma, ısrarla buraya gelmek istediğimi söyledim; çünkü kendimi size affettirmek istiyordum.*

Bunun üzerine Muhammed:

— «*Seni Allah affetsin*» dedi ve danışmanı Muhammed b. Mûsa ile görüşmek üzere ondan bir süre beklemesini istedi.

Huzura gelen Muhammed b. Mûsa şehzadeye şöyle dedi:

— «*Efendimiz bu çok tehlikeli bir iştir. Yanında bir sürü taraftarı ve akrabası bulunan Abdullah'ın evinin önünden nasıl geçeceksiniz?*»

Şehzade :

— *Peki, sen ne düşünüyorsun?* dedi.

Muhammed b. Mûsa :

— *Yusuf b. Basîl'in yanına gidip desteğini isteyerek onun adamlarını yanımıza alalım* dedi.

Üçyüz adamı olan Yusuf b. Basîl'e durum anlatılınca:

«Efendimiz, bu bir kavgadır. Biz ise ancak saraya girip ona sahip olanın köleleriyiz» diyerek kendisine destek olamayacağını bildirdi.

Yusuf ve adamlarının bu olumsuz cevabı üzerine Muhammed b. Mûsa, Şehzade Muhammed'e dönerek:

«Tehlikeye girmeyen hiç bir şey kazanamaz. Siz atınıza bininiz ki, Allah yardımcınız olsun» dedi. Zehzade atına binerek yüzünü örttü. Sadun önde, Muhammed b. Mûsa arkasında saraya doğru hareket ettiler. Abdullah'ın evinin önünden geçerlerken içerideki çalgı ve türkü seslerini duyan Muhammed şu beyti okudu :

«Yaşadığın hayat sana uğurlu olsun,
Bizimki de bize uğurlu olsun.»

Bu sırada askerler kapının yanındaki bir odada eğleniyorlardı. Dışarıda birilerinin bulunduğunu sezdiler. Biri kapıyı açarak *«Orada kim var?»* diye seslendi. Sadun ileri atılarak: *«Seni ilgilendirmeyen şeylere karışma»* diye çıkıştı. Adam, Şehzade Muhammed'in kızının oradan geçmekte olduğunu sanarak kapıyı kapattı.

Sarayın kapısına geldiklerinde orada nöbetçi bulunan Abdüsselâm, yüzü örtülü olanın yüzünü açıp kim olduğunu söylemeden içeri girmelerine izin vermedi. Bu durum karşısında Şehzade, yüzünü göstermek zorunda kaldı. Ancak bu isteğin yerine getirilmesinden sonra nöbetçi saraya niçin gireceklerini de açıklamalarını istedi. Emir öldüğü için gireceklerini söyleyince de:

«Babanızın sağ mı, ölü mü olduğunu öğrenmeden bu kapıdan içeriye bırakmam» diye yemin etti. Nöbetçiye içeriden Emir'in gerçekten ölmüş olduğuna dair haber gelince, Muhammed'in ayaklarına kapanarak ellerini öptü ve:

«Buyurun girin, Allah sizi ve müslümanları esirgesin» diyerek dua etti. Muhammed'e biat etme işi o gece tamamlandı.

Muhammed'in saraya girişine bir süre mâni olduğu için hayatından korkan bu nöbetçi, emirden kaçmaya başladı. Durumu öğrenen yeni emir Muhammed, ona bir şey yapmayacağına dair söz verdi. Ayrıca onu huzuruna kabul edip o gece saraya karşı gösterdiği bağlılık hareketinden dolayı ihsanda bulundu.

Muhammed o gece vezirleri, mevâliyi ve önde gelen devlet erkânını huzuruna kabul etti. Hepsi ona biat ettiler. Böylece babası II. Abdurrahman'ın vefatını müteakip Rebiülâhir 233(Kasım 847) tarihinde Muhammed emir oldu.

1) II. Abdurrahman'ın Edebî Şahsiyeti:

II. Abdurrahman, tahtta bulunduğu sürece edebiyatçı ve şairlere ihsanda bulunmuş, onların maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamıştır. Emir'den bu desteği gören edip ve şairler de sahalarının en güzel örneklerini vermişlerdir. Bu durumu Abdurrahman'ın, edebiyatçı, şair ve kültürlü bir devlet adamı olmasına bağlamak gerekir.

Tarihi kaynaklarda onun yazdığı pek çok şiir ve nesir örneklerine rastlamak mümkündür. Mevaliden birinin iş isteği ile ilgili mektubuna Abdurrahman'ın cevabî mektubu şöyledir:

«Yazmış olduğun mektuptaki belagat ve güzel sözler dışında, seni ön plâna çıkarmamızı ve sözünü ettiğin göreve tayin etmemizi haklı kılacak bir tecrübe ve başarına bugüne kadar vâkıf olmuş değiliz. Eğer o yazıları gerçekten sen yazmış isen, güzel yazmışsın. Şayet üstün himmetin ve devlete bağlılığın sebebiyle bu görevi istiyorsan, bu özelliklerinden dolayı ön plâna alınacaksın. Biz de, ilmine ve hizmetine karşılık taltif edilmeni isteriz. İyi hizmet yapacağını umarak seni istediğin göreve getirmiş bulunuyoruz. Hakkındaki bu kanaatimizi doğrula. Şunu bil ki, en küçük bir hizmetin karşılıksız kalmayacaktır. İyi ve düzenli çalışırsan, en güzel neticeyi elde edersin.»(1)

Abdurrahman, bir memurun, üstesinden gelemeyeceği bilinen bir görev isteği ile yazdığı dilekçesine şu notu eklemiştir:

«Kişi lâyık olmadığı bir şeyi isterse, onu elde edememesi tabiidir.» (2)

Öte yandan Abdurahman, Maride şehrinin muhasarası sırasında içeride kadınların bağrışıp çocukların ağlaştıklarını duyunca, vezir ve komutanlarını toplayarak onlara şu beliğ konuşmayı yapmıştır:

«Adamlarımızın, kendi kendilerine zulmetmiş olan zdlimlere karşı kazandığı bir zaferi görüyorsunuz. Şu anda onları bağışlamış bulunuyoruz. Bu, Allah'ın lutfu olan çocukları ve zorla isyana itilen günahsızları öldürme korkusundan dolayıdır. Biz, Allah'ın bize öğrettiği af ve hoşgörü yoluyla zafere ulaşmak istiyoruz. Bu yüzden şehri terk etmeye karar verdim. Eğer bize itaat ederlerse ne âlâ, aksi halde Allah onlara cezalarını vermeye kâdirdir. Bizi galip, onları mağlup kılan; bizi destekleyip onları zelil eden yine O'dur.» Bu konuşmadan kısa bir süre sonra Marideliler devlete itaat edeceklerine dair bir elçi göndermişlerdir.

(1) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 19
(2) **Abbaru Mecmua**, 72; İbnü'l-Hatib, **Aynı eser**, 19

Ayrıca, cariyesi Tarub'a hediye ettiği kıymetli mücevherleri fazla bulanlara söylediği şu sözler de önemlidir:

«Onu takınan, ondan daha kıymetli ve değerlidir. Onun güzelliği şu taştan daha ince, görünüşü daha büyüleyici, zerafeti gözleri kamaştıran, akıllı, zekî ve nadide bir varlıktır. Allah onun yüzüne güzellik ve sevimliliğin en mükemmelini vermiştir.» Emir bu sözleri söyledikten sonra, o sırada yanında bulunan şair İbn Şemîr'e dönerek, onun da bir şeyler söylemesini isteyince, şair:

«Yakut ve inci taneleri, güneş ve ay'dan daha üstün olana güzel gelir mi?
Allah kudretiyle onu ne güzel yaratmış, ondan başka hiçbir şeyi öyle düzgün kılmamıştır.
Kara ve denizin cevherlerinden üstün olan bu ilahî cevher, ne kadar değerlidir!
Allah gökte ve yerdekileri sadece onun için yaratmıştır»

diye karşılık verdi.

Abdurrahman bunun üzerine şöyle dedi:

«Ey İbn Şemîr! Mısralarını beğendim. Şiirin, hayal gücün, düşünce ve anlayışın takdirlerin üstündedir.
Büyüleyici sözlerin kulakları okşadığında nâmelerin şihirli âhengi gönülleri coşturuyor.
Allah yeryüzünde böyle bâkire bir güzellik daha yaratmış mıdır?
Onun yanağı çiçeklerle bezenmiş bahçedeki yasemin üzerine konmuş bir gül gibidir.»

Abdurrahman Galicia savaşını, karşılaştığı zorlukları da şu beyitlerle anlatır :

Onlara büyük bir ordu ile gelmiş olmam, yüce dağlar gibi beni senden ayırdı.
Nice çöller aştım, yorgunluk üstüne yorgunluk tattım.
Çakıltaşlarını bile eritecek gün ortasının kavurucu sıcağını benli ğimde hissettim.
Tozları yüzüme zırh yapıp, beyaz yüzümü soluk bir elbise ile örttüm.
Ben hep harplerden harplere koşan Hişamlar'ın oğluyum.
Büyük bir süvari birliğiyle avımı yakaladım, dağ ve ovaları onunla doldurdum.»

Şu veciz sözler de ona aittir:

«İnsanlar emirleri ortaya atarlar, ancak Tevfik-i İlahî onları doğrudan yana çeker.»

«Yaşlılar tecrübeleriyle başarılı olurlar. Bir milletin ileri görüşlülüğü, onların zindeliğine bağlıdır.»

Abdurrahman, bir gün huzurunda bulunan herkese mevkiine göre çeşitli hediyelerle ihsanda bulunmuştu. O gün şanssızlık eseri orada bulunmayan meşhur edip Ubeydullah b. Karlman bir mektup yazarak şöyle demişti:

«Ey hükümdar, şerefin bağını çöz ve ihsanını umumî kıl.
Şifa için dâvetlileri topladığın gün, dâvetine kavuşanlara ne mutlu.
Fırtınalı da olsa, o gün, Cennet diyarından daha güzeldir.
O zaman bu makama cimrilik eden bir dedeyi görmem bana mâni oldu.
Sen, en uğursuz maymunun bile kendisine bağlandığı mücahidin cihadını canlandır.
Yakın ve uzakta olan herkes için umumî ihsanınla bukağımı çöz!»

Bu mısraları okuyan Abdurrahman, altına şu cümleyi yazıp geri gönderdi:

«Devamlı yatmayı tercih eden, payına düşen uykuya razı olmalıdır.» İbn Karlman ise tekrar şöyle yazdı:

«Efendimiz, eğer ihsanınızdan mahrum kalırsam artık bir daha uyku uyuyamam, artık bu musibetten sonra asla uykuyu tadamam.
Eğer Firdevs cennetinde bir gün kalabilirsem karşılıksız olan günün mahremiyetine karşı gelirim.
Sizi tanımak!... Onu başaramadım. Sadece bir lahza gördüm.
Sizden umduğum gülden nasıl mahrum edilirim?
Ümidim üstünde şarap yankı yaparken...»

Bunun üzerine kendisinin, Kurtuba'ya gelmesi için bir emir yazdıran Abdurrahman, fermanın altına şu mısraları yazdı:

«Eğer uyku veren bir ilaç almışsan, memnu ve mahrum olduğundan ümidini kes!
Hiç kimse zorluklara göğüs germedikçe, umduğu affa nâil olamaz.
Sen de gül umudu üzerinde ısrar ettiğin için, umduğun ihsanımıza nâil oldun.»

Abdurrahman, etrafında toplanıp himayesinde çalışarak eserlerini sunanlara, bolca ihsanda bulunmuştur. Bu durum Abdurrahman'ın, edebiyat, ilim ve sanata verdiği değeri isbata kâfidir. Abdurrahman,

bu davranışıyla Bağdat'daki Abbasi halifelerinin sarayları ile yarışır hale gelmiştir. Daha önce Abdurrahman'ın sarayında bulunan fikir adamlarından önemli olanlarına işaret etmiştik. Bunların başında matematikçi Abbas b. Firnas, Endülüs musıkisinin öncüsü *Ziryab* olarak bilinen Ali b. Nafi, şiir ve diplomasiyi birarada yürüten büyük devlet adamı Yahya b. Hakem el-Gazzal gelmektedir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi el-Gazzal, Normandiya ve İstanbul'a Bizans İmparaluğuna elçi olarak gönderilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Şemir, Abbas b. Nâsih ve Ubeydullah b. Karîman gibi bir çok şair ve edip de onun mâlyetinde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları şunlardır :

aa) Abbas b. Firnas:

Ebu'l-Kasım lakabıyla tanınan Abbas b. Firnas, devrinin ilim ve kültürüne vâkıf bir şahsiyettir. *Endülüs Filozofu* olarak meşhur olan Abbas, Endülüs'te müspet ilimlerle meşgul olan ilk şahıs olarak bilinmektedir.

Abbas'ın uğraştığı sanatların başında, Endülüs'te bol miktarda bulunan bir çeşit taştan cam yapımı gelir. Diğer taraftan Endülüs'te Halid'in *Kitabu'l-Aruz*'unu ilk açıklayan da odur. Tarihçi el-Makkari: *«O, Endülüste musıki sanatını ilk defa yaygınlaştıran kimsedir»* (1) demektedir. Bu, Abbas b. Firnas'ın aynı zamanda musıki sahasında da söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak Abbas, asıl şöhretini, kuşların uçuşları üzerine yaptığı incelemeler, uçma ve konma konularında kuşları taklit etmeye çalışarak yaptığı araştırmalarla sağlamıştır. Kendisi, kuşun iskelet yapısını ve havada uçma şeklini uzun zaman inceledikten sonra, iki kanat takarak ilk uçuş deneyini yapmıştır. Deney ilk aşamada başarılı geçmiş, Abbas uçarak otuzbeş metre kadar yükselmiştir. Ancak inişe geçtiğinde, kuşların kuyruğu gibi yerçekimine karşı dengeyi sağlayacak bir âlet düşünememiş, kuşun kuyruğunun gökteki hareketlerinde ve özellikle yere inişinde oynadığı rolü unuttuğundan hızla düşmüş, yere çarparak sakatlanmış ve ancak uzun bir süre tedavi gördükten sonra iyileşebilmiştir. Burada şunu da belirtelim ki, bazı kaynakların, Abbas'ın düştüğü anda orada öldüğü şeklindeki rivayetleri doğru değildir. Çünkü bu iddiayı doğrulayan hiç bir sağlam delil yoktur.

Şair Mü'min b. Saîd, Abbas b. Firnas'ı ve uçuş çalışmalarını şu beytiyle anlatmaktadır :

«Onun vücuduna rüzgâr isabet ederse, uçan Anka kuşundan daha başarılı olur.»

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, IV, 345

Abbas, astronomi ile de hayli ilgilenmiş, hatta evinin duvarına bir de uzay haritası çizmişti. Bu haritaya bakan, gökteki yıldızları, bulutları ve şimşekleri görebiliyordu. Mü'min b. Said bu konuda da şunları söyler:

«Ebu'l-Kasım'ın yaptığı uzay resminin güzelliği insanı hayran bırakır.»

Bütün bunlara ilâve olarak devrin bir çok Endülüs şairi gibi Abbas da bazı şiirler yazmıştır. Onun şiirlerinden pek fazla örnek kalmamasına rağmen, eski kaynaklarda bazı parçalarına rastlanmaktadır. Ziryab, Abbas'ın şiirlerinden birinin iki beytini besteleyerek okumuştur ki bu beyitler şunlardır :

«Göçüp gidenler bana ağır gelmese bile, etrafa konmasına alıştığım güvercinlerin ötüşü çok ağır gelir.
Onlar öttüler ve sevdalı kimseyi acımasız ağıtçıların ağlattığı gibi ağlattılar.»

Abbas devlet adamlarından birini metheden bir şiirinde de:

«Talihi, ona ihanet edip ümitsizliğe düştüğünde ondan elimi çekmedim.
Çünkü o, şerefli kimseler arasında bütün cömertliklerin biricik kapısıdır» demektedir.

Bu sırada orada bulunan Mahmud: *«Ey Ebu'l-Kasım en kıymetli malım cübbemdir. Onu beşyüz dinara almıştım, içindekilerle birlikte al. Bundan sonra biz senin misafirlerin olalım.»* Kendisine başka bir elbise getirtip onu giydi ve üzerindeki kıymetli cübbesini ona hediye etti.

bb) Ziryab:

Ebu'l-Hasan künyesiyle tanınan Ali b. Nafi, doğuda ve batıda büyük bir musıki üstadı olarak bilindiği rivayet edilmektedir. Kendisi hayatının ilk yarısını Bağdat'ta Abbasi halifesi Mehdi'nin mevlâsı olarak geçirdikten sonra bir ara da Harun er-Reşid'in yanında bulunmuş ve son olarak da Endülüs'e gelerek ömrünün kalan kısmını burada geçirmiştir.

Renginin esmer olması, fasih konuşması ve güzel huyluluğundan dolayı siyah ve tatlı sesli bir kuşa benzetilerek *Ziryab* lakabı verilmiştir. Ziryab, irticalen şiir söyleyebilen, üstün zekâ sahibi, dikkatli ve hassas bir kimseydi. Sanatı, aklı, güzel sesi ve huyuyla Bağdat'taki hocası İshak el-Mavsılî'den daha büyük bir başarı elde etti.(1)

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tîb, IV, 118

Ziryab, yıllarca hocasından musıki, makam ve icra dersleri aldı. Ondan bir çok makam öğrenip, bir takım değişiklikler yaparak yeni eserlerde uyguladı. Bu suretle İshak el-Mavsılî'yi bile geçmeyi başardı. Onun, hocasını ilk olarak gölgede bırakması şu şekilde olmuştur:

Bir defasında Harun er-Reşid, nedimini ve musıki icracısı İshak el-Mavsılî'yi huzuruna çağırtarak şöyle dedi:

— *Ey İshak! Senden bugüne kadar görmediğim, henüz meşhur olmamış ve sanatında mahir yeni bir musıkişinas bulmanı istiyorum. Gelsin, sesini ve icrasını dinleyelim.*

İshak :

— *Efendimiz, Ali b. Nafi tam böyle biridir. O, sizin mevlânızdır. Onun güzel sesi, ince nâmeleri vardır* dedi.

Bunun üzerine Harun er-Reşid:

— *O halde onu bana getir* diye emretti.

İshak, talebesi Ziryab'ı bulup durumu anlattı ve halifenin kendisinden memnun kalacağına onu ikna etti. Harun er-Reşid, Ziryab'ı kabul ederek ona bazı sorular sordu. Aldığı kısa ve mantıklı cevaplardan memnun kaldı. Musıki hakkında bilgi isteyince, Ziryab şu cevabı verdi:

— *Evet, musıkişinasların yaptıkları pek çok icrayı onlar kadar yaparım. Ama onlar benim icralarımın çoğunu benim gibi yapamazlar. Bu eserler, yanlız sizin huzurunuzda güzel icra edilebilecek ve ancak sizin için hazırlanacak olan eserlerdir. Eğer izin verirseniz size bugüne kadar hiç kimsenin duymamış olduğu eserlerimi icra edebilirim.*

Bu cevap üzerine Harun er-Reşid, İshak'ın udunu getirmelerini emretti. Ancak Ziryab, kendisine uzatılan udu almayarak şöyle dedi:

— *Kendi elimle yaptığım ve içeri girerken kapıda bıraktığım bir udum var. Ondan başkasıyla çalmaya gönlüm razı olmaz. Efendimiz onu getirmem için bana izin versinler.*

Udun getirilmesi için emir verildi. Ancak ud, öbüründen farklı görünüyordu. Harun er-Reşid :

— *Niçin ustanın udunu kullanmadın?*

Ziryab :

— *Eğer efendimiz, ustamın eserlerini söylememi istiyorlarsa, onun uduyla söyleyebilirim. Şayet kendi eserlerimi söylememi istiyorlarsa, bu durumda kendi udumla söylemem gerekir.*

Harun er-Reşid :

— *Ben ikisini birbirinden farksız görüyorum.*

Ziryab :

— *Doğru söylüyorsunuz, insan öyle görebilir. Fakat her ne kadar benim udum, ustamın udu büyüklüğünde ve aynı ağaçtan ise de, onun*

üçte biri ağırlığındadır. Telleri ipekten, bam ve diğer üç teli ise Basra ve Küfe'nin arslan yavrusu derisinden yapılmıştır.

Musiki ritmi ve sertlik bakımından bu deri, diğer hayvanlarınkinden çok daha üstündür. Zira bu, vurulan mızrap darbelerine karşı diğerlerinden daha dayanıklıdır.(1)

Ziryab'ın, udunu bu şekilde anlatması Harun er-Reşid'in çok hoşuna gitmişti. Çalmasını emretti, udunu çalmaya başlayan Ziryab, şu nakaratlı eserini okudu :

«Ey halkı için uğurlu hükümdar!
İnsanlar sana candan koştular.»

Şarkı bitince memnuniyetini bildiren Halife şöyle dedi:

— *İshak, vallahi eğer bana bağlılığını bilmesem, bu adamı daha önce bana bildirmediğin ve bu eseri dinletmediğin için seni cezalandırırdım. Onu yanına al. Vaktim oldukça yine arayacağım.*

Bunun üzerine İshak, öğrencisi Ziryab'ın halifeden gördüğü bu iltifattan dolayı kıskançlığa kapılarak, saraydaki mevkiinden olmadan bu meseleyi halletmeye karar verdi.

Bir ara Ziryab'ı yanına çağırarak ona şöyle dedi :

«Ey Ali! Haset hastalıkların en kötüsüdür. Dünya ise bir fitne yeridir. Sanatta ortaklık ise düşmanlıktır. Bunu kaldırmanın hiçbir yolu da yoktur. Sen sanatını güzel icra edip beğenildin ve beni aldatıp kendi menfaatını gözettin. Seni buraya ben getirdim. Buna rağmen yakında beni aşacak ve benden üstün olacaksın. Sen benim evlâdım da olsan, sana bu konuda müsaade edemem. Eğer seni ben yetiştirmemiş olsaydım, ne olacaksa olsun, der, sana bu konuyu açmazdım. Şimdi sana yapacağım iki tekliften birini seçmek zorundasın. Ya buradan ayrılıp adını duymayacağım uzak yerlere gideceğine dair bana yemin edersin. Bu durumda ben de sana her bakımdan yardımcı olurum. Veya seni rakıp olarak görmek istemediğimi bildiğin halde, beni hedef alarak burada kalırsın. Fakat bu durumda benden sakın, çünkü malımı ve canımı ortaya koyup bana yaptığını senin yanına bırakmayacağım. Ona göre kararını ver.»

Ziryab, hocasının yanından ayrılırken onun, dediklerini yapacağından emindi. Şehri terketmeye karar vererek, ertesi gün verdiği kararı hocası İshak'a bildirdi. İshak da ona çeşitli yardımlarda bulunup bir miktar da para verdi. Ziryab batıya doğru yola çıktığında, İshak'ın gönlü rahatlamış bulunuyordu.

(1) el-Makkari, Nefhu't-Tib, IV, 118-119

Bir süre sonra Ziryab'ı hatırlayan Harun er-Reşid, İshak'dan onu kendisine getirmesini istedi. İshak şöyle dedi:

«Efendimiz! O deli adamla başım derttedir. O, cinlerin kendisiyle konuşup yardım ettiklerini sanıyordu; dünyada kendisinin bir eşi daha olmadığını zannediyordu. Efendimizin ihsanı gecikti diye kendisine karşı bir kusur edildiğini, sanatına gereken değerin verilmediğini düşünüp sinirlenerek, bana da görünmeden kaçıp gitmiştir. Allah bu meselede sizi korumuştur. Çünkü onda bir gariplik vardı; baktığı kimseleri dehşete düşürüyordu.»

Harun er-Reşid, İshak'a inandı ve her şeye rağmen, *«Büyük bir mutluluk kaynağımızı kaybetmiş bulunuyoruz»* diye söylenmekten kendini alamadı.

Ziryab, Mağrib'e gittikten sonra doğuda hatırlanmaz oldu. Çünkü onun şöhreti, doğuda henüz geldiği bu ülkedeki kadar yayılmamıştı.

Mağrib'de aradığını bulamayan Ziryab, Endülüs'e geçip hükümdar Hakem'in himayesinde yaşamaya karar verdi. Bu maksatla ona bir mektup yazarak, musiki bilgisi ve icradaki başarısını da ifade ettikten sonra, kendisine hizmet etmeyi diğer hükümdarlara tercih ettiğini bildirerek Endülüs'e geçmesi için izin verilmesini istedi. Ziryab'ın bu mektubuna çok sevinen Hakem, kendisini tanımak istediğini, bir an önce aralarına katılmasını arzu ettiğini belirten cevabi bir mektup yazdı.

Bunun üzerine âilesi ve çocuklarıyla birlikte boğaz yoluyla *Cezîretu'l-Hadra*'ya geçti. Ne var ki, buraya geldiğinde Hakem'in ölüm haberini aldı. Bu haber üzerine tekrar Mağrib'e dönmeyi düşündüyse de, Endülüs hükümdarının kendisiyle birlikte bulunan elçisi Mansur, Ziryab'ı ikna edip geri dönmekten vazgeçirdi. Ayrıca yeni hükümdar olan II. Abdurrahman'a bir mektup yazarak durumu bildirdi. Abdurrahman, cevabi mektubunda kendilerini Kurtuba'da görmekten mutluluk duyacağını bildirdi. Ayrıca Endülüs'teki valilere emirler göndererek kendisine hizmette kusur etmemelerini ve Kurtuba'ya gelebilmesi için yardımcı olmalarını istedi. Emir ayrıca mâlyetindekilerden birini, kendisini karşılayarak hediyeler sunmak için görevlendirdi. Geceleyin Kurtuba'ya ulaşan Ziryab ve ailesi en güzel konaklardan birine yerleştirildi.

II. Abdurrahman, ilk üç gün boyunca Ziryab'a çeşitli hediyeler gönderdi, dördüncü gün de huzuruna kabul etti. Hükümdar Ziryab'a şöyle dedi :

«Sana aylık ikiyüz dinar verilmesini, seninle birlikte gelen çocukların Abdurrahman, Cafer, Ubeydullah ve Yahya'ya da her ay yirmişer dinar verilmesini, ayrıca her yıl bayramlarda biner dinar, Mihrican ve

Nevruz'da da beşer yüz dinar olmak üzere yılda üçbin dinar ikramiye verilmesini kararlaştırdık. Bundan başka üçte ikisi arpa, üçte biri de buğday olmak üzere üçyüz ölçek hububat, kırkbin dinar değerinde Kurtuba civarında bir evi, köy ve bahçeleriyle birlikte size tahsis edilmesini emrettik.» Daha sonra bir görevli çağırarak Ziryab'a bir kasa vermesini emretti. Ziryab, ihtiyacını karşıladığı ve sözünde durduğu için emire teşekkür ederek huzurundan ayrıldı.

Ziryab'ı son derece memnun ettiğini anlayan Abdurrahman, onu meclisine çağırarak şarkılarını dinlemeye başladı. Emir, daha onu ilk dinleyişinde bile son derece etkilenerek bülbül gibi yanık sesinden dolayı âdeta büyülendi. Daha sonra Ziryab'ı, sarayın baş müzisyeni haline getiren Emir onu her dinleyişinde ihsanlara boğuyordu. Emir, Ziryab'ın bütün ihtiyaçlarını karşılayarak onun krallar, halifeler ve alimlerin biyografileri konusundaki bilgisini de ayrıca takdir ederek kendisinden zaman zaman onların menkıbelerini dinlerdi. Ziryab'ın anlattıkları Abdurrahman'ı son derece memnun ederdi.

Bu ilişkileri o hale geldi ki, Ziryab yemeklerini umumiyetle Emir ve evlatlarıyla birlikte yemeye başladı. Artık Emir onu yanından ayıramaz olmuştu. İstediği zaman Ziryab'ı çağırabilmek için divanla onun odası arasında özel bir kapı açtırdı. Böylece kendisini sık sık dinleme fırsatı buluyordu.

Ziryab, Endülüs'te ud üzerinde bir çok yenilikler de yapmış, udunun tellerini dörtten beşe çıkararak daha zarif ve yararlı hâle getirirken ince ağaç yerine kartal tüyünden mızrap kullanmıştır. Kartal'ın kanat tüylerinin yumuşak, temiz, hafif ve dayanıklı olduğu da bilinen bir gerçektir.

Ziryab, el-Agani'den onbinlerce kıtalık şarkı ve yüzlerce makam biliyordu. Gezegenler, yıldızlar ve bunların hareketleri, ülkeler ve buralarda yaşayan insanlar konusunda geniş bilgi sahibiydi.

Ziryab, Endülüs toplumunu da etkileyerek onları örf, giyim-kuşam ve yemek hususunda bir takım değişmelere yöneltmiş ve bunda başarılı olmuştur. Çünkü kendisi yukarıda anlattığımız özelliklerinden başka, estetik, örf ve âdetler, âdab-ı muâşeret ve devlet hizmeti gibi konularda da üstün bir bilgiye sahip bulunuyordu. Onun bu özelliklerinden dolayı, Endülüs hükümdarları ve devlet erkânı kendisini bu konularda örnek kabul etmişler, onun bu konulardaki engin kültürüne itibar etmişlerdir.

Mesela, Endülüslüler o zamanlar saçlarını ortadan ayırır, kaş ve yanaklarının üzerine bırakırlardı. Halk, daha sonra Ziryab ve çocukları gibi saçlarını kısaltarak yüzlerini örtmediklerini görünce, bunu beğenip onlar da aynı şekilde yapmaya başlamışlardır.

Ayrıca, insan vücudunda fazla ter ifraz ederek koku meydana getiren kısımların kokusunu gidermek için *el-Mertik* kullanılmasını da öğretmiştir. Çünkü bu nesne Endülüs hükümdarlarının o zamana kadar kullanageldikleri gül ve fesleğen çiçeğinden daha kıymetlidir.

Endülüs'te ilk olarak *kuşkonmaz çiçeğini* yetiştiren de Ziryab'dır. Endülüslüler ondan önce bu çiçeği tanımazlardı.(1) Ayrıca Endülüslüler, altın ve gümüş kaplardan başka cam kapları kullanmayı, deriyi işleyip ondan istifade etmeyi, mevsime göre değişik elbise giyinmeyi de ondan öğrenmişlerdir. Ziryab'ın, haziran ayının onbeşinden itibaren ekim ayının başına kadar bütün yaz beyaz; kalan günlerde de renkli elbiseler giydiği nakledilir.(2)

Ziryab, musiki icrasında ise önce bir taksim yapmayı, daha sonra basit şarkı ve makamlar söyleme ve en sonunda da hareketli parçalar icra etme prensibini getirmiştir. Kendisinden müzik öğrenmek isteyen birini önce mindere oturtur ve yüksek sesle bağırmasını isterdi. Şayet öğrencinin sesini yetersiz bulursa beline kuşak bağlayıp öyle bağırmasını isterdi. Eğer talebe ağzını yeterince açamıyorsa, ağzına üç parmak kalınlığında bir çıta koydurarak çenesinin buna alıştırılmasını temin ederdi. Ayrıca musiki dersi almak isteyen öğrenciyi, önce ses deneyinden geçirirdi. Bunun için de en tiz sesle uzunca bir «*âh*» demesini isterdi. Talebenin sesinin sâde, düz, net ve kısık olmamasına son derece dikkat ederdi. Sesinde bu özellikleri bulursa, onun iyi bir şarkıcı olacağına hükmederek, öğrenci olarak kabul eder, aksi halde onu bırakırdı.

Ziryab'ın sekiz erkek, Aliye ve Hamdûne adında iki de kız çocuğu vardı. Hepsi aynı düzeyde başarı ve şöhret elde edememişlerse de hepsinin musiki ile meşgul oldukları kaydedilmektedir.

Ziryab sadece musiki ile yetinmeyerek pek çok şiir de yazmıştır. Kaynaklarda onun birbirinden güzel pek çok şiirine rastlanmaktadır.

cc) Yahya el-Gazzal:

Daha önce siyasetçiliğinden bahsettiğimiz Yahya el-Gazzal aynı zamanda şiir ve edebiyat yönüyle de meşhurdur. Yahya, şiirlerinin muhteva ve ahenginin güzelliğiyle tanınırdı. En meşhur şiiri, devrin geleneğine uyarak, II. Abdurrahman'a yazdığı medhiyedir. Şair, bu şiirini, atıldığı zindandan kurtulmak ümidiyle yazmıştır. Yahya, bir

(1) İbn Dahiyye, el-Mutrib, 147. Ziryab'ın yağmur da yağsa bu dönemde beyaz giyilmesi âdetini getirdiğini, ayrıca ipek elbise giyme geleneğini başlattığını zikretmiştir.

(2) İbn Dahiyye, Aynı eser, 147-148

kıtlık döneminde Emir'den izin almadan depolardaki buğdayları satmış ve bunun üzerine hapsedilmişti. Emir, Yahya'yı öşürleri toplamak ve depolarda saklamakla görevlendirmişti. O da ordunun giderlerine harcanmak üzere muhafaza edeceğine; fiyatların yükselmesini fırsat bilerek buğdayların hepsini satmıştı. Daha sonra bir miktar buğday almak için kendisinden para istenmiş, ancak o, bu parayı nakit vermeyi kabul etmeyip devletin aynı miktar buğdayı geri almasını teklif etmişti. Bu sırada Yahya, zaten düşmüş olan buğday fiyatlarının daha da düşmesini bekliyordu. İşte Yahya bu yüzden hapsedildi. Onun bu sırada cezaevinde yazmış olduğu kasidenin bir kısmı şöyledir:

«Doğruluk hükümdarına, şerefi, babadan oğula miras kalan Emir'e halimi kim bildirecek?
Meddahları onu övmede aşırılıkta bulunurken, ben itidalli olup sözü uzatmadım.
Eğer sen bana Ömer'i hatırlatmıyorsan, Allah bir daha çenemi açtırmasın.
Doğu, sana olan arzusundan dolayı, sahil ve yaylasıyla haykırmaktadır.
Yaklaşan zaman onu şevke getirdi; oysa senden önce evrenin böyle bir şevki yoktu.
Vecdi, onu öyle coşturdu ki, eğer minber uçsaydı yıldızlar gibi kayacaktı.
Ey aslanda bulunmayan heybet sahibi! Güzel yüzlü,
Eğer mal istiyorsan, şunu bil ki, ben ne mal kazanmış ne de biriktirmiş bir kimseydim.
Benden pay alınca ondan bir kâr sağlayacağını umma.
Eğer sermaye elden çıkmamışsa, ikimize de Allah ihsan etmiş demektir.»

Bu şiir hükümdara okunmuş, kendisinin ve oradakilerin takdirini kazanmış, emir bunun üzerine Yahya'nın serbest bırakılmasını emretmiştir. Yahya elçiliği sırasında Normandiya kraliçesinin, yaşını sorması üzerine elli yaşında olmasına rağmen kraliçeye yirmi yaşında olduğunu söylemiştir. Kraliçe de *«Yirmi yaşında olan birinin saçları bu kadar ağarmış olur mu?»* diye sormuş, Yahya cevaben:

«Niçin öyle diyorsunuz? Siz hiç anasından beyaz doğmuş tay görmediniz mi?» demiş ve şu şiiri söylemiştir:

«Ey kalbim! Yorucu bir arzuyla yenilmez bir arslanı yenmeye kalkıştın.
Hiç kimsenin gidemeyeceği Allah'ın en uzak memleketinde,

Güzellik güneşinin batmasına engel olan mecusî bir kadına kapıldın.

Ey Nûd, ey omuzlarından yıldızlar doğan gençlik rüzgârı,

Ey kalbim için kendisinden daha tatlı bir şey bulunmayan şahsiyet,

Eğer bir gün gözüm onun bir benzerini görmediğini söylerse, yalan söylemiş olmaz.»

Yahya el-Gazzal daha sonra Irak'a göç ettiğinde, burada halkın, kısa bir müddet önce ölen Hasan b. Hani adlı şairin şiirlerini dillerinden düşürmediğini, onun şiirleri karşısında Endülüslü şairleri ve şiirlerini pek beğenmediklerini gördü. Nitekim bir mecliste, orada bulunanlara Hasan b. Hanî'nin hiç bilmediklerini umduğu şiirlerini okuyacağını söyleyerek kendi şiirlerini okudu.

Orada bulunanlar, şiirleri çok beğenerek methedici sözler söylediler. Yahya «*O kadar ileri gitmeyin, şiir bana aittir*» deyince de inanmadılar. Bunun üzerine şu mısralarını da okuyarak orada bulunanları şaşkınlık içerisinde bırakarak kendisini kabul ettirdi:

«Zamanın beni yıprattığını, bütün vücudumu mahvedip, değiştirdiğini görmez misin?

Uzuvlarımı birer birer koparıyor; adım ve dilimden başka hiç bir şeyimi bırakmadı.

Eğer isimlere de musîbet tesir edecek olsaydı, bu uzun zaman içinde ismim de belâya uğrayacaktı.

İnsanlar birbirine benzeyen yaratıklardır, değişik olan, onların davranışlarıdır.

Erkekler için doğrular ve yanlışlardan bahsedilir. Herkes hakkında mutlaka bir söz söylenir.

Her insanın, başkalarının meşgul olmasına mâni olacak kadar ayıpları vardır.

İnsan başkalarının küçük hatalarını büyütür, oysa kendisi o türden dağlarcasına sahiptir.

Kendi dünyasından, rüyasında gördüğü bolluklara konan kişi gibi habersizdir.

Ben insanların dillerini bazen saldıran, bazen pusu kuran bir yılan gibi görüyorum.

Kendi hatanın ürünleri dışında birtakım sözlerden uzak kaldığın zaman, en mesut insan sensin.

Ey yanılarak âşuftelerin sevgisini umup gönlünü onlara bağlayan insan.

Sakın onlarla vuslatı arama. Çünkü onları ancak aklı olmayan kimse sever.»(1)

(1) İbn Dahiyye, el-Mutrib, 146-147

Ziryab ile aynı çağda yaşayan Yahya, onunla bir kaç kez görüşmüş ve onu ağır bir dille hicvetmiştir. Bunun üzerine Ziryab, Yahya'yı Abdurrahman'a şikayet etmiş, Emir de onun Endülüs'ten sürülmesini emretmiş, ancak daha sonra bazı ileri gelenlerin araya girmeleriyle bu emrini geri almıştır.

Ne var ki; el-Gazzal, bundan sonra Endülüs'te kalmak istememiş ve Irak'a gidip bir kaç yıl da orada kalmıştır. Daha sonra doğum yeri olan Endülüs'ü özleyip tekrar oraya dönmüştür. Bu sırada altmış yaşlarında bulunan şair, içkiyi bırakmış ve şiirde de tasavvufa yönelmiştir. Bundan sonra Endülüs'te kırk yıl daha ömür sürerek yüz yaşında vefat etmiştir.

i) **II. Abdurrahman'ın Ölümü :**

II. Abdurrahman, 3 Rebiülâhir 238 (22 Eylül 852) Perşembe günü vefat etti. Daha önce oğlu Muhammed'i veliaht tayin eden Abdurrahman, vefat ettiğinde altmış yaşlarında bulunuyordu. Buna göre ömrünün otuz yılını emir olarak geçirmiştir.

5 — MUHAMMED B. ABDURRAHMAN B. EL-HAKEM DEVRİ

(238-273/852-886)

a) Muhammed'in Kısaca Hayatı :

Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişam b. Abdurrahman ed-Dahil b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu olan Muhammed'in annesi *Buheyr* adında bir cariyedir. Künyesi ise *Ebû Abdullah*'tır.

Endülüs Emevi devletinin beşinci hükümdarı olan Ebû Abdullah, babasının vefatını müteakip Rebiülâhir 238(23 Eylül 852) Cuma günü tahta çıkmıştır. 207 yılı Zilkade ayında (Mart 823) dünyaya gelmiş olan Muhammed, yirmidokuz yaşında tahta geçti ve 273(886) yılında, altmışüç yaşında iken vefat edinceye kadar yaklaşık otuzbeş yıl emirlik yaptı.

b) Muhammed'in Şahsiyeti :

Ebû Abdullah, kızıla çalan beyaz tenli, orta boylu, kısa boyunlu ve gür sakallı(1) bir kişi olarak tavsif edilir. Tarihçiler, onun yaşama tarzı ile şahsî tasarruflarını, emirlik ve idari yönünü ittifakla müspet olarak değerlendirmişlerdir. Muhammed zeki, akıllı, dikkatli, feraset ve tefekkür sahibi, ağır başlı, sabırlı ve öfkesini yenen(2) bir karaktere sahip olmakla tanınır. Diğer taraftan, belağat ve olgunluk(3) olarak da kendi kavmi içinde bir benzeri olmayan, ilme karşı saygılı edebiyat aşığı, hadiscilere çok değer veren, kültürlü(4) ve güzel huylu bir şahsiyet olarak bilinmektedir.

Ahlâkî bakımdan iyi huylu, namuslu, çirkin ve kabalıktan kaçman, dürüst bir insan olduğu da rivayetler arasındadır.(5)

---

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 141; Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 52

(2) **Ahbaru Mecmua**, 73

(3) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 22

(4) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 58

(5) İbnü'l-Hatib, **Aynı eser**, 22

Bütün bunlara ilâve olarak onun, babasının takip ettiği adalet prensibini sürdürdüğü(1), hak ve haklıları desteklediği(2), vicdanının sesine uyarak hüküm vermeyi şiar edindiği de kaynaklarda zikredilmektedir.

Nitekim bir meselenin perde arkasını iyice araştırmadan hüküm veren baş mabeyincisi Haşim b. Abdülaziz'e şöyle dediği rivayet edilmektedir:

«Ey Haşim! Kim aceleyi tercih ederse hata yapar. Eğer biz senin yanlış hükümlerine kulak verecek ve onlara göre hareket edecek olsaydık, biz de senin suç ortağın olurduk. Onun için sen acele etme, temkinli ve yavaş ol. Zira sen acele edersen, sana da acele edilir.»(3)

Ahbaru Mecmua müellifi, onun bu konudaki tutumunu anlatan bazı olayları nakletmektedir. Bu olaylardan biri Emirin vezirlerinden Haşim b. Abdülaziz'in Muhammed'in maiyyetinden birine karşı kendisini harekete geçirmek için dedikodu yapmasıdır. Muhammed bundan rahatsız olmuş fakat, Haşim bu hususlaki sözlerine devam etmiştir. Öte yandan aynı olayda Haşim b. Abdülaziz'le arası iyi olmayan Velid b. Ganîm, Muhammed'in iyice sıkıldığını görünce, yumuşak sözlerle Haşim'i susturmuştur. Emir Velid'in bu yaptığını çok beğenmiş ve bunu Velid'in, Haşim'e karşı bir barış ışığı yakması olarak değerlendirmiştir. Bir başka olay da şöyledir: Bir ayaklanmada Haşim yaralandı ve esir oldu. Olayı haber alan Emir, bu konuda şöyle dedi:

«Haşim, hareketini ölçüp tartmadan acele olarak yaptığı için yaralanmış olmalıdır.» Bu sırada mecliste bulunanlardan Haşim'le arasında bir kırgınlık olan Velid b. Abdurrahman'dan başka kimse konuşmadı. Velid ise şöyle dedi: *«Allah halifemizi yüceltsin. Haşim'in başka tercihi yoktu. Kadere karşı da gelemezdi. Kendisi bütün gücünü kullandı ve maharetini gösterdi.»*

Bu konuşmayı çok beğenen Emir daha önce Haşim'e verilmiş olan süvarileri ve onların komutanlığını kendisine bağlamak isteyince Velid, şu karşılığı verdi: *«Allah Emirimizi yüceltsin. Efendimiz, Haşim sizin bir köleniz, okunuz ve kılıcınız idi. O sizi razı etmek için emirlerinize uydu, sizi korumak için savaş meydanlarında ileriye atıldı. Allah sizi daim kılsın, siz onun çocuklarına ihsanda bulununuz. Onun hizmetine karşılık çocuklarının bazı sıkıntıları hafifletilsin.»* Emir buna şöyle karşılık verdi: *«Ey Velid! Senin gibi övgüye lâyık kişiler, ihsana boğulmalıdır. Sen de eskiden beri başarılısın. Bize göre en iyi insan, istişarede bize yol gösteren, gaflet anında bizi uyaran, iyiliğe sevk edendir. Görü-*

(1) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 52
(2) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 22
(3) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 160

şünü beğendik. Onun oğluna sürekli hizmet edilecektir. Sen onları gözünden uzak tutma, onları kolla.»(1)

Aynı olayı, Haşim b. Abdülaziz'in Muhammed'e gelerek haber veren zatın kâtip Abdülmelik b. Abdullah b. Umeyye olması gibi bazı küçük farklarla İbn İzarî de zikretmektedir. İbn İzarî'ye göre Muhammed, çok beğenip takdir ettiği Abdülmelik b. Umeyye'yi kâtiplik makamına tayin etmiş ve bu tayinle ilgili kendisine şöyle bir yazı göndermiştir:

«Seni tanıyor ve takdir ediyoruz. Bu icraatımızı, seni tanımadığımız halde yapmış değiliz. Ayrıca sana işinin erbabı bazı yardımcı kâtipler de bağlayacağız. Sen bu iş için güvendiğin kimseleri seçebilirsin. Biz senin bu işi başarıyla yapabilmen için hiç bir yardımı esirgemeyeceğiz.»

İşte bu gelişme üzerine başta, Haşim b. Abdülaziz olmak üzere, bazı kişiler onu kıskanırlar. Muhammed, bunların maksatlarını bilmekte, fakat bilmez görünmektedir. En sonunda dayanamaz ve Haşim'i huzuruna çağırarak şöyle der:

«Saray memurlarımızı artırdık, bilhassa şu kâtibe bol bol ihsanda bulunduk. Siz onu beğenmiyorsunuz. Oysa biz bir de bu işi başarı ile yürütebilmesi için ona yardımcı kâtipler tahsis ettik. Biz bu hizmeti yürütmek ve devleti, onun kurucuları gibi ilerletmek istiyoruz. Eğer sizi babalarınızın yerine, çocuklarınızı da sizin yerinize geçirmezsek, kime ihsanda bulunur ve elimizi uzatırız? Aynı şeyin senin çocuklarına da yöneltilmesini istediğin için, sen bu görüşü benimseyenlerin en önde geleni olmalısın.» Bunun üzerine Haşim, Emirden özür dilemiştir.(2)

Görülüyor ki bu rivayet birinciden tamamen farklıdır. Bu iki rivayette bir birine benzer tek nokta, Haşim b. Abdülaziz'in, Emire, onun adamlarından birini kötülemiş olmasıdır. Bilhassa birinci rivayette olduğu gibi Emiri istememesine rağmen Haşim b. Abdülaziz'in hasmını iki defa yermiş olduğunu iddia etmek oldukça zor bir şeydir. Her şeye rağmen bu iki rivayetin de anlatmak istediği husus Haşim'in şikayeti ve Emirin buna karşı takındığı tavırdır. Dolayısıyle iki rivayet de aynı olayın değişik anlatımları olabilir.

Tarihçiler bu olayı, Muhammed'i *«İspiyonu dikkate almayan bir insan»* olarak nitelendirmek konusuna delil olarak zikretmektedirler. Nitekim, yine tarihçiler, onun ilme bağlı ve edebiyata âşık, hatta bunlardan nasibi olan bir insan olduğuna delil olarak da başka olaylar nakletmektedirler. Onun için bir çok kişi, ifade ve üslubu güzel bir yazı ile ona geldikleri zaman kendilerini bazı önemli görevlere getirmiştir.

(1) **Ahbaru Mecmua, 73-75**
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib, II, 160-161**

Meselâ Velid b. Abdurahman b. Ganim'i, kendisine hitaben şu cümleleri ihtiva eden edebî ve rika ile yazdığı mektubundan dolayı vezirlik makamı ile taltif etmiştir:

«Allah Emiri dâim kılsın. Onun ihsanı şükre sığmayacak kadar büyüktür. Onun mülk ve saltanatı geçilemeyecek kadar geniştir. Onun bana yaptığı en önemsiz bir iyiliğin şükrünü yerine getirmek istesem, bundan aciz kalırım. Buna rağmen ona teşekkürden ve hizmet etmekten bir an bile geri kalmayacağım. Çünkü biliyorum ki, teşekkür ve hizmet yaklaşan nimete karşı yapılır. Bunlar, gelecek nimet dışında herşeye yeterler. İşte ben bu ikisinin arasında bulunuyorum. Onlara dayanıyorum. Allah, taat ve şükürlerine karşılık mutsuzluk ülkesinden mutluluk diyarına geçirmek suretiyle kullarına iyilik eden ve bu dünyayı öbür dünyanın huzuru için bir vesile kılandır.»

Emir Muhammed bu yazıya şöyle cevap verdi:

«Şüphesiz ki, Allah taata karşı iyilikle mukabelede bulunur ve şükredenleri de sever. Sen seslendin ve sesini duyurdun. Her ecir takdir edilmiştir.» Bundan birkaç gün sonra da onu vezirlik makamına getirmiştir.

Bir de *er-Riyadî* diye bilinen şair Ebu'l-Yusr olayı vardır. Bu olay şöyle cereyan etmiştir: Bu zat önceleri doğuda yaşarken geçim sıkıntısına düşer ve Endülüs'e gitmeye karar verir. Hareket etmeden önce Şam'da *İbn Şeyh* olarak bilinen bir zat başta olmak üzere pek çok kimsenin ağzından halifeye mektuplar yazar. Adam Endülüs'e gelince Emir Muhammed onun geçim sıkıntısı geçiren bir düzenbaz olduğunu anlamakta gecikmez. Fakat ona karşı iyi muamelede bulunmaktan da geri durmaz ve Endülüs'te bulunduğu sürece ona ihsanda bulunulmasını emreder.

Bir müddet sonra Ebu'l-Yusr Endülüs'ten ayrılmak isteğiyle Emire güzel bir mektup yazıp izin ister. Bunun üzerine Emir, hacibi huzuruna kabul ederek konuyu kendisiyle değerlendirir ve ona şöyle der:

«Bu adamın tek düşüncesi paradır ve ona ulaşmak için de bu hileye başvurmuştur. Şimdi onun bu izin talebine olumlu cevap versek, Haşimoğulları karşısında gülünç duruma düşeriz. Ona izin vermediğimiz takdirde ise ona haksızlık etmiş oluruz. Bu durumda tek çıkış yolu ona karşı şanımıza yakışanı yapmaktır.»

Öyle anlaşılmaktadır ki, Emir bu konuda kararsızlık içinde bulunmakta, şaire olumlu cevap verdiği takdirde Abbasiler'e karşı gülünç duruma düşmekten, olumsuz cevap verdiği zaman da önce iyilik, sonra da kötülük yapan ve istenmeyen bir hâle düşmüş olmaktan endişe etmektedir.

Netice olarak şöyle bir çözüm yolu buldu: «Yol masrafları için kendisine beşyüz dinar verdi. Ayrıca Bismillah'tan başka içinde hiç bir yazı bulunmayan bir de mektup vererek Endülüs'ten ayrılıncaya kadar onu açmamasını şart koştu. Adam bu işlerin yapılmasından sonra bazı kimselerle birlikte doğuya doğru yola çıkar. Yolda giderken, mektubu açıp içindeki yazıyı okuyunca Emirin işin aslını bildiğini ve fakat yüzüne vurmak istemediğini anlar. Bu durum karşısında Emirin bu kadar zeki bir insan olduğunu anlayınca, şöyle der:

«Emeviler'i her zaman böyle bileceğim. Onlar asla aldanmazlar.»(1)

Muhammed'in ilim ve edebiyatla da ilgilendiğini daha önce söylemiştik. Bu meyanda onun mali ve idari bakımdan derin bir bilgi sahibi olduğu, bütün karmaşık işlerde kendisine müracaat edildiği ve hizmetlilerden herhangi birisi bir hesap hatası yaptığı zaman onun, bunu mutlaka fark ettiği(2) rivayet edilmektedir. Bir defasında hazine görevlilerinden birisi, yüz bin dirhemlik bir senette on beş dirhemlik bir hata yapmış ve Emir bunu fark ederek düzeltmesi için senedi geri iade etmişti. Bunun üzerine bütün görevliler biraraya geldikleri halde hatayı bulamayınca, tekrar Emire müracaat ederek hatayı ondan öğrenmişlerdir.(3)

Zamanında yaşayan bazı kimseler de onun isabetli kararlar veren zeki bir kimse olduğunu zikrederler. Veziri Haşim b. Abdülaziz onun için şöyle der: *«Emir, akıllı, ferasetli ve ince düşünen bir kimseydi. Kendisi bizimle istişarede bulunur, biz de gayret sarfeder ve görüş bildirirdik. Eğer görüşümüz isabetli ise onu onaylar, herhangi bir eksiklik olduğu zaman da onu delilleriyle ortaya koyar ve herkesi hayrete düşürürdü.»(4)*

Buna benzer bir olayı da Fakih Bakî b. Mahled nakletmektedir. Baki şöyle demektedir:

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib II, 160-161. Ebu'l-Yusr'un, Mısır'da hapse atıldığı ve yola çıkan bazı dostlarının kendisini ziyaret etmek için yanına geldiklerinde onlarla arasında şöyle bir konuşma geçtiği rivayet edilmektedir: «Siz de benimle birlikte hapse mi girdiniz?» Arkadaşları «Niçin öyle söylüyorsun» deyince Ebu'l-Yusr «Hapse giren oradan ancak halifenin emriyle çıkabilir» diye karşılık vermiştir. Adamlar, önce buna inanmak istememiş fakat giderek endişeye kapılmışlar, çıkmak için kapıya gidince nöbetçiler kendilerini dışarı bırakmamışlardır. Bu insanlar bir müddet hapiste kaldı ve durumlarından halifenin haberi olduktan sonra salıverilmişlerdir.

(2) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 22; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 159-160

(3) İbnü'l-Hatib, Aynı eser, 22; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 109

(4) İbn İzari, Aynı eser, II, 160

«Ben, Emir Muhammed'den daha akıllı ve daha dürüst bir Emir görmedim. Bir gün huzurunda bulunuyordum. Söze, Allah'a hamdu sena ve Peygamber'e salâtu selâmla başladı. Ardından halifeleri birer birer zikretti ve methetti. Onları edebi bir şekilde anlattı, fakat sıra kendisine gelince sustu.»(1)

Fakih Baki b. Mahled'in anlattığı şu olay da, Emirin ilme ve ilim erbabına ne kadar değer verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu olay şöyle cereyan etmiştir: İbn Mahled, uzun süreden beri bulunduğu doğudan gelince, o zamana kadar Endülüs ulemasının haberdar olmadığı birçok ilmî gelişmeyi ve yeni Fıkhî görüşleri de beraberinde getirmişti. Fakat bu durum, Kurtuba âlimlerinin onu kıskanmasına vesile oldu. Bu kıskançlık bazılarının onu dinsizlikle suçlamasına, halkı kışkırtıp kendisini şikayet ederek kanını istemelerine sebep olmuştu.

Ulemanın bu hareketinin sonucundan endişeye kapılan Baki b. Mahled, canını kurtarmak için bir süre gizlendi. Hatta bir ara Endülüs'ten kaçmayı bile düşündü ise de, başka bir yolu, Haşim b. Abdülaziz'den yardım istemeyi tercih etti. İbn Mahled'in isteği üzerine hacib, Emire durumu bildirdi ve İbn Mahled'e yöneltilen suçlamalara iltifat etmemesini veya olayın sıhhatini ortaya çıkardıktan sonra onları kabul etmesini rica etti.

Nitekim Haşim'in teşebbüsü meyvesini verdi ve Emir, İbn Mahled'e karşı olumlu bir tavır takındı ve Endülüs âlimleriyle münazara etmek için saraya gelmesini istedi. Sarayda cereyan eden bu münazarada İbn Mahled ortaya sürdüğü delillerle rakiplerine karşı üstünlük sağladı ve Emir Muhammed, ulemanın acizliklerinden dolayı onu kıskandıklarını anladı. Bu olaydan sonra Emir, İbn Mahled'ın fikirlerine değer vermeye başladı.

Öte yandan bir çok tarihçi, Emir Muhammed'in ona yöneltilen suçlamaları reddetmesi hususunda, onun görüşlerini benimseme eğilimi göstermesi veya en azından bir din adamını cezalandırmak istememesi gibi sebepleri de dikkate almaktadırlar.

Emir Muhammed'in dünyaya verdiği önem hususunda şöyle bir olay anlatılmaktadır :

Bir gün, Emir ve Haşim bir günlük bir gezi için Rusafe'ye gitmişlerdi. Burada neşeli ve güzel bir gün geçirdikten sonra, Kurtuba'ya dönerlerken aralarında şöyle bir konuşma geçti.

— Sultanım, ölüm olmasa, şu dünya ne kadar güzel, değil mi?

— Yanılıyorsun Haşim, biz şu saltanatımızı ancak ölüm sayesinde elde etmişiz. Ölüm olmasaydı biz bu mevkiye asla gelemezdik.

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 163

c) **Dahili İcraatı:**

Emir Muhammed, kendisine biat edildiği günün sabahı, Muhammed b. Müsa'yı ve Abdurraufoğulları'nın atası olan Abdurrauf b. Abdüsselam'ı vezir tayin etmiş, bu arada, babası zamanında vezirlik makamında bulunan vezirlerin çoğunu da görevlerinde bırakmıştı. Ayrıca Abdülmelik b. Abdullah b. Umeyye'yi de kâtiplik makamına getirmişti. İki sene sonra Abdülmelik'in yerine Endülüs Emevî devletinin vatandaşı İspanyol Gomez Antonio'yu katipliğe getirdi. Daha önce Gomez'in, bir gurup papazın elebaşılık yaptığı ayaklanmayı görüşmek üzere II. Abdurrahman zamanında tertip edilen konsilde devleti temsil edenlerden biri olarak bulunduğunu görmüştük.

Muhammed'in: «*Eğer Gomez müslüman olsaydı, onu değiştiremezdik*» (1) demesine bakılırsa, kendisinden memnun olduğu görülür. İşte Gomez, onun bu düşüncesini öğrenince müslüman olmuştur. Bu durum karşısında Emir de onu kâtiplik görevinde tutmuştur.

Daha önce Haşim'den bahsederken onun bazı önde gelen devlet erkânıyla ihtilaf halinde olduğunu, Emir nezdinde rakiplerini ezme girişiminde bulunduğunu, bütün bunların, kendisinin onun emir nezdinde birinci basamakta bulunmasından ve burada kimseyle yarışmak istememesinden kaynaklandığını belirtmiştik. Şimdi de Emire, bir yabancının kâtiplik gibi önemli bir makama getirmesinden dolayı duyulan rahatsızlığı ifade eden bir takım mektuplar gönderiliyordu. Bunların Haşim b. Abdülaziz'in kışkırtmasıyla gönderildiği, tarihçilerin çoğu tarafından kabul edilmektedir. Bu mektuplardan biri de Endülüs'ün meşhur edebiyatçılarından biri olarak kendisinden bahsedilen Muhammed b. Kevser(2) tarafından gönderilmişti. Muhammed, Emire yazdığı bu mektubunda şöyle diyordu:

«*Doğudaki Abbasî halifelerini en çok şaşırtacak olan şey, batıdaki Emeviler'in büyük kâtiplik kadrolarına bir hristiyan olan Gomez Antonio'yu getirmeye mecbur olmalarıdır. Acaba o makama daha layık, hizmeti daha iyi yürütecek olan Hamid ez-Zucali'yi Muhammed b. Sufyan'ı; askerlerden Elviralı Adha b. Abdüllatîf'i, İbn Ebû Feria'yı, Reyyo'lu İbn Cevşen'i, Sidonialı İbn Usayd'ı, Haccac b. Ömer'i tayin etmenize ne mâni oldu?... Adını zikrettiğim bu kimseler, daha önce emirlerin ihsanına mazhar olmuş, devlet hizmetini en iyi şekilde yürüten kimselerdir. Bunların hangisini seçseniz layık olanı seçmiş olurdunuz.*» (3)

(1) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 101
(2) İbn Kutiyye, Aynı eser, 101
(3) İbn Kutiyye, Aynı eser, 101

Emir Muhammed bunu okuduktan sonra mektupta ismi geçen zevattan Hamid'i huzuruna çağırtarak kendisini kâtiplik makamına tayin etmiştir. Aslında Emir, hükümet işlerinde son derece liyakatlı kimseleri istihdam etmiştir. Emirin hayatını yazanlar:

«*Onun vezirlerinin çoğu akıl, fazilet ve ahlâkta önde gelen kimselerdir*» (1) demekte, buna örnek olarak da Abdülmelik b. Abdullah b. Umeyye, Velid b. Ganîm, Umeyye b. İsa b. Şehid, Muhammed b. Mûsa el-İşbili vb. kimseleri örnek göstermekten kendilerini alamamışlardı.

Bütün vezirler arasında Abdülmelik b. Umeyye'nin devlet işlerinde oynadığı rol, hâiz olduğu mevki ve verdiği isabetli kararlarla önemli bir yer işgal ediyordu. Bir defasında Haşim b. Abdülaziz komşularından birinin evini kendisine vermesini istedi. Adam kabul etmeyince de onun evinde hapsedilmesini emretti. Bu durumu öğrenen İbn Umeyye, doğru *Beytu'l-Vezaret*'e giderek orada bulunanlara hitaben şöyle dedi:

«*Duyduğuma göre bazıları komşularından birini evinde hapsetmiş. Allah'a yemin ederim ki, eğer bunun doğruluğunu ispatlarsam, oraya gider, o evi yıkarım.*» Orada bulunan Haşim korkusundan tirtir titreyerek hemen adamlarından birini yanına çağırarak derhal gidip hapsettiği adamı serbest bırakmasını emretmiştir.

Yine anlatıldığına göre, ulemadan biri bölgelerin birinin valisinden kaçarak başkent Kurtuba'ya gelmişti. Bu vali, Emir Muhammed'e bir mektup yazarak Kurtuba'ya gelen bu adamın kendisinin işlerini bozduğunu, onun ancak hapse atılmakla zararsız hale getirilebileceğini bildirdi. Bu bilgiler ışığında hareket eden Emir veziri İbn Umeyye'ye onu hapse atmasını emretti. Vezir bu emir üzerine halifeye şu cevabı verdi:

«*Hayır, Allah'a andolsun ki, ben bir ilim adamını hapse atmam. Bu zat zulmü meşhur olan bir zalimin elinden kaçmıştır. Eğer o adam iyi birisi olsaydı, böyle ilim ehli bir zat kendisinden kaçmazdı.*» Bu cevap üzerine Emir Muhammed onu hapse attırmaktan vazgeçmiş ve İbn Umeyye'ye o valiye hitaben bir tekdir yazısı yazmasını emretmiştir.

Bir başka rivayete göre, halife Muhammed bir sefere çıkarken Abdülmelik b. Umeyye'den sefer müddetince devlet işlerine bakmasını istedi. Bir süre sonra bazı kimseler İbn Umeyye'ye gelerek şehzadelerden birinin lalasından şikayet ederler. İbn Umeyye şehzadeden, lalasını ikaz etmesini ve onun halka zulmetmesine mâni olmasını istedi. Ne var ki, lala davranışlarından vazgeçmemiş ve İbn Umeyye'ye şikayeti yenilenmişti. Bunun üzerine İbn Umeyye onu çağırtarak sert bir şekil-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 101

de ikaz etti. Bunun üzerine şehzade, İbn Umeyye'ye şöyle bir haber gönderdi:

«Eğer elini lalamdan çekmeyecek olursan askerlerimle birlikte gelir ve seni perişan ederim.» Bu habere sadece gülen İbn Umeyye, ona şu haberi gönderdi:

«Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, o babasının kendisini bıraktığı evin kapısını bu tarafa geçecek olursa, onu iki köpekle birlikte, bir kulübeye hapseder ve babası gelip kapısını açıncaya veya elçisini gönderip açmamı isteyinceye kadar kendisini orada tutarım.»

Şu olay da İbn Umeyye'nin memleket işlerine ne kadar önem verdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bir gün rehinelerin saklı tutulduğu binanın kapısının önünden geçen İbn Umeyye içerdeki kimselerden Benû Kasî kabilesine mensup olanların, Antere b. Şeddad için yazılmış bazı şiirler okuduklarını duydu. Bunun üzerine o binanın sorumlularından birini çağırtarak :

«Eğer cahilliğinden dolayı seni bağışlamasaydım, şimdi burada cezanı verirdim. Emirimizi üzen şeytanları buluyor, onların kahramanlık namına hiç bir şey vermeyen şiirlerini arkadaşlarına okuyorsun. Bunu derhal bırakacak ve Hasan b. Hani'ninki gibi şiirlerden başka bir şiir okumayacaksın.» Bu olay, onun bir taraftan devletin güvenlik işlerinde gösterdiği titizliği, diğer taraftan da edebiyata ve kültüre verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Emir Muhammed'in tahta çıkışının ilk yıllarında meydana gelen olayların en önemlilerinden biri de İbn Eflah'ın Kuzey Afrika'da Tahert valisinin kendisini desteklediğini ilân etmesi ve onun, Emir'in görüşünü almadan hiç bir adım atmayacağını bildirmesidir.(1) Bu mahiyette bir başka olay ise Sicilmasa'da bulunan Benû Midrâr'ın bütün varlıklarıyla Muhammed'in emrine girmeleridir.

Frank kralına gelince o da bu dönemde Emire hediyeler göndermiş ve ona karşı dostluk gösterisinde bulunmuştur. Böylece, Emir Muhammed, saltanatını güçlü komşularının kendisine verdiği güvenlik garantisiyle açmış oluyordu. Bu durum aynı zamanda ona, bütün Endülüs'ün kendi ülkeleri olduğunu savunan ve bu yüzden müslümanlara düşmanlık besleyen kuzeydeki küçük devletlere yönelme imkânı vermiş oluyordu.

Bu arada Emir Muhammed'in ilk yaptığı işlerden biri de, halkın düşman toprakları üzerine yazları sefere çıkarılan orduya katılma zorunluklarını kaldırması olmuştur. Onun dönemine kadar, devletin se-

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 161

fere çağırdığı herkes mecburi olarak orduya katılıyordu. Muhammed bu zorunluluğu kaldırdı ve halkın, seferlere tamamen kendi isteği ile katılabileceğini ilân etti. Bu uygulama, gönüllülerin sürekli olarak yeterli sayıyı bulmasından dolayı, devletin askerî gücünde herhangi bir zayıflama meydana getirmediği gibi, halkın memnuniyetine de sebep olmuştur.

Bütün bölgelerin cihat için verdiği asker sayısından bahseden bir tarihçi 249(863) yılının yazında Şehzade Abdurrahman komutasında Galicia bölgesine gönderilen süvarilerin sayısını 21613 olarak vermektedir. Devletin ihtiyacı ve şartlarına göre değişebilen Kurtuba ordusu buna dahil değildir.

d) Emir Muhammed Devrinde İsyanlar:

1 — Tuleytula İsyanı:

Emir II. Abdurrahman'ın bir kaç hücumundan sonra, Tuleytula halkının şehrin kapılarını açtığını ve şehirde sükûnet sağlandığını (222/837) önceki bölümlerde anlatmıştık.

Tuleytula halkı, uzunca bir süre herhangi bir isyan hareketine girişmedi.

Ancak bu tarihten 16 yıl sonra Emir Muhammed'in tahta çıkmasıyla (238/852) bu şehir, yeniden başkaldırdı. Şehrin valisini tutuklayıp Kurtuba hükümetinin, elinde bulunan Tuleytulalı rehineleri(1) serbest bırakması şartıyle onu salıvereceklerini bildirdiler. Bazı isyancılar şehri kuşatarak surların bir kısmını(2) yıkarak, kale muhafızlarını ve halkı şehri terketmeye mecbur ediyorlardı. Böylece 239(853) yılında surları tamamen yıkmış bulunuyorlardı.(3)

Emir Muhammed ise bu ayaklanmaya karşı oğlu Hakem komutasında bir orduyu Tuleytula'ya doğru yola çıkardı. Ordu hedefine doğru yol alırken Rebah kalesine uğradı ve kale surlarının tekrar inşa edilmesini emretti. Bunun üzerine daha önce kaleyi terk etmiş olan halk tekrar kaleye döndü. Hakem buradan ayrılırken kaleye bir muhafız birliği bıraktı. Daha sonra Kasım b. Abbas ve süvari birlik komutanı Temmam b. Ebi'l-Attaf'ı yanlarına bir miktar asker vererek Tuleytula'nın civarındaki yerleşim bölgelerinde çıkan isyanları bastırmak üzere harekete geçirdi. Bu birlik Andujar'a geldiğinde pusu

(1) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 142
(2) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 130
(3) İbn İzari, kale halkı Tuleytulalılar'dan korktukları için kaleyi terkettiklerini belirtmektedir. Bkz. **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 142

kurmuş olan Tuleytulalılar'la karşılaştılar. Burada meydana gelen çetin bir savaş sonucu çok miktarda zayiat verilmiş, Kasım ve Temmam(1) komutasındaki birlikler yenilgiye uğramışlardı.

Bu mağlubiyet, Emir'i öfkelendirmiş ve ertesi yıl (240/854) ordunun başına geçerek bizzat sefere çıkmasına sebep olmuştur. Öte yandan Tuleytulalılar Emir'in büyük bir ordu ile yola çıktığını öğrenince, Arapça kaynakların Ordon (Ordono) olarak isimlendirdiği Galicia'nın İspanyol kralına başvurarak, ondan Kurtuba askerlerine karşı kendilerine yardım etmesini istediler.

Ordon (Ordono) zaten Endülüs'e hücum etmek istediği için bu teklifi hemen kabul ederek Tuleytulalılara yardım maksadıyla kardeşinin(2) komutasında bir ordu hazırlayıp yola çıkardı.

Bunu haber alan Emir, Guazalete (Vadi Sulayt)'de karargâh kurarak savaş vaziyeti aldı. Ayrıca ordunun büyük bir kısmının karşı tarafın göremeyeceği bir yerde pusu kurmasını böylece düşmanlara kendilerinin zayıf bir kuvvet olduğu intibaını vermeyi düşündü.

Bu plân çok faydalı oldu. Düşman ordusu son derece az gördüğü bu orduyu hemen yenebileceği umudundaydı. Fakat savaş başlayınca, daha önce gizlenmiş olan birlikler yerlerinden çıkarak düşmana saldırdılar.

Bu umulmadık saldırı karşısında Tuleytula ordusu kısa sürede bozguna uğradı. Ancak kaçmayı başarabilenler kurtuldular. İsyancıların ve onlara yardıma gelen Ordono ordusunun çoğu öldürüldü. Tarihçiler bu savaşta en az yirmi bin kişinin öldüğünü, bunlardan yaklaşık sekiz bininin Ordono'nun askerleri, kalan onikibininin ise Tuleytula isyancıları olduğunu belirtirler.(3)

Emir Muhammed, bu zaferini Kuzey Afrikadaki hükümdarlara mektuplarla bildirdi.

Ne var ki, bu zaferin tesiri uzun sürmedi. Nitekim bir yıl sonra (241/855) iyi donatılmış bir süvari birliğini Haris b. Beziğ komutasında Tuleytula'ya gönderen Emir, onlardan bu şehir halkının kesin bir şekilde itaat altına alınması için gerekirse baskı kullanmalarını istemiştir. Fakat bu emir tam manasıyla yerine getirilememiştir. Hatta Tuleytula halkı devlete itaat şöyle dursun, 243(857) yılında Talavera'-

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 142

(2) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 22; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 142. Fransız tarihçi Levi Provencal ise, Galicia kralının gönderdiği bu ordunun başında Gaston adında bir akrabası bulunduğunu zikretmektedir. Bkz. Histoire de l'Espagne Musulmane, V, 191

(3) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 53; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 143; İbn Haldun, el-İber, IV, 130; İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 21

da bulunan hükümet kuvvetlerine karşı bir saldırıda bile bulunmuştur. Bunun üzerine şehrin muhafızı Mesud b. Abdullah, pusu kurmuş ve Tuleytulalı saldırganların büyük bir kısmını kılıçtan geçirmişti. Mesud bunlardan bir kısmının başını kesip, bir mektupla birlikte Emire göndermiştir.(1)

244(858) yılında Emir Muhammed, gelişmeler karşısında Tuleytulalılar'a karşı yeni bir savaş açmayı düşünüyordu. Ne var ki, bu defa hem ordu sayı bakımından azdı, hem de techizat yönünden önemli eksikler vardı. Peşpeşe çıkılan seferler ve kıtlık orduyu zor duruma düşürmüştü.(2) Bütün bunlara rağmen sefere çıkan ordu Tuleytula'yı kuşattı. Tuleytulalılar da düşmanları karşılamak için şehirden çıkmayı denediler. Onların halife ordusu ile karşılaşabilmesi için mutlaka şehrin dışında akan nehir üzerindeki köprüden geçmeleri gerekiyordu. Emirin ordusu, asilerin köprüden geçerken nehre düşmeleri için köprünün ayaklarını iyice zayıflattılar.

Nitekim Tuleytulalılar karşıya geçmek için köprünün üzerinden geçerlerken, köprü yıkıldı ve pek çok insan sulara gömüldü. Geri kalanlar ise dönmek zorunda kaldılar. Emir Muhammed, şehri zaptetmenin zorluğunu bildiği için, onları bu tür baskı ve tehditlerle teslim olmaya zorluyordu.

Nitekim, bu harekât, Emir'in istediği gibi sonuç verdi ve ertesi yıl (245/859), Tuleytulalılar, Emirden eman istediler. Bunun üzerine onlara, ileride *birinci eman* olarak bilinecek eman fermanı verilmiştir. Çünkü Tuleytulalılara 14 sene sonra (259/872) ikinci defa eman verilecektir.

Bu münasebetle Emir Muhammed, ordusuyla birlikte Tuleytula'ya kadar gelmiş ve bir daha isyan etmemeleri için Tuletulalılar'dan yeni rehineler almış ve her sene devlete ödeyecekleri vergi miktarı üzrinde onlarla anlaşma yapmıştır.

Fakat Tuleytulalılar bu defa da başlarına kimi geçirecekleri hususunda ihtilâfa düşmüşler; bir kısmı, şehirde Mutarrif b. Abdurrahman'ı vali görmek isterken, diğerleri Tarişe b. Maseveyh'i istiyorlardı. Sonunda bu iki şahıstan biri şehrin bir kısmına, diğeri ise kalan kısmına avli tayin edildiler.(3)

Bu iki zat daha sonra aralarında anlaşmazlığa düşerek ikisi de şehrin tek hâkimi olmak istiyorlardı. Nuveyrî'nin belirttiğine göre,

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 144; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 53

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 144; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb XXII, 53

(3) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 151

anlaşmazlık silahlara havale olunmuş ve yapılan savaşı Tarişe b. Maseveyh kazanmıştır.(1)

Ancak bu iç çekişme, Kurtuba idaresini pek fazla ilgilendirmiyordu. Hatta bu olay Kurtuba'dakiler tarafından düşünülmemiş olsa bile, merkezî hükümetin plânına uygun bir tasfiye hareketi mahiyetinde idi.

2 — Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî ve Sadun es-Surunbaki'nin Maride'de İsyanı:

Bu isyanın en önemli özelliği ataları hristiyan olup sonradan müslümanlığı kabul eden iki İspanyol tarafından yapılmış olmasıdır. Batılı kaynaklar, Haşim b. Abdülaziz ile Abdurrahman b. Mervan arasında geçen bir anlaşmazlığın, Abdurrahman'ın Kurtuba'yı terkedip Maride'ye geçmesine ve orada isyan etmesine sebep olduğunda ittifak etmişlerdir.

Abdurrahman, aslen Kurtubalı değildi. İsyan fikri onun kafasında Maride'ye yerleştiği ilk günden beri bulunuyordu. Ayrıca babasının daha önce Maride'de valilik yapmış olması, Abdurrahmana bu şehirde büyük bir nüfuz sağlıyordu. Ona karşı ilk hareket Tuleytula üzerine yürüyen Emir Muhammed'in ordusunun istikâmetini değiştirerek 254 (848) yılında Maride'ye yönelmesi ile olmuştur. Bu harekât sırasında Emir, şehri muhasara etmiş, buna uzun süre dayanamayan halk, başta Abdurrahman b. Mervan, İbn Şâkir, Mekhûl ve diğerleri olmak üzere, isyanı idare edenleri yakalayıp, Muhammed'e teslim etmişlerdir.(2) Bu kişiler de Emir'in ordusuyla birlikte Kurtuba'ya götürülerek orada ikâmete mecbur edilmişlerdir. Fakat ayrılmadan önce, buraya Said b. Abbas el-Kuraşi(3)'yi vali tayin eden Emir bütün surların yıkılmasını emretti.

Görüldüğü gibi Abdurrahman, Kurtuba'ya yerleşmeden ve Haşim b. Abdülaziz'le anlaşmazlığa düşmeden önce isyan etmişti.

Abdurrahman Kurtuba'da 254-261 (867-875) yılları arasında tam yedi sene kaldı. Bu zaman zarfında devlete tam mânasıyla itaat ediyordu. Fakat Haşim ile anlaşmazlığa düşünce, bu sakin hali birden bire değişmiştir. Rivayete göre Haşim ona ağır bir dille hakaret ederek, öldürülmesini istedi. Bu hakaretlere dayanamayan Abdurrahman,

(1) Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb, XXII, 55**

(2) İbn İzarî, bu kimselerin saygı duyulan ve tanınmış kimseler olduklarını zikretmiştir. Bkz. **el-Beyanu'l-Muğrib, II, 150**

(3) İbn İzarî, **Aynı eser, II, 150**

adamları ile birlikte yeniden isyan etmek için Batı Endülüs'e doğru yola çıkmıştır.

Maride'nin yakınında bulunan Alange(1) kalesine sığınan Abdurrahmen, kısa bir müddet sonra Emir Muhammed tarafından kuşatılmıştır. Üç ay süren bu kuşatma esnasında, Abdurrahman'ın ordusunda büyük bir açlık başlamış, hatta askerler binek hayvanlarını yemek zorunda kalmışlardı. Emir Muhammed, ayrıca kalenin suyunu da kesmiş ve surları mancınık ile döverek Abdurrahman'ı, teslim olup barış istemeye mecbur etmiştir.

İki taraf arasında cereyan eden görüşmeler sonunda Emir Muhammed'in, Abdurrahman'ın Batalyos'a gidip orada yerleşmesini kabul etmesi üzerine anlaşma sağlanmıştır.

Ne var ki, Abdurrahman'ın kini sönmemişti. Bir süre sakin durduktan sonra, hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçti. Bu sırada kendisine yine muvelledûndan Sadun adında yeni bir ortak buldu. İyice güçlendiğine inanınca da tekrar isyan etti. İbn Kutiyye'nin belirttiğine göre Sadun'u adamları, *bitmeyen sevinç* şeklinde lakap taktıkları bu zata büyük bir itaat gösteriyorlardı. Aynı müellif, bu iki İspanyol asıllı isyancıdan bahsederken Abdurrahman için şöyle demektedir:

«O akıl, hile ve tehlikeyi görme hususunda benzeri çok az bulunan bir adamdı. Sadun ile birleşerek birlikte, anlatılması burada uzun sürecek olan büyük bid'atlar ihdas ettiler. Böylece İslâm'dan uzaklaştılar.»(2)

Bu arada Emir, bunları dize getirmek için 262(876) yılının başlarında Haşim b. Abdülaziz komutasında bir ordu hazırlayarak sefere çıkardı.(3) Haşim, ilk saldırıda Sadun es-Surunbaki'nin bulunduğu Monsalud kalesini ele geçirdi. Sadun, bu durum karşısında arkadaşı Abdurrahman'a katılmak üzere kaleyi terk etmek zorunda kalırken, Haşim de bu kaleyi askerleriyle tahkim ediyordu.(4) Öte yandan Kurtuba ordusunun gelmekte olduğunu öğrenen Abdurrahman, Batalyos

(1) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib, II, 153**

(2) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 107**

(3) Bazı tarihçiler bu orduya Munzir b. Muhammed ve Haşim b. Abdülaziz'in birlikte komuta ettiklerini zikretmişlerse de, bu doğru değildir. Çünkü Haşim, esirler arasında zikredilirken Munzir'in adı hiç geçmemiştir. Şayet Munzir bu savaşta komutan olarak bulunsaydı, ya esir olduğu veya sonunun ne olduğu zikredilecekti. Böyle bir durum olmadığına göre Haşim'in, tek başına orduya komuta ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca güvenilir kaynaklar bu görüşü desteklemektedirler. Bkz. İbn Haldun, **el-İber, IV, 131**; İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam, 21**

(4) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib, II, 162**

kalesinden çıkarak daha önce bu gibi durumlar için inşa etmiş olduğu Carcar(1) kalesine geçti. Ayrıca müttefiki Sadun'u da Galicla(2) kralı Alfonso'dan yardım istemesi için gönderdi. Bu iş için Galicia'ya giden Sadun, çok geçmeden bir birlikle beraber geri döndü. Böylece isyancılar Haşim'i rahat bir şekilde yenebilecek güce kavuştular.

Bu arada âsilerin az olduğunu sanan Haşim, hücum için fırsat kolluyordu. Bu sırada, Monsalud kalesi komutanı da Haşim'e isyancıların gücü hakkında yanlış bilgi vermişti. Böylece Haşim, askerlerine düşman kalesine kadar uzanan çamurlu toprakları geçme emri vermişti. Çamurlu yollar ve dar geçitlerle dolu olan bu bölgede Haşim'in askerleri isyancılar tarafından kuşatıldı. Yapılan şiddetli bir savaş sonucu Haşim ve Kurtuba ordusu hezimete uğradı. Büyük bir kısmı esir edildi. Bunlar arasında Haşim ve eşraftan elli kadar kişi de bulunuyordu.(3)

Tarihçi İbn Hatib, bu savaşı şöyle anlatmaktadır :

«Haşim, çamurlu bölgeyi geçti ve karargâhtan uzaklaştı. Bu esnada isyancılar boğazlardan çıkarak saldırdılar. Haşim burada yaralandı. Ordusu pek çok zayiat verdiği gibi kendisi de esir düştü.»(4)

İbn Kutiyye ise bu konuda şu bilgileri veriyor:

«Haşim, Abdurrahman ve Sadun es-Surunbaki ile savaşmak üzere meydana atıldı. Ordu, isyancılara biraz daha yaklaşmak için çamurlu sahayı geçmeyi denedi. İsyancılar orada onu yenip esir eldiler ve Alfonso'ya götürdüler. Haşim daha sonra fidye karşılığı serbest bırakıldı.»(5)

Ancak bu fidyenin ödenmesi iki yıl sonra oldu. Haşim bu fidyeden sonra serbest bırakıldı. Emir, Haşim'in esir düştüğünü haber alınca, her ne kadar, *«Bu durum, onun başına kendi tedbirsizliği ve aceleciliği yüzünden gelmiştir»*(6) demişse de, komutanını kurtarmak için büyük çapta bir meblağı fidye olarak ödemesi, onun bir ihsanı ve merhameti olarak görülmektedir. Emir'in, Haşim hakkında böyle düşünmesine rağmen, kendisine bağlı ve hizmetinde bulunmuş olan bu zatı kurtarmak için fidyeyi ödemekten kaçınmamıştır.

(1) **Ahbaru Mecmua, 74**
(2) **Ahbaru Mecmua, 74; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 153**
(3) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 108**
(4) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam, 21.** Aynı bilgiyi İbn İzari de vermektedir. **Bkz. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 154**
(5) İbn Kutiyye, **Aynı eser, 108**
(6) İbnü'l-Hatib, **Aynı eser, 21; Ahbaru Mecmua, 74; İbn İzari, Aynı eser, II, 154**

Diğer taraftan Emir, Haşim'in esarette bulunduğu süre içinde oğlunu onun makamına getirerek bu ailenin içine düştüğü zorluğu hafifletmek istemiştir. 264(878) yılında Haşim serbest bırakıldığı zaman, Emir onun oğlunu, yaşı küçük olmasına rağmen vezirlik makamına getirmiş ve böylece onun şeref ve itibarını korumuştur.(1)

Abdurrahman'a gelince, Haşim'i esir tuttuğu sürece aralarındaki düşmanlığa rağmen, ona iyi muamele ettiği rivayet edilmektedir.(2)

Muhammed, bu yenilginin intikamını almak için 263(877)'de Batalyos (Badajoz)'da bulunan Abdurrahman'la savaşmak üzere veliaht olan oğlu Munzir'i harekete geçirdi. Munzir'in komutanlarından Velid b. Ganim'in şehre girip, bir burç dışında şehrin etrafındaki bütün surları yıkması üzerine, şehri terk etmek zorunda kalan Abdurrahman, Alfonso'ya sığındı. Burada bir süre kalan Abdurrahman, 271(884) yılında Haşim'in yeni bir saldırısıyla karşılaştı. Birincisinden daha düzenli ve daha güçlü bir orduyla Mont Molın(3) kalesini kuşatan Haşim bu harekâttan iyi bir sonuç alamadı. Üstelik Abdurrahman'ın cesaretlenmesine, İşbiliyye gibi bazı şehirlere saldırmasına ve Tablada kalesini ele geçirmesine sebep oldu. Abdurrahman, buradan Niebla ve Ocsonoba eyaletlerine geçip buraya yakın olan Mont Şakır(4) kalesini de işgal ederek böylece bütün bölgeyi ele geçirdi. Bu gelişmeler karşısında Emir onunla diyalog kurmak zorunda kaldı. Ona yazdığı bir mektupta buna işaret ederek şöyle diyordu:

«Uzun zamandan beri birbirimizle uğraşıyoruz. Bize ne istediğini açıkca bildir.» Abdurrahman bu mektuba şöyle cevap verdi:

«İsteğim, bana Başaynal'ı(5) *vermenizdir.»* Burası Batalyos (Badaloz)'un karşısında bulunuyordu. Bu iki şehir arasında ise bir nehir bulunuyordu.

Abdurrahman'a gönderilen ikinci bir mektupta, bu şehirde dilediği şeyleri yapabileceğine izin verildi. Abdurrahman bunun üzerine kısa bir süre için de olsa itaat etmeyi kabul etti. Ne var ki, Haşim, kısa bir zaman sonra ondan intikam almak için Emire şöyle dedi.

«Abdurrahman ve adamları devamlı at üstünde oldukları ve hareketli bir hayat sürdükleri için, ikide bir isyan ediyorlar. Şu anda ise bir şehirde, köşk ve bahçeler içinde rahat yaşıyorlar. Ona karşı bir

(1) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 21
(2) İbnü'l-Hatib, Aynı eser, 21; İbn İzari, Aynı eser, II, 154
(3) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 131
(4) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 108
(5) Şehrin ismi hakkında ihtilaf vardır. Dozy ve Fagnan **Archirguerra** (Acherqhira) diye zikrederlerken, Provencal, **Esperraqosa** olarak ifade etmektedir. Bu şehir Batalyos'ta bulunuyordu.

sefer düzenleyelim. Ben üstün geleceğimizi umuyorum. Oğlunuz Abdullah da benimle gelsin. Çünkü Abdurrahman Kurtuba'da iken onu çok severdi.»(1)

Haşim'in bu sözlerinden, Abdurrahman'ın yerleşik hayata dönmüş olmasının onun savaş gücünü azaltacağını düşündüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bu harekâtta, Emir'in oğlu Abdullah'ı da yanına almak istiyordu. Böylece yeni bir harekât hazırlığına başladılar. Bu hazırlıklardan haberdar olan Abdurrahman, Emir'e şöyle bir mektup gönderdi:

«Öğrendiğime göre, Haşim batıya doğru yola çıkmış. Benim kapalı bir kalede sakin bir hayat yaşamam, ona beni yenebileceği duygusunu vermiş. Allah'a yemin ederim ki, şayet o buraya gelecek olursa, önce Batalyos'u ateşe verir, daha sonra da tekrar size isyan ederim.» Bu mektubu okuyan Emir, seferden vazgeçilmesini emretti. Bu gelişmelerden sonra Abdurrahman, halife ölünceye kadar isyan etmedi.

Abdurrahman'ın arkadaşı Sadun es-Surunbaki ise, Emir Muhammed döneminin sonlarında, Endülüs'e saldıran Normandiyalılar'a esir düşmüştür. Bir müddet esir kalan Sadun, serbest bırakılınca Santaren ve Coimbra taraflarında Alfonso'nun, onu yakalatıp idam ettirmesine kadar isyan ve bozgunculuğunu devam ettirmiştir.

3 — Benî Lebb'in Saragossa'da İsyanı:

258(872) yılında Saragossa'da Lebb b. Muhammed'in iki oğlu İsmail ve Mutarrif ile Yunus b. Zenbat'ın önayak oldukları bir isyan başlatıldı.(2) Bu kişiler Tudela valisi Abdülvehhab b. Mugis ile Saragossa valisi olan oğlu Muhammed'e karşı isyan ederek onları yakalatıp bu iki şehirde hâkimiyetlerini ilân ettiler. Emir Muhammed başlangıçta bu isyanı pek önemsememiş, buna ilk tepkiyi de ancak iki sene sonra (260/874) göstermiş ve oğlu Munzir ile komutan Haşim b. Abdülaziz'i işgale son vermeleri için Saragossa'ya göndermiştir. Bu iki komutanın emri altında harekete geçen ordu şehri kuşatmış, ağaçları kesmiş ekinlerini yakmış, buna rağmen kesin bir sonuç alamadan geri dönmüştür.

Bu olaydan iki sene sonra (262/876) Munzir, Saragossa'yı yeniden kuşattı. Oradan da Benî Mûsa'nın eline geçirmiş oldukları Tudela şehrine geçerek şehri isyancılardan temizledi(3).

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 108-109
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 151
(3) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 131; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 154

Bu harekâttan sonra Saragossa'ya bir saldırı daha düzenlendi. Emirin oğlu Munzir ile Haşim b. Abdülaziz buradaki isyancıları dize getirmek için şehri kuşatırlar. Bu sırada Ravta kalesini ele geçirip Abdülvahid er-Ravti'yi(1) de yakalayarak yanlarına aldılar. Daha sonra Muhammed b. Lebb b. Mûsa'nın bulunduğu Deyr Burunca'ya giderek oradan da Lâride ve Kartaca şehirlerine uğradıktan sonra Galicia'ya doğru yollarına devam ettiler.(2)

Bu harekâttan bahseden tarihçilerden sadece İbn İzarî, bu sefer sırasında Munzir ile Haşim'in aralarındaki münasebetlerin bozulmaya başladığını bildirir.(3) İleride de göreceğimiz gibi, Munzir'in daha sonra tahta geçtiği zaman yapacağı ilk iş, Haşim'i görevinden almak ve onun bütün mallarına el koymak olacaktır.

Saragossa bölgesine yapılan son harekât 271(885) yılında olmuştur. Bu senenin yaz aylarmda Haşim, bir ordu ile Saragossa'ya doğru yola çıkarak burayı kuşatmıştır. Tam şehir düşmek üzereyken, isyancılar barış görüşmeleri yapmak istediler. Bu görüşmeler sonunda anlaşma sağlandı.

Emir, Muhammed b. Lebb'i Saragossa, Tudela ve Tarsûne (Tarazona) şehirlerine vali olarak tayin etti. Nitekim daha sonra Muhammed, bu şehirleri başarılı bir şekilde idare ederek, devletin o bölgedeki otoritesini güçlendirdi. Daha sonraları, Galicia kralının Tarsûne (Tarazona) şehrini işgal etmek için giriştiği askerî harekâta karşı bölgeyi savunan Muhammed b. Lebb, verdiği çetin mücadele sonunda üçbin(4) kadar askerini öldürdükten sonra onu geri çekilmeye mecbur etti.

Ne var ki, Muhammed b. Lebb'in devlete olan bu bağlılığı Emir Muhammed'in ölümüne kadar devam etti. Emir'in ölümünden ve özellikle Abdullah'ın tahta geçmesinden sonra bu barış ve sükûnet bozuldu.

4 — Diğer İsyanlar:

Emir Muhammed zamanında bunlardan başka bazı isyanlar daha olmuştur. Bu isyanlardan biri Esed b. Haris'in Ronda'da 261(875) yılındaki ayaklanmasıdır. Emir buraya bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta mağlup olan Esed, itaat etmek zorunda kaldı.(5)

(1) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb, XXII, 56**; Nuveyri, bu şahsın, devrin'in en cesur adamlarından biri olduğunu kaydetmektedir.
(2) İbn Haldun, **el-İber, IV, 132**; İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib, II, 156**
(3) İbn İzarî, Aynı eser, II, 157
(4) İbn İzarî, Aynı eser, II, 157
(5) İbn Haldun, **el-İber, IV, 131**

Bu dönemde meydana gelen isyanlardan biri de Süleyman b. Abdus'un 255(869) yılında Surya şehrindeki ayaklanmasıdır. Emir Muhammed, âsiler üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu Surya şehrini kuşatmış ve mancınık atışlarıyla surların bir kısmını yıkmıştır. Bunun üzerine halk, Süleyman'a baskı yapmış ve kendisini devlete itaat etmeye, teslim olmaya zorlamıştır. Böylece merkezden gelen birliğin komutanı Süleyman'ı teslim alarak Kurtuba'ya götürmüştür.(1)

Bu yıllarda meydana gelen bir başka ayaklanma da Huesca valisi Amr b. Amrûs'un 256(870) yılındaki isyanıdır. Emir bu isyanı bastırmak için bir birlik göndermişse de kesin bir sonuç alınamamıştır. Bu, isyan, Amr'ın bu olaydan üç yıl sonra 259(873) yılında Emir'in onu Huesca'da vali olarak tanımasından sonra, devlete tekrar itaat etmesiyle sona ermiştir.(2)

Bu devrin isyanlarından bir diğeri de *el-Cezerî* olarak bilinen Yahya'nın *Cezîretü'l-Hadra*'da 265(879) yılındaki ayaklanmasıdır. Haşim b. Abdülaziz, bir birlikle gidip Yahya'yı yakalamış ve Kurtuba'ya getirmiştir.(3)

Diğer bir ayaklanma ise Benû Rufâa'nın 269(883) yılında Reyyo'daki isyanıdır. Aynı yıl bu isyanı bastırmak için harekete geçen Kurtuba ordusu, ancak ertesi yıl (270/884) Muhammed b. Şehid komutasında Benû Rufâa'nın teslim olmasını sağlayarak netice alabilmiştir.

Yine aynı yıllarda Muzaffer b. Mûsa Santaver'de isyan etmiştir. Bu zat isyan edip Tuleytula'ya saldırdı. Tuleytula'dan yirmibin kişi saldırganlara karşı harekete geçerek son derece cesur bir savaşçı olan Mutarrif b. Abdurrahman'ın gayretleriyle bu âsiler hezimete uğramıştır.(4)

Bu yenilgiden sonra isyancıların lideri Muzaffer, Pamplona kralı Sancho'ya karşı da savaşa girmiş, burada yenilmiştir. Bu savaşta Sancho'ya esir olan Muzaffer, daha sonra kaçarak esaretten kurtul-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 150

(2) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 56

(3) İbn İzarî, Aynı eser, II, 155

(4) İbn Kutiyye bu konuda şöyle demektedir: «Sidonia'da oturan Benu's-Suleym Abdurrahman b. Hakem'in ölüm haberini alınca burada bulunan valinin huzuruna gittiler ve hazineyi yağmalayıp devletin mallarına el koydular. Bu olaydan haberdar olan yaşlıları onlara kızdılar ve malları ellerinden alıp valiye iade ettiler. Olaydan haberdar olan Emir bir birliği göndererek onları getirtti ve 20 yıl hapsetti. Bir müddet hapis yattıktan sonra diğer hükümlüleri de kandırarak bir gece hapishaneyi yakarak kaçtılar. Devlet görevlileri onları takip ederek Campina köylerinden birinde yakalayıp öldürdüler. Benu's-Suleym mensupları ise Kurtuba'ya getirildiler ve Emirin emriyle öldürüldüler. (Bkz. İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 115-116)

muş ve Santaver'e gelerek buraya yerleşmiş ve Emir Muhammed ölünceye kadar devlete itaat etmiştir.

Bu isyanlardan biri de Benu's-Suleym'in Emir Muhammed'in tahta geçtiği sırada Sidonia'da yaptıkları isyandır. İsyanın elebaşıları yakalanarak Kurtuba'ya götürülmüş ve burada yirmi yıl hapse mahkum edilmişlerdi. Ancak, bir kaç yıl sonra hapisten kaçan bu kimseler tekrar yakalanmış ve Emir Muhammed'in emriyle kılıçtan geçirilmişlerdi.

Yine bu dönemde meydana gelen isyanlardan biri de, Haşim b. Abdülaziz'in kardeşi olan Ubeydullah b. Abdülaziz'in isyanıdır. Emir bu isyanı bastırmak için Muhammed b. Umeyye'yi göndermiştir. Muhammed, Ubeydullah'ı yakalayıp Emir Muhammed'in emri üzerine, boynunu vurmuş ve bir çok taraftarını da esir almıştır. Daha sonra Muhammed'i öldürdüğü için kardeşi ve kendisinin arkadaşı olan Haşim'den özür diledi. Bunu öğrenen Emir, fedailerinden birini göndererek özür dilemesinden dolayı Muhammed'in başını vurdurmuş ve bunu sarayının önünde teşhir etmiştir.

Bu sırada sınırda düşmanla savaşmakta olan Haşim, isyan eden kardeşinin öldürüldüğünü öğrenince Emir'e şöyle sitem eder: «Ona olan bağlılığım ve dostluğum bile, kardeşimin suçunu bağışlamasına sebep olmamıştır. Allah şahit ki, ben her zaman ona itaat etmişimdir.» (1)

5 — Ömer b. Hafsun'un İsyanı:

Ömer b. Hafsun'un ataları, İslâmiyeti kabul ederek Endülüs Emevî Devletinin hâkimiyetinde yaşamış olan İspanyol asıllı kimselerden (Muvelledûn) idi. İhtiraslı bir kimse olan Ömer'i, basit bir çiftçi olan babası, ne maddî ne de manevî bakımdan tatmin ve memnun edemiyordu.

Ömer, henüz çok gençken komşularından biriyle giriştiği bir kavgada onu öldürdü. Bunun üzerine babası oğlundan alâkasını kesti. Ömer ceza korkusuyla firar ederek Reyyo bölgesine kaçtı. Ömer burada bazı taşkın gençlerle tanışarak onlarla birlikte bazı kanun dışı hareketlere katıldı. Bu durumu haber alan Reyyo valisi onu yakaladı ve daha önceki suçundan haberi olmadığımdan dolayı, sadece o bölgede işlediği suçlar için onu sadece kırbaçlamakla yetindi.

Böylece Endülüs, Ömer b. Hafsun için yaşanılmaz bir hal almıştı. Ömer bunun için Kuzey Afrika'ya geçti ve bir süre Tahert şehrinde kalarak; burada aslen Endülüslü olan bir terzinin yanında çalıştı.

İbn Kutlyye'nin naklettiğine göre, bir gün parça kumaşla birlikte gelen bir ihtiyar ona:

(1) İbn Kutlyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 116

«Sen iğne ile kuyu kazıyorsun. Memleketine dönerek Umeyye Oğulları'nın iktidarını yıkacak ve büyük bir saltanat elde edeceksin» (1) dedi. Ömer bunun üzerine derhal Endülüs'e döndü.

Babası ile arası iyi olmayan Ömer, Endülüs'e döndükten sonra babasının yanına uğramayıp komşu bir şehirde oturan amcasıyla görüşmeyi tercih etti. Amcasıyla görüşen Ömer, onun da yardımıyla kırk kişi bularak hep birlikte Bobastro dağında 267(881) yılında isyan ettiler.(2)

Kısa sürede bu dağa hâkim olan Ömer etrafta meşhur oldu. Hatta ondan başka iki isyancı daha, Lebb b. Munzir ve İbn Ebi'ş-Şir de onu desteklemek için dağın etrafındaki iki şehirde devlete karşı isyan ettiler.(3)

Reyyo valisi Amir b. Amir bu isyanı bastırmak için uğraştıysa da giriştiği bütün savaşlarda yenildi. Neticede Ömer'in nüfuzu daha da artarak pek çok kimse ona katıldı.

Halife, Reyyo valisi Amir'i, Ömer karşısında aldığı yenilgiden dolayı görevinden alarak yerine Abdülaziz b. Abbas'ı tayin etti. Ömer b. Hafsun, yeni vali ile iyi münasebetler kurarak vali bu görevde bulunduğu sürece herhangi bir karışıklık çıkarmadı.(4) Fakat Abdülaziz görevden alındıktan sonra Ömer tekrar isyan etti. (270/883).

Bu defa olayın iyice büyüdüğünü göre Emir Muhammed, Haşim b. Abdülaziz komutasında bir orduyu bu isyanı bastırmak için görevlendirdi. Haşim bu emir üzerine harekete geçerek, önce Ömer'i destekleyen iki âsiyi bertaraf etti. Daha sonra Bobastro dağında bulunan Ömer'in üstüne yürüdü. Ömer'i burada kuşatan Haşim onu teslim olmaya mecbur etti. Böylece Ömer'i teslim alan Haşim onu doğruca Kurtuba'ya götürdü. Burada Ömer'e bir ev verilerek maaş bağlandı.(5)

Ertesi yıl (271/884) Haşim, her yıl yaptığı gibi Galicia toprakları üzerine bir sefer düzenledi. Bu seferde Ömer de bulundu ve Pamplona kuşatmasına katıldı. Burada yapılan çetin bir savaşta Ömer, olağanüstü bir kahramanlık gösterdi. Bazı kimseler ona fazla iltifat edince o da geleceğinin son derece parlak olduğuna yeniden inanmaya başladı. Etrafındakiler :

«Sen ayrıldığın o yuvana geri dön. Seni ancak oradan ölüm indirebilir. Sen Endülüs'ün büyük bir kısmına sahip olacak ve bir gün Kur-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 109-110
(2) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 56; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 132; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, VI, 155
(3) İbn Kutiyye, **Aynı eser**, 110
(4) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 155
(5) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 110; İbn İzari, **Aynı eser**, II, 157; Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 56; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 132

tuba kapılarında dövüşeceksin» (1) gibi sözlerle onu isyana teşvik ediyorlardı.

Bu teşviklere bir de Ömer'in Kurtuba'da hâiz olduğu önemli dostluklar eklenince, yeniden başkaldırmaması için bir sebep yoktu.

Öte yandan Haşim, Ömer'i Bobastro dağından indirdiği zaman, bölge valisi et-Tucibî dağın zirvesinde büyük bir köşk yaptırmıştı. Ömer, bazı adamlarıyla birlikte yeniden bu dağa geldi ve et-Tucibi'yi oradan kovdu ve cariyesini aldı. Bu cariye daha sonra Ebû Süleyman adlı oğlunu dünyaya getirecektir. Ömer burada kısa zamanda hâkimiyetini genişletti ve Ceziretü'l-Hadra ile Tudmir arasında kalan toprakları ele geçirdi.

Bu sefer Emir, oğlu Munzir'i Ömer'le savaşmak üzere görevlendirdi. Nihayet 273(886) yılında hareket eden ordu uzun süren bir kuşatmayı başlattı. Kuşatma tam meyvesini vermek üzere idi ki, Munzir'e babasının, 28 Safer 273 (4 Ağustos 886)'de öldüğü haberi geldi. Bunun üzerine Munzir, Kurtuba'ya dönmenin daha doğru olacağına karar verdi.

e) Emir Muhammed Devrinde Normandiyalıların Endülüs'e Saldırıları:

Normandiyalılar, Arap tarihçilerinin ittifakla bildirdiklerine göre 245(859) yılında Emir Muhammed zamanında, Endülüs'e ikinci defa saldırdılar.(2)

Bu defa İskandinavya'lı korsanları taşıyan gemilerin sayısı altmış iki idi. Korsanlar ilk önce Galicia sahillerine saldırmış, sonra oradan güneye doğru uzanan sahil boyunca ilerlemişlerdi.

Öte yandan İslâm donanması, İskandinavyalıların birinci saldırısından sonra, onlarla savaşmaya hazır bir hale getirilmişti. Ayrıca bir süreden beri Müslüman gemileri sahillerde sürekli nöbet tutuyorlardı. Onun için İskandinavyalılar sahile yaklaşırlarken denizin gözetleme altında olduğunu ve müslüman gemilerinin savaşa hazır bir halde beklediğini gördüler. Bu gemiler Frank sınırından uzak, batıda Galicia sınırına kadar yayılmış bulunuyorlardı.(3) Normandiya filosunun öncü gemileri Endülüs sahillerinde görülünce, müslüman gemilerinin hücumu ile karşılaştılar; hatta ilk çatışmada iki Normandiya gemisi ele ge-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 111
(2) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 54; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 131; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 145
(3) İbn İzari, **Aynı eser**, II, 145

çirildi. Müslüman denizcileri bu gemilerde bulunan bütün mal ve eşyaya el koydular.

Korsanlara ait diğer gemiler *Vadî-l-Kebir* nehrinin ağzına kadar ilerledilerse de Arap filosunun karşı koymasıyla karşılaşacaklarını bildikleri için nehre girmeye cesaret edemediler. Ancak bazı Arap tarihçileri herhangi bir tafsilata girmeden bu gemilerin İşbiliyye'ye kadar girdiklerini zikretmektedirler. Fakat bu şehirden uzak durup güneye, Ceziretu'l-Hadra'ya doğru inerek oraya hücum edip camisini yaktıklarını bildiren rivayetler daha kuvvetli görünmektedir.(1)

Normandiyalı'ların bu saldırıda İşbiliyye'ye girmediklerini İbn İzarî'nin şu ifadesinden de anlıyoruz: «Normandiyalı'lar denizden geçerek İşbiliyye Nehrinin ağzına geldiklerinde, Emir bütün orduyu buraya yığdı ve her taraftan halkı oraya çağırdı. Bunu gören düşman filosu, Ceziretu'l-Hadra'ya hareket etti.»(2)

Normandiyalılar *Ceziretu'l-Hadra*'dan sonra Kuzey Afrika'ya Merakeş sahillerine saldırdılar. Daha sonra Endülüs sahillerine geri dönerek Murcia sahiline hücum ettiler. Karadan bir süre ilerleyerek Orihuela kalesine kadar geldiler.

Bu akınlar Normandiyalı'lar için de pek kolay olmamıştır. Bu saldırı ve karşı saldırılar hakkında elimizde geniş bilgi olmasa bile, önce bir deniz çatışması olduğu ve bundan sonra bir kara saldırısının yaşandığı muhakkaktır. Ayrıca Normandiyalı'lar bu saldırıda, Endülüs sahillerini terkedinceye kadar, kırka(3) yakın gemilerini kaybetmişlerdir.

Normandiyalı'lar Endülüs sahillerinden ayrıldıktan sonra, Galicia sahillerine, özellikle Pamplona şehrine saldırdılar. Pamplona kralı Garcia ordusuyla onlara karşı koyduysa da başarılı olamadı ve esir oldu. Normandiyalılar, kralı yetmişbin dinarlık bir fidye aldıktan sonra serbest bıraktılar.(4)

Korsan gemileri bundan sonra rotalarını Fransa sahillerine çevirdiler. Arles, Nimes ve diğer bazı şehirlerine baskınlar yaptılar. Bu saldırılarını İtalya sahillerine kadar sürdürdüler.

Normandiyalıların Endülüs'e düzenledikleri bu saldırı, bu yüzyıl içinde meydana gelen son saldırıdır. Normandiya gemileri, II. Hakem zamanına kadar bir daha Endülüs'e saldırmamışlardır.

---

(1) Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb, XXII**, 54; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 131; İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 145

(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 145

(3) İbn İzarî, Aynı eser, II, 145

(4) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 130; İbn Hayyan, **el-Muktebis fi Tarihi'l-Endülüş** - L. Provencal, al-Andalus, 1954, s. 308. Tarihçi Nuveyrî bu rakamı doksanbin olarak vermiştir. Bu farklılık yazma nüshasının okunmasından doğmus olmalıdır.

f) Emir Muhammed'in Gazaları:

Birtakım iç karışıklıklara rağmen, Emir Muhammed devrinde yapılan dış seferler de önemli bir yer tutar. Çünkü Emir cihat farizasına çok önem veriyor ve yarımadanın kuzeyinde bulunan küçük İspanyol devletlerinin giderek güçlenmeye ve müslümanlar aleyhine genişlemeye başladıklarını görüyordu. Bu küçük devletlerin güney istikâmetinde genişlemelerine bir sınır koymak isteyen Emir, kuzeye doğru pek çok sefer düzenlemiştir.

Arap tarihçilerinin rivayetlerine göre Emir Muhammed, askeri faaliyetlere henüz hükümdarlığının ilk yılında (238/852) Mûsa b. Mûsa komutasındaki bir orduyla başlamıştır. Ordunun başına geçen Tudela valisi Mûsa, Alava bölgesine doğru ilerlemiş; bazı kaleleri fethederek dönmüştür. Emir, bundan başka, Barselona bölgesine de bir sefer düzenlemiş, Tarrega(1) ve diğer bazı kaleleri fethetmiştir. Müslümanlar, bu seferden pek çok ganimet elde etmişlerdir.

Bu ganimetin beşte biri harcanarak tabiinden Haneş es-San'ani'nin inşa ettiği Saragossa Camii genişletilmiştir.(2)

Bundan iki yıl sonra (240/854), Tuleytula'da isyan olmuş ve bu isyanda Tuleytula'lı isyancılara yardım eden Galicia kralı I. Ordono yenilgiye uğratılmış ve bu savaşta sekiz bini Galicia ordusundan olmak üzere, toplam yirmi bin kişi öldürülmüştü.

241(855)'de Emir, bizzat ordunun başında bulunarak bir sefer düzenlemiştir. Yola çıkmadan önce Mûsa b. Mûsa ve sınırda bulunan kimselere haber gönderen Emir Alava bölgesine kendisiyle birlikte girmelerini istemiştir. Mûsa ve diğer halk orduya katıldıktan sonra Galicia topraklarına girmiş, bölgenin sonuna kadar ilerlemiş ve pek çok kale fethetmiştir.(3)

Bundan sonra ikinci askerî harekât başlayıncaya kadar, beş yıl geçti. Bu gecikmenin iki sebebi vardır: 1) Düşmana, sınır bölgelerde

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 144; Ayrıca Levi Provencal (Histoire de l'Espagne Musulmane, IV, 204) bu kalenin ismini bu şekilde verdikten sonra onun Larida şehrinin 50 kilometre doğusunda olduğunu zikretmektedir.

(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 144'de bu olayların 242 yılında cereyan ettiğini zikretmektedir. Nitekim tarihçi Levi Provencal'da aynı görüştedir. Ancak bize göre tercihe şayan olan şu iki kaynaktır: «İbn Haldun, el-İber, IV, 130; el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 328. Bu zatlara göre bu olaylar 238 yılında cereyan etmiştir. Kaldı ki, bizzat Levi Provencal'ın kendisi de, bir Latin tarihçinin de bu olayların bundan dört sene önce yani 238 yılında meydana geldiğini zikrettiğini belirtmektedir.

(3) İbn Hayyan, el-Muktebis fi Tarihi'l-Endülüs — L. Provencal, al-Andalus Dergisi, 1954, s. 308

bulunan bazı komutanlar, zaman zaman Emirin katılmadığı küçük seferler düzenliyorlardı. Bu sırada, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Emir Normandiyalılar'la savaş halinde idi.

Nihayet 246(860) yılında Emir Muhammed, komutanlarından birini büyük bir ordunun başına geçirerek Navara krallığının başkenti olan Pamplona şehrini ele geçirmekle görevlendirdi. Bu sırada, bu krallığın başında Galicia kralı Ordono'nun müttefiki olan Garcia İniguez(1) bulunmakta idi. Ordu komutanı o güne kadar benzeri görülmemiş büyük ve mücehhez bir orduyla yola çıktı ve hedefine ulaşarak Pamplona bölgesini ele geçirdi. Bu bölgede tam otuziki gün kalan İslâm ordusu, pek çok şehri ve kaleyi fethetti.

Bu sefer sırasındaki en önemli olay, kral Garcia'nın oğlu Fortun'un müslümanlara esir düşmesidir. Bu esir, Kurtuba'ya götürülecek ve yirmi yıl burada hapiste kalacak, daha sonra salıverilecektir.(2) Bir gözü kör olduğu için Arap tarihçilerinin «Tek gözlü»(3) diye zikrettikleri Fortun'un 126 yıl yaşadığı rivayet edilmektedir.

Ertesi yıl (247/861) tarihçi Razi'nin(4) ifadesine göre komutan Muhammed b. es-Suleym düşman topraklarına bir sefer daha düzenlemiştir. Razi'nin hedefini zikretmediği bu seferi, tarihçi Nuveyri daha tafsilatlı bir şekilde anlatır:

«Mûsa b. Mûsa halifeye bir mektup yazarak, kendilerinin bu bölgeye yaptıkları seferde çektikleri zorlukları anlatmış ve İslâm ordusunun başka bir bölgeden hareket etmesini teklif etmişti. Bu istek doğrultusunda ordu başka bir yol takip ederek, Barselona'ya doğru harekete geçti.

Araplar, Barselona bölgesine varınca yerli halka haber yollayıp Frank kralına karşı kendilerine yardım etmelerini istediler. Yerlilerin desteğini alan müslümanlar, Barselona'ya girdiler ve yaptıkları çetin bir savaştan sonra, surların bir kısmını ve iki burcu ele geçirdiler. Bir çok Frank öldürüldü. İslâm ordusu zafer ve ganimetle geri döndü.»(5)

249(863) yılında Emir Muhammed'in oğlu Abdurrahman, ve Abdülmelik b. Abbas'ın komutasında Galicia bölgesine bir sefer daha yapıldı. Daha önce Emir Muhammed'in yaptığı icraattan bahsederken temas ettiğimiz bu sefere en çok askeri (6790) Sidonla bölgesi vermiştir. Alava bölgesine doğru çıkılan bu sefer, bu yöne yapılan pek çok sefer gibi

(1) el-Makkari, **Nefhu't-Tîb**, I, 328; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 146
(2) İbn İzari, **Aynı eser**, II, 146
(3) el-Makkari, **Nefhu't-Tîb**, I, 328; İbn İzari, **Aynı eser**, II, 146
(4) Razi'nin verdiği bilgi için bkz. İbn İzari, **Aynı eser**, II, 146
(5) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 54

Galicia'yı hedef alıyordu. Bu bölgeye böylesine çok sefer düzenlenmesinin sebebi, Endülüs Emevi devletine çok yakın olmasıdır.

Bu seferde, bölge baştan başa geçilerek bazı kaleler fethedildi. Bu arada kral Ordono, kardeşini müslümanların geçeceği boğazı tutmak ve oradan ileri geçirmemekle görevlendirdi. Bu boğaza doğru ilerleyen Abdülmelik ile Galicia ordusu arasında çetin bir savaş yapıldı. Savaşın sonucunun müslümanların lehine olmasına ve bu savaş sırasında İslâm ordusuna yeni destek birliklerinin katılmasına rağmen, düşmana karşı kesin bir galibiyet elde edilememiştir.

Arap tarihçileri, düşmanın bu savaşta büyük bir cesaret örneği gösterdiğini kabul ederlerken(1) bu cesaretin onları sonunda büyük kayıplar vererek yenilmekten kurtarmadığını da belirtirler. Bu tarihçiler ayrıca savaşın Galicialılar açısından ne derece zor geçtiğini belirtmek için ondokuz(2) komutanlarının burada öldürüldüğünü ilâve etmektedirler.

Emir Muhammed, (251/865) Cemaziyelâhir 251(Temmuz 865) tarihinde oğlu Munzir'i ordunun başına geçirdi ve Galicia'yı zaptetmekle görevlendirdi.(3) Kalabalık bir ordu ile yola çıkan Munzir, Duero nehri kıyısına varınca çevreden pek çok asker de gelip kendisine katıldı. Burada orduyu yeniden düzenleyen Munzir, Pradanos(4) geçidine doğru yoluna devam etti. Bu geçitte bulunan dört kaleyi ele geçiren İslâm ordusu, bunları tahrip ederek bolca ganimet elegeçirdi. Bundan sonra bölgeyi baştanbaşa geçerek pek çok kaleyi tahrip etti.

İslâm ordusu bundan sonra La Bureba'ya doğru hareket etti. Rodrich'in güzel şehirlerinden birisi idi. Munzir, ilerlemeye devam ederken Malacuera geçidine geldiğinde, buranın uzun zamandan beri tahkim edildiğini farkederek ordusunun geçmesi için tehlikeli bulur. Gerçekten burada iki ordu savaşa tutuşur. İslâm Ordusunun üstün geldiği bu savaşta Galicialılar geçidin yanındaki tepelere tırmanarak geri çekilmek zorunda kalırlar. Kısa bir aradan sonra yeniden başlayan savaş, İslâm ordusunun kesin zaferi ve düşmanın bozgunuyla sonuçlandı. Düşman askerlerinden bir kısmı Ebro nehrinin sularında boğuldu. Kaçanların

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 147

(2) İbn İzari, Aynı eser, II, 147

(3) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 55; el-Makkari, Nefhu't-Tib, I, 328; İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 115; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 147; Levi Provencal, Aynı eser, IV, 206

(4) Bu ismi eesrinde (IV, 206) bu şekliyle kaydeden Levi Provencal Barrau Dihipo'nun bu ismi Brivlesca olarak zikrettiğini ifade ettikten sonra, bunun doğru olmadığını, çünkü ne ses ve ne de yazılış bakımından Arapça bir isim olmadığını kaydediyor

pek azı kurtulabildi. (12 Recep 251 / 9 Ağustos 856). Bu savaşta yaklaşık yirmi bin düşman askeri öldürülmüştü.(1)

İbn Haldun bu zaferi, «*benzeri olmayan bir fetih hareketi idi*»(2) şeklinde nitelendirirken, Nuveyri «*büyük bir fetih*»(3) ifadesini kullanmaktadır.

Düşmanlarına dinlenme fırsatı vermek istemeyen Emir Muhammed, ertesi yıl (252/866) oğlu Abdurrahman komutasında bir sefer daha düzenlemiştir. Yine Alava bölgesine saldırıya geçen bu ordu çok miktarda ganimet ele geçirdi. Düşman ordusu bu sırada henüz bir yıl önceki savaşın yorgunluğunu üstünden atamamış bulunuyordu.(4)

Bu başarılı sonuca rağmen, Emir ertesi yıl (253/867) aynı bölgeye başka bir sefer düzenledi. Bu defa ordunun başına geçen oğlu Hakem, Guernica kalesini kuşattı ve kısa zamanda fethederek büyük bir ganimet elde etti. Kaleyi savunmak amacıyla bir kısım askerini yerleştirip geri döndü.

Bundan sonra Emir Muhammed, uzun zaman sefere çıkmadı. Buna sebep devletin Abdurrahman, Mûsa b. Mûsa ve daha sonra Lebb (Lope)'in isyanlarını bastırmakla meşgul olmasıdır.

Savaşsız geçen bu yıllardan sonra ilk sefer, 259(873) yılında yapıldı. Bu sefer daha önceki seferler gibi Galicia bölgesine değil, Navarra'nın başkenti Pamplona'ya karşı düzenlendi. Bu bölgeye Emir Muhammed zamanında toplam dört sefer düzenlenmiştir. Bunlar 246(860), 259(873), 260(874) ve 264(878) yıllarında yapılmıştır. Bu dört seferin dışındaki diğer bütün seferler, Galicia, özellikle de Alava bölgelerine karşı yapılmıştır.

Navarra üzerine düzenlenen bu iki seferde (259/873, 260/874) kayda değer önemli bir hadise olmamıştır. Zaten gaye, düşmanı biraz daha sindirmek ve ona bir karsı saldırı için hazırlanma fırsatı vermemekti.

Bundan sonra Emir düşmanlarına, özellikle Galicia'ya karşı başka bir yoldan hücum etmeye karar verir. Bundan böyle donanmayı kuvvetlendirip düşmana denizden taarruz edilecektir. Çıkarılan bir fermanla kısa zamanda İşbiliyye nehri üzerindeki tersanelerde özellikle Kurtuba ve İşbiliyye de bir çok gemi inşa edildi. Donanma istenilen seviyeye ulaşınca Gallcia sahillerine taarruz amacıyla 266(879) yılında Atlas Okyanusu'na bir filo çıkarıldı. Fakat bir şanssızlık sonucu Okyanus'ta çıkan fırtına pek çok gemiyi kullanılmaz hale getirmiş ve

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 147-149
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 131
(3) Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 55
(4) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 149

donanma herhangi bir savaşa katılmadan üssüne geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bu konuda Nuveyrî şöyle demektedir:

«Atlas Okyanusuna açılınca gemiler birbiriyle irtibatı kaybettiler, ve iki gemi bir araya gelemedi.» (1) İbn Haldun ise hadiseyi: *«Gemilerin inşaası bitince Okyanus'a indirildiler. Ne var ki fırtına, sonucu donanma dağıldı»* şeklinde nakletmektedir.(2)

Arap kaynaklarının bahsettiği ve Emir Muhammed devrinde düzenlenen seferlerin sonuncusu 268(871) yılında yine Alava bölgesine karşı yapılan seferdir. Bu seferde orduya Munzir ile komutan Haşim b. Abdülaziz komuta ediyorlardı. Pek çok kalenin fethedildiği bu seferde, kalelerden bazılarına müslüman askerî birlikler yerleştirilirken, bazıları savunma imkânları olmadığı için boş bırakılmıştı.

Bu seferden bahseden tarihçiler, sefer sırasında Munzir ile Haşim'in arasının açıldığını da belirtirler. Bu olay Munzir'in, ilerde Endülüs emiri olduğu zaman Haşim'i görevden almasına sebep olacaktır.

Bu arada meydana gelen bir hâdise daha vardır: 270(881) yılında İsmail b. Mûsa Laride şehrini kurma çalışmalarına başlayınca, Barselona hâkimi adamlarını toplayıp mâni olmak için saldırmış, iki taraf arasında cereyan eden savaşı İsmail kazanmıştır. Bu savaş her ne kadar resmî bir sefer değilse de burada İsmail hükümet adına savaşmıştır.

Böylece Emir Muhammed'in kuzeye, İspanyollar'a karşı düzenlediği seferler sona ermiş oluyordu. Son seferden üç yıl sonra (273/884) 34 yıl emirlik yapan Muhammed 65 yaşında vefat etmiştir.(3)

(1) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 22
(2) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 131
(3) Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, XXII, 56

6 — MUNZİR B. MUHAMMED DEVRİ

(273-275/886-888)

a) Munzir'in Kısaca Hayatı ve Şahsiyeti:

Munzir b. Abdurrahman b. Hakem'in annesi Aylo adında bir kadındır. Künyesi *Ebu'l-Hakem* olan Munzir esmer, uzun boylu, kıvırcık saçlı, gür sakallı ve yüzünde çiçek hastalığı izi bulunan biri olarak tavsif edilir. Sadece iki yıl tahtta kalabilen Munzir, genç yaşta vefat etmiştir. Bu yüzden de çocuklarından hiç biri, babalarının ölümünden sonra tahta geçmemiş, ileride de göreceğimiz gibi, onun yerine kardeşi Abdullah geçmiştir.

Munzir'i fazla metheden tarihçiler, onun parlak istikbâl vadeden bir Emir olduğunu söylemekte ve şöyle demektedirler:

«O, şayet uzunca bir müddet emirlik makamında kalsaydı, Endülüs'te hiç bir isyancı kalmazdı.»(1)

Bazı tarihçiler de onu zeki, ilim erbabını seven, ulema ve edebiyatçıları(2) çevresinden ayırmayan bir kimse olduğunu ifade etmektedirler. Tarihçiler bu ve benzeri özelliklerini biraz da abartarak uzun uzadıya anlatmaktadırlar.(3)

Munzir pek çok Emirde bulunmayan bir cesarete ve kararlılığa sahipti. Meselâ babasının ölümü üzerine sarsılmamış, görevini ve devlet işlerini icra etmekten geri durmamıştır. Babasının ölüm haberini alınca, hedefi olan Reyyo'ya doğru hızla ilerlemiş, el-Hame kalesini kuşatmış, burada isyan etmiş olan Ömer b. Hafsun'u yakalayıp şehrin idari işlerini düzene koymuştur. Sonra Süleyman b. Abdülmelik'i vali, Abdurrahman b. Hureys'i de ona yardımcı olarak tayin etmiş daha sonra Kurtuba'ya dönmüştür.

Kurtuba'ya girdiği gün, kendisine biat edilen Munzir, askere para dağıtmış, bütün Kurtuba halkından bir yıllık öşürü kaldırmış, dağıttığı hediyelerle halkı kendisine bağlamıştır.(4)

---

(1) İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 24; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 181
(2) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 118
(3) İbn Kutiyye, **Aynı eser**, 119; İbn Hatib, **Aynı eser**, 23
(4) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, III, 71; İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 24

b) Munzir'in Dahili İcraatı:

Munzir'in yaptığı ilk icraat Süleyman b. Esved el-Bellûti'yi kadılık makamından alıp yerine Ebû Muâviye Amir b. Muâviye el-Lahmi'yi tayin etmek olmuştur. Genel olarak babasının bütün vezirlerini yerinde tutan Munzir, ayrıca Temmam b. Alkame ile Muhammed b. Cevher'i de vezir yapmıştır.

Vezir ve komutan Haşim b. Abdülaziz ile daha önce bahsettiğimiz savaşta araları açılmış olmasına rağmen, Munzir onu affetmek istemiş ve baş vezir makamına getirmiştir. Ne var ki, bazı nifakçılar ikisini birbirine düşürmek hususunda hiç bir şeyi ihmal etmemiş ve sonunda emirin Haşimı ve ailesine karşı menfi bir tavır takınmasını sağlamışlardır.

c) İç Karışıklıklar ve İsyanlar:

1 — Haşim Ailesinin Sonu:

Vezirlerin veya ileri gelen bazı kimselerin cezalandırılması, sadece Endülüs tarihine has yeni bir hadise değildir. Bu olayın benzerlerini doğudaki İslâm halifelerinde sık sık görmüşüzdür. Meselâ Abbasîler döneminde Harun er-Reşîd, Bermekileri; Me'mûn, Fazl b. Sehl'i; Emîn de Fadl b. Rabi'i harcamışlardı. İşte Haşim'in başına gelen de bu tür hadiselerden biridir. İdaredeki nüfuz ve tesirleri gittikçe artan bu gibi kişilerin gücünden çekinmeye başlayan halifeler onları ilk fırsatta bertaraf etmişlerdir.

Haşim'in ve ailesinin cezalandırılması konusunda bazı sebepler zikredilmesine rağmen, Haşim'in devlete ihanet ettiğini gösteren herhangi bir delil mevcut değildir.

Bir savaşta ikisi arasındaki münasebetler bozulunca, Munzir komutan Haşim'i, kimseye danışmadan tek başına karar vermekle ve kendi görüşüne fazla bağlı kalmakla suçlamıştı.

Fakat bu arada geçen günler, bu yanlış anlaşılmayı silebilecek mahiyetteydi. Munzir tahta geçtikten sonra, bu olayı unutmak, Haşim'i affetmek istiyordu. Ne var ki Haşim'in düşmanları bir dedikodu ve iftira furyası başlattılar. Bu kişilere Muhammed b. Cevher gibi devletin ileri gelen bazı şahısları da katıldı.(1)

Tarihçi İbn Hatîb bu konuda şöyle demektedir:

«*Emir Muhammed ölünce, Munzir onun siyasetini takip etti, bu*

(1) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 119

arada Haşim'i de haciplik görevine getirdi. Ile var ki, kısa bir zaman sonra Haşim'i çekemeyenler çoğaldı; onun bir sözünü saptırdılar. Sonunda Allah'ın takdiri tecelli etti. Haşim, devletin iftihar vesilesi ve ziyneti idi.»(1)

Böylece Haşim bir süre hapiste kaldı. Bu süre içinde Emir Munzir'in gönlünü almak istediyse de bir sonuç alamadı. Haşim kendisini çekemeyenlerin jurnallerine çok üzülüyordu. Emir'e yakınlığı ile bilinen *Ac* adında bir cariyeyle şu şiiri yazıp gönderdi:

«Zindancı ve demirden sağlam kapı seni ziyaret etmeme mâni oluyorlar.
Ey Ac! Eğer bu başıma gelenler seni şaşırtıyorsa,
Bil ki! Asıl bu asrın şüphesinden şaşmak gerek.
Güçlü olduğum zaman hiç bir can yakmadım,
Şimdiyse hep kaçtığım şey benim başıma geldi.
Çok kişi bana ne «duruyorsun, kurtulsana» diyorlar.
Onlara gülüp geçiyorum.
Bana göre kaçmak bayağılıktır,
Benim şerefim daha önemli ve kıymetlidir.
Başıma gelenler Allah'ın hükmüdür,
Ki razıyım o yüce hükme!
Kimse O'nun hükmünden kaçamaz.
Şimdi benim başıma gelenlere sevinenler,
Yarın, benimle aynı kaderi paylaşacaklar!...

Daha sonra Haşim öldürüldü, ailesi ise bir süre daha hapiste kaldı. Emir Munzir, Haşim'in ölümünden sonra, Ömer b. Hafsun'u muhasara etmek ve Bobastro'yu da dize getirmek için bir sefere çıkıyordu ki, hasımları olan Haşim ailesinin hâlâ hapiste olduklarını hatırlayıp onların da varlığına son vermek istedi. Bunun için Ebû Hafs b. Basil'e Haşim ailesini hapisten çıkarmasını emretti, kâtibi Said b. Süleyman ile eniştesi Mutarrif b. Ebî Resi'e de kendisi şehirde yokken onları asmalarını emretti, seferden dönüşünde kendilerini asılmış görmek istediğini söyledi.

Ne var ki İlahi kader, bu seferde Bobestro surları önünde Munzir'in ölümüne hükmetti. Böylece Emirlik hemen, o sırada orduda bulunan kardeşi Abdullah'a geçti O da derhal Ebû Urve Hafs'a bir mektup yazarak Haşim'in ailesini hapisten çıkarmasını, saraya alıp rahat ettirmesini istedi. Haşim'in ailesi tam ölümü bekledikleri bir sırada kurtuldu. Hatta Emir Abdullah şehre döndükten sonra müsadere edi-

(1) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 24

leri mallarını geri vermekle de kalmadı. Aileden birini vezirlik ve komutanlık görevine getirdi.(1)

2 — Ömer b. Hafsun'un İsyanı:

Önceki bölümde Ömer'in isyan sebebini, Emir Muhammed devrindeki isyanlarını anlatmıştık. Ömer, son isyanında Munzir tarafından kuşatılmış, fakat Emir'in ölüm haberi üzerine Munzir, muhasarayı kaldırıp Kurtuba'ya dönmek zorunda kalmıştı.

Böylece Ömer b. Hafsun serbest kalmış oluyordu. Derhal harekete geçti ve kendisinin bulunduğu bölge ile sahil arasında bulunan kalelere elçiler gönderdi ve onları kendisine katılmaya dâvet etti. Kalelerden olumlu cevap aldıktan sonra, Briego Şeybe dağına doğru ilerledi ve Kurtuba hükümetiyle ileride girişeceği savaşa hazırlık yapmak, gerekli silah ve malzemeyi tedarik etmek için çok miktarda maddi yardım aldı. Çünkü çok yakın bir zamanda Kurtuba hükümetiyle, bir savaşa girişeceğini kesinlikle biliyordu.

Ömer b. Hafsun, bu yardım toplama esnasında, halka çeşitli vaadlerde bulunuyordu. Onlara kendilerini kölelikten kurtaracağını, şimdiye kadar yapılan zulümlerin intikamını alacağını söylüyordu.

«Ayrıca, Emir size zulmediyor, mallarınızı zorla alıp size, gücünüzün üstünde görevler yüklüyor. Araplar sizi hor görüyor ve köle olarak kullanıyorlar. Ben sizin öcünüzü almak ve sizi bu kölelikten kurtarmak istiyorum» (2) diyordu.

Bu sözlere inanan pek çok kimse, ona destek olmuştu. Gücü oldukça artmış, nüfuzu genişlemişti. Bazı Arap tarihçileri onu şöyle anlatıyorlar:

«Ömer bütün bu karışıklıkları ne güç, ne mal ve ne de sayı üstünlüğü ile yaptı. O, Allah'ın bir azabı, kullarını imtihan ettiği bir belâsı idi. Karmaşık bir zaman, katı ve bozuk kalpler, yayılmayı bekleyen habis fitne bu belânın ortaya çıkması için yeterli zemini oluşturuyordu. İsyan edince halktan destek gördü; dünya ona güldü.»(3)

Fakat aynı tarihçiler Ömer b. Hafsun'un, halkın desteğini sağlayan, onların kendisine katılmalarını temin eden bazı hasletlerinin de olduğunu itiraf etmekte ve şöyle demektedirler:

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 120; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 175
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 172
(3) İbn İzari, **Aynı eser**, II, 172

«*Ömer kendi adamlarına dostça davranır, onlara karşı alçak gönüllü olurdu. O bir takım kötü yanlarına rağmen, halkı koruyan ve hürriyetlere saygı duyan bir insandı.*»

Bazı rivayetlere göre, onun bölgesinde bir kadın, mal ve eşyasıyla tek başına bir şehirden, diğer şehire gidebilir, yolda hiç bir kimse tarafından rahatsız edilmezdi. Çünkü, böyle bir suçun cezası ister erkek, ister kadın ve isterse çocuk olsun mutlaka ölüm idi. Ömer, bu hususta şahit de istemez, şayet makul ve mantıklı ise sadece şikayetle yetinirdi. Ömer, haksız olan kendi çocukları bile olsa yine adaleti yerine getirmekten çekinmezdi. Yiğit ve cesur kimselere ikramda bulunur, böyleleri esir olsa bağışlardı.

İşte bu özellikler Ömer'e büyük avantajlar sağlıyordu. Böylece Endülüs'ün önemli bir kısmını ele geçiren Ömer'in emlâkı, belki de Kurtuba'nınkinden daha fazla oldu.

Daha sonra Ömer b. Hafsun, baskınlarına devam ederek Elvira şehirlerinden Kabzık'a ve Jean topraklarına kadar ilerledi. Bu arada Priego âmili Abdullah b. Sümâa'yı esir aldı ve ileri gelen adamlarını Reyyo bölgesindeki Eşres kalesinde topladı. Yakın çevrede bulunan ahali dehşet içinde idi. Durumu öğrenen Emir Munzir, Komutan Asbağ b. Fıttis'i büyük bir süvari birliğiyle birlikte bu kaleye sevk etti. Hükümet ordusu bu kaleyi muhasara ederek ele geçirdi.

Ayrıca Emir Munzir, Abdullah b. Muhammed b. Mudar'ı bir süvari birliğinin başında Lucana üzerine gönderdi. Bu birlik, buradaki isyancılara hücum edip ağır kayıplar verdiyse de, kesin bir netice alamadı.

Ertesi yıl (274/887) Emir, bizzat ordunun başına geçerek isyancıların üzerine sefere çıktı. Emir, Ömer'in ele geçirmiş olduğu Reyyo ve Cabra bölgelerindeki kaleleri geri aldıktan sonra, Bobastro şehrine doğru ilerledi ve bir süre burayı kuşattı. Daha sonra Archidona'ya geçti. Ömer ile işbirliği yapmış olan Ayşun, burada onun vekili olarak bulunuyordu. Şehir bir süre kuşatıldı, sonunda halk hem Ayşun ve adamlarını hem de onunla işbirliği yapan Benî Matruh'un Harb, Avn ve Tâlut isimli üç adamını yakaladı. Emir, bundan sonra isyancıların Priego dağındaki kalelerini ele geçirdi; Benî Matruh'un ileri gelenlerini ve onlara bağlı yirmi iki kişiyi Kurtuba'ya gönderip orada öldürttü.

Munzir, saltanatının son senesinde yani 275(888) yılında doğrudan doğruya Ömer'in bulunduğu Bobastro'ya doğru harekete geçti. Önce tekrar Ömer'e katılan Archidona şehrine uğradı. Şehir halkı emirden af dileyince emir de onları affetti. Bu arada Ömer'in adamla-

rından bazıları burada hâlâ direniyorlardı. Onları bertaraf ettikten sonra Bobastro'ya doğru yoluna devam etti.

Şehrin kuşatması uzun sürdü. Halk perişan haldeydi. Bu durumda Ömer bir plân yaptı. Buna göre Munzir'e ancak bir şartla teslim olacaktı. Bu şart, kendisinin komutanlar arasına alınması, ailesiyle birlikte Kurtuba'ya yerleştirilip kendisine maaş bağlanması idi. Emir bu şartı kabul etti. Ayrıca ona, yüz katır yükü elbise, yiyecek, vesair kıymetli eşya gönderilmesini bir iyi niyet gösterisi olarak bu hediyeleri, on çavuş ve yüzelli süvarinin götürmesini emretti. Bu sırada Ömer, Emir'in yanında ordugâhta bulunuyordu.

Ordu kuşatmayı kaldırdı ve dönüş hazırlıklarına başladı. Gece olunca bunu fırsat bilen Ömer, Emirin karargâhından kaçıp kendisine gönderilmiş olan katırları buldu, nöbetcileri öldürdü, eşyayla birlikte kaçtı ve tekrar isyan etti. Bunu öğrenen Emir çok kızdı ve artık kesinlikle onu bağışlamayacağına yemin etti.

Bu sırada Emir, şehrin kuşatmasını daha da şiddetlendirdi. Her iki taraf da durumun ciddiyetini biliyor, ellerinden gelen azamî gayreti gösteriyordu. Munzir, Bobastro'yu ele geçirmeden dönmemekte ısrarlıydı. Fakat tam bu sırada öldü.

d) Munzir'in Ölümü :

Tarihçiler Munzir'in ölüm sebebinin hastalık mı yoksa bir suikast sonucu mu olduğu konusunda ihtilâf halindedirler.

Bazı tarihçiler onun bir hastalık sonucu öldüğünü kabul ediyor, bu görüşleri için de hasta olduktan sonra, kardeşi Abdullah'ı veliaht tayin etmesini delil olarak gösteriyorlar.(1)

Diğer bir tarihçi ise: *Munzir'in ağır bir hastalığa tutulduğunu, kardeşi Abdullah'a gelip kendisine vekâlet etmesi için haber gönderdiğini, Abdullah'ın tam çadırına gireceği sırada Munzir'in öldüğünü nakletmektedir.(2)*

Bu görüşteki tarihçiler Munzir'in ölümünün, kardeşi Abdullah'ın karargâha yetişmeden vukubulduğunu belirterek, veliahtı bir takım entrikalara karıştırmak istememişlerdir.

Ne var ki, diğer bir takım tarihçiler, onun Kurtuba'ya döndüğü zaman kendisini cezalandırmasından korkan ve kanı durdurmak için kullandığı pamuğu zehirleyen Misor adında bir genç tarafından öldürüldüğünü nakletmektedirler.(3) Bu arada kardeşi Abdullah'ın tek

(1) İbnü'l-Hatîb, **A'malu'l-A'lam**, 25
(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 178
(3) İbn Kutlyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 120

başına cesaret etmediği için ismi geçen genci böyle bir sûikaste teşvik ettiğini ileri süren tarihçiler de vardır.

İbnü'l-Hatib ve İbn İzari gibi güvenilir tarihçiler, ittifakla bu ölümün, Abdullah ile Misor'un işbirliğinden doğan bir sûikast sonucu olduğunu belirtmektedirler.(1)

Böylece bu iki görüşten birini kabul etmek durumundayız. Biz, Abdullah için: «*Kan dökücü, adam öldürmekten hoşlanan bir kimseydi*»,(2) tarzında ileri sürülen rivayetleri dikkate alarak onun bir suikaste kurban gittiğini kabul ediyoruz.

Emir Munzir, 15 veya 13 Safer 275 (27 veya 29 Haziran 888)'te vafet etmiştir.

Munzir'in ölüm haberi yayılınca, askerler derhal kuşatmayı kaldırıp, ordugâhı terk etmeye başladılar. Çünkü savaştan bıkmışlardı. O sırada orada bulunanlar tarafından kendisine biat edilen Emir Abdullah, boş yere orduyu cephede tutmaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Hatta bu esnada Ömer b. Hafsun durumdan faydalanmaya kalkışarak Abdullah ve beraberinde bulunan birkaç kişiyi öldürmek için karargâha saldırdı. Abdullah bu durumda geri çekilmenin daha doğru olacağını düşündü. Ömer b. Hafsun, ordugâhta bulunan ne varsa ele geçirdi ve Munzir'in cesedini bir deve sırtına yükleyerek Kurtuba'ya gönderdi.

Böylece, bu defa da şartlar Ömer b. Hafsun'un lehine gelişiyordu. Ömer, bundan sonra daha da kuvvetlendi. Bir tarihçinin de dediği gibi, «*payıtahtla arasında çok kısa bir mesafe kalmıştı.*» (3)

(1) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 26; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 233
(2) Pek çok tarihçi Abdullah'ı böyle tavsif etmektedir.
(3) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 25

7 — ABDULLAH B. MUHAMMED DEVRİ

(275-300/888-912)

a) Hayatı ve Şahsiyeti:

Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem'in künyesi *Ebû Muhammed*'dir. Annesi bir cariye olup Bahar, bir rivayete göre de Aşar adını taşımaktadır. Endülüs Emevî Emirlerinin yedincisidir.

Abdullah b. Muhammed, Bobastro'yu muhasara etmekte olan kardeşi Munzir'in ölüm haberini almış, bunun üzerine hemen Kurtuba'ya gelerek devletin başına geçmiş ve halk da kendisine biat etmiştir.

Abdullah b. Muhammed, kırmızıya çalan beyaz tenli, mavi gözlü, ince burunlu ve oldukça uzun boylu bir kişiydi. Hayatı boyunca içki ve benzeri şeylerden uzak kaldığından gerek halka, gerek aydınlara iyi örnek olduğu hususunda tarihçiler ittifak etmişlerdir. Tarihçiler, onun takva sahibi, dini görevlerini yerine getiren müttakî bir insan olduğunu da belirtmektedirler.

«Kur'an'ı ezbere bilir, çokça okur; bol sadaka verirdi. Hayrı ve hayır ehlini severdi. Çok namaz kılar, daima huşû içinde Allah'ı zikrederdi.»(1)

«Daima, dini yüceltmeye çalışmış ve haklı olanları gözetmiş, çıkan fitneler kendisini kontrol etmesini engellememiş, ahiret için çalışmasına mâni olmamıştır. O, Endülüs'teki Emevî Emirlerinin en iyisi olarak bilinirdi. Yaptığı işlerle örnek olan Endülüs Emevî emirlerinin en bilgisi, en sağlamı ve en müttakî olanıdır.»(2)

Tarihçiler bu özelliklerinin yanısıra, onun çok mütevâzi, zulüm ve haksızlıklara karşı çok sert biri olduğunu kaydederler. Hatta ileri gelen devlet erkânı ona şikayet edilmekten çekindiğinden, emri altındakilere fazla yüklenmezlerdi.

Tarihçiler, onun verdiği hükümlerde âdil davranmak istediği için sarayında bir kapı açarak *Bâbu'l-Adl* diye isimlendirdiğini haftanın

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 228
(2) İbn İzarî, Aynı eser, II, 288

belli bir gününde oraya oturarak şikayetleri dinleyip dilekçeleri kabul ettiğini ve herkesin rahatlıkla o gün kendisiyle görüşüp kendilerine yapılan haksızlıkları bildirdiklerini kaydederler.

İnce zevk sahibi, edebiyat ve ilme değer veren, sanatkâr duyarlılığına sahip biriydi. Edebiyatla doğrudan ilgilenir ve ilgilenenleri himaye ederdi. Arap şairlerinin şiirlerini ezberler; kendisinden önceki halifelerin hayat hikâyelerini ve savaşlarını bilir, bu konularda tebasıyla sohbet ederdi.

Onu metheden tarihçilerin bir kısmı cimri(1) olduğunu naklederken; bazıları da bunun cimrilik değil, iktisat olduğunu söylemişler ve yiyeceğinde, giyeceğinde iktisatlı davrandığını ve israftan hoşlanmadığını anlatmışlardır.(2) Bazılarının iktisat, diğerlerinin cimrilik olarak isimlendirdiği bu tutum, *Beytulmal*'e gelmekte olan malların, çıkan isyanlar sebebiyle azaldığı şeklinde yorumlanmıştır. Gerçekten de İbn Haldun, bunu izah etmeye çalışarak şöyle demektedir:

«İsyancılar çoğalınca etraftan gelmekte olan vergi azaldı. Endülüs'ün haracı önceleri üçyüzbin dinar idi. Yüz bini orduya, yüzbini memurlara verilir ve kalan yüzbini de ihtiyat olarak saklanırdı. O senelerde ihtiyat için saklanan para harcanmış ve vergi azalmıştı.»(3)

Tarihçiler Emir Abdullah'ın, öldürmekten ve kan dökmekten sakınmadığını kaydederek: *«Kan dökmesi onun dindarlığını zedelemiştir»* demişlerdir. Kaynaklar onun, önce kardeşi Munzir'i öldürmeyi planladığını, sonra da onun iki oğlunu öldürüp; kardeşlerinden Hişam ve Kasım'ı öldürmeye kalktığını kaydederler.

Bu iddialara katılmayarak, Emir Abdullah'ın yumuşak olduğunu kaydeden tarihçi Nuveyri şunları söylüyor:

«Öylesine yumuşak huyluydu ki, oğlu Mutarrif, kardeşi Nasr'ın babası Muhammed b. Abdullah'ı öldürünce ona kızmamış, fakat: «Kardeşini öldürmeyi hazmettim. Fakat İbn Umeyye'ye dikkat et. Vallahi onu öldürürsen, ben de seni öldürürüm» demiştir.(4)

b) Abdullah'ın Dahili İcraatı:

Emir Abdullah, her sahada büyük şahsiyetlere görev vermiştir. Emniyet, vezaret, kazâ, kitâbet, şehrin valiliği ve orduların komutası gibi sahalarda önemli şahsiyetlere görev vermişti. Ancak ülkenin dört bir

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 233; İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 26
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 132-133
(3) İbnü'l-Hatib, Aynı eser, 26; İbn İzari, Aynı eser, II, 233
(4) en-Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 60

yanında başlayan isyanlarla baş edemiyordu. Bu yüzden sükûnetin sağlanmasını torunu ve veliahtı Abdurrahman en-Nâsır'a terketmek zorunda kaldı.

Emirlik makamına geldiğinde emniyet kuvvetlerinin başına, Abdurrahman b. Umeyye'yi getirmiş, bir süre sonra onu azledip yerine Said b. Muhammed b. es-Suleym'i tayin etmesine rağmen, onu da görevinde fazla tutmamıştır.

Onun zamanında vezir olarak Bera b. Mâlik el-Kuraşî, Abbas b. Abdülaziz el-Kuraşî, Abdülmelik b. Abdullah b. Umeyye, Asbağ b. İsa ve Abdullah b. Muhammed gibi isimler dikkati çekmiştir.

Kâtiplerden de Abdullah b. Muhammed el-Vezir, Ubeydullah b. Muhammed b. Ebi Abduh ve Mûsa b. Ziyad bilinmektedir. Zamanında kadı olarak önce en-Nadr b. Seleme el-Kaysi ardından Mûsa b. Ziyad, sonra Muhammed b. Seleme daha sonra da Ahmed b. Muhammed b. Ziyad el-Lahmî görev yapmışlardır. Komutanları arasında Cafer b. Abdulgafir, el-Asî b. Abdullah b. Sa'lebe ve Temmam b. Amr b. Alkame dikkate değer şahsiyetlerdir.

Bütün bu şahsiyetlere rağmen, ülkede isyanların gittikçe büyüdüğünü kaydeden tarihçilerden birisi bu durumu şöyle anlatmıştır:

«Emirlik ona geçince durum hiç de iyi değildi. Anlaşmazlık ülkeyi parçalamış, fitne, birlik bağlarını çözmüş durumdaydı. Her tarafa yayılan fitneden dolayı, ülkeyi kara bulutlar sarmış, birlik bozulmuş ve cemaat parçalanmıştı.» (1)

Onun zamanındaki hadiselerin en önemlisi, Ömer b. Hafsun'un isyanının devam etmesidir. Emir Abdullah, ülke genelindeki isyanları ve fitneyi bertaraf etmek amacıyla önce İbn Hafsun'un üzerine yürüdü. Ancak İbn Hafsun'a karşı başarılı olamadığı gibi zaman geçtikçe onun güçlenmesini de önleyemedi.

c) İç İsyanlar ve Karışıklıklar:

1 — İbn Hafsun'un İsyanı:

İbn Hafsun'un isyanı Kurtuba hükümetine karşı idi. Daha önce başlayan isyan, Emir Abdullah zamanında daha da tehlikeli bir hal aldı. Çünkü o, İbn Hafsun'un gördüğü üçüncü Endülüs Emevî emiriydi ve orduların hiç biri de İbn Hafsun'un isyanına engel olamamıştı.

İbn Hafsun, talihin kendisinden yana olduğuna inanıyordu. Çünkü Bobastro'da muhasara altındayken, tam düşeceği sırada Emir Ab-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 183

durrahman'ın ölüm haberi gelmiş ve askerler muhasarayı kaldırarak Kurtuba'ya dönmüşlerdi. Aynı şekilde Emir Munzir de bu isyancının şehrini kuşatmış ve şehir düşene kadar kuşatmayı kaldırmayacağına veya bu uğurda ölümü göze alabileceğine dair yemin etmişti.

Gerçekten de bu kuşatma sırasında Emir ölmüş, muhasara böylece sona ermişti. İbn Hafsun'a göre, Emir Abdullah da öncekilerden daha şanslı değildi. Gerçekten de çeyrek asırlık bir zaman idareye hâkim olan Emir Abdullah, döneminde İbn Hafsun'un isyanını bastırmak için güçlü ordular göndermiş, ancak isyanı bastırmayı başaramamıştı. İsyan ateşi sönmemiş, isyanın başı İbn Hafsun ise elli yaşını aşmıştı.

Bu olaylardan, İbn Hafsun'un şanslı olduğu anlaşılmamalıdır. Zira o mevcut şartları iyi değerlendirmesini bilen biri olduğundan, amacına ulaşmak için her yolu meşrû kabul eden, birinci sınıf bir fırsatçıydı. İbn Hafsun, belli ilkeleri olan bir isyancı da değildi. Zamanın değişmesiyle herşeyden önce şahsi menfaatlerine göre hedef ve gayesi de değişiyordu. İsyanın sebebi makam, mevki ve mala olan aşırı düşkünlüğü idi. Bunun dışında onun herhangi bir amacı yoktu. Onun isyanı toprak ve idealler için de değildi. Bundan dolayı da menfaat beklediği her toplulukla ilişki kurup, anlaşmaktan çekinmedi. Bu arada Tunus hâkimi İbnu'l-Ağleb ile mektuplaşarak ona hediyeler göndermiş ve onunla ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Ancak Ağlebi emiri bu münasebetlerin faydasından emin olmadığından pek ilgilenmemiş ve kendi meseleleri ile uğraşmıştır.

İbn Hafsun, daha sonra Abbasiler'in davasını gütmeye başlamış ve idaresindeki bölgede, camilerde Abbasiler adına hutbe okutmuştur. Sonra da Ağlebi ve doğudaki Abbasiler'le olan münasebetleri bir fayda sağlamayınca; Galicia kralıyla işbirliği imkânlarını aramıştır. Ondan Kurtuba hükümetine karşı kendisini desteklemesini isteyen İbn Hafsun, Galicia kralına samimiyetini ispatlamak için İslâm'ı terkettiğini ve Hristiyan olduğunu bildirdi. Bu hadiseden sonra İbn Hafsun'un gerçek bir imana sahip olmadığı fikri yayılmış ve kendine yakın taraftar da bulmuştur.

Fatımîler Kuzey Afrika'ya sahip olup, Kayrevan'ı Ağlebiler'in elinden alınca İbn Hafsun, Fatımiler'e itaat ettiğini bildirerek Ubeydullah el-Fatımi lehinde propaganda yapmaya başladı. Güçlü ve kudretli veliaht Abdurrahman en-Nâsır, Emevî tahtına geçince İbn Hafsun, Emevilere itaat ettiğini ilân etti. Abdurrahman en-Nâsır ona aldanmasaydı, onun hakkından gelip isyanını bastırabilecekti.

İbn Hafsun'un davranışları onun belli bir hedefi olmadığını, istikrarsız, fırsatçı ve menfaatçı olduğunu göstermektedir. O, hiç bir zaman üzerinde yaşadığı ülkenin menfaatini dikkate almamıştır.

Emir Abdullah ile İbn Hafsun'un Münasebetleri:

Abdullah, kendisine biat edilir edilmez komutanlarından birini İbn Hafsun'a göndererek isyandan vazgeçmesini ve kendisine biat etmesini istedi. İbn Hafsun, Emir'in dâllerini iyi karşılayarak biat etmeye razı olduğunu belirtti. Teminat olarak da oğlu Hafs ve bazı arkadaşlarını rehine olarak Emir'e gönderdi. Böylece resmî heyet tarafından İbn Hafsun'un biatı alındı ve Abdullah b. Abdurrauf'u, İbn Hafsun'un yanına idareye ortaklık etmesi için bıraktı; fakat bu durum kısa sürdü. İbn Hafsun fikrini değiştirip tekrar isyan ederek, Abdullah b. Abdurrauf'u bölgeden çıkardı ve yakın yerleri istilâ ederek geniş bir bölgeyi egemenliği altına aldı.

Emir Abdullah, 276(889) yılında onu cezalandırmak için ordusunun başında Bobastro ve Reyyo kalelerine doğru yola çıktı. Bazı bölgeleri alıp, kaleleri yıktıktan sonra Reyyo'da Muhammed b. Zukayn'ı bırakarak geri döndü.(1)

İbn Hafsun, misilleme olarak Ecija ve Estepa'yı aldı. Bunun üzerine Emir Abdullah, onunla savaşmak için geri döndü. Fakat İbn Hafsun, hile ve nifak konusunda Emir'le görüşmek istediğini bildirdi. Hatasını kabul ettiğini, kendisine eman verilmesini istedi. Abdullah buna sevindi ve eman verdi. Ama bu bağlılık da öncekinden fazla sürmedi.

İbn Hafsun, bir kaç ay sonra anlaşmayı bozdu ve *Beyâne* şehri üzerine yürüyerek onlarla savaştı. Sonuçta galip gelerek onları anlaşma yapmaya zorladı. Halk, anlaşma gereği İbn Hafsun'a itaat etmeyi kabul etmesine rağmen o, sözünde durmayarak halkı kılıçtan geçirdi ve kadınları esir alıp mallarını yağmalayarak, Jean şehrine yöneldi. Emir'in adamını oradan kovup halka ağır vergiler koydu. Jean ve Elvira şehirleri uzun zaman Emir'in valileri dışında İbn Hafsun tarafından idare edildi.

İbn Hafsun 277(890) yılında âsi İbn Şakir'i ortadan kaldırmıştır. İbn Hafsun, Emir Abdullah'a karşı kendisine yardım gönderdiğini ileri sürerek adamlarını onun üzerine göndermiş o da onları karşılamak için yanlarına, gelince İbn Hafsun'un adamları onu yakalayıp başını kesmişler ve İbn Hafsun'a durumu bildirmişlerdir. İbn Hafsun da kesik başı Emir Abdullah'a göndermiştir. İbn Hafsun bu davranışıyla ya ona yaklaşmak veya Emir'in güç yetiremeyeceği işleri yaptığını ispatlamak istemiştir.

İbn Hafsun'un hâkimiyeti gittikçe genişlemiş ve hatta defalarca Kurtuba yakınlarına kadar gelerek halkın sürülerine el koymuştur.

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 84

Bu durum karşısında Emir Abdullah, İbn Hafsun'a karşı ciddî tedbirler almak zorunda kaldı. Onun Endülüs'ün her tarafına hakim olmadan ortadan kaldırılması gerektiğine inanarak onunla savaşmak için hazırlıklara başladı. İbn Hafsun da Kurtuba yakınlarındaki Cabra bölgesinde Poley(1) diye bilinen yerde sağlam bir kale yapmıştı. Emir, Kurtuba dışında karargâhını kurarak Kurtuba halkından ondörtbin savaşçı topladı. Dörtbin savaşçı da resmî ordudan aldı ve onsekizbin kişilik ordusu ile İbn Hafsun'un üzerine yürüdü.(2)

İbn Hafsun, Emir'in hazırlık haberini alınca, Emir'in Kurtuba dışındaki karargâhına saldırmaya karar verdi. Adamlarıyla karargâha saldırdı; ancak Emir'in ordusu karşı hücuma geçince, İbn Hafsun bozguna uğradı ve adamlarının çoğu öldü. Kendisi de kalesine zor sığındı.

İbn Hafsun, Emir'in gelmesini beklemeyerek; taraftarlarından otuz bin kişilik bir ordu hazırladı. Emir, 29 Safer 278 (15 Mayıs 891) tarihinde Kurtuba'dan çıkarak, Poley kalesine doğru yola çıktı. Poley'e vardığında İbn Hafsun'un ordusunu, kaleyi inşaa ettikleri dağın eteğinde savaşa hazır vaziyette beklerken buldu.

İki ordu, dağın eteğinde şiddetli bir savaşa başladı. İbn Hafsun'un ordusu bütün gücüyle karşı koymasına rağmen, fazla direnemedi ve geri çekildi. Emir'in ordusu, onları bozguna uğratarak uzun süre takip etti.

Emir'in ordusu ertesi gün kaleye yeniden saldırmak üzere hazırlıklara başladı. Fakat İbn Hafsun, durumu sezdiğinden, kalenin arka kısmında bir gedik açtırarak ailesi ile kaleyi terketti. Bunu öğrenen ordusunda disiplinsizlik başladı ve onlar da aynı yerden kaleyi terkettiler.(3)

---

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 135; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 186; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 59; İbnü'l-Hatîb, A'malu'l-A'lam, 28

(2) Levi Provencal, (IV/236) ordunun dörtbin asker ve onbin halktan olmak üzere toplam ondörtbin olduğunu zikretmiştir. Nuveyrî, (Nihayetu'l-Ereb, XXII, 59) ise halktan ondörtbin, ordudan da dörtbin olmak üzere toplam onsekizbin olduğunu zikretmiştir. İbn İzarî de «Emir'in askeri onsekizbin idi» sözüyle bu görüşü desteklemiştir. Bkz. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 186;. Bizce doğrusu da budur.

(3) Tarihçi Levi Provencal, İbn Hafsun'un müdafaa için kaleye girdiğini, fakat askerleri kaçınca, kendisinin de kaçmak zorunda kaldığını yazmıştır. Halbuki Nihayetu'l-Ereb, XXII, 59'da gayet açıktır. Nuveyrî diyor ki: «İbn Hafsun, kaleye girdi ve içerdekileri çıkarmaya başladı. Peşinden de surdan bir gedik açıp ailesini ve kendisinin olan şeyleri dışarı çıkardı. Bu haber orduya ulaştığında onlar da kaçtılar.» Bundan da anlaşılıyor ki kaçmaya, İbn Hafsun başlamıştır. İbn İzarî de şöyle diyor: «Bazı arkadaşlarıyla oradan çıktı, kendisi ve berabe-

Emir Abdullah, bunu öğrenince İbn Hafsun'un peşinden adamlar gönderdi ancak izine rastlanmadı. Poley kalesine girildiğinde erzak ile dolu olduğu görüldü. Ayrıca, kaçmak üzere olan bin kişi de esir alındı. Esirler Emir Abdullah'a getirildi. O da hepsinin öldürülmesini emretti.

Emir Abdullah, daha sonra İstece'ye yöneldi, orayı savunan İbn Hafsun taraftarlarıyla savaştı ve bir çoğunu öldürdü. Neticede yorgun düşüp akıbetlerinden korkuya kapılan şehir halkı, surlara çıkarak Emir'in affetmesi için ağlamaya ve yalvarmaya başladılar.(1) Emir de onların durumunu takdir ederek affetti. Sonra da Bobastro'ya gitti ve İbn Hafsun'u bir kaç gün muhasara ettikten sonra geri çekildi.(2)

İbn İzari'nin: «*İbn Hafsun, 279(892) yılında yapılan anlaşmayı bozdu*»(3) cümlesinden; onun önce anlaşma ve barış talep ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu konuda kesin bir delil yoktur. Emir Abdurrahman'ın kazandığı savaşların, bu tarihten bir yıl önce yapıldığı bilindiğinden, bu ifadeden ancak bu sonuç çıkarılabilir. Asi İbn Hafsun'a karşı elde edilen zaferler, Kurtuba hükümetine itibar kazandırırken; diğer asileri de sindirmiştir.

Anlaşma talebi fikrini destekleyen başka bir tarihçi: «İbn Hafsun'un yeğeni, Emir'in yanında rehine idi»(4) ifadesini kullanmaktadır. Daha önce yapılan bir anlaşmadan dolayı, oğlu Hafs'ı rehin verdiğini bildiğimizden, bunun aynı antlaşma olamayacağı sonucuna varıyoruz.

Her halukârda iki taraf arasındaki münasebetler yine eskisi gibi kötüleşmişti. İbn Hafsun taraftarlarını toplayarak Elvira'ya hücum etti ve Emir'in âmilini yakaladı. Emir Abdullah da onun üzerine komutam Ahmed b. Ebi Abde'yi göndermeyi kararlaştırdı.

İbn Hafsun'la savaşmak için bu komutanın görevlendirilmesi konusunda, İbn Kutiyye şöyle diyor: «*İbn Ebi Abde, İbn Hafsun ve isyan eden diğer asilere karşı savaşa başladı. Cesur adamlar toplayarak onları bir araya getirdi. Etrafında daha önce görülmemiş bir şekilde üçyüz süvarî toplandı. İbn Hafsun'un etrafa saldırmaya devam ettiği*

---

rindekiler kurtuldular.» Burada da önce İbn Hafsun zikredilmektedir. Bundan da yine, onun önce kaçtığı anlaşılmaktadır. İbn Hafsun'un savaşmak istediğine ve taraftarlarının kendisini terkettiğine dair hiç bir delil bulamadık. Aksine kendisi arkadaşlarını terketmiştir.

(1) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 187
(2) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 135
(3) İbn Haldun Aynı eser, IV, 135
(4) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 129

sırada, İbn Ebî Abde ona kendi kapısında saldırdı ve kendisini mağlup etti. Emir Abdullah'ın bu komutanla güçlendiğini anlayan isyancı guruplar Kurtuba'dan çıkarak, Endülüs'ün sınır boylarına çekildiler.»(1)

Komutan İbn Ebî Abde ile onun arasında cereyan eden çatışmada, İbn Hafsun bir kaç yerinden yaralanarak Bobastro'daki kalesine çekilmek zorunda kaldı. Tarihçiler bu konuda: «İki ordu karşılaştığında İbn Ebî Abde'nin süvarileri, İbn Hafsun'a hücum ettiler ve onu ağır yaraladılar. O da mağlup ve rezil olup Bobastro kalesine kendisini zor attı»(2) demektedirler.

Emir, 285(898) yılında İbn Hafsun'un üzerine, oğlu Eban ve İbn Ebî Abde komutasında bir ordu daha gönderdi, ancak bu ordu da onun hakkından gelemedi.

Burada İbn Hafsun ve Emir'in ordusunun yaptığı savaşı anlatmadan önce 286(899) yılında ortaya çıkan önemli bir olaya işaret etmemiz gerekir. Bu da İbn Hafsun'un hristiyanlığını ilân etmesinden sonra, kendi bölgesinde kilise yapılmasını emretmesi ve Galicia kralı ile ilişkilerini geliştirmesidir.

İbn Hafsun'un hristiyanlığını ilân etmesi askeri ve siyasi açıdan kendisine fayda yerine zarar getirdi. Tunus'taki Ağlebiler ve Fatımiler, onunla yakından ilgileniyorlardı. Ama hristiyanlığını ilân edince onu dinden çıkmış (Mürtet) kabul edip, kendisine karşı savaşılması gereken biri sayarak ona karşı cihat ilân ettiler. Hatta Kuzey Afrika'da bazı müslümanlar, toplanarak onunla savaşmak için Endülüs'e geçtiler, zira onun bu hareketi İslâm'a karşı bir meydan okumaydı. Bu hususta İbn İzarî şunlar söylüyor:

«Halktan bir çoğu ondan ayrıldıklarını ilan edip onu terketti. Avsaca b. el-Halî de onu terkederek Canete'de kendisi için bir kale yaptı. İbn Hafsun'a karşı savaşmak için Emir Abdullah tarafına geçti. O tarihten itibaren İbn Hafsun'a karşı yapılan savaşların arası hiç kesilmedi. Zira bütün müslümanlar onunla savaşmanın cihat olduğu fikrindeydiler. Yaz kış demeden sürekli onunla savaştılar.»(3)

İbn Ebî Abde, hücumlarıyla onu sıkıştırınca (289/900) Endülüs'ün en büyük âsilerinden ve İşbiliyye'nin lideri İbn Haccac'dan yardım istedi. O da yardım etmeyi kabul ederek ona maddî ve askerî yardımlarda bulundu. Böylece ikisi arasındaki bağ daha da kuvvetlendi.

(1) İbn Kutiyye. **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 124
(2) İbn İzari. **el-Beyanu'l-Muğrib**, II. 201-202
(3) İbn Kutiyye. Aynı eser, 124

Yaptıkları anlaşma üzerine İbn Hafsun, Carmona şehrine giderek İbn Haccac'ı ziyaret etti. Bu ziyaretten bir yıl sonra iki âsi tekrar bir araya geldiler. Ona yardım etmeyi kabul eden İbn Haccac, etrafa keşif kolları çıkardı. Bunlar sayesinde İbn Ebî Abde'nin Genil vadisini geçtiğini ve Estepa bölgesinde olduğu haberini aldı.

Bu haber üzerine İbn Hafsun ve beraberindekiler, derhal hücuma geçtiler. Savaş yine İbn Hafsun'un aleyhine döndü. Adamlarından beşyüzkırküç kişi öldü. İbn Ebî Abde, onun karargâhındakileri de ganimet olarak elegeçirdi.

Ancak İbn Hafsun, bu savaştaki kötü neticeden de bir ders alamadı. Yakın kalelere adam göndererek bir kısmı süvari olmak üzere onbeşbin kişilik bir kuvvet topladı. Böylece bir kez daha İbn Ebî Abde'ye karşı harekete geçtiler. Bu sırada o, ikindi namazını kılıyordu. Düşmanın yaklaştığını görünce, içlerinden cesur ve akıllı biri olan Abd er-Rutî ayağa kalkarak:

«Arkadaşlar, vallahi bize saldırmak isteyenler var. İbn Hafsun'un süvarî ve piyadesiyle bize doğru geldiğini görüyorum» dedi. Hepsi kalkıp silahlarını kuşandılar ve birbirlerine:

«Mızrakları bırakın ve sadece kılıçla çarpışın» dediler, dedikleri gibi de yaptılar. İbn Hafsun'un ordusuna öyle bir saldırdılar ki; çok geçmeden İbn Hafsun yenildi. Emirin kuvvetleri, İbn Hafsun'un karargâhına giderek adamlarından binbeşyüz kişiyi safdışı ettiler. Diğerleri ise kaçtı.(1)

Emir Abdullah, bu haberi alınca iki rehinenin kafalarının kesilmesini emretti. Önce İbn Hafsun'un yeğeninin başı vuruldu. Cellat, Abdurrahman b. Haccac'ın başını keseceği sırada infazı seyreden Emir Abdullah'ın kölesi Bedr, Emir'e gelerek:

«Efendim! İbn Hafsun'un yeğeni hakkındaki hüküm infaz edildi. Eğer Haccac'ın oğlunu da onunla birlikte öldürürsen İbn Haccac ile İbn Hafsun'un ölünceye kadar beraber kalmalarını sağlamış olursun. İbn Hafsun ıslah olmaz; fakat İbn Haccac'ın ıslahı mümkündür» dedi. Emir de vezirlerini toplayarak, onlarla istişarede bulundu. Onlar da bu görüşe katıldılar, böylece idam hükmünün durdurulması için emir verildi.

Bedr, İbn Haccac'ın durumu için emirle tekrar görüştü. Emir'e, İbn Haccac'ın oğlunun iade edilmesini teklif ederek, onun itaat edeceğine kendisi teminat verdi. Hazine memuru et-Tucibî'den de bu görüşünü desteklemesini istedi. Bunun üzerine Emir, bu görüşü kabul ederek onu babasına iade etti. Hatta onu İşbiliyye'ye, kardeşini de

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 127-128

Carmona'ya vali tayin etti. Oğlu gönderilince İbn Haccac, çok sevindi ve İbn Hafsun ile aralarındaki anlaşmayı bozdu. Fakat İbn Hafsun'a asla düşman olmayıp, yaşadığı sürece mektuplaştılar.

İbn Haccac'ın, Emir Abdullah'a itaat ettiği gibi, ona vergi ve hediyeler de gönderdiği nakledilir. İbn Kutiyye, bu konuda:

«İşbiliyye kapıları açılınca, Kurtuba halkının işleri düzeldi. Artık batıya yönelik ticarî engeller tamamen kalkmıştı. Bedr, bu başarısından dolayı vezirlik makamına getirildi» demektedir.(1)

Daha sonra İbn Ebi Abde ve Emir'in oğlu Eban komutasındaki kuvvetler ile İbn Hafsun'un ordusu arasında 5 Cemaziyelâhir 291 (24 Nisan 904) tarihinde tekrar savaş başladı.(2) Emir'in kuvvetleri Reyyo'ya yönelerek Niskaniye(3) vadisine indi. İbn Hafsun, Emir'in ordusuna saldırıya geçti, fakat burada da yenildi ve adamlarından çoğu öldürüldü. Bunun üzerine İbn Hafsun, çevredeki köyleri ateşe verdi. Ordu bundan sonra da Biniş vadisine yöneldi.(4) Bobastro yakınında bulunan bu vadide iki ordu tekrar karşılaştı. İbn Hafsun burada da hezimete uğradı.

Devlet kuvvetleri o yıl Loja ve el-Haşen kalesinde İbn Hafsun'a karşı birçok zaferler kazandı. Üç ay yirmi gün devam eden bu savaşlardan sonra Ebar ve İbn Ebi Abde, Ramazan'ın son haftası Kurtuba'ya döndüler.

Emir Abdullah ile İbn Hafsun arasındaki savaşlar, emir yaşadığı müddetçe sürmüştür (300/913). Bütün savaşlarda yenilen İbn Hafsun ve ordusu, sonunda zayıf düştüğünden Abdurrahman en-Nâsır, onu rahatlıkla ortadan kaldırmıştır.

İki taraf arasında cereyan eden diğer savaşları zikretmeye gerek yoktur. Zaten diğer savaşlar hakkında da pek fazla malumata sahip değiliz. Unutmmamız gereken bir husus varsa, o da İbn Hafsun'un her fırsatta destek arayışı içinde olduğudur. Endülüs'ten veya dışardan kimi bulmuşsa ondan yardım istemiş ve böylece dört emir devrinde isyanını devam ettirebilmiştir. İbn Hafsun nihayet Halife en-Nâsır tarafından ortadan kaldırılmıştır.

İsyanların Yayılması:

Emir Abdullah döneminde Endülüs'te otuza yakın isyan çıkmıştı. Bu isyanların başında Endülüs'teki her guruptan bir lider vardı. Bazı-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 129
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 211
(3) İbn Kutiyye, **Aynı eser**, 129
(4) İbn İzari, **Aynı eser**, II, 211

ları İspanyol asıllı olup müslümanlığı kabul edenlerdi. Aralarında Berberi ve Arap asıllı olanlar da vardı. Nüfuz sahibi herkes, şansını denemek için bir isyan başlatıyordu. Fakat hiçbiri başarılı olamadı. Emir Abdullah, iktidarda kaldığı sürece âsilerden hiç birinin gücü onu tehdit ve tedirgin etmeye yetmemiştir. Hatta daha evvel bir çok başarılarını gördüğümüz İbn Hafsun bile onun için bir tehlike olamamıştır.

Bu kadar İsyana sahne olan Endülüs, âdeta bulunduğu devrin yüzelli yıl sonrasına sahne oluyordu. Nitekim Endülüs bundan yüzelli yıl sonra bir çok küçük hükümdarlıklara bölünmüştür. Çünkü Endülüs'ü parçalamak için ardarda isyanlar başlamıştı. Fakat Endülüs'ün yüzelli sene daha bütünlüğünü korumuş olmasını biz, ülkenin bölünmesine engel olan iki devlet adamının varlığına bağlıyoruz. Bundan, ülkeyi yeniden güçlendiren ve idareleri altına alan Halife Abdurrahman en-Nâsır ve çeyrek asır hüküm süren Hacib Mansur el-Amiri'yi kastediyoruz. Hacib'den sonra, iki oğlu da babalarının siyasetini takip etmeye çalışmışlardır.

Emir Abdullah, zamanında çıkan isyanların bazıları, bir kaç ay sürmüş; bazıları ise senelerce, hatta Emir'in ölümünden sonra bile devam etmiştir. Endülüs topraklarında tek bir isyanın bile çıkmasına müsaade etmeyen güçlü devlet adamı Abdurrahman en-Nâsır dönemine kadar sürmüştür. Çünkü o, emirliğini ilan edince bütün ülke halkı kendisine biat etmiştir.

Bu isyanların çokluğu ve geniş çapta yayılması, Emir Abdullah'ın hâkimiyetini zedelemiş, devletin bütünlüğüne karşı tehlike yaratmaması için onu, hükümet kuvvetlerini devamlı teyakkuz halinde bulundurmak zorunda bırakmıştır. Öte yandan bu isyanlar, devletin dış düşmanlarına karşı hazırlıklı olmasını engellemiştir. Çünkü isyanlar, dışardaki düşmanlara karşı devleti iktisadî, siyasi ve askerî açıdan zayıflatıyordu.

Bu konuda tarihçi Nuveyrî: «*Zamanında büyük fitneler vardı. İsyan edenler çoğaldı. Öyle ki, hâkimiyetinde sadece Kurtuba kaldı. Ayrıca İşbiliyye ve Sidonia halkı da ona karşı çıktı. Sonra da Endülüs minberlerinde Abbasî Halifesi Mu'temid Billah'a dua etmeye karar verdiler. Bu arada İbrahim b. Ağleb'den, yakınlarından birini göndermesini istediler. Bu sırada Afrika İbrahim'i yeterince meşgul ediyordu. Bu sebeple onlara karşı ağır davrandı. Böylece onlar da dua etmekten vazgeçtiler*» demektedir.(1)

Bu olaylar, bize, Emir Abdullah devrinde siyasi havanın ne derece hareketli olduğunu göstermektedir. Öyleki isyancılar, Abbasiler

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 59

veya Ağlebîler gibi devletlerden yardım istiyorlar ama yardım istedikleri devletler de kendi dahilî problemleriyle meşgul olduklarından istedikleri neticeyi alamıyorlardı.

İktisadî durum hakkında da aynı tarihçi şöyle demektedir:

«Abdullah b. Muhammed'in adamları azaldı. Daha önce kendisine ve babasına sığınan dost ve mevalî ondan uzaklaştı. Bazı şehirlerde isyanların çıkması ve vergilerin toplanamaması sebebiyle devlet gelirleri azaldı. Endülüs'te daha önce bir yılda üçyüzbin dinar vergi toplanan şehirlerden vergi gelmeyince, ihtiyat mallarına el atıp onları harcamaya başladılar. Onbeş sene süren harpler sonunda ihtiyata ayrılmış olanlar da tükendi ve borç almak zorunda kaldılar. Halifenin ölümüne kadar durum böyle devam etti.»(1)

İbnü'l-Hatib de fitnenin büyüklüğü ve isyancılar hakkında şunları yazmaktadır:

«O emir olduğunda her taraftan isyanlar patlak verdi. Asiler ülkeyi aralarında bölüştüler. Emir'in, Kurtuba'da hutbede okunan isminden başka bir şeyi kalmamıştı. Abdullah, hangi tarafa yöneleceğini bilmiyordu; Kurtuba çevresi ile Elvira ve Reyyo gibi ülkenin büyük kesimini istilâ eden âsilerin başı İbn Hafsun'a mı, İşbiliyye ve Carmona gibi yerlerde bağımsızlığını ilan eden İbn Haccac'a mı, Badajoz (Batalyos)'daki Abdurrahman b. Mervan el-Cilliki'ye mi, Bâce'l-Garb (Beja)'daki Abdülmelik b. Ebi el-Cevad'a mı, Sidonia'daki İbn Suleym'e mi, İbn İlyas'a mı?

Ayrıca Şûzer'deki Hayr b. Şakir, Ömer b. Mudam el-Herrulî, el-Mintilon kalesindeki Said b. Hüzeyl, Bagû'daki Said b. Mestane, Ceyyan kalelerindeki Benû Habil, Mintaşâ kalesindeki İshak b. Attaf, Gırnata'daki Said b. Süleyman b. Cudî, Elvira'daki Muhammed b. Adha, Saint Merya'da Ebû Bekr b. Yahya, Sariş'de Süleyman b. Muhammed eş-Şuzûnî, Moron'da Abdulvahhab, Saragossa'da Yahya et-Tucibî gibi bir çok âsi bulunmaktaydı». (2)

İbnü'l-Hatib eserinde, bütün âsilerin isim ve yerlerini vermemesine rağmen bu kadarı bile, isyanların hangi boyutlara ulaştığını ve tarihçilerin, üzerinde durduğu fitnenin büyüklüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İşbiliyye isyanı, Arap ve Muvelledûn arasındaki mücadeleden meydana gelmekteydi. O sıralarda İşbiliyye'de toplum üç guruptan oluşmaktaydı. Bunlar: Muvelledûn (Arap olmayan müslümanlar), Araplar ve İslâm devletinin egemenliği altında yaşayan Hristiyanlardı. Bu

(1) Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, XXII, 59
(2) İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 27

toplulukların en büyüğü Muvelledûn gurubu idi. Her ne kadar Araplar, bunların nüfusunun kendi nüfuslarından fazla olmasından rahatsızlık duymuşlarsa da bu bir realite idi. Nitekim Arapların bu tutumu yüzünden, iki topluluk arasında anlaşmazlıklar çıkmış, ayrıca idareyi elegeçirmek için rekabete girişmelerine yol açmıştır.

Bu arada şunu da belirtelim ki; İşbiliyye'de o döneme kadar sükûnetin hâkim olması, devletin nüfuzuna ve her iki topluluğa, birbirini istismar etme fırsatı vermeyen gücüne dayanıyordu.

Arap kaynaklarının, İşbiliyye'deki Muvelledûn liderleri hakkında fazla bilgi vermemeleri, bu liderlerin köklü Arap ailelerinden olmamalarındandır. Ancak bunlar Benû Abde, Benû Haldun ve Benû Haccac ailelerine intisap etmişlerdi.

Endülüs'te Benû Abde ailesine mensup bir çok meşhur komutan ve devlet adamı bilinmektedir. O dönemde İşbiliyye'deki en meşhurları Umeyye b. Abdulgaffar b. Ebî Abde idi. Bu zat, idare nezdinde çok iyi bir mevkiye sahipti.

Benû Haldun ailesi ise, Hadrami(1) olmakla iftihar ederlerdi. Mali bakımdan çok iyi durumda idiler. Bir kaç asır sonra yetişen büyük âlim ve tarihçi Abdurrahman b. Haldun bu aileye mensuptur. İbn Hayyan, onlar hakkında şu bilgiyi vermektedir:

«Kendileri İşbiliyye'de idarî ve ilmî riyaseti ellerinde bulundurdukları halde Hadramavt'a nispetleri çok meşhur olmalarındandır.» (2) O dönemde en meşhur adamları Kureyb b. Haldun ve kardeşi Halid'dir.

Benû Haccac'a gelince, o da eskiden beri ülkede nüfuz sahibi bir aile idi. Ana tarafından Rodrich'in tahtını gasbettiği Vizigot kralının torunu Sarre'ye mensup idi. Bu ailenin en meşhurları, Abdullah b. Haccac ve kardeşi İbrahim'dir.

Araplar ile Muvelledûn arasındaki anlaşmazlığı başlatanlar, İşbiliyye'deki bu Arap liderlerdir. Anlaşmazlığın Kureyb b. Haldun ile başladığı tahmin edilmektedir. Bu zat şehirden çıkarak Muvelledûn aleyhine bazı komşularıyla anlaşmalar yaptı. Bunu farkeden Muvelledûn da birleşmeye başladı ve aralarında bazı çarpışmalar oldu. Bu çarpışmaları ele almamızın asıl sebebi; meseleyi Emir Abdullah döneminde yoğunlaştırmamızdandır. Başlangıçta meydana gelen bu ve benzeri hadiseler, Emir Abdullah'a ve idaresine bir zarar vermemiştir. Zaten Emir, bunu kendisine karşı bir isyan olarak kabul etmemiştir. Fakat Arapların, Muvelledûn'u mağlup etmesi ve zafer sarhoşluğu

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 135
(2) İbn Haldun, Aynı eser, IV, 136

içinde Emir'e de itaat etmemeleri üzerine Emir, bu hareketi kendisine karşı bir isyan olarak değerlendirdi.

Anlaşmazlık, Araplar'ın Muvelledûna galip gelmeleriyle sonuçlanınca, İşbiliyye'deki idarenin Arap liderlerinden birine özellikle de Umeyye b. Abdulgaffar b. Ebî Abde'nin idareye el koymasına sebep oldu. Bunun dedesi Ebû Abde, ilk Emevi emiri olan Abdurrahman b. Muâviye zamanında bu şehrin valisi idi.

Emir Abdullah, İşbiliyye'nin kendi idaresinden çıkacağı endişesiyle oğlu Muhammed'i, işleri düzenlemesi için oraya gönderdi. Umeyye b. Ebî Abde ile Muhammed b. Abdullah şehri beraber idare etmeye başladılar. Fakat bu durum çok sürmedi ve sarayda Emir'in oğluna karşı bir isyan çıkınca Muhammed, şehri terketmek zorunda kaldı. Bundan sonra da Umeyye, idarede tam bir istibdat başlattı.(1)

Abdullah b. Haccac, Umeyye'ye karşı çıkmak istediğinde, Umeyye onu öldürttü. Ancak Abdullah'ın kardeşi İbrahim, kardeşinin intikamını almak üzere harekete geçti.

İbn Ebî Abde'ye karşı birleşen Benû Haldun ve Benû Haccac, kuvvetlerini toplayarak Umeyye b. Abdulgaffar b. Ebi Abde'yi sarayında muhasara altına aldılar. Muhasaradan bir süre sonra Umeyye öldürüleceğini anlamasına rağmen, saraydan çıkıp savaşmaya karar verdi. Saraydan çıkmadan önce, düşmanlarının eline geçmesin diye ailesinden olanları öldürerek, eşyaları tahrip etti. Sonra da çıkıp ölünceye kadar savaştı (280/893).

Şehir idaresi, Haccac ve Haldun oğullarından üç kişiye kaldı. Bunlar: İbrahim b. Haccac, Kureyb b. Haldun ve kardeşi Halid b. Haldun idiler. Yeni idareciler, daha sonra Emir Abdullah'a, Umeyye'nin isyan ettiğini, bunun üzerine halkın ayaklanarak onu öldürdüğünü bildirdiler. Emir bunu kabul ederek kendisini temsil etmesi için, amcası Hişam b. Abdurrahman'ı İşbiliyye'ye gönderdi.

Emir'in daha önce oğlu Muhammed'i gönderdiğini ve onun hiçbir şey yapmadan şehri terkettiğini biliyoruz. Hişam b. Abdurrahman'ın sonu da pek farklı olmadı. Çünkü asıl nüfuz sahibi Kureyb b. Haldun idi. İbrahim b. Haccac, ikinci adam durumuna düşerken Kureyb de İşbiliyye halkına zulmetmeye başladı.(2)

Ancak Kureyb'in daima halka zulmetmesi, halkın kendisinden nefret etmesine ve halka yumuşak muamele eden İbn Haccac'ın da sevilmesine sebep oldu.

Bundan sonra İbrahim b. Haccac, bir adım daha atarak, gizlice

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 135
(2) İbn Haldun, el-İber, IV, 135

Emir'den İşbiliyye valiliğini kendisine vermesini istedi. Emir bunu uygun görerek, ona valilik emrini gizlice gönderdi.

O sırada Haldunoğulları da Emir Abdullah'a mektuplar yazarak, Emir'i İbn Haccac aleyhine tahrik etmeye çalışıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, bu mektuplardan biri İbn Haccac'ın eline geçti ve bunun üzerine Haldunoğullarına kesin bir darbe indirmeyi kararlaştırdı (286/903).(1)

İbrahim, şehrin ileri gelenlerini ve Kureyb ile kardeşi Halid'i bir yemeğe davet etti. Herkes toplanınca İbrahim, iki kardeşi kendisine karşı yaptıklarından dolayı itham etmeye başladı. Onlar bunu inkâr edince İbrahim elindeki mektubu çıkarıp göstererek onları azarlamaya devam etti. Bunun üzerine Halid, koluna gizlediği bıçağı çıkararak İbrahim'i başından ve yüzünden ağır yaraladı. Ancak İbrahim, atik davranarak ayağa kalkıp taraftarlarını çağırdı. İbrahim'in taraftarları içeriye girip, Halid ve Kureyb'i öldürdüler. Başlarını keserek dışarda bekleyen taraftarlarına attılar. Böylece daha baştan Emir Abdullah'a bağlılığını göstermiş olan İbrahim, İşbiliyye idaresini ele geçirdi.

Bazı tarihçiler, İbrahim'in iki kardeşi öldürmeden Emir tarafından vali tayin edildiğini, bazı tarihçiler de iki kardeşi öldürdükten sonra(2) Emir'in İbrahim'e valiliği verdiğini nakletmektedirler.

Burada şunu da hatırlatmakta fayda vardır: Emir Abdullah, İşbiliyye'de karışıklık başlayınca sükûneti sağlamak için oraya birkaç kez müdahale etmiş, Arap liderlerinin oğullarını rehine olarak saraya almıştı. Bu rehinelerden biri de İbrahim'in oğlu Abdurrahman'dır. İbrahim'in Kurtuba hükümetinden İşbiliyye valisi olarak ilk isteği, oğlunu geri istemek olmuştu. Fakat Emir Abdullah, henüz bilinmeyen bir sebeple İbrahim'in oğlunu serbest bırakmadı ve onu yanında alıkoymayı tercih etti.

Öyle anlaşılıyor ki, Emir Abdullah, İbn Haccac'ın oğlunu ilk isyancı Ömer b. Hafsun ile anlaşma imkanı bulur endişesiyle gözönünde bulundurarak serbest bırakmamıştır.

İbn Hafsun isyanında da anlatıldığı üzere Emir'in, oğlunu serbest bırakmamasına rağmen İbn Haccac, İbn Hafsun'un kendisinden yardım istemediği halde ona yardımcı kuvvetler göndermiştir.

Emir'in kuvvetleri ile İbn Hafsun ve İbn Haccac kuvvetleri arasında yapılan çarpışmalarda ciddî bir sonuç alınamayınca, Emir Abdullah, elindeki rehineleri öldürmeye karar vermişti. Hatırlanacağı üzere, İbn Hafsun'un oğlu öldürüldükten sonra, Bedr aracılık ederek

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 189
(2) İbn İzarî, Aynı eser, II, 189

İbn Haccac'ın oğlunun affedilmesini istemiş, o da bu isteği kabul etmişti. Oğlu kendisine iade edilen İbrahim b. Haccac da İbn İzari'nin ifadesine göre:

«Başlangıçta olduğu gibi itaat altına girdi ve bölge, onun idaresinde tekrar huzura kavuştu.»(1)

İbrahim'in nüfuzu sadece İşbiliyye'ye değil, Carmona şehrine ve bu iki şehre bağlı bir çok köye yayılmıştı. İşbiliyye idaresini Muhammed b. İbrahim b. Haccac, daha babasının sağlığında teslim almış ve babasının vefatından sonra da sürdürmüştür.

İbrahim, İşbiliyye'de yarı müstakil bir hükümet kurmuştu. Özel bir konumu olan bu şehrin idaresini yeniden tanzim etmeye çalıştı. Süvari sayısı beşyüzü bulan bir ordu kurdu ve onlara maaş bağlandı. Ayrıca, anlaşmazlıkları çözmek ve asayişi temin etmek için de adliye ve emniyet teşkilatlarını kurarak buralara yetkili görevliler tayin etti. Diğer müstakil valiler de bu konuda onun takipçisi oldular.

Carmona şehri, önce de zikrettiğimiz gibi ona bağlıydı ve oğlu tarafından idare ediliyordu. Fakat o, oğluna yardım etmek için Carmona'nın idaresiyle bizzat kendisi ilgileniyordu. Carmona'yı, daha önce İbrahim tahkim etmiş, surlarını da tamir ettirerek süvarilerini oraya yerleştirmişti. Bu yüzden de oraya sık sık uğrardı.

İbrahim, suçluları ve özellikle de hırsızları cezalandırma konusunda acımasızdı. Şairler, edipler, servet isteyenler ve kıymetli eşya satmak arzusunda olanlar ona yaklaşır ve sarayına girmeye çalışırlardı.

Şairler onun sarayında gerçekten iyi bir hayat sürüyorlardı. Zira İbrahim çok cömertti, şairlere bol ihsanlarda bulunur, methiyeleri karşılıksız bırakmazdı. Şair Ahmed b. Abdi Rabbih, en meşhur şairlerindendi. Bu şair onu birçok şiirinde övmüştür. Bir şiirinde şöyle demektedir:

«Dikkat edin! İbrahim derya üstüne demir atmış bir gemi gibidir.
İşbiliyye, aydınlık ve güzellikler diyarı Carmona onun yüzüyle parlamaktadır.
Bu şehirler onun yüzünün nurundan mahrum kalırlarsa,
İnsanlar bu şehirleri çirkin bir elbise gibi görürler.
Şehirler onsuz kalınca vahşet dolarlar
Huzur ve adâlet için ona elçiler, mektuplar gönderilir....

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 90

Bir başka şiiri de şöyledir :

«Hasret mektubu gönülde katlanır,
Ki, onun satırları gözyaşının feyzidir,
Ciğerime satırları yazan da gözyaşıdır,
Ki, onlar uykusuzluğun okuduğu satırlardır.
Gönlümün cömertliğine karşı nasıl durayım?
Onun cömertliğine karşılık nasıl yazmayayım?
Ki, cömertlik İbrahim'in yüzüğüdür,
Hac'dan gelenlerin tebrikleri onadır,
Sınır bekçileri ve mücahidler onunladır,
Ona katılmamaya özrüm yok benim,
Yeryüzünde konaklayıp, rızıklanan da benim.»

Kurtubalı şair Muhammed b. Yahya da İbrahim b. Haccac'ı huzurunda,

«Gözlerimden aktı yaşlar,
Islandı bütün kirpik ve kaşlar.»

diye övgüyle başlayan şiirini daha sonra Kurtubalılar'ı hicvetmekle sürdürdü.

Şair, Kurtuba'daki büyükleri, devlet adamlarını aşırı derecede kötüleyince, İbn Haccac, bundan memnun olmadı. Şaire bir ihsanda bulunmadığı gibi onu ayıplayarak huzurundan kovdu. Ancak bu şair Kurtuba'ya dönünce İbn Haccac'ı :

«Ayrılık acısıyla ne kadar çok ağladığımı inkâr etme» diye başlayan şiiriyle hicvetti. İbrahim kendisinin böyle hicvedildiğini duyunca hiddetlendi ve kendisine bunu haber veren adama:

«Bir daha Emir'i hicvederse Kurtuba'da yatağındayken başını kesecek bir adam göndermeye yemin ettiğini» kendisine söylemesini istedi. Bunun üzerine şair korktu ve hicvetmekten vazgeçti. Kurtubalılar'ın ve devlet adamlarının hicvedilmesine rıza göstermemesi, İbrahim'in, Kurtuba'da methedilmesine sebep olmuştur.

Ayrıca, Hicaz'dan el-Azubî isimli bir şair de İbn Haccac'a gelmiş, İbn Haccac ona ikramda bulunarak hediyelere boğmuştur. Bu yüzden de el-Azubî şöhret kazanmıştır. İbn Haccac, iyi ve güzel olan herşeye değer verirdi. Onun bu özelliğini doğrulayan şöyle bir olay nakledilir: İbn Haccac, Kamer isimli Bağdat'lı bir cariyenin ününü duymuştu. Onu kendisine getirmesi için birini görevlendirmişti. Bu Zat Bağdat'a giderek verilen görevi yerine getirmiş, Kamer'i alarak Endülüs'e getirmişti. Cariyenin fesahatini, şarkı ve türkü söylemedeki hünerini beğenen İbn Haccac, onu hediyelerle taltif ederek yanında

alıkoymuştu. Tarihi kaynaklar, İbn Haccac'ın vefatına kadar (288/901) bu cariyenin, onun gözdesi olarak sarayında, kaldığını kaydetmektedirler.

Kamer'in çok güzel bir şiiri bulunduğu söylenir. Şu dizeler onun şiirinden alınmıştır:

«Dediler ki, eski kaftanlar içinde geldi Kamer.
Keskin bakışlarıyla kalbleri yaralar
Çamurda yürür, yollarda gezer,
Şehirden şehire yollar kateder.
O bulunduğu yerdeki hür insanlardan değildir.
Ne de onun taranacak saçları vardır.
Şu garibi ayıplamak, ayıp değil midir?
Helâl olsun, hürleri ayıplayan şu ümmete!
İnsanoğlunun dindarlıktan ve
Allah'a ihlâsından başka övünecek nesi var ki...?
Bırak cahilleri, sevmem onları,
Cehalet, ardan ve küfürden hâli değildir.
Eğer cennet, sadece cahillerin olsaydı
Allah'ın hükmüyle cehenneme razı olurdum.»

İbrahim vefat edince, idareyi iki oğlu aralarında paylaştılar. Oğullarından Abdurrahman İşbiliyye'yi, diğer oğlu Muhammed de Carmona'yı aldı.

Muhammed b. Haccac Carmona'da parlak günler geçiriyor, halk tarafından seviliyordu. Babası gibi şairleri himaye ettiğinden, sarayda şairler eksik olmazdı. Carmona'da İşbiliyye'nin seviyesine ulaştı, hatta her hususta İşbiliyye ile rekabete başladı.

İşbiliyye valisi Abdurrahman b. Haccac, Emir Abdullah'ın vefatından bir yıl sonra 301 (913-914) yılında Carmona valisi olan kardeşi Muhammed de 302(914-915) yılında vefat etmiştir.

2 — Elvira İsyanı ve Araplar ile Muvelledûn Arasındaki İhtilaf:

Bu iki gurup arasında İşbiliyye de çıkan anlaşmazlık gibi, Elvira bölgesinde özellikle de Beracile(1) kasabasında ihtilaflar başgösterdi. Zira Araplar, o bölgede ortaya çıkan Yahya b. Sukala el-Kaysi

(1) İbnu'l-Abbar: el-Hulletu's-Siyerâ, I, 147-148

(1) isminde bir liderin etrafında toplandılar. Bu zat Muvelledûn karşısında bir toparlanma hareketi olarak ortaya çıkmıştı. Yahya'nın bu hareketi de karşısındakilere kuvvet ve cesaret veriyordu.

Muvelledûn, Arap topluluğunun lideri olan Yahya b. Sukala'yı öldürerek Arapların merkez üssü olan kaleyi işgal ettiler. Bunun üzerine Araplar, Suvvar b. Hamdun adında başka bir Arap liderin etrafında toplandılar.

Suvvar, Yahya'nın cesaret ve tecrübesiyle tanınan komutanlarından ve müttefiklerinden biriydi. Arapları tekrar toparlayıp, kuvvetlenmelerini ve mücadelenin Araplar lehinde gelişmesini sağlamış ve işgal edilen Montejicar(2) kalesini geri alarak Muvelledûn'u oradan kovmuş, büyük bir kısmını da savaş sırasında öldürmüştür(3). Böylece Yahya zamanında merkez olan kale, yeniden üs olarak kullanılmak üzere tahsis edildi.

Gittikçe kuvvetlenen Suvvar, Muvelledûn ile diğer hasımlarının kalelerini teker teker ele geçirerek karşısına çıkan düşmanlarını öldürmüş, mallarını almış ve onların Elvira'da Emir Abdullah'ın âmili olan Ca'd b. Abdulgaffar etrafında toplanmalarına sebep olmuştur. Ca'd da Suvvar'a karşı çıkmadığı takdirde bütün bölgelerin, hükümeti tanımayan Suvvar'ın eline geçeceğini düşünerek Muvelledûn'u etrafında toplamıştır. Daha sonra Ca'd, Suvvar'a karşı savaş hazırlığına başlamış ve aralarında şiddetli çarpışmalar olmuş, Ca'd mağlup olarak Suvvar'a esir düşmesinin yanısıra yedibin askeri de öldürülmüştür.

Suvvar, esirlerini bir müddet elinde tuttuktan sonra serbest bırakmıştır. Ca'd, serbest bırakılınca tekrar Suvvar'la savaşmak üzere hazırlıklara başladı. Bu arada Suvvar'ın nüfuzu günden güne artmış ve Elvira şehri yakınındaki Gırnata kalesini işgal etmiştir. Bunun üzerine o bölgede bulunan Araplar da onunla anlaşarak etrafında toplandılar. Bir süre sonra *Rabah Kalesi* de ona katıldığından gücü daha da artmıştır. Suvvar'ın düşmanları onu Gırnata'dan çıkarmak için hazırlıklar yapmışlar ve meşhur âsi İbn Hafsun'un da Muvelledûn saflarında bulunduğu bir savaş vuku bulmuştur.(4)

(1) İbnu'l-Abbar, (Aynı eser, I, 148) Beracile'de ilk isyan edenin Yahya b. Sukala olduğunu kaydetmektedir. Yahya, Muvelledûn'a karşı ortaya çıkan en büyük tehlike idi. Ancak bir gün ansızın onu kuşatarak öldürdüler.

(2) Bazıları bu ismin, Monte Sacro olduğunu söylemektedirler. Doğrusu yukarıda yazdığımız şekildedir.

(3) Kalede Muvelledûn ve müttefiklerinden altıbin civarında adam toplandığı zikredilmiştir. Bkz. İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, I, 148

(4) İbnu'l-Abbar, Aynı eser, I, 149

Suvvar'ın karşısındaki kuvvetler yirmiüçbin askerden oluşuyordu. Suvvar'ın ordusu sayı bakımından onlardan çok azdı. Buna rağmen onları büyük bir hezimete uğratmış ve onbirbin ile onikibin arasında düşman askerini öldürmüştür(1). Bu savaş *Vak'atu'l-Medîne* ismiyle tarihe geçmiştir(2).

Bu savaşı daha sonra Suvvar'ın yerini alacak olan komutan ve şair Said b. Cudî şahane bir kasideyle anlatmıştır. Şu dizeler ondan alınmıştır:

«Hint kılıcını çekti üstünüze Suvvar,
Onunla başların kesilişi gibi kesilir mafsallar,
Onunla mahvolur bize karşı çıkanlar,
Bâtıl ve iftiracı bir topluluktu onlar.»

İbn Hafsun'un yaralandığı bu savaşın bir şehir savaşı mı, yoksa bir meydan savaşı mı olduğu belli değildir. Çünkü İbn İzari savaş sonunda: «*İbn Hafsun'un yenildiğini, ağır yaralı olarak kaçtığını ve komutanlarının öldürüldüğünü*» yazmaktadır(3). Durum ne olursa olsun İbn Hafsun'un çekilmesinden ve Muvelledûn'un yenilmesinden sonra Suvvar'a karşı savaşanların komutasını İbn Hafsun'un komutanlarından Hafs b. Murre aldı.

Bu komutan hileye başvurarak Suvvar'ı ele geçirmeye teşebbüs etti; ana kuvvetlerini saklayıp, az bir kuvvet ile Suvvar'ın karşısına çıkmak gibi klasik bir plana başvurdu. Suvvar karşısında çok az bir kuvvet görünce mutlaka kazanacağı ümidiyle üzerlerine saldırdı. O sırada saklanan kuvvetler ortaya çıkarak Suvvar'ı ve bir çok adamını öldürüp, Suvvar'ın başını İbn Hafsun'a gönderdiler.

Araplar, bundan sonra kendilerine yeni bir lider bulmak ihtiyacını hissettiler ve Said b. Cudî'yi lider seçtiler. Suvvar'ın en yakın adamlarından biri olan Said, aynı zamanda çok iyi bir şairdi. Her münasebette bir kaside yazan Said, özellikle de Suvvar'ın zaferlerine kaside yazmakla meşhur olmuştu. Suvvar'ın Cad'a karşı kazandığı savaş hakkında da kasideleri vardır.(4) Yeni lider, Suvvar'ın seviyesine çıkmadıysa da Elvira Arapları bütün umutlarını ona bağladılar. Bununla birlikte o cömertlik, cesaret, binicilik, güzellik, hitabet, şiddet, yaralama, vurma ve atıcılık(5) gibi özellikleri ile Suvvar'a çok benziyordu.

(1) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, I, 149
(2) İbnu'l-Abbar, Aynı eser, I, 149
(3) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 202
(4) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, I, 150-154
(5) İbnu'l-Abbar, Aynı eser, I, 155

Said, İbn Hafsun'a karşı çetin bir mücadeleye girişti ve onu bir çok savaşta mağlup etti. Ne var ki, bu savaşların birinde İbn Hafsun, Said'i esir aldı ve Bobastro'da hapsetti. Bir süre sonra onu büyük bir fidye karşılığında serbest bıraktı. O da tekrar İbn Hafsun'la mücadeleye başladı. Bir suikast sonucu öldürülünceye kadar İbn Hafsun ile savaştı.

Öldürülmesinin, Emir Abdullah tarafından teşvik neticesinde olduğu rivayet edilir. Zira Emir, onun Emevîler'i yeren şu iki beytini işitmişti:

«Kaçın kaçın Mervanoğulları,
Kasap vadisinden bir âsî çıktı.
Mülkünüzü terkedin Mervanoğulları,
Mülk, Arap asıllı çocuklarındır.»

Elvira ve Gırnata bölgesinde Said'in halefi, Muhammed b. Adha el-Hemedanî idi. O da İbn Hafsun ve Muvelledûna karşı kendinden önceki iki liderin yolunu takip ederek, o bölgenin büyük bir kısmını elinde tutmuş ve kargaşalıklara son verip bütün Endülüs'ü doğrudan kendine bağlayan halife en-Nâsır'ın gelmesine kadar, Emir'in desteğini de kazanmıştır.

3 — *Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî İsyanı ve Bu İsyanın Maride'deki İbn Takît el-Masmudi İsyanı ile Olan Münasebeti:*

Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî'nin, Emir Munzir zamanındaki faaliyetlerini görmüştük. Emir Abdullah, başlangıçta savaşmak üzere Batalyos'a gitmiş, şehri uzun bir süre muhasara ettikten sonra alamadan, Kurtuba'ya geri dönmüştü. Muhammed b. Takit, Masmûde kabilesindendi. İsyanına, kuzeyde düşman hududunda başlamıştı. Çok geçmeden Maride şehri üzerine yürüdü. O sırada Maride'de Arap askerleri ve Kutame kabilesi mensupları oturmaktaydılar. İbn Takit bir hile ile onları şehirden çıkararak kendisi ve Masmûde kabilesi mensuplarını yerleştirdi.(1)

Fakat Emir Abdullah, zaman geçirmeden Maride şehrine gelerek şehri kuşattı. Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî de ordusuyla Batalyos'dan gelerek Emir'in ordusuna katıldı. Bir kaç ay süren bu kuşatma, bir netice vermeyince her iki taraf da geri döndü.

İbn Takit ile İbn Mervan arasındaki münasebetler, İbn Mervan'ın hükümet kuvvetleri yanında yer almasıyla iyice kötüleşti. Bu yüz-

(1) İbn Haldun, el-İber, IV, 133

den, iki taraf arasında çeşitli çatışmalar meydana gelmiş ve hepsinde de İbn Mervan galip gelmişti. Bu çatışmaların en büyüğü ise, Alicante şehri yakınındaki çatışma olup, çatışmada İbn Takit büyük kayıplar vermişti.

Her iki âsî de kendi şehirlerinde, Emir Abdullah'a itaat etmemekte ısrar ediyorlardı. Bu durum İbn Mervan'ın ölümüne kadar sürdü. O ölünce yerine oğlu Abdurrahman geçti ve etraftaki Berberiler'le savaştı. Ancak iki ay geçmeden Abdurrahman da öldü. Bunun üzerine Batalyos'da Emir Abdullah'ın hükmü altına girmiş oldu ve Batalyos'a Arap asıllı iki emir tayin edildi. Öte yandan Abdurrahman'ın aile fertleri *Şune Kalesi* diye bilinen kaleye sığındılar.(1)

Batalyos'a tayin edilen iki vali anlaşamadığından, Emir Abdullah tekrar oraya giderek hâkimiyetini yeniden sağladı. Abdullah, Batalyos'u işgal ettikten sonra Maride'deki asi İbn Takit'e kolayca müdahale edebilecek duruma geldi ve İbn Takit'i mağlup etti. İbn Takit barış isteğinde bulundu, fakat çok geçmeden yeniden isyan ederek sözünde durmadı ve Emir'in son günlerine kadar asî olarak yaşadı.

4 — Tudmir'de Deysem b. İshak'ın İsyanı:

Birçokları gibi Deysem de Emir'e isyan etti. Savaşmayı bilen ve bu konuda oldukça eğitilmiş adamları etrafında topladı. Çok sayıda köle de satın alarak sayıları beşbin civarında olan süvarileri ile büyük bir ordu hazırladı. İbn İzari, onu şöyle anlatmaktadır:

«Halk tarafından sevilirdi. Emri altındakilere yumuşak davranan cömert biri idi. Şairlere ve ediplere ihsan ve ikramda bulunurdu.»(2)

Emir Abdullah onun üzerine, hemen bir ordu gönderdi. Öyle anlaşılıyor ki, Emir Abdullah, isyanı tamamen halletmekten ziyade o bölgenin vergilerini toplamak için bu orduyu hazırlamıştı. Zira o sırada devlet, her şeyden önce mali kaynaklarla ilgileniyordu. Çünkü devletin hazinesi âdeta boşalmıştı.

Emir'in ordusu, Deysem b. İshak'ın kalesine yaklaşınca ordu komutanı ona, bölgeye hâkim olduğu andan itibaren, kesilen verginin hemen getirilmesini emreden bir mektup gönderdi. Deysem, mektubu okuyunca alay etti ve Emirin ordusunu önemsemediğini bildirdi. Deysem bu arada arkadaşlarını toplayarak istişarede bulundu. Arkadaşları ona tam olarak güvendiklerini açıklayarak:

(1) İbn Haldun, el-İber, IV. 134
(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II. 205

«Bize yaklaştıklarında sayılarını öğrenmek için ordusunu gözetleyelim. Çünkü sayılarının az olduğunu duyduk» (1) dediler.

Bu arada sayılarını öğrenmek üzere bir de öncü kuvvet gönderildi. Sayılarının gerçekten çok az olduğunu görünce hücum etmek için hazırlanmaya başladılar. Ertesi gün kalktıklarında, Emir ordusunu üçyüz Endülüs süvarisiyle karşılarında buldular. İki taraf arasında başlayan savaş bir saat bile sürmeden Deysem mağlup oldu ve binden fazla kayıp verdi.

Bundan sonra Emir'in süvarilerinden biri, iki karargâhı birbirinden ayıran nehrin kenarına gelerek, Tudmir halkına hitaben şöyle konuştu:

«Tudmir halkı ve komutan İbn İshak, verginin iki mislini ödemezlerse ordu şehre hücum edecek ve şehir halkı kılıçtan geçirilecektir.»

İbn İshak, yenilgiden sonra mukavemet etmeye gücünün yetmeyeceğini ve kendisiyle adamlarını tehlikeye atmaktansa, vergi vermenin daha uygun olacağını kabul ederek o akşam vergiyi iki misli olarak gönderdi. Emir'in ordusu da geri döndü.

5 — Saragossa'da Ahmed b. el-Bera'nın İsyanı:

Emir Munzir, Ahmed b. el-Bera b. Mâlik el-Kuraşi'yi, kendisine sık sık başkaldıran Benû Kasî mensuplarını itaata zorlaması için Saragossa'ya vali tayin etti. O da kendisine verilen vazifeyi hakkıyla yerine getirerek, Benû Kasî mensuplarına karşı koydu. Fakat daha sonra o da diğer muhteris valiler gibi kuvvet toplamaya ve bir ordu kurmaya başladı. Öte yandan Emir'e itaat konusunda da kusur etmiyordu. Emir'in veziri olan babası Bera b. Mâlik'in nüfuzundan dolayı, bu valinin kuvveti iyice artıyordu.

6 — Diğer İsyanlar:

Emir Abdullah zamanında çıkan diğer isyanlar o kadar çoktur ki, sadece bazılarının çıktığı yerleri ile elebaşlarının isimlerinden başka bilgiye sahip değiliz. Biz bu isyanların bazılarını kısaca vermekle yetineceğiz.

Emir Abdullah'ın, başa geçmesinden bir yıl sonra yani 276(889) yılında, kuzey sınırında *el-Ankar* diye bilinen bölgede Abdülaziz et-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 125

Tucibî isyan etti. Asi, Hayr b. Şakir'in vali olması için Jean halkını isyana teşvik ederek, Emir'in âmili Abbas b. Lukayat'ı şehirden çıkardı. Bir yıl sonra komutan İbn Ebî Abde, onun üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve ona ağır kayıplar verdirerek şehri tahrib etti. Daha önce İbn Şakir'in ölümünü ve İbn Hafsun'un isyanını anlatırken, İbn Hafsun'un Emir'e yaklaşmak için onun kafasını kestiğini ve Emir'e gönderdiğini görmüştük.

Archidona halkı, 279(892) yılında Ahmed b. Hişam'a karşı ayaklandı. Aynı şekilde Priego bölgesinde, Said b. Mestene ayaklanarak, İbn Hafsun'a katıldı. Bunun üzerine Abdülmelik b. Umeyye, Said üzerine yürüdü. Bir süre sonra el-Eşer Kalesi'ne hücum etti ve orayı müdafaa edenlerden bir çoğunu öldürerek es-Sehle Kalesi'ni yıktı ve Kurtuba'ya döndü. Bununla beraber, Said'in isyanı devam etti ve üzerine bir çok seferler yapıldı.

İbn eş-Şaliye adıyla bilinen Ubeydullah b. Umeyye, isyan ederek Jean şehrini ele geçirdi ve Kastelûne Kalesine girdi. Öte yandan Bâce (Beja) şehrinde, Abdülmelik b. Ebi el-Cemâa isyan ederek, Mertola Kalesine yerleşti ve Batalyos'taki İbn Mervan ve Ocsonoba'daki İbn Bekr ile dostluk kurdu. Bu üçü, kendilerine muhalefet edenlere karşı tek güç halinde hareket ediyorlardı.

Munzir b. İbrahim b. Muhammed es-Suleym, Sidonia bölgesinde bağımsızlığını ilan etmesine rağmen açıkça isyan etmeyip itaat etmeye dikkat ediyordu. Kölelerinden biri onu öldürünceye kadar bu politikasını devam ettirdi. Ölünce de yerine Velid b. Velid geçti ve Kurtuba hükümetine isyan ederek, Halife en-Nâsır'ın idareye gelişine kadar âsi olarak kaldı.

Aynı şekilde Sidonia bölgesinde Muhammed b. Abdülkerim b. İlyas, isyan ederek Verd kalesine yerleşti. Abdullah onun isyanını bastıramadı. en-Nâsır, iktidara gelince onu Kurtuba'ya getirdi ve Muhammed orada öldü.

İsyan bayrağı açanlardan biri de Ömer b. Mudamm el-Benzuti idi. Valiye isyan edip, onu öldürdü ve kasabayı işgal etti.

Said b. Hüzeyl de isyan edenler arasında idi. Jean bölgesinde bir kaleye yerleşti.

Yine isyan edenler arasında *Benû Habil* de vardır. Dört kardeş olan bu asilerin en büyüğü Munzir b. Hariz b. Habil, daha sonra sırasıyla, Ebû Kerâme Habil b. Hariz, Amir ve Ömer'dir. Bunlar Jean'ın bazı kalelerinde isyan ettiler. Emir Abdullah zamanında isyan eden bu dört kardeş, bir müddet sonra Emir'in eman vermesi üzerine, itaat ederek hükümete bağlı kaldılar.

İshak b. İbrahim b. Attâf el-Ukaylî de isyan etmişti. Bir kaleyi tah-

kim ederek Halife en-Nâsır'ın onu Kurtuba'ya götürmesine kadar âsi olarak bu kalede kalmış ve daha sonra Kurtuba'da ölmüştür.

Ömer b. Adha b. Abdullatîf el-Hemedanî de Elvira şehrinde isyan etmiş ve en-Nâsır zamanına kadar isyan bastırılamamıştır. Ocsonoba bölgesindeki Santaver şehrinde ise Arap liderlerinden Bekr b. Yahya b. Bekr isyan etti. Sağlam bir kale yaparak oraya yerleşti. Çok sayıda adam istihdam eden Bekr, bol miktarda silah ve mühimmata da sahipti. Bu hareketleriyle İşbiliyye'deki İbrahim b. Haccac'a benzemeye çalışıyordu. Kendisinin danışmanları ve kâtipleri vardı. Aynı zamanda bölgesinde tam olarak emniyeti sağlamıştı. Onun bölgesinde dolaşanlar korkmadan güven içinde gezebilir hâle geldiler.

Muhelleb'in iki oğlu Saîd ve Halil de isyan edenler arasında idiler. Elvira şehrinde, Berberiler'in ileri gelenlerinden olan bu iki kardeşin isyanları da diğerleri gibi en-Nâsır zamanına kadar sürdü.

Süleyman b. Muhammed b. Abdülmelik de Jerez ve Sidonia şehirlerinde isyan etti.

Kur Kalesi'nde bulunan Abdulvahhab b. Curec ve Muhammed b. Abdurrahman b. Curec isimli kardeşler de isyan edenler arasındaydı. Emir bunlarla savaşmış ve kalelerinden çıkarmıştır. Abdulvahhab ölmüş, Muhammed ise asî İbn Şaliyye'ye katılmıştır. İbn Şaliyye onun için Jean'da Morena kalesini inşa etmişti. en-Nâsır kendisini Kurtuba'ya götürünceye kadar burada kalmıştır.

Öte yandan Niebla bölgesinde İbn Hasib isyan etmiş, Emir Abdullah, oğlu Eban'ı bunun üzerine göndermiştir. Eban, mancınıklarla asiyi sıkıştırmış ve sonunda İbn Hasib, Emir'e itaatı kabul etmiştir.

Jean'da da Fihr b. Esed isyan bayrağını açtı. Emir, onun üzerine bir ordu göndererek merkezî kalesini fethetmiş ve Fihr'i esir almıştır. Kurtuba'ya getirilen Fihr, Emir'in emriyle idam edilmiştir.

Takaronna bölgesinde, bulunan Kunayt Kalesi'nde de Benû el-Hali isyan etmiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Muhammed b. Ebî Abde komutasında bir ordu gönderildi. Bu komutan asilerin kalesini fethetmiş ve onları Kurtuba'ya götürmüştür.

el-Cezîretü'l-Hadra'da da bir isyan başgöstermiş, Emir'in oğlu bu isyanı bastırmak için harekete geçmiş ve bazı kaleleri fethettikten sonra, Müşavir b. Abdurrahman'ı kuşatmaya gitmiştir. Reyyo şehrinde isyan eden Müşavir'i kuşattıktan sonra etraftaki yeşillikleri yakmak Müşavir teslim olmaya veya rehine vermeye zorlamıştır. Müşavir, yenilgiyi kabul edip rehine vermiye teklif etmiş, ordu da rehinleri alarak geri dönmüştür. Aynı zamanda Emir'in oğlu, Elvira şehrindeki asilerin üzerine yürümüş ve bazılarını itaat altına almıştır.

Mentişon kalesi ve Larde şehrinde isyan eden Muhammed b. Ab-

dülmelik et-Tavîl, Emir Abdullah'ın emirliği sırasında idarede önemli rol oynamıştır. Sonradan kendi hesabına Barbituniye bölgesindeki kaleleri fethetmiş, bir müddet sonra da Pallares bölgesi üzerine yürüyerek halktan bir çok kişiyi katletmiştir. Bunun üzerine Rute Kalesi halkı, kendisine bir elçi göndererek barış istemiştir. Barış istekleri kabul edilmeyen halk, kaleden çıkarak kaçmıştır. Bunun üzerine Muhammed, kaleyi yıkmış, aynı zamanda, Monte Batruş kalesini(1) ele geçirerek İspanya devletçiklerine karşı da savaşmıştır.

Öte yandan Şeybe şehrinde Muhammed b. Abdurrahman et-Tucibî ve Rabah Kalesi halkı isyan etmiştir. Bunlarla da Vezir Abbas b. Abdülaziz savaşmış ve isyanları bastırmıştır.

Sonuç olarak, Emir Abdullah zamanında fitnenin bütün ülkeyi sardığını görüyoruz. Fakat bu hiç bir zaman, Emir'in zayıf olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü; bir takım siyasî, askeri, iktisadi ve sosyal şartlar bu fitnelere sebep olmuştur. Emir Abdullah'ı, isyanlar karşısında ayakta tutan üstün vasıfları olmasaydı veya bu fırtınalar karşısında yılgınlığa kapılıp bazılarının yayılmasına engel olmasaydı, durum daha da kötü olacaktı. Bu isyanlar, merkezi hükümeti tehdit etmesine rağmen Emir Abdullah, Endülüs'teki Emevî Devletini yıkılmaktan kurtarmayı başarmıştır.

d) Emir Abdullah Zamanındaki Gazalar:

Emir Abdullah, zamanındaki iç isyanlar yüzünden dışa karşı savaşmaya fırsat bulamamıştır. Bununla birlikte bazı vali ve komutanlar onun adına çeşitli seferler tertip etmişlerdir. et-Tavîl, bazı savaşlar yapmış, Benû Kasî ve Benû Lebb'de bu savaşlara katılmışlardır.

291(904) yılında Lebb b. Muhammed, Alava şehrindeki Bâyiş'e (Baeza) hücum etmiştir. O sırada Armûn kalesini kuşatmakta olan Alfonso, Lebb b. Muhammed'in ülkesine girdiğini ve bazı yerleri aldığını öğrenince, kuşatmayı kaldırarak geri dönmüştür.(2)

Aynı yıl içinde Lebb b. Muhammed, Pallares şehri üzerine yürümüş ve bazı kaleleri fethederek bu kalelerdeki savaşçılardan yediyüz kişiyi öldürmüş, binden fazlasını da esir almıştır.

294(907) yılında Lebb b. Muhammed, Pamplona bölgesine yürüyerek şehre girdi ve orada bulunan Herin Kalesi'ni almak istedi. Kral

(1) Monte, dağ demektir. Batruş ise taş manasına gelen İspanyolca Piedros kelimesinden gelmektedir. Aslı, Monte Piedras, Arapçası, Cebelu'l-Hicar'dır.

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 212

Sancho, büyük bir ordu hazırlayarak Lebb'in üzerine gönderdi ve iki taraf arasında çarpışmalar meydana geldi. Lebb b. Muhammed ve askerlerinden birçok kimse hayatını kaybetti. Lebb, öldüğünde otuzsekiz yaşındaydı. Yerine kardeşi Abdullah b. Muhammed geçti ve ordusu ile karargâhına döndü.

Aynı yıl içinde Muhammed b. Abdülmelik et-Tavîl, Barbitaniye taraflarına savaşa çıktı ve bazı kaleleri fethetti. Eline bir hayli esir geçti. İki yıl sonra, 296(909) yılında et-Tavîl, tekrar Balyarış bölgesine hücum ederek ahaliyi kılıçtan geçirdi. Ertesi yıl da, aynı bölgede bulunan Orihuela kalesini fethetti ve üç yüz esir alıp çok sayıda düşman askerini öldürdü. Fethettiği kaleyi de terketmeden önce yıktı ve Gulimter kalesine, oradan da el-Firan kalesine geçti. Buraları yıkarak onüçbin dinar değerinde bir ganimet ile geri döndü.

Muhammed et-Tavîl 289(911) de Abdullah b. Muhammed b. Lebb ile buluşmak üzere Pamplona bölgesine doğru yola çıktı. el-Berber Kalesi'ne varınca, etrafındakilerin yakılmasını emrederek, İbn Lebb ile buluşma fikrinden vazgeçti.

Fakat et-Tavîl çekilir çekilmez Abdullah b. Lebb, bölgeye geldi ve et-Tavîl'in Sancho ile buluşmaktan vazgeçtiğini öğrendi. Bunun üzerine bölgedeki kalelerden birini fethetmek için gayret sarfettiyse de bunu başaramadı. Bu arada İspanyol kuvvetleriyle karşılaştı ve onlarla yaptığı çatışmaları kazandı.

299(921) yılında, yani Emir Abdullah'ın vefatından bir yıl önce, Muhammed b. Abdülmelik et-Tavîl, Barselona vadisine giderek, oraları yağmaladı. Bölgenin İspanya'lı komutanı ona karşı koyduysa da, Muhammed çarpışmaları kazanarak, düşmanlarını perişan etti.

e) Emir Abdullah'ın Oğlu Muhamed'in Kardeşi Mutarrif tarafından Öldürülmesi:

Emir Abdullah, oğlu Muhammed'i diğerlerine daima tercih eder, onu üstün tutardı. Bu yüzden kendisinden sonra emirliğe onun geçmesini isterdi. Babasından sonra emir olmayı isteyen kardeşi Mutarrif ise bunu hazmedemiyordu. Bu olay, iki kardeş arasında nefretin başlamasına sebep oldu. Bu nefret, hayatları boyunca da artarak sürdü.

Nitekim Muttarif kardeşine bir komplo düzenlemeye karar verdi. Babasını, kardeşi aleyhinde doldurmaya ve böylece kardeşinden kurtulmaya gayret sarfediyordu. Babasma, kardeşi Muhammed'in idareyi mutlaka ele geçirmek istediğini; hatta amacını gerçekleştirmek için

gerekirse komplo bile hazırlayabileceğini anlatmaya çalıştı. Elinde her hangi bir delil olmasa da babasına, her fırsatta bunu tekrarlayarak onu yanlış düşüncelere sevketti.

Öyle anlaşılıyor ki; Muhammed, Mutarrif taraftarlarından birini öldürmeye teşebbüs etmiş, Mutarrif de bu fırsatı değerlendirmiştir. Muhammed, babasının kendisi hakkındaki fikirlerini değiştirdiğini farkedince hapishaneye giderek ,adamlarını oradan çıkardı ve İbn Hafsun'un karargâhına gidip babasına karşı cephe aldı. Fakat çok geçmeden Emir Abdullah, oğluyla irtibat kurarak Kurtuba'ya döndüğü takdirde eman verileceğini bildirdi. Bazı tarihçiler, babasıyla irtibatı ilk sağlayanın, Muhammed olduğunu söylemektedirler. Bu görüşmeler Muhammed'in Kurtuba'ya dönerek orada normal hayatını sürdürmesiyle sonuçlandı.

Muhammed'in kaçmasına sebep olan Mutarrif, durumun eski haline dönmesine hiç de memnun olmadı ve tekrar babasına, kardeşi hakkında yanlış bilgiler vermeye başladı. Kardeşinin İbn Hafsun'la olan münasebetini kesmediğini ve onunla mektuplaştığını babasına söyleyerek hâlâ idareyi ele geçirmek istediğini bunun için de asî İbn Hafsun'dan faydalanacağını bildirdi.

Emir, söylentilerin doğru olacağından korkuyordu. İddialar doğru olduğu takdirde devletin selâmeti tehlikede demekti. Bu yüzden oğlunun hapsedilmesini emreti. Bazıları babasının, bundan pişman olup oğlunun serbest bırakılmasını emrettiğini, ancak Mutarrif'in erken davranarak kardeşini hapiste öldürdüğünü kaydetmektedirler. Öte yandan bazı kaynaklar da Emir'in fikrini değiştirmediğini ve oğlunu hapiste bıraktığını ve o hapisteyken bir savaşa çıktığını, bu sırada Mutarrif'in fırsatı değerlendirerek kardeşinin, hapis olduğu odaya girerek onu orada öldürdüğünü nakletmektedir.

Hadisenin Emir üzerindeki tesiri çok büyüktü. Fakat ne yapacağını bilmeyecek kadar kararsızdı. Ya Muhammed'e karşılık, oğlu Mutarrif'i öldürecek ve ikisini birden kaybetmiş olacak veya bu hadiseye göz yumup Mutarrif'in düzelmesini bekleyecekti. Öldürmemeyi ve göz yummayı tercih etti. Öldürülen Muhammed'in oğlu Abdurrahman'ı istedi. Torunu Abdurrahman'ı yanına alarak onun terbiyesiyle bizzat meşgul olmaya ve onu yetiştirmeye koyuldu. Bu da, torunu Abdurrahman'ın kendisinden sonra Emir olması için atılmış ilk adım idi.

Emir, oğlu Mutarrif hakkında kötü düşüncelere kapılarak onun, hedefine varmak için her çareye başvurabileceği kanaatine vardı. Aynı zamanda oğlu Mutarrif ile veziri Abdülmelik b. Umeyye'nin de birbirlerini sevmediklerini, hatta birbirlerinden nefret ettiklerini farketti. Oğlunun bu kıymetli vezirini öldürmesinden korktuğundan, bir gün onu çağırarark şöyle dedi:

«İnatlaşıp karşı geldiğinde, kardeşin Muhammed'i öldürmeni hazmettim. Fakat Allah'a yemin olsun ki, eğer İbn Umeyye'ye bir şey yaparsan seni mutlaka öldürürüm.»

Aynı şekilde vezirini de çağırarak ona da: *«Sakın onunla yalnız kalma. Seni yalnız bulduğunda onu kendi atında görürsün,»* diyerek Mutarrif'in kendisini öldürebileceğini ima etti. Bunun üzerine vezir de Mutarrif'e karşı tedbirli davranmaya başladı.

İbn Kutiyye; Mutarrif'in, vezire karşı düşmanca tavrının sebebini anlatırken; *«Mutarrif'in idareyi ele geçirmesine ancak İbn Umeyye gibi sadık bir vezir engel olabilirdi. Bu vezir yaşadığı sürece babasını deviremeyeceğinden bu veziri, yolu üzerinden kaldırmak istiyordu. Mutarrif babası hakkında kötü niyet sahibiydi. Onu hal'etmek istiyordu»* (1) ifadesini kullanır.

Belki de bu fikir doğrudur. Çünkü babası kardeşini veliaht tayin edince, onu kıskandığından ötürü öldürmüştü.

Mutarrif ile vezir İbn Umeyye, birlikte isyanları bastırmak için İşbiliyye tarafına hareket ettiler (282/895). İşbiliyye'de o zaman Kureyb b. Haldun ve İbrahim b. Haccac bulunmaktaydı. Ordu İşbiliyye'ye yaklaşınca Mutarrif, asilerin liderleriyle münasebet kurarak onlara şöyle söyledi:

«İbn Umeyye'nin size olan düşmanlığını biliyorsunuz. Onun size hükmettiği zaman ne kadar kötü davrandığı ortadadır. O hâlâ eski yolundadır. Allah kendilerine ömür versin, Emir'i de kandırmaktadır. Ben sizi ondan kurtarırsam bana katılır mısınız?» Onlar da katılacaklarını vaad ettiler.

Mutarrif ile vezir bir ara yalnız kalınca, Mutarrif bazı taraftarlarının da yardımıyla İbn Umeyye'ye hücum ederek başını kesip İşbiliyye'deki isyancı liderlerine gönderdi. Onlar da kapılarını ona açtılar ve onun ordusuna katıldılar. Asilerin kendisine katılmasından sonra idareyi ele geçirme ümidi daha da arttığından, babasından idareyi hemen almayı düşünmeye başlamıştı. Asilerle beraber Sidonia şehrine gidip oradaki asi liderlerinden, Mutarrif'in babasını tahttan indirmek için kendilerine katılmalarını taleb etmişlerdir.

Emir, bu son hadise üzerine oğlunun kötü niyetini iyice öğrendiğinden İşbiliyye ve Sidonia halkına işin âkıbetinden sakınmalarını bildirerek, oğlu Mutarrif'e katılmamalarını istemiştir. Benû Abdülmelik, bundan dolayı Sidonia idarecilerini reddederek kapılarını onlara açmamışlardır.

(1) İbn Kutiyye, Tarihu İftitahi'l-Endülüs, 122

İbn Haccac ile İbn Haldun zorla şehre girmek isteyince, İshak b. Deysem, onlara ansızın saldırarak savaşı başlattı. Bunu haber alan Mutarrif, bu şartlar altında arzusunu gerçekleştiremeyeceğini anlamış ve babasına bir mektup yazarak eman dilemiş, o da eman vermiştir.(1) Vezirliğe de babasının yerine Hişam b. Umeyye'yi tayin etmiştir.(2)

Mutarrif, Kurtuba'ya dönünce tekrar aleyhte faaliyetler başladı. Şöyle ki; şehrin ileri gelenleri ve fakihlerinden Şeyh İbn Lubâbe, Ebû Salih, İbn Saffar ve Ubeydullah b. Yahya gibi bazı şahıslar, babasının verdiği emanı tebrik etmek ve hoş geldin demek için Mutarrif'e gittiler, ondan ayrıldıklarında Mutarrif, kâtibi Mervan b. Ubeydullah'a: «*Biraz yaşasam şu hayvanların etinden sana öyle etler yedirirdim ki, hayatında öylesini hiç yememişsindir*» demiştir.(3)

Kâtip bu sözleri Ubeydullah b. Yahya'ya nakletmiş, o da arkadaşlarına anlatmış; bunun üzerine toplanıp Mutarrif'in kanının helâl olduğuna hükmetmişlerdir. Çünkü kendileri müslümanların ileri gelenleri oldukları halde, Mutarrif onların kanlarını helâl saymıştı.

Hep beraber el-Hacib İbnu's-Suleym'e giderek ona:

«*Mutarrif kendisine biat etmemizi ve babasını hal' için ona yardımda bulunmamızı istedi. Bizi kullanmak istemesinden dolayı, biz evlerimizi terk ediyoruz. Ya bizi korursunuz veya evlerimizi terk ederiz. Biz; bize ikramda bulunup, bizi koruyacakları bulamayacak kimseler değiliz*» dediler.(4)

el-Hacib, durumu Emir Abdullah'a bildirince Emir, oğlunu tutuklamaları için süvari birliği komutanı Ubeydullah b. Muhammed'i ve şehir emniyet âmiri Abdullah b. Mudar'ı oğlunun sarayına gönderdi. Mutarrif, bunlara şiddetle karşı koydu ve çarpışmalar iki gün devam etti. Üçüncü gün onu ele geçirdiler ve İbn Mudar onu Daru'l-Vezaret'e getirdi. el-Hacib, bunu öğrenince:

«*Niçin getirdin? onu evine geri götür ve orada boynunu vur*» dedi ve Mutarrif böylece öldürüldü.

f) Emir Abdullah'ın Edebî Şahsiyeti:

Emir Abdullah, şiir ve edebiyat sahasında da söz sahibiydi. Onun edebî yazıları, gazeleri ve züht konusunda yazdığı şiirlerinden bazı-

(1) İbn Kutiyye, **Tarihu İftitahi'l-Endülüs**, 123
(2) İbn Haldun, **el-İber**, IV, 137
(3) İbn Kutiyye, **Aynı eser**, 123
(4) İbn Kutiyye, **Aynı eser**, 123

ları günümüze kadar gelmiştir.(1) Bir bayram münasebetiyle komutanı Ahmed b. Muhammed'e şunları yazmıştır:

«Şanı yüce olan Allah, tebareke ve tealaya tevekkülü bırakma. Bütün işlerinde ona güven. Bulunduğun makamda olduğun sürece, O'nun yolundan ayrılma ve bu iki hususu ihmal etme. Çünkü tevekkül ve güven, muhtemel zararlarına hepsinden emin olmayı ve ümit edilen bütün hayırlara kavuşmayı sağlar. Bayram günlerinde, olman gerektiği hâlin en güzeli üzere bulun ve Allah'dan sakın. Çünkü Allah, koruyucuların en hayırlısı ve acıyanların en merhametlisidir.»(2)

Bir seferinde, suçuna rağmen bir takım mazeretler ileri süren meveliden bir adama şöyle demiştir:

—*«Olaylar, sözlerinin aksini göstermekte ve temize çıkamayacağını haber vermektedir. Suçunu itiraf edip yaptığından dolayı af dileseydin, senin için daha iyi olur ve affedilmen gizli kalabilirdi.»*

Adam :

—*«Ben de insanım, kabahatim yok değil»* dedi. Bunun üzerine ona:

—*«Önceden yararlı hizmetlerin oldu. Şimdi de pişman olduğunu itiraf ediyorsun. Bu ikisinin arasında günaha yer yoktur. Bağışlandın»* (3) demiştir.

Valilerine de şunları yazmıştır:

«Gözün, sana tahsis ettiklerimizde olsun. Duaların, sana gelen mektuplara göre olur ve görevini yaparsan; adamlarımızın en zengini, en doğru görüşlüsü ve en kuvvetlisi olursun. Lüzumsuz ve faydasız mektup yazmayı da azalt. Himmet, düşünce ve gayretini, gücün yeten şeylere sarfet. Böyle yaparsan inşaallah yapacağın işlerde başarılı olursun.» (4)

Şu dizeler de ona aittir:

«Ey ecelin korkuttuğu kimse!
Ne zamana kadar ümit seni oyalayacak?
Ne zamana kadar ölümden korkacaksın,
Dikkat et, ölüm gelip çatmıştır.»

g) Emir Abdullah'ın Vefatı :

Yetmişiki yıl yaşayan Emir Abdullah, ömrünün çeyrek asrını emir olarak geçirdikten sonra vefat etmiştir (300/922). Onun vefatı ile emirliğe torunu Abdurrahman b. Muhammed geçmiştir.

---

(1) **Akbaru Mecmua, 78**
(2) **Ahbaru Mecmua, 78**
(3) **İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, 26; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 230**
(4) **Ahbaru Mecmua, 79; İbn İzari, Aynı eser, II, 230**

Tarihçiler Emir Abdullah'ın, *Emir* lakabını kullanan son Emevî Emiri olduğunu, çünkü kendisinden sonra Abdurrahman b. Muhammed'in, *Halife* ünvanını kullandığını kaydederler.

Endülüs Emevileri, Abdurrahman ed-Dâhil'den Abdullah b. Muhammed'e kadar *Emir* ünvanını kullanmışlardır. III. Abdurrahman veya diğer adıyla en-Nâsır da idareye gelmesinden onaltı yıl sonra bazı zaruretleri göz önüne alarak *Halife* ünvanını kullanmaya karar vermiştir. Böylece Endülüs'te halifelik devri başlamış ve 422(1031) yılında Emevî idaresi tamamen ortadan kalkıncaya kadar bu devam etmiştir.

8 — ABDURRAHMAN B. MUHAMMED DEVRİ

(300-350/912-961)

a) Abdurrahman'ın Hayatı ve Şahsiyeti:

III. Abdurrahman olarak bilinen ve Endülüs'te Emevî Hilâfeti dönemini başlatan Abdurrahman en-Nâsır, 22 Ramazan 277 (7 Ocak 891)'de doğmuştur. Yarım asır hükümdarlık yapan en-Nâsır, dedesi tarafından sahip olduğu meziyetlerden ötürü veliaht tayin edilmiş ve 23 yaşında da devletin başına geçmiştir. en-Nâsır'ın iktidarı, Endülüs Emevîlerinin [illegible] devri kabul edilmektedir. Tarihçiler Abdurrahman [illegible] kısa boylu, tıknaz, düzgün yüz hatlarma sahip, koyu mavi [illegible] gözleri ve kızıla çalan sarı saçlarıyla güzel bir görünümü vardı şeklinde tavsif ederek, kendisinin, saçlarmdaki bu kızıllığı gizlemek için siyaha boyadığını naklederler. Annesi Muzna adında, Frank asıllı bir cariye idi. Abdurrahman, zeki, cesur, iyi niyetli, hoşgörülü, cömert ve sarsılmaz bir mukavemete sahip olduğu kaydedilmektedir.

Abdurrahmen en-Nâsır; hırslı, azimli, çevresiyle istişare eder, özellikle edebiyatçı ve hukukçulara değer verirdi. Dini vecibelerini eksiksiz yerine getirir, taassuptan özellikle kaçınırdı. Geniş toleransı sebebiyle müslüman toplumun yanısıra, hristiyan ve museviler de kendisine bu konuda minnet duymuşlar ve saltanatı süresince gördükleri yakın ilgiye karşılık ona sevgi ve saygı göstermiş, mutluluk içinde yaşamışlardır.(1) Abdurrahman en-Nâsır, hoşsohbet, nüktedan ve espriyi seven biri olarak bilinirdi. III. Abdurrahman, yaşı ilerledikçe devletin mahiyetini daha iyi anlamış ve görevlerini daha iyi ifa etmiştir.

Bu da, oğullarına rağmen torununu tercih edip veliaht tayin eden dedesinin dâhiyane sezgisinin ne kadar isabetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira o, kendisiyle Alcazar'da yaşayan bu çocuk hakkında kararını çok daha önce vermişti. Bu arada küçük Abdurrahman'ın, saraya serbestçe girip çıkamayan ve Kurtuba'da oturmak zorunda olan, aynı zamanda yaşlı emirin aşırı güvensizliğine maruz kalan amcalarından farklı yetişmesine dikkat ediyordu. Buna rağmen, bu

(1) Levi Provencal, **l'Espagne Musulmane au X. Siècle**, 51

seçim pek de risksiz değildi. Yaşlı emir, eğer kendinden sonra tahta çıkanın ayağını kaydırmak isteyen diğer veliaht namzetlerine yeterince hâkim olamaz ve onların isyancı liderlerle görüşmelerine izin verecek olursa, durumun daha da zorlaşacağını çok iyi biliyordu. Çünkü isyancılar, her zaman olduğu gibi hükümdarın değişmesinden faydalanarak daha da saldırgan bir tavır takınmak isteyeceklerdir.

Öte yandan yaşlı emirin hanedanı; genç ve politik tecrübesi olmayan, savaşı tanımayan ve henüz kendi kişiliğini geliştirememiş bir lidere teslim etmesi, devletin geleceğini tehlikeye atmak gibi görünmektedir. Ancak o bunlara hiç aldırış etmedi. Nitekim zaman, onun son derece isabetli karar verdiğini ve mirası emin ellere teslim ettiğini gösterdi. en-Nâsır, vazifeye başladığı, 16 Ekim 912'den itibaren, kendisinden beklenmeyen bir olgunluk ve ciddiyetle devlet işlerine el attı. Bu arada tahminlerin aksine amcaları da kendisine karşı müspet davranarak Abdullah'ın ölümünden sonra, saray çevresinin yaslı olmasına rağmen, kendisine gerektiği şekilde biat merasimi yaptılar. Bu esnada ailenin en yaşlı üyesi bir konuşma yaparak, kendisine güvendiklerini ve itaat edeceklerini bildirdi.

b) Abdurrahman'ın Dahili İcraatı:

Abdurrahman, ilk iş olarak, Endülüs'te zayıflamış bulunan devlet otoritesini güçlendirmek ve devletin itibarını yeniden canlandırmak için ne yapılması gerektiğini planladı. Bunun için de parçalanan toprak bütünlüğünü yeniden sağlamak Kurtuba'ya yarı bağımsız olarak bağlı bulunan prensliklere son vermek ve en önemlisi de İbn Hafsun'un etrafında toplanmış olan ve Bobastro'dan talimat ve para yardımı alan küçük beyliklerden başlayarak Endülüs'teki isyanları tamamen bastırmak, yapılması gereken en önemli işlerdi. Nitekim yaklaşan kışın, zor şartlarına rağmen dış seferlere başlanması planlandı. Bu arada Uman ve diğer bölgelere heyetler gönderilerek tüm kasaba ve eyaletlerden yeni yönetimin tanınması, hükümdara ve devlete bağlılığın kuvvetlenmesi istendi. Aynı zamanda devlet kadrolarında bir çok yeni tayin ve azl işleri de başladı. Abdurrahman, dedesinin vezirlerinden olan ve bazı komplolara giriştiği için hapis cezası verilen Musa b. Ziyad'ı ölümle cezalandırdı. Diğer taraftan o güne kadar Berîd (posta) teşkilatı reisliği görevini yürüten Bedr b. Ahmed el-Hatîb, süvarilerin başı (Sahibu'l-Hayl) görevine getirildi. Eski ve sadık komutan Ahmed b. Muhammed b. Ebî Abde ise ordu komutanlığına getirildi.

Aslen Berberî olan mühürdarlık şefi Abdullah b. Muhammed ez-Zeccelî, bir kısım yüksek memur ve çeşitli kademelerdeki emniyet gö-

revlileri vazifelerine devam ettiler.(1) Mali işlerle uğraşan esnaflarla ilgili bazı değişiklikler yapıldı. Esirler çeşitli işlerde çalıştırılarak devlete yük olmaları önlendi. Abdurrahman'ın devlet yönetiminde yaptığı çeşitli değişiklikleri, bu devrin belli başlı kaynağı olan, tarihçi Arib b. Sa'd'ın bir resmî gazete titizliği ile takip ettiği dökümanlarından öğrenmek mümkündür. Bu dökümanlar, X. yüzyılda Müslüman İspanya'da yönetim organizasyonu hakkında bizi aydınlatmada yardımcı olacaktır.

c) III. Abdurrahman Devrinde İç Karışıklıklar ve İsyanlar:

Abdurrahman 912 yılının sonuna doğru, Sierra Almaden taraflarında düzeni sağlamak için oraya bir askerî birlik göndermiştir. Bu birlik Campo de calatrava ve Berberilerin elindeki Caracuel'e kadar ilerlemiştir. Emevî komutanı Abbas b. Abdulaziz el-Kuraşi, burada el-Feth b. Zennun ile karşılaşmış, el-Feth yenilerek Ucles'deki sarayına sığınmıştır. el-Feth'in en iyi yardımcılarından Muhammed b. Ardabuliş de öldürülmüş, başı Kurtuba'da emir ailesinin ikâmetgâhı olan Babû's-Südde'de teşhir edilmiş ve bu olay yeni iktidarın ilk başarısı olarak kabul edilmiştir.

Kısa bir süre sonra, 19 Cemaziyelevvel 300 (1 Ocak 913) tarihinde Hacib Bedr b. Ahmed komutasındaki bir ordu ile Ecija üzerine bir sefer düzenlendi. Bu sefer esnasında Kurtuba'ya yaklaşık 60 km. uzaklıkta bulunan Ecija'nın surları ve stratejik öneme sahip köprü imha edildi. Böylece o ana kadar etkisini sürdüren Ömer b. Hafsun'un, şehirle olan bütün irtibatı kesilmiş oldu.

1 — III. Abdurrahman'ın Güneydoğu Seferi:

III. Abdurrahman'ın güneydoğu seferi, 13 Şaban 300 (24 Mart 913) yılında, Doğu Endülüs'teki isyanları bastırmak üzere yola çıkmıştır. Sefer titizlikle organize edilmiştir. Genç hükümdar ordugâhta hazırlıkları dikkatle takip etmiş, 23 gün sonra da ordu güneydoğuya doğru hareket etmiştir. Ordu, Elviralı Ubade(2) ve İbn Hafsun tarafından malikânesinde mahsur bırakılan Muhammed b. Farva tarafından da desteklendi. Buradan Jean yolu üzerindeki Martos'a doğru ilerleyen ordu, Malaga'ya doğru hareket etti.

---

(1) Levi Provencal, l'Espagne Musulmane au X. Siècle, 99-111

(2) Bkz: İdrisi, Metin: 202, Terc. 247; Levi Provencal, Enc. de Islam, IV. 1038

Böylece bu sahil şehrine göz dikmiş olan İbn Hafsun'u oyalamak ve şaşırtmak istiyorlardı. Aynı zamanda burada ayaklanan diğer guruplar da etkisiz hâle getirildi. Bu sırada Monteleon beyi Said b. Huzeyl kalesinde kuşatılmış olduğunu anlayınca eman diledi. 17 Ramazan (27 Nisan)'da ordu Somontin dağına ve Ubeydullah b. eş-Şaliya'nın topraklarına doğru yoluna devam etti. Ubeydullah, silahlarını teslim etti. Mentesa'nın Arap hâkimi İbn Attaf ve Rioguçdalen (Vadi-i Beni Abdullah)'de yaşayan diğer soylular da aynı şeyi yaptılar.

III. Abdurrahman onların bağlılık yeminini kabul etti ve onlara birliklerinde görev verdi. Buradaki dağınık pek çok derebeyi de itaat ve bağlılıklarını bildirdiler. Böylece ordu Guadiax'in kuzeydoğusunda uzanan bölgeyi, fazla zorlanmadan geçti. Ayrıca Finana'da 4 Şevval (14 Mayıs)'da İbn Hafsun'un elçilerini esir aldı ve hiç bir ciddi engelle karşılaşmadan Sierra Nevada'ya ulaştı. Bölgedeki kuşatma onbir gün daha uzatılarak etraf iyiden iyiye tarandı. Bu sırada İbn Hafsun'dan kaçan bir gurup, Elvira milis kuvvetlerini kurtararak ayaklanan guruplarla savaşıp onları yenilgiye uğratmıştır.

Böylece Juviles'deki garnizonun muvelledleri de teslim alındı. Bunlar, kendilerini desteklemek için, İbn Hafsun'un gönderdiği hristiyan birliğini teslim etmeyi kabul ettiler. Bölge ele geçirilerek Endülüs Araplarının egemenliğindeki hristiyanların boynu vuruldu. III. Abdurrahman, Juviles'den Akdeniz kıyılarına oradan da güneybatıya dönerek Salobrena'yı ele geçirdi. Daha sonra Kurtuba'ya doğru ilerledi. Yolda üç hafta kadar oyalanarak fethedilmeyen San Estaban ve Pena Forata'yı da zaptetti. Üç aydan fazla süren bir ayrılıktan sonra, Kurban Bayramını kutlamak için tam zamanında başkente döndü (17 Temmuz 913). Bir tarihçinin anlattıklarına göre, 300 kadar ikinci derecede önem taşıyan stratejik mevkiler bir yana; bu ilk askeri harekâtında Abdurrahman 70 müstahkem kaleyi fethetmeyi başarmıştır.

Monteleon Seferi adıyla bilinen bu sefer, kararlı bir şekilde idare edilmiş, istenilen gayeye ulaşmıştır. Özellikle İbn Hafsun'un nüfuzunda olan doğudaki küçük guruplar sindirilmiştir. Asıl isyanın beşiği bölgeler ise ertesi yıla bırakıldı. III. Abdurrahman ertesi yıl, 8 Şevval 301 (8 Mayıs 914) tarihinde seferi başlattı. Emevi orduları, Serranias ve Malaga'yı ele geçirdi. Geçen yıl başarılı olan taktiklerini aynen uygulamaya devam etti. İbn Hafsun'u Bobastro bölgesinde yanlız bırakmak ve onu destekleyecek merkezden uzak bazı bölgeleri elinden almak istiyordu.

İşte bu bölgeler, ya kuvvet zoruyla ele geçirildi, ya da kendilerinden teslim oldular. Ojen şatosunun çevresinde, muvelled reisin kuvvetleriyle karşılaşmak onların aleyhine oldu. Ancak, III. Abdurrahman

bu güçlü mevziyi de kısa zamanda ele geçirdi ve Algeciras'a kadar deniz kıyısını takip etti. Bu sırada Kuzey Afrika'dan İbn Hafsun'a yiyecek ve silah getiren gemilere rastladı ve bunları tahrip etti. Kısa yoldan Sidonia ve Moron bölgelerine ve oradan da Carmona'ya doğru ilerledi.

Bu arada İşbiliyye tekrar geri alındı. Zira İşbiliyye, on yıldan beri merkezî hükümetin kontrolünde değildi. İşbiliyye, en-Nâsır için son derece önemli bir merkez olmasına rağmen, orayı almakta tereddüt ediyordu. Hatırlanacağı gibi İbrahim b. Haccac, emir Abdullah'tan iki yıl önce vefat etmiş, iki oğlu Abdurrahman ve Muhammed ise mirası paylaşmışlardı. Abdurrahman İşbiliyye'yi alırken, Muhammed Carmona ile yetinmişti. Fakat daha iyi bir bölgeyi ele geçiren kardeşini kıskanan Muhammed, onu zehirletti. Abdurrahman, 301 Muharrem (Ağustos 913)'de vefat etti. Ancak bu olay, Muhammed b. Haccac'ın işine yaramadı. İşbiliyye halkı, hayatta kalan veliaht Muhammed'e hiç bir çağrıda bulunmaksızın, İbrahim b. Haccac'ın yeğeni Ahmed b. Mesleme'yi başa geçirdiler.

Fakat III. Abdurrahman, durumun bu şekilde hallini kabul etmek istemiyordu. Ahmed b. Mesleme'nin düşmanlığına maruz kalan ve Kurtuba'ya itaat etmekten başka çaresi kalmayan İbrahim b. Haccac'ın ilerlemelerine karşılık verdi. Böylece merkezi idare, İşbiliyye'nin kuşatılmasına karar verdi ve askerî harekâtın komutası Kasım b. Velid ile Carmona valisine bırakıldı. Her ikisi de İşbiliyye bölgesinde muhafızlık yapıyorlardı. Şehrin 10 km. kadar kuzeybatısındaki Ajarefe ve İtalica(1) bölgeleri ele geçirildi.

Çok zor durumda kalan Ahmed b. Mesleme'nin herhangi bir tercih yapacak durumu kalmamıştı. İbn Hafsun'u yardıma çağırdı. Ancak bu gelişmeler yüzünden Bobastro'ya dönmekte acele eden İbn Hafsun, kendisine yardım edemeyeceğini bildirdi. İbn Hafsun'dan ümidini kesen Ahmed b. Mesleme daha fazla direnmenin faydasız olacağını anlayarak III. Abdurrahman'a İşbiliyye'yi bırakmaya hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Hacib Bedr, 19 Cemaziyelevvel 301 (21 Aralık 913)'de şehri teslim alarak buraya bir idareci yerleştirdi.

Bu arada Carmona'da bulunan Muhammed b. İbrahim b. Haccac babasının tahtına geçmeyi planladığı için Hacib Bedr'e soğuk davrandı. Ancak Abdurrahman, ona sert davranmak istemiyordu. Fakat devletin bütünlüğü için fikrinden vazgeçmeyeceğini de anlamasını istiyordu. Bu arada Muhammed b. İbrahim b. Haccac, İşbiliyye'yi ele geçirmek için başarısız bir harekâta daha giriştiyse de bir netice alamadı ve Ramazan 301 (Nisan 914)'de Kurtuba'ya itaat edeceğini bildirdi.

(1) Bugünkü Santiponce yolunda kurulan Talika ve İtalica hakkında bkz. Levi Provencal, La Péninsule Ibérique, 148

Hükümdar onu iyi karşıladı. Ünvan ve hediyeler vererek ondan, gelecek ay Endülüs'ün güneyine yapacağı seferde kendisine refakat etmesini istedi. 1 Zilhicce 301 (28 Haziran 914) (1) tarihinde sefer dönüşü, III. Abdurrahman ve İbrahim b. Haccac'ın oğlu Carmona önlerine geldiler. Emir bu şehre tayin ettiği vali Habib b. Amr b. Sevad'ın ayaklandığını öğrendi. Bu isyanı bastırarak şehri itaat altına aldıktan sonra Kurtuba'ya döndü (Temmuz sonu). Bir süre sonra da Carmona'da isyan eden eski vali Habib b. Amr b. Sevad'ın Muhammed b. İbrahim b. Haccac ile işbirliği yaptığını öğrendi. Bu zat Şevval 302 (Nisan 915)'de tehlikeli bir hastalıktan öldüğüne dair rivayetler varsa da bu konuda kesin bir şey yoktur. Bununla birlikte Benû Haccac kabilesi İşbiliyye'de yaşamaya devam etmiştir. Carmona ise, ancak 5 Rebîülevvel 305 (25 Eylül 917)'de Hacib Bedr tarafından alınabilmiştir. İsyan eden Habib, Kurtuba'ya getirildi, iki oğluyla birlikte hapsedildi ve iki yıl sonra da idam edildiler. (2)

Öte yandan III. Abdurrahman'ın tahta geçişinden beri İbn Hafsun, devlet kuvvetleriyle giriştiği çarpışmalarda sürekli yenilgiye uğruyordu. Monteleon harekâtından beri, Jean ve Elvira yörelerindeki yardımcılarının büyük bir kısmından mahrum olan İbn Hafsun, Malaga ve Ronda dağlarındaki isyanını sürdürmede oğullarına güveniyordu. Bu sırada İspanya'yı kırıp geçiren kıtlık sebebiyle bu duruma ara verdi.

III. Abdurrahman, yaz mevsiminin ilk günlerinde amcası Eban komutasındaki bir birliği, Reyyo çevresindeki muhaliflerin gözünü korkutmak için sefere çıkardı. Kıtlık sebebiyle yiyecek, içecek sıkıntısı çekmemeleri için büyük bir ordu hazırlamaya gerek görmemişti. Hükümdar, kıtlığın yol açtığı problemlerin yanısıra ayaklanmaları bastırmakla meşgul oluyordu. Ayrıca bu sırada baş gösteren öldürücü bir salgın hastalık da şehir ve kasabalarda önemli ölçüde can kaybına sebeb olmuştu. Kurtuba'ya pek fazla zarar vermemesine rağmen başşehrin fakir halkı, yine de açlık ve hastalığa ağır bir bedel ödedi.

Öte yandan, büyük bir tehlike teşkil etmemesine rağmen, İbn Hafsun meselesi de hâlâ halledilememişti. İbn Hafsun, gitgide prestij ve taraftar kaybettiğini görerek, Bobastro kilisesine sığındı. (3)

Eylül 917'de yaygınlaşan bir emfizem hastalığı, onu sarstı ve nihayet öldü. İbn Hafsun, Hristiyan âdetlerine göre sırtüstü yatırılarak, elleri göğsünde birleşmiş ve yüzü doğuya dönük olarak gömüldü. (4)

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Mugrib**, II, 134; Levi Provencal, **La Péninsule Ibérique**, 26

(2) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Mugrib**, II, 175

(3) Aguada Bleye, **Man. Histoire d'Espagne**, I, 528-529

(4) Bu detaylar **Chronique d'al-Nasir**'den ve İbnü'l-Hatîb'in **İhata** adlı eserinden alınmıştır.

İbn Hafsun'un ölüm haberi İspanya'da geniş yankılar uyandırdı. Kurtuba, İşbiliyye ve Tuleytula'daki hristiyanlar, onun ölümünden (306/918) büyük üzüntü duyarken Müslümanlar ise, gözleri önünde affedilmez suçlar ve cinayetler işleyen, en önemlisi İslâmı inkâr eden bu âsinin ölümünü memnuniyetle karşıladılar. Her şeyden önce, bir çok özellikleri ve hatalarından uzun uzun bahsettiğimiz İbn Hafsun, Tahert'e kaçışından beri ant içtiği baş kaldırma hareketlerinden sapmamıştır. İbn Hafsun, daha ciddi bir ideal, daha az değişken bir program uygulasaydı belki daha başarılı davranmış olabilirdi. Bu gözüpek İspanyol tahrikçi hakkında Arap tarihçileri:

«*Eğer, Bobastro'yu işgal ederken, yiğitçe bir hareketle yaşlı rahibin son uykusuna hürmet etmeyi bilse ve onun mezarına saygısızlık edip cesedini halka teşhir için Kurtuba'ya göndermeseydi, zafer kazanmış Emeviler için İbn Hafsun daha iyi bir isim olabilirdi*» demektedirler.

2 — *Hafsunoğullarının Sonu ve Bobastro'nun Alınışı:*

Ömer b. Hafsun'un dört oğlu vardı. Büyük oğlu Cafer, babası gibi hristiyanlığı benimsemişti. Küçük kız kardeşi Argentea da aynı yolu seçmişti. Diğer üç oğlu Süleyman, Abdurrahman ve Hafs ise görünüşte müslüman kalmışlardı. Bu durumda Bobastro'nun hâkimiyeti Cafer'e düşüyordu. Ancak o, babası gibi sert olmakla beraber, onun kadar dayanıklı ve gözüpek değildi. Bu yüzden idaresi de kısa sürdü. Bu sırada III. Abdurrahman, olayların gelişmesini beklemeden, her yıl Güney Endülüs'e hücum ediyor, ama netice alamıyordu. Oysa bu isyan ocağının tamamen yok olması için en az on yıl gibi bir çalışma süresi gerekiyordu.

III. Abdurrahman, 307 (919) yılında ordusunun başında yola çıktı. Adını Malaga bölgesinin önemli bir şehrinden alan, verimli bir ovada kurulmuş Arşidona ile Bobastro yakınlarındaki Belda yöresine hareket etti ki, bu bölge günümüzde Anteguerra diye bilinmektedir. Önce toplanmaya hazır ürünlere el koydu. Dos Amantes şatosunu ele geçirerek, 28 Zilhicce (1 Haziran)'de şehri kuşatmaya başladı. Arşidona halkı, altı yıl önce Monteleon halkının yaptığı gibi teslim olarak hayatlarını kurtardılar. Buna karşılık askerler sonuna kadar savaştılar.

III. Abdurrahman, daha sonra Bobastro tarafına yöneldi ve Zilhicce (Haziran) sonuna doğru Kurtuba'ya girdi. Cafer b. Ömer b. Hafsun rehine ve haraç verme karşılığında barış yapmak istedi. Emir bu teklifi benimsedi. Bu arada Ojen'de yerleşmiş İbn Hafsun'un üçüncü

oğlu Abdurrahman'ın üzerine de bir birlik göndererek onu da hezimete uğrattı. Abdurrahman'ın eman isteği kabul edilerek Kurtuba'ya getirildi ve ömrünün sonuna kadar hayatını kazanmak için yazma nüshaları kopye etmekle meşgul oldu.

Diğer taraftan Cafer ve küçük kardeşi Süleyman arasındaki anlaşmazlık, Emevi'ler tarafından kızıştırılıyordu. Nihayet 13 Cemaziyelevvel 308 (30 Ekim 920)'de Cafer, Bobastro'da öldürüldü. Hristiyan geleneklerine uyularak babasının yanına gömüldü. Süleyman ise onun yerini almak ve isyanı tekrar alevlendirmek için acele ediyordu. İbn Hafsun'un ölümünden kısa bir süre sonra geçici olarak hükümet kuvvetlerine katıldı. Bu geçici katılma meselesi, 307(918) ilkbaharında Elvira bölgesindeki Ubade müstahkem mevkiinin ele geçirilmesi sırasında gerçekleşti. Kurtuba'ya dönünce, orduda görev aldı. Ancak kısa bir müddet sonra ayaklanmaya katıldı. Kardeşi Cafer'in halefi olarak Bobastro'yu yönetmeye başladığı sırada Ojen'i de geri aldı. Ancak bu çok kısa sürdü. 309(921)'de III. Abdurrahman'ın gelişiyle surlar yıkıldı ve şehirdeki kilise, cami haline getirildi. Ertesi yıl, hükümdar Gırnata ile Almeria arasında yer alan ve 302(915)'de dedesinin yaşlı komutanı Ahmed b. Muhammed b. Ebi Abde'nin oğlu Abbas'ın öldürüldüğü Monte-Rubio şatosuna saldırdı.

Bu arada Süleyman silahlanıyordu. Onun bu saldırgan hareketlerini etkisiz hale getirebilmek için yaz mevsimi boyunca üzerine seferler yapmak gerekiyordu. Almunecar köprüsü üzerine yaptığı baskınlardan biri çok başarılı oldu. Endülüs hristiyanlarının kendisine karşı hazırladıkları bir komplodan haberdar olunca, Bobastro piskoposunu vazifesinden azletti.

Öte yandan III. Abdurrahman, baskılarına devam ederek 311 (923)'de Malaga'ya geri geldi, Akdeniz kıyılarında Jete ve Almunecar'a karşı sürekli akınlar yaptırıyordu. Ertesi yıl ise devamlı karışıklıkların hüküm sürdüğü Elvira çevresini sükûnete kavuşturmaya gayret etti. Nihayet 314(927)'de Süleyman'dan kurtulmayı başardı. Bobastro yakınlarındaki bir çatışmada Süleyman, öldürülerek cesedi Kurtuba'ya gönderildi.

Geriye İbn Hafsun'un dördüncü oğlu Hafs kalıyordu. Hafs, gücünü uzun süre devam ettirebileceği hayaline kapılmadan Bobastro'yu merkezi karargâh haline getirdi. III. Abdurrahman Süleyman'ın ölümünden üç ay sonra, bu defa Endülüs'ün güneyine hareket etti. Bölgeyi kontrol altında tutmak gayesiyle birliklerini mümkün olduğu kadar yörede bekletmek istiyordu. Kuşatmayı takip vazifesini, veziri Said el-Munzir'e bıraktı ve Malaga üzerinden Kurtuba'ya döndü. Burada pek fazla gecikmeyeceğinden emin olduğu *kartal yuvasının* ele geçirildiği haberini bekliyordu. Ama yine de altı ay sabretmesi gerekti. Bu

altı ay süresince Bobastro çevresindeki çember gittikçe daralmış ve nihayet Hafs, direnmenin boşuna olduğunu anlamıştı. Şehri terk edeceğini bildirdi. Vezir Ahmed b. Muhammed b. Hudayr, şehri teslim alarak 21 Zilkade 315 (17 Ocak 928)'de Emevî bayrağını kalenin burcunda dalgalandırdı.

Hafs ve ailesi Kurtuba'ya getirildi. III. Abdurrahman onlara, savaşmadan teslim olanlara davrandığı gibi iyi davrandı, hatta Hafs, orduya dahi alındı. Küçük kız kardeşi Argentea ise rahibe hayatına özenip başkentteki manastıra kapanıp, dünya ile ilgisini kesti, Mistisizmle de hayli ilgilendikten sonra 13 Mayıs 931'de dinden döndüğü ve dinî esasları hafife aldığı için ölüme mahkum edildi.(1)

İbn Hafsun'un ölümünden sonra, Bobastro'nun barış yoluyla alınması, bütün İspanya'da olduğu gibi, hristiyanlar arasında ve Kuzey Afrika'da da büyük yankılar uyandırdı. Devletin sınırları içinde ve dışında gerçekleştirdiği hiçbir zafer, III. Abdurrahman'ın otorite ve itibarını bu derece artırmamıştı. III. Abdurrahman, Bobastro'nun alınışından sonra, uzun zamandan beri düşündüğü *en-Nâsır Lidînillah* lâkabını aldı.

Böylece gerek kendi halkı, gerekse Fatımî ve Abbasî halifeleri nezdinde Endülüs topraklarının gerçek sahibi olduğunu ispatladı. Aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti'nin Bağdat Hilâfeti ile olan bağı da kopmuş oldu. Otoritesini böylece pekiştiren Abdurrahman en-Nâsır, uzun zamandır isyan halinde olan bölgeleri bizzat ziyaret etmek ve zaferini kutlamak maksadıyla 10 Mart 928'de, o zamanlar henüz 13 yaşında olan veliahtı el-Hakem ile Kurtuba'dan ayrıldı.

Ecija ve Ocsonoba üzerinden zafer yürüyüşünü, yol boyunca en ücra köşeleri tarayarak, İbn Hafsun ve oğullarının merkezine kadar sürdürdü. Ömer ve oğlu Cafer'in adamlarını, *müslümanların küçümseme ve hor bakışlarına maruz kalsınlar* diye toplayıp başşehre gönderdi. Malaga'dan geçerken gereksiz şatoları yıktırdı, rejim aleyhtarı bazı Endülüs hristiyanlarının elebaşlarını da sürgüne gönderdikten sonra Kurtuba'ya döndü.

Böylece iç barışa kavuşan Endülüs'te müteakip yıllarda küçük büyük bütün fesat odakları yerle bir edilmiş, elebaşları ümitlerini kaybederek itaat etmek zorunda kalmışlardır. Mesela, Priego bölgesinde Benû Huzeyl, Torre-Cordela ve Esparraquerada Benû Muhalleb 309(921)'da teslim oldular. Bir kaç ay sonra, Malaga bölgesinden Casarabonela

(1) Bkz. Simonet, **Historre de los Mozarabes**, 596-598. Bu yazar San Pedro de Cardana Manastırında, Berganza tarafından bulunan bir Mozarap yazma eserine dayanarak hazırlanmış, **Vita Beatare Virginis Argenteae**'yi kullanmıştır.

hâkimi de onları takibetti. Peşina denizcileri de, federasyonlarının yarı bağımsızlığı yerine, doğrudan Emevi idaresine girmeyi tercih ettiler. Barış, beraberinde kalkınmayı da getirdi. Vergiler her zaman olduğundan çok daha iyi toplanmaya başlandı, devletin hazinesi, II. Abdurrahman'ın en parlak günlerindeki bolluğuna yeniden kavuştu.

Diğer taraftan, Algarve ve Levante'de sükûnet sağlandı. 304 (916)'dan itibaren eski Lorca ve Murcia prenslikleri İshak b. Muhammed el-Kuraşî tarafından alındı. Aynı yıl, Hacib Bedr b. Ahmed, Niebla'yı alarak batıda Maride ve Santarem, doğuda Alicante, Callosa de Segura, Jativa, Valencia ve Sagonte (Murviedro) birbiri ardına teslim oldular. Bir tarihçinin 316 yılında verdiği ve belli başlı yöneticileri gösteren listede verilen bilgiler sayesinde devlete ilhak edilen toprakları harita üzerinde tespit etmek mümkündür. Akdenizde Tortosa, Valencia, Tudmir, Elvira ve Reyyo; Endülüs'ün batısında Marîde, Trujilla, Alcacer do Sal, Atienza, Santaver, Guadalajara, Madrid, Talavera gibi isimlere rastlanır.

3 — Badajoz ve Tuleytula'nın Geri Alınışı:

Abdullah'ın emirliği süresince Badajoz Prensliği, Kurtuba ordularının saldırılarından uzak kalmıştı. Bu durum, III. Abdurrahman zamanında da devam etti. Ancak 317(929) yılında III. Abdurrahman, Badajoz Prensliğinin işini bitirmeye karar verdi. *Galyalı'nın Oğlunun* ölümünden beri Benû Mervan'ın gücü hissedilir derecede zayıflamıştı. Abdurrahman b. Mervan'ın torunu Abdullah b. Muhammed, mücadelesini güçlüklerle sürdürüyordu. 30 yıldan fazla Badajoz'da kaldı ve 311(923)'de vefat etti. Kendisinden sonra tahta çıkan oğlu Abdurrahman ise yenilmez bir rakip olarak görünmüyordu. III. Abdurrahman, onun eman dilemesi için bir kuşatmanın yeterli olacağını düşünüyordu. Badajoz seferi bizzat III. Abdurrahman tarafından idare edildi. Abdurrahman 5 Haziran 929'da Badajoz'u kuşatarak şehrin surları önünde ordugâh kurdu. Şehrin kenar mahalle ve eğlence merkezlerini yağma etti. III. Abdurrahman önce Beja'ya, şehrin isyancı beyi Abdurrahman b. Said b. Mâlik üzerine yürüdü. Beja'dan sonra, Santa Maria de Algarve ve Silves'de Bekr b. Yahya b. Bekr tarafından kurulmuş olan ve hâlen varlığını, halkı tarafından büyükbabası gibi sevilen Halef'in himayesinde sürdüren küçük prensliğin bulunduğu Ocsonoba'ya geldi. Halef b. Yahya b. Bekr, Abdurrahman'a itaat hususunda fazla zorluk çıkarmadı. Abdurrahman, onun hakkında iyi intibalar edindi. Her yıl vergisini ödemek, topraklarında âsi ve kaçakları barındırmamak şartıyla onun yarı bağımsız bir şekilde topraklarında hüküm sürmesini kabul etti.

Öte yandan, Badajoz hâkimi Abdurrahman b. Abdullah b. Mervan da daha fazla direnmenin bir netice vermeyeceğini anladı ve bir kaç ay sonra teslim olarak ailesiyle birlikte 318(930) yılında Kurtuba'ya gitti. 18 yıldan beri ülkesinde barışı sağlamak için aralıksız uğraşan en-Nâsır, seleflerinin ancak kısa süreler için ele geçirebildikleri bu gurubu, söz dinlemez Tuleytula'yı son defa ve tamamen Emevî hakimiyetine almak istiyordu. X. yüzyılın başından itibaren Vizigot krallarının eski yerleşim merkezlerinde pek az şey değişmişti.(1)

Tuleytulalılar, silolarındaki el değmemiş buğday stoklarını korumak ve kendilerini savunmak hususunda şehirlerinin stratejik mevkiine güveniyorlardı. Şehrin etrafı geniş bir hendekle çevrilmişti. Asturia krallığı ile iyi komşuluk münasebetleri vardı. Benû Kasî ailesinin iki kolu Mutarrif b. Muhammed b. Lebb b. Mûsa ve Muhammed b. İsmail b. Mûsa bir kaç yıl şehri idare etmişler, daha sonra Tuleytula eski isyancılardan Lebb b. Tarbişa'nın eline geçmiş ve 920 yılına kadar onun elinde kalmıştır. Bu yıl III. Abdurrahman, ileride söz edeceğimiz Muez seferine başladığında, takip ettiği yol onu Tuleytula önlerine getirdi. Nakledildiğine göre Lebb b. Tarbişa, onun emrinde savaşmak için acele ederek ona tabi oldu.(2) Bu olaydan sonra, kesin olarak bilinmeyen bir tarihte III. Abdurrahman, Sa'lebe b. Muhammed b. Abdulvaris tarafından yönetilen Tage şehri üzerine yürümeye karar verdi.

Abdurrahman, Önce, şehrin barışçı yollarla teslim olmasını istedi. Bir heyet Tuleytula'ya giderek şehir halkına artık Abdurrahman'ın emrine girme ve devlete vergi ödeme zamanının geldiğini bildirdi. Ancak şehir halkından kaçamak bir cevap aldılar. 930 ilkbaharında vezir Said b. Munzir'in emrindeki birlik, ilk olarak Tuleytula şehri yakınlarına geldi. Temmuz ayında III. Abdurrahman'ın bizzat yönettiği birlikler de onlara katıldılar. III. Abdurrahman ilk olarak Rio Algodor'a, Moron şatosu yakınlarına, idare merkezinin 30 km. kadar güneydoğusuna giderek, burada Tuleytulalılar'a komuta eden Mutarrif b. Abdurrahman b. Habib'den teslim olmasını istedi. Daha sonra hedefine biraz daha yaklaşarak Şalencas'a kadar uzanan alanda üstün bir mevki elde etti.(3) Kuşattığı şehir halkına, bu kuşatmanın sonuna kadar devam edebileceğini göstermek amacıyla, karargâhına bazı binalar yaptırdı ve buraya Medinetu'l-Feth (Zafer Şehri) adını verdi. Gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra, henüz Alamin(4) ve Canales'in(5) teslim

(1) Levi Provencal, **l'Espagne Musulmane au X. Siècle**, 162
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 218
(3) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 218; A. Gonzaléz Palencia, **Los Mozarabes de Toledo en los Siglas, XII-XIII**, I, 201
(4) Levi Provencal, **La Péninsule İbérique**, 172
(5) Gonzaléz Palencia, **Les Mozarabes de Toledo**, 94-95

olmaları gerçekleşmeden aniden Kurtuba'ya döndü.

Bu âsî şehrin kuşatması iki yıl devam etti. Şehir halkına yapılan baskının artırılması için yeni takviye kuvvetleri getirtildi. Tuleytula halkı, yardıma çağırdıkları Ramira'nın kararlı bir müdahalede bulunacağını tahmin ediyorlardı. Hristiyan kral (II. Ramiro) onlara yardıma gelmeye karar verdi. Ancak yolda ordusu Emevi birlikleriyle yaptığı bir çatışmada yenildi. Zira o, kendi imkânlarından başka bir şeye güvenemezdi. Kuşatma altındakilerde yavaş yavaş bir gevşeme görülmeye başladı. Bunun neticesi olarak görüşmeye hazır olduklarını bildirdiler. Bu da III. Abdurrahman'ın ülke içinde barışı temin etmesini kolaylaştıracaktı. Bu arada Temmuz 932'de, Kurtuba'dan ayrıldı ve açlık içinde bulunan vatandaşları için yiyecek temin etmek isteyen Tuleytulalı Sa'lebe'yi kabul etti. Ertesi gün, 2 Ağustos'ta atıyla mağlup şehre, tıpkı Bobastro'ya girdiği gibi gururla girdi. Şehre büyük bir garnizon yerleştirip, bu birliğin tesirinin sürekli olabilmesi için gerekli tedbirleri aldıktan ve Tuleytula'da uygun stratejik mevkileri tuttuktan sonra oradan ayrıldı. Kurtuba'ya dönünce, askerlerine atiyyeler dağıttı ve onlara şükran borcu olarak şatafatlı törenler, oğullarının sünneti dolayısıyla muhteşem düğünler yaptırdı. Bobastro ve Badajoz'dan sonra Tuleytula da Emir'in isteklerine boyun eğiyordu. Yirmi yıllık uzun ve zorlu mücadeleler nihayet başarılı neticelere ulaşmış ve böylece Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman kariyerini parlak bir şekilde tamamlamış oluyordu. Ancak bu uzun ve daha verimli bir politika döneminin yalnızca bir başlangıcı idi. Bu sırada Abdurrahman en-Nâsır, bütün gücünü dış meselelere harcıyordu. Bazı aleyhindeki rivayetlere rağmen en-Nâsır, ölümüne kadar parlak ve yenilgi bilmeyen gücünü sürdürmeyi ve her şeyi bizzat yönetmeyi başarmıştır. Bıkıp usanmadan her an, her mesele ile yeterince ilgilenmiş, bu kadar uzun süren hakimiyetine rağmen, hayatının son günlerine kadar bu istikrarını korumuştur.(1) İleride de görülebileceği gibi, Tuleytula'nın düşüşünden sonra, Duero'nun ve Cebel-i Tarık boğazının ötesindeki siyasî ve askerî hareketleri bu gerçeği çok daha müşahhas bir şekilde ortaya koymaktadır.

III. Abdurrahman'ın idareye gelişi ile, 320 yılı arasındaki döneme bir göz atmca mesele aydınlanır. Şöyle ki, en-Nâsır, hâkimiyeti altındaki bölgelerin bu kesiminde işleri aceleye getirmemeye itina göstermiştir. Müttefikleri Saragossalı et-Tucibi ile daima iyi münasebetler içinde olmakla, vergilerin devlet hazinesine düzenli gelmesini sağlamıştır. Bunlar arasında et-Tucibi ve Benû Kasî, Muhammed et-Tavil'in halefleri ve Santaver dağındaki Benû Zenun da zararsız komşuları teş-

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 248; Makkarî, Azharu'r-Riyad, II, 252

kil ediyorlardı. Bu komşulardan Benû Kasi iç karışıklıkla yüzyüze bulunuyordu. Tudela hakimi Abdullah b. Muhammed b. Lebb hükümdarlığının daha ilk yıllarında öldürüldü (303/915-916). Aynı yıl kardeşi Mutarrif de Abdullah'ın oğlu tarafından öldürüldü. Mutarrif'in kızı Urraca ise Asturias kralının oğlu Fruela ile evlendi. Muhammed b. Abdullah kendisini Tudela'da vali olarak tanıyan Emevî hükümdarının hakimiyetini kabul etti. Bu ele avuca sığmaz ailenin diğer fertleri de birbiri ardına ortadan kayboldular. Bir kısmı 312(924)'de Kurtuba'ya getirildiler ve orduda daimî vazife aldılar. Diğerleri hristiyan olup, Leon kralının veya Navarra kralının saflarına geçtiler. Bir diğeri Lebb b. Muhammed b. İsmail ise, İbn Hazm'ın verdiği bilgilere göre, İfrikiyye'de Fatımîler'e katıldı.(1)

III. Abdurrahman'ın idareye geçişini takip eden yıl Katalonya'da öldürülen Muhammed et-Tavîl'in oğullarının da parlak bir dönemleri olmadı. Büyük oğlu Abdülmelik, babasından sonra tahta çıktı, ancak ondan sonra başa geçen ve bir süre tahtta kalan ortanca kardeşi Amrus tarafından Receb 306 (Aralık 928)'da öldürüldü.(2) Ancak o da Kurtuba hükümdarına baş eğmekte gecikmedi. Emir Abdullah'ın hâkimiyeti döneminde İbn Hayyan'ın, Santaver'deki Berberî hâkiminin üç oğlu hakında verdiği bilgiler(3), Benû Zenun hakkında oldukça aydınlatıcı mahiyettedir. İkinci oğlu Ucles hâkimi el-Feth, eski taraftarlarından el-Abra tarafmdan 303(915-916)'de ağır yaralandı. Büyük oğlu Yahya önceleri Huéalame derebeylik bölgesi halkmca desteklenirken daha sonra bir haydut olur, ancak 321(933)'de en-Nâsır'ın veziri Abdülhamid b. Basil komutasında gönderdiği birlikle sindirilebilir. Herkesin gözleri önünde suçunu itiraf eder ve orduya katılır; 4 yıl sonra Saragossa kuşatması sırasında öldürtülür.

(1) İbn Hazm, **Cemheretu'l-Ensab**, 468
(2) **Choronique d'al-Nasir**, 29 ve 65
(3) İbn Hayyan, **el-Muktebis fi Tarihi'l-Endülüs**, 18-19

III. ABDURRAHMAN'IN KOMŞULARI İLE MÜNASEBETLERİ

I — KURTUBA VE III. ABDURRAHMAN DEVRİNDE İSPANYA'NIN KUZEYİNDEKİ HRİSTİYAN KRALLIKLARI

1 — II. Ramiro'nun Tahta Çıkışına Kadar Kurtuba, Leon ve Pamplona:

X. yüzyılın ilk yarısında Müslüman İspanya'ya karşı Pamplona ve Leon hristiyan hanedanlarının tavırları hakkında en doğru bilgileri müslüman tarihçilerden öğrenmek mümkündür. Bu arada Endülüs'lü müslüman tarihçilerin eserlerindeki bol malzeme ile Papaz Sampiro ve Papaz Silas'a mal edilen Latin tarihlerinin zayıf bilgileri karşılaştırılırsa, Chronique Leonaise diye de adlandırılan Chronique de Najera ile Chronique du Continuateur d'Alphonse III yanıltıcı bir muhteva ortaya koymakta oldukları görülür.(1)

Ayrıca, bu yıllıklardaki materyaller, sonraları aşırı derecede romanlaştırılmış ve nadiren bir tenkide tabi tutulmuştur. Bu karışık derlemelerde belli başlı tarihler üzerinde yer yer belirsizlikler göze çarpmaktadır. Hatta bu belirsizlikler, prenslerin tahta çıkış tarihlerinde de görülmektedir. Bu arada İsa b. Ahmed er-Razi'den sonra büyük Endülüs tarihçisi İbn Hayyan'ın topladığı tamamlayıcı bilgileri bu belirsizliklerin dışında tutmak gerekir. Ancak henüz orijinal metinlere sahip değiliz; İbn Haldun, Kurtubalı tarihçi tarafından temel kaynaklardan çıkarılmış bilgileri kendi eserinde ortaya koymuştur. Dozy, bu bilgileri yıllar önce isabetli görüş ve derin bilgisi ile tercüme ederek eser haline getirdikten sonra, ortaçağ Hristiyan-İspanyol tarihi biraz daha aydınlanmıştır.

---

(1) Bu Kronik'ler hakkında en son bilgi için Bkz. B. Sanchez Alonso, **Historia de la Historiografia Espanola**, I, 111-122; J. Pérez de Urbel, **Historia del Condado de Castilla**, I, 14-27

Emir I. Muhammed, el-Munzir ve Abdullah'ın çağdaşı olan Asturia kralı III. Alfonso, Abdullah'tan iki yıl önce 20 Aralık 910'da ölmüştü. Bazı Hristiyan-İspanyol tarihçileri ile aynı fikirde olan Sampiro'ya göre tek bir efsanevî gelenek söz konusudur; III. Alfonso'nun hakimiyetini, kendisine karşı gelen oğullarının isyanı lekelemiştir. Büyük oğlu Garcia. Zamora'da bizzat babası tarafından yakalanmış ve Gauzon(1) şatosunda hapsedilmiştir. Kayınpederi, Castilla kontu Nuno Fernandez ve küçük kardeşleri Ordono ile Fruela mirası paylaşıp III. Alfonso'yu idareden çekilip kendisine verecekleri ikametgâhında yaşamaya mecbur etmişlerdi. Bu ikametgâh Boides veya Boiles'dir. Tahttan indirilen Kral Saint-Jacques de Compastelle'deki hac yerini ziyarete gider; daha sonra Astorga'ya gelerek oğlu Garcia'ya, kendisinin müslümanlar üzerine düzenlenecek bir seferde komutan olmak istediğini söyler. Alfonso yukarıda belirtilen tarihte, 43 yıl süren krallıktan sonra 63 yaşında Zamora'da ölür.(2)

Onun ölümünden sonra tahta geçen Garcia, kardeşleri Ordono ve Fruela'ya minnettarlığını, onlara Galicia ve Asturia(3) bölgelerindeki toprakların yarı bağımsız yönetimini vererek ve bazı imtiyazlar tanıyarak ödedi. I. Garcia hâkimiyetini ancak dört yıl sürdürebildi.

911 yılında, Talavera ve Tuleytula üzerine düzenlediği, Arap tarihlerinde hiç sözü edilmeyen bir seferin dışında en önemli teşebbüsü Leon veya Asturia-Leon krallığı adını taşıyan krallığının başkentini Oviedo'dan Leon'a(4) taşımak olmuştur. I. Garcia genç yaşta Zamora'da 19 Ocak 914 yılında ölünce yerine asiller ve din adamları tarafından II. Ordono Leon kralı ilân edildi.

Ordono, siyasî ihtirasları olan bir adamdı. Henüz Galicia bölgesinde krala bağlı bir yöneticiyken müslümanların üzerine yaptığı bir akınla kendini gösterdi. 913 yazında III. Abdurrahman'ın tahta çıkışından bir kaç ay sonra, otuzbin askerle bugünkü Portekiz'deki Alemtejo'dan müslüman vali Mervan b. Abdülmelik'in merkezi Evora üzerine yürümüştü. 19 Ağustos'ta iyi tahkim edilmemiş olan şehir kuşatıldı. Mu-

(1) Bugünkü Oviedo şehrindeki Qozon.

(2) Bu konuların başlıca kaynağı Sampiro'dur. Chronique Sir, Neşr.: Sanchez Coco, 44-45; Ayrıca Bkz. Barrau Dihigo, Rogaume Asturien, 237-238; Sanchez Albornoz, Leon ve Castilla krallarının birbirini izleyen hâkimiyetlerini La Sucesion Altrono en los Reinos de Leon y Castilla, 22-24'de anlatmaktadır.

(3) Sanchez-Albornoz, 24, 75-77 (I La Sucesion de Alfonso III) III. Alfonso'nun topraklarının paylaşılması hakkında Dozy, Rech, I, 146; R. Menendez Pidal, Espana del Cid, I, 68

(4) Leon'nun X. yüzyıldaki topografyası ile ilgili metinler, Cl. Sanchez-Albornoz tarafından toplanmıştır. Estampas de la Vida en Leon Durante el Iglo X., 11-14 (Ayrıntılı bir de plan eklenmiştir).

kavemet etmek istemelerine rağmen Evora halkı yenilerek teslim oldu ve kılıçtan geçirildi. Vali ve yediyüz kadar muhafızı öldürüldü. Ertesi gün, şehir yağma edildikten sonra Ordono, Galicia'ya doğru yola çıktı ve beraberinde dörtbin kadın ve çocuğu esir alarak götürdü. Bu darbe Algarve bölgesindeki müslüman halk arasında büyük üzüntüye neden oldu. Badajoz hâkimi Abdurrahman b. Mervan'ın torunu Abdullah b. Muhammed bu olaydan sonra şehrin kerpiç surlarını yıktırıp taş surlar inşa ettirdi. Garcia'yı takip eden II. Ordono 'dareyi ele aldığında ilk saldırılarını yine Müslümanlar üzerine yaptı.

II. Ordono bu defa Maride bölgesine saldırdı. Papaz Silas ve İbn Haldun'un verdiği bilgilere göre 914 veya 915 yılında Alange'deki müslüman halk da Evora halkı ile aynı kaderi paylaştı. Badajoz halkı korkuya kapılarak hristiyan kralın kendilerine karşı daha toleranslı davranmasını sağlamak amacı ile yüklü bir vergi ödediler. Bir rivayete göre Ordono bu para ile Leon'da Santa-Maria kilisesini yaptırdı.

Yeni Emir içteki barışı sağlamaya çalışırken itaat etmeyen müslümanlara karşı yapılan akınları durdurmaktan başka işler yapmak gerektiğine inanıyordu. 304(916) yılından itibaren, ilk hücumu III. Abdurrahman yaptı. Aynı yılın Temmuz ayında, Abdurrahman'ın emriyle Ahmed b. Muhammed b. Ebî Abde, Kurtuba'dan kuvvetli bir birlik ile yola çıktı. Ancak Leon topraklarına kanlı baskınlar düzenledikten sonra geri döndü. Ertesi yaz, aynı arap tarihçilerin *Castro Muras* adını verdikleri düşmanın en güçlü olduğu Duero vadisi ve San Esteban de Gormaz üzerine yürüdü. Amacı hristiyanları bu bölgelerden atmaktı. Kuzey Afrikalı paralı askerler, cihat için ona katılan gönüllüler ve sınır bölgelerinden toplanmış birliklerden oluşan ordusunun başında İbn Ebî Abde bu bölgeye saldırdı ve bir kaç gün boyunca burayı kuşattı. Tam düşüreceği sırada II. Ordono yardıma yetişti. İki ordu 14 Rebiülevvel 305 (4 Eylül 917)'de karşılaştı.

Kurtubalılar için bu tam bir felaket oldu. Felaketin en büyük sebebi sınırlardan toplanan askerlerin dağılmasıydı. Emevilerin yaşlı komutanı, savaşı kaybettiğini görünce savaş meydanında kendisini öldürdü. Geriye kalanlar çok güç durumda kaldılar, büyük kayıplar vererek dağınık bir halde müslüman topraklarına kaçtılar. *Silas Kroniği*'ne göre *(Chronique de Silas)* Duero'dan Atienza ve Paracuellos'a kadar vadiler, tepeler, orman ve kasabalar müslüman askerlerin cesetleriyle doluydu. II. Ordono, Leon'a muzaffer olarak girdi. San Esteban surlarına da yenilgiye uğrayan müslüman komutanın kesilen başını bir domuz başıyla astırdı(1).

(1) Bu detaya Latin tarihlerinde rastlanır. Bkz. Huici, **Las Cronicas Latinas de la Reconquista**, II, 93-97; Primera Cronica General, Nşr.; R. Menendez Pidal, 384

Bu büyük yenilgi III. Abdurrahman'ın uygun bir zamanda rakibi üzerine yürüyüp onu yenme hususundaki arzularını kamçılamaya yetti. Ordono tehlikeyi hissedince savunmaya çekilmektense, imkânlarını genişletmeyi tercih etti. Bu sebeple de Navarra Kralı I. Sancho Garces ile bir anlaşma imzaladı. Talavera de Tage üzerine yürüdü. Bu arada 918 ilkbaharında Pamplona hânedanı, Benû Kasî'ye saldırarak Najera ve Tudela bölgelerinde her şeyi yakıp yıkıyordu. Sancho, bu bölgenin kuzeyinde Valtierra'ya saldırdı ve buradaki camiyi ateşe verdi. III. Abdurrahman, bunun üzerine daha fazla beklemeye gerek görmedi. 918 yılının Temmuz ayı başında Hacib Bedr b. Ahmed, hareket emrini aldı, yolda takviye kuvvetleri ile birleşti ve Leon topraklarına doğru ilerledi.

Ağustos ayının ortalarında II. Ordono'yu büyük bir yenilgiye uğrattı. Ertesi yaz, müslüman topraklarına yine saldıran Asturia-Leon birliklerine karşı harekete geçme sırası Emevî komutanı İshak b. Muhammed el-Kuraşî'ye gelmişti. Ordono yine yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. III. Abdurrahman bu iki zaferle yetinmedi. San Esteban de Gormaz felaketinin ve sadık komutanı İbn Ebî Abde'nin maruz kaldığı yüzkızartıcı hakaretin öcünü almak için bizzat kendisinin komuta ettiği büyük bir ordu hazırladı. Bu meşhur Muez seferi idi. 920 yılı yazında gerçekleşti. Bu seferle ilgili geniş bilgileri, Arib b. Sa'd'ın günümüze kadar gelen eserinde bulabilmek mümkündür.

Kurtuba'dan 5 Haziran'da ayrılan III. Abdurrahman, Tuleytula'ya yöneldi. Dört gün boyunca yürüdükten sonra Guadiana'yı geçti. Guadalajara valisi, Leonların kendi şehrine ve komşu bir müslüman kalesine (Alcolea) akınlarının hristiyanların aleyhine döndüğünü ve ciddi kayıplara uğradıklarını bildirdi. Tuleytula yakınlarına varınca hükümdara, daha önce de görüldüğü gibi, bölgenin idarecisi Lebb b. Tarbişa bağlılığını bildirdi. Doğuya doğru yürüdü, Guadalajara, sonra da Medinaceli'ye yönelerek Navarra'nın, seferin ana hedefi olduğu izlenimini uyandırdı. Bu yanlızca bir aldatmaca idi. Medinaceli'de birden batıya döndü. Alava'nın güneyine ulaştı ve Osma'nın hristiyan idarecisinin barış tekliflerini dikkate almadan, kan dökmeksizin şehre girdi.

Emevîlerin öncülerini gören şehir halkı, bölgeyi boşaltacak zamanı güçlükle bulabildi. Osma'yı yağmalayıp, yaktıktan sonra 9 Temmuz'da III. Abdurrahman on kilometre kadar aşağıda yer alan Duero'nun sağ kıyısında ve San Esteban de Gormaz'ın stratejik bakımdan önemli bir noktası olan ve üç yıl önce İbn Ebî Abde ile bir çok müslümanın öldürüldüğü mevkiye hücum etti. Hristiyan askerlerin terkettiği bu kale kolayca ele geçirildi ve bütün müdafaa sistemi yerle bir edildi. Irmağın kuzeyindeki uygun bir mevki Endülüs birliklerinin Coruna del Conde adlı modern şehrin yakınında yer alan eski Roma şehri Clunia'ya kadar

yağmalamalarını sağladı. Orada da bir mukavemet ile karşılaşmadılar. Onlar ilerledikçe sanki önleri açılıyordu. Kaleler, kilise ve manastırlar yıkıldı. 917 felaketinin intikamı, tahminlerin ötesinde alınmış oluyordu.

Buna rağmen III. Abdurrahman, kendisine pek de pahalıya mal olmayan, fazla kayıp verdirmeyen bu seferle yetinmiyordu. Rioja müslümanlarını sürekli taciz eden Pamplona kralı II. Sancho Garces'den de intikam almak üzere silahlarını Navarra'ya çevirdi. Ona başkentinin hudutları içinde hücum etmek kararında idi.

Tudela, son Benû Kasi'den, tarihin ismini her zaman hatırlayacağı Muhammed b. Abdullah b. Lebb tarafından yönetiliyordu. Abdullah, emirden şehrin altmış kilometre kadar kuzeybatısında Ega ırmağının Ebre'ye döküldüğü bölgenin yakınlarındaki Navarra Kalesi Carcar'ı ele geçirme emrini aldı. Hiç bir zorlukla karşılaşmadan oraya ulaştı.

Nehrin karşı yakasında 2 yıl önce Sancho Garces'in ele geçirdiği Calahorra'yı zaptetti ve müslümanlar Sancho Garces'i onbeş kilometre daha güneybatıda Arnedo'ya sığınmaya mecbur ettiler.

Navarra kralı, III. Abdurrahman'ın Pamplona yönüne hareket ettiğini öğrenince süratle kuzeye çekildi. Müslüman öncü kuvvetleriyle yaptığı başarısız bir karşılaşmadan sonra onu kurtarmaya gelen II. Ordono'nun kuvvetlerine ulaşmayı başardı.

Dağlılar ve Vaskonlar müslümanları rahatsız ediyorlardı. Abdurrahman her şeye rağmen ilerlemesine devam etti. Tek arzusu düşmanla bir meydan muharebesi yapmaktı. Çok fazla kayıp vermeden kuvvetlerini Junguera vadisinde toplamaya muvaffak oldu. *Papaz Silos'ın Kroniği* bu yerden bahseden tek kaynaktır.(1) Burada Leon ve Navarra kuvvetlerini temkinle beklemeye başladılar.

Nihayet onları Hristiyan İspanya'nın Arap fethi döneminden beri yaşamadığı, tarihlerinde yer almayan bir yenilgiye uğrattı. Bir çok asil esir edildi. 6 Rebiülevvel 308 (26 Temmuz 920)'deki bu parlak Junguera (Junguera vadisi) zaferinden sonra, III. Abdurrahman Muez yakınında bir kaleye sığınan kaçakları bırakmak istemedi ve onlara tekrar saldırdı Aynı ayın 29'unda baskın yapıldı, beşyüz kont ve şövalye kılıçtan geçirildi. Müslümanlar daha doğuda yer alan Viguria kalesini de zaptettiler. III. Abdurrahman, Pamplona'ya hücum etmeden önce aşağı Navarra'yı, üç hafta boyunca yağmalattı. Ancak 26 Rebiülevvel (16

(1) **Chronique de Silos, 55; Chronique Léonaise, II, 62; Dozy, Histoire des Musulmanes Espagne, II, 143.** Bazı detaylar için J. Perez de Urbel'in verdiği referanslara bakınız. **Hist. del Condado de Castilla, I, 301.** Castillalıların İspanyol-hristiyan koalisyonuna katılmadıklarına dair bkz.: **La Conquista de la Rioja y su Colonizacieon Espiritual en al Sigla X; Estudios Dedicades a Menendez Pidal, X, 502-503**

Ağustos)'ta geri çekilme emrini verdi. Duero'nun sağ sahilini takip ederek çekilmeye devam etti, Atienza'dan geçti. Eylül ayı başında, üç aylık bir ayrılıktan sonra, Kurtuba'ya döndü.

Muez seferi Müslüman İspanya'nın hükümdarının kudret ve prestijini arttırdı. Ancak o, henüz tatmin olmamıştı. Asıl isteği, Navarra hanedanını kendi başkenti Pamplona'da perişan etmekti. II. Ordono'dan nefret ediyor, bu arada onun askerî dehasım ve ailesinin soyluluğunu da unutmuyordu. Navarra kralı Sancho Garces'i ise sonradan görme, kendini beğenmiş bir adam olarak değerlendiriyor ve nefret etmekten çok onu aşağılıyordu. Eğer bu iki kral birleşecek olursa kendi devleti için ciddi bir tehlike yaratacaklarını biliyordu. Pek de uzak olmayan uygun bir zamanda onları ezmeyi plânlıyordu.

Eğer *Sampiro Kroniği*'ne güvenecek olursak, 309(921)'da II. Ordono, Kurtuba'dan gelen bir saldırıya uğramadan önce müslüman topraklarına yine saldırdı. İki yıl sonra Asturia-Leon Kralı, Najera'yı müttefiki I. Sancho Garces adına ele geçirdi. Öte yandan Sancho Garces de biraz daha doğuda Viguera şatosundaki son Benû Kasî hanedanına saldırdı. Böylece Rioja, Vascon krallığına mı katılıyordu.(1) Bütün bunları tehlikeli bulan III. Abdurrahman hemen harekete geçip daha fazla gecikmeden *Pamplona Seferi*'ni yapmaya karar verdi.

III. Abdurrahman 312(924) yılının ilkbaharından itibaren Navarra kralını kendi topraklarında cezalandırmak üzre kararlı bir şekilde harekete geçti. Bu arada yılbaşında II. Ordono'nun ciddi bir rahatsızlığı üzerine, tahtı kardeşi II. Fruela'ya bıraktığını öğrendi. Fruela, Endülüs için bir tehlike olmaktan çok uzaktı.(2)

Pamplona seferini tarihçi Arib b. Sa'd geniş bir şekilde vermekte ve her iki ordunun ilerleyişini merhaleleriyle kaydetmektedir. Öyle ki, Navarra üzerinden Emevî birliklerinin izlediği yolu kolayca takip etmek mümkündür. 16 Muharrem 312 (27 Nisan 924)'de başkentten ayrılan III. Abdurrahman Tüdmir ve Valencia eyaletlerine yöneldi. Niyeti otoritesini tanımamakta direnen son âsileri de ortadan kaldırmaktı. Buradan Tudela'ya hareket etti. 10 Temmuz'da Ebro'yu geçti, askerleriyle Navarra topraklarına girdi. İlk önce Pamplona'ya giden yol üzerindeki binaları yakıp yıktı. Onun geldiğini duyanlar garnizonları derhal boşaltıyorlardı. Ebro yakınında Carcar, Peralta Falces şatoları, daha kuzeydoğuda Tafalla ve Carcastillo şatoları gibi. Buradan, müslüman ordusu Rio Aragon vadisini geçti ve bugün *Foz de Lumbier* denen ve onları İreti ırmağının vadisine götüren geçide vardılar. I. Sancho Gar-

(1) J. Pérez de Urbel, **La Conquista de la Rioja**, 495-534

(2) II. Fruela'nın tahta çıkışı ile ilgili olarak bkz. Sanchez-Albornoz, **La Sucesion al Trona**, 26

ces, onu karşı kıyıda Leon kralından gelen yardımcı kuvvetler ve kendi birlikleriyle bekliyordu. Çetin bir savaş başladı. Navarralılar, bir kez daha yenilerek kaçmak zorunda kaldılar. Bu andan itibaren Pamplona yolu da açılmıştı.

III. Abdurrahman Lumbier ve Lizoain yolu ile halkın telaş içinde terkettiği Vascon başkentine ulaştı. Kale işgâl edilerek şehrin bütün mahalleleri zaptedildi. Yüzlerce yabancının hac için geldiği şehrin meşhur katedrali de ateşe verildi. I. Sancho krallığının merkezini zaptetmekle yetinmeyen III. Abdurrahman, daha kuzeye gitmek ve Sahrat Kays denilen eski bir müslüman kalesine bugünkü Huarte-Araguil'e ulaşmak istiyordu. Hiç bir engelle karşılaşmadan oraya vardı, kilise ve manastırları yaktırdı, önüne çıkan Sancho Garces'e bağlı dağlıları bir defa daha bozguna uğrattı. Artık hedefine ulaştığını düşünüyordu. Kısa merhalelerle Ebro'nun güney kıyılarını takip ederek Calahorra'ya vardı. Calahorra'dan, Valtierra'ya bir dönüş yaptı, nihayet 26 Rebiülâhir (1 Ağustos)'de Tudela'ya vardı.

Yirmibeş gün sonra Kurtuba'ya dönerken yolu üzerinde Santaver'de Benû Zennun'dan iki soylu Berberinin kendisine teslim olmalarını istedi. Bunlar Yahya b. Mûsa ve yeğeni Yahya b. el-Feth b. Mûsa idi. III. Abdurrahman'ın 924 yılında Sancho Garces'e verdiği bu esaslı ders uzun hükümdarlığı süresince Hristiyan İspanya topraklarına karşı yapılan bir dizi seferin ilk bölümünün kapanışı oldu. Leon'da olduğu gibi Pamplona'da da tehlike farkedilmişti. Açıkça belirtmek gerekirdi ki, bundan böyle iyice düşünmeden gelişigüzel müslüman topraklarına saldırmak büyük bir hata olurdu.

Bu olayı takip eden yedi yıl süresince Leon kralı II. Ramiro'nun tahta çıkışına kadar Kurtuba hükümdarı, topraklarında hiç bir saldırıya maruz kalmadı. Öte yandan III. Abdurrahman'ın dikkatinden kaçan bazı olaylar da meydana geliyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi III. Abdurrahman Pamplona seferine çıkmadan önce II. Ordono'nun ölümünü ve kardeşi II. Fruela'nın tahta çıktığını öğrenmişti. II. Fruela bir yıldan biraz fazla bir süre tahtta kaldı ve müslümanlara karşı herhangi bir saldırıda bulunmadı. Navarra'da I. Sancho Garces'in yardımına takviye kuvvet göndermekle yetindi.

İbn Hayyan'ın(1) da belirttiği gibi 925 yılında cüzzamdan öldü. İbn Hazm'a göre, Benû Kasî'den Urraca adlı bir hanımla evlenmiş ve

(1) İbn Haldun, el-İber, IV. 141-142; Dozy, Rech, I, XXVII; Aynı tarih, Chorique d'al-Nasir'da da verilmiş, II. Ramiro'nun tahta çıktığından bahsedilmiştir. Bkz.: Dozy, Rech, I, 143. II. Fruela için de Doby, Aynı eser, 142-150'ye bkz. Özellikle de Sanchez-Albornoz, La Sucesion al-

ondan Ramiro ve Ordono isimli iki oğlu olmuştu. Ancak ne Ramiro, ne Ordono, ne de Vascon kralının ikinci çocuğu Nunilona ile evliliğinden olan Alfonso isimli yaşça daha büyük olan oğlu kendisinden sonra tahta geçemedi. İspanyol - Müslüman tarihçisinin verdiği bilgilere göre bu gün biliyoruz ki Asturia-Leon tahtı II. Fruela'dan,(1) II. Ordono'nun oğlu IV. Alfonso'ya geçmiştir. Saint-Josques de Compastelle'de taç giyen ve Leon'un başkentini ele geçirmek isteyen kardeşi Sancho Ordonez ile savaşmak zorunda kaldı.

IV. Alfonso, akrabası Alfonso'nun ve Navarra kralı I. Sancho'nun yardımı ile iki yıl sonra tekrar tahtı ele geçirdi. Önce kardeşi Sancho tarafından yenilen IV. Alfonso Leon'daki rakibinin Galicia'ya kaçmasını sağlayarak 928 yılında, tekrar krallık tahtına yerleşir. Sancho Ordonez ise, Galicia'nın bağımsız idaresini elinde tutmayı başarır. Ancak bu durum, onun 929 yılının yaz başlarında ölümüne kadar devam eder.(2) Bu arada IV. Alfonso'nun kayınpederi I. Sancho Garces de 926 yılında öldü. Yerine genç oğlu I. Garcia Sanchez, geçti ve 970 yılına kadar hâkimiyetini sürdürdü. Başlangıçta idareyi amcaları İnigo ve Jimeno Garces ve annesi kraliçe Toda veya Tota(3)'nın vesayeti altında devam ettirdi.

Leon'da IV. Alfonso'dan sonra gelen II. Ramiro'nun tahta çıkışı ve bu devir hakkındaki aydınlatıcı bilgiler bakımından tarih, İbn Hayyan'a minnettar olmalıdır; hristiyan tarihçi Sampiro bu konuda çok kısa bir açıklamayla yetinmiştir.(4) Yedi yıl süren hâkimiyetinden sonra 931 yılında karısının ölümünden çok müteessir olan IV. Alfonso, Sahagun manastırına çekilmeye karar verir. Küçük kardeşi Ramiro lehine tahttan çekilir. Rio Mino vadisi ve Coimbre arasında Portekiz bölgesinde bir kaç yıldan beri idareci olarak oturan Ramiro, Asturia-

---

Trono en los Reinos de Leon y Castilla, 25-35'e bkz. Ayrıca bkz.: E. Saez, Los Ascendientes de San Rasendos Notas Para al Esdudia de la Monarquia Astur-Leonesa Durante los Siglas IX y X, 101-104; Ramira II, Rey de «Portugal» de 926 a 930; Reusita Portuesa de Historia, III, 271-290

(1) Sanchez Albornoz, La Sucelsion al-Trona, 25 vd.; J. Perez de Urbel, Hist. del Condada de Castilla, I, 321-324; P. Germàn de Pamplona, Un nuevo Rey de Leon: Alfonso, Principe de Viana Dergisi, 1946, VII, 261-270; E. Sàez, Sobre la Filiacion de Ordono IV, Cuadernos de Estudios Gallegas, VII, 364

(2) Bu konuad Bkz. Emilio Sàez, Notas y Galicia (Hist. Esp., XI, 25-104) adlı yakın zamanlara ait çalışmasını incelemek gerekir.

(3) Barram-Drigo, Les Premiers Rais de Navarra, Rév. Hisp. XV, 626; Cirot «Index Onomastique et géographique Léonaise, Bali. Hisp, XXXVI, 423; J. M. Lacarra, Textas Navarras del Codiece de Roda. 41-47; Aguado Bleye, Man. Hist. Esp., I, 501

(4) Dozy, Rech, I, 150-152; Sanchez-Albornoz, La Sucesion al Trono, 34

Leon tahtına geçer. Bir süre sonra fikrinden cayan IV. Alfonso kendini Simancas kralı ilan eder. Papazların kınamaları onu tekrar manastıra döndürürse de, bu da pek uzun sürmez. Kardeşi II. Ramiro'nun, III. Abdurrahman tarafından kuşatılmış olan Tuleytulalılar'ın yardımına gittiğini öğrenince, Leon'u zaptetmeye gider. Ancak II. Ramiro buna izin vermez. Başkentine döner, şehri kuşatır, IV. Alfonso'yu hapse attırır. Bütün bu olaylar 320(932) yılında meydana gelir. Bir süre sonra II. Ramiro, kardeşinin ve tahtı için tehlikeli bulduğu II. Fruela'nın üç oğlu Alfonso, Ramiro ve Ordono'nun gözlerini oydurur.

Bu iç harp yedi yıl sürer. III. Abdurrahman, Büyük Sancho veya II. Sancho Garces Pamplona hanedanında olduğu gibi bu durumdan faydalanmasını bilmiştir. Leon çatışması süresince o da kuzey sınırlarında bazı politik meselelerini halledip, devletin yönetimi ve askerî meseleleriyle ilgilenerek her şeyi mükemmel hale getirecek zamanı bulmuştur. II. Ramiro'nun tahta çıkışıyla durum tamamiyle değişti.(1) Endülüs halifesi güçlü, kararlı ve İslâmiyete düşman bir rakip ile karşı karşıya kaldı. Hristiyan İspanya ile Müslüman İspanya'nın liderleri karşılaşacak ve bundan sonra Hristiyan İspanya'nın lideri, silahların gücünün kullanana göre değiştiğini anlayacaktır.

2 — II. Ramino Devrinde Kurtuba ve Leon :

Fosse de Simancas (Simancas Çukuru) Felaketi:

Arib b. Sa'd'ın verdiği geniş bilgilerde III. Abdurrahman döneminde 312-319 yılları arasında bir boşluk olduğundan söz eder. Bu boşluk Emevi Devletinin, devrin Leon ve Pamplona monarşileri ile olan ilişkilerinde göze çarpan boşluktur. Bu tarihçinin II. Ramiro hakimiyetinin ilk yıllarında Kuzey İspanya hristiyanları ile Halife arasındaki münasebetlerden Arib'in sözetmeyişi, Kurtuba ordusunun yenilgisine bağlanır. Daha sonra, İbn İzari de Arib'i takibeder. *Chronique d'al-Nâsir*'ın bulunan kısımlarının müslümanlara ait bölümleri ise maalesef 318 yılına kadarki dönemi içine alır.

Hristiyan kaynaklarını ve özellikle de Sampiro'nun kısa çalışmasını, tamamlayıcı nitelikteki İbn Hayyan'ın kısa bilgilerini ise ancak İb-

(1) J. Hiffer, Die Leonesischen Hegemonie Bestrebungen und Kaisertitel, «Span Forschungen der Görresgesilschaft»; La İdea İmperial Espanola Tercümesine; Das Spanische Kaiserhum isimli bir makale eklenmiştir. (Münih, 1931); Menendez Pidal, Esp. del Cid, I, 68-69 ve Aynı eser, II, 664-671

nü'l-Hatib ve İbn Haldun'un eserlerinde bulabiliyoruz. Kurtuba'nın bu büyük tarihçisinin tarafsız bir şekilde yazılmış eserinin tam metninin, son 25 yıldır bulunan diğer eserler gibi, yakın zamanda Fas'da bulunabileceğini ümit ediyoruz. Bu arada bu kısa devre hakkında bilgi edinmek için, bu kaynağa pek çok konuda benzeyen bir Arap kaynağıyla yetinmek zorundayız. Latin-İspanyol kaynaklarında görülen kısırlık ve yavanlığı burada da görürüz.

Sampiro'ya güvenecek olursak, II. Ramiro, işe müslüman Madrid kalesini zaptederek başladı. Tuleytula'nın yardımına giderken Leon kralı bu önemli yeri ele geçirdi.(1) Ertesi yıl 321(933)'de Osma yönünden gelen III. Abdurrahman'ın birliklerini önemli bir yenilgiye uğrattı. Castilla kontu Fernan Gonzalez(2)'den gelişlerini öğrendi ve onları bu yörenin surları altında karşılayıp yollarını kesti ve bir çok esir aldı. 934'deki yaz seferi bunun aksine, İbn Haldun'un verdiği bilgilere göre, müslüman orduları için bir seri başarılı akının başlangıcı oldu.

III. Abdurrahman Osma'da II. Ramiro'yu kuşatmaya geldi. Savaşı kızıştırmak isteyen Leon kralı bu şehirden ayrılmayı reddetti. Emevi halifesi bölgeyi muhasara edip Burgos ve birçok kaleyi yıkmak üzere harekete geçti. Bu seferler sırasında 839 yılında kurularak uzun yıllar Cid ve eşi Jimena'nın kalıntılarını barındıran Burgos yakınlarındaki *San Pédro dé Cardena Manastırı*'nın yıkıldığı ve ikiyüz keşişinin katledildiği de rivayet edilir.(3)

Aynı yıl II. Ramiro ile Saragossa'nın hâkimi ve Haşim'in ölümünden beri idarede bulunan el-Ankar'ın torunu Ebû Yahya arasındaki müzakereler birbirini takibetti.

Hristiyan tarihlerine *Aboiahia* olarak geçen Ebû Yahya, Asturia-Leon kralı ile kendi hâmisi, Kurtuba emirinin durumlarını inceledikten sonra, Asturia-Leon kralını tercih etti. III. Abdurrahman, onu birlikleriyle Osma'ya karşı sefere çağırdığında önce cevap vermek istemedi; fakat daha sonra isyan etmek için vaktin henüz erken olduğunu düşünerek gelip yaz seferine katıldı. Halife ona kolayca Sara-

(1) İbnu'l-Abbar, **Tekmile**, I.: Neşr.: **Bel ve Benchened** No: 11; Bencheneb «Notas Chronologiques, Melanges René Basset», I, 73: Levi Provencal, **La Péninsule İlérique**, 216

(2) Fernan Gonzalez'in Büyük Castilla Kontluğunun geniş topraklarını ele geçirmesi hakkında bkz.: R. Menendez Pidal, «Caracter Orginario de Castilla»: Rev. de Estudias Politicos, 386; La Trandicion el İdioma, 14-16; L. Serrano, **Hist. del Obispado de Burgas y Castilla Pirinitiva**, I, 132; Aguad Boleye, **Man. Hist. del Condado de Castilla**, I, 400

(3) Dozy, **Rech**, I, 152-156 (Le Messacre des Moines de Cardégne); R. Pérez de Urbel, **Hist. del Condado de Castilla**, I, 400

gossa'ya girip çıkma izni verdi. Üç yıl sonra 325(937)'de II. Ramiro, Muhammed b. Haşim'in son tereddütlerinin de üstesinden gelmeyi başardı. Bu görüşmeler sonunda Haşim, ona tabi oldu.

Bu olay Saragossa'da Et-Tucibî'nin etrafındaki müslüman ileri gelenleri tarafından büyük bir tepki ile karşılandı. Leon kralı gelerek, Emir'e ait bazı kaleleri ele geçirip onları Arap yöneticilerine bıraktı. Aynı zamanda Leon, Saragossa ve Navarra yöneticileri arasında üçlü bir ittifak da gerçekleşti.

III. Abdurrahman, bunca olaya karşı sessiz kalamazdı. Saragossa'yı yeniden ele geçirmek üzere harekete geçmeye karar verdi. Büyük bir ordunun başında yola çıktı ve Calatayud'u kuşattı. Burada II. Ramiro tarafından desteklenmiş bir müslüman garnizonu Ebû Yahya Muhammed b. Haşim'in akrabası olan Mutarrif b. Munzir et-Tucibî'nin komutasında idi. Bu komutan, şehrin kuşatılması sırasında, şehirden yapılan bir çıkış hareketinde öldürüldü. Onun yerine geçen kardeşi Hakem, kuşatmayı yapanlarla anlaşarak müslümanların ve kendisinin hayatının bağışlanmasını sağladı. Calatayud alınınca en-Nâsır, Saragossa çevresindeki otuz kadar şatonun hâkimi oldu.

Halife'nin yeğeni Ahmed b. İshak el-Kuraşî'nin emrindeki birlikler de kuşatmaya katılmıştı. Ancak iyi bir komutan ve yönetici olmayan Ahmet, son derece başarısız oldu. Başka sebeplerden de ona güvenmeyen halife, onu azl ve idama mahkum etti. Şiddetli bir şekilde kuşatılan Saragossa düşürüldü.

III. Abdurrahman Ebû Yahya'yı bağışladı. Gayesi, pişman olmuş isyancılara karşı bağışlayıcı görünmekten çok, ileride kendisine büyük yarar sağlayacak olan politikasını uygulamaktı.

İbn Haldun'un, verdiği bilgilere göre III. Abdurrahman'ın amacı, ordularını Aragon'da toplamak ve Navarra kraliçesi Toda'ya saldırarak onun kendi hâkimiyetine girmesini sağlamaktı. Ancak gerçekleşse bile bu bağlılık uzun süre devam edemezdi. Nitekim iki yıl sonra Navarra kraliçesi, II. Ramiro'nun saflarına geçerek müslümanlara karşı savaştı. Asturia-Leon kuvvetlerinin müslümanları bozguna uğratmasına yardım etti. Halife III. Abdurrahman, devrinin en büyük başarısızlığına 327(939)'de uğradı. Arap tarihçileri bu konuda herhangi bir bilgi vermezlerken, İspanyol tarihçiler de çok kısa bilgilerle yetinirler.

Dozy ise müslümanların bu yenilgisi ile Kurtuba idaresine, çevresinin tesiri arasında bir ilişki kurmaktadır. Bu tesbitte doğruluk payı olmasına rağmen müslüman birliklerinin yenilgisini ve sebeplerini tam olarak açıklamaz. Bu yenilginin tek sorumlusu olarak imkânlarını fazla zorlayan ve zaman zaman rakiplerinin gücünü küçümseyen III. Abdurrhman'dır. III. Abdurrahman, bu yıl yeni bir sefer daha düzen-

lemeye kararlıydı. Gazvetu'l-Kudra(1) diye adlandırdığı bu sefer, bir kez daha Hristiyan-İspanyol komşularını hâkimiyeti altına alma isteğini ortaya koyuyordu. Yüzbin kişilik bir ordu hazırladı. Bu yıllarda alışılageldiği üzere müslüman ordusu yine Leon topraklarına doğru ilerleyecekti Kurtuba'dan hareketle Tuleytula'yı geçen ordu, Duero vadisinden Roma yolunu(2) takibederek, Temmuz sonunda Simancas önlerine vardı. Burada II. Ramiro, kendi kuvvetleri, Fernan Gonzales'in Castilla ve Navarra bölgesinden topladığı askerleri ve kraliçe Toda'nın kuvvetleri ile müslümanları bekliyordu. İki taraf arasında başlayan savaş, uzun süre kesin olmayan ve zaman zaman halifenin kuvvetlerini zor durumda bırakacak şekilde devam etti. Halifenin ordusu düşmanın metaneti ve soğukkanlılığı karşısında şaşkına dönmüştü.

Ortaçağda kullanılan savaş taktiği gereğince rakipler aniden geri çekiliyor, müteakip saldırılarını yalnızca gündüzleri yapıyor, gece de ordugâhlarına çekiliyorlardı. Ancak taraflardan biri yorgunluk veya iyice zayıflık belirtileri gösterirse bu kez göğüs göğüse savaşarak neticeye varılırdı. İşte Simancas surlarının altında da böyle bir savaş oldu. II. Ramiro, müslüman ordusunun merkezinin artık canla başla savaşmadığını görünce, merkez üzerine yüklenip geri çekilmeye mecbur etti. Geri çekilirlerken de onları kendi kazdırdığı bir hendeğe doğru sürükledi. Böylece halife ordusunu bozguna uğrattığında kaçmalarını önlemek istiyordu.

Nitekim bu planını başarıyla gerçekleştirdi. Binlerce müslüman, bu beklenmedik hendeklerde hayatlarını kaybetti. III. Abdurrahman bu durum karşısında savaş meydanından çekilmeye başladı (1 Ağustos 939). *Hendek Savaşı* olarak bilinen savaşta Abdurahman, zor durumda kalarak *en-Nâsır* ünvanını doğrulamaktan çok uzaktı. Dağılan birliklerini toplayıp Kurtuba'ya doğru hareket etti. Bir öncü kuvvet, onun sağ olduğunu ve *Vadi'l-Kebîr*'de darağacı kurulmasıyla ilgili emirlerini iletmek için ondan önce şehre vardı.

(1) Mes'udi, **Murucu'z-Zeheb**, III, 72; Levi Provencal, **La Péninsule İbérique au Mayen Age**, 99-100; Makkari, **Analectes**, I, 228; Dozy, **Rech**, I, 156, 170

(2) X. yüzyıla kadar İspanyol-Hristiyan ve Müslüman ordularının takibettiği Roma yolları hakkında bkz. Sanchez-Albornoz, **Estampas de la Uida en Leon**, 107; A. Balazquez, «Vias Romanas del Valle del Duero», **Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antiguedades**, 917; Sanchez-Albornoz, **Vias Romanas de Briviesca a Pamlona**, 8 vd.: O. Cuntz, **Itinerasla Romana**; J. Roman Melida, **Hist. de Espana** (R. Menendez Pidal, **Hist. de Espana**) II, 568-571; Sanchez Albonez, Castilla Kontluğunun Romen yolları hakkında geniş bir bibliyografya verir. Bkz. **La Campana de la Morcuera**, 25-26

Hükümdar şehre varır varmaz korkaklıklarından ötürü emrindeki üçyüze yakın askeri idam ettirdi. İki tellal da:

«İşte İslâmiyet'e ihanet edenlere verilen ceza! Halkına ihanet eden ve kutsal savaşta askerler arasına nifak sokanların sonu» diye bağırarak bu cezanın diğerlerine de ibret olması için ilan ettiler.(1)

Dozy *Simancas ve Alhandega* savaşları adını verdiği bu savaşlara günümüze kadar değerini kaybetmeyen bir kaç sayfa ayırmıştır. III. Abdurahman'ın mağlubiyeti ile ilgili arap kaynakları hesaba katılmazsa, Asturia-Leon kralının zaferini ve zaferden iki ay sonra Rio Tormes vadisi ve Salamanque bölgesinde yeniden yerleşmeyle ilgili çalışmalarını anlatan Sampiro'nun verdiği bilgiler önem taşır.(2) Karargâhlardan arınmış bölgeler arasında hristiyan tarihçi, Salamanque ile birlikte Ledesma, Ribas, los Banos, Pena Ausende ve Alhandega isimli yerlerden bahseder.(3)

Bu bilgilerden başka Dozy, II. Ramiro'nun müslüman birliklerini Simencas'tan, Rio Tormes vadisindeki Alhandega'ya kadar, yani aşağı yukarı Kurtuba istikâmetinin ters yönde yüz kilometre kadar takibettiğini yazar. Makul bir yönde Alhandega ile Albendiego'yu özdeşleştirmeye çalışan bir yorum da pek dikkate alınmaz. Sampiro'nun Rio Tormes ismi ile Simancas dolaylarında düzenlenen müdafaa çukurunu karıştırdığı düşünülebilir. Bu çukurda, İbn Hatib'in de belirttiği gibi, Leon süvari alayları, Emevi süvarilerini bozguna uğratmışlardır.

Emevî Emiri'nin itibarına indirilen darbe çok etkili olmuştu. III. Abdurrahman uğradığı bu yenilginin intikamını almaya yemin etti. Ancak daha önceleri olduğu gibi seferleri bizzat kendisinin yönetmesinin pek yerinde olmayacağını düşündü. Nitekim bundan böyle seferlerini, ordu komutanlarında bırakmıştır.

Öte yandan Leon kralı, müslümanlara karşı kazandığı zaferden sonra devletinin sınırlarını aşan bir ün kazandı. Bir yabancı tarihçi olan Saint-Gall, 956'da yazdığı eserinde; kraliçe Toda (Tola)'nın Simancas savaşına Vascon savaşçılarıyla katıldığından bahseder. Papaz Liuntprand Frankfurt'da yazdığı Antapodosis adlı eserinde II. Ramiro'nun kazandığı başarıdan söz eder.(4) III. Abdurrahman'ın öç ala-

(1) Basılmamış bütün bilgiler İbnü'l-Hatib'in **A'malu'l-A'lam**'ından alınmıştır. Neşr.: Levi Provencal, 42

(2) **Rech**, I, 156-57'deki tercüme metinlerde Dozy bir liste verir. Bkz. **Hist. Mus. Esp.**, II, 156

(3) Sanchez-Albornoz, **Esp. Mus. Segun los Eser**, I, 276-277; Pérez de Urbel, **Hist. del Condado de Castilla**, I, 432-433; Aguado Bleye, **Man. Hist. Esp.**, I, 488

(4) Dozy, **Rech**, I, 161-162

cağına dair söylentiler ise Batı Avrupa saraylarında büyük bir tepkiye neden oldu.

Simancas'dan sonra Ramiro, beklendiğinden daha az saldırgan bir tavırla Endülüs Emevî Devleti'nin karşısına çıktı. Bunun sebebi Castilla kontu Fernan Gonzalez'in düşmanca tavırlarının sonucu olarak ortaya çıkan iç çatışmalarla uğraşmak zorunda kalması idi. İspanyol romancerolarının ölümsüzleştirdiği, 939 hristiyan zaferinden oldukça iyi bir pay alan bu zat, Kont Gonzalo Fernandez'in oğlu idi ve Castilla hâkimi Nuno Rasura'nın soyundan geliyordu. Burgos'da oturuyor ve Asturia-Leon kralı adına Castilla topraklarını yönetiyordu. 933 yılında Osma'ya karşı müslümanların hücum tehlikesini bildirdiğinden beri III. Abdurrahman'a karşı yapılan bütün hareketlerde yer alıyordu.

Simancas savaşmdan bir yıl sonra (940) Sepulveda'ya halkı yerleştiren II. Ordono, nüfus yoğunluğunu insiyatifine alarak isyan etti. Ancak yapılan savaşta Ramiro onu yenerek hapsettirdi. Castilla ise Monzon kontu Asur Fernandez'e bırakıldı. II. Ramiro, Castillalılar'ın tehlikeli olacakları düşüncesi ile Fernan Gonzalez'i tekrar serbest bırakıp, onu Castilla'nın yönetimine getirmeye karar verdi.(1)

Bu kararını yerine getirmeden önce bazı şartlar öne sürdü. Bu şartlara göre kont, bütün şahsî mal varlığını terkederek, kendisine bağlılık yemini edip, kızı Urraca'yı da oğlu ve veliahtı III. Ordono'ya verecekti. Bu ağır şartlar Leon ile Castilla'yı iyice birbirinden ayırıyor ve bölünmeyi kolaylaştırıyordu. Makul bir sebeple, modern İspanyol tarih ekolü kont Fernan Gonzalez'i Castilla'nın ilk bağımsızlık kahramanlarından biri olarak değerlendirir.

II. Ramiro'nun seferlerine Castilla'nın katılmayışı, II. Ramiro'ya bir çok konuda zarar verdi. Bunun sonucu olarak II. Ramiro müdafaada yanlız kaldı. III. Abdurrahman bu durumdan faydalanmasını bildi.

Simancas yenilgisini takip eden yılın sonundan itibaren III. Abdurrahman, komutanı Ahmed b. Ya'la'yı, Leon sınırlarına bir akın yapmakla görevlendirdi. Endülüs'e zarar vermeyen, yer yer de önemli yararlar sağlayan aynı türden bir çok harekât birbirini takibetti. 332 (944)'de Ahmed b. Muhammed b. İlyas tarafından Galicia üzerine bir

(1) Bütün münasebetler Dozy tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Hist. Mus. Esp. II, 157-162. Fernán Gonzalez hakkında bkz.: R. Menendez Pidal, Caracter Originario de Castilla, 12; J. Pérez de Urbel, Biografia de Fernan Gonzalez; Reuve Principe de Viana-Pamplona, 1945, XVII; J. Pérez de Urbel, Hist. del Candado de Castilla, I, 345-497; II, 499-628; Aguado Bleye, Man. Hist. Esp., I, 492-493

akın düzenlendi. 335(946)'de genel karargâh Tuleytula'dan Medinaceli (Medinetü's-Selim)'ye nakledildi.

Halife, mevlâsı Gālib'i bu eski kaleyi yeniden tamir etmekle görevlendirdi. Müslüman birliklerinden uzun zamandan beri temizlenmiş olan bu kaleyi Leon'luların stratejik alanlarında bulunan Duero ve Tormes'de yaptıkları gibi yeniden yaşanır hale getirmek istendi. Castilla'yı cepheden âdeta nöbet tutarcasına takip eden bu yeni mevki sayesinde müslümanlar, bundan böyle hristiyan İspanya'ya karşı düzenleyecekleri askerî harekâtlar için sağlam bir üsse sahip oldular. Bu üssde el-Mansur b. Ebî Amir devrinde sık sık söz edilir.

Medinaceli'nin tamir ve tahkimini takip eden yıl, başka bir Emevî komutanı olan Kand, Tuleytula'dan hareketle Salamangue topraklarına karşı başarılı bir sefer yaptı. 337(948-949)'de güçlü bir müslüman ordusu Galicia topraklarına, muhtemelen Lugo ötelerindeki Ortiguera'ya kadar, Atlantik(1) üzerine bir yaz seferi yaptı. Ahmed b. Ya'la tarafından 339(950) yılında yine aynı istikamette beklenmeyen bir harekât düzenlendi. Bu komutan üç kaleyi ele geçirerek binlerce esir aldı.

Hristiyan tarihçiler bu akınlardan pek bahsetmezler, buna karşılık aynı dönemde II. Ramiro'nun Talavera yakınlarında, Tage vadisinde yenilgiye uğrattığı bir Emevî birliğinden bahsederler. Bu onun son seferi oldu. Zira bir süre sonra Ocak 950 veya 951'de öldü.(2)

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 231

(2) Dozy, Rech, I, 170-173; R. Menendez Pidal, Gerelaglo adlı eserinde II. Ramiro'nun ölüm tarihini 950 olarak belirtir.

II — KURTUBA VE ABDURRAHMAN EN-NÂSIR'IN HÂKİMİYETİNİN SON YILLARINDA LEON VE PAMPLONA KRALLIKLARI (951-961)

II. Ramiro İspanya tarih sahnesinden çekildiğinde, Kurtuba'daki rakibi III. Abdurrahman gücünün zirvesinde, hemen hemen 40 yıldan beri Endülüs'ün en güçlü iktidarına sahipti. Hatta son yirmi yılında en yüksek mertebelere çıkmış, seleflerinden hiç biri onun seviyesine ulaşamamıştır.

Fas'ın kuzeyini bir Emevî eyaleti haline getirme, Fatımîler'e ve onlara tabi guruplara karşı akınlar yapmayı ihmal etmeyen III. Abdurrahman'a, Asturia-Leon kralı gibi saldırgan düşmanının ölümü yeni ve başarılı bir cihadın kapılarını açmış oldu. Birtakım anlaşmazlıklar II. Ramiro'nun haleflerini birbirine düşürdü. Bir Arap tarihçisinin(1) belirttiğine göre bu yeni durum Endülüs müslümanlarına yeni zaferler kazandıracaktır.

II. Ramiro'nun Florentina ismiyle de tanınan, Frank Teresa veya Tarasia ile yaptığı ilk evliliğinden III. Ordono isimli bir oğlu olmuştu. Daha sonra Navarra'lı I. Sancho Garces ile kraliçe Toda'nın kızı Urraca ile evlenmişti. Bu evlilikten Pamplona tacına bir oğlan vâris, I. Garcia Sanchez ve Sancha isimli bir kız çocuğu doğdu.

Sancha daha sonra Castilla'lı kont Fernan Gonzalez ile evlendi. Navarralı Urraca ile II. Ramiro'nun evliliğinden doğan I. Sancho hem Asturia-Leon soyundan prens, hem naip kraliçe Toda'nın torunu, aynı zamanda da Pamplona kralı I. Garcia Sanchez'in ve Castilla kontu Fernan Gonzalez'in yeğeniydi.(2) Fernan Gonzalez, daha önce de anlatıldığı gibi, II. Ramiro'nun büyük oğlu III. Ordono'nun kayınpederi oluyordu. Görülüyor ki, akrabalık bağları ve ileride doğabilecek sonuçlar oldukça karışıktı. En büyük olduğu için III. Ordono başa geçmeliydi.

---

(1) İbn İzari. el-Beyanu'l-Muğrib, II, 233

(2) Evlilikler ve doğumlarla ilgili bkz.: Cirot, Index Onomastique et geographique de la Chronique Leonaise, 142; Floréz, Memorias de las Reynas Catholicas, Historia Genealogica de la Casa Real y de Castilla y de Leon, 1790; A. Cotarella, Historia Critica del Reinado de Alfonso III el Magna, 562

Nitekim babasının ölümüyle III. Ordono, Leon tahtına geçti. Ancak kardeşi I. Sancho'nun kendisini devirmek ve yerini almak amacıyla oluşturduğu bir ittifakla karşı karşıya kaldı. Bu ittifakda muhterîs bir kadın olan kraliçe Toda, III. Ordono'dan ne kadar nefret ediyorsa, yeğeni Sancho'yu o kadar seven kont Fernan Gonzalez de yer alıyordu. Ayrıca Fernan Gonzalez, kendisini oldukça küçük düşürücü şartlarla kızı Urraca'yı III. Ordono'ya vermişti. Ordono bu ittifakı dağıtmayı başardı. Ardından Galicia'da çıkan bir isyanı bastırmak zorunda kaldı.

Bu arada III. Abdurrahman da hiç zaman kaybetmiyor, her fırsatta Leon topraklarına akınlar düzenliyordu. Hristiyan-İspanyol krallıkların sınırlarının bütün hassas noktalarının hırpalanması için komutanları devamlı görevlendiriyordu. 340(951)'da ve takip eden yıl içinde Galicia sınırları ve Talavera'da başarılı sonuçlar alındı. 342 (953)'de özellikle Galicia topraklarına Ahmed b. Ya'la ve Galib gibi komutanlar başarılı seferler düzenlediler. Bu seferlerin bol ganimet alınarak başarılı bir şekilde tamamlanması, Kurtuba'da coşkun bir sevince neden oluyordu.

Rebiülevvel 344 (Temmuz 955)'de müslüman kuvvetleri Castilla kalesine saldırdı ve düşmana en az onbin kayıp verdirdi. III. Ordono 344(955)'de uğradığı yenilgiden sonra barış yapmak için Kurtuba'ya bir elçi göndermek zorunda kaldı. Halife ise kendisi için avantajlı olması şartıyla her türlü anlaşmaya razıydı.

Ertesi yıl çevresinde sözü geçen kişilerden Muhammed b. Hüseyin(1) ile beraber yahudi Hasdai'yi Leon'a gönderdi. Bu yahudi,(2) İshak b. Şaprut'un oğluydu ve 915'de Jean'da doğmuştu. Geniş bir kültüre sahipti. İbranice, Arapça, Latince, Yunanca ve Romen dillerini iyi biliyordu. Ebû Yusuf Hasdai, Kurtuba saray çevresinde tesirli ve nüfuzlu bir kişiydi. Mali işlerle ilgileniyor ve başkente gelen hristiyan elçilere tercümanlık yapıyordu.

Halifenin bu iki elçisi III. Ordono'dan bazı tavizler almayı başardılar. Bir çok kale ya müslümanlara bırakılıyor ya da surları yıkılıyordu. Leon talihine boyun eğmek zorunda kaldı. Anlaşma, idarede

(1) İbn Hazm, Cemheretu'l-Ensab, 209; İbn Ferec, Tarih, 1404; İbn Başkuval, Sıla, 1188; ed-Dabbi, Buğyetu'l-Multemis fi Tarihi'r-Ricali Ehli'l-Endülüs, 84

(2) Hasdai b. Şaprut ile ilgili olarak Qraetz'in eski kitabına bakınız: Les Fulfs d'Espagne, (Terc.: Stenne) 75 vd.; Munk, Mélanges de Philosophie Fulve et Arabe, 480; Philoxéne Luzzato, Notice sur Abaun Iusauf Hasdai İbn Schaprout, Paris, 1852; Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, I, 3-30

faal bir rolü olan kırk yaşlarındaki, halifenin oğlu, veliaht el-Hakem'in de rızası ile Halife tarafından Kurtuba'da onaylandı.

Öte yandan kont Fernan Gonzalez de istediği şekilde bir mütareke imzalamayı başardı. Artık, hristiyan tehlikesine son verebilmek için Navarra krallığını boyunduruk altına almak, şu veya bu şekildeki saldırgan davranışlarına son vermek gerekiyordu.

Fakat, ertesi yıl 345(956)'de III. Ordono Zamora'da öldü. Tahta geçen kardeşi I. Sancho, Kurtuba'da yapılan anlaşmanın şartlarına uymayı kabul etmedi. Ertesi yıl, 346(957)'da Ahmed b. Ya'la, Leon krallığına yeniden hücum ederek onları büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi, kralı sevmeyen Leon halkı nazarında onu daha da güç durumda bıraktı. Lakabından da anlaşılacağı gibi, *el-Graso veya el-Gordo* aşırı şişman olan yeni kral, ata dahi binemiyor ve şekilsizliği ile tanınıyordu.

Kont Fernan Gonzalez, onun amcası olmasına ve daha önceleri onu III. Ordono'ya karşı kurulan ittifakta desteklemesine rağmen, bu komik kralı tahttan indirmek isteyen devlet adamlarına yardımcı oldu. 347(958)'de I. Sancho tahttan indirildi ve yerine IV. Ordono geçirildi. el-Malo lakabıyla tanınan IV Ordono, keşiş IV. Alfonso'nun oğlu idi. III. Ordono'nun dul eşi ve Fernan Gonzalez'in kızı Urraca ile evlendi. Oğlu I. Garcia Sanchez'in, uzun zamandan beri yönetimi ele alacak yaşa gelmiş olmasına rağmen hâlâ naipliğini sürdüren yaşlı Toda, torunu tahttan indirilen Leon prensi I. Sancho'yu Pamplona'da karşıladı.

Herşeyden önce bir hastalık halini almış olan şişmanlığına bir çözüm bulmanın ve onu tekrar tahta çıkarmanın gerektiğini gayet iyi biliyordu. Ama ona sağlığını ve krallığını kazandırmak için gerekli kaynaklara da sahip değildi. Neden Kurtuba'dan yardım istemiyordu? Toda, halifeye elçiler gönderdi. Halife, devletine faydası dokunacağına inandığı her türlü görüşmeye açık bir insandı. Bu defa yahudî Hasdai'yi görüşmeleri yapmakla görevlendirdi.

İyi bir doktor olduğu kadar iyi bir diplomat da olan Hasdai, prensin hastalık halini alan şişmanlığına çözüm bulup, Kurtuba hükümeti lehine bazı tavizler de elde edebilirdi. Hatta bir istekte de bulunabilirdi: Buna göre, Kraliçe Toda, oğlu Garcia ve torunu Sancho'yu Halife'ye saygılarını sunmak üzere gösterişli bir törenle Kurtuba'ya gönderdi.

Hasdai görevini başarılı bir şekilde yerine getirdi. Sancho'nun şişmanlığından faydalanıp bunu koz olarak kullandı ve bazı şartlar ileri sürdü. Ondan, tahta çıkar çıkmaz on müstahkem mevkiyi müslümanlara bırakacağına dair söz aldı. Naip, Toda'yı Kurtuba'ya git-

mesi halinde pek çok şey kazanacağına ikna etmede de çok başarılı oldu. Ayrıca, Kurtuba'ya gelcikleri takdirde soylarına lâyık bir şekilde ağırlanacaklarına söz verdi.

Görüşme *Medinetü'z-Zehra*'da ihtişamlı bir şekilde yapıldı. Bu konudaki haberlerin dışında 962 yılında IV. Ordono'nun halife II. Hakem tarafından karşılanışına dair bazı bilgilere de kaynaklarda rastlanır.

Herşeye rağmen bu seyahat pek de boş geçmemişti. I. Sancho, gelecek yıl müslümanların yaz seferini Leon'daki kuzeni IV. Ordono'nun üzerine yapılmasını sağladı. Öte yandan Toda ve I. Garcia, Castilla'ya saldırarak Fernan Gonzales'i oyalayacaklardı. Tahttan indirilen kral, Kurtuba ordusunu takip edip 347 (959)'de Zamora'yı kuşattı ve ele geçirdi. Bir kaç hafta sonra da bir çok yeri tekrar zaptetmeyi başardı. IV. Ordono Asturias'a sığınmak zorunda kaldı. I. Sancho ise 960 yılının ikinci yarısında tahtına tekrar çıktı. Sözlerini tutan Navarralılar, Fernan Gonzales'e saldırarak aynı yıl onu Najera'nın batısındaki Ciruena'da hapsettiler. (1) Asturias'dan kovulan IV. Ordono ise Burgos'a sığınmak zorunda kalmıştı. Bir süre sonra 2 Ramazan 350 (16 Ekim 961)'de III. Abdurrahman vefat etti. Yerine oğlu II. Hakem tahta çıktı.

Daha önceki sayfalarda Emevî Devleti'nin en-Nâsır devrindeki İspanya Frank kontlukları ile münasebetleri üzerinde pek durulmamıştı. Arap tarihçileri bu konuda bir şey söylemiyorlar. Yalnız İbn Haldun, İbn Hayyan'a dayanarak bazı bilgiler vermektedir. Toskana markisi Gui, büyük bir ihtimalle 950'li yıllarda Kurtuba'ya bir elçi gönderince, bu elçi Endülüs başkentinde Barselona ve Tarragona prensinin temsilcisi Mugîre b. Sumer tarafından karşılandı. İster 914'den 954'e kadar kontluk yaptığı ileri sürülen onun oğlu Sunier, ister diğer oğulları II. Borrell ve Miron olsun burada önemli olan Barselona kontunun şahsiyetinin, III. Abdurrahman'a en erken zamanda kapılarını açmış olmasıdır.

Bizim için önemli olan ise eski İspanya'nın en önemli Frank Prensliklerinden birinin Kurtuba ile barış, iyi komşuluk ve dostluk anlaşması yapmak için teşebbüste bulunmasıdır.

Endülüs Emevî Devleti ile Frank devletleri arasındaki münasebetler, Pireneler'in ötesindeki devletler de dahil, bu devirde barışçı bir yol takip edilmiş olması muhtemeldir. Ancak X. yüzyılın sonunda Barse-

(1) Bkz. R. Menendez Pidal, **Origenes del Espanal**, 502; J. Pérez de Urbel, **Hist. de Condado de Castilla**, II, 569-570; Fernan Gonzalez'in iki oğlu Gonzalo ve Garcia her ikisi de Choronique de Neyera'ya göre yakalanırlar. (Aynı eser, 42)

lona, (1) el-Mansur ve oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'in seleflerinin tek hedefi haline geldi. İbn Haldun tarafından verilen bilgilere göre, Barselona kontunun elinde olduğu belirtilen Tarragona, en-Nâsır'ın döneminin son yıllarında tekrar müslümanların eline geçmiştir. Şehir katedralinin dehlizlerinden birinin duvarında bulunan 349 (960) tarihli bir belge, halifenin emri ve komutan Cafer'in idaresinde Tarragona'nın eski yönetim merkezindeki büyük caminin tamir çalışmalarından bahseder.(2)

III. Abdurrahman devrinin genel çizgilerine bir göz atarak, Arap tarihçilerinin ananevî tarih anlayışlarına bağlı kalarak, yönetimin başarılı yönleri abartıklarını ve müslüman askerlerinin yenilgilerini üstü kapalı geçerek; Halife'nin Hristiyan-İspanya'ya karşı elde ettiği başarılı sonuçları övgü dolu bir şekilde, zaman zaman da abarttıklarını görürüz. Emevî ordusunun techizatı ve X. yüzyıldaki ezici güçleri göz önüne alınacak olursa bu başarılı sonuçların övülmeye değer oldukları da düşünülebilir. Ancak dikkate değer bir ilhak söz konusu değildir, hatta Endülüs Emevî Devleti, menfaatleri gereği İspanya ve Portekiz'in kuzeyindeki hristiyan devletleri de ortadan kaldırmamıştır. Halbuki, Kurtuba'da yönetime hâkim olan böylesine güçlü bir hükümdarın hedefi bu olmalıydı.

Oldukça başarılı geçen hayatı boyunca III. Abdurrahman'ın böyle ideallere sahip olmadığı, hırsını bu yönde kullanmadığı göze çarpmaktadır. Her yaz, ordusunun sağladığı başarılarla yetinerek, Pireneler'de, hilâfetin gücünün üstünlüğünü ortaya koymuş ve onu küçümsememek gerektiğini hatırlatmıştır.

Abdurrahman, içteki birliği sağladıktan sonra, her yıl sınırlarındaki hristiyan krallıkların politik tutumlarını dikkatle takip etmeye başlamıştır. Genellikle de ilk hücum hareketini komşularına bırakmayıp iç karışıklıklar sebebiyle onların zayıfladıklarını gördüğü anlardan faydalanmasını bilmiştir. Böylece onların kendi isteklerine boyun eğmelerini kolaylıkla sağlamıştır. Yarım asra varan hükümdarlığı boyunca Asturia-Leon Kralları arasında kendisine uygun tek rakibi II. Ramiro olmuştur. Simancas'da müslümanları yenilgiye uğratanlar ister istemez Emevîlere boyun eğmek zorunda kaldılar. Bunlar arasında Castilla kontu Fernan Gonzales, yaşlı kraliçe Toda ve oğlu Garcia Sanchez, hatta Barselona prensliğinin Frank kontu da vardır. Bu yal-

(1) İbn Ferec, **Tarih**, 1156'da Muhammed b. Şuca adlı, Huescalı bir fakihten bahsederek, onun 913-914 yıllarında Barselona'da öldürüldüğünü yazar.

(2) Levi Provencal, **Inscriptions Arabes d'Espagne**, 85-86

nızca basit bir baş eğme değildir. Bazı maddi ve stratejik hükümleri ihtiva eden anlaşmalar da söz konusudur.

Müslüman ve hristiyan sınırındaki kalelerin yıkılması, geri verilmesi veya halifenin kasasına sürekli ödenen vergiler gibi... İberik yarımadasındaki bu hristiyan devletlerin vergi ödemeleri aslında III. Abdurrahman ile başlamış sayılmaz. Şartlar gerektirdiği için bir süre terkedilen bu gelenek, III. Abdurahman zamanında yeniden başlamıştır.

Hâkimiyetinin son yıllarında Leon, Burgos, Pamplona hanedanları ve belki de Barselona kontu Kurtuba'ya her yıl, miktarı tam olarak bilinmeyen ancak oldukça yüklü bir meblağ olduğu tahmin edilen barış tazminatı ödemek zorunda kalmışlardır. Şu veya bu sebeple bu ödeme zamanında yapılmazsa klasik mukabele yoluna gidilirdi.

Bu yol; cezalandırmak maksadıyla ödemeyi yapmayanlar üzerine bir ordu gönderilmesiydi. Bu geçici barış anlaşmaları genellikle ödeme yapmayı reddeden taraflarca bozulursa da II. Hakem tarafından daha sonra sarayın görevlilerince tekrar ele alınır. İspanya'da müslümanlar yenilmez unvanını alana kadar bu politika devam eder ve uzun bir süre hristiyanların olumsuz hareketlerini engeller.

Emevî Devleti'nin bu şüphe götürmez askerî üstünlüğü, hazinesinin zenginliği karşısında İspanya'daki hristiyan prenslikler pek silik kalırlar. Bu zengin devletin yankıları ve Endülüs İslâm Medeniyetinin parlaklığı X. yüzyılın ortalarında dağları aşar ve Batı Avrupa'dan Bizans İmparatorluğu'na kadar hissedilir. Bu dönemde Avrupa'lı elçilerin Endülüs'ün merkezine nasıl akın ettiklerini de daha sonra göreceğiz.

III. Abdurrahman, Suriyeli atalarının eski şerefini, İspanya'da tekrar yaşatmaya başlayan hanedanının gücünü artırmak ve Berberiler ile Fatımiler'in baskılarını engellemek amacını güden Emevî yayılma hareketlerini Fas ve bütün Kuzey Afrika ülkelerinde başlattıktan sonra Akdeniz'deki müslüman devletler arasındaki itibarı daha da arttı.

1 — Mağrib'deki Emevî ve Fatımî Devletlerinin İktidar Mücadelesi ve III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika (*) Politikası:

a) X. Yüzyılın Başında Berberiler ve Fatımiler'in Ortaya Çıkışı:

III. Abdurrahman devrinde Kuzey Afrika'da ülkenin ekonomik durumunu sarsan hareketlerden buraya kadar pek fazla bahsedilmedi. Bu meselenin üzerinde durmanın artık zamanı geldi. Ancak bu meseleler üzerinde durmadan ve Müslüman İspanya'nın bu meselelerden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmesini değerlendirmeden önce, ilerde Kurtuba yönetiminin de karşı geleceği, Fatımiler'in yeni bir devlet kurma ve gelişme hareketlerinin baş gösterdiği bu devirde Berberiler'in siyasî durumlarını görebilmek için geriye kısa bir dönüş yapmak yararlı olacaktır.

III. Abdurrahman'ın hilâfete gelişini takip eden ilk yıllardan itibaren, Endülüs Emevî Devleti ile Fatımî halifesi arasındaki mücadeleler ve onların en değerli komutanlarını orta ve batı Mağrib'te karşı karşıya getiren kanlı savaşlar, ortaçağın müslüman Endülüs'lü tarihçilerini çok meşgul etmiştir. Daha sonraki tarihlerde bazı müstesna vakalar dışında, hatta ileri görüşlü olan İbn Haldun'un dahi bu karmaşık dönemdeki münasebetler hakkında verdiği bilgiler insanı şaşırtır. Bu bilgiler karmaşık ve monotondur. Özellikle kronolojide bir çok çelişki dikkati çekmektedir.

IX. yüzyılın son yıllarında üç devlet Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını aralarında paylaşırlar: Doğudan batıya doğru İfrikiye ve doğu Mağrib'de Aglebîler, orta Mağrib'de Rüstemîler ve Fas'da da İdrisi-

(*) III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika'da uyguladığı politika hakkında Arap kaynakları ikinci derecede kalmaktadır. Ancak İbn İzarî'nin **el-Beyanu'l-Muğrib** adlı eserinin II. cildi bir müstesna teşkil eder. Bu konuda yararlanılan başlıca kaynaklar şunlardır: Bakri, **Description de l'Afrique Septentrionale** (Salone baskı ve tercümesinin, İndex'indeki İdrisî ve Salihilere ait bilgilere bakınız.); İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I (Bkz. Tercüme ve Index). İbn Abî Zar, **Rawd al-Kirtas** (İdrisilere ve hanedanlara ait bilgilere bakınız.); **Fragments Historiques Sur les Berbéres au Mayen Age** (Ortaçağ'da Berberiler hakkında Tarihî Kesitler); Levi Procencal Neşri, Rabat, 1934, s. 3-5. Özellikle de İbn Khaldun, **İbar (Hist. des Berberles-Berberiler Tarihi)** Slane'nin tercümesi. (Kurtuba Halifesinin Politikası) **Bulletin de l'Enseignement Public au Maruc**, 179, 1-11, **Histoire du Maroc**, I. 135-164; M. Canard, **l'İmpérialisme des Fatımides et sur Propagande**. VI, 62-169

ler hüküm sürüyorlardı. Bunlardan ilk ikisi, akınlar başlar başlamaz Fatımiler tarafından ortadan kaldırıldılar. Bu trajik yokoluşundan önce Aglebi Devleti zaten çöküş halindeydi. Resmi merkezleri Kayrevan'da olsun, hükümdarın oturduğu Rakkada'da olsun hükümdarlar zayıf düşmüş, kabilelerin veya saraydaki komploların sebep olduğu isyanların tesiriyle güçlerini kaybetmişlerdi. Batıya doğru ise iktidarları Constantin'i geçemiyordu. Daha batıda ise başkentleri Tahert olan Rüstemilerin onların hâkimiyetini kabul etmemesi neticesinde iyice zayıflamıştı.

Pek iyi bilmediğimiz şartlarda Rüstemiler bugünkü Cezayir'in kuzeyinden Hodna ve Zab yönünde uzanan step ülkelerini kontrol altında tutuyorlardı. Bu Harici imamların Zenata Berberi birliğinin göçebe taraftarları ile olan münasebetleri güven ve dostluk içinde yürüyor gibi görünüyordu. Fakat Tahert'deki bu küçük devletin dini yapısı sağlam temellere dayanmıyordu. Fatımilerin ilk saldırılarında yıkılıp gidecek, bu akınlara karşı koyamayacaktı.

Fas'da ise durum daha da karmaşık görünüyordu. İdrisilerin toprakları II. İdris'in oğulları arasında 213(828)'de paylaşıldığından beri parçalanmıştı. Bu tarihten IX. yüzyılın sonuna kadar İdrisilerin tarihi oldukça hareketli geçti. II. İdris'in büyük oğlu Muhammed, babasından kalan mirası kardeşlerinin lehine elden çıkarmıştı. Bir süre sonra kendisini devirmek isteyenlere karşı küçük kardeşlerini çağırmak zorunda kaldı. Yardımlarının karşılığı olarak da bastırdıkları isyanların çevresindeki toprakların hâkimiyetini verecekti. Muhammed'in iki oğlu, Ali ve I. Yahya birbirini takiben rahat, sakin bir saltanat sürdüler. I. Yahya'nın oğlu II. Yahya babasının aksine, özel hayatındaki sefahate düşkünlüğü yüzünden tahttan indirildi. Yerine, II. İdris'in torunu olan Ali b. Ömer, Fas'da tahta çıktı.

Bu şahıs, tarihçilere göre, İdrisilerin birliğini bir süre için de olsa yeniden sağlamayı başardı. Ancak, Endülüs asıllı, Sufri Harici inancını yaymak isteyen Abdürrezzak el-Fihri tarafından iktidarı zayıflatıldı. Fas'ın güneydoğusunda Buibial dağlık bölgesinde bir isyan başlatan Abdürrezzak, I. Hakem tarafından Kurtuba'dan kovulanların, II. İdris'in daveti üzerine yerleşmiş olduğu İdrisi merkezini ele geçirdi.

Fas'ın diğer kısmı, Kayrevanlılar mahallesi cesurca direndi. el-Mikdam ünvanı ile tanınan bir başka İdrisî, III. Yahya b. el-Kasım'ı yardıma çağırdı ve isyanı bastırdılar. III. Yahya, Haricilere karşı yürütülen savaşı devam ettirdi; kendi ailesinden tahta göz diken bir gurupla yaptığı savaşta, 292(905) yılında hayatını kaybetti. Tahta göz dikmiş olan IV. Yahya b. İdris b. Ömer tahta geçti. 16 yıl sonra da Fatımi orduları tarafından tahttan indirildi.

Akdeniz'in diğer tarafında, Kurtuba'da hüküm süren Emir Abdullah, Afrika'da olup bitenlerle ilgilenebilmek için topraklarındaki isyanlarla epeyce uğraşmak zorunda kaldı. Kendinden öncekilerin Rüstemiler, Midrariler ve Salihiler ile kurdukları dostluk bağlarını hangi ölçüde sürdürdüğü de bilinmemektedir.

Saltanatı süresince müslüman İspanya'nın Aglebiler ve İdrisiler'e karşı ihtiyatlı değilse bile açıkça pek de dost olmayan bir davranış içinde olduğu söylenebilir. Fakat Kurtuba emirinin ölümünden ve torunu III. Abdurrahman'ın tahta çıkmasından önce Berberiler, Fatımi hareketinin baskısı ile sarsılmışlardı. Bu sarsıntının yankıları İspanya'ya kadar ulaştığı gibi orada derin bir iz de bırakmıştır.

İsmaili(1) dâilerinden Ebû Abdullah eş-Şui Mekke'de, bugünkü Kutame kabilesinin ülkesindeki dağlılarla tanışmış, onların güvenini kazandıktan sonra, onlar arasında yaymaya çalıştığı inançlarını gizli taraftarlar toplamak üzere ülkelerine kadar gitmiştir. Oraya 893'de vararak İkcan adlı Berberî köyüne yerleşir. Bu bölge zor ulaşılan ücra bir yerdir ve Aglebiler burada henüz pek tanınmamaktadırlar. Burada kendini nakiplerine adar ve bu fedakârlığının meyvelerini bir süre sonra toplamaya başlar.

Batıda, müslümanlar arasında bu tip bir çok misyonere rastlamak mümkündür. Böyle bir misyoner, giriştiği davada başarılı olunca artık gerek kendisi gerekse çevresindeki ona güvenen ve inananlar için avantajlı olacak bazı teşebüslerde bulunmaya başlar. Kutame kabilesi arasına yerleştikten bir süre sonra Aglebiler ile açıkça mücadeleye başlar.

Tehlikeyi sezen Aglebiler, baş gösteren bu isyanı bastırmak üzere bir sefer düzenlerler. Bunlar boşuna sarfedilen çabalardır. 289(902)'da Ebû Abdullah, Constantin bölgesinde Mila kalesini ele geçirir. Aglebiler ondan kaleyi almak zorunda kaldılar. Ebû Abdullah onları yeniden aldatmayı ve Setif'in hâkimi olmayı başarmakta pek gecikmez.

Bu sırada İfrikiye'nin hükümdarı olan III. Ziyadetullah, Kutamelilerin Auses dağlık bölgesinin merkezine yönelen saldırılarını durdurmak için boşuna çalışacaktır. Birbiri arkasından Tobna, Belezma, Bagai, Tebessa ve İfrikiye'nin batı taraflarında yer alan eski Bizans gözcü kaleleri yeterli garnizonlardan mahrum olduklarından Kutame'nin eline geçti.

Bir süre sonra Constantin'i ele geçiren dâi Ebû Abdullah, Mart 909'da Aglebî müdafaasının en güçlü istihkamı olan Laribus'u da ele

(1) İsmailiye için bkz. W. İvanow, İsma'iliya maddesi, Suppl. de l'Enc. İsl. Ayrıca bkz. W. İvanow, İsma'ili Tradition Concerning the Sire of Fatimids; B. Levis, The Origius of İsmailism a Study of the Historial Backgraund of the Fatimid Caliphate.

geçirmeyi başardı. Böylece Kayrevan yolu açılır. Bir kaç gün sonra Ebû Abdullah ve kuvvetleri Rakkada'ya girerler, Kayrevan halkı da kazanan tarafa tabi olmak zorunda kalır.

Bütün bu parlak zaferlerine rağmen Ebû Abdullah eş-Şui, yanlızca kendi hesabına savaşmadığını, İsmaili imama zemin hazırladığını unutmuyordu. Aglebî devletine karşı kazandığı ilk zaferinden itibaren, imamı haberdar ediyordu. O da yaşadığı doğudan hareket ederek Mağrib'e doğru yola çıktı.

Bu imamın ismi Ubeydullah(1) olup, babası Muhammed el-Habib ölürken henüz teori halinde olan imamlığı ona bırakmıştı. Ubeydullah'ın Mısır, Libya ve İfrikiye üzerinden yaptığı maceralı yolculuğu, esrarlı olaylarla doludur. Kesin olan ise, dâisi ile buluşamamış olmasıdır. Sicilmasa'da Tâfilalt vahalarının merkezine doğru Berberî topraklarının öte tarafında sığınacak bir yer bulacaktır. Bu hareketi ona ve kişiliğine güvenen bölgenin hâkimi el-Yasa b. Meymun tarafından yıkıcı bir hareket olarak nitelendirilir. Rakkada ve Kayrevan'ı ele geçiren Ebû Abdullah eş-Şui'nin ilk işi, Ubeydullah'ı hapsedildiği yerden kurtarmak için harekete geçmek oldu.

Kayrevan'dan Tafilalt'a doğru takip ettiği yol onu, Rustemilerin başkenti Tahert'e götürür. Ebû Abdullah burayı kolayca zapteder ve küçük Harici hanedanına son verir. Sicilmasa hükümdarı onunla boy ölçüşmeye kalkışır ve ona kendi başkentinin surları önünde saldırır. Ancak yenilir ve kaçmak zorunda kalır. Hapisten kurtarılan Ubeydullah, halife ve mehdi ilan edilir.

Ebû Abdullah ile Rakkada'ya hareket eder ve oraya 909 yılının sonunda varır. Kayrevanlıların bağlılık, sadakat yeminleri ile kendisine bağlandıklarını görür. Sicilmasa'ya Kutame'den bir garnizon bırakır; bir kaç hafta sonra ise bu garnizon devletlerini yeniden canlandırmaya çalışan şehir sakinlerince kılıçtan geçirildi. Yeniden devletinin başına geçen Ubeydullah, enerjik bir hükümdar olduğunu gösterir.

Amansız sertliği ile Kutame ve diğerlerine kendini kabul ettirmeye çalışan Ubeydullah, bir süre sonra Ebû Abdullah'dan kuşkulanmaya başlar ve 911'de onu öldürterek ondan kolayca kurtulur. Ertesi

(1) J. Walker, Suppl. de l'Enc. Isl., 'Ubayd Allah Maddesi; Arap tarihçilerine göre İfrikiyye'nin Ebû Abdullah eş-Şii ve Kutame'ler tarafından ele geçirilişi hakkında detaylı bilgi için bakınız: M. Vondarhey'den, La Barberie Orientale Saus la Dynastie des Benâu'l-Arlab, 283-315. Kuzey Afrika'daki Fatımiler ile ilgili en iyi bilgi ise G. Marçais'in La Bérberie et l'Orient au Mayen Age, 131-156'da verilir. R. Brunschving, La Tunisie Dans le Haut Mayen Age, 11'de Fatımilerin bilmeden Sünni inanca yaptıkları hizmetten sözedilir.

yıl, eski Rüstemî imamlığının, başkaldıran Zenata göçebelerini yola getirmek ve Tahert'i yeniden kazanmak için orta Mağrib'e bir ordu gönderdi. Bu şehir yeniden Fatımî hâkimiyetine girdi ve toprakları Miknase kabilesinin başkanı Masala b. Habus'a teslim edildi.

Önceleri dinden sapmış olan ve yeni rejime bağlanan bu komutan, kısa idareciliği süresince batıdaki Berberî toprakları üzerindeki Mehdî'nin en iyi komutanı olacaktır. 912'de Emir Abdullah Kurtuba'da ölür ve Endülüs Emevî Devletinin kaderini, torunu III. Abdurrahman'a bıraktı.

b) *Ceuta'nın Zaptına Kadar III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika Politikası (912-931)*:

Bilindiği gibi Emir Abdullah, genç halefi Abdurrahman'a halledilmesi gereken pek çok problemli mesele bırakmıştı. Şöyle ki, bölgede zafer kazanmış olan Fatımîler, İfrikiye ve Mağrib'den Tahert'in ötelerine kadar uzanan geniş bölgede başdöndürücü bir itibara sahip olduktan sonra, batıya doğru ilerlemelerine devam edebilirlerdi.

Diğer taraftan, Fas ele geçirilirse problem daha da büyüyecek ve İspanya'yı içine alan bir savaşla en az Abbasîler kadar nefret ettikleri bir hanedanın temsilcisini tahtından indirmek hiç de zor olmayacaktı. Ayrıca, Endülüs Emevilerinin lehine olarak Doğu Bölgesi, Ubeydullah'ın gözünde önemli bir hedef olarak görünüyordu.

Bu yüzden Kayrevan'ın alınması, doğuya doğru önce Libya çölü, sonra Mısır istikametinde seyredecek olan seri bir zaferler zincirinin ilk halkasını teşkil ediyordu. 914'den itibaren Kuzey Afrika'nın hükümdarı, Nil vadisine doğru birinci sefere çıktı: Oğlu ve veliahtı Ebu'l-Kasım Muhammed, İskenderiye ve Feyyum'a kadar uzanan bir seri sefer düzenledi. Fakat Barka (Cyréncügue)'da bir isyan sebebiyle geri çekilip İfrikiye'ye dönmek zorunda kaldı.

Aynı dönemde Fatımî devleti çevresinde isyanlar görülüyordu. Zab'da bastırılmak zorunda kalman bir Kutame isyanı meydana gelmişti. Trablus, Ubeydullah'dan kurtulup istiklâline kavuşmayı denemişti. Sicilya ise meşruiyetçi ciddi isyanlara sahne olmuştu, hatta kılpayıyla Abbasî halifesi el-Muktedir'in hâkimiyetine girmekten kurtulmuştu. Bütün bu zorluklar ve Mısır'a karşı bu ilk teşebbüsünde uğradığı başarısızlık bu ana kadar oldukça kötü bir şekilde taltif ettiği dâisi Ebû Abdullah'ın kazandığı zaferlerle yetinen Ubeydullah'ı düşündürmeye başlamıştı.

Diğer taraftan aynı topraklarda Haricî propagandası sürüyor ve insanları etkileyip kışkırtmaya devam ediyordu. Fatımi hükümdarı

daha başka savaş teşebbüslerinde bulunmadan önce tehdit edilen gücünün en kuvvetli istihkamı olacak yeni bir başkente geçmenin gerektiğine karar verdi. el-Mehdiye'nin kuruluşu, saltanatının ilk yıllarında onu epeyce meşgul etmişti. Bu şehri, kara tarafından kolayca savunulabilmek için Sirte körfezinde bir burun üzerine kurmuştu. Aynı zamanda Aglebî'lerden ele geçirdiği donanma için geniş bir tersane yaptırmıştı. Bütün gücünü kullanarak kuvvet kazanmaya çalışıyordu.(1)

İspanya'da III. Abdurrahman devleti için Fatımi donanmasının teşkil ettiği tehlikeyi sezmekte gecikmedi. İbn Haldun'un verdiği bilgilere göre, 914'den itibaren donanmasını teftiş için Algeciras'a gitti, yeni gemilerin suya indirilmesi için emirler verdi. Amacı, Güney Endülüs kıyılarının sürekli gözetimini sağlamaktı. Hükümdarın isteği, İspanya ile Fatımilerin hâkimiyetindeki Afrika arasındaki bütün deniz münasebetlerini kesmek, İspanya ve Portekiz'deki en büyük rakibi olan İbn Hafsun'un Mağrib limanlarından takviye, araç gereç ve yiyecek yardımı almasını engellemekti.

İbn Hafsun, Ubeydullah'ın beyannamesini öğrenir öğrenmez ona bir itaat mesajı göndermede ve bundan böyle onun himayesinde, kendi hükmü altındaki Endülüs topraklarında camilerde adına hutbe okutturacağını bildirmede acele etti. Bu dönemden sonra, Endülüs Emevîleri ve Fatımiler birbirlerine karşı açıkça düşmanlıklarını göstermeksizin soğuk savaş diyebileceğimiz bir safhaya geldiler. Fakat birbirlerine karşı saldırıya geçme fırsatını bulamadılar.

İfrikiye'de olduğu gibi İspanya'da da birbirlerinin politik durumlarını, barış konusundaki gelişmeler gibi meselelerde bilgi sahibi olmak için geniş bir alana yayılmış casuslardan faydalandılar. Kuzey Afrika'da Endülüs asıllı, hâlâ memleketleriyle münasebetlerini kesmemiş ve Kurtuba hükümetine gerekli bilgileri ulaştıran maceraperestler vardı.

Öte yandan İspanya'da gizlice çalışmalarına rağmen inançlarına oldukça büyük sayıda taraftar toplayan Fatımiler, geniş bir propagandaya girişiyor, III. Abdurrahman'ın aile çevresine kadar uzanmaya çalışıyorlardı. Fatımî hareketlerine en ufak bir ilgi gösterene karşı sert davranılıyordu. Kayrevan Şiî Fatımilerin eline geçtiği zaman Kurtuba, sahip olduğu mevkî sebebiyle sünnî ve özellikle Mâliki müslümanların kalesi durumunda idi.

304(917)'de Mehdi Ubeydullah, topraklarının batısına doğru bir harekâta girişmenin zamanının geldiğine karar verdi. Onun adına Ta-

(1) İslâm Ansiklopedisi, el-Mehdiye Maddesi

hert bölgesini yöneten, Miknase kabilesinden Masala b. Habus'dan Nakur devletinde Said b. Salih'in üzerine yürümesini istedi.

Fas İdrisilerinin çıkardıkları bütün kargaşalara rağmen, küçük devletini korumayı başaran bu adam, daha önce, kendilerine boyun eğmesini isteyen Fatımîlerin tehditkâr mektubuna sert bir cevap vermişti. Tahert'den ayrılan Masala, Salih'in kuvvetlerini yenerek Salih'i de öldürdü. Masala, 26 Haziran 917'de Nakur'a girip, şehri yağmalayarak kadın ve çocukları esir aldı. Beyliğini topraklarında bir kaç ay kaldıktan sonra, Nakur'da vali olarak Kutame kabilesinden Zalul'u bırakıp geri döndü. Salih'in üç oğlu ise, İspanya'ya kaçmayı başardılar. Malaga ve Peşina'ya sığındılar.

III. Abdurrahman onlara, Kurtuba'da yaşayabileceklerini söyleyerek iyi karşıladı. Nakur'un valisi Zalul'un durumunun pek sağlam olmadığını öğrenince de oraya dönmekte acele ettiler. İlk gelen, *el-Yetîm* ünvanıyla da tanınan Salih b. Said b. Salih, Zalul'u fazla zorlanmadan yendi ve Zalul öldürüldü. Baba mirasını geri alan Salih b. Said b. Salih, hemen durumu III. Abdurrahman'a bildirdi.

Abdurrahman bu habere sanki kendisinin kazandığı bir zafermişçesine sevindi, üç Salihî veliahdına değerli hediyeler gönderdi ve bütün Müslüman-İspanya'ya onların zaferini ilân etti. Öte yandan Salih de, yeniden ele geçirdiği topraklarda Emevî hükümdarına olan sadakat ve bağlılığını teyid etti.

Tahta geçişinden beş yıl sonra III. Abdurrahman, açıkça Afrika'nın işlerine karışmaya başladı. Beklenenin aksine, Fatımîlerin batı Mağrib'teki yenilgilerine de bir tepki göstermedi. Ubeydullah, dikkatini yeniden Mısır'a çevirdi. Fas, üç yıl boyunca Şiî akınlarından uzak yaşadı. Ancak 922'de, Masala b. Habus, 905 yılından bu yana Fas'da hüküm süren IV. Yahya'ya saldırma emrini aldı.

Kendi şehri içinde kuşatılan ve kendi toprakları içinde yenilgiye uğrayan IV. Yahya, Fatımî komutanına sığınmak zorunda kaldı. Fatımî komutanı başkentin idaresini IV. Yahya'ya bıraktı. Ancak ertesi yıl tekrar geri gelerek ondan bütün haklarını zorla aldıktan sonra, diğer İdrisîler gibi onu da Rif'e ve Basra bölgesine sığınmaya zorladı. Sicilmasa'ya saldırıp, bir baskın sonucu şehri ele geçirdi. Böylece Ubeydullah'a Fas'a yaptığı iki seferin sonuçları hakkında bilgi vermek istiyordu.

Tahert'e geri dönmeden önce Fas'a karşı 922'de yaptığı seferin sonunda Masala b. Habus, İdrisîlerden aldığı bölgelerin idaresini akrabası, Miknaseli emir Mûsa b. Ebi'l-Afiye'ye bıraktı. Bu zat, Fas krallığı içinde Taza çevresine yayılan Tsûl topraklarından Acarsil'e kadar uzanan oldukça geniş bölgelerin idaresinden sorumluydu. Onun uzun

yıllar batı Mağrib'te, önce Fatımîler daha sonra da Endülüs Emevîleri hesabına çalıştığını göreceğiz.

III. Abdurrahman, Nakur'da kendisine bağlı bir Salihî bulunmasından itibaren, Kuzey Afrika'daki olayları büyük bir dikkatle takip ediyor ve İdrisîlere körü körüne bağlı olmayan taraftarlar arıyordu. Bu andan itibaren aracılar, Berberî Zenata kabilesinin iki güçlü kolunu oluşturan Benû İfran ve Magrava konfederasyonunun üzerinde duruyorlardı.

Göçebe hayatı yaşayan Magravalılar Mağrib'te Şelif vadisinden Tlemsana kadar uzanan bölgelerde yaşıyorlardı. Kökü, VIII. yüzyıla kadar uzanan ticarî münasebetler, onları Emevî hanedanına bağlıyordu. Bizi ilgilendiren devirde başkanları, Muhammed b. Hazar idi. Ubeydullah, 924'de sadık komutanı Masala b. Habus'u, onları yenmek ve hâkimiyeti altına almakla görevlendirdi. Bu savaşta Masala hayatını kaybetit, Magravalılar bu savaştan kazançlı çıktılar. Masala'nın ölümünden sonra, kardeşi Yasal, Tahert'te idareyi ele aldı.

Ne yazık ki; ertesi yıl, Fatımîler için hiç de parlak bir yıl olmadı. Asıl adı el-Hasan b. Muhammed b. el-Kâsım olan, cesur İdrisî vellahtı el-Haccam, büyükbabası II. İdris'in başkentini yeniden ele geçirmeye karar verdi. Fatımî valisi Reyhan'ı bertaraf ederek, onun üzerine yürüyen Mûsa b. Ebi'l-Afiye'yi bekledi. Fas ile Taza arasında *Vadi'l-Matahin*'de kanlı bir savaş cereyan etti ve Mûsa, İdrisîler tarafından mağlup edildi.

Diğer taraftan Muhammed b. Hazar, Tahert'de bulunduğu sırada üzerine gelen Fatımî kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bu olaylar karşısında III. Abdurahman, nihayet Kuzey Afrika kıyılarında resmî hâkimiyet kurma zamanının geldiğine karar verdi. Bu fırsatı değerlendirmek için 927'de Melilla'yı zaptettirdi. Rıf kıyılarının doğusunda yer alan bir deniz üssü kurdurdu. Bu Endülüs-Emevî Devletinin, Fas üzerindeki emellerinin gerçekleştirilmesi için ilk adımdı.(1)

Bundan sonra olaylar birbirini takibetti. Fas'ın İdrisîler tarafından yeniden canlandırılması kısa ömürlü oldu. Adamlarından birinin ihaneti üzerine el-Haccam, yakalanıp Mûsa b. Ebi'l-Afiye'ye teslim edildi ve 315(927-928)'de öldürüldü. Kardeşleri ve diğer aile fertleri Kuzey Fas'taki kabileler arasında, özellikle Gumara kabilesinde sığınacak yer aramak zorunda kaldılar. Belli başlı iki guruba ayrıldılar: Bunlardan birincisi, batıda Basra çevresinde oturan Benû Muhammed gurubu idi. Onlar bu bölgede, tabiî istihkâma elverişli dağlar üzerinde

(1) Melilla'nın istilâsı, Bakrî tarafından Description de l'Afrique Septentrionale 89'da ele alınmıştır. Ayrıca Melilla hakkında bkz. G.S. Colin, Melilla Mad., İslâm Ansiklopedisi

bir tepeye yerleşip, bu tepeyi tahkim ettiler. *Haceru'n-Nasr* adıyla tanınan bu istihkam, bugün Sumata'nın küçük dağ kabilesinin topraklarında, *el-Kasru'l-Kebir* (Alcazaraquivir) şehrinin kuzeydoğusunda yer almaktadır.

Diğer Benû Ömer gurubu ise, Gumaraların çevresine Tigisas'dan Ceuta ve Tanca'ya kadar uzanan bölgeye yerleşmişti. Sığındıkları her yerde, Mûsa b. Ebi'l-Afiye, İdrisileri takip ediyordu. Eğer, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in soyundan gelen bu aile mensuplarını rahat bırakması için Kuzey Fas'daki Berberî kabileleri araya girmemiş olsalardı, şüphesiz hepsinin kökünü kazıyabilirdi. Bunların zararsız hâle gelmesinden sonra, III. Abdurrahman Emevî hanedanının Hz. Ali soyundan gelenlere olan peşin hükümlerine rağmen, onlara karşı pek sert davranmamış, orta Mağrib'teki Zenata kabilesinin reisi Muhammed b. Hazar'ın desteğini sağlamak için gayret sarfetmiştir.

İbn Haldun'un verdiği bilgilere göre,(1) bu gaye ile 316(928-929) yılında Muhammed b. Abdullah b. Ebî İsa'yı onların yanına özel bir görevle görüşmek üzere gönderdi. Kurtuba hükümdarının bu hareketine cevap olarak, Mûsa b. Ebi'l-Afiye, Nakur'daki Vasalı üzerine saldırdı, bu zat Salihîlerden el-Müeyyed idi. Başşehrini ele geçirip, tahrip etti. Oran ve Fas'ın kuzeyinde barışı sağlamak için bir kaç ay gayret etti. Bu iş Ceuta'nın İspanya'dan gelen Emevî ordusu tarafından işgaline kadar böylece devam etti.(2)

Calsena şehrinden gelen Endülüslülerin yaşadığı bu şehir, bu tarihte bir Berberî hanedanı olan Benû İsam kabilesinin elinde idi. Burada hüküm süren er-Rida, İdrisîlerle gayet iyi komşuluk münasebetleri içinde yaşıyor, hatta onların politik faaliyetlerini dahi kabul ediyordu. 2 Rebiülevvel 319(25 Mart 931)'da bir Emevî donanması, Ferec b. Veyr'in komutasında Ceuta önüne geldi ve şehri kolayca ele geçirebilecek güçlü bir birliği karaya çıkarttı. Daha sonra burada da iki yıl önce *halife* ve *en-Nâsır Lidinillah* ünvanlarını alan III. Abdurrahman'ın hâkimiyeti kabul edildi.

---

(1) İbn Haldun, **Hist. des Berb.**, II, 36; Hoşanî, **Kudat Kurtuba**, 203-206; Nubahî, **Markaba**, 59-61

(2) Bekri, **Description de l'Afr. Sept.**, 104. Ceuta'nın Emevî Valilerinin listesi (931'den itibaren) İbn İzarî'nin **el-Beyanu'l-Muğrib**'inde yeralır. (Bkz. I, 211-212) Ferec b. Ufeyr'den sonra Ahmed b. Abdüssamed el-Girnatî, daha sonra Muhammed b. Hizbullah başa geçer (935). Muhammed b. Hizbullah'ın yerini 937-938'den sonra Muhammed b. Mesleme alır ve bu durum 941-942'ye kadar devam eder. Onu İbn Mukatil takibeder ve İdrisîler tarafından hapsedilir (944). Bir yıl sonra Ceuta kadısı Muhammed b. Ebî İsa'nın müdahelesiyle serbest bırakılır. Yine aynı kaynaklara göre en-Nâsır adını taşıyan diğer idareciler, Ceuta'yı (957 yılına kadar) idare ederler.

Ceuta'nın alınışı, Emeviler için önemli bir olaydı. Böylece onlar Fas tarafında, Endülüs askeri limanı Algeciras'ın bir kaç mil ötesinde, Melila'dan daha iyi ve sağlam yerde bir destek noktasına sahip oluyorlardı. Bu noktadan Ceuta'nın politik hareketlerini kontrol etmek ve eğer Mûsa b. Ebi'l-Afiye düşüncesizce bir harekete girişecek olursa müdahale etmek kolaylaşıyordu.(1) Acaba Mûsa b. Ebi'l-Afiye, yeni durumun beraberinde getirdiği zorlukların farkında mıydı? Ya da Kurtuba halifesinin görevli olarak gönderdiği adamlarının varlığını hissetmiş miydi?

III. Abdurrahman tarafından Ceuta'nın zaptedildiği yıl, Batı Mağrib'de temsilcisi olduğu Fatımi otoritesini reddedip, Müslüman-İspanyanın hâkimiyetini kabul etti. III. Abdurrahman'ın ihtiyatlı politikası, gizli görüşmeleri ve uygun müdahaleleri meyvelerini vermişti. Kuzey Fas'ın büyük bir kısmı, Mağrib'in geniş bölgeleri, Muhammed b. Hazar ve Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin birbirini takip eden birleşmelerinden yararlanarak bir çeşit Emevi himayesi altına giriyordu.

2 — III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika Politikası (931-961) :

Emevî himayesi X. yüzyılın sonuna kadar devam etti ve aradaki zaman içinde bazı değişmeler oldu. Ceuta'nın alınışı ve Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin bağlılığını ilan etmesinden sonra, III. Abdurrahman'ın batı Berberî topraklarında meydana gelen olaylar karşısındaki tavrı, açıkça ortaya çıktı. Buna göre mümkün olduğu kadar az kuvvetle bu bölgelere müdahale edecek, ancak Zenatalılara destek sağlayacaktır. Bu destekle onlara yardımcı olacak, Fatımi düşmanlığını sürdürüp, Afrika'yı sürekli bu çatışmalarla meşgul ederek kendi topraklarını korumayı ve doğrudan kendisine yönelik bir saldırıyı engellemeyi ön plâna alacaktır. Kurtuba saray çevresi ile Mağrib'de İfranî veya İdrisî beylikler arasındaki elçi ve dostluk mesajları birbirini takib edecektir.

Hatta Endülüs, halifeye daha iyi hizmet edebilmek için Berberî topraklarının doğusunda Ebû Yezid tarafından başlatılan isyan, Fatımîleri uzun süre zor durumda bırakarak en sonunda alaşağı edecektir. Ceuta'nın zaptının III. Abdurrahman için gerçek bir zafer ve Fas'ın ilhakının başlangıcını teşkil edebilmesi, III. Abdurrahman'ın, kendisini topraklarında daha rahat hissetmesini sağlamıştır.

Fas'ın kuzey bölgelerinin işgal edilişi, Kurtuba hükümdarının en güçlü hristiyan rakiplerinden, II. Ramiro'nun tahta çıkışının bir kaç

(1) Bakrî, Desc. de L'Afr. Sept., 103

ay öncesine rastlar. Kuzeybatı sınırlarının bu kadar cesur, atılgan ve savaşçı bir düşmanın tehdidi altında bulunması, halifeyi Mağrib topraklarına güçlü bir müdahalede bulunma konusunda ihtiyatlı davranmaya zorlamıştır.

931'den itibaren, Berberî topraklarında Emevilerce desteklenen veya ortaya çıkarılan olayların Fatımî hareketine karşı reaksiyonu küçümsenemez. Bu olayları anahatları ile bilmek, oldukça karmaşık olan bu meseleleri anlamamız ve tabiri caizse ipin ucunu kaçırmamamız bakımından büyük önem taşır.

Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin Kurtuba'ya bağlılığını bildirdiği tarihlerde, *Ebu'l-Ayş* lakabıyla tanınan ve Benû Muhammed kabilesinin bir kolunun İdrisî reisi olan el-Hasan b. İsa ile münasebetleri olmuş ve el-Hasan b. İsa onun emrine girmiştir. Beklenmedik bazı olaylar neticesinde Mûsa b. Ebi'l-Afiye Tafna'nın karşısında bulunan küçük Arşgula, bugünkü Raşgun adasına yerleşmeyi başarmıştı. Mûsa, onu oradan çıkarmak için Emevîlerin yardımını istedi. Peşina ve Güney Endülüs kıyılarında yer alan üsslerdeki denizciler, onbeş savaş gemisi hazırlayıp, bir çıkarma yapma plânıyla yola çıktılar.

Emevi donanması, Arşgul'da demirleyip başarılı bir çıkarmayı gerçekleştirdikten sonra, bu toprakları muhasara edip, halkın teslim olmasını istediler. Endülüs gemileri, Almeria'ya 932 sonbaharında dönmek zorunda idiler, ancak bu ümitleri suya düştü. Bu küçük adaya asker bırakıp, zapt edemeden geriye döndüler. Mağrib'in eski valisinin ayrıldığını haber alan Mehdi Ubeydullah, bu durumda daha fazla sessiz kalamazdı.

933'de Tahert'e yeni bir vali gönderdi. Bu vali, Masala b. Habus'un yeğeni Hamid b. Yasal idi. Ondan Mûsa b. Ebi'l-Afiye'ye saldırmasını istedi. Her iki tarafın kuvvetleri, Taza'nın biraz doğusunda kalan Masun Ovasında karşılaştılar. Burada Miknaseli reis yenildi, Tsûl'ların ülkesindeki topraklarına doğru kaçarak Fas şehrindeki hâkimiyetini Fatımî komutana bıraktı. Hamid b. Yasal, bu zaferden sonra İfrikiye'ye hareket etmede acelecilik gafletine düştü. Orada, yerini çok acele terkettiğini ileri sürerek onu tutukladılar. Bu olay, Mehdi Ubeydullah'ın öldüğü 4 Mart 934'den biraz önce gerçekleşti.

Mehdi'nin yerine, *el-Kâim Biemrillah* ünvanı ile oğlu Ebu'l-Kasım Muhammed geçti. Ubeydullah'ın ölüm haberi, Mûsa b. Ebi'l-Afiye'yi yeniden cesaretlendirdi. Ahmed el-Cuzamî'nin yardımı ile, 935'de Fas'ı geri almayı başardı. Ancak bu durum bir kaç ay sürdü. el-Kâim, Maysur komutasındaki bir orduyu Mağrib'e gönderdi. Maysur, Kuzey Fas'ın merkezi üzerine yürüdü ve burayı kuşattı. Bu arada Mûsa da Taza dağlık bölgesinde bulunan Lukaî kalesine sığındı. Bir başka komutan

olan Sandal da Fatımi hükümdarmca, Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin bir kaç yıl önce bir baskın sonucu ele geçirdiği ve Mehdi'nin emriyle yakıp yıktığı Nakur'u zaptetmek üzere sürekli sıkıştırılıyordu.

Nakur, yeniden inşa edildikten sonra Salihi ailesinden Ebû Eyyub İsmail b. Abdülmelik tarafından yönetiliyordu. Bir hafta süren çarpışmalardan sonra Sandal, 935 Eylül'ünde Nakur'u ele geçirdi. Salihi ailesinden olan valiyi öldürerek yerine Kutame kabilesinden birini vali tayin etti. Sandal, aynı günlerde Fas'ı kuşatmakla meşgul olan Maysur ile birleşmek üzere oradan ayrıldı. Nakur halkı Fatımi hâkimiyeti altına girmek istemediğinden, Sandal ayrılır ayrılmaz isyan ederek valinin başını kesip III. Abdurahman'a gönderdiler. Daha sonra İbn Rumi adıyla tanınan ve Salihi kabilesinden olan Mûsa'yı başa geçirdiler. Kurtuba hâkimiyeti altındaki bu küçük hanedan, XI. yüzyılın başına kadar Nakur'da varlığını sürdürdü.

Maysur ve Sandal'ın Fas'ı kuşatmaları, başarılı bir netice vermeden, uzun zaman devam etti. Fatımi komutanlar, sonunda halkla anlaşmayı kabul ettiler. Halk, el-Kâim'in hâkimiyetini kabul ederek adına hutbe okutacaklarına söz verdiler. Bunun üzerine kuşatma kaldırılarak Maysur, Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin üzerine hareket etti. Fatımiler ve İdrisiler tarafından kovulan Mûsa, yukarı Moluya steplerine sığındı. Yardımlarına karşılık İdrisiler, Miknaseli komutanın eski topraklarının imtiyazını ele geçirdiler. Bundan sonra Maysur İfrikiyye'ye döndü. el-Kâim'in bu parlak zaferi, Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin siyasi hayatının sonu oldu, bir kaç yıl sonra da vefat etti.

Fatımiler, Mısır'a karşı bir sefer düzenledikleri gibi, Sicilya'da başgösteren uzun ve şiddetli bir isyanı da bastırdılar. Aynı zamanda Orta Mağrib'deki Zenata kabilesine karşı koymak amacıyla Güney Cezayir'in Titteri bölgesinde el-Aşir(1) şehrinde kurulan yerleşik Sinhace Berberi konfederasyonundan Zîri b. Manad et-Talkati'den faydalanmaya başladılar. el-Kâim'in Sinhace'lilere sağladığı avantajlar, onun ezeli düşmanı ve uzun süreden beri Kurtuba'ya bağlı Zenata Kabilesinin reisi Muhammed b. Hazar'ı kızdırmaktan başka bir şeye yaramadı. Endülüs halifesi, bu kızgınlıktan karlı çıkmak için her şeye sahipti. Öte yandan Mehdi, 933'de Mağrib'den döndüğünde hapse attırdığı Miknaseli Hamid b. Yasal, 939'da hapisten kaçmayı başardı. III. Abdurrahman'a hizmet etmek üzere İspanya'ya geçti. Halife tarafından taltif edilen Hamid b. Yasal, Mağrib'e gönderildi.

(1) Aşir ve bu şehrin tarihi ile ilgili olarak bkz. İslâm Ansiklopedisi, Aşir Maddesi. Ayrıca bkz. G. Marçais, «Recherches d'Archeologie Musulmane Achir» -Reuve Africaine, 21-40; G. Marçais, Manuel d'Art Musulman, I, 101-112

Bu tarihten itibaren, doğu Berberî topraklarında Ebû Yezid Mahlad b. Kaydad tarafından başlatılan isyan, Fatımiler için gittikçe endişe verici bir hâl almaya başladı.(1) Ebû Yezid durmak bilmeyen bir propaganda sonucu Harici mezhebinden olduğunu söyleyerek bu mezhebin Berberiler arasında uyandırdığı ilgiden faydalanıp Fatımilerin kurduğu rejimden memnun olmayan birçok kimseyi, kendi bayrağı altında toplamayı başardı. Ebû Yezîd, el-Kaim'in kendi üzerine yolladığı kuvvetlerle birbiri ardına yenilgiye uğratarak kendi gücünü kabul ettirdi. Bir kaç ay içinde Beja, Tunus, Rakkada, Kayrevan ve Sus topraklarını kendi topraklarına katarak 945'de el-Mehdiye'yi kuşattı. Ancak Fatımî kuvvetlerin güçlü istihkamlarına karşı yaptığı saldırılar bir fayda sağlamadı. el-Kâim, hâkimiyeti altındaki, Sinhace'li Ziri b. Manad'ın gönderdiği yardımlar sayesinde Ebû Yezid'in kuvvetlerine karşı dayanabildi. Böylece el-Mehdiye kuşatmasını kaldırdı. Bu yenilgi onun siyasî itibarını hayli zedeleyerek gerilemesinin başlangıcı oldu. Yavaş yavaş, zaptettiği İfrikiyye şehirlerinin hâkimiyetinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bu arada el-Kâim 334(946)'de öldü. Yerine geçen III. Fatımî halifesi, el-Mansur lakabıyla meşhur olan Ebû Tahir İsmail, büyük bir enerjiyle isyancılara karşı savaşa devam etti. Nihayet 336(947) yılının yazında başarılı neticeler almaya başladı.

III. Abdurrahman, büyük bir dikkatle bu uzun ve ciddi çarpışmaları takibediyordu. Harici isyanının başarılarını, zaferlerini hararetle destekliyordu. Diğer taraftan Ebû Yezid, Müslüman- İspanya hükümdarının kendi savunduğu davaya sağlayacağı desteği de hesaplıyordu. Bu himayeyi sağlama hususunda fazla zorluk çekmedi. 945'de meşhur muhaddis Ebu'l-Arab'ın oğlu Temim et-Temimî'nin başkanlığında, Kayrevanlılardan oluşan bir elçi heyetini, III. Abdurrahman'a gönderdi. Bu elçileri büyük bir ilgiyle karşılayan III. Abdurrahman onları hediyelere boğdu. Ebû Yezid, mektubunda Kurtuba halifesine onun himayesini istediğini ve onun imamlığını kabul ettiğini bildiriyordu. (2) Yenilgilerine rağmen ertesi yıl, yeniden harekete geçti: Bu defa oğlu Eyyub'u kendisini temsil etmekle görevlendirdi. Bu konuda İbn İzarî'nin verdiği bilgilere göre; en-Nâsır, Eyyub'u samimiyetle kabul etti ve ikamet etmesi için emrine *er-Rusafe* sarayını verdi. Fakat iş gizli bazı pazarlıklara gelince, en-Nâsır sessizliğini muhafaza ederek taviz vermedi. Nihayet Eyyub, İfrikiyye'ye babasının hazinesini zenginleştirecek miktarda yüklü bir yardım alarak döndü.(3)

(1) Ebû Yezid hakkında bkz. R. Basset, Ebû Yezid Mad., İslâm Ansiklopedisi. Ayrıca verilen bibliyografya ve özellikle de G. Marçais, La Berberie et l'Orientale, 147-153 sayfalarına bakınız.

(2) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 228 vd.

(3) İbn İzarî, Aynı eser, II, 230; İbn Haldun, Histoire des Berbères, II, 19

Ebû Yezid, Berberî topraklarının doğusunda Fatımî iktidarını sarsıp tehlikeye sokarken, Batı Mağrib'de Emevî halifesinin casusları kol geziyordu. Fakat bu dönemde Fas'da meydana gelen olaylar, günümüze kadar geldikleri şekilleriyle oldukça karmaşık görünmektedirler. Kronolojinin doğruluğunu tartışmaya açık tutarak, İbn Haldun'un tarihini esas almakla yetinebilir miyiz? Reblülevvel 333(Kasım 944)'de III. Abdurrahman, veziri Kasım b. Muhammed b. Tumlus'u, Benû Muhammed'in İdrisî kolundan olanlara karşı bir sefer düzenlemesi için Ceuta'ya gönderdi.

Nihayet Kasım b. Muhammed, Mûsa b. Ebi'l-Afiye'nin 935'deki yenilgisinden sonra, Fatımîlerden Miknase reisinin eski vergisini almayı başarır. Bu reisin Madyan ve el-Buri adındaki oğullarının, Kurtuba halifesiyle münasebetleri son derece iyiydi. Mağrib'deki Zenata beylerine gelince, Muhammed b. Hazar ve oğlu el-Hayr, Kurtuba'ya bağlılıklarını sürdürdüler. İbn Tumulus'un sefer hazırlıklarından haberdar olan Benû Muhammed'in büyük bir kısmı, korkup Endülüs hükümdarının hâkimiyeti altına girdiler.

İdrisî ailesine mensup bir çok kişi, en-Nâsır'ın himayesini kabul ettiler. Bu kişiler gayet iyi karşılanıp, hediyeler verilerek ağırlandılar. Yanlızca Benû Muhammed'in en güçlü komutanlarından ve Hacer en-Nâsır kalesinin beyi, Gannun ismiyle meşhur el-Kasım b. Muhammed bu karara karşı çıktı. Fakat 337(948-949) yılında vefat etti. Oğlu Ahmed el-Fazıl ise babasının aksine, Emevî hâkimiyetine girmede acele etti.

Bu tarihten itibaren Kurtuba, III. Abdurrahman'a tabi olduklarını ve bazı haklarını yeniden elde etmek için onun yardım ve desteğini isteyen Mağribli beylerle dolup taşmaya başladı. İdrisîler, taraftarlarıyla Zenata ve Miknaseliler, halife tarafından karşılanmak üzere sık sık Medinetu'z-Zehra'ya gidiyorlardı. Hatta 337(948)'de Cezayir hâkimi Hamza b. İbrahim ile İbn Ebi'l-Afiye'nin iki oğlu, Emevîlerin başkentine geldiler. Cezayir'den Sicilmasaya ve Atlantik Okyanusu'na kadar her taraf Endülüs Emevî hâkimiyetini tanıdı. Buna rağmen, zaman zaman durumdan memnun olmayanların başkaldırdığı da oluyordu.

Macera arayan İdrisîler, bazı komplolar hazırlayıp isyana kalkıştılar. Halife bu durum karşısında onların isyanını bastırmak için, 338 (949-950) yılında kendisine tabi hükümetlerden yardım istemek zorunda kaldı. Hatta bu durumdan faydalanıp, Fas'ın kuzeyinde yeni bir deniz üssü kurma yoluna gitti. Askerleri 951'de Tanca'ya girip, bu şehri de ele geçirdiler.

338(949-950)'e kadar Müslüman - İspanya, Batı Berberilerinin siyasî hayatına, doğrudan doğruya müdahalede bulunmamıştı. Ancak

dikkat edilmesi gereken bir nokta ise, Kurtuba tarafından görevlendirilen Endülüslü Müslümanlarca idare edilen kıyıdaki iki bölge dışında, bu ülkenin toprakları yavaş yavaş Emevî Devletinin kontrolünden çıkıyordu. III. Abdurrahman'ın deniz aşırı ülkelerdeki hâkimiyeti altında bulunan topraklarla, arasındaki bağların sağlamlığına pek güvendiği söylenemez. Daha sonra meydana gelen olaylarda bu bağların ne derece güvenilmez olduğu ortaya çıkacaktır.

İlk önce Benû Muhammed'in İdrisiler kolu arasında isyanlar başladı. Tanca'yı kaybedince, daha önce yakıp yıktıkları Tetuan'ı(1) yeniden imar etmeyi teklif ettiler. Endülüs Halifesi, Ceuta yakınlarına yapılması düşünülen bir tehdit yüzünden bu projeyi kabul etmemiştir. Afrika'ya gönderilen komutan Ahmed b. Ya'la, 9 Receb 341(30 Kasım 952)'de Kurtuba'ya iki İdrisî veliahtını rehine olarak getirdi: Bunlar Ahmed el-Fazıl'ın oğlu ile torunu idi. Nihayet 28 Şevval 341(18 Mart 953)'de Fatımî halifesi el-Mansur vefat etti. Ebû Yezid'i yendikten sonra, Batı ve Orta Mağrib'de Emevîlerin yayılışının zor anlaşılır bir pasiflik takip etmiş olduğu görülür. Kendisinden sonra tahta çıkan ve tahta çıkınca da el-Muiz Lidinillah ünvanını alan Ebû Temim Maad, Müslüman-İspanya'ya karşı Fatımilerin ilk saldırgan tavırlarına şiddetle karşı çıkar.

el-Muizz'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra, Magravalıların reisi Muhammed b. Hazar, İfranî beyi Ya'la b. Muhammed'in tahrikleri yüzünden, Emeviler arasında pabucunun dama atılmasına kızarak açıkça III. Abdurrahman'a isyan edip, Fatımilerin himayesine girdi. Kurtuba siyaseti için bu büyük bir kayıptır, çünkü rakipleri el-Muiz gittikçe batıya doğru yayılmaktadır. Tam bu sırada meydana gelen bir olay, durumu daha da kötüleştirdi.

344(955) yılında III. Abdurrahman, doğuya mal yüklü ağır tonajlı bir gemi gönderir. Bugünkü Tunus sahillerinde, el-Mehdiye'ye doğru seyreden ve Fatımî halifesine Sicilya Müslüman hükümdarının gönderdiği bir elçiyi taşıyan bir başka gemiyle karşılaşır ve ona saldırır: Endülüslü tayfalar, bu gemideki yükü zaptederek el-Muiz'e ait birçok resmî evrakı ele geçirdiler. el-Muiz bu hareket karşısında hemen harekete geçerek Sicilya'daki temsilcisi Hasan b. Ali'ye donanmasıyla Endülüs kıyılarına giderek, çıkarma yapmasını emretti.

Bu donanma, Almeria limanına girerek orada demirleyen bütün gemileri ateşe verdi. Bu gemiler arasında İskenderiye'den dönmekte olan, büyük tonajlı bir yük gemisi de vardı. Bu gemiler, kıyıya çıkıp şehri yağma ederler ve halkın bir kısmını esir alırlar. Abdurrah-

(1) Tetuan şehri hakkında bkz. G.S. Colin, **Tetuan Mad., İslâm Ansiklopedisi**

man'ın, saltanatının başından beri ilk defa İspanya toprakları, Fatımî birlikleri tarafından yağmalanır. Abdurrahman buna mutlaka cevap verilmesi gerektiğine inanmaktadır. Bu olay üzerine bütün valilerinden, camilerde şiilere lânet edilmesi için emir vermelerini istedi. Aynı zamanda komutanı Galib'e bir donanma ile harekete geçip, İfrikiyye kıyılarını yağmalamasını emretti. Buna rağmen Endülüs'ün ilk teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Ertesi yıl Galib, yetmiş büyük gemiyle tekrar hücuma geçti. Marsa'l-Haraz şehrini ateşe verip Sus çevresini yağmaladı. Dönüşte ise Tabarka(1) aynı akıbete uğradı.

Bu devirde en-Nâsır'ın emri üzerine bir çok önemli hazırlıklara girişilir. İspanya tersaneleri büyük bir gayretle çalışıp açık denizlere elverişli bir çok gemi inşa ettiler. Ceuta üzerine düzenlenebilecek anî bir saldırıya karşı, bu şehir yeniden tahkim edildi. el-Muizz ise silahları bırakmaya pek taraftar değildi. 347(958-959)'de Rum asıllı, azat edilmiş bir köle olan komutan Cevher'i, Mağrib'i en uzak noktalara kadar ele geçirecek olan, bir ordunun başına komutan tayin etti. Kutameliler, Sinhaceliler ve Magravalıların eski reisi ve Fatımî hâkimiyetine girmiş olan Muhammed b. Hazar'dan meydana gelen güçlü bir ordu batıya doğru hareket etti.

Cevher'in ilk hedefi; İfrani Ya'la b. Muhammed'in yaşadığı İspanyol hâkimiyetindeki Tahert idi. Bu seferde Ya'la b. Muhammed öldürüldü. Bir kaç yıl önce, Mascara'nın güneydoğusunda kurulan İfkan şehri yağmalandı. Daha sonra hücumlarına karşı koyan Fas'a yönelen Cevher, Sicilmasa'yı ele geçirdi. Burada Muhammed b. el-Feth'i hapsettirerek, onu bir süre sonra öleceği el-Mehdiye'ye gönderdi. 331 (943)'den beri hüküm süren Cevher, Harici mezhebine karşı çıkıyor ve Maliki mezhebini tercih ediyordu. *eş-Şakir Lillah* ünvanının yanısıra *Halife* ünvanını da almayı düşünüyordu.(2)

Bu Fatımî komutanı, Tafilalt'dan Sus'a ve hatta Atlantik kıyılarına kadar varmış olabilir. Bu hüküm bazı tarihlerden çıkarılan bilgilerle varılan bir neticedir. Cevher daha sonra Fas'a doğru yola çıkarak bu defa 20 Ramazan 348(24 Kasım 958)'de bu şehri ele geçirdi. Fas'ın kuzeyini baştan başa katederek ve birbiri arkasından, iki Emevî bölgesi olan Tanca ve Ceuta dışındaki bütün şehirleri ele geçirdi. Aralarında el-Hasan b. Gannun'un da bulunduğu İdrisî beyleri, ister istemez en-Nâsır'ın yardımını istemek amacıyla Kurtuba'ya gittiler. Böylece el-Muizz'in komutanının hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar.

(1) Bugünkü Tunus ile Cezayir hudut bölgesinde bulunan Tabarka şehri hakkında bkz. G. Yver, Tabarka Mad., İslâm Ansiklopedisi

(2) İbn Hazm, Naktu'l-Arûs, 18

Bir kaç ay sonra Cevher, İfrikiyye'ye muzaffer olarak döndü. Cevher'in hızlı ve başarılı seferleri, yaşlı halife Abdurrahman en-Nâsır'ın saltanatının son aylarını karartmaya yetti. Ne yazık ki, savaştan sonra durumu düzeltecek kadar uzun süre yaşayamadı. 961'de öldüğünde, elinde batı Mağrib'deki Tanca ve Ceuta'dan başka bir yer kalmamıştı. Bu bile küçümsenecek bir şey değildi. Zira İspanya'nın kapısı durumundaki bu iki önemli şehir sayesinde, kendisinden sonra yerine geçen oğlu II. Hakem, aynı enerji ile hazinesini fazla zorlamadan, daha da etkili bir Kuzey Afrika politikası takip edebilmiştir.

III — HALİFE ve HALİFELİK HAYATI

1 — Halife ve Emiru'l-Mu'minin III. Abdurrahman:

III. Abdurrahman, 928 yılında siyasi hayatının en anlamlı hareketlerini yaptı. *Halife* ve *Emiru'l-Mu'minin*'den sonra *en-Nâsır Lidinillah* (Allah'ın dinine yardım eden) ünvanını da kullanmaya başladı.(1)

Daha önceki bölümlerde sekizinci Endülüs Emevi emirini, saltanatının büyük bir kısmını geçirdiği bir anda, böyle bir teşebbüste bulunmaya sevkeden sebepleri görmüştük. Böylelikle çevresinin gözünde hâkimiyetinin ve otoritesinin sarsılmazlığını ortaya koyuyor, devleti içinde acımasız hiddetine hedef olmadan, kimsenin onun gücünü sarsmaya ve ona itiraz etmeye cesaret edemeyeceğini gösteriyordu.

III. Abdurrahman'ın Endülüs'ün güneyine ve Bobastro taraflarına yapmaya hazırlandığı seyahat, bir çeşit zafer işaretiydi. Kurtuba ile Akdeniz arasındaki barışı sağlama çabaları sona ermiş, isyan hareketlerinin son merkezleri de susturulmuştu. Böylece kendisinden önceki emirlerin ve bilhssa dedesi Abdullah'ın zaman zaman, güçlü isyancıların elebaşları ile yaptıkları tahkir edici anlaşmalara son vermiş oluyordu. Artık ülkesinin hristiyanlara sınır bölgelerindeki topraklarını korumak, itibarını artırmak, daha sonra da idareci ve organize edici olarak görevlerini yerine getirme zamanı gelmişti. Böylece dış politikaya daha fazla zaman ayırmak, yarımadanın kuzeydoğu ve kuzeybatısındaki kendisine tâbi olmayan grupların saldırılarına karşı koyacak gücü hazırlamak ve Mağrib'de gitgide büyüyen Fatımi gücüyle savaşmak mümkün olacaktı.

Bu hareketine bir başka anlam vermek de mümkündür. Gücünün hızla arttığını gören III. Abdurrahman, doğuda yıkılan Emevi hanedanını yeniden kurmayı düşünüyordu. Zira onlara göre Sünni halifenin tek meşru mirasçıları, Abbasiler ve İfrikiye'nin rafızi hükümdarları değildi. Bu mirasçılar Emeviler idi. Onlar iktidarlarını Şam'dan

---

(1) Levi Provencal, İnscriptions Arabes d'Espagne, 17-19; L. Provencal, Esp. Mus. X' siéde, 45-48; M. Van Berchem, «Titres Califiens d'Occident», Jurnal Asiatique, 1907, Mart-Nisan, s. 266. X. yüzyıldaki ünvanlar hakkında bkz. A. Mez, Die Renaisance des Islams, 175 vd.

Kurtuba'ya götürebilmiş ve önlerine çıkan bunca engellere rağmen, iktidarlarını orada da sürdürebilmişlerdir. III. Abdurrahman'ın Endülüs vilayetlerindeki valilere fikirlerini bildirmek için, resmî olarak gönderdiği mektuplarda,(1) yeni Emiru'l-Mu'minin'in düşüncesi açıkça belirtilmiştir. Kendisinden yardım isteyen veya herhangi bir talepte bulunanların *Emiru'l-Mu'minîn* ve *Nâsıruddin* ünvanlarının her ikisinin birlikte kullanılması gerektiğini belirtmiş ve kendisine hitaben yazılmış veya bizzat kendisi yazışmalarında bu iki ünvanın kullanılacağını belirtmiştir.

Bilindiği gibi ümmetin birliği, uzun zamandan beri bozulmuş ve yakın bir tarihte Şiî Ubeydullah, *halife* ve *Emiru'l-Mu'minîn* ilân edilerek, boylece Bağdat halifesi küçümsenmek istenmiştir. Belki de Abdurrahman, Doğuda halifeliğin çöküşünden çok, bu olayın tesiriyledir ki, yalnızca sözde kalan *halife*'likden yakasını kurtarmaya karar vermiştir. Endülüs'deki Emevî hükümdarlar, dindar çevreleri şaşırtmamak endişesiyle, umumiyetle çok gizli bir hâkimiyet politikası takip etmişlerdir. Kendilerine *Halifeoğulları* (Benû Halâif) dedirterek haklarını, ülkeleri dahilinde ispat etmek gayesine yönelmişlerdi. Fakat *Melik* ve *Emir* gibi ünvanlarla yetinip bazen bunları methedici sözlerle birlikte kullanmışlardır. X. yüzyıldan önceki resmî yazılar az olsa bile, İspanya'daki emirliğin hâkimiyet dönemindeki birikimi ortaya koyacak niteliktedir.

214(829)'de İşbiliyye'deki Büyük Camî'nin ve 220(835)'de Maride Kalesinin inşa edilişini anlatan metinlerde, II. Abdurrahman'dan yalnızca emir olarak bahsedilir, başka bir ünvandan söz edilmez.(2) Kurtubada 929'dan halifelik döneminin sonuna kadar, hükümdarlardan mübalağalı sıfatlarla bahsedilir ve Müslüman-İspanya'nın o devirdeki üstünlüğü vurgulanır. Kuruluş hitabelerinde halifeye büyük itibar gösterilir ve kendisinden *İmam* ve *Emiru'l-Mu'minin* olarak söz ederler. Kendi isimleri genellikle Allah'ın kulu anlamına gelen *Abdullah* ile birlikte kullanılır. Bu düşünce, Allah'ın huzurunda hükümdarın alçak gönüllüğünü gösterip, bir ölçüde hükümdarın göz alıcı, ihtişamlı tavrını yumuşatmaya yarar.(3)

III. Abdurrahman, Bağdat ve Kayrevan hükümdarlarının taşıdığı ünvanları benimseyen ilk Endülüs Emevî emiridir. Bu ünvan dinî çerçevede bir niteleme olarak kabul edilir ve resmî yazılarda kullanılır, günlük hayatta ise daha ziyade ima yollu kullanılıp, kısaca *en-*

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 212; İbnü'l-Hatîb, **A'malu'l-A'lam**, 34

(2) Levi Provençal, **İnscriptions Arabes d'Espagne**, 28-40

(3) R. Brunschvirg, **La Tunusie dans le Haut Moyen Age**, 16 vd.

Nâsır Lidinillah veya *en-Nâsır* denilirdi. Endülüs halifesi, böylece haleflerinin de titizlikle uyacağı, saygı göstereceği bir gelenek başlatır. Bir sonraki yüzyıl da, dağılmış devletin mirasçıları bu türden bir veya iki ünvanı benimseyip kullanmaya başlarlar.(1) Genellikle bu ünvanlar; zaman içinde değişmeye uğrar, hatta bazen de tarihçilerin ve şairlerin ilgisini çekip, onlara ilham kaynağı olurlar. Fakat Nasrîler devrinin sonuna kadar, Endülüs'de şeref verici bir ünvanın benimsenmesi, hükümdarlığın bir alâmeti olarak kabul edilir. Hristiyan-İspanyol kralları da mütevazi saray çevrelerinde, müslüman komşularını taklit edip devrin kanunlarının öngördüğü gibi, övücü sıfatlar kullanmaya başlarlar. Şeref verici bir ünvanın kullanılması, İspanya ve Portekiz'de, XIV. yüzyıla kadar hükümdar ailesinden kişilere has bir hak olmuştur. Emirin maiyetindeki saray nazırlarının çok özel durumlarının dışında, hükümdarın çevresindeki kişilere *Seyfu'd-devle* veya *Selahaddin* gibi ünvanlar verdiği, pek ender görülen bir şeydir. Ancak bu ünlar ortaçağ boyunca müslüman doğuda çok sık kullanılmıştır.(2)

III. Abdurrahman'ın teşebbüslerinin en önemli sonuçları, İspanya'da hükümdar ve çevresine kazandırdığı haklarda görülmüştür. Hilâfeti maddî ve manevi yönden güçlendirip itibarını yüceltmiş, kendisinden önceki emirlerin hak ve selâhiyetlerinin yanısıra hilafete yeni bazı imtiyazlar kazandırmıştır. Böylece halife, bir emir olmaktan öteye, hiç bir baskıya maruz kalmadan, sonsuz bir güce sahip olmuştur. Ayrıca kararlarına itiraz edilemeyen, yargılama hakkına sahip ve yanılmaz bir hâkim görevini de sürdürmüştür. Bu arada adalet işlerini yürüten kuruluşların, halifenin emrinde düzenli bir şekilde işlediğini ve prensipte halifenin sınırsız gücüne hiç bir engel teşkil etmediğini görmek mümkündür.

Sonuçta halk ile hükümdar arasındaki mesafe aşılmaz bir duvar haline dönüşmüştür. Buna göre Abdurrahman, kendisinden evvelki bir çok halife gibi bazı fırsatlardan faydalanıp halk arasına karışamayacak, onların şikayetlerini dinleyemeyecek, basit teşrifatın dışında bir hayat süremeyecektir. Öte yandan gösteriş ve ihtişam, hükümdarlığın başlıca özelliklerini teşkil edecektir.(3)

Daha önceki emirler ve özellikle de II. Abdurrahman tarafından ortaya konulan teşrifat biraz zorbaca idi. Saray teşrifatı, Emir'i saraylarından birine âdeta hapsediyor ve onu halktan uzak, esrarlı ve karmaşık bir kişi haline getiriyordu. Artık onu, çok seyrek olarak ihtişamlı bir kortej içinde halkın alkışları arasında görmek mümkün olacaktır.

(1) İbn Hazm, **Nakdu'l-Arûs**, 3-4
(2) İbn Hazm, **Naktu'l-Arûs**, 23
(3) Levi Provencal, **Esp. Mus. X. Siécle**, 57

Toplantılarına ise, ancak imtiyazlı ve az sayıda kişilerden oluşan, *Hassa* denilen bir sınıf katılabiliyordu. Halife'nin şahsiyetinin çevresine verdiği ve resmi hayatının yarattığı bu itibarlı korku ve ihtişam onu bir ihtiram kalesi ile çeviriyordu. Böylece halk nazarında Abdurrahman en-Nâsır, muhteşem ve hatta erişilmez bir hükümdar hüvviyetini taşımakta ve dilediğince kararlar vererek Endülüs'ün kaderini elinde tutmaktadır.

2 — Halifenin Aile Çevresi:

Saltanatının ikinci yarısından itibaren, 25 yıl boyunca büyük gayret gösteren en-Nâsır, nihayet şaşaalı bir hükümdar olmayı başarır. Bu noktadan sonra Medinetü'z-Zehra'nın kurulmasına karar verir. Böylece Kurtuba sarayı ile şehrin çevresindeki emirliğe ait saraylardan başka, daha geniş bir ikametgâha sahip olacak ve lüks bir muhitle ziyaretçilerinin gözlerini kamaştırmayı başaracaktır. Bu dönemde, gerek halifenin özel hizmetinde, gerekse sarayda çalışan kalabalık personel, Kurtuba'da imtiyazlı bir sınıf oluşturuyordu. Saraya bağlı zengin ve etkili bu sınıf, aşağı yukarı 10-20 yıl sonra, politikaya karışıp devlete zararlı olacaktır. Bu durum, el-Mansur b. Ebû Amir'in bu meseleye çözüm getirmesine kadar devam eder. Emirin çevresini incelemeden önce, aile çevresine de bir göz atmak faydalı olacaktır.

Emir Abdullah, bilindiği gibi son günlerinde, oğullarını sarayın dışında mütevazi evlerde ikâmet etmeye zorlamıştı. Yine bildiğimiz gibi, babalarının ölümünden sonra, ailelerinden başa geçen şahsı tanıyıp ona bağlılıklarını göstermede hiç bir zorluk çıkarmamışlardı. III. Abdurrahman, onlara minnettarlığını gösterdi. Yeni hükümdar, resmî olarak da açıklandığı gibi amcalarına, şahsî bütçesinden sürekli olarak ödenek verilmesini emretmişti.

Bunlardan biri, Emir Abdullah zamanında da askerî harekâtlarda bulunmuş olan Eban'dır ki, 302(915) yılında yeğeni adına Malaga üzerine bir sefer yapmış ve aynı yılın sonunda vefat etmiştir. Bir süre sonra III. Abdurrahman, baba tarafından küçük amcası el-Asi'ye sert davranmak zorunda kalmıştır. Bunun sebebi, el-Asî'nin kendisine karşı bir komplo düzenlemesi ve tahta geçmek istemesidir. Emevî hükümdarının bir başka akrabası, Muhammed b. Abdülcebbar da aynı emeller peşindedir. Ancak bu komplocular, zamanında durdurulur ve 3 Recep 309(7 Kasım 921)'da öldürülürler. Emir Abdullah'ın diğer üç oğlu da, böylece sahneden çekilir ve hayatlarının geri kalan kısmını karanlıkta geçirirler.(1)

(1) İbn Hazm, Nakdu'l-Arûs, 25

Tarihçi Arib b. Sa'd, III. Abdurrahman'ın oğullarının doğumlarını, dikkatle ve kronolojik olarak kaydeder. İlk oğlu Ebu'l-Velid Hişam, 916'da genç yaşta ölür. Bundan bir yıl önce, 1 Receb 302(20 Ocak 915)'de ise cariyesi Murcana, onun halefi olacak olan Ebu'l-Asi el-Hakem'i doğurmuştur. Atalarından bazılarının sahip oldukları kadar çok erkek evlâda sahip olmamakla beraber, Endülüslü halife ölümünden sonra tahta geçecek en az on kadar halef bırakır (Bir kısmı da, daha kendi sağlığında vefat etmiştir.) Kendisine, soyunu devam ettirecek çocuk (II. Hişam) bırakan, II. Hakem'in dışında (II. Hişam'ın çocuğu yoktur) III. Abdurrahman'ın dört oğlu Ubeydullah, Abdülcebbar, Abdülmelik ve Süleyman son Emevi hükümdarlarının ataları olmuşlardır. Bu son Emevî hükümdarları, XI. yüzyılın ilk yarısında, Endülüs'ü sarsan politik meseleler sırasında, geçici olarak ülkeyi idare ederler.

III. Abdurrahman'ın büyük oğlu el-Hakem, tahtın vârisi ilan edilir. Tahta çıkacağı zamanı beklerken, kendisini çalışmaya verir; babası ise ona devletin bazı işlerini takip ettirerek, bir ölçüde idareciliğe hazırlamaktadır. Tahta geçtiğinde elli yaşına gelmiştir. Nakledildiğine göre en-Nâsır, kendisinden bir çok defa, uzun yaşadığı ve idareyi ona bırakamadığı için özür dilemiştir. Endülüslü müslüman tarihçiler, ilk Endülüs halifesinin veliahtını öve öve bitiremezler.

Ancak kendisi gibi büyük yeteneklere sahip olan kardeşlerinden birinin ölümünde oynadığı rolün izahı oldukça güçtür. ez-Zâhid adıyla tanınan Abdullah,(1) belki de dindarlığı yüzünden haksızca suçlanmış(2), en-Nâsır'ı ve veliahdı tahttan indirmek için bir suikast hazırlığı yaptığı ileri sürülmüştür. Abdullah ve taraftarlarının Fatımi memurlarla bu komployu hazırlamaya zorlandıkları hususunda, kesin bilgi veren hiç bir metin yoktur.

Her şeye rağmen, böyle bir hazırlık önceden sezilip önlenmiştir. Abdullah tutuklanmış, aralarında hal tercümecisi Ahmed b. Abdülberr'in de bulunduğu suikastçılar öldürülmüştür.(3) Abdullah bir kaç ay hapiste kaldı, 11 Zilhicce 338(2 Haziran 950)'de hapisten çıkarıldı ve halifenin gözleri önünde, hatta kendi elleriyle öldürüldü. Bir oğlun hayatı bu devirde pek fazla bir şey ifade etmiyordu. Nitekim en-Nâsır'ın, öz babasının da âkıbeti böyle olmuştur. Devletin güvenliğini sarsacak nitelikteki herhangi bir cinayet veya komplonun sorumlusu, kim olursa olsun cezasını mutlaka kanıyla ödüyordu. Öyle ki, soyunda böy-

(1) Makkari, Analectes, II, 396; İbn Hazm, Cemheretu'l-Ensab, 94 (Abdullah, Şafii Fıkhı ve Abbasi Tarihi üzerine eserler telif etmiştir.); İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, 105; Tekmiletu's-Sıla, 1250; Ayrıca bkz. Asin Palacios, Abenhâzm de Cordoba, I, 127

(2) İbn Hazm, Cemheretu'l-Ensab, 94

(3) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyerâ, 106 vd.

le bir cinayet bulunmayan bir Endülüs Emevi mensubunu bulmak, bu devirde oldukça güçtü. Zaten bu dönemde, böyle bir gaye uğruna kan dökmek de pek fazla önem taşımıyordu.

Müslüman tarihçiler, en-Nâsır dönemindeki hanedana mensup veliahtlardan pek bahsetmezler(1). Emirin cariyelerinden ise, ancak tahta vâris olacak bir çocuk doğurmayı başardıklarında bahsedilmektedir. Müstakbel halife el-Hakem'in annesi Seyyide-i Kubra Murcona hakkında pek az şey bilinir.(2) Aynı tarihçinin verdiği bilgilere bakılırsa, en-Nâsır'ın gözdelerinden biri için Kurtuba yakınlarında yeni bir şehir kurdurduğu ve şehre bu hanımın adını verdiği görülür: *Medinetü'z-Zehra*, Zehra'nın şehri... İlerde bu iddianın ne dereceye kadar doğru olabileceğini göreceğiz.

Edinilen bilgilere göre halifenin oğulları, bulûğ çağma kadar sarayda veya Emir'e ait ikametgâhlardan birinde yaşarlar ve sarayın hocaları, onlara Kur'an ve genel kültür dersleri verirdi. Daha sonra bu şehzadeler Kurtuba'daki evlerine yahut köşklerine çekilip ortada görünmeyerek âdeta bir sis perdesi arkasında yaşamaya mecbur edilirlerdi. Emirlik döneminde olduğu gibi, diğer vilayetlere gidip orada idari veya askeri görevleri sürdürme imkânına dahi sahip değillerdi.

En azından tarihçi Arib'in eksiksiz listelerinde, halifenin ailesinden bu çeşit bir vazifeye tayin edilen bir Şehzadenin olmaması, bu meseleye biraz ışık tutmuş olmaktadır. Adeta Kurtuba'ya kapatılıp, kendilerine bağlanan aylık ve özel gelirleri sayesinde rahat bir şekilde yaşayan bu şehzadeler, bazen sarayda verilen yemeklere, toplantılara katılır ve diğer Kureyşiler ile birlikte babalarına saygılarını sunarlardı. Her türlü saray işlerinden uzakta olmak şartıyla şatafatlı bir hayat sürerlerdi.

3 — Halifenin Saray Hizmetlileri ve Köleler:

Halifenin çevresinde, gerek resmî ve gerekse özel hayatında oldukça kalabalık bir hizmetli ve köle gurubu yaşardı. Sarayın en mahrem köşelerine kadar sızabilmeleri ve harem dairesinde görev alabilmeleri için bu kölelerin, büyük bir kısmı hadım ağalarından oluşurdu. Ortaçağ'da Doğu ve Batı'daki müslüman hükümdarlarının yakın çevresinde bir çok hadım yaşamış ve onlara hizmet etmişlerdir. X. yüzyılda, Kurtuba sarayında bir çok hadımın hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Hadım edilmiş olsun (hisyan veya macabib) veya olmasın (fu-

(1) İbnu'l-Abbar, **Tekmiletu's-Sıla**, 2866'da III. Abdurrahman'ın kızı hakkında bilgi verir.

(2) İbn Hazm, **Cemheretu'l-Ensab**, 94; İbnu'l-Abbar, **Tekmiletu's-Sıla**, 11

hul), emirin ve sarayının hizmetinde olan bu kimseler, gilman (gulam) adıyla anılırlar, daha üst derecede hizmet edenlerine ise *fityân (feta)* adı verilirdi.

Arapçada genç adam anlamına gelen bu iki kelimeye bazı mütercimler, Fransızcadaki *page* (sarayda hizmet veren soylu delikanlı) karşılığını uygun görmüşler ve kıdemli, yaşlı hizmetkârları da aynı şekilde, *page* diyerek adlandırmışlardır. Ancak biz bu klasik tercümenin yer yer gerçekleri aksettirmediğini ve yanlış anlamalara sebep olacağını düşünerek, tam mânasını vermese dahi, hizmetkâr veya görevli kişi terimlerini kullanmayı tercih ediyoruz.

Endülüs halifeliği sırasında sarayın hizmetkârları, hadım olsunlar veya olmasınlar, Avrupa menşeli idiler. Bu sebeple de onlara, *Slaves* hatta köleler ile aynı anlamı veren *Sakalib*(1) (tekili: Sıklebî veya Saklebi) adı veriliyordu. Bunlara verilen isimlerden de anlaşılacağı gibi, bu hizmetkâr sınıfı, yanlızca doğu Avrupa ülkelerinden gelmiyordu. Bu isimlendirme, Fransızca *Esclave* (köle) kelimesinde ve diğer Romen dillerindeki eş anlamlılarda da olduğu gibi, zamanla ilk anlamını geliştirdi. *Esclave* ve *Sıklebi* aynı semantik gelişimin sonuçlarıydı. Çoğul şekli *Sakalibe*'yi, Ortaçağ Arap coğrafyacıları, Hazar sınırından İstanbul ile Bulgarların memleketi arasında yaşayan insanlar için kullanırlardı. Daha sonra İspanya'da, Cermen ordularının Slavlara karşı yaptıkları seferler esnasında, esir edilen kölelere de bu ad verilirdi. Bunlar; daha sonra İberik yarımadası, Bizans İmparatorluğu ve diğer bazı müslüman devletlerinde satılırdı.

X. yüzyılda, Batı Müslüman dünyasını ziyaret eden doğulu seyyah İbn Havkal'ın da belirttiği(2) gibi, İspanya'da Kurtuba halifesinin sarayında, evlerinde ve hareminde hizmet eden Avrupa menşeli bu yabancı kölelere *Sakalibe* adı verilirdi. Yine aynı kişinin bildirdiğine göre, Endülüs'ün merkezindeki bu köleler yanlızca Karadeniz'den gelmezdi. Calabria, Lombardiya ve Galicia'dan da getirildikleri olurdu. Netice olarak Endülüs korsanlarının saldırıları sonucunda, Akdeniz'in Batı ve Orta Avrupa kıyılarından getirilen çok sayıdaki bu köleler hükümdara hizmet ederlerdi.

Haremlerde görevlendirilmek üzere hadım edilen bu kölelere, daha çok İspanya'da rastlanırdı. Bu ameliyatın (hadım etme operasyo-

(1) İspanya'daki Sakalibe hakkında bkz.: Levi Provencal, Esp, Mus. X. Siécle, 29-30

(2) İbn Havkal, Suretu'l-Arz, 77-85; J. Alamany, La Geografía de la Peninsula İberica en los Escritores Arabes, 24; Ortaçağ köle ticareti konusundaki bibliyagrofik bilgi hakkında bkz.: Harriett Pratt Lattin, «Note on the fur Trade in Medieval Western Europe», Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftgeschichte, XXIV, 449-451

nu) tekniği hakkında doğulu coğrafyacı el-Makdisî'nin verdiği bilgiler dikkat çekicidir.(1) Hadım etmek için seçilen genç köleler Peşina limanına getirilir, burada genellikle yahudi tüccarlar tarafından satın alınıp, iç kesimlerde yer alan Lucena'ya götürülürlerdi.

Ortaçağda çoğunluğunu musevilerin meydana getirdiği bir toplumun yaşadığı bu şehirde hadım etme ameliyesi, uzmanlar tarafından gerçekleştirilirdi. Bu operasyon, oldukça risklidir; hatta bazen ölümle sonuçlanabilirdi. Bu sebeple de hadım edilmiş köleler, normal kölelerin dört katı bir fiyata satılmakta idi. Papaz Liutprand'ın(2) verdiği bilgiye dayanarak, Hristiyan-Avrupa'da da hadım kölelerin satıldığını söyleyebiliriz. Verdun'lu tüccarlar, köleleri hadım ettirdikten sonra ticaretini yapmak üzere, İberik yarımadasına götürür ve orada Kurtuba'ya gönderilmek üzere simsarlara satarlardı. Bu köleler, İspanya'ya çok genç yaşta getirilirlerdi. Büyük bir kısmı hükümdarın emrinde çalıştırılmak üzere seçilirdi. Bazı aristokrat evlerde de bu hadımlara rastlamak mümkündü.

Önce Arap ve Romen diilerini öğrenen köleler, sonra da müslümanlığı kabul ederlerdi. Afrika'dan getirilen siyah kölelere (abid) verildiği gibi, bunlara da yeni isimler verilirdi. Bu köleler hadım edilmiş olsun veya olmasın, hükümdarın sağlığında veya ölümünden sonra vasiyetine bağlı olarak hürriyetlerine kavuşabilirlerdi. Bu durumda onlar *mevâli* olurlar ve normal olarak azat edilmişlerden ayırd edebilmek için, tarihçilerin sık sık kullandıkları, fakat anlamı tam olarak anlaşılamayan halif adıyla anılırlardı.

Öte yandan, mevâliler azat edildiklerinde, onları eski efendilerine bağlayan ve aslı olmayan bir soy zincirini benimserlerdi. Bu durum, II. Hakem ve II. Hişam devirlerinde, gerek tarihlerde ve gerekse kitabelerde sık sık rastlanan *Abdurrahman'ın oğlu* tabirini, kendilerine hürriyetlerini bağışlayan ilk Endülüs halifesinin oğlu olarak söz edilen komutan Galib ve Hacib Cafer'in durumunu daha iyi açıklar. Bunlardan hadım edilmemiş olan Galib, daha sonra Muhammed b. Ebû Amir ile evlenecek olan Esma isminde bir kız çocuğa sahip olacaktır. Hacib Cafer ise hadım edilmiştir. Yine aynı hükümdarın hizmetkârlarından Tarafa da *İbn Abdurrahman* ismiyle anılır.

X. yüzyılda, halifeliğin merkezinde köle sayısı bir hayli artmıştır. Kurtuba'da yapılan sayımlar sonunda 3750, 6087 ve 13750 rakamları karşımıza çıkar. Bunlardan birçoğunun zamanla kölelikten kurtularak, hüriyetlerine kavuşup toplumda önemli bir yer aldıkları olurdu. Bazıları zengin olurlar, hatta köle sahibi dahi oldukları vâkidir. Bun-

(1) el-Makdisî, **Absenu't-Tekasim**, 242; Alemany, **Aynı eser**, 42-43
(2) **Antapodosis**, VI, Neşr.: J. Becker,155-156

lar Endülüs kültürü içinde gelişirlerdi. Aralarından değerli aydınlar, şairler ve araştırmayı seven kültürlü insanların da çıktığı görülür. Bunlardan biri, II. Hişam devrinde yetişen ve devrin özelliklerini, hükümdarın değerini anlatan ve karşı iddiaları çürütmeye yönelik bir eser yazan Habib es-Siklabi'dir.(1)

Hiç şüphesiz ki çevresi kölelerle dolu, ilk Endülüs emiri en-Nâsır değildir. Emirlik döneminde, daha bir çok emir zamanında da aynı durum göze çarpar. II. Abdurrahman çok sayıda köle satın almış, babası I. Hakem de hizmetinde köleler kullanmada pek mahzur görmemiştir. Ancak X. yüzyıldan itibaren, *Sakalibeler* hükümdarın çevresinde gitgide daha önemli bir rol oynamaya başladılar. Gerek idarede ve gerekse orduda, hanedan mensuplarının ve diğer arap asilzadelerinin yaptıkları vazifelerde hizmet vermeye başladılar.

Bunlar, halife tahttan indirildiği zaman, nüfuzlu bir sosyal sınıf oluşturmaktadırlar. Bu güç onları diğer halk kesiminden ayırarak diğer etnik gurup'larla (taife) birlikte, halifeliğin topraklarında hak iddia etmelerine sebep olurdu. II. Hakem ve II. Hişam devirlerinde, oynadıkları zararlı rolden şimdilik fazla söz etmeden, halifeliğin saraylarında oynadıkları rolleri özetlemekle yetineceğiz.

Daha önce de belirtiğimiz gibi, üçbin yediyüzelli ye varan köle sayısı, yalnızca *Medinetu'z-Zehra*'da en-Nâsır döneminde hizmet veren hadım edilmiş veya edilmemiş kölelere aittir. Bu sayı İbn İzarî tarafından verilmiştir.(2) Yine aynı kaynağa dayanarak, haremlerde de altbinüçyüz kadar cariyenin hizmet verdiğini söyleyebiliriz. İlk bakışta şaşırtıcı görünmelerine rağmen, bu sayılarda abartılmış bir taraf yoktur. Hele bu dönemde, Fas'daki Arap şehzadelerine ait saraylarda yaşayan kalabalığı göz önüne aldığımızda, bu sayılar pek de ürkütücü görünmez. Çünkü böylesine kalbalık ikâmetgâhların, yiyecek ve silah ihtiyaçlarını karşılamak için bir çok hizmetkâr, aşçı ve hadım edilmiş köle gerekmektedir.

Diğer bazı rakamlar da, en az köle sayısını veren rakamlar kadar etkileyicidir. İbn İzari'nin de belirttiği gibi, şehrin bir günlük ihtiyacı için günde takriben altıbin beşyüz kilo et gerekmektedir. Bu rakama piliç, keklik ve balık dahil değildir. Yiyecek yüklü uzun kervanlara *Medinetu'z-Zehra*'ya giden yollarda her zaman rastlamak mümkündü.

Bu Sakalibelerin en itibarlıları, halifenin şahsi hizmetinde görev alma şansına sahip olanlardır. Zira bu hizmet, karmaşık ve zor bir protokol dahilinde gerçekleştiriliyordu. Bu protokol, Abbasilerin ilk

(1) İbn Bessam, **Zahira**, IV, 62; Makkari, **Analectes**, II, 57
(2) İbn İzari, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 247; İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 47

zamanlarında, Sasanilerden aldığı bir geleneğe bağlı olarak gelişen ve Bağdat'ta da yürürlükte olan uygulamadır(1). Sarayın hizmetkârlarının başında, mümtaz bir guruptan olan iki büyük hizmetkâr vardı *(el-Feteyani'l-Kebîrayn)*. Hiç bir belgede, bu hizmetkârların durumu, görevleri ve imtiyazları hakkında bir malûmat bulamamakla beraber bunların, halifenin sarayının sivil ve askerî yöneticileri oldukları akla daha uygun gelmektedir.

Bu hizmetkârlar, idarî işlerin yapıldığı binaların bulunduğu kısmın bittiği noktadan başlayıp, geniş bir alana yayılan, nüfusu kalabalık ve karmaşık bir kesimin yönetiminden ve düzeninden sorumlu idiler. Bu iki feta saray idaresi veya halifenin korunması ile doğrudan ilgilenirlerdi.

Hükümdar, saray hizmetkârlarını ve görevlilerini bu köleler arasından seçerdi. Ortaçağın sonunda ve Yeniçağ'da Hristiyan-Avrupa'da benzerlerine sık sık rastlanan bazı ünvanlar kullanırlardı. Mutfak şefi *(Sahibu'l-Matbah)*, binalar şefi *(Sahibu'l-Bunyan)*, at terbiyecisi *(seyis)* veya emirliğin ahırlarının şefi *(Sahibu'l-Hayl)* ve posta reisi *(Sahibu'l-Berîd)* gibi ünvanlardan söz edilebilir. Bir başka köle ise doğan yetiştiricisi *(Sahibu'l-Bîzân)* ünvanını taşır ve hükümdarın avlanmada kullanacağı türden doğanların yetiştiriciliği ile ilgilenirdi. Kuyumcubaşı *(Sahibu's-Saya)*, saray dahilindeki atölyelerde çalışır; kalifiye elemanlardan oluşan ekiplerle kıymetli taşlar üzerinde çalışılırdı. Bunlar, halifenin hanımlarına, gözdelerine ve asil misafirlerine vereceği hediyeleri titizlikle işlerlerdi. Savunma silahlarının yapıldığı veya depolandığı yerlerden de sorumlu *(Hizametu's-Silâh)* bir ya da birçok görevli vardı.

Nihayet bir başka görevli, *Sahibu't-Tırâz* ise Alcazar'da yeralan Tıraz imalathanesinin yönetiminden sorumludur. Burada ipekten işlemeli hükümdarın çuhasını taşıyan harika kumaşlar dokunurdu. Usta terziler hükümdarın dinî merasimler ve önemli günler dolayısıyla yakınlarına, komutanlarına ve çevresindeki seçkin insanlara hediye edeceği elbiseleri *(hil'at)* dikerlerdi.

4 — Abdurrahman en-Nâsır Devrinde Saray Hayatı:

Halifenin Kurtuba *Alcazar*'ında veya *Medinetu'z-Zehra*'da verdiği kabul resminin protokolüne ilişkin, X. yüzyılda Bizans İmparatoru VII. Konstantin tarafından kaleme alman, Törenler Kitabı *(de Ceremoniis)*'na benzer hiç bir belge mevcut değildir. Bu törenler ve bayramlarla ilgili metinlerden, III. Abdurrahman'ın yaşı ilerledikçe, daha

(1) Levi Provencal, Esp. Mus. X. Siècle, 53-56

ihtişamlı ve kâidelere uygun bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yılda birkaç defa tekrarlanan bu törenler, bazen hicri takvimin belli günlerinde, bazen de genç şehzadelerin sünneti, askerlerin zafer dönüşü veya yabancı elçi ve hükümdarların şerefine verilen ziyafetler vesilesiyle yapılırdı.

Bu ihtişamlı törenler boyunca, halifeye büyük bir hürmet gösteriliyordu. Hristiyanlar bile onu kutsal bir mevkide görmekte idiler. Bunun dışında Sarayda, bazı devlet erkânına, vezirlere, komutanlara ve edebiyatçılara ziyafetler verildiği de olurdu. Bu gibi kabullerde, daha samimi bir hava ve yakınlık görülmesi tabiidir. Müzisyenler, rakkaseler şairler ve soytarılar daha dar ve hususi toplantılara katılırlardı. Hükümdar sıkıntılı anlarında, biraz ferahlamak için, meddahlarını çağırtır veya saraydaki yakınları, gözdeleri veya hassa birliklerinin subayları ile avunurdu. Çevresindekilere hediyeler vermekten büyük zevk alan hükümdar kendisi de saraydakilerden hediye kabul eder ve bundan son derece memnun olurdu. Memurlarından ilk defa *Zu'l-Vizareteyn* ünvanını alan Ahmed b. Şuheyd, 327(939) yılındaki bu görevine gelmeden önce maddi değeri çok büyük olan bir dizi hediyeyi hükümdara sunmuştu. Bu hediyelerin büyüklüğü bile, yanlız hükümdarın değil, aynı zamanda Arap aristokrasinin meşhur ailelerinin de nasıl bolluk içinde yaşadıklarını göstermeye yetecektir. Zenginliklerinden daha iyi yararlanabilmek için mal varlıklarının bir kısmını hükümdarla paylaşmak ve böylelikle ona daha yakın olmak her zaman başvurulan bir usuldü.

İbn Şüheyd tarafından, en-Nâsır'a sunulan hediyelerin, devrin tarihçilerinin verdiği bilgilere göre, listesini çıkarıp burada sunmakta fayda vardır. Böylece Emevî başşehrinin ihtişamı ve halkın bir kesiminin içinde yaşadığı lüks hayat hakkında bir fikir verilmiş olur. İbn Şuheyd'den Halife'ye gelen hediyeler şunlardır:

Beşyüzbin altın, dörtyüz işlenmemiş altın lira, ikiyüz torba yümüş külçe, (takriben değerleri 45.000 dinar) buhurdanlar için kıymetli tahta, misk ve kâfur, otuz parça nakışlı ipek, beş muhteşem kaftan, yedisi beyaz Horasan tilkisinden olmak üzere on kürk, Irak ipeğinden altı elbise, kırksekiz gündüz yüz kadar da gece elbisesi; yüz samur kürk, altı büyük çadır, ham ipek, altın ve gümüş işlemeli ipek, otuz yün halı, yüz namaz seccadesi, onbeş ipek halı, yüz kadar geçit törenlerinde kullanılan zırh, bin kalkan, yüzbin ok, onbeşi Arap atı, beş tanesi de işlemeli -takımlı olmak üzere yüz at, beş katır, kırkı erkek yirmisi kadın olmak üzere altmış köle(1).

(1) Levi Provencal, Esp. Mus. X. Siècle, 102-103; Makkarî, Azharu'r-Riyad, II, 261-265

İslâm dünyasında, hükümdara hediye vermek oldukça yaygın bir âdetti. Yabancı elçilerin değerli hediyelerini de buna ilâve etmek lâzımdır. Ancak şunu da ilâve etmek gerekir ki, halife de ziyaretlerine eli boş gitmiyordu.

5 — **Müslüman İspanya İle Hristiyan Avrupa Arasındaki Münasebetler:**

c) X. Yüzyıl Ortalarında Kurtuba ve Bizans:

en-Nâsır'ın saltanatının son yıllarında, gün geçmiyordu ki; müslüman veya hristiyan elçiler, halifenin ilgi ve desteğini sağlamak amacıyla Kurtuba'ya gelmiş olmasın. Bunlar genellikle Berberiler'den oluyordu. Bununla birlikte küçük kabile reisleri, meşhur ailelerden veya görevlilerden bir gurup vb. Müslüman elçiler, halk tarafından samimiyetle karşılanıyorlardı.

Ancak Prenelerin ötesinden, Provence, İtalya, Almanya hatta denizden ve karadan Bizans'tan gelen hristiyan elçileri büyük sükse yapıyorlardı. Kurtubalılar, onların bu ziyaretini Emevî güç ve itibarının bir işareti olarak değerlendiriyorlardı. Fakat müslüman tarihçiler gibi onlar da bu ziyaretlerin sebebini iyi biliyorlardı. Endülüs-Arap tarihçilerine göre hristiyan elçiler, II. Abdurrahman'a yalvarmak herhangi bir istekte bulunmak için geliyorlardı. Hiç bir zaman Endülüs hükümdarına tehlikeli olacak bir diplomatik tâlimat ile gelmiyorlardı. O halde bu elçilerin amacı ne idi? Her şeye rağmen görevleri ve şartları ne olursa olsun bu temsilciler Kurtuba'da hoşgörü ile karşılanıyor, hükümdarla görüşmeleri muhteşem törenlerle gerçekleşiyordu.

346(958)'da Navarra kraliçesi Toda'nın oğlu Garcia ve torunu Sancho ile Endülüs Emevî hükümadrını ziyareti, gayet muhteşem bir törenle olmuştur. Bu unutulmaz ziyaretten on yıl kadar önce saray, Kurtuba halifesi ile Bizans İmparatoru arasında da bazı resmi görüşmelere sahne olmuştu.(1) Bu iki devlet arasmdaki münasebetler, yüzyıldan daha uzun bir süredir kesilmişti. 225(840)'de İmparator Theofilos'un, III. Abdurrahman'a bir elçi göndermesi ve Abdurrahman'ın da cevabını İstanbul'a kadar iki elçisiyle göndermesi, devrin unutulmayacak olayları arasında yer alıyordu. Ama öyle görünüyor ki, hediyelerle sürüp giden bu münasebetler pek fazla devam etmedi.

Theofilos'un hedefi, Endülüs Emevî halifesini Girit'in kaderiyle ilgilenmeye zorlamaktı. Girit bundan onüç yıl önce, Mısır'dan dönen

(1) Bu münasebetler hakkında bkz.: C.E. Dubler, **La Cronica Arabigobizantina de 741, al-Andalus Dergisi, XI, 1946, 342 vd. incelemelerine bakınız.**

İspanya asıllı bir gurup maceraperestin eline geçmişti. Bu dönemde, her ne kadar Abbasilerin can düşmanı olsa da, bir müslüman hükümdarından hristiyan kralının isteği doğrultusunda bir askerî müdahale beklemek biraz yersiz olurdu. Bizans'ın isteği nazik bir şekilde geri çevrildi. Böylece Theofilos'un haleflerinin de, adayı geri alma konusunda Kurtuba'daki görüşmelerden bekledikleri yardım hayal oldu.

X. yüzyılın ortalarında, Girit hâlâ Bizanslılara ait değildi. Müslümanlara karşı giriştikleri bütün hareketler bir sonuç vermemişti. Ebû Hafs Ömer el-Balluti'nin kurduğu hanedan adadaki hâkimiyetini devam ettiriyordu. Endülüslü göçmenlerin soyundan gelenler, gerçek vatanlarını birtürlü unutamamışlardı.(1) Bazı ip uçlarından da anlaşılacağı gibi, hâlâ anavatanları ile ekonomik ve kültürel münasebetlerini sürdürüyorlardı.

Ancak III. Abdurrahman'ın ölümünden bir kaç ay önce, II. Romanos'un kısa süren imparatorluk döneminde, komutan ve gelecekteki imparator Niceforos Phocas, Hendek (Kandiye) kalesini ele geçirdi. Böylece Endülüs-Girit hanedanın son temsilcisi Abdülaziz b. Şuayb'i devirdi.(2) Bundan bir kaç yıl evvel 949 yılında, VII. Contantinos Porfyrogenetas, Girit'e kararlı bir saldırıda bulunmuş ancak bu başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu tarihte müslüman İspanya ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik münasebetler yeniden başlamıştı. Bizans'ın X. yüzyılın ortasında Kurtuba'ya eski Girit meselesini hatırlatması için hiç bir geçerli sebebi yoktu. Girit'i kendi imkânları dahilinde tasfiye etmek Bizans'ın kendi meselesiydi. Müslüman-İspanya ise Doğu Akdeniz'den çok uzaktı ve Bizans İmparatorluğu ile pek ilgilenmiyordu.

Ancak halife en-Nâsır'ın politik gücü, üstünlüğü ve gitgide büyüyen gelirleri İstanbul'da biliniyordu. Bu hükümdar, İberik yarımadasının kuzeyindeki küçük hristiyan krallıklarına baskı yapıyor ve kendisini Abbasilerin ve Fatımilerin düşmanı olarak ilan ediyordu. Bizansı da tehdit eden Abbasî ve Fatımî tehlikesi söz konusu olduğundan, bu ortak nokta İstanbul ile Kurtuba arasında muhtemel bir yakınlaşma ümidini ortaya çıkarıyordu. Ancak ilk hareketin Bizans'dan geldiğine dair herhangi bir ipucu yoktur ve Endülüs tarihçilerinin suskunluğuna

(1) Kurtubalı Mervan b. Abdülmelik b. el-Fahhar'ın şahsiyeti hakkında İbnu'l-Faradi'nin biyografik notlarından faydalanılır. (Tarih, 1413). Ebû Hafs Ömer el-Balluti'nin kurduğu hanedanın emirlerinin listesi için bkz. E. de Zambaur, Manuel de Généalogie et de Chronologie Paur l'Histoire de l'Islâm, 70; Yeniden ele geçirilmesinden önce müslüman Girit'in tarihi hakkındaki Bizans kaynakları için bkz. A. Freixas, Espana en los Historiadore Bizantinas, 21-22

(2) Ch. Diehl, Le Monde Oriental de 395 à 1081, 462

karşılık ilk adım yine müslüman hükümdardan geliyordu. Bazı ipuçları III. Abdurrahman'ı Bizans ile uzun zamandan beri bozulmuş, kopmuş olan münasebetleri yenilemeye, sağlamlaştırmaya iten gerçek sebepleri ortaya koyuyordu. En önemlisi de imparatorluğun itibarı idi.

Endülüs-Bizans yakınlaşması Kurtuba'nın bazı siyasî tasarılarını gerçekleştirmeye yarıyor ve devleti diğer müslüman devletlerden bir noktada ayırıyordu. III. Abdurrahman'ın, ülkesinde kapalı bir dünya yaratma çabalarına rağmen yine de ekonomisinde yer yer doğunun etkisi dikkati çeker. Bir çok bakımdan Kurtuba, Bağdat'ın haraçgüzarıydı. Lüks hayatının dekoru, elbiseleri ve eşyaları ile yüksek sosyetesi, Ziryab etiketini taşıyordu, binalarının düzeni camiler ve saraylar, Kayrevan ve Irak'ın büyük şehirlerini hatırlatıyordu.

Arap olmayan kaynakların belirttiğine göre 949 yılında en-Nâsır'ın elçileri İstanbul'u ziyaretleri esnasında orada Liutprand de Cremone ile karşılaşırlar. Liutprand de Cremone bu karşılaşmadan Antapodosis adlı eserinde bahseder. VII. Constantinos Profyrogenetos'un *Törenler* Kitabında belirtildiğine göre 24 Ekim 949'da Kurtuba elçi heyeti kutsal sarayda kabul edilmiştir. Aynı yıl, Salamon isminde bir hadım İspanya ve Saxe'da görevini tamamlayıp İstanbul'a dönerken Venedik'te Liutprand ile karşılaşır.(1) II. Abdurrahman tarafından kurulan karşılıklı elçi gönderme geleneği böylece yeniden güçlendirilmiş oluyordu.

Kurtuba ile Bizans İmparatorluğu arasındaki bu diplomatik münasebetleri ele alan Arap tarihçileri, iki hatta üç değişik elçiden söz ederler. İbn Haldun'a göre, Bizans elçileri 336(947-948) yılında Kurtuba'ya gelirler ve halifeye hediyeler getirirler. Hükümdar onları gayet iyi karşılar ve imparatorlarına değerli hediyeler vererek onları Hişam b. Huzeyl (Kuleyb) adlı bir mozarabe eşliğinde ülkelerine gönderir. İspanyol papaz iki yıl sonra yeni bir Bizans heyeti ile geri dönecektir.

Bu arada müslüman doktorların hayat hikâyelerini kitap hâline getiren İbn Ebî Usaybia'nın verdiği bilgilere göre,(2) III. Abdurrahman 948-949 yıllarında Bizans İmparatorunun bir elçisini kabul eder ve imparatorun mektubunu alır. Elçi mektuptan başka iki değerli hediye de getirmiştir. Dioscorides'in botanik kitabının bir kopyası ve Paul Orose'nin eserinin bir nüshası. Paul Orose V. yüzyılın meşhur İspanyol-Latin tarihçisidir. Ancak bu devirde İberik yarımadasında kimse Yunanca

(1) **Live des Cérémonies, II, 15; Liutprand, Antapodosis, IV, 2**

(2) **İbn Ebî Usaybia, Uyunu'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba, Nşr: A. Müller, II, 47 (Endülüs'lü doktor İbn Cülcül'ün biyografisi.); Simoent, Historia de los Mozarabes, 637; Fagnon, el-Beyanu'l-Muğrib Tercümesi, II 353; M. Meyerhoff, Un Glossaire de Matiére Médicale de Maïmonide (Mémoires de l'İntitut d'Egypte) XII, 8**

bilmediği için en-Nâsır imparatordan kendisine bu dili iyi bilen birini göndermesini ister. Bu kişi Kurtuba'da bir tercüme gurubu kurma görevini üslenecektir.

Arap yazara göre Romanos Lecapenos İspanya'ya Nicolas isimli bir rahibi gönderir. Bu rahip 340(951)'da Kurtuba'ya gelir ve çalışmaya başlar. Çalışmalarında musevi âlim ve diplomat Hasdai b. Şaprut'un desteğini sağladı.(1) Sözü edilen bu iki münasebetin biri VII. Constantinos Porfyrogenetos'un 949 yılı yazarında en-Nâsır'a gönderdiği ve Ibn Hayyan'ın da tarihinde seyahatinden detaylı bir şekilde söz ettiği elçi heyetinin olması muhtemeldir.(2) Heyet, Ağustos'da Peşina limanına vardı.

Halife, onları karşılamak üzere Yahya b. Muhammed b. el-Leys'i görevlendirdi. Kurtuba yakınında elçi heyeti şerefine bir askeri resmi geçit düzenlendi, iki büyük *feta* Yasir ve Tammam, kortejin en ön sıralarında yer alıyorlardı. Başşehirde, Munyat Nasr'da, Emir el-Hakem'in dinlenme evinde ağırlandılar. Elçilerin dışarıyla irtibatlarını engellemek için sert ve kesin talimatlar verildi. Kısa bir süre sonra da *Medînetu'z-Zehra*'da bulunan halife, heyetle görüşmek üzere Kurtuba Alcazar'ına gelir.

Sarayda bayram havası esmektedir. Her taraf bayram günlerindeki gibi ihtişama bürünmüştür. 11 Rebiülevvel 338(8 Eylül 948)'de bütün saray erkânı *Meclisu'z-Zahir* adıyla anılan köşkün salonlarında verilen kabul resmine davet edilir. Salonun her tarafı halılarla kaplanmıştır. İpek halılar duvarları süslemektedir. Kapı ve pencerelerde brokar perdeler asılıdır. Halife ise çevresinde oğlu ve sarayın ileri gelenleri olduğu hald tahtında oturmaktadır. Tarihçi bu tablo karşısında salona alınan elçilerin gözlerinin korkutulduğundan bahseder. Oysa Bizans elçilerinin gözünde bu ihtişamın, bu tablonun pek de büyük bir tarafı yoktur.

Halifeye imparatorlarının mektubunu verirler. Bu mektup İbn Hayyan'a göre mavi renkli bir parşömen üzerine ve altın harflerle, yunanca yazılmıştır. Mektubun oluşturduğu rulonun içinde yine renkli ve yunan yazısıyla yazılmış halifeye gönderilen hediyelerin bir listesinin yazılı olduğu kağıt bulunmaktadır. Bu mektuba bir de dört miskal ağırlığında altın bir mühür eklenmiştir. Mührün bir yüzünde Hz. İsa'nın portresi, diğer yüzünde ise kral Constantinos ve oğlunun portresi yer almaktadır. İmparatora ait bu mektup gümüş bir kılıf içindedir, kılı-

(1) Elçilik ve para ile Nicolas'ın gönderilişi hakkında bkz. F. Dölger, Corpus der Grlechischen Urkunden-Kairserkunden, I. 82-83; C.E. Dubler, Aynı eser, 341

(2) Makkari, Analectes, I, 235-237; Makkari, Azharu'r-Riyad, II, 258-261; İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 231

fın kapağı ise altından yapılmıştır. Üzerinde kral Constantinos'un çok renkli mineden yapılmış bir resmi yer alıyordu. Bu kılıf tekrar nakışlı kumaşla kaplanmış bir küçük kutuya yerleştirilmiştir.

b) Avrupalı Elçiler:

Kurtuba ve Bizans arasındaki bu elçi alışverişi değişik zamanlarda, II. Hakem'in saltanatı süresince ve XI. yüzyılın başına kadar devam eder. Bu elçiler yanlızca Bizans'dan gelmezler. İbn Hayyan ve İbn Haldun'a başvuracak olursak, Bizans elçilerini saymadan, Kurtuba'ya en-Nâsır devrinde Sakaliba kralının, Alman kralı Otto'nun, Batı Franklarının kralı Hugo'nun ve Doğu Franklarının kralı Guido'nun elçilerinin geldiğini tesbit edebiliriz.

Daha sonra Roma hâkimi de Kurtuba'ya bir dostluk anlaşması yapması için bir elçi göndermiştir. Endülüs tarihçilerinin eksiklerini bir ölçüde giderecek daha detaylı bir Latin kaynağı bulunamadığı sürece biz de İbn Haldun'un, en-Nâsır'ın son yıllarında Avrupa'nın ileri gelen kişileriyle olan münasebetleri hususunda verdiği bilgilerle yetinmek zorunda kalacağız. Saint-Arnulphe papazı Jean tarafından yazılan Jean de Gorze'nin hayatı gibi.(1) Ancak bir bölümü korunabilen bu belge 950 yılına doğru Germen İmparatoru I. Otton ile III. Abdurrahman'ın arasındaki diplomatik münasebetler hakkında ilginç bilgiler vermektedir.

Ayrıca, Frank elçisinin Kurtuba halifesi tarafından kabul edilmesiyle de ilgili detaylı bir metin yer almaktadır. Jean de Gorze'nin hayatı Saksonia, kralının teşebbüsünün önemi hakkında da bilgi vermektedir. Saksonia kralının amacı, müslüman hükümdarını övmek ya da dalkavukluk yapmak değildir, hatta Akdeniz kıyılarında Endülüs korsanlarının yaptıkları bazı kötülükler hususunda halifeye ricada bulunur. Bu korsanların, Akdeniz'in kıyı kesimlerinde, güney Fransa yollarında Kuzey İtalya ve hatta İsviçre taraflarındaki hareketlerinden de bahseder.

Burada İspanyol korsanlarının X. yüzyılda Akdeniz'deki durumuyla ilgili bir parantez açabiliriz, özellikle de Fraxinetum'daki mağribli

(1) Jean de Gorze'nin kariyeri hakkında bkz. A. Fliche, l'Europe Occidentale de 888 à 1125; Histoire de Mayen Age de Glotz, II, 129-130. Jean de Gorze'nin biyografisi birçok defa basılmıştır. Özellikle «Monumenta Germaniae Historica»da IV, 335, Migne, Patrologie Latine, 137. col. 298-310. A. Pazy Melia tarafından İspanyolca'ya tercüme edilmiş ve basılmıştır. Embaja del Emparador de Alemania Otton al Califa de Cordoba-Abderrahman III-, Madrid, 1872. Jean de Gorze'nin, en-Nâsır tarafından kabul edilişine ait metin Levi Provencal tarafından verilir. Esp. Mus. X. Siécle, 50 ve notlar da Simonet, (Historia de los Mozarabes, 606-611) tarafından ilâve edilmiştir.

korsanların maceralı yolculuklarından söz edebiliriz. Bunlar, hristiyan topraklarında(1) garip bir müslüman devletinin kurucularıdır. Kurdukları bu devlet, uzun yıllar varlığını sürdürdükten sonra ortadan kaldırılır. İslâm tarihlerinde bu korsanlık hakkında en ufak bir bilgiye dahi rastlanmaz. Önceleri resmi olarak kurulmamış olan bu küçük devlet, daha sonraki yıllarda Batı'da İslâm ülkeleri arasında tanınır. Emevilerce desteklenmeyen bu devlete pek de toleranslı davranılmamıştır. Burada kıyılardaki hristiyan prensliklerinden de bahsetmek gerekir. Barselona, Ampurias ve Roussillon'daki korsanlardan da en az Endülüs korsanları kadar çekinilmektedir.

Müslüman korsanların gaza ile bir ilgileri olmadığı gibi, hristiyan korsanlar da kilise ve haç'ı kendilerini destekleyici birer unsur olarak görmüyorlardı. Ortaçağ'da her ikisi de denizciliğin diğer risklerine kolayca eklenebilecek risklerdi. Öte yandan kâbiliyetli Endülüs korsanlarının çoğunun hatta en gözüpek olanlarının Arap ve Berberî olmadıklarını düşünmek için delillerimiz vardır.

IX. yüzyılın sonunda Peşinalı denizciler federasyonu hakkında edinilen bilgilere göre bunlar muvelledûn, hatta Kurtuba halifesinin emrindeki mozarabeler idi; yanlızca roman lehçesiyle konuşuyorlardı. Hristiyan korsanlarının ortaçağ hristiyan âlemindeki diğer rakiplerinin varlığından da söz etmek gerekir. Ancak bunlar Endülüs korsanlarının cesaret ve gücüne sahip değildiler.

Denizlerdeki kaçırma olayları ve köle ticareti, müslüman ve hristiyan kralların işi olamazdı. Her ikisi de sınırlarına kadar yaklaşan korsanlarla ilgileniyor, toprakları yağma edildiğinde, bu ilgileri daha da yoğunlaşıyordu. Ancak karşı koyabilmeleri için de çok güçlü olmaları gerekmiyor muydu? Daha çok kıyı bölgelerindeki halk, kendi ihmalini pahalıya ödemek istemiyorlarsa güçlenmek zorunda idiler. Gözcü sistemi, gözleme kulelerinin inşaatı, denizden gelen saldırıya karşı korunma imkânları, kıyıdan yüksek kesimlere yerleşme gibi... Bütün bunlar ortaçağda gerek müslüman, gerekse hristiyan bölgelerde rastlanan tedbirlerdi ve vurguncuların, korsanların açlığına gem vurmaya yeterli olmuyordu.

Hatta bazen, tehlike daha da büyüyor, bir kaç saat süren kısa bir akından elde ettikleriyle yetinmeyen korsanlar, daha da ilerleyip içerdeki bölgelere kadar uzanıyorlardı. Bunun için, Normanlarınki gibi sandallarıyla nehri geçip veya daha önceden belirledikleri bir noktada sandaldan inip kendilerine ufak bir üs kurarak komşu yerleşim merkezlerine baskın düzenliyorlardı. Norman taktiği istisnai olarak kullanılıyor-

(1) J. Calmette, l'Effondremenet d'un Empire et la Naissance d'une Europe, 117

du. Diğeri ise, daha gözüpek ve tehlikeli olup IX. yüzyılın son on yılı içinde, Provence sahilinde Fraxinetum'a gelip yerleşen maceraperestlerin uyguladıkları taktikti.

Annales de Saint Bertin'in, bazı bölümlerinde söz edildiği gibi Mağribli korsanlar, IX. yüzyılın ikinci yarısında bir çok defa Rhone nehrine çıkmışlardır. 842'de Arles yakınlarına kadar ilerleyerek, hiç kayıp vermeksizin geri dönmüşlerdir. Bir başka korsan gurubu, 850 yılında aynı baskını denemişlerse de, ters esen bir rüzgar yelken açmalarına engel olmuş ve hepsi öldürülmüşlerdir. 869'da diğer korsanlar, Camargue'a saldırmışlar ve Arles papazını esir almışlardır. Arles halkı papazı kurtarmak amacıyla korsanlara saldırmışlarsa da papazın öldürülmesini önleyememişlerdir.

Korsanlar, onun kıyafetini başkasına giydirerek Arleslıların, onun yaşadığına inanmalarını sağlamışlardır. Fraxinetum'daki Endülüs kolonisi hakkında başlıca bilgi kaynağı ise bir çok defa sözünü ettiğimiz papaz Liutprand'ın eseri Antapodosisdir. 1836'da Reinaud'un bu korsan devletinin tarihini detaylı bir şekilde ortaya koymasından sonra bir çok bilgin, özellikle Güney Fransa'da bölgedeki geleneklerden ve topografya (yer adları bilimi) gibi bilim dallarının sunduğu kaynaklardan faydalanarak bu konuda çalışmaya başlamışlardır. XX. yüzyılın ilk yıllardan itibaren, bu zengin literatürden yeni görüşler, yeni ipuçları çıkarılmaya başlanmıştır. Burada tarihî olarak ispatlanmış başlıca meseleler çerçevesinde kalarak okuyucuya diğer kaynaklar da gösterilecektir.(1)

891-894 yılları arasında Endülüs korsanları hâlâ aydınlanmamış olan bazı şartlar altında, Provence sahillerinde Saint-Tropez körfezine yerleştiler ve Fraxinetum çevresindeki dağların yardımıyla güçlerini artırdılar. İberik yarımadasından gelen yeni guruplarla daha da güçlenip Frejus kontluğunu ateşe verdiler ve kana bulayıp yağma ettiler. Daha sonra Marsilya'ya girip meşhur Saint-Victor manastırını yıktılar. Rhone nehri boyunca ilerleyerek Valentinois ve Viennois'da tahribatlarını sürdürdüler. X. yüzyılın ilk yıllarında akınları Alpler'e kadar uzanıyordu. Suse yakınındaki Novalaise manastırını yakıp, dağlardaki geçitleri tuttular. Yolcuları ve dinî sebeplerle dağları aşıp Roma'ya gitmek isteyen kişileri engellediler. Embrun ülkesi ve Graisivaudan özellikle bu yağmalardan muzdarip oluyordu. Kazandıkları zaferlerle iyice

(1) R. Poupardin, Le Rayaume de Provence Sour les Carolingiens (Bibl. de l'Ecoles des hautes Etudes, 131) 243-273; R. Poupardin, Le Royaume de Bourgoqne, 87-107; G. Pinet de Manteyer, La Provence du I. au XII. ence Siécle, 238; F. Lot, Les İnvasions Barbares, 83-85

cesaretler.ince de İtalya vadilerine saldırıp, Oulx manastırını yerle bir edip Piemont, Acgui ve Asti'ye kadar ilerlediler.

933'de ise durum şöyle bir görünüm arzediyordu: Yaz ayları boyunca sık sık yer değiştiren hafif kuvvetler, memleketi şiddet altında tutarlarken daha büyük kuvvetler, Fraxinetum dağlık yöresinde ve deniz kıyısına yakın yerlerde toplandılar. Bu durumdan etkilenen devletlerin reaksiyonu önceleri pek de parlak olmadı. 931'de bir Bizans donanmasının desteğiyle Freinet'ye yapılan seferden pek de iyi bir sonuç alınamadı.

939'da korsanlar, zenginliklerine göz diktikleri Saint-Gall manastırına saldırmaktan çekinmezler. 942'de İtalyan kralı Hugue ve Bizans İmparatoru Romanos Lecapenos'un beraberce giriştikleri sefer de başarıyla neticelenmedi. Böylece Mağriblileri, Fraxinetum'dan çıkarmayı başaramadılar. Saksonia kralının vasalleri Provence bölgesini ve Alpleri korsanların tehlikesinden kurtarmayı ve korsanları Saint-Tropez körfezindeki yuvalarından atmayı ancak Büyük Otton'un ölümünden(1) önce 972'de hatta 973 yılında başarırlar.

X. yüzyılın ortalarından itibaren büyük Otton çareyi, III. Abdurrahman ile görüşüp onu Provence bölgesine yerleşmiş olan Mağriblilerin yaptıkları kötülüklerden sorumlu tutmakta bulur. Buna cevap olarak en-Nâsır, 950'de Otton'a bir mozarabe papazı elçi olarak yollarsa da papaz yolculuğu sırasında ölür. Beraberinde imparatoru kızdıracak sert bir mektup vardı. Bir süre sonra imparator, Endülüs halifesine kardeşi Köln başpiskoposu, Bruno aracılığıyla bir mektup yazdırır ve Lorraine'deki Gorze manastırının bir papazını da bu mektubu yerine ulaştırmakla görevlendirir. Bir başka papaz ile birlikte İspanya'ya gelen Jean, en-Nâsır'ın kendisini kabul etmesini bekler. İki elçi Saint-Martin kilisesi yakınlarında güzel bir eve yerleştirilir ve kilisede yanlızca bayram günlerindeki törenlere ve pazar âyinlerine katılmalarına izin verilir.

Kâide gereği mektup veya mesaj halifeye ulaşmadan evvel, kendisine mektubun muhtevası hakkında bilgi verilmektedir.(2) Halife, bu iki elçinin getirdiği mektubun muhtevasının kendisine ve İslâmiyete hakaret eder nitelikte olduğunu öğrenir ve bir mozarabe elçi ile haber yollayıp Jean'dan kendisine yanlızca getirdiği hediyeleri sunmasını, mektubu ise geri götürmesini ister. Ama Jean, itiraz eder. Bu durumda III. Abdurrahman, Almanya'ya bir elçi göndermeye karar verir. Recemundo bu vazifeyi kabul eder, karşılığında piskoposlukta bir üst derecede göreve terfi ettirilir.

(1) Poupardin, Royaume de Bourgogne, 99

(2) Jean de Gorze'nin biyografisi için bkz. Poupardin, Royaume de Bourgogne, 95

Recemundc, *Medinetu'z-Zehra*'nın yapımında adı geçen Rebi b. Zeyd'den başkası değildir. Mozarabelerin bir çoğu gibi o da vaftiz isminden başka bir de arap ismi taşımaktadır. Bu Kurtubalı hristiyan arapça ve latinceyi gayet iyi konuşmakta, dinini de sadakatle sürdürmektedir. Endülüs-Elvira (İliberris) piskoposluğunda papaz olmadan evvel halifenin emrinde çalışmaktaydı. II. Hakem'e atfedilen 961'de hazırlanan Arap-Latin takviminin hazırlanmasındaki rolünü daha ilerde göreceğiz.(1)

Recemundo, 955 ilkbaharında yola çıkar ve on hafta sonra Gorze manastırına ulaşır. Metz piskoposu ve manastırın rahibi tarafından gayet iyi karşılanır. Bir kaç ay sonra Frankfurt'da imparatorun huzuruna çıkar. Burada papaz Liutprand ile tanışır ve onu kendisine ithaf edilen *Antapodosis*'i yazmaya ikna eder.(2)

I. Otton, en-Nâsır'ın elçisini saygıyla kabul eder ve Kurtuba'ya Verdunlu Dudon ile dönmesini rica eder. Emevî başkentine ancak 956 Haziranının ilk günlerinde varırlar. İmparatorundan yeni talimatlar almış olan Jean, uzlaşmaz tutumundan vazgeçer ve halife tarafından kabul edilir. Görüşmenin gerçekleşeceği gün devletin ihtişamı gözler önüne serilir, Jean'ın ikamet ettiği yerden Kurtuba'ya, buradan da *Medinetu'z-Zehra*'ya kadar giden yol üzerine silahlı askerler yerleştirilir. Askerler çarpışır gibi görünüp çevreyi toz bulutlarına boğarlar. Sarayın eşiğinden itibaren tahta kadar halılar serilir. Burada halife erişilmez bir kutsallığa sahipmişcesine elçiyi kabul eder, lutfederek elini öpmesine izin verir.

Jean'ın biografisinde metinler eksik olduğu için bu görevinden, Almanya'ya tatmin olarak dönüp dönmediği hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

6 — Abdurrahman en-Nâsır'ın Islahatları ve Ölümü:

Yaşlı halife Abdurrahman en-Nâsır, gücünün ve şöhretinin zirvesinde iken 15 Ekim 961'de (2 Ramazan 350) Kurtuba'da vefat etti. Ataları gibi o da Alcazar'daki hanedana ait mezarlığa (Pantheon) gömüldü.

---

(1) Recemunda hakkında bkz. Die Cordovarer, Arib ibn Sa'd der Secretar und Rabi İbn Zaid der Biscrof adlı çalışma; R. Dozy tarafından Z.D. M.G., XX, 1866, 595-609'da yayınlandı. Simonet de aynı kişiye Hist. de los Mozarabes adlı eserinde geniş yer vermiştir.

(2) Liutprand ve eseri hakkında bkz. A. Fliche, l'Europe Occidentale de 888 à 1125, 642

Göreve başladığı andan başlamak üzere ölümüne kadar büyük bir devlet meydana getirmeye çalışmıştı ve bunda da başarılı oldu. Kurtuba'da bütün iç savaşlara, Arap kabilelerinin rekabetine ve birbiriyle devamlı sürtüşen etnik guruplara rağmen zengin, huzurlu ve barış içinde yaşayan bir devlet kurmayı başardı. Sadakatsizlik gösterenlere karşı silah kuvveti ile karşı koyup aynı zamanda, soğukkanlılıkla Fatımî tehlikesini de bertaraf etmeyi başardı. Öyle ki, Kurtuba, bir müslüman hükûmet merkezi, doğunun büyük şehirlerinin ve Kayrevan'ın rakibi hâline geldi. Batı Avrupa'nın diğer şehirlerinden çok daha üstün bir hâle gelen Kurtuba'ya, Akdeniz'de de sahip olduğu itibar ve şöhrete ancak İstanbul rakip gösterilebiliyordu.

Bütün bu gelişmelerde en-Nâsır'ın, uzun süre devam eden ve az rastlanan uzunlukta bir saltanat dönemi yaşamış olmasının da payı büyüktür. Müslüman İspanya'da birbiri ardına uzun yıllar tek bir politika izlenmiş ve bu politika, halifenin buyruklarına ve mutlak hâkimiyet prensibine dayanmıştır. Daha az yetenekli ve sorumluluklarının daha az şuurunda olan bir başka emirin, kolaylıkla yapabileceği bazı hatalardan tamamen uzak kalmayı başarmıştır. Ancak saltanatının son yıllarında yetmişlik halife, artık ilk yıllardaki gibi ateşli ve savaşma arzusuyla dolu değildir. Bu yarım yüzyıl devam eden saltanat dönemini birbirine eşit üç ayrı devir halinde incelemek mümkündür.

Birincisi, Kurtuba hükümdarının otoritesini çevresinde hissettirmeye başladığı ve halifeliğe yükseldiği devirdir. İkincisinde ise devleti organize eder ve korkutucu bir rakip olarak kendi adından söz ettirir. Üçüncü devrinde ise artık kesin hâkimiyete sahiptir. Ancak her zaman aydın, bilinçli, zeki ve anlayışlı bir hükümdar olmasına rağmen, zaman zaman gücü ve sınırsız zenginliği başını döndürebilmiştir. Bazı bakımlardan onu, Bizans'a hükmeden imparator ile mukayese etmek ise oldukca zordur.

Herşeyin hükümdardan sorulduğu ve sarayın, hayatın merkezi gibi addedildiği bir devlette, haremağası ve kadınların çoğunlukta olduğu buram buram doğu kokan saray halkı bazen hükümdarı etkileyebilmiştir. Bu çevrede her türlü komplo, entrika ve haksızlıklara rastlamak mümkündür. Bir tek kişinin isteğinden hareketle kararlara varılan bir devlette, bu kişinin zayıf, ya da yeteneksiz olması veya gözdelerinin tesirinde kalması çok tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir. Fakat, eğer hükümdar güçlü ve idarî meselelerde birliği, politikasının sürekliliğini sağlayabilecek yetenekte ise elindeki imkanları; ordu, diplomasi ve idarî meselelerde başarılı oluyorsa imparatorluk ondan ve kararlarından müspet pek çok şey bekleyebilir.

Bizans, özellikle de X. yüzyılda bu türden pek çok kral tanımıştır.

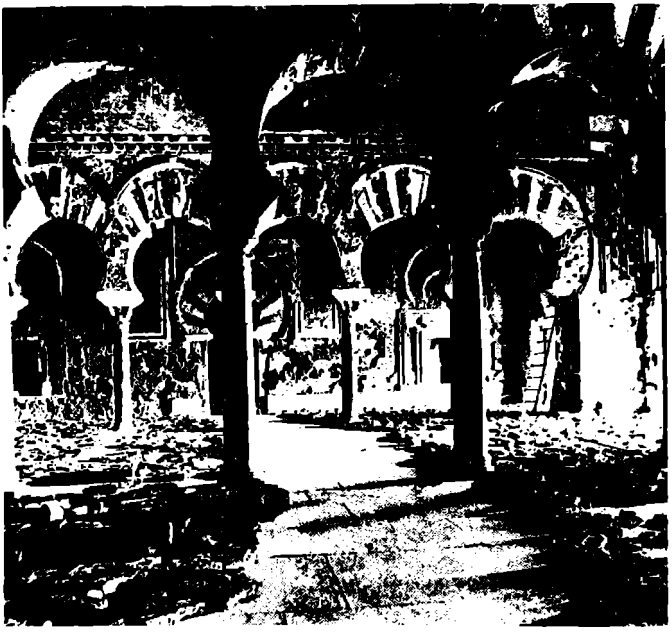

Medinetu'z-Zehra, Rico Salonu

Şans, Bizans'ın yüzüne gülmüş, uzun yıllar hakiki bir başkan, bir imparator hüviyetine sahip kişilerin idaresinde kalmıştır.(1)

Aynı şeyleri yine aynı yüzyıl süresince Müslüman Kurtuba devleti ve Endülüs'ün Emevi halifelerinin en iyilerinden biri olan III. Abdurrahman için de tekrarlamak mümkündür.

(1) Diehl, Le Monde Oriental de 395 à 1081; Glotz, Histoire du Mayen Age, II, 494-495 vd.

9 — HAKEM B. ABDURRAHMAN DEVRİ

(350-366 / 961-976)

a) Hakem'in Şahsiyeti ve Dahili İcraatı :

II. Hakem olarak bilinen; Emevîlerin dokuzuncu ve Kurtuba'nın ikinci halifesi olan Hakem'in künyesi, *el-Mustansır Billah* (Allah'tan yardım bekleyen)dir. Hakem el-Mustansır; dindar, adaletli, alim, ilme ve ilim ehline âşina bir şahsiyete sahipti.

II. Hakem devri, Endülüs Emevî Devleti'nin en parlak ve mamur devri kabul edilir. Bunda, babası Abdurrahman en-Nâsır'ın başlattığı faaliyetleri aksatmadan sürdürmesinin büyük payı olmuştur. Fazla şatafat meraklısı olmayan II. Hakem, sâde bir hayat yaşamayı tercih ettiği gibi, halkı da iktisatlı olmaya teşvik etmiştir. Harpten ziyade, sulh taraftarı olan el-Mustansır, halka karşı müşfik davranmış, halkın vermesi gereken vergileri kısmen azaltmış, umumun istifade edebileceği eserleri inşa ve imar etmiştir. Kurtuba'daki Büyük Cami'yi genişletmiş, *Kurtuba Medresesi*'ni devrin en meşhur ilim merkezi hâline getirerek büyük bir kütüphane kazandırmıştır.

Bütün ecdadı, kütüphanelerini zenginleştirmeyi çok seven birer araştırmacı olmalarına rağmen, hiç biri nadide ve kıymetli kitapları böylesine şevkle araştırıp incelememiştir. Hakem'in, Kahire, Bağdat, Şam ve İskenderiye gibi kültür merkezlerinde kendisi için eski ve yeni yazmaları istinsah eden ve satın alan temsilcileri vardı. Saray kütüphanesi. her biri birer hazine değerindeki kitaplarla doluydu. Kurtuba çevresinde mustansihler, mücellidler ve müzehhipler her zaman görülebilirdi.

Halifenin kütüphanesinin kataloğu, eserlerin sadece adlarını ihtiva etse de her biri yirmi, bazı tarihçilere göre elli sayfadan ibaret olan kırkdört ciltten oluşuyordu. Bazı tarihçiler, kütüphanedeki kitap sayısının dörtyüzbin olduğunu nakletmektedirler. Hakem, bu kitapların büyük çoğunluğunu okumuş ve bir kısmını da şerh etmişti. Her kitabın başında veya sonunda, müellifinin adı, künyesi, baba adı, ailesi, kabilesi, doğum-ölüm tarihleri ve ona ait menkıbeler yer alıyordu. Bu bilgiler, o devrin tanınması ve önemli şahsiyetlerin bilinmesi için ayrı bir önem taşıyordu. Ayrıca hiç kimsenin edebiyat tarihi sahasında Ha-

kem'den daha bilgili olmadığı da tarihi kaynaklarda zikredilmektedir. Şerhleri Endülüs âlimleri tarafından daima itimada lâyık bulunmuştur. Suriye veya İran'da telif edilen kitaplar, daha doğuda âlimler tarafından okunmadan ona bildirilirdi.

Bir defasında Hakem, tarihçi Ebu'l-Ferec el-İsfehani'nin Arap şairleri ve ediplerinin hayatları ile ilgilendiğini öğrendiğinde ona, çalışmasını tamamlayınca bir nüsha da kendisine göndermesi ricasıyla bin dinar gönderdi. Ebu'l-Ferec, Hakem'in arzusuna uyarak büyük bir şevkle çalışmasına hız verdi. Alimlerin hâlen hayran olduğu *Antolojisi*'nin(1) güzel bir nüshasını, Hakem için yazdığı bir şiir ve Umeyye ailesi hakkında yaptığı bir çalışmayla birlikte Halife'ye gönderdi. Bunun üzerine el-İsfehani, başka hediyelerle de taltif edildi.

Hakem'in, ister Endülüslü ister yabancı olsun, âlimlere ve ediplere gösterdiği cömertlik sınırsızdı. Bundan dolayı da herkes onun sarayına koşuyordu. Hükümdar, hepsini koruyor ve teşvik ediyordu. Hatta filozoflar bile onun sayesinde mutaassıp kimseler tarafından öldürülme korkusu olmaksızın, kendilerini çalışmalarına verme imkanı buluyorlardı.

Bütün ilim dalları, böyle münevver bir hükümdarın idaresi altında fevkalede gelişme fırsatı bulmuşlardır. Bu arada temel eğitim de oldukça yaygın durumdaydı. Endülüs'te hemen herkes okuma yazma bilirken; Hristiyan-Avrupa'da en yüksek mevkidekiler bile, ruhban sınıfına mensup olmadıkça okuma yazma bilmiyorlardı. Okullarda dilbilgisi ve belagat öğretiliyordu. Bununla beraber Hakem, eğitimin daha da yaygınlaşması için başkentte fakir aile çocuklarının gözetileceği, tüm masraflarını hususi hazinesinden karşılayarak yirmiyedi tane yatılı okul açtırdı.

Kurtuba Üniversitesi, dünyada bulunan en meşhur üniversitelerden biriydi. Büyük Camî'de Ebû Bekr b. Muâviye el-Kuraşî tarafından hadis okutuluyordu. Bağdatlı Ebû Ali el-Kalî de Arap Tarihi, atasözleri, Arap Dili ve Edebiyatı üzerine orijinal ve nâdir mâlumatı hâiz külliyatlı bir eser yazıyordu. Bu telifi sonradan, *A'malu'z-Zeyl ve'n-Nevadir* adıyla kitap haline getirdi. Dilbilgisi, İspanya'nın en büyük âlimlerinden biri olan İbn Kutiyye tarafından öğretiliyordu. Diğer ilimlerin temsilcileri de sahalarında meşhur simalardı. Talebelerin ekseriyeti fıkıh öğrencisiydi. Bu üniversitenin bünyesinde yanlız İspanya'da değil, dünyaca ünlü âlimler yetişmiştir. (2)

(1) Bu eserin, «el-Ağanî» olduğu kaydedilmektedir. Bkz. İbn Haldun, el-İber, IV, 146

(2) Makkarî, Nefhu't-Tîb, 136, 252-256; İbn Haldun, Mukaddime, 16-17; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 250-257; İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, 101-103; İbn Hallikân, Vefeyatu'l-A'yan, 210-212

b) II. Hakem'in Komşularıyla Münasebetleri:

Leon ve Pamplona sarayları III. Abdurrahman'ın ölümünü, kendilerine önemli yardımlarda bulunmuş olmasına rağmen, müslümanların vesayetinden kurtulmak, taahhüdlerini bozmak ve muahede yükümlülüklerinden sıyrılmak için bir fırsat olarak değerlendirdiler. Zira III. Abdurrahman'ın halefi II. Hakem'i, sakin ve yumuşak biri olarak kabul ediyor, selefi ile yapılmış ahdin titiz bir şekilde korunması ve uygulanmasında sert davranmayacağını umuyorlardı.

Hakem, komşularının bu niyetlerini anlamada gecikmedi. Bu arada Sancho, kendisinden antlaşmada belirtilen kaleyi teslim etmesi istendiğinde bunu geciktirmek için bir sürü mazeret ileri sürdü. Garciada tutuklu bulunan Fernan Gonzalez'i teslim etmesinin istenmesi üzerine ise bunu açıkça reddetti(1). Üstelik Fernan'ı, damadı IV. Ordono ile münasebetini kesmesi şartına bağlı olarak serbest bıraktı. Sonra Navarra ve Leon kralları gibi sözünü tutmayıp yeniden Müslümanlara karşı husumet başlattı. Bu da 962'de Hakem'in komutanlarına birliklerini seferber etmeleri için emir vermesi sonucunu doğurdu.

Bu esnada Ordono, kendisine sadık kalan yirmi beyiyle, Medinaceli'ye ulaştı. Oradaki keşif hazırlığı, ümitlerini tekrar canlandırdı. Daha önce yeğeni, kaybettiği tahtını Abdurrahman'ın yardımıyla tekrar ele geçirmişti. O da kendi tahtını, Hakem'in yardımıyla ele geçirebilirdi. Bunun üzerine Ordono, yanında Medinaceli valisi Galib ve muhafızları olduğu halde Nisan başında Kurtuba'ya hareket etti. Başkent civarında, Hakem'in süvari müfrezesi tarafından karşılandılar. Şehre girdiğinde III. Abdurrahman'ın türbesine giderek başı açık olarak diz çöktü ve kısa süre önce kendisini tahtından indiren kişinin ruhuna dua etti.

İkâmet için kendisine ayrılan lüks bir sarayda iki gün geçirdikten sonra, Halife'nin kendisini *Medinetü'z-Zehra*'da kabul edeceği bildirildi. Emevî geleneğine uyarak, beyaz ipek harmani ve bir kaftan giydi. Böylece biat ettiğini göstermek istiyordu. Aralarında Velid b. Hayrzuran, Kurtuba hristiyanlarının hâkimi, Ubeydullah b. Kâsım, Tuleytula başpiskoposu gibi önemli devlet adamlarından müteşekkil bir topluluk onu *Medinetü'z-Zehra*'ya götürmek ve kendisine, sarayın çok titiz davrandığı teşrifat konusunda ayrıntılı bilgi vermek üzere geldiler.

Ordono ile Leonlu refakatçileri, sarayın dış kapısına varıncaya kadar gördükleri ihtişamdan gözleri kamaştı, hatta dehşete düştüler. Kapıya ulaşınca Ordono ve Leonlular hariç herkes bineğinden indi. Nihayet *es-Sudde* adını taşıyan kapıda, Leonlular da bineklerini bıraktılar,

(1) Dozy, Rech, 98

fakat Ordono ve onu Halife'ye takdim etmekle görevli olan komutan İbn Tumlus atla gitmeye devam ettiler. Sarayın kapısında atından inen Ordono, hürmet nişanesi olarak başını açtı ve kaftanını çıkardı. Etrafı kardeşleri, yeğenleri, vezirleri, kadı ve fakihlerle çevrili olan Halife'nin tahtına doğru yavaşça ilerledi. Ordono ve beraberindekiler, Hakem'in elini öptükten sonra, kendilerine ayrılan yerlerini aldılar.

Halife bir süre sonra: «*Buraya geldiğinden dolayı sevin, keremimizden büyük şeyler ümid edebilirsin. Zira biz sana beklediğinden daha büyük lütuflarda bulunacağız*» dedi.

Bu sözler Ordono'ya tercüme edildiğinde büyük bir sevinçle doğruldu ve tahtın basamaklarını örten halıyı öperek:

«*Emiru'l-Mu'minîn'in kölesiyim! Alicenaplıklarına itimad etmekteyim, azametli meziyetleri yardımcım olacaktır. Kendilerine şahsım ve teb'am adına baş eğer, saygılarımı sunarım. Bana her nereye gitmemi emretseniz oraya gideceğim; size samimi ve sadık bir köle gibi hizmet edeceğim*» dedi.

Halife: «*Himmetimize lâyık olduğuna inanıyoruz, seni bütün hristiyanların üstünde bir şerefe sahip kıldığımızı idrak ettiğinde fazlasıyla memnun olacaksın. Tahtımızın gölgesinde himaye aramayı tasavvur ettiğine çok sevineceksin*» dedi. Bunun üzerine Ordono, bir kez daha diz çöktü ve halifeye dua ederek şu sözlerle ricada bulundu:

«*Kısa bir süre önce kuzenim Sancho, bana karşı önceki halifenin yardımını elde etmeye çalıştı. Ricası kabul edildi; o, hükümdarların en büyüğünün verebileceği böyle bir yardımı hiç görmemişti. Ben de yardım ricasında bulunuyorum; fakat hayli değişik sebeplerle. Kuzenim buraya ihtiyaç zoruyla geldi. Teb'ası, onun hareketini hoş karşılamayıp ondan nefret etti. Tanrı şahidimdir ki; şöhret aramadığım ve istemediğim halde beni onun yerine seçip tercih ettiler. Bu yüzden onu tahttan uzaklaştırdım ve ülkeden sürdüm. Yalvarmaları sayesinde önceki halifeden kendisini eski haline iade edecek bir ordu elde etti. Fakat o bu yardımlara hiç şükran göstermedi; ne size ne de bunları kendisine sağlayana karşı vazifelerini yerine getirmedi. Ey Emiru'l-Mu'minîn! Ben hür irademle krallığımı feshettim. Şahsımı, askerlerimi ve kalelerimi Emiru'l-Mu'minîn'in emrine vermek için buradayım. Bu suretle beni kuzenimden farklı addetmeniz cüretinde bulunuyorum.*» Halife:

«*Duygularına muttali olduk. Yakında iyi niyetini nasıl karşılayacağımızı göreceksin. En az rakibinin, babamızın devri saadetinde gördüğü kadar bol cömertlik göreceksin. Himayemizi ilk isteyen hasmın da olsa, seni reddetmemize hiç bir sebep yoktur. Seni ülkene sevinç içinde gönderecek, hakimiyetinin temellerini tesis edecek ve krallığını tanıyanlara seni yöntici yapacağız. Ayrıca en kısa zamanda, kuzenin*

ile senin ülkenin sınırlarını tesbit eden bir antlaşma hazırlayarak, sana teslim etmesi gereken bölgeye saldırmasına da engel olacağız» dedi.

Hakem, sözlerine son verdiğinde Ordono bir daha dizleri üzerine çöktü, teşekkürlerle doğruldu ve geri geri yürüyerek halifenin huzurundan ayrıldı. Bu arada hacib Cafer ile de görüştü. Hacib de kendisini temin etti ve halife adına ona hil'at giydirdi.

Çok geçmeden kendisine; Halife ile sulh içinde yaşama, oğlu Garcia'yı rehin olarak teslim etme ve Fernan Gonzalez ile ittifak etmeme şartlarını içeren bir anlaşma metni imzalanmak üzere verildi. Ordono bu anlaşmayı imzaladı ve hizmetine, Galib'in komutasında bir birlik verildi. Ayrıca kendisine, Kurtuba hristiyanlarının hâkimi Velid b. Mugis, bu şehrin piskoposu ve Tuleytula başpiskoposu müşavir olarak verildi.

Bu heyet, Garcia'nın iade edilmesini ve Leonluların, Ordono'nun krallığını kabul etmelerini kararlaştırdılar.

Bütün bu gelişmeler Sancho'nun gözünü iyice korkuttu ve durumunu, son derece istikrarsız hissetti. Zira Galicia, onu tanımamakta direniyordu. Ordono'nun buraya müslüman desteği ile gelmesi hâlinde halkın desteğini sağlayabileceği açıkça belliydi. Hatta Sancho'nun hâkimiyeti altındaki bölge sakinleri de bir istilâyla karşı karşıya kalmaktansa, isteyerek Ordono'ya tâbi olmayı düşünüyorlardı. Bu yüzden Sancho, derhal Kurtuba'ya anlaşmanın bütün maddelerini uygulamaya hazır olduğunu bildirmek üzere kontlar ve piskoposlardan müteşekkil bir heyet gönderdi.

Ancak Ordono'nun, Hakem'den aldığı taahhüdleri elde edemeden ölmesi, Sancho'nun bütün korkularını bertaraf etti. Müttefikleri Castilla kontu, Navarra kralı, Katalonia kontları Borrel ve Miron'un desteğine dayanarak bir kere daha bağımsızlık isteğini ortaya koymaya ve anlaşmanın şrtlarını ihlâl etmeye başladılar. Nihayet Hakem, hristiyanlara karşı harp ilan etmeye mecbur kaldı.

Hakem, Galib komutasındaki ordularını San Esteban de Gormaz üzerine yolladı. Galib, burayı aldıktan sonra (963), barışı temin etmek için Castilla'ya yöneldi. Bu bölgede yapılan Atienza savaşı da Galib'in zaferiyle sonuçlandı. Bu arada Saragossa valisi Yahya b. Muhammed et-Tucibi de Garcia'yı mağlup ettikten sonra, iyi tahkim edilmiş olan Calahorra'yı da aldı. Castilla bölgesindeki harap Gormaz hisarı yeniden inşa edildi. Aslında Halife, savaş taraftarı olmamasına rağmen savaşı istemeyerek sürdürüyordu. Bununla beraber bütün gücüyle savaşarak rakiplerini barış istemek zorunda bıraktı. Nitekim 966'da önce Sancho ve Katalonialı müttefikleri, ardından da Navarra kralı Garcia ile, Galicialı kont Rodrigo Velasguez, müslüman sınırındaki ka-

leleri silahsızlandırmayı kabul ederek barış isteğinde bulundular. Bu amaçla gönderdikleri elçiler Hakem tarafından iyi karşılanarak pahalı hediyelerle taltif edildiler.

Halifenin, bütün komşularıyla gerçekleştirmiş olduğu barışın devam edeceği sanılıyordu. Fakat hristiyanlar kısa bir süre sonra tekrar anarşiye daldılar. Sancho, Hakem ile müzakereler devam ederken, hiç bir zaman kendisine teslim olmayan Galicia'ya saldırdı. Bu bölgeyi Duero'nun kuzeyine kadar zaptetmeye muvaffak oldu. Kont Gonsalvo, büyük bir kuvvet toplayarak onunla karşılaştı. Fakat hileye başvurarak ona kolayca farkedemeyeceği zehirli bir meyve yedirdi. Zehir öldürücü tesirini hemen göstermiyor ancak, kalbi etkileyerek tedricen öldürüyordu. Zehirli meyveyi yiyen Sancho, daha sonra hastalanarak Leon'a dönmek üzere yola çıktı. Fakat yolculuğunun üçüncü gününde öldü (966).(1)

Yerine oğlu Ramiro geçti. Henüz beş yaşındaki Ramiro, Leon'da San Salvador manastırı rahibesi olan teyzesi Elvira'nın vasiliğinde bulunuyordu. Fakat bir kadının vesayetindeki bir çocuğa bağlanmayı hazmedemeyen asilzadeler alelacele istiklâllerini ilan ettiler. Bunun neticesi olarak, devlet bir çok küçük prens arasında bölüşüldü ve iyice zayıfladı. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Norman kralı I. Richard, sekizbin Danimarkalıdan meydana gelen bir orduyu İspanya'ya yolladı. Bu ordu, hiç bir ciddi engelle karşılaşmadan üç yıl boyunca Galicia'yı tahrib etti. Bundan dolayı nâib kraiçe Elvira, Araplarla yeni bir savaşı göze alamadı.

Castilla'ya karşı akınlar bir süre daha devam etti. Ancak 970'de Fernan Gonzalez'in ölümüyle Halife, bu bölgede de sükûneti sağladı(2). Bundan sonra Hakem, ülkenin refah ve kültür seviyesini yükseltmek için çalıştı.

c) II. Hakem Döneminde İbn Ebi Amir:

II. Hakem'in saltanatının ilk yıllarında bir gün, Kurtuba'nın dış mahallelerindeki bir bahçenin ağaçları altında bir arkadaş gurubu akşam yemeği yiyorlardı. Yemekten sonra sohbeti koyulaştırdılar. Ancak biri sessiz ve düşünceli oturuyordu. Bu genç adam uzun boylu, güzel çehreli idi. Yüzünde kendini beğenmiş, küstah ve âdeta hükmetmek için yaratılmış bir adamın ifadesi vardı. Nihayet derin düşüncelerinden sıyrılarak âniden bağırdı: «*Sözlerime dikkat edin; bir gün bu ülkenin hükümdarı olacağım!*» Arkadaşları bu haykırışa kahkahayla güldüler. Fakat o istifini bozmadan sözlerine devam etti:

(1) 966 yılının sonunda, Risco, **Histoire de Leon**, I, 212
(2) İstilânın gelişmesi için bkz. Dozy, **Rech**, 294

«Şimdi her biriniz arzu ettiğiniz makamı söyleyin, iktidarı ele geçirdiğimde istediğiniz mevkilere geleceksiniz.» İçlerinden biri :

«Bu düşünceler şahane! Eğer sana biri gerekiyorsa beni al da gönlümün arzusu olan şu yiyeceklerden, kimse bana karışmadan tat alabileyim» diyerek vali olmak istediğini ima etti. Bir diğeri:

«Kendi bölgemin şu incirlerine öyle düşkünüm ki, beni Malaga kadısı yap» dedi.

Üçüncüsü de : *«Bu güzel bahçeler benim için büyük sevinç kaynağı, şiddetle bu şehrin valisi olmayı arzu ediyorum»* dedi.

Dördüncü arkadaş ise: *«Sen, ey böbürlenen kişi! İspanya'yı idare edersen arıları, at sineklerini çeksin diye, benim balla sıvanıp bir eşeğe ters bindirilerek Kurtuba sokaklarında gezdirilmemi emredebilirsin»* dedi. Arkadaşı ona sert sert baktı ve hiddetine güçlükle hâkim olarak:

«Öyle olsun! Her biriniz dilediğinize sahip olacaksınız. Herkese söylediklerini hatırlatacağım gün gelecek» diye cevap verdi.

Yemek sona erdi, topluluk dağıldı ve böyle acaip, gösterişli fikirleri olan genç oturduğu yer olan, ana tarafı akrabalarından birinin evine gitti. Ev sahibi, arkadaşlık için üst kattaki küçük odasına geldi ve onu konuşturmaya çalıştı. Fakat genç adam düşüncelere dalmıştı, tek heceli cevaplar veriyordu. Bir şey öğrenemeyeceğini gören ev sahibi *«İyi geceler»* dedi ve odadan ayrıldı. Ertesi sabah kahvaltıda görünmediğinden, akrabası onu uyandırmak için odasına çıktığında yatağının bozulmamış olduğunu görünce sabaha kadar düşündüğünü anladı. Kendisini gece gündüz meşgul eden bir sebit fikir tarafından tedirgin edildiği aşikardı. Başkentin kalabalığında kaybolduğu halde, böyle yüksek ümitlere müptelâ ve sarayda bir tek adamı dahi olmaksızın, bir gün devletin veziri olacağına kanaat getirmiş olan bu gencin adı Ebû Amir Muhammed'di. Aslen Yemenli olup *Muafir* kabilesine mensuptu. Dedelerinden Muhammed, sekiz yıl İşbiliyye kadılığı yapmıştı. Annesi Temim kabilesinden yüksek mevki sahibi bir memur olan İbn Barlal'ın kızı Bureyha idi. *Benû Ebî Amir*, köklü ve hatırı sayılır bir aile olmasına rağmen, yüksek aristokrasi arasında yer almıyordu. Onlar daha ziyade şehirli idiler. Fakat böyle bir hayatla yetinmek istemeyen Muhammed b. Ebî Amir, ecdadının yaşadığı bölgeyi terkederek başkente geldiğinde yükselmesi için gerekli bulduğu hakimlik mesleğini tercih etti.

Haris, keskinzekâlı, fıtrî heveskârlığından kaynaklanan uçarı bir muhayyile ve ateşli bir mizaca sahipti. Seçtiği kitapların çoğu, kendisinden daha da aşağı seviyeden başlayıp adım adım en yüksek devlet kademelerine tırmanmış kimselerin sergüzeştlerinden bahseden tarih kitaplarıydı. Muhteris fikirlerini tam olarak açıklamadığı için, arka-

daşları bazen onun aklî dengesinden şüphe ediyorlardı. Ebî Amir becerikli, azimli, gerektiğinde cüretkâr, mülayim, müdebbir ve son derece benzersiz bir enerjiye sahipti. Ayrıca yerine göre mahir ve kurnaz, üstelik dakik ve titiz olmak gibi parlak meziyetlere de sahipti.

Ebî Amir, mütevazi bir başlangıçla tahsili bittikten sonra, Kurtuba mahkemesinde bir görev aldı. Bütün çabalarına rağmen âmiri kadı İbnü's-Salim'in teveccühüne mazhar olamadı. Kadı, bu genç memurun teamüllere uymayan fikirlerinden hoşnut olmadığı için, onu vezir Mushafi'ye şikâyet etti.

Çok geçmeden II. Hakem'in beş yaşındaki oğlu Abdurrahman için mal varlığını idare edecek birini aradığını duyan vezir Mushafî, halifeye bu iş için Muhammed b. Ebî Amir'i tavsiye etti. Ancak göreve talip olanlar arasından seçim yapma işini Aurora üstlenmişti.

Aurora, kendisine takdim edilen adaylar arasından, nezaketi ve kibarlığı ile dikkatini çeken Muhammed b. Ebî Amir'i tercih etti. Böylece Ebî Amir, 23 Şubat 967'de dolgun bir maaşla yeni görevine tayin edildi. Kısa zamanda gösterdiği başarıyla Aurora'nın dikkatini çeken İbn Ebî Amir, onun da şahsî vekilharcı olmayı başardı.

Ancak eline bol miktarda para geçmesi ve yepyeni bir çevre edinmesi, Ebî Amir'in hayatının akışını değiştirdi. Öyle ki, zamanla zor durumda kalan asiller bile ondan yardım istemeye başladılar. Nitekim bir seferinde müsrifliğiyle tanınan saray memuru İbn Eflah, getirdiği kıymetli at başlığı karşılığında kendisine bir miktar avans verilmesini istedi. Bu at başlığından başka hiç bir şeyi kalmadığını da ilave etti. İbn Eflah'ın Ebî Amir'den aldığı bol miktarda avansla borçlarını karşıladığı gibi yanında önemli bir bâkiye de kaldı. Bu durumdan çok memnun kalan İbn Eflah:

«İbn Ebî Amir'i bütün benliğimle seviyorum. Eğer beni hükümete karşı isyana davet etse kendisine tereddütsüz itaat ederim» dedi.

Ebî Amir, bu sınırsız cömertliğiyle Aurora'nın yanısıra, hükümdarın haremindeki pek çok kadını da etkilemeyi başarmıştı. Öyle ki Hakem:

«Anlayamıyorum! Bu genç adam, haremimdeki hanımların kalplerini kazanmanın yolunu nasıl bulabiliyor? Hiç kimsenin hediyesi, bu genç adamın hediyesi kadar etkili olamıyor. Doğrusu bunca masrafı, nasıl ve nereden karşıladığı konusunda bazı şüphelerim var» demekten kendini alamadı.

Gerçekten de Halife bu şüphelerinde haksız değildi. Nitekim darphanenin bu genç müdürü, idaresi altındaki parayı sorumsuzca şahsî tasarrufları doğrultusunda harcayarak büyük bir riske girmişti. Ebî Amir'in düşmanları bu durumu fırsat bilerek, kendisini halifeye şika-

yet ettiler. Bunun üzerine halife, zimmetindeki parayı ve tüm hesapları alarak hemen saraya gelmesini emretti.

Zor durumda kalan Ebî Amir, dostu vezir İbn Hudayr'e giderek, içinde bulunduğu durumu anlattı ve kendisine gerekli olan parayı ödünç vermesini istedi. İbn Hudayr istediği miktarı derhal verdi. İbn Ebî Amir, zimmetindeki parayı ve tüm hesaplarını alarak saraya geldi. Hesaplarında herhangi bir düzensizlik çıkmaması, kendisini itham edenleri şaşkına çevirdi. Bu durumda halife, şikayetçileri iftira suçuyla cezalandırdı, darphane müdürünü ise mükâfatlandırdı.

Bu olaydan sonra itibarını daha da arttıran Ebî Amir, yükselmesini sürdürerek önce Aralık 969'da İşbiliyye ve Niebla kadılığına, Temmuz 970'de de müstakbel halife Hişam'ın vekilharçlığı görevine tayin edildi. Bundan sonra da Şubat 972'de, şehrin asayişinden sorumlu olan ikinci muhafız alayının komutanlığına getirildi. Henüz otuzbir yaşında olmasına rağmen, altı önemli mevkinin başında bulunuyordu. Rusafe'de yaptırdığı sarayında, bir prens gibi lüks ve ihtişam içinde yaşamaya başladı. İbn Ebî Amir, itibarını korumak ve başarısını sürdürmek için hiç bir fırsatı kaçırmayarak etrafında kâtipler ve yardımcılar ordusu oluşturmuştu. Nezaketi, kibarlığı ve cömertliği ile kısa zamanda herkesin sevgisini kazanmıştı.

Torroxlu genç, önemli mevkilere ulaşmıştı, ancak onun gözü çok daha yükseklerdeydi. Bu yüzden komutanlarla dostluk kurmaya büyük önem verdi. Nihayet Moritanla'daki olaylar sayesinde aradığı fırsat ayağına geldi.

d) Moritaniadaki Olaylar ve Hakem'in Ölümü:

Kuzey Afrikada, Emevî ve Fatımîler arasındaki savaşın mahiyeti değişmesine rağmen hiç bir zaman kesilmemişti. Daha önce III. Abdurrahman, Fatımîlerle ülkesini korumak için savaşmıştı. Fakat artık böyle bir tehlike söz konusu değildi. Çünkü Fatımîler, ordularını tekrar Mısır'a sevketmişler, 969'da bu ülkeyi ele geçirmişlerdi. Üç yıl sonra halife el-Muizz, Ebu'l-Futuh Yusuf b. Ziri'yi İfrikiyye ve Moritanla genel valisi tayin ettikten sonra; ikametgâhını Nil kıyısına nakletmek için devletin başkenti Mansuriye'yi terketti.

İşte bu olaylardan sonra, Endülüs'ün, Fatımîlerden bir korkusu kalmamıştı. Ayrıca masrafları gelirlerinden çok olan Afrika sömürgelerinin terkedilmesi Hakem'in politikasına daha uygun olmasına rağmen, o böyle bir durumun, şerefini lekeleyeceğini düşünerek Afrika'dan çekilmek yerine, sınırlarını genişletmeye teşebbüs etti. Bu gay ile de Fatımîler adına ülkeyi ellerinde tutan İdrisîlere karşı bir fetih harekâtına girişti.

İlk hedef, Tanca, Arzilla ve diğer bazı bölgelerde hüküm süren Hasan b. Gannun idi. Zira o kendisini, Emeviler ve Fatımilerden hangisi daha kuvvetli ise o tarafa yakın olduğunu ima ediyordu. Fakat Fatımileri kendine daha yakın ve daha az tehlikeli buluyordu.

Hakem, komutanı İbn Tumlus'a, İbn Gannun üzerine bir sefer yapmasını ve onu itaat altına almasını emretti. İbn Tumlus 972 Ağustosu başında büyük bir kuvvetle denize açıldı. Ceuta garnizonundan önemli miktarda kuvvetin kendisine katılmasıyla Tanca'ya geldi. Oraya komuta eden İbn Gannun, onu şehir dışında karşılamaya teşebbüs ettiyse de öyle bir saldırıya maruz kaldı ki, askerlerini şehre geri çekmeyi bile başaramadı. İbn Tumlus, kara kuvvetlerinin, gücü ile Dekil ve Arzilla'yı da zaptetti.

Emevî kuvvetleri bu derece muvaffak olmalarına rağmen, talihleri daha fazla yaver gitmedi. İbn Gannun yeniden asker toplayarak hücuma geçti ve Tanca'ya doğru ilerledi. Onunla karşılaşmak için Tanca'ya gelmiş olan İbn Tumlus, mağlup oldu ve bu savaşta öldü. Bunun üzerine bütün İdrisî veliahtları isyan bayrağını açtılar. Tanca'ya çekilmiş olan Hakem'in komutanları, ona haber göndererek, ihtiyat kuvvetlerinin bir an önce gönderilmemesi halinde, Moritanla'daki Emevî hâkimiyetinin son bulacağını bildirdiler. Tehlikenin büyüklüğünü anlayan Hakem, ordusunun en güzide askerlerini, Galib komutasında Afrika'ya göndermeye karar verdi. Galib'i Kurtuba'ya çağırıp ona şöyle dedi:

«Muzaffer olarak dönmek zorundasın! Şunu iyi bil ki, mağlubiyetinin keffaretini savaş meydanında can vererek ödeyemezsin. Sana verdiğim parayı idareli harcamak zorunda değilsin, bu parayı âsilerin komutanlarına bol bol dağıtarak onları kendi tarafına çek. Herşeye rağmen İdrisîleri tahtlarından indir ve esir olarak Kurtuba'ya gönder!»

Galib, birliği ile Cebel-i Tarık boğazını geçti. Ceuta ile Tanca arasındaki, *Kasr-ı Masmuda*'da ordugâh kurdu ve hemen harekâta koyuldu. İbn Gannun, onu durdurmaya çalıştı. Bir kaç gün devam eden küçük çapta bazı çatışmalar oldu. Galib bu süre zarfında düşman ordusunun komutanlarını çeşitli hediyelerle etkileme yoluna gitti. Bunda başarılı da oldu. Kendilerine vaadedilen altınlara, murassa elbise ve gözleri kamaştıran mücevherlerle süslü kılıçlara aldanan İbn Gannun'un komutanlarının çoğu, Emevî karargâhına geçti.

İdrisîler, *Kartal Kayası* adını taşıyan ve Ceuta yakınlarındaki kaleye sığınmaktan başka çare bulamadılar. Haberi duyan Halife, bunu sevinçle karşıladı, ancak Galib'in harcadığı paranın miktarını öğrenince bu zaferin kendisine çok pahalıya malolduğunu anladı. Gerçekten de devlet hazinesinin Moritanla'da israf edildiği ve Halife'ye büyük

maddi külfet yüklediği âşikardır. Bu israfı önlemek gayesiyle Hakem, İbn Ebî Amir'i, malî müfettiş olarak Afrika'ya göndermeye karar verdi. Daha sonra Moritanla başkadılığına da getirilen Ebî Amir'in buradaki görevi, komutanların faaliyetlerini, özellikle bütün harcamalarını kontrol altında tutmaktı. Aynı zamanda Hakem, sivil ve askeri idarecilere, önceden İbn Ebî Amir ile mutabakata varmadan ve icraatlarında onun tasvibini almadan hiç bir şey yapmamalarına dair emir verdi.

İbn Ebî Amir, kendini hayatında ilk defa ordu ve komutanları ile yakın temas içinde buldu. Yapacağı iş son derece zordu. Şahsî menfaati gereği komutanlarla iyi diyalog kurmaya başladı. Bu taktik sayesinde, kendi menfaatleriyle vazifesini birlikte yürüterek işlerin üstesinden gelmesini bildi.

Görevini, halifeyi memnun edecek şekilde yerine getiren İbn Ebî Amir, askerî ve sivil idarecilere karşı temkinli davranarak her iki tarafı idare etti. Ayrıca Afrikalı velîahtlar ve Berberî kabile reisleriyle ileride kendisi için çok faydalı olacak dostluklar kurmayı da ihmal etmedi. Kendisini çadır hayatına alıştırarak etrafındaki herkesin sevgisini kazandı.

İdrisîleri itaat altına alan Galib ise, bundan sonra İbn Gannun'u Kartal Kayası'nda muhasara etmek üzere harekete geçti. İyi tahkim edilmiş olan bu kaleyi fethetmek için, Kuzey sınırlarını korumakla görevli olan askerî vali vezir Yahya b. Muhammed et-Tucîbî komutasında yardıma gelen ihtiyat kuvvetleriyle birlikte saldırıya geçti. Şiddetli bir muhasara neticesinde İbn Gannun, şu şartlarla teslim olmayı kabul etti: Askerlerinin, aile fertlerinin ve kendisinin hayatı bağışlanacak, mal ve mülklerinden mahrum edilmeyecek; buna karşılık kendisi de kaleyi teslim edip Kurtuba'ya gidecekti.

Böylece Moritania'da sulh ve sükûn sağlanınca Galib, İdrisî velîahtları ile beraber Kurtuba'ya döndü. Galib'in şehre girişi muhteşem oldu, hatta Halife ve devlet erkânı da kendisini karşıladılar (21 Eylül 974). Halife, İbn Gannun ve diğer İdrisîlere bolca ihsanda bulundu. Ayrıca İbn Gannun'a yediyüz kadar adamı ile birlikte orduda görev verildi.

Çok geçmeden, Aralık ayında ciddî bir felç geçiren Hakem, devlet işlerini vezir Mushafî'ye bırakarak, kendisi daha çok hayır işlerine yöneldi. Bu arada yüzlerce kölesini azad etti, devletin almakta olduğu vergiyi altıda bir oranında azalttı. Ayrıca Kurtuba'da kendi şahsî mülkü olan sarraf dükkanlarının gelirini, fakir çocukların eğitimi ile görevli olan öğretmenlere tahsis edilmesini istedi. Hakem'den çok daha iktisatlı davranan vezir Mushafî, Afrika eyaletlerinin idaresi ve

İdrisî veliahtlarının masraflarının devlete çok pahalıya malolduğuna karar vererek buna bir çözüm yolu düşündü.

Bunun üzerine veliahtların, Moritanla'ya dönmemeleri şartıyla Tunus'a gönderilmelerini emretti. Onlar da oradan İskenderiye'ye gittiler. Mushafî, Galib'in ayrılışından sonra Afrikadaki bölgelerin valisi olan vezir Yahya b. Muhammed et-Tucibî'yi merkeze çağırdı. Mushafî'nin bu son icraatlarında, tasarruf tedbirinin yanısıra kuzeydeki hristiyanların menfî tutumlarının da rolü büyüktü. Halifenin hasta-

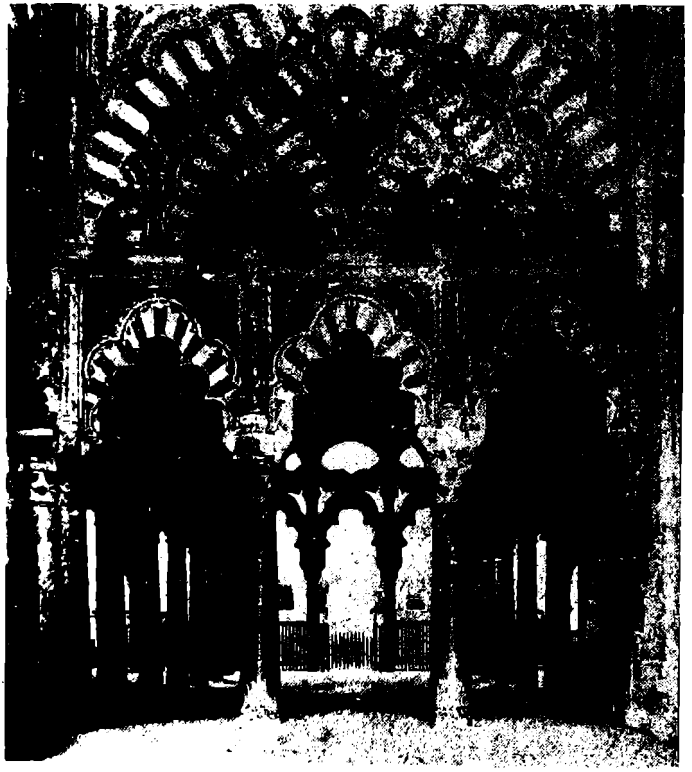

Kurtuba Ulu Camii, II. Hakem İlâvesi Çift Kat Sütunları

lanması ve askerî kuvvetinin zayıflamış olmasından cesaretlenen hristiyanlar, 975 baharında çarpışmalara yeniden başladılar. Hristiyanlar, Saragossa'daki Tucibî aşiretinin Ebu'l-Ahvaz kabilesi mensuplarından da yardım görerek bir çok müslüman bölgesini muhasara etmişlerdi. Mushafî, bu şartlar altında yapması gereken tek şeyin, ülkenin müdafaası olduğunu düşünerek Yahya b. Muhammed'i kuzey bölgelerinin askerî valiliğini elde etmek üzere gönderdi.

Bu arada Hakem, tahtını henüz küçük bir çocuk olan oğluna devretmek için zemin araştırıyordu. Hakem, 962 yılına kadar baba olamamanın derin üzüntüsü içindeydi. Bu tarihte karısı Aurora'nın, kendisine önce Abdurrahman, üç yıl sonra da Hişam adında iki erkek çocuk vermesi ebeveyni sonsuz sevince boğdu.

Bu tarihten itibaren karısı Aurora (Sabîha), kocası üzerinde mutlak bir hâkimiyet tesis etti. Abdurrahman'ın genç yaşta ölmesine üzülen Hakem, halkın kendisinden sonra oğlu Hişam'a mı, yoksa amcalarından birine mi biat edecekleri konusunu ciddî ciddî düşünmeye başladı. Zira kendisinden önce hiç bir hükümdar, kendi idaresi sırasında Kurtuba tahtını bir vârise intikal ettirmeyi düşünmemişti. Ayrıca nalbilik Arap zihniyetiyle tezad halinde idi.

Bununla beraber Hakem, ne pahasına olursa olsun, saltanatı oğlundan başkasına devretmek istemiyordu. Bu yüzden tahtın, oğluna intikalini temin etmek ve ona sadakat yemini ettirmek için ülkenin ileri gelenlerini ciddî bir toplantıya çağırdı (5 Şubat 976). Hakem, maksadını açıklayarak toplantıya iştirak edenlerin hepsini Hişam'ın, tahtın vârisi olduğunu ilan eden mukaveleyi imzalamaya davet etti. Hiç biri imzalamamaya cesaret edemedi. Bunun üzerine Halife, İbn Ebî Amir ve Aurora'nın azatlı kölesi Meysur'a, imzalanan vesikanın çoğaltılarak nüshalarının, Endülüs ve Afrika eyaletlerine dağıtılmasını, sadece bu bölgelerdeki ileri gelenlerin değil bütün halkın bu vesikayı imzalamalarını sağlamalarını emretti. Bu emir yerine getirildi ve Halife'nin otoritesi sayesinde bütün ülkede bu mukavelenâme imzalandı. Bundan sonra Hişam'ın adı hutbelerde zikredilmeye başlandı ve Hakem oğlunun kendisine halef olacağı inancıyla 1 Ekim 976'da öldü. Mushafî ve onun hacib tayin ettiği İbn Ebî Amir, Endülüslülerin ettikleri yemine sadık kalmalarını sağlayacaklarını umuyorlardı.(1)

(1) Bu bölüm için bkz. İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 249-253, 260-270, 273-276; İbn Hatîb, A'malu'l-A'lam, 117; Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 252-259, II, 59-61; İbnü'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyara, 148-152; İbn Haldun, Histoire des Berbers, II, 149-152, III, 215-216

10 — HİŞAM B. HAKEM DEVRİ

(366-399 / 976-1009)

a) Hişam'ın Kısaca Hayatı:

Endülüs Emevî Devletl'nin onuncu halifesi ve II. Hakem'in hayatta kalan tek oğluydu. *Ebu'l-Velid* olarak da bilinen II. Hişam, babasının ölümünden (366) sonra, *el-Müeyyed Billah* ünvanıyla 366-399 (976-1009) ve 400-403(1010-1013) yılları arasında iki defa tahta çıkarıldı. İlk hükümdarlığı sırasında henüz oniki yaşında bir çocuktu.

Bask ırkından zeki, âlim ve müdebbir bir kadın olan Aurora (Sabiha), II. Hakem'in gözdesiydi. Bazı Avrupalı tarihçilere göre, Aurora ile İbn Ebi Amir, çocuk yaştaki Hişamı, *Medinetu'z-Zehra*'da vesayet altına aldılar. Bu vesayet, Hişam'ın ikinci planda kalmasına ve hükümdarlık nüfuzunun azalarak Endülüs Emevî Hilâfetinin kısa zamanda zayıflamasına sebep olmuştur.

II. Hişam, yaşının küçük oluşundan ve dirayetsizliğinden dolayı her zaman arka planda kalmıştır. Onun devrinde mutlak nüfuz sahibi, Hacib el-Mansur Muhammed b. Ebi Amir idi. el-Mansur'un ölümünden sonra da (392/1002) oğlu Abdülmelik el-Muzaffer idarede söz sahibi olmuştur(1).

b) Emevî Sarayındaki Slav Nüfuzu ve II. Hişam'ın Tahta Çıkarılması:

II. Hakem, 366 yılında saray hizmetlileri Faik ve Cevher'in kollarında son nefesini verdi. Öldüğünü bu iki kişi biliyordu. Bu yüzden, kendilerine en fazla menfaat sağlayacak hareket tarzının ne olacağını belirlemeden onun ölümünü açıklamamaya karar verdiler.

Bu iki hadım hizmetli, kölelikten gelmelerine rağmen önemli kişilerdi ve küçüksenmeyecek derecede nüfuz sahibiydiler. Emirlerinde çok sayıda köle ve silahlı muhafız vardı. Ayrıca, bin kişilik bir Slav hadımlar gurubu da emirlerindeydi. Slav asıllı bu hadımlar, halifenin

---

(1) İslâm Ansiklopedisi, Hişam maddesi

köleleri olmalarına rağmen, malikânelere ve geniş arazilere sahip varlıklı kişilerdi. Elde ettikleri imtiyazlarla, Kurtubalılara binbir türlü hile ve kötülük yapıyorlardı. II. Hakem, adaleti seven biri olmasına rağmen, onların kötülüklerine, hatta cinayetlerine göz yumuyor ve yaptıkları zorbalıklara dikkatini çeken herkese hep şu cevabı veriyordu:

«Benim, haremimin muhafızları olan bu adamlara sonsuz güvenim vardır. Kendilerini mütemadiyen azarlayamam. Ama inanıyorum ki, teb'am onlara hak ettikleri nezaket ve saygıyı gösterecek olursa; ortada şikayet edecek bir şey kalmayacaktır.»

Böylece haksız yere şımartılan Slavlar da gittikçe daha küstah ve kibirli oluyorlardı. Kendilerini devletin en nüfuzlu topluluğu olarak gören Slavlar'ın lideri durumundaki Faik ve Cevher ise, yeni halifenin seçiminin sadece kendilerine bağlı olduğunu zannediyorlardı. Her ikisi de Hişam'ın tahta geçmesi fikrinden hoşlanmamıştı. Henüz reşit olmayan bir çocuk tahta geçecek olursa; onun vesayetini kendisinden nefret ettikleri vezir Mushafi üstlenecek ve idarede o söz sahibi olacak, böylece de kendilerinin nüfuzu azalacaktı.

Halkın, Hişam'a biat yemini ettiği doğruydu ama siyasi bir yeminin gerçek değerini bilen iki hadım, yemin edenlerin büyük çoğunluğunun, bunu istemeyerek yaptıklarının farkındaydılar. Aynı şekilde, kamuoyunun saltanata karşı çıktığını ve henüz onüki yaşını doldurmamış olan geçici ve sembolik bir hükümdara, halkın zor tahammül edeceğini de biliyorlardı. Diğer taraftan, umumi isteği göz önüne alarak daha olgun yaştaki Mugire'yi başa geçirdikleri takdirde halkın gözüne daha sempatik görüneceklerini umuyorlardı.

Bunların yanısıra başka planlar da yapıyorlardı. Bu suretle başa geçecek bir şehzade, tahta geçmesini sağlayan kişilere karşı kendisini minnettar hissedecek, onlar da bundan yararlanarak perde arkasından ülkeyi yönetebileceklerdi. Bu yüzden hadımlar, Hişam'ı bir yana bırakarak o sırada yirmiyedi yaşında olan amcası Mugire'ye, tahta geçmeyi teklif etme konusunda kendi aralarında anlaştılar. Ancak Mugire'den, tahta çıktıktan sonra yeğenini, halefi olarak velîaht tayin etmesini de isteyeceklerdi. Böylece Mugire'yi paravana yapacak ve zamanı geldiğinde Hişam'ı başa geçirme arzularını gerçekleştireceklerdi.

Cevher düşündüklerini gerçekleştirmek için Mushafi'nin öldürülmesinden yanaydı. Ancak kendisinden daha kıdemli olan Faik'in; Mushafi'den kendilerine zarar gelmeyeceği, görüşüne katılarak planlarını ona açıklamaya karar verdiler. Buna göre Mushafi'yi saraya çağırarak, halifenin öldüğünü bildirecek ve düşünceleri doğrultusunda kendilerine destek olması için onu ikna edeceklerdi.

Hadımların planını korkunç bulan vezir, bu adamları tanıdığı ve onların gücünü bildiği için ihtiyatlı davrandı ve: «*Çok akıllıca düşünmüşsünüz. Ancak devletin ileri gelenlerinin görüşlerine başvurmanız daha da iyi olur. Çıkabilecek bir ayaklanmayı önlemenin en iyi yolu budur. Bana gelince göreyim; sarayın girişini kontrol altına alarak emirlerinizi beklemek olacaktır*» dedi.

Hadımları kandırarak onlara güven vermeyi başaran Mushafi, daha sonra arkadaşlarından bazılarını bir araya topladı. Bunlar arasında yeğeni Hişam, İbn Ebi Amir, Ziyad b. Eflah, Kasım b. Muhammed, diğer nüfuzlu kişiler ve üst kademedeki komutanlar vardı. Mushafi onlara halifenin öldüğünü bildirdi ve hadımların planlarını açıklayarak şöyle dedi:

«*Eğer Hişam tahta geçerse; korkacağımız bir şey olmayacak ve dilediğimiz gibi hareket edebileceğiz. Ama onun yerine Mugîre başa geçecek olursa, bu zat bizden nefret ettiği için görevlerimizden alınacağımız gibi, belki hayatımızı da kaybedeceğiz.*»

Orada bulunanların hepsi kendisiyle aynı fikirdeydiler. Mugîre'yi kardeşinin vefatını öğrenmeden öldürmeye, böylelikle de hadımların planını engellemeye karar verdiler. Bu görüşü Mushafi de kabul etti. Ama kimse Mugîre'yi öldürmeye yanaşmadı. Bunun üzerine İbn Ebi Amir şöyle dedi:

«*Politikamızın başarısızlığa uğrayacağı düşünülmemelidir. Biz liderimizi desteklemeye kararlıyız. Onun emirlerine uyulmalıdır. Hiçbiriniz planı gerçekleştirme konusunda istekli görünmediğinize göre, izin verirseniz bu işi ben üstlenmek istiyorum. Korkmayın ve bana güvenin.*» Bu sözler herkesi heyecanlandırdı. Kan dökmeye alışmış askerlerin bile ürktüğü böyle bir cinayeti, asker olmayan bir kişinin üstleneceğini kimse düşünemiyordu. Ancak, saraya yakınlığı ve ileri gelenlerin itimadına mazhar olması gibi sebeplerden dolayı, bu nazik ve riskli iş için İbn Ebî Amir biçilmiş kaftandı. Nitekim teklif herkes tarafından uygun görüldü.

İbn Ebî Amir, hemen atma bindi. Komutan Bedr(1), yüz kişilik bir muhafız alayı ve bir kaç süvari birliği ile Mugîre'nin sarayına doğru ilerledi. Sarayın etrafı kontrol altına alındı ve tek başına şehzadenin bulunduğu odaya giren İbn Ebî Amir şehzadeye, halifenin öldüğünü, yerine Hişam'ın geçeceğini, kendisinin bu konudaki görüşlerinin alınmak üzere gönderildiğini bildirdi.

Bu sözleri duyan Mugîre çok korktu. Aslında onların saraya neden geldiklerini çok iyi biliyordu. Titrek bir sesle şöyle dedi: «*Karde-*

(1) III. Abdurrahman'ın yetiştirdiği komutanlardan biridir.

şimin vefatına ne derece üzüldüğümü ifade edecek kelime bulamıyorum. Ama yeğenimin başa geçeceğini öğrendiğim için de çok seviniyorum. İnşallah ikbal ve saadetle hüküm sürer. Lütfen seni buraya gönderenlere, her konuda itaat edeceğimi ve Hişam'a ettiğim bağlılık yeminine sadık kalacağımı bildir. Ne yapmamı istiyorlarsa onu da söylesinler. Ancak, buraya başka bir niyetle geldiysen, ne olur bana merhamet et, hayatımı bağışla.»

İbn Ebî Amir, bu durumda duygulandı ve genç şehzadeye acıdı. Ayrıca onun samimi olduğuna ve verdiği teminata da inandı. Kendi ve devletin menfaati için cinayet işleme fikrinden geri durdu. Bu yüzden Mushafî'ye bir adamla haber göndererek veliahdın gerçekten iyi idare edilebileceğini, bundan kuşkulanılmamasını ve Mugire'nin hayatını bağışlamak için izin istediğini bildirdi. Bu haberi götüren asker, haberin hemen cevabını getirdi. Cevap şu kelimelerle sona eriyordu:

«Senin tereddütlerin herşeyi berbat edecek. Bizi kandırdığından şüphelenmeye başlıyorum. Ya görevini yaparsın, ya da senin yerine başka birini görevlendiririz!»

İbn Ebî Amir, şehzadenin ölüm fermanı olan bu mektubu ona gösterdi. Sonra, bu korkunç olaya şahit olmak istemediğinden odayı terketti ve askerleri içeriye çağırdı. Askerler, kendilerinden neyin beklendiğini çok iyi biliyorlardı. Kurbanlarını boğdular ve cesedini bitişikteki odaya astılar. Hizmetkârlara da, yeğenine biat yemini etmesi için ısrar etmeleri üzerine, kendi kendisini astığını söylediler. Bundan sonra, İbn Ebî Amir, cesedi hemen salona gömmelerini ve giriş kapılarını tutmalarını emretti. Görevini tamamlayan İbn Ebî Amir vezire giderek emirlerini yerine getirdiğini bildirdi. Mushafî ona samimi bir şekilde teşekkür etti. Minnettarlığının bir ifadesi olarak ta onu yanına oturttu.

Faik ve Cevher Mushafî'nin kendilerini aldattığını ve plânlarını bozduğunu çabuk farkettiler. İkisi de öfkeliydi, ama özellikle Cevher daha çok öfkelenmişti. Arkadaşına: *«Şimdi sana ilk iş olarak Mushafî'yi ortadan kaldırmamız gerektiği konusunda ısrar etmekte ne kadar haklı olduğumu itiraf etmelisin, ama beni dinlemedin!»* diye bağırdı. Ancak durumdan memnun olduklarını göstermek zorundaydılar. Bu yüzden vezirin huzuruna kabul edilmenin yollarını aradıktan sonra, ona mazeretlerini bildirdiler. Telaşla yapılmış tekliflerinin tedbirsizce olduğunu, Mushafî'nin tutumunun ise çok daha yerinde olduğunu itiraf ettiler. Mushafî, onlardan fevkalâde nefret etmesine rağmen, o anda hadımları cezalandırmanın bir yolunu bulamadığından, savunmalarını kabul eder göründü. Böylece görünüşte barış sağlanmış oldu.

Ertesi gün, Kurtuba halkına sarayda hazır bulunmaları emredildi. Saraya gelenler şehzadeyi odasında buldular (366/976). Onun yanında Mushafî, Faik ve Cevher yer almıştı. Şehrin diğer ileri gelenleri de oradaydılar. Yemin merasimini yürüten Kadı İbnü's-Salim, önce halifenin amcası ve yeğenlerine, sonra vezirlere, saray görevlilerine, Kuraşiler'in liderlerine ve şehrin önde gelen kişilerine yemin ettirdi.

Bu iş tamamlandıktan sonra da orada bulunanlar, diğer kişilere yemin ettirme görevini İbn Ebî Amir'e verdiler. Yemin konusunda inat eden birkaç kişi dışında herkes, İbn Ebî Amir'in ikna gücü sayesinde biat etmeyi kabul etti. Halkın duygularını çok iyi bilen İbn Ebî Amir, Mushafî'ye bir askerî tören yaptırarak halka göz dağı vermesini, onlara genç halifeyi göstererek içlerinde yerleşmiş bulunan sadakat duygusunu yeniden uyandırmasını ve bazı vergileri kaldırarak onları yatıştırmasını tavsiye etti. Vezir, bu tedbirleri onayladı. Bunun üzerine, 7 Ekim Cumartesi günü genç halifenin halka takdim edilmesi kararlaştırıldı. Mushafî aynı günün sabahı başvezirlik görevini üstlendi.

İbn Ebî Amir ise Sabiha (Aurora)'nın arzusuyla vezir oldu. Kendisi, Devleti Mushafî ile birlikte yönetecekti. Daha sonra Hişam, İbn Ebî Amir'in refakatiyle büyük bir taburun himayesinde at sırtında başkent sokaklarında gezdirildi. Aynı zamanda yağ vergisini kaldırmak için de bir karar çıkartıldı. Dargelirli halkı çok ezen bu vergi, beklenen etkiyi gösterdi. İbn Ebî Amir, yağ vergisinin kaldırılmasını kendisinin teklif ettiğini her tarafa yayarak fakirlerin dostu olduğu imajını yaygınlaştırdı.

Ancak, hadımlar, fesat planları yapmayı sürdürüyorlardı. Mushafî, casusları vasıtasıyla hadımları ve onların saray dışındaki dostları arasında aracılık yaptıklarından şüphelenilen bazı kişilerin devamlı olarak, *Demir Kapı*'dan girip-çıktıklarını öğrenmişti. Hacib, ihtiyatlı olmak için bu kapının kapatılmasını sağladı. Böylece saraya sadece *Sudde* kapısından girilebilecekti. Ayrıca İbn Ebî Amir'den, Cevher'in taraftarlarını onlara bağlı olmaktan vazgeçirmek için gerekeni yapmasını da rica etti. İbn Ebî Amir, gerek rüşvet, gerekse vaatlerle bu işi öyle iyi becerdi ki, beşyüz adam iki hadımın hizmetinden ayrılarak onun tarafına geçti.

Bunun yanı sıra, Mushafî, Benû Birzel'in Afrika birliklerinin de desteğini sağlayacağını hesaba kattığı için, onun kuvvetleri düşmanlarının kuvvetinden çok üstündü. Bunun farkına varan Cevher, durumun kendi aleyhlerine dönmesinden ötürü çok öfkelenmiş, avcıbaşılıktan istifa etmeyi teklif etmiş ve halifenin sarayından ayrılmak üzere de izin istemişti. Ancak bu hareket, sadece bir hileydi. Hizmetlerine muhtaç olacakları inancıyla, isteğinin reddedileceğinden, böy-

lelikle de düşmanlarına görevinde kalmak için ileri süreceği şartları kabul ettirme fırsatını bulacağından emindi. Fakat istifası kabul edilince hayal kırıklığına uğradı. Bunun üzerine Cevher'in taraftarları, öfkeden çılgına döndüler. Mushafî ile İbn Ebî Amir'e karşı tehditler ve hakaretlerde bulunmaya başladılar.

Mushafî, İbn Ebi Amir'den bunların liderleri durumundaki Durri'den kurtulma yollarını aramasını istedi. Bunun tek bir yolu vardı. Durri, Baeza Beyi idi ve bölge halkı, efendilerinin adamlarının zulüm ve açgözlülüğünden çok çekmişlerdi. İbn Ebî Amir, bu fırsattan yararlanarak Baeza halkına, efendileri ve adamları hakkında bir şikâyette bulunacak olurlarsa hükümetin, halkın yanında olacağı konusunda gizlice garanti verdi. Halk, bununla neyin kasdedildiğini anlamıştı.

Durrî, halifenin emriyle vezirin sarayına, teb'ası önünde hesap vermek üzere çağrıldı. Emre itaat eden Durri saraya geldiğinde, güçlü bir askerî birlikle karşı karşıya kaldığını gördü ve geri dönmek istedi. Ancak İbn Ebi Amir, duruma müdahale ederek onu durdurdu. Bu arada meydana gelen kargaşada Durri, düşmanının sakalına yapıştı. İbn Ebi Amir, derhal askerlerini yardıma çağırdı. Ama Baeza Beyinden, ona el kaldıramıyacak derecede ürken birlikler hareketsiz kaldılar. Oysa Benû Birzel'in, böyle tereddütleri olmadığı için ileriye atıldı. Durri'yi yakalayarak ona saldırdı. Kılıcını Durri'ye doğru savurunca; Durri baygın halde yere düştü. Daha sonra evine götürülen Durrî, o gece evinde öldürüldü.

Bu cinayetle, Slavlara karşı savaş ilan ettiklerinin bilincinde olan iki vezir, derhal kesin tedbirler almaya başladılar. Halifenin emriyle Faik ve arkadaşlarının hemen sarayı terketmeleri istendi. Bu suretle fakirleştikleri için, artık vezirlere zarar vermeleri de engellenmiş oldu. Aralarında en tehlikelisi sayılan Faik, daha da ağır bir cezaya çarptırılarak Balear Adaları'ndan birine sürüldü ve orada öldü. Bu işlere daha az karışan hadımlar ise mevkiilerinde kaldılar. Onlardan biri olan Sukr, muhafız alayının başkanı ve hacib tayin edildi. İki vezirin kendi menfaatleri için aldıkları bu tedbirler, onların gücünü daha da artırdı. Slavların elinden çok çekmiş olan Kurtubalılar, onlara karşı bir taraftan nefret duyuyorlar, diğer taraftan da zalimlerin ortadan kaldırılmasına çok seviniyorlardı.

c) II. Hişam Döneminde İbn Ebi Amir:

1 — İbn Ebî Amir'in Kuzey Seferi:

Hükümetin kuzeydeki Hristiyanlara karşı hiçbir harekete girişmemesi, Kurtuba'da huzursuzluklara sebep oluyordu. Daha önce de

görüldüğü gibi hristiyanlar, II. Hakem hastalanır hastalanmaz, yine düşmanca hareketlere başlamışlar ve gittikçe daha çok küstahlaşarak akınlarını Kurtuba kapılarına doğru devam ettirmişlerdir. Mushafi'nin ise onları geri püskürtebilmek için ne iktisadî, ne de askerî gücü vardı. Ayrıca savaştan da anlamıyor ve ülkesini savunmak için etkili hiçbir tedbir alamıyordu.

Bu durumda Sabiha (Aurora), Hristiyanların ilerlemesi ve Endülüslülerin huzursuzluğundan dolayı, harekete geçmek gerektiğini düşünüyordu. Uzun süreden beri, Mushafi'nin güçsüzlüğü ve beceriksizliği yüzünden ona çok kızan İbn Ebî Amir'e bir konudaki endişelerinden söz etti. O da Sabiha (Aurora)'ya, eğer kendisine yeterli techizat ve ordu komutanlığını verecek olurlarsa, düşmanı yeneceğine dair garanti verdi.

Bu görüşmeden sonra İbn Ebî Amir arkadaşına, harekete geçmemekte ısrar ettiği takdirde iktidarın elinden gideceğini, bu sebeple hiç gecikmeden harekete geçmesinin hem görevi, hem de menfaati için gerekli olduğunu açıkça söyledi. Onun tavsiyelerinin haklılığını anlayan Mushafî vezirlerini toplayarak, Hrıstlyanlara karşı sefer yapılması teklifinde bulundu. Bu teklif, büyük çoğunlukla kabul edildi.

Toplanan heyet, özellikle orduya kimin komuta edeceği meselesi üzerinde duruyordu. Ancak vezirlerden hiç biri, böyle bir sorumluluğu üstlenme konusunda istekli görünmüyordu. Sonunda İbn Ebî Amir, askerleri kendisinin seçmesi ve kendisine yüzbin altın verilmesi halinde orduya komuta edebileceğini söyledi.

Vezirlerden biri, bu miktarı çok bulduğunu söylediğinde İbn Ebî Amir: «*O halde cesaretin varsa, ikiyüzbin altın al ve orduya sen komuta et*» dedi. Vezir buna cesaret edemeyince, İbn Ebî Amir'in komutan olmasına ve istediği miktarda altının verilmesine karar verildi.

İbn Ebî Amir, ülkenin çeşitli yörelerinden seçilip toplanan bir ordu ile 977 yılı Şubat ayı sonlarına doğru sefere çıktı. Sınırı geçince, II. Ramiro tarafından onun ünlü Simencas zaferinden sonra yeniden inşa edilen kalelerinden biri olan Los Banos(1) kalesini kuşattı. Böylece çevrenin hâkimi durumuna gelen İbn Ebî Amir, birçok savaş ganimeti ve çok sayıda esirle birlikte Nisan ayı ortalarına doğru Kurtuba'ya döndü.

Savaşın başlangıcından beri Müslüman ordusu, ilk defa taarruzda bulunmuş ve düşmanlara unutamıyacakları bir ders vermişti. Bu ders, öyle etkili olmuştu ki, düşmanlar uzun bir süre Kurtubalıları ra-

(1) Arap tarihçileri bunu Albama olarak adlandırırlar. Balneos teriminin tercümesi olan bu kelimeyi Los Banos'a çeviren Sampiro'dur.

hatsız etme cesaretini kendilerinde bulamadılar. Sefer sonunda halkı fazlasıyla memnun eden İbn Ebi Amir, ordunun sevgisini de kazanmak istiyordu. Bu arada eski kadıya güvenmediğinden dolayı aldığı parayı orduya harcadı. Sefer süresince de askerlere samimi davranarak nezaketi ve cömertliği sayesinde onları memnun edip yanında yer almalarını sağladı(1).

2 — İbn Ebi Amir — Mushafi Çekişmesi:

İbn Ebi Amir güçlendikçe Mushafi'nin nüfuzu azalmaya başladı. Mütevazi bir aileden gelen Mushafi fazla yetenekli değildi. Babası Valencia Berberilerinden olup Hakem'in özel hocalığını yapmıştı. Babası sayesinde önceleri Hakem'in özel katipliğini yapmış olan Mushafi, daha sonra sırasıyla şehrin muhafız alayının ikinci fırkasının komutanı, Majorca valisi ve devlet birinci kâtibi olmuştu.

Ancak, insanlarla dostluk kurmayı bir türlü başaramamıştı. Sonradan görme bir kişinin bütün küstahlığını üzerinde taşıyordu. Soylular, onun tahammül edilmesi güç ve kibirliliğinden rahatsız oldukları gibi, soylu bir aileden gelmediği için de onu hakir görüyorlardı.

Başvezir olduğunda, bu kusurunu düzeltmek istediyse de başaramadı. Bu arada dürüstlüğünden ciddi şekilde kuşkulanılıyordu. O sıralarda, yüksek düzeydeki bazı kişilerin bu tür iftiralarla karşı karşıya kalmış oldukları doğrudur. Nitekim, Mushafi'nin zimmetine para geçirdiği biliniyordu. Ayrıca devletin bütün önemli mevkilerine oğullarını ve yeğenlerini getirerek akrabalarına karşı imtiyazlı davrandığından ötürü de suçlanıyordu.

Bir devlet adamında bulunması gereken vasıflardan mahrum olan Mushafi, kararsızlığı yüzünden önemli meselelerde ikinci planda kaldığından, karar mevkiinde genellikle, İbn Ebi Amir bulunuyordu. Ancak, İbn Ebi Amir'in, uzun süre onun sırdaşı ve danışmanı olarak kalmakla yetineceği şüpheliydi. Etkili bazı çevşreler tarafından, yakın bir zamanda İbn Ebi Amir'in başvezir olacağına kesin gözüyle bakılıyordu.

Zaten İbn Ebi Amir, Mushafi'yi düşürmek için gizli planlar yapmaya karar vermişti. Bunun için, gizlice ve sürekli olarak çalışmaktaydı. Ama arkadaşına karşı davranışları değişmemişti. Dıştan ona karşı saygıda kusur etmiyor, fakat perde arkasından onu çeşitli konularda engelliyor ve onun kararsız kişiliğinden istifade ederek her fır-

(1) İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, II, 270-282; **Makkarî, Nefhu't-Tîb**, II, 59-61; İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyarâ**, 141-148

satı değerlendiriyordu. Mushafî ise İbn Ebi Amir'i en iyi arkadaşı olarak kabul ediyordu.

Onu asıl korkutan, ordu içindeki derin nüfuzuyla tanınan, hudut valisi Galib idi.

Galib ise Mushafi'yi sevmiyor ve onu zaman zaman tahkir etmekten de geri durmuyordu. Katıldığı sayısız savaşta kazandığı şöhretten ötürü gururlanan Galib, hayatında hiç kılıç çekmemiş, böyle bir kişinin başvezir olmasına çok kızıyordu. Bu yüksek mevkie kendisinin lâyık olduğunu söylemekten de çekinmiyordu.

Resmiyette Mushafi'nin emrinde olmasına rağmen, hareketleriyle hükümetin onun desteğine bel bağlamaması gerektiğini açıkça belirtiyordu. Kendisi, Hakem'in ölümünden sonra hristiyanlar ile giriştiği savaşlarda güçlü karakterine hiç de yakışmayan bir şekilde uyuşukça davranmıştı. O zamana kadar hiçbir ihanet ya da doğrudan bir ayaklanma hareketine girişmediği gibi, hristiyanlardan yardım da istememişti. Ama davranışlarıyla, çok geçmeden bu tür hareketlerin hepsini yapabileceğini gösteriyordu. Bu durumda ise vezirin düşmesi kaçınılmaz olacaktı.

Mushafi'nin böyle bir durumda devletin en güçlü komutanına ve Leonlular ile Castillalılarm da desteklediği en üstün askeri birliklerine karşı koyması imkânsızdı. Üstelik Mushafi, giriştiği ilk teftişte böylece bir fırsattan yararlanmak isteyen, onu mevkî, serveti, belki de hayatından edecek sayısız düşmanlarının olduğunu anlamıştı.

Mushafi, kendisini tehdit eden bu gelişmeleri anlamakta gecikmedi. Endişeli bir halde vezirlerine, özellikle de İbn Ebî Amir'e akıl danışmak istedi. Onlar da Mushafi'ye, her ne pahasına olursa olsun, Galib'in dostluğunu kazanmasını tavsiye ettiler. Mushafi bunu kabul edince, İbn Ebi Amir ona arabuluculuk yapmayı teklif etti. Yeni girişeceği bir sefer; İbn Ebî Amir'e, komutan Galib ile bu meseleyi görüşme fırsatını sağlayacak, arzu ettiği uzlaşmayı gerçekleştirmek için elinden geleni yapacaktı. Ancak o, şöhretin zirvesine erişebilmek için rakiplerini uzlaştırmaya çalışmak yerine, onları birbirlerine düşürmeye kararlıydı. Bir yandan Mushafi'yi kendisinin menfaatlerini samimiyetle koruyacağına inandırdı, öte yandan Galib'in kontrol altına alınabilmesi için, Zu'l-Vizareteyn makamına getirilmesi gerektiğini anlattı. İbn Ebi Amir'in kendisine, uzlaşmanın ilk adımının bu olduğu konusunda teminât vermesi üzerine, Mushafi de Galib'in terfî edilmesine karşı çıkmayıp onayladı.

Bu sırada İbn Ebî Amir, Hristiyanlar üzerine ikinci seefrine çıktı. Madrid'de Galib ile görüştü ve ona büyük saygı gösterdi. Mushafi'yi,

bulunduğu yüksek mevkie lâyık olmayan biri olarak gördüğünü de söyleyerek onun kalbini fethetti.

İki komutan arasında sıkı bir dostluk kurulmuştu. Bundan sonra başveziri düşürmek için birlikte hareket etmeye karar verdiler. Sınırı geçtiklerinde, Mula kalesine hücum ederek bir çok ganimet ve savaş esiri ele geçirdiler. Zafer sonunda Galib yeni dostuna şöyle dedi: «*Bu sonuç senin ününe ün katacaktır, ancak saraydakiler zafer şenlikleri arasında senin yüksek ideallerinle uğraşmayacaklardır. Bundan yararlanmaya bak ve Mushafi'nin oğlunun yerine, başkent valisi tayin edilmedikçe saraydan ayrılma!*» İbn Ebî Amir, bu öğüdü aklından çıkarmayacağını söyleyerek Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Galib de kendi görevine döndü.

Seferi bütün ayrıntılarıyla planlayıp sonuçlandıran Galib, genç dostunun savaş meydanında silik olmasına rağmen, zaferin tamamen ona ait olduğunu duyurmuştu. Bu haber, İbn Ebi Amir'den önce Kurtuba'ya gitmiş ve sarayın onun lehine karar vermesini sağlamıştı.

Bu yüzden İbn Ebi Amir'in, Mushafi'nin oğlu Muhammed'in yerine, başkent valiliğine getirilmesi hiç de güç olmamaştı.

Diğer taraftan, şehirde kanun ve nizam hâkimiyetinin sağlanamaması yüzünden Mushafi'nin oğlu halk tarafından sevilmiyordu. Öyle ki; şehirde eşkıya kol geziyor, dürüst insanlar soygun ve öldürülme tehlikesinden ötürü geceleri korkudan uyuyamıyorlardı. Kısacası, başkentte yaşayan insanlar, bir sınır şehrinde yaşayanlara göre daha tehlikeli durumdaydılar.

Yeni vali İbn Ebî Amir'in, başkentin güvenliğini yeniden sağlayabilmek için çok sıkı tedbirler alması gerekiyordu. Bu konuda en çok istifade edeceği şurta teşkilatına kesin talimat vererek, rüşvet aldıkları tesbit edildiği takdirde, sert bir şekilde cezalandırılacaklarını ve gözlerinin yaşına bakılmayacağını bildirdi. Onun kararlılığından korkan ve sürekli denetim altında tutulacaklarını bilen şurta memurları da görevlerini istenilen şekilde yerine getirmek için azamî gayret sarfettiler.

Bu caydırıcı tedbirler sayesinde, rüşvetin yanısıra soygunculuk ve cinayet olayları da gittikçe azaldı. Şehirde düzen, güvenlik ve huzur ortamı yeniden sağlandı. Yeni vali, suç işleyen hiç kimseyi affetmeyeceğini kendi oğlunu kırbaçlatarak ispat etti. Öyle ki, oğlu bu kırbaç cezası sonunda hayatını kaybetti.

Mushafî, olup bitenler karşısında oldukça tedirgindi. Fakat elinden de bir şey gelmiyordu. İbn Ebî Amir, istenilen güven ve huzur ortamını sağladığı için halkın yanısıra ordunun da sempatisini kazanmıştı. Bu yüzden Mushafî, geriye bir tek ümidin kaldığını hissetmek-

teydi. O da, ne pahasına olursa olsun, Galib'i kendi tarafına çekmekti. Derhal Galib'e bir mektup yazarak ona çok cazip tekliflerde bulundu. Ayrıca dostluk kurmak için, kızı Esma'yı oğlu Osman'a almak için iznini istedi. Galib bu sözleri samimi bularak ona duyduğu nefreti bir yana bıraktı. Tekliflerini kabul ettiğini ve istenen evliliğe de rıza gösterdiğini bildirdi.

Mushafi, İbn Ebî Amir'in haberi olmadan hemen harekete geçmeyi düşünüyordu. Ancak İbn Ebî Amir olayı öğrenmekte gecikmedi. Nüfuzlu kişileri toplayarak Mushafi'nin planlarını bozmak için harekete geçti. Onun isteğiyle, sarayın en nüfuzlu kişileri Galib'e mektuplar gönderdiler. Kendisi de bir mektup yazarak Mushafi'nin hazırladığı tuzak konusunda Galib'i uyardı. Mushafi'ye duyduğu kini hatırlatarak son sefer sırasında kendisine verdiği sözde durmasını rica etti. Tasarlanan evlilikle ilgili olarak da kızının şerefli bir evlilik yapmasını istiyorsa onu, sonradan görme bir kişinin oğlu yerine, mektubu yazan kişiye vermesi gerektiğini söyledi.

Bu mektup üzerine Galib, hata yaptığını anladı ve Mushafi'ye tasarlanan evliliğin mümkün olamayacağını bildirdi. İbn Ebî Amir'e de Esma ile nişanlanabileceğine dair söz verdi.

Bu arada İbn Ebî Amir, yeniden sefere çıktı. Tuleytula yolunda ilerleyen ordusunu, müstakbel kayınpederinin ordusuyla birleştirdi. Bu seferde, hristiyanlardan iki kaleyi ve Salamanças çevresindeki bölgeleri aldı. Kurtuba'ya döndüğünde, kendisine Zu'l-Vizareteyn ünvanı verildi ve ayda seksen altın maaş bağlandı.

Nihayet düğün için kararlaştırılan gün geldi. İbn Ebî Amir ile Esma'nın düğünü yılbaşında, bütün masrafı hazine tarafından karşılanarak, son derece şaşaalı bir şekilde yapıldı. Siyasî sebeplerle yapılmış da olsa bu mutlu bir evlilik oldu.

Kendisini yapayanlız hisseden Mushafi'nin artık hiç bir etkinliği kalmamıştı. Yakında bir fırtınanın kopacağını seziyor ve bunu kayıtsız bir tevekkülle bekliyordu. Nitekim, çok geçmeden, başta kendisi olmak üzere oğulları ve yeğenleri görevlerinden alınarak ünvanlarını kaybettiler. Kendilerine yöneltilen suçlamaların doğruluğu sabit oluncaya kadar tutuklanarak mallarına el konuldu.

Daha sonra *Medinetu'z-Zehra*'daki devlet hapishanesine götürülen sanıkların duruşmaları devlet şurası önünde yapıldı ve uzun sürdü. İbn Ebî Amir'i memnun etmek isteyen görevliler, sanıklar hakkında yeni suçlamalar ortaya çıkarıyorlardı.

Farklı bir çok hâdiseden dolayı suçlu bulunan sanıklar, günlerce süren duruşmalar esnasında bitap düşmüşlerdi. Özellikle yaşlı Mushafi *Medinetu'z-Zehra* ile mahkeme arasındaki yorucu mesafeyi kat-

etmek için ayaklarını güçlükle sürüklüyordu. Bir defasında acımasız bir muhafızın ona, sertçe acele etmesini ve mahkeme üyelerini bekletmemesi gerektiğini söylemesi üzerine yaşlı adam:

«Sabırlı ol. Biliyorum, ölmemi istiyorsun. Merak etme, yakında bu arzun gerçekleşecektir. Keşke ölümü satın alabilseydim. Ama Allah ölüme çok yüksek bir değer biçmiş!» dedi ve şöyle devam etti: *«Talihe inanma, çünkü o dönektir! Bir zamanlar benden arslanlar bile korkarken, şimdi ben bir tilkinin karşısında titriyorum. Ah! Alçak kişilerden merhamet dilenmeye mecbur olmak ne kadar utanç verici bir şey!»*

Mushafî mahkeme salonuna girinci hakimlerin hiç birine selam vermeden bir köşeye oturdu. Bunu gören İbn Ebî Amir'in vezirlerinden İbn Cabir, ona: *«Sen, en basit nezaket kurallarını bilemeyecek kadar cahil mi yetiştirildin?»* diye bağırdı. Mushafî'den ses çıkmayınca İbn Cabir, ona hakaret etmeye devam etti. Daha fazla dayanamayan Mushafî:

«Asıl sen uyman gereken kurallara uymuyorsun. Sana yaptığım bunca iyiliklere karşı nankörlük ediyorsun. Bu durumda nasıl oluyor da benim nezaketsiz olduğumu söylemeye cesaret ediyorsun?» diye karşılık verdi. İbn Cabir: *«Yalan söylüyorsun! Bana hangi iyi mevkileri bahşettin?»* dedi ve sanık ile ilgili şikayetlerini sıralamaya başladı. Sözlerini bitirince Mushafî ona:

«Bu tür olaylar için bana teşekkür etmeni beklemiyorum. Ancak zimmetine para geçirdiğinde, halife senin sağ elinin kesilmesine karar vermişti de seni affetmesini ben sağlamıştım» dedi. İbn Cabir, bu suçlamanın aslı olmadığını ve iftira olduğunu söyledi. Yaşlı adam kırgın bir dille:

«Meselenin aslını bilen herkesten, sözlerimin doğru olup olmadığını açıklamasını rica ediyorum» dedi. Vezir İbn İyaş:

«Evet, sözlerinde gerçek payı var, ama bu şartlarda eski defterleri karıştırmaman daha akıllıca olur» dedi. Mushafî de:

«Belki haklısın, ama bu adam sabrımı taşırdığı için aklıma geleni söylemek zorunda kaldım» diye cevap verdi.

Bir diğer vezir İbn Cevher de şöyle dedi: *«Ey İbn Cabir! Sen halifenin gözünden düşmüş kişilerin, devletin en büyük görevlilerini selamlamaya hakları olmadığını bilmiyor musun? Çünkü, eğer bu görevliler verilecek selama karşılık verecek olurlarsa, halifeye karşı görevlerini yapmamış olurlar. Mushafî'nin de iyi bildiği gibi, gözden düşen bir kimse bizlere selam vermemelidir»* dedi.

Bunun üzerine İbn Cabir susarken, ihtiyar adamın fersiz gözlerinde hafif bir sevinç pırıltısı görüldü. Savunma esnasında şöyle dedi:

«En kutsal varlığım üzerine yemin ederim ki, beş param yoktur. Beni dilim dilim doğrasanız bile, bir dirhem ödeyemem.» Sonuçta kendisine inanarak canını bağışladılar. Mushafî bundan sonra, bazen serbest, bazen de tutuklu ama hep perişan olarak yaşadı.

Mushafî'nin, bir kaç yıl keder ve acı içinde yaşamaya devam ettikten sonra, bilinemeyen bir şekilde öldüğü duyuldu. Arap tarihçileri bu konuda değişik görüşler ileri sürmektedirler. Boğulduğu veya zehirlendiği de rivayet edilmektedir. İbn Ebi Amir'in, cenazeyi defnetmekle görevlendirdiği memurlardan kâtip Muhammed b. İsmail olayı şöyle anlatır:

«Cenazede öldürüldüğüne dair şiddet belirtileri görülmüyordu. Ceset, bir pelerinle örtülmüştü. Meslekdaşım Muhammed b. Mesleme'nin gönderdiği bir adam, cenazeyi menteşelerinden sökülmüş, eski bir kapının üzerine yıkadı ve imamın refaketinde mezara götürdük. Bu benim için acı bir hatıra olmuştu. Şöyle ki, Mushafî'nin gücünün zirvesinde olduğu dönemde kendisinden bir istekte bulunmaya karar vermiştim. Onun geçeceği yolda yerimi aldım. Ama çevresindeki heyet öyle kalabalıktı ve sokaklar, veziri görmek ve selamlamak isteyen insanlarla öylesine doluydu ki, bunun imkânsız olduğunu anladım. Bu yüzden de arzuhalimi, bu tür belgeleri toplamak üzere Mushafî'nin yanında giden katiplere vermek zorunda kaldım. Mushafî'nin kabrinden döndüğümde, o sahneyle yeni gördüğüm sahneyi kıyasladım ve talihin ne kadar dönek olduğunu düşününce, kalbimi büyük bir üzüntü kapladı.»(1)

3 — İbn Ebi Amir'e Karşı Komplo Düzenlenmesi ve Bunun Zamanında Bastırılması:

İbn Ebi Amir, kayınpederiyle birlikte devletin en yüksek otoriteye sahip kişisi idi. Ancak kargaşa bitmek bilmiyordu. II. Hakem'in küçük oğlu Hişam yerine, başkasının tahta geçmesini arzu edenlerin hâlâ mevcut olduğunu ve bunların liderliğini de Cevher'in yaptığını bilmeyen yoktu. Cevher, Abdülmelik b. Munzir ile ittifak ederek bir suikast planı hazırlamıştı. Planın gayesi, genç halifeyi öldürmek yerine III. Abdurrahman'ın torunu Abdurrahman b. Ubeydullah'ı geçirmekti. Suikastçılar arasında, bazı kadınlar, âlimler ve şair Ramadi'nin de bulunduğu bir edebiyatçılar gurubu da bulunuyordu. Mushafî'nin arkadaşı olan ve İbn Ebi Amir'e karşı amansız bir kin besleyen Ramadi, vezirin en kötü günlerinde bile ona sadık kalan küçük bir taraftar

(1) İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, 141-142; İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 268-291; Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, 470; Makkarî, Nefhu't-Tib, I, 395-396; II, 60-62

gurubunda yer almıştı. Öç alma özlemi için de bulunan şair, İbn Ebi Amir için hicvedici bir çok şiir de yazmıştı.

Suikastçılar, başkent valisi vezir Ziyad b. Eflah'ın da komploya katılmasıyla planlarının başarıyla sonuçlanacağından emin oldular. Suikastı gerçekleştirme işi, artık sarayda görevli olmasa da mevkii itibarıyla Halife'ye en yakın durumda olan Cevher'e verildi. Suikast gerçekleşince, suç ortakları derhal Abdurrahman'ı başa geçirdiklerini ilan edeceklerdi.

Kararlaştırılan günde vali, bir heyetle birlikte şehrin uzak bir mahallesindeki ikametgâhına gitmek üzere saraydan ayrıldı. Bu sırada Cevher, saraya girmek üzere görevlilere ricada bulundu ve huzura çıkması kabul edildi. Hadımağası halifenin kabul odasına girer girmez derhal onu hançerlemeye teşebbüs etti. Ancak orada hazır bekleyen İbn Arus, suikastçının gayesini gerçekleştirmesine fırsat vermeden üzerine atıldı ve onu etkisiz hale getirdi.

Komplonun başarısızlığa uğradığını ve Cevher'in tutuklandığını öğrenen Ziyad b. Eflah, acele saraya döndü. İbn Arus, onu tedbirsizliğinden ötürü kınadı ve ona açıkça, Cevher'in giriştiği cinayetin suç ortaklarından biri olduğuna inandığını söyledi. Vali, yapabildiğince kendisini mazur göstermeye çalıştı. Sadakatinden şüphe edilmesine itiraz etti ve kendisiyle ilgili şüpheleri dağıtmak için büyük bir çaba göstererek, şüpheli görülen herkesin derhal tutuklanıp, Cevher ile birlikte Medinetu'z-Zehra hapishanesine gönderilmesini sağladı.

Komplocular vakit geçirmeden mahkemeye çıkarıldılar. Haklarında derhal yargılamaya geçildi. Büyük bir ihanetle suçlandılar. Hakimler bu davanın şu âyetin hükümlerine göre halledilmesi gerektiğini savundular:

«Allah ve Rasulüne karşı savaşan ve yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışanların cezası ancak, öldürülmeleri veya asılmaları yahut ayak ve ellerinin çapraz kesilmesi ya da yeryüzünde başka bir yere sürgün edilmeleridir. Bu, dünyada onlar için bir zilettir. Ahirette ise, onlar için büyük bir azap vardır.»(1)

Suçlulara en ağır cezanın verilmesini ilk teklif eden, her şeyden önce İbn Ebi Amir'in sempatisini yeniden kazanmak isteyen Ziyad b. Eflah idi. Onun teklifine uyularak Abdurrahman idam edildi. Cevher de kesin bilinmemekle beraber bu cezaya çarptırılmış olmalıdır. Şair Ramadi'ye verilen ceza diğerlerine göre daha hafifti. Önce sürgüne gönderilmek istendi, daha sonra İbn Ebi Amir'e rica edilerek Kurtuba'da kalması sağlandı. Ancak göz hapsinde tutulacak ve kendisiyle görüşen-

(1) Mâide Suresi, âyet 33

ler kontrol edilecekti. Bu şekilde sürekli bir yanlızlığa mahkum edilen şair, bir Arap yazarın deyişiyle, başkentin kalabalık sokaklarında «ölü bir adam» gibi dolaşıp durdu.(1)

İbn Ebî Amir, komploya katılanlar arasında eski arkadaşlarının da bulunduğunu öğrenmişti. Onlar İbn Ebî Amir'in felsefe ile ilgilendiğini ve dinî inançlarında sapmalar olduğunu yaymaya çalışıyorlardı. Felsefe müslümanlar arasında hoş karşılanmıyor ve iyi gözle bakılmıyordu. İbn Ebî Amir, bu imajı yıkmak için bazı alimleri yanına alarak II. Hakem'in büyük kütüphanesine gitti. Oradaki felsefî kitapların ayıklanıp yakılmalarını emretti. Bu durum İbn Ebî Amir'in felsefenin düşmanı, dinin ise koruyucusu olarak yorumlanmasını sağladı.(2)

Ayrıca Kur'an nüshalarını çoğalttı ve gittiği her yerde yanında taşımaya başladı. Böylece dindarlığıyla büyük bir şöhret kazanmayı başardı. Bundan sonra, yaşlandıkça daha da sertleşen halifeyle uğraşmaya başladı.

Hocası Zubeydi'ye göre II. Hişam çocukluğunda ümit vadetmekteydi. Şaşılacak derecede kolay öğreniyordu. O yaştaki çocuklarda ender görülen sağlam bir hüküm verme yeteneğine sahipti. Ancak henüz çocuk yaşta tahta çıkınca, annesi ve İbn Ebî Amir, onun bu kabiliyetlerini sistemli bir şekilde engellemişlerdi. Böylece halifeyi kontrol edebilmek ve onun devlet işlerinden uzak durmasını temin etmişlerdi.

İbn Ebî Amir bu sırada orduyu yeniden düzenlemeye de karar verdi. Bir yandan Endülüs'ün Avrupa'nın başlıca devletleri arasında yer almasını istiyor, öte yandan da arkadaşı Galib'den kurtulmayı arzu ediyordu. Mevcut ordu daha çok Endülüs Araplarından müteşekkil olduğu için her iki gayeye de uygun değildi.(3) Devletin sınırlardaki askerlerini göreve çağırmayı düşündü. Ancak bu da geleneklere uygun değildi. Hem zaten sınırdaki asker sayısı da yeterli değildi.

İbn Havkal'a göre, ayaklarını üzengilerin dışında tutan Endülüslü süvariler pek düzenli bir görünüm arzetmiyorlardı. İbn Havkal ayrıca, Endülüs ordusu komutanının kazandığı zaferleri, cesaretinden çok maharetine borçlu olduğunu da ilave ediyordu. İbn Havkal'ın verdiği bilgiler tamamen güvenilir olmamakla birlikte tenkitlerinde büyük gerçek payı olduğu da bilinen bir gerçektir. Rahatlık ve iklimin tesiriyle gevşeyen Endülüslü Arapların giderek savaşçılık ruhunu kaybettikleri inkar edilemez.

(1) Bizce Ramadi bağışlanmış olmalıdır. Çünkü İbn Ebi Amir'in 986 yılındaki Barselona seferinde ona refakat eden şairlerden biri de Ramadi idi.

(2) Michele Amari, Biblioteca Araba-Sicula, 674

(3) Dozy, Rech, I, 80-83

İbn Ebî Amir, böyle bir orduyla parlak zaferler kazanmanın mümkün olmadığını çok iyi biliyordu. Üstelik Galib'e saldırması durumunda bu orduya güvenemezdi. Oysa arkadaşıyla bir mücadeleye girişmenin kaçınılmaz olacağını tahmin ediyordu. Her ne kadar Mushafî'nin azledilmesi sırasında, Galib ona iyi hizmetlerde bulunmuş ise de, artık yolunun üzerinde bir engel teşkil ediyordu. Gerçekten Galib, vezirin aldığı tedbirlerin bazılarını hiç onaylamıyor ve halifenin hapsedilmesine ise kuvvetle karşı çıkıyordu. III. Abdurrahman'ın yetiştirdiği bir kişi ve ateşli bir hanedan taraftarı olan Galib Hişam'ın bir suçlu gibi hapsedilmesinden dolayı son derece kederli ve hiddetliydi. Onun muhalefetinden rahatsız olan İbn Ebî Amir, kayınpederinden kurtulmaya kesin karar verdi. Ancak bunu nasıl yapacağı konusunda tereddütleri vardı.

Galib, Mushafî gibi bir mahkeme heyetinin entrikasıyla azledilecek kişilerden değildi. O, Ebî Amir'in tuzaklarından kurtulmaya karar verdiği zaman bütün orduya güvenebilecek durumdaydı. İbn Ebî Amir, bu hususta hayallere kapılmayarak gayesini gerçekleştirmek için kendisine son derece bağlı olacak başka birliklerin kurulması gerektiğini açıkça görüyordu. Aslında Moritania ve hristiyan İspanya'dan yabancı askerler sağlayabilirdi.

4 — İbn Ebî Amir'in Galib İle Mücadelesi ve Yeni Bir Ordu Kurması:

İbn Ebî Amir, o zamana kadar Moritania ile pek ilgilenmemişti. Başkadı olarak Moritania'da bulunduğu sırada, böyle uzak ve çorak bölgelerin İspanya'ya yarar sağlamak yerine İspanya için bir yük olduklarına inanmış ve Mushafî'nin politikasına uyarak Ceuta'da tam teşkilâtlı bir garnizon bulundurmakla yetinmişti. Ülkenin geri kalan bölgelerinin yönetimini yerli yöneticilere bırakmış, bu yöneticileri hediye ve ihsanlarla kendisine bağlamaya itina göstermişti. Bu durum Endülüs açısından doğru bir tutum olmakla birlikte, Moritanya açısından bir felâket oldu.

Savunma açısından ülkenin kendi hâline terkedildiğini gören İfrikiyye genel valisi Buluggin b. Zîrî, 979'da Moritania'yı işgal etti. Bir çok zafer kazanan Buluggin, Emevî halifesine bağlı yöneticilere hücum ederek onları Ceuta surlarına sığınmaya zorladı. Ancak bu zaferler, İbn Ebî Amir'in planlarını bozmamış, aksine gelişmesini sağlamıştı. Ceuta'ya sıkıştırılan Berberîler, çok güç durumda kaldılar. Ülkelerini zapteden Buluggin, sahib oldukları herşeyi yağmaladığı için temel ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma geldiler.

Böylece vezirin eline, hizmete hazır büyük bir süvari birliği oluşturabilmek için mükemmel bir fırsat geçmişti. Bu fırsattan yararlanan vezir, Berberilere, Endülüs'de hizmette bulunmaları hâlinde hiç bir şeye ihtiyaçlarının kalmayacağını ve kendilerine yüksek maaşlar verileceğini bildirdi. Vezirin bu teklifini büyük bir memnuniyetle karşılayan Zab hakimi Cafer, altıyüz atlı ile İspanya'ya geldi. İbn Amir, onlara eşsiz bir cömertlik gösterdi.

Bir Arap tarihçi bu konuda şunları nakleder: «*Bu Afrikalılar, Endülüs'e ilk geldiklerinde, elbiseleri paramparça olduğu gibi atları da yaşlı ve bakımsızdı. Ancak kısa zamanda bütün ihtiyaçları karşılandı; süslü elbiselere ve cins atlara kavuştular. Yaşadıkları malikaneler ise rüyalarında bile göremeyecekleri kadar muazzamdı.*» Afrikalılar öyle haris insanlar olmuşlardı ki, istemekten bıkmıyorlardı. Ancak İbn Ebi Amir gayesine ulaşmak için onların hiç bir isteklerini geri çevirmiyor böylece onların iyice kendisine bağlanmalarını bekliyordu.

Nitekim istediği oldu; Berberiler kendisine büyük bir minnet duygusuyla bağlandılar. Vezir, onları alay ve hakaretlerden koruyor, hatta ara sıra Arapça konuşmaya teşebbüs ettiklerinde, bozuk arapçaları yüzünden onların küçümsenmesini bile yasaklıyordu. Bu süvariler genellikle ana dillerini konuştukları için Araplar onların söylediklerinden tek kelime anlamıyorlardı.

Vezir bir gün askerleri teftiş ederken, Vanzemar adındaki bir Berberi subayı onun karşısına geçti ve bozuk Arapçasıyla şöyle dedi: «*Efendim, dışarda kaldım, yalvarırım bana bir ev ihsan edin!*» Ebî Amir:

«*Nasıl olur? Yoksa sana verdiğim evi sattın mı?*» Subay:

«*Efendim, ihsanlarınızın bolluğu yüzünden evimin odaları tahılla dolu. Bu yüzden evimde oturabileceğim bir oda kalmadı. Belki bana tahıldan rahatsız olduğum için odaları boşaltmamı tavsiye edebilirsiniz. Amc efendim, lütfen benim bir süre önce fakir ve aç bir Berberi olduğumu unutmayın. Takdir edersiniz ki, bu durumdaki bir insanın böyle bir şey yapması için uzun uzun düşünmesi gerekir.*» İbn Ebî Amir gülerek ona:

Senin parlak bir hatip olmadığın belli, ancak sözlerin bizim hatiplerimizin parlak konuşmalarından daha beliğ ve etkileyici» dedi.

Daha sonra Berberî subayın konuşmasına, kahkahalarla gülen Endülüslülere dönerek:

«*Minnettarlık gösterek yeni ihsanlar elde etmenin yolunu bu Berberiden öğrenin. Alay ettiğiniz bu adam, kendisine verilen imtiyazları unutmuyor ve sizin yaptığınız gibi homurdanarak şikayet etmiyor*» diye ekledi. Vanzemar'a da derhal muazzam bir malikâne verdi.

Hristiyan İspanyollar'ın da katılmalarıyla İbn Ebî Amir büyük bir güç sağlamış oldu. Bilhassa Leon, Castilla ve Navarra'ın yoksul halkı, Arap vezirin teklif ettiği yüksek ücretin cazibesine kapıldılar. İbn Ebî Amir'in nezaketi, cömertliği ve yaptığı her işte adaletli davranması yüzünden ona bağlanarak bayrağı altında toplandılar. Kendi ülkelerinde adalete susayan bu insanların, İbn Ebî Amir'e bağlanmaları içten ve çabuk oldu.

Önceleri İbn Ebî Amir'in hristiyan birlikler konusunda ciddî endişeleri vardı. Bu sırada hangi dinden olurlarsa olsunlar, bütün askerler için Pazar günü tatil günü olarak ilan edildi. Bir hristiyanla bir müslüman arasında herhangi bir anlaşmazlık ortaya çıktığında; tercih hakkı hristiyan lehine kullanılıyordu. Bu yüzden hristiyanların da ona Berberiler kadar içten bağlanmış olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Onlar kelimenin tam anlamıyla İbn Ebî Amir'in adamlarıydı. Kendi öz vatanlarını terketmişler ve çoktan unutmuşlardı. Endülüs'te ise onlara yer yoktu. Endülüslülerin dilinden pek anlamadıkları için onların asıl yuvaları ordugâhtı. Ücretleri devlet hazinesinden ödendiği için, İbn Ebî Amir'in hizmetindeydiler. Bu yüzden de onun için çalışacaklardı.

Kurnaz vezir, bir yandan orduda yabancılara öncelik tanırken, öte yandan o zamana kadar devlet denetiminde olmayan İspanyol birliklerinin teşkilatında da değişiklikler yaptı. Eskiden beri ordunun piyade ve süvarî birlikleri, kabilelerdeki teşkilata uyuyordu. İbn Ebî Amir bu durumu değiştirdi ve hangi kabileden olduklarına bakılmaksızın bütün Arapları farklı birliklere dağıttı. Bu uygulamayla askerlik kanununda köklü bir değişiklik yaparak asillerin nüfuzuna son verdi.

Bu değişiklik Arapların, kabile ruhuna daha bağlı oldukları bir yüzyıl önce alınmış olsaydı, kuşkusuz şiddetli protestolara, belki de bir ayaklanmaya yol açabilirdi. Ama zaman öyle değişmişti ki, büyük değişiklikler muhalefetle karşılanmıyordu. Kabile sistemi bir efsane olmuştu. Arapların çoğu hangi kabileye mensup olduklarını bile bilmiyorlar ve bu sebeple ortaya çıkan karışıklık şecere yazarlarını deliye döndürüyordu. Geçmişe saygılı ve tarih konusunda da bilgili olan II. Hakem'in, geçmiş zamanların hatıralarını yeniden canlandırmaya çalıştığı doğrudur.

Bu amaçla ilim adamlarına şecere araştırmaları yapmalarını emretmiş ve herkesin kendi kabilesi içinde toplanmasını arzu etmişti. Ama bu çabaları ne siyasete, ne de çağın ruhuna uyuyordu. Çünkü her yerde, ırkların birleştirilmesi ve birbirleri içinde erimeleri yönünde bir eğilim vardı. İbn Ebî Amir kabile sistemine son vermekle sadece III. Abdurrahman tarafından başlatılan ve milletçe de uygun görülen bir asimilasyon işini tamamlamış oluyordu.

İbn Ebî Amir, bir yandan kayınpederiyle mücadeleye hazırlanırken, öte yandan da dıştan hâlâ onunla iyi geçinmeye çalışıyordu. Ama kayınpederi onun orduda yaptığı değişikliklerin amacını anlayacak kadar ileri görüşlüydü. Bu yüzden de İbn Ebî Amir'le münasebetlerini kesmeye kararlıydı.

Bir gün bir sınır kalesinin kulesinde birlikte oldukları sırada Galib, onu fena halde azarladı. İbn Ebî Amir de ona aynı şiddetle karşılık verdi. Tartışma o derece kızıştı ki, Galib, bütün öfkesiyle ona: *«Sen bir köpeksin! En yüksek otoritenin kendinde olduğunu iddia ediyorsun ve hânedanı yıkmayı tasarlıyorsun!»* diye bağırdı. Sonra öfkeden kudurmuş bir halde kılıcını çekerek vezire saldırdı. Araya giren bazı görevliler onu engellemeye çalıştılarsa da bunu ancak kısmen başarabildiler. Galib, İbn Ebi Amir'i yaralamış ve sonra dehşete kapılarak kendini kuleden atmıştı. Ama bir talih eseri, düşerken kuledeki bir çıkıntıya tutunduğundan, hayatını kurtarabilmişti.

Bu olaydan sonra aralarında bir savaşın olması kaçınılmazdı. Çok geçmeden Galib, kendisini halifenin haklarını koruyan kişi olarak ilân etti. Ordunun bir kısmı da ona katıldı. Galib ayrıca, Leon'dan da yardım sağladı. İbn Ebî Amir'le aralarında geçen birçok mücadelede en ünlü saray mensuplarından bazıları öldürüldüler. Son çarpışmada İbn Ebi Amir'in adamları tam gitmek üzereyken süvari bölüğünün başında bulunan Galib, bir talihsizlik eseri başını eyer kayışına çarptı ve ciddi şekilde yaralanarak atından düştü. Bunun üzerine askerleri ve hristiyan müttefikler kaçınca başvezir kesin bir zafer kazandı. Galib'in cesedi diğer ölüler arasında bulundu(981).

5 — İbn Ebî Amir'in Dış Seferleri:

İbn Ebî Amir, rakiplerini ezici bir yenilgiye uğratmış olmasına rağmen bununla yetinmedi. Rakibine yardım ettikleri için Leonluları cezalandırmaya, aynı zamanda kendi taraftarlarına da böyle muhteşem bir orduyu hem vatanseverlik gayesiyle hem de şahsî çıkarları sebebiyle meydana getirdiğini göstermeye karar verdi. Leon krallığını işgal ederek onlara ağır bir darbe indirmek istiyordu. Abdullah b. Abdülaziz (1) adlı bir asilzadenin komutasındaki bir muhafız alayı Zamora şehrine girerek şehri yağmaladı (Temmuz 981). Müslümanlar, şehir kalesini kuşatmayı başaramadılar. Ama dörtbin hristiyanı kılıçtan geçirerek bol miktarda ganimetle döndüler.(2)

(1) Bu zat Taşyürekli lakabıyla bilinir. Bu lakap kendisine acımasız olduğu için verilmiş olmalıdır.

(2) Bir o kadar kişi de hapsedilmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dozy, Recherches, 173-176

O sırada henüz 20 yaşında bile olmayan III. Ramiro, hemen Castilla kontu Garcia Fernandez ve Navarra kralı ile ittifak yaptı. Üç prens de İbn Ebî Amir'e karşı harekete geçerek Simencas'ın güneybatısında Rueda'da onunla savaşa giriştiler. Ancak yenildiler ve önemli bir kale olan Simencas kalesi Müslümanların eline geçti. Mevsim ilerlemiş olmasına rağmen, İbn Ebi Amir daha sonra Leon şehrine doğru ilerlemeye başladı. Onun hareketini kontrol altında tutmak amacıyla Ramiro da ilerledi.

İbn Ebî Amir, savaşı sevk ve idare etmek üzere yüksek bir yerde oturmuştu. Bir ara askerlerinin çözülüp kaçtığını görünce sinir ve hiddetinden titredi. Oturduğu yerden kalkarak altın miğferini yere fırlattı. Sonra oturdu. Adamları onun bu hareketinin ne anlama geldiğini biliyorlardı. Komutanları, onun bu hareketiyle savaş alanında başarısız oldukları zamanki memnuniyetsizliğini ifade etmesine alışmışlardı.

Ancak İbn Ebi Amir'in, miğferini başından çıkarması adetâ sihirli bir etki yaptı. Geri çekilmekten utanan askerler, ne pahasına olursa olsun bu kusurlarını telâfi edeceklerini haykırdılar ve düşmanın üzerine öyle hızla atıldılar ki, sonunda düşmanlarını kaçmak zorunda bıraktılar. Sonra sıkı bir takiple Leon kapılarına kadar onların peşlerinden gittiler. O sırada birdenbire patlak veren şiddetli bir kar ve dolu fırtınası onları engellemiş olmasaydı, şehri zaptedebilirlerdi.

Kışın yaklaşması sebebiyle geri çekilmek zorunda kalan İbn Ebî Amir, Kurtuba'ya döndüğü zaman, resmen *el-Mansur Billah* ünvanını kullanmaya başladı. Bu ünvan o zamana kadar yanlız halifelere hastı. İbn Ebî Amir hilâfet ve devlete has bütün payeleri aldıktan sonra, huzuruna kabul edilen herkes, hatta vezir ve şehzadeler bile onun elini öpmek zorundaydılar.

Artık el-Mansur'un kudretine karşı konulamazdı. Hiçbir rakibinin olmadığı sanılıyordu. Ancak başvezir bu görüşte değildi. O, Zab valisi Cafer'in, o sırada olmasa bile ileride tehlike arzedebileceğine inanıyordu.

Galib ile mücadeleleri sırasında Cafer, ona önemli yardımlarda bulunmuştu. Ancak, hem çok soylu, hem de askerî açıdan ün yapmış bir kişi olması yüzünden vezir ve diğer asiller tarafından kıskanılıyordu. Bu yüzden el-Mansur, ona silinmeyecek bir leke sürerek ününü zedelemeye karar verdi. Ebu'l-Ahvez Maan b. Abdülaziz ve Abdurrahman b. Mutarrif adlı iki Tucibî'ye gizlice emir vererek Cafer'i bir ziyafete davet etti. Ziyafet esnasında iyice sarhoş edilen Cafer bir kaç hizmetlinin refakatinde sendeleyerek evine götürülürken iki Tucibî askeri ta-

rafından öldürüldü (22 Ocak 983). el-Mansur, suikastten haberdar olmadığını söyleyerek cinayetten fevkalâde üzgünmüş gibi göründü.(1)

6 — el-Mansur'un Leon'u Hâkimiyeti Altına Alması:

Halk, yeni zaferlerin verdiği coşkuyla bu olayın üzerinde fazla durmadı. Bu arada Leon'da el-Mansur'un lehine bazı gelişmeler oldu. Şöyle ki; III. Ramiro'nun 981 seferinde karşılaştığı felaketler kralın mahvına sebep oldu. Leon soyluları, gururlarını inciten bu prensten kurtulmak istiyorlardı. Nitekim Galicia'da patlak veren bir isyanla, buradaki soylular Ramiro'nun kuzeni Bermudo'yu tahta geçirdiler ve 15 Ekim 982'de ona Santiago de Compostela kilisesinde taç giydirdiler. Ramiro, tahtı ele geçiren Bermudo'ya karşı derhal harekete geçti ve Leon ile Galicia sınırındaki Portilla de Arenas'da iki rakip arasında şiddetli bir savaş başladı. Ancak savaşın sonucu belli olamadı.

Daha sonra ise 984 Mart ayında Bermudo, Leon şehrini rakibinin elinden almıştı. Bunun üzerine Astorga yakınlarına doğru çekilen ve zor durumda kalan Ramiro, el-Mansur'dan yardım istedi. Ancak, bu olaydan kısa bir süre sonra öldü. (26 Haziran 984). Annesi müslümanların yardımıyla ülkeyi idare etmeye çalıştıysa da bir süre sonra bu destek de ortadan kalktı. Bu arada Bermudo, Ramiro gibi davranıp el-Mansur'a boyun eğmediği takdirde, inatçı prensleri dize getirmekte büyük güçlüklerle karşılaşacağını sezmişti.

Bunun üzerine el-Mansur'a başvurdu. Ona herhalde Ramiro'nun annesinden daha fazla taviz vermiş olmalıydı ki vezir, onun isteğini kabul ederek epey büyük bir Mağripli askerî gücü kendisinin emrine verdi. el-Mansur'un sağladığı bu yardımla Bermudo, bütün ülkeyi egemenliği altına almayı başardı. Ama artık kendisi sadece el-Mansur'un bir vekiliydi ve onu hem kollamak, hem de korumak üzere oldukça büyük bir müslüman birliğini ülkesine almıştı.

Leon'u böylelikle kendisine bağlı bir bölge hâline getiren el-Mansur, daha sonra ordusunu Katalonya'ya karşı harekete geçirmeye karar verdi. Bu ülke, Frank krallarına vergi veren bir bölge durumunda olduğundan o zamana kadar halifeler bu ülkeye karşı saygılı davran-

(1) İbn Hazm, **Nakdu'l-Arûs**, 32, 38, 59, 101; İbnu'l-Abbar, **el-Huletu's-Siyarâ**, 103, 151-5; İbn İzarî, **el-Beyanu'l-Muğrib**, I, 240; II, 258-316; Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 136, 186, 260-396; II, 51. 64, 442; İbn Haldun, **Hist. Des Berbers**, II, 553 vd.; III, 237; Abdulvahid, **el-Mu'cib**, 17; İbnü'l-Hatîb, **A'malu'l-A'lam**, 181; Toledolu Said, 246; İbn Havkal, 40; **el-Mesalik ve'l-Memalik**, 70; Nuveyrî, **Nihayetu'l-Ereb**, 470

mışlardı. Buraya saldırdıkları takdirde Frank kralı ile aralarında anlaşmazlık çıkardı. Ancak el-Mansur'un bu tür tereddütleri yoktu. Frank topraklarında feodal bir anarşinin olacağını biliyor ve Katalonyalı kontların bu ülkeden yardım alabileceğini ümit etmiyordu.

el-Mansur büyük bir orduyla ve yanına zaferlerini mısralarıyla anlatacak kırk da şair alarak 5 Mayıs 985'de Kurtuba'dan yola çıktı.(1) Elvira, Baeza ve Lorca'dan geçerek Murcia'ya girdi. Burada İbn Hattab'a misafir oldu. İbn Hattab resmi bir sıfatı olmayan, ancak bulunduğu bölgeden muazzam gelir sağlayan bir toprak sahibiydi. Emevilerle alışverişte bulunun İbn Hattab, fetih sırasında müslümanlarla fevkalâde anlaşmalar yaparak kendisi ve oğlu Athanagild ile Murcia(2) bölgesinde neredeyse bağımsız prensler gibi hüküm süren Theodemir'in soyundan geliyordu.

İbn Hattab, zengin olduğu kadar cömert bir kişiydi. Onüç gün boyunca yalnız el-Mansur ve maiyetini değil, vezirinden erine kadar bütün orduyu misafir etti. el-Mansur lükse alışık bir kişi olmasına rağmen ev sahibinin gösterdiği cömertliğe hayret ediyordu. Onu fevkalâde övdü ve takdirinin bir işareti olarak da onu arazi vergisinin bir kısmından muaf tuttu. Daha sonra bölgeyi yöneten hâkimlere, İbn Hattab'a fevkalâde hürmet göstermelerini ve onun isteklerine mümkün olduğu kadar uymalarını emretti.

el-Mansur, Murcia'dan ayrıldıktan sonra Katalonya'ya doğru ilerlemeye devam etti ve Kont Borrel'i yenerek, 1 Temmuz Çarşamba günü Barselona'ya vardı. Pazartesi günü şehre hücum ederek orayı da aldı. Şehirdeki askerlerle halkın çoğu kılıçtan geçirildi.(3)

Hiç yorulmak bilmeyen el-Mansur, bu yirmiüçüncü seferinden(4) henüz yeni dönmüş olmasına rağmen yeni zaferler elde etmek istediği için gözünü Moritanya'ya çevirdi. Bu ülke birkaç yıldan beri İfrikiyye genel valisi Buluggin'in idaresi altındaydı. Ama genel valinin hâkimiyetinin son yıllarına doğru ve bilhassa ölümünden sonra (Mayıs 984), Ümeyye taraftarları yeniden ortaya çıkmaya başlamışlardı. Fas ve Sicilmasa gibi bazı şehirler neredeyse unutulmuş bir Afrikalı yeniden sahneye çıkınca Fatimîlerin boyunduruğundan kurtulmuşlardı. Bu şahıs İbn Gannun el-İdrisî idi.

(1) Bu şairlerin bir listesi İbnü'l-Hatîb tarafından verilmiştir.

(2) XIII. yüzyılda Benû Hattab ailesi kendilerini Arap olarak görüyorlardı. Ama X. yüzyılda ataları asla böyle bir iddiada bulunmuyorlardı.

(3) Prospero de Bofarull y Mascaro, Los Condes de Barcelona vindicados, I, 163-164 (1836)

(4) el-Mansur, Castilla kontu ve Navarra kralına karşı sayısız seferlere girişmişse de, bu seferlerle ilgili ayrıntılı bilgiler mevcut değildir.

Bilindiği gibi II. Hakem döneminde İbn Gannun, Galib'e yenilmiş ve Kurtuba'ya getirilmişti. Mushafî, onun Moritania'ya dönmemek şartıyla Tunus'ta kalmasına izin verinceye kadar da Kurtuba'da kalmıştı. Ancak İbn Gannun bu sözünü tutmaya hiç de niyetli değildi. Kendisi Fatımi halifesinin sarayına giderek on yıl süreyle ısrarla eski mevkiine yeniden getirilmesini istemişti. Kendisine büyük ölçüde asker ve para sağlanan İbn Gannun ülkesine dönmüş ve Berberî reislerinin birçoğunun da desteğini elde etmişti.

Böylece amacını gerçekleştirmiş gibi görünüyordu. el-Mansur, buna izin veremezdi. O yüzden Amr b. Abdullah (Askeleja) komutasında büyük bir askerî kuvveti Moritania'ya göndererek İdrisî'yi hâkimiyetine almak üzere gerekli tedbirlere girişti. İki taraf arasındaki savaş uzun sürmedi. Askaleja'nın ordusuna karşı koyamayacak kadar güçsüz durumda olan İbn Gannun, ondan hayatının bağışlanacağı ve eskiden olduğu gibi yine Kurtuba'da kalabileceği konusunda söz aldıktan sonra teslim oldu.

Hem hain, hem de hırslı bir kişi olan İbn Gannun'a böyle bir söz vermek kuşkusuz tedbirsizlikti. Ayrıca Askeleja'nın böyle bir sözü vermeye yetkili olup olmadığı da şüphelidir. Arap tarihçileri bu konuya pek açıklık getirmemekle birlikte, el-Mansur'un hareketi Askeleja'nın yetkilerini aştığını düşünmemize yol açmaktadır. el-Mansur, bu anlaşmayı geçersiz saydı ve İbn Gannun İspanya'ya getirildi. 985 yılı Eylül veya Ekim ayında Algeciras'tan Kurtuba'ya geçildiği bir gece İbn Gannun'un boynu vuruldu.

İbn Gannun, *Kartal Kayası* denen yerden mahkumları fırlatmaktan âdeta zevk alan ve zalim bir diktatör olmasına rağmen, boynu vurularak öldürülmesi, halk arasında ona karşı acıma hislerinin uyanmasına sebep oldu. el-Mansur'un bu hareketi çeşitli tenkitlere sebep oldu. Bazıları onun vefasız bir insan olduğunu söylüyorlardı. Bu suçlamalar açıkça yapılıyordu. el-Mansur, kamuoyunu görmezlikten gelemezdi. Bu yüzden de huzursuzdu. Ama herkesten çok Askeleja'nın, kendisine darıldığını ve onun adamlarının yanında akrabası İbn Ebi Amir'in yaptığı hareketin hainlik olduğunu söylediğini duyunca çok hiddetlendiği de bilinmektedir.

İbn Ebi Amir'e göre bu küstahlık başkalarına örnek olacak şekilde cezalandırılmalıydı. Nitekim el-Mansur akrabasının derhal İspanya'ya dönmesini emretti. Onu görevini suistimal etmekle ve hainlikle suçluyordu. 985 yılının Ekim veya Kasım ayında da Askeleja öldürüldü. Bu olay üzerine halk arasında el-Mansur'a karşı tepkiler iyice arttı. Halk, hem İbn Gannun'un, hem de Askeleja'nın öldürülmesine acıyordu.

el-Mansur'un akrabasını öldürtmesi, onun acımasızlığının ve kan

bağlarını bile hiçe saymasının yeni bir delili olarak görülüyordu. İbn Gannun'un yakınları onun gelecekte Moritanla'nın başına geçeceğini ümidediyorlardı. Ancak Gannun'un ölümü üzerine hayal kırıklığına uğrayan bu kişiler de, halk arasındaki hoşnutsuzluğu yaygınlaştırmak için ellerinden geleni yapmaya başlamışlardı.

İbn Gannun taraftarlarının planlarını öğrenen el-Mansur, onların sürülmelerini emretti. Bu taraftarlar hem İspanya'dan hem de Moritania'dan sürüldüler. Ama ülkelerinden ayrılmadan önce aralarında İbrahim İbn İdris adlı biri, halk arasında çok popüler olan uzun bir şiir yazarak el-Mansur'a son bir darbe indirmek istedi. Şu mısralar ondan alınmıştır :

«Ben zavallı bir sürgünüm,
Üzüntüm sonsuzdur,
Talihsizlik hiç peşimi bırakmıyor.
Ben borçluyum, talihsizlik ise zamanı geldiğinde bana fatura uzatan bir alacaklı.

Olaylar beni şaşkına çevirdi,
Çaresiz belâlarla karşı karşıya olduğum için kederliyim,
Gözlerime inanamıyorum, onlar beni aldatıyor.
Ümeyyeliler, yaşadıkları sürece bir kamburun(1),
Muazzam bir ülkeyi yönetmesine nasıl izin verebiliyorlar?
Eyvah! Askerler bir yavru hayvan gibi görünen,
Ama içinde kırmızı bir Habeş maymunu taşıyan bir kişiyle, birlikte yürüyorlar.
Ey, bir zamanlar geceleri gökyüzünde parlayan yıldızlara benzeyen Ümeyyeoğulları!

Şanınızı nasıl kaybettiniz?
Bir zamanlar arslanlara benzerdiniz,
Ama şimdi öyle değilsiniz,
Bu yüzden devlet bir tilkinin eline geçti.»

7 — *İbn Ebî Amir'in Kurtuba Camiini Genişletmesi:*

İbn Ebî Amir, küçük olan Kurtuba Camiini genişletmek için, cami çevresindeki arazilerin istimlâki yoluna gitti. Bu iş, halkın kabul edebileceği bir şekilde halledilmesi gereken nazik bir meseleydi. Mansur, zaten bu tür meseleleri gayet ince bir vukufla halledebilen bir kişiydi.

(1) Bu doğru değildir. Tarafsız belgelere dayanarak el-Mansur'un, normal vücuda sahip bir kişi olduğunu biliyoruz.

İstimlâke başlamadan önce, ev sahiplerini tek tek huzuruna çağırıyor ve onlara şöyle diyordu:

«Camiimizin küçük olduğunu biliyorsunuz. İçinde Allah'a dua ettiğimiz, kutsal bir yer olan bu camiyi genişletmek istiyorum. Bu yüzden müslüman cemaatin hayrına, evinizi satın almak istiyorum. Size ödemeyi, ganimetlerle zenginleşen hazineden yapacağım. Onun için bana, çekinmeden mülkünüze biçtiğiniz değeri söyleyiniz.» Ev sahibinin kendine göre çok aşırı bir ücret istemesi üzerine el-Mansur:

«Bu ücret gerçekten çok az. Siz çok mütevazisiniz. Ben size bunun iki katını vereceğim!» diyor ve ev sahibine ücreti hemen nakit olarak ödüyordu. Bununla da yetinilmeyip kendisine bir ev veriliyordu.

Ancak bir hanım, arazisini satmayı uzun süre reddetmişti. Evinin bahçesinde çok sevdiği, güzel bir palmiye ağacı vardı. Kendisine, bahçesinde palmiye ağacı bulunan bir evin verilmesini şart koşuyordu. Böyle bir evi bulmak ise çok zordu. Ama el-Mansur, hazineyi boşaltmak pahasına bile olsa, hanımın arzusunun yerine getirilmesini emretti. Nihayet bu hanımın istediği gibi bir ev bulundu ve yüksek bir ücret karşılığı satın alınarak kendisine verildi.

el-Mansur'un bu tavrı halkı etkilemişti. Nitekim vezirin yaptığı bu işe kimse karşı çıkmamış, bilakis herkes tarafından övgüye değer bulunmuştur.

Camiinin genişletilmesi sırasında Kurtubalılar daha önce görmedikleri bir manzarayla karşılaştılar. Camiinin temelini kazmak üzere bir çok hristiyan esir çalıştırılıyordu. Öte yandan el-Mansur da tıpkı basit bir işçi gibi elinde kazma, kürek, mala veya testereyle çalışıyordu. Bütün bu işler sadece Allah rızası için yapılıyordu. el-Mansur'u kötüleyenler bu durum karşısında susmaktan başka çare bulamadılar.

8 — II. Bermudo'nun Müslümanları Sınırdışı Etmesi ve el-Mansur'un Buna Müdahalesi:

Kurtuba Camii'nin genişletilme çalışmaları sürerken, bir yandan da Leon'a karşı yeniden bir savaşa girişildi. Leon krallığında bulunan müslüman birlikleri, burayı fethedilmiş bir ülke olarak görüyorlardı. II. Bermudo birliklerin bu tavırlarından el-Mansur'a şikayette bulununca el-Mansur, ona küçümser bir şekilde cevap vermişti. Bunun üzerine II. Bermudo, müslümanları ülkesinden çıkardı.

el-Mansur, Bermudo'ya yeniden bir ders vermenin gerekli olduğunu düşündü. Çünkü ona göre teb'a, kendilerini hiç ilgilendirmeyen meseleler üzerinde konuşmaktan ziyade savaşlar, zaferler ve fetihler üze-

rinde konuşmayı daha çok isterlerdi. Nitekim 987 yılı Haziran ayında Coimbra'yı fetheden el-Mansur şehri öyle tahrip etti ki, savaştan sonra 7 yıl süreyle şehir ıssız bir yer olarak kaldı. 988 yılında ise Müslüman ordusu Duero'yu geçerek bir fırtına gibi Leon'a girdi. Bu saldırılar, fethedilen yerlerde ölümlere ve tahriplere sebep oldu. Müslüman ordusunun önce Zamora'ya saldıracağı inancı içinde olan Bermudo, bu şehirde bulunuyordu. Ama el-Mansur, şehre saldırmadan geçip gitti ve Leon'a doğru ilerledi. El-Mansur buraya daha önce geldiğinde neredeyse şehri zaptetmeyi başaracaktı. Ama şehrin iyi tahkim edilmiş surları, gözetleme kuleleri, yekpare mermerden yapılmış giriş kapıları ve yirmi ayaktan daha kalın olan Romalılar döneminden kalma duvarları, buraya girmeyi zorlaştırıyordu. Sonunda batı girişinde büyük bir gedik açıldı.

Tam bu sırada garnizon komutanı olan Gonsalvo Gonzalez(1) adında Galicialı bir kont ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Kont hasta olmasına rağmen hemen zırhını giydi ve bir sedye ile gediğin bulunduğu yere getirildi. Onun mevcudiyeti ve teşvikleriyle yeniden cesaretlerini toplayan askerler, düşmanı üç gün körfezde tutmayı başardılarsa da dördüncü gün, Müslümanlar güney kapısından şehre bir fırtına gibi daldılar.

Taraflar arasında çetin savaş başladı. Müslümanlar, büyük bir zafer elde ettiler. Kahramanlığıyla saygı uyandıran kont da bu esnada öldürüldü. Şehirde stratejik önemi haiz yerler tahrip edildi. Bu arada el-Mansur'un emri üzerine kuzey kapısının yanında, diğerleriyle aynı büyüklükte olan tek bir kule, geçmişte ne kadar sağlam olduğunu gelecek nesillere göstermek üzere tahrip edilmeden bırakıldı.

Daha sonra Müslümanlar, Zamora şehrine doğru geri döndüler. Sonra da Zamora şehrini kuşattılar. Bermudo, Leon'daki yeğeninden daha cesaretsiz olduğunu kanıtlayarak gizlice kaçmıştı. Bunun üzerine şehir halkı el-Mansur'a teslim oldu. El-Mansur da şehri yağmalattı. Bu arada kontların hemen hemen hepsi el-Mansur'un egemenliğini kabul ettiklerini bildirdiler. Sadece deniz kenarındaki bölgeler Bermudo'nun elindeydi.

9 — İç İsyan Teşebbüsleri:

Bu başarılı seferden sonra *el-Medinetu'z-Zâhire*'ye dönen el-Mansur, çok ciddi meselelerle uğraşmak zorundaydı. Nüfuzlu kişilerden ço-

(1) Bu konu üzerinde tek otorite olan Tuy'lu Lukas belki de G. Gonzalez kısaltmasını yanlış yorumlayarak onu Guillaume Gonzales olarak adlandırır. G. Gonzalez'in böyle yorumlanması imkânsızdır. Bakınız: Dozy, Recherches, I, 181-182

günun kendisine karşı komplo hazırladığını ve bunların arasında 22 yaşındaki oğlu Abdullah'ın da bulunduğunu öğrenmişti.

Abdullah, cesur ve atılgan bir süvari olmasına rağmen babası tarafından sevilmiyordu. Hatta Abdullah, el-Mansur'un gerçek babası olup olmadığından şüphe ediyordu. O, babasının daima kendisinden altı yaş küçük, kendisinden çok daha az kabiliyetli ve cesur olan kardeşi Abdülmelik'i tercih ettiğini görüyordu. Bu sebeple Saragossa'ya gelmeden önce bile babasına karşı büyük bir nefret duymaktaydı.

Saragossa'da kuzeydoğu sınırı genel valisi Abdurrahman b. Mutarrif et-Tucibî vardı. Abdurrahman et-Tucibî, el-Mansur'un, devletin en güçlü kişilerini birer birer mahvettiğini gördüğünden, kendisinin de onun kurbanı olacağından korkuyordu. Pasif bir şekilde böyle bir olayın başına gelmesini beklemek yerine, ilk fırsatta ona karşı ayaklanmaya karar verdi. Abdurrahman, Abdullah'ın gelmesiyle tasarladığını yapabileceğini düşünüyor ve onu planının gerçekleşmesi açısından en uygun araç olarak görüyordu. Bu yüzden genç adamın babasına karşı düşmanlığını daha da tahrik etmiş ve ona düşündüğü ayaklanma konusunda imâlarda bulunmaya başlamıştı.

Sonunda ikisi de mümkün olan en kısa zamanda el-Mansur'a karşı silahlanmaya karar verdiler ve zafer kazandıkları takdirde İspanya'nın bölünmesi; Abdullah'ın güneyi, Abdurrahman'ın da kuzeyi yönetmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Yüksek seviyede askeri ve sivil birçok memurun katıldığı bu komploda yer alanlardan biri de o sırada Tuleytula valisi olan taş yürekli Abdullah idi. Suikast planı korkunçtu; ama sonuçta neler olacağı konusundaki söylentiler öyle yayılmıştı ki; plan, zaten tetikte olan el-Mansur'dan uzun süre gizlenemezdi. Belli belirsiz söylentiler giderek kesinlik kazanınca, bunlar el-Mansur'un da kulağına geldi.

Bunun üzerine el-Mansur derhal düşmanlarının planlarını suya düşürecek etkili tedbirler almaya girişti. Abdullah'ı çağırtarak ona takdir ve şefkat gösterilerinde bulundu ve kendisine güvendiğini belirtti. Bundan sonra *Taş Yürekli Abdullah*'ı çağırtarak onun Tuleytula valiliğinde kalacağını söyledi ve Abdullah'ı ferahlattı. Bunu öyle nazik ve öyle uygun bir bahaneyle yaptı ki, kimse şüphelenmedi. Ama bir süre sonra onu vezirlikten azletti ve malikânesinden ayrılmasını yasakladı.

Suikastçıların elebaşılarından ikisini böylece zararsız hale getirdikten sonra el-Mansur, Castilla'ya karşı savaş hazırlıklarına başladı ve sınırlarda görevli komutanlarına kendisine katılmalarını emretti. Bu emre diğerleriyle birlikte Abdurrahman da itaat etti. El-Mansur, bunun üzerine gizlice Saragossa'daki askerleri genel vali konusundaki şikâyetlerini bildirmeleri için tahrik etti. Askerler şikâyetlerini bildirince,

Abdurrahman askerlerin aylıklarının bir kısmına el koyduğu gerekçesiyle suçlanarak görevinden alındı (8 Haziran 989).

Ancak el-Mansur, bütün Benû Haşim kabilesiyle arasının açılmasını istemediğinden, Abdurrahman'ın yerine oğlu Yahya Simaca'yı kuzey sınırı genel valiliğine tayin etti. Birkaç gün sonra Abdurrahman tutuklanmış, ancak kendisine giriştiği komplonun öğrenildiğine dair herhangi bir imada bulunulmamıştı. Tutuklamayla ilgili olarak sadece sâbık genel valinin kendisine askeri birliklere ödemesi için verilen paraları nasıl kullandığı hakkında bir soruşturma yapılacağı duyurulmuştu.

Bu olaydan kısa bir süre sonra genç Abdullah, emirlere uyarak yeniden orduya katıldı. el-Mansur, kendisine yakınlık göstererek onun sevgisini yeniden kazanmaya çalıştıysa da, yaptıkları bir işe yaramadı. Abdullah, babasıyla münasebetini kesmeye kesin olarak kararlıydı. San Esteban de Gormez'in kuşatılması sırasında altı hizmetkârıyla birlikte gizlice ordugahtan kaçarak Castilla kontu Garcia Fernandez'e sığındı. Kont onu koruyacağına dair söz verdi ve el-Mansur'un tehditlerine rağmen bu sözünü bir yıl süreyle tuttu.

Bu sırada Kont, el-Mansur ile yaptığı savaşta yenilgiye uğradığı gibi, 989 yılı Ağustos ayında, el-Mansur'un önemli bir garnizon merkezi durumunda olan Osma'yı da kaybetti. Ekim ayında Alcoba'yı da kaybeden kont, sonunda barış istemek ve Abdullah'ı teslim etmek zorunda kaldı.

Castillalı muhafızların refaketinde yola çıkan genç isyancı, el-Mansur'un kampına giderken kontun kendisine hediye ettiği süslü bir ata binmişti ve babasının kendisini bağışlayacağına inandığından hiçbir huzursuzluk duymuyordu. Yolda Sa'd komutasındaki bir Müslüman birliğiyle karşılaştı. Abdullah'ın elini öpen komutan, kendisine korkulacak hiçbir şey olmadığını, babasının onun hareketini sadece bir ahmaklık olarak gördüğünü ve kendisini affedebileceğini söyledi.

Bu sözler Abdullah'a, Castillalı muhafızların yanında söylenmişti. Ama Castillalılar geri dönünce ve süvari birliği Duero'ya ulaşınca, Sa'd süvarilerin yanına geldi. Askerler Abdullah'a atından inmesini ve ölmeye hazırlanmasını söylediler. Böyle bir hareketi beklememesine rağmen, cesur Abdullah bu sözleri duyunca hiçbir heyecan emaresi göstermedi. Yavaşça atından indi ve büyük bir soğukkanlılıkla boynunu uzattı (9 Eylül 990). Suç ortağı Abdurrahman ise daha önce cezasını çekmişti. Suistimalden suçlu bulunmuş ve Zâhire'de boynu vurulmuştu. «Taş yürekli» Abdullah bu esnada kaçmayı başarmış ve Bermudo'ya sığınmıştı.

el-Mansur, suikastı bastırmakla yetinmemişti. Castilla kontunun,

Abdullah'ı korumasını affetmemişti. Bu yüzden ona misilleme olarak kontun oğlu Sancho'yu, babasına karşı ayaklanması için kışkırtıyordu. Sancho, nüfuzlu birçok Castillalının desteğiyle 994'te silaha sarıldı. el-Mansur da ona haber göndererek San Esteban ve Clunia kalelerini ele geçirdi. Ancak el-Mansur, bu savaşı hemen sona erdirmek istiyordu. Görünüşte olsun onun isteklerini kabul etmeye alışmış olan maiyeti de onun sabırsızlığını paylaşıyordu.

Bu kişiler açısından el-Mansur'u memnun etmenin en iyi yolu, ona, Garcia'nın çok geçmeden teslim olacağı konusunda teminat vermekti. Birgün şair Said ona boynundan iple bağlı bir geyik hediye ederek şöyle dedi: «*Beni yoksulluktan kurtaran ve ihsanlara boğan köleniz olarak size bu geyiği veriyorum. Geyiğin adını Garcia koydum ve onu boynundan iple bağlayıp size getirdim.*» Garcia, aynı gün (25 Mayıs 995 Pazartesi), Duero kıyılarında Alcorer ve Langa arasında bir yerde esir alındı. Olaydan 5 gün sonra kont, aldığı yaraların tesiriyle öldü. Böylece Sancho'nun otoritesi tartışmasız bir şekilde kabul edilmiş oluyordu. Ama kendisi Müslümanlara her yıl belli bir vergi ödemek zorundaydı.

Aynı yılın sonbaharında el-Mansur, bir diğer suikastçıyı koruyan Bermudo'yu cezalandırmak amacıyla ona karşı hücuma geçti. Kral acınacak bir durumdaydı. Otoritesi pek azdı. Soylular arazilerine, adamlarına ve sürülerine el koymuşlar, onları kendi aralarında paylaşmışlardı. Bermudo böyle yapmamaları gerektiği konusunda onları dostça ikaz ettiği zaman ise ona gülmüşlerdi. Bermudo'nun belli yerlerdeki kalelerin savunmasını kendilerine bıraktığı toprak ağaları da ayaklandılar. Ortalıkta her an Bermudo'nun öldüğü konusundaki söylentiler yaygınlaşmaya başlamıştı.

Bermudo'nun, el-Mansur'a karşı gelmeye çalışması faydasız olacaktı. Yapılabilecek en akıllıca şeyi yaptı ve barış istedi. *Taşyürekli* Abdullah'ı teslim etmesi ve her yıl vergi ödemesi şartıyla bu isteği kabul edildi.

Carrionlu kont Gomez'in başkentini ele geçiren el-Mansur, Kasım ayında kendisine teslim edilen Abdullah'ı da yanına alarak geri döndü. Bir devenin üzerinde zincire vurulmuş bir halde başkentin sokaklarında gezdirilen Abdullah için çığırtkan:

«*İslâmiyetten ayrılarak din düşmanlarıyla birlik olan şu Abdülaziz'in oğlu Abdullah'a bakın!*» diye bağırıyordu. Bir suikastçının herşeyden önce cesur olması gerektiğini düşünen Abdullah, mukavemetli olmaya çalışıyor ancak, el-Mansur'un oğlu kadar metanetli olamıyor-

du. Daha sonra el-Mansur, onu bağışlamış ancak, ölünceye kadar hürriyetine kavuşamadan hapiste kalmıştı(1).

10 — el-Mansur'un Büyük Arzusu:

Yirmi yıldan beri fiilen ülkenin başında bulunan el-Mansur, bu hâkimiyetini meşrulaştırarak tahta geçmek istiyordu. Nitekim halifenin ünvan ve yetkilerini kademeli olarak almış, hatta 992'de tüm resmi belgelerde halifenin değil, kendi imzasının yer alması için karar çıkartmıştı. Bu idealini gerçekleştirmek için devletin sivil ve askeri yetkililerini kendi tarafına çekmeyi başaran el-Mansur, sadece halktan çekiniyordu. Zira halk nazarında *halife* saygın bir kavramdı. İnzivaya çekilmiş ve devlet işleriyle ilgilenmiyor olsa da Halife Hişam, hilâfet makamında bulunduğu için halk tarafından sevilip sayılıyordu. Bu yüzden halk, dini duygu ve kökleşen hânedan sevgisi sebebiyle el-Mansur'un, ülkelerini hayal bile edemeyecekleri bir şekilde refah içinde yaşatsa bile, tahta geçme teşebbüsüne karşı çıkabilirdi.

el-Mansur bu gerçeğin farkındaydı ama o, zamanla halkın düşüncesinin değişeceğine inanıyordu. Aynı zamanda halifenin, eninde sonunda tamamen unutulacağını ve bütün dikkatlerin kendisine yöneleceğini ümit ediyordu. Böyle olunca da hânedanda bir değişiklik büyük bir sarsıntı yapmayacaktı.

Ancak bu sırada Aurora ile arası açılmıştı. Aurora da Hişam'a tesir ederek ona karşı sert tavır almasını sağlamıştı. Bundan sonra el-Mansur'a karşı bir komplo hazırlığına girişti. Bu durumu öğrenmede gecikmeyen el-Mansur, her an patlak verebilecek tatsız bir hadiseyi zamanında önlemek için, tehlikeli olduğuna inandığı bazı kişilerin haremdeki görevlerine son verdi.

Ne var ki, bu tedbir Aurora'nın hiddetini daha da artırmıştı. Çevreye ajanlar salarak halifenin, artık insiyatifini ele almak zamanının geldiğine inandığı ve gardiyanından kurtulması konusunda halkın sadakatine güvendiği yolunda haberler yaydı. Bu haber her tarafa yayıldı ve Kurtuba'da ard arda patlak veren ayaklanmalar başladı. el-Mansur'a karşı isyan bayrağını ilk açan kişi ise Moritania genel valisi Ziri b. Atiyye oldu. Ziri, ülkeyi baskı altında tutan el-Mansur'un meşru hükümdarı hapsetmesine daha fazla izin vermeyeceğini duyurdu.

(1) Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, **History of the Christian**; Dozy, **Rech.**, I. 89-116; İbn Haldun, **Hist. des Berbers**, III. 219. 237; İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyarâ**, 113-119, 154. 251-253; İbnü'l-Hatib, **A'malu'l-A'lam**, 180-181; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Mugrib**, I. 248. **Kartas**, 58-59; Makkari, **Nefhu't-Tib**, 359-360; Abdulvahid el-Merrakûşi, **el-Mu'cib**, 24-25

Zirî, el-Mansur'un korktuğu tek adamdı. Onunla hiç uyuşamamasına rağmen, onun işlek ve parlak zekâsının üstünlüğünü kabul ediyordu. Bir kaç yıl önce Zirî, kendisini ziyarete gelmiş, el-Mansur da bu vesileyle ona fazlasıyla itibar etmişti. Ona vezir ünvanı verdiği gibi bu ünvana uygun maaş da bağlatmıştı. Üstelik maiyetindeki bütün askerlere de maaş bağlandı. Zirî yolculuk masrafları tamamen karşılandıktan ve çeşitli hediyeler aldıktan sonra Kurtuba'dan ayrılmıştı.

Ama el-Mansur'un cömertliği genel valiyi pek etkilememişti. Yeniden Afrika'ya döndü. Kendisine: «*Vezirim, Efendim*» diye hitabedilmesini istemeyen Zirî:

«*Ben bir emirim ve bir emir oğluyum. İbn Ebî Amir bana para vereceğine, böyle aşağılık bir ünvan vererek gösteriş yapıyor. Allahım! Eğer İspanya'da hep aptallar ve korkaklar olmasaydı, o bu mevkii kolay elde edemezdi! Allah'a şükür ki, yeniden vatanıma döndüm. Onun yüzünü göreceğime şeytanın yüzünü göreyim daha iyi*» diyordu.

el-Mansur'un kulağına kadar gelen bu sözler başkası tarafından söylenseydi kafası uçurulurdu. Ama el-Mansur bu sözleri duymazlıktan geldi.

Öte yandan Aurora, Zirî ile ittifak etmek için, külliyetli miktarda altın ve mücevheratı büyük bir gizlilik içerisinde Moritania'ya gönderdi. Bu durumu öğrenen el-Mansur, nüfuzlu kişileri toplayarak haremdeki kadınların, hazineden para almalarını engellemek için hazinenin daha emin bir yere taşınması gerektiğini söyledi. Orada bulunanlar kendisini haklı buldular ve bu iş için memurlar görevlendirildi. Ancak Aurora, bu görevlilere sert tepki gösterdi ve onları içeriye almadı.

el-Mansur, kritik bir durumla karşı karşıya idi. Zor kullanmak, halifeyi de şiddete râvet etmek olacaktı. Bunu yapacak olursa, bir ayaklanma olabilirdi. İsyana hazır durumda olan şehir bu konuda bir işarete bakıyordu. Zirî, ordusuyla İspanya'ya girmedikçe ve halife kararlı bir kişi olduğunu ispatlamadıkça meselenin bir çözümü bulunabilirdi. Aurora'dan habersiz halifenin huzuruna çıkmayı uygun buldu. Halife'ye durumun vehametini anlatarak, hazinenin taşınması konusunda kendisini ikna etti. Ayrıca halifeye tüm yetkilerin yazılı olarak kendisine verilmesinde ısrar etti. Halife, hazırlanan belgeyi bir çok şahidin huzurunda imzaladı (997 Şubat veya Mart).

el-Mansur, herkesi bundan haberdar etmek için ne gerekiyorsa yaptı. Zor durumda kalan Aurora ise çaresizdi.(1)

(1) Castilialı İbn Darrac'ın Aurora'nın ölümü üzerine yazdığı ağıdın son mısraları için bkz. Sa'alibî, Yetîme, Bodl. MS. (Seld. A. 19 ve Marsh. 99)

11 — el-Mansur'un Santiago de Compostela Seferi:

el-Mansur'un, Ziri ile anlaşmazlığını fırsat bilen Bermudo, şartların lehine değiştiğini düşünerek vergi vermeme cüretini gösterdi. Compostela, hristiyanlığın kutsal merkezi durumunda olması sebebiyle, el-Mansur için bu sefer oldukça önemliydi. Buradaki meşhur katedral, bir Arap tarihçisinin dediği gibi, Mekke müslümanlar için neyse, hristiyanlar için oydu. Ayrıca o zamana kadar hiç bir Arap hükümdarı bu uzak ve engebeli bölgeyi bir orduyla geçebileceğini düşünmemişti.

el-Mansur, 3 Temmuz 997 Cumartesi günü, süvari birliğinin başında Kurtuba'dan yola çıktı. Coria üzerinden Viseu'ya doğru ilerledi. Burada onun egemenliğini tanıyan bazı kontlar kendisine katıldılar. Oradan Oporta'ya geçti. *Kasr-ı Ebî Danis*'den yola çıkan filosunu da orada buldu. Donanma uzun bir yürüyüş yapmış olan piyadelere bol silah ve techizat getirmişti. Palamarlarla birbirlerine bağlanan tekneler ile bir köprü oluşturuldu ve ordu böylece Duero'dan geçti. Duero ve Minho arasındaki bölge dost kontlara ait olduğundan müslümanlar buradan pek fazla güçlükle karşılaşmadan geçtiler. Karşılaştıkları en önemli güçlük bölgenin coğrafi özelliği gereği yüksek ve sarp dağlardı. el-Mansur'un istihkâmcıları burada bir yol inşa ettiler.

Ordu, Minho'yu aştıktan sonra düşman ülkesine girdi ve karargâh kurdu. el-Mansur, bir askeri istihbaratla görevlendirerek: «*Bütün sür'atinle Tamiares(1) geçidine git, orada nöbetçi rolüne girerek geçide yaklaşan ilk adamı yakalayıp bana getir*» dedi. Asker, sabaha karşı eşeğe binmiş yaşlı bir adamın geçide yaklaştığını gördü. Onu durdurup nereye gittiğini sordu. Köylü: «*Ormanda ağaç kesmeye*» diye cevap verdi. Asker, bu adamın işe yaramayacağını düşündü ancak, el-Mansur'un bu konudaki kesin emrini hatırlayarak adama: «*Seni efendimi el-Mansur'a götürmem gerekiyor*» dedi. Adamın direnmesine rağmen alıp götürdü.

Adamın üzeri arandı ve bazı Leonlular tarafından İslâm ordusundaki yurttaşlarına hitaben yazılmış bir mektup bulundu. Mektupta, ordugâhın bir yanının iyi korunmadığı ve buraya saldırılırsa başarılı olunacağı bildiriliyordu. Bu mektupla tesbit edilen hainler cezalandırıldılar. Ordu ilerlemesini durdurdu ve hızlı bir şekilde ovalara yayıldı(2). Bazı stratejik mevkileri inha ederek Ulla'yı aştılar ve 11 Ağustos'da da Compostela'ya vardılar.

(1) II. Bermudo'nun bir fermanından anlaşıldığına göre Minho yakınlarındadır.

(2) İbn İzarî'ye göre «Malego».

el-Mansur, terk edilen Compostela'da hiç bir mukavemetle karşılaşmadan bir hafta kaldıktan sonra askerlerine Lamego(1) istikâmetinde geri çekilmelerini emretti. Bu şehirde müttefiki olan kontlara pahalı kumaşlar ve çeşitli hediyeler dağıttı. Bu arada saraya, seferle ilgili ayrıntılı haberler gönderdi.

İstediği zaferi elde eden el-Mansur, omuzlarında Santiago şehrinin kapılarıyla, kilisesinin çanlarını taşıyan bir çok hristiyan esirle birlikte Kurtuba'ya döndü. Bu kapılar henüz inşaası bitmemiş bir camiinin çatısına yerleştirildi.(2) Kilise çanları ise lamba olarak kullanılacaktı.

Bu arada İbn Ebi Amir, oğlu Abdülmelik el-Muzaffer komutasında bir birlik göndererek Zirî meselesini halletmek istiyordu. Birlik Algeciras'a doğru yola çıktı. Abdülmelik, Ceuta'ya varınca o zamana kadar Zirî'nin yanında yer alan Berberî reisleri, onun safına geçtiler. Böylece güç kazanan Abdülmelik 998 yılı Ekim ayında savaşa girişti.

Taraflar arasında şafaktan günbatımına kadar süren müthiş bir çarpışma oldu. Muzaffer'in askerleri, yenilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları bir sırada Ziri, daha önce kardeşini öldürttüğü kendi askerlerinden birinin silahıyla üç yerinden yaralandı. Bunun üzerine Muzaffer umumi bir saldırıya geçerek Zirî ordusunu bozguna uğrattı. Ziri'nin hâkimiyeti altındaki bölgeler yeniden Kurtuba'ya bağlandı. Zirî ise üç yıl kadar sonra (1001) aldığı yaraların iyileşmemesi neticesi öldü.

12 — İbn Ebî Amir'in Ölümü:

İbn Ebî Amir, 1002 yılı sonbaharında son seferine çıktı. Savaş meydanında ölmeyi arzu ediyor, bunun için daima dua ediyor ve kefenini yanında taşıyordu. Kefenin tertemiz olması gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden başka kaynaklardan gelen gelirde bu temizliği hissetmediğinden, kefenini kendi helâl kazancıyla almıştı.

el-Mansur, son seferini Castilla üzerine yaptı. Bu sefer de daha önceki seferler kadar başarılı oldu. Sefere çıktığından beri beliren bir hastalıkla izdırap çekmekteydi. Hastalığının, teşhis ve tedavisinde ihtilafa düşen tabiblerin çabalarının sonuçsuz olacağına inandığından iyileşmekten ümidini kesti. Kısa zaman sonra da ata da binemez oldu ve bir arabada taşınmaya başlandı. İki hafta sonra Medinaceli'ye getirilen el-Mansur, acı ve ızdırabından çok, bugüne kadar karşı gelinmeyen

(1) Dozy. Recherches, 101

(2) İbn İzari. el-Beyanu'l-Mugrib, I, 262, II, 18-31; Kartas, 65-73; Makkari. Nefhu't-Tib, I, 389-393; Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, 471; İbn Haldun. Hist. des Berbers, II, 41, III, 243-248

otoritesine ve kazandığı zaferlere rağmen, kendisinden sonra ailesinin elindeki gücün kaybolmasından korkuyor ve sadece bu konuyu düşünüyordu.

Devamlı başucunda bulunan büyük oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'e son öğütlerini verirken, orduyu kardeşi Abdurrahman'a emanet edip kendisinin hızla başkente gitmesini ve orada idareyi ele alıp meydana gelebilecek isyanı bastırmasını istedi. Abdülmelik'in hareketinden bir süre sonra el-Mansur, biraz iyileşti ve komutanlarını çağırdı. Komutanlar onu solgun, zayıflamış ve konuşma gücünü kaybetmiş olarak buldular. el-Mansur, komutanlarıyla yaptığı bu toplantıdan kısa bir süre sonra 10 Ağustos 1002'de, Pazartesi gecesi son nefesini verdi. Medinaceli'de defnedildi ve bir hristiyan keşiş tarafından mezarına şu kitabe yazıldı:

«Onun tarihi, okunmak üzere yeryüzüne yazılmıştır. Allah tarafından, yıllar geçtikçe ne ona benzer biri ne de sahillerimizi onun gibi müdafaa edecek biri yaratılmayacaktır.»

el-Mansur, hristiyanlara karşı elliden fazla sefer düzenlemişti. Biri ilkbaharda, biri de sonbaharda olmak üzere yılda iki kez yapılan bu seferlerin hiç biri el-Mansur'un şöhretine halel getirecek şekilde sonuçlanmamıştır. Bu tarihlerde, hristiyan tarihçiler, «kutsal savaşların bittiğini, İsâ (A.S.)'nın şerefli hizmetçilerinin azaldığını ve asırlarca kilisenin hazinelerinin yağmalandığını» yazmaktadırlar. Bu yüzden hristiyanlar, el-Mansur'un isminden bile ürperiyorlardı. Adının saçtığı korku kendisini pek çok defa düştüğü tehlikelerden kurtardı. Hatta düşmanları, güçlü oldukları zamanlarda bile korkularından bu fırsatları kullanamıyorlardı. Bir keresinde, düşmana ait topraklarda yüksekçe iki dağın arasında dar bir geçitte sıkıştırılmış olmasına rağmen, hristiyanlar onun üzerine gitme riskini göze alamamışlardı. Bu tür savaşlar hristiyanların gözünü korkutmuştu. Barış isterlerken, hemen her seferinde tek şartları ülkelerinin yağmalanmaması oluyordu.

el-Mansur, düşmanlarının korkulu rüyası olduğu kadar askerinin de aşırı sevdiği bir kişi idi. Askerler ona babaları gözüyle bakıyordu. O da daima onların bütün ihtiyaçları ile ilgilenirdi.

el-Mansur'un karakteri konusunda hüküm verirken bazı hatalar işlemesine rağmen, uymak zorunda kaldığı bazı ahlâk kurallarını unutmamak gerekir. O daima vefakâr, doğru ve cömert idi. Hedeflerine bağlılığı ve dirençme gücü onun karakterinin belli başlı özelliğiydi. Yapılan bir hizmeti unutmaz, haksızlığı da affetmezdi.

el-Mansur'un hâkimiyet tesisi için uğraşmasını kınarsak, gücünü de asilce kullandığını kabul etmemiz gerekir. Şayet daha uzun süre idarede kalsaydı, dünya kendisine küçük gelebilirdi. O, bunları yaparken

metodlarının meşruluğunu nâdiren düşünürdü. O, pek çok yönü ile büyük bir adamdı. Ancak genel ahlâk kanunları ile muhakeme edilmeden hakkında bir hüküm vermek zordur.(1)

İBN EBİ AMİR'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA ENDÜLÜS

a) Abdülmelik el-Muzaffer'in Kısa Süren İktidarı:

Babasının ölümünden sonra Muzaffer Abdülmelik, Kurtuba'ya döndüğü zaman büyük bir karışıklıkla karşılaştı. Değişik çevrelerde isyan hazırlığı seziliyordu. Hişam'ın devlet işlerine olan ilgisizliği ise devam ediyordu. Muzaffer askerî güç kullanarak sükûneti sağladı. Bu arada Muzaffer'e karşı başarısız bir komplo da düzenlendi (Eylül 1006).

Yönetimi ele geçiren ve babasının yolunda giden Muzaffer, hristiyanlara karşı zaferler kazanarak devletin gücünü ve itibarını korudu. O devirde yaşayanlar, o tarihten altın çağ diye söz ederler. Ancak III. Abdurrahman ve el-Mansur'un sağladıkları siyasî birliği koruyamadılar.

Şahsî menfaatlerinden dolayı birbirine düşen yönetici sınıf, zamanla mevkiilerini kaybederek tarih sahnesinden silindiler. Ayrıca bu mücadeleler sonunda saray, eşrafın tahakkümüne girdi. Bu dönemde zenginlikleri ile dikkatleri üzerlerine çeken İbn Ebî Abde, Şuheyd, Cevher ve Futeys ailelerinin durumu oldukça iyiydi. Ancak bu dönemde devletin üst kademelerinde görev alan Berberî komutanlar ve Slavlar en iyi mevkiilerde bulunuyorlardı ve bu durumlarını İbn Ebî Amir'e borçluydular.

Bu devirde ticaret ve sanat erbabı da oldukça zenginleştî. Ülkede kıtlığın yaşandığı Abdullah devrinde dahi küçük esnaf oldukça iyi durumdaydı ve itibar görüyorlardı. Bu refah ülkenin çözülmesine ve etnik guruplar arası mücadelenin artmasına zemin hazırladı. Kabileler arası mücadeleler ile birlikte işçi işveren arasında da çekişmeler başladı. Orta sınıf kendilerine ünvanlar kazandıracak işlerle uğraşırken, Berberî komutanlarını eleştirme konusunda da ittifak hâlindeydiler.

Öte yandan politika dünyasında kesinleşmiş bir görüş yoktu. Sürekli hoşnutsuzluk tabiî hâle gelmişti. Olaylar: «*Talihsiz Zâhire, kısa bir müddet sonra acaba seni kim yıkacak? Sizler felakete şahit olacaksı-*

(1) İbn Ebi Amir'in ölümü hakkında geniş bilgi için bkz. İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 309-311, Makkari, Nefhu't-Tîb, I, 259, 273-274, 387, 892, 406-407, II, 52; İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, 151; İbnü'l-Hatib, A'malu'l-A'lam, (Yazma), 118, 181; Abdulvahid el-Merrakûşi, el-Mu'cib, 19-25; İbn Hallikân, Vefayatu'l-A'yan, I, 322

nız sarayın yıkılışını ve iş savaş ateşinin, üllemi sardığını görür gibiyim» diyen el-Mansur'u haklı çıkarmıştı. Halk, el-Mansur ailesinin iktidardan uzaklaştırılmasından yana idi. Monarşik idarelerde otoritenin kullanılması kıskanıldığından, iktidar mevkiinde bulunanların boy hedefi olmaları ve halkın nefretini kazanmaları kaçınılmazdır. el-Mansur ailesinin durumu da daha farklı değildi. Üstelik onlar, halifenin adına idare etmeyi yeterli bulmayıp tahta talib oldular.

Bu istekleri yüzünden gerek emir olmak için sırasını bekleyen velihatların ve gerekse kanunlara sıkı sıkı bağlı bulunan dini liderlerin nefretlerini kazandılar. Aynı zamanda hâkimiyetin hânedanlara ait olduğuna inanan geniş halk kitleleri Amiriler'in, bu ihtiraslarına nefretle mukabele ettiler. Sarayın sahipleri kendi tesirlerinin artmasına engel gördükleri Amiriler'in düşüşünü arzu ediyordu.

Ancak düşük seviyedeki idareciler, bazı menfaatler sağlamak için bir inkılâbın olmasını arzu ediyorlardı. Bu son gerçek sosyal sınıfların olaylara uyanıkça bakmalarını sağlamıştı. Büyük bir endüstri şehri haline gelen Kurtuba'da en küçük bir isyan, zengin ile fakir arasında büyük boyutlarda mücadelelerin doğmasına sebeb olabilirdi. Ancak üst sınıflar, işçi kesimini Amirilere karşı müttefikleri olarak kabul ediyorlar ve bir gün Amirilerden kurtulacaklarına inanıyorlardı. Bu arada önemli bir varlık gösteremeyen Muzaffer öldü (Ekim 1008).

b) Abdurrahman b. İbn Ebi Amir:

Endülüs halkı; el-Muzaffer'in ölümünden sonra durumun değişeceğini beklerken, Abdurrahman iktidara geçti. O din adamları tarafından pek sevilmiyordu. Onlara göre, onun annesi Castilla kontu veya Navarra kralının kızı olduğundan, alnında silinmesi imkânsız bir leke taşıyordu. Abdurrahman bu yüzden «Sanchol» diye isimlendirilmiştir. Şimdi genellikle Sanchuelo (küçük) şeklinde kullanılmaktadır.(1) Abdurrahman, davranışlarıyla kısa zamanda halkın nefretini kazanmıştı. Kardeşi Muzaffer'i zehirlemekle de suçlanmaktaydı. Bir tarafı zehirli olan bıçakla kestiği elmanın yarısını kendisi yemiş diğer yarısını ise kardeşine vermişti.(2) Bu tür suçlamaların gerçekle ilgisi olmadığını söyleyen tarihçiler Abdurrahman'ın, el-Mansur ve Muzaffer kadar başarılı bir yönetici olmadığını da nakletmektedirler.

Öte yandan Abdurrahman, kendisini veliaht olarak ilan ettirmek istiyordu. Bu konuyu kadı İbn Zekvan ve İbn Bürd gibi önemli şahıslara açarak onlarla tartıştı ve onların desteğini alarak isteğini II. Hi-

(1) Dozy, Recherches, I, 203
(2) Esp. Sagr. 23, 403; el-Bekri, 121

şam'a bildirdi. Bu olay karşısında korkuya kapılan Hişam, durumu önde gelen âlimlere danıştı, ancak âlimler İbn Zekvan'ın tesirinde idiler. Halife'ye, Abdurrahman'ı veliaht tayin etmesini tavsiye eden âlimler onun vicdanını rahatlatmak için Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadisi diye şu sözü hatırlattılar:

«*Saltanat Kahtanoğullarından birinin eline geçmeden Kıyamet kopmayacaktır.*» (1) Halife, Abdurrahman'ın isteğini kabul ederek kardeşinin ölümünden bir ay sonra İbn Bürd'ün yazdığı bir fermanla onu veliaht ilan etti. Bu ferman, Kurtuba'da bardağı taşıran son damla oldu.

Herkesin dilinde : «*İbn Zekvan ile İbn Bürd, dini yaralamak için yeni bir yol buldular. Onlar Abdurrahman'ı veliaht tayin etmekle Allah'a isyan ettiler*» gibi sözler dolaşıyordu.

Bir gün *Zâhire* sarayının önünden geçen bir zatın şöyle dediği işitilmişti: «*Pek çok evin yağmalanmasıyla zenginleştirilen bu saray, bir gün yıkılacak ve bir çok evin zenginleşmesini sağlayacaktır.*»

Bu arada Abdurrahman'ın, Leon'a karşı çıktığı sefer sırasında (14 Ocak 1009), sadece âlimlerin kullandığı bir başlığı örtmesini, Kurtubalılar, dine ve onun liderlerine karşı yapılan yepyeni bir tecavüz olarak değerlendirdiler.

Bu sefer esnasında Abdurrahman, kar fırtınası yüzünden dağlık bölgeyi geçemedi. Ayrıca merkezde tehlikeli bir isyanın başgösterdiğini duyan Abdurrahman, Mire seferi olarak bilinen bu hareketi durdurarak geri döndü.

c) Abdurrahman'a Karşı İsyan ve Muhammed el-Mehdi :

İsyanın lideri Emevi veliahtı Muhammed idi. Bu şahıs, III. Abdurrahman'ın büyük torunu idi. O babasının âkibetine uğramamak için Kurtuba'da gizlenmekteydi. Ancak halk arasında şöhret bulmuştu. Zengindi ve bol harcama yapabiliyordu, ayrıca o bu isyan esnasında yardımlarını esirgemeyen fakih Hasan b. Yahya ile bazı Ümeyyelilerin desteğine pek çok şey borçludur. Muhammed, kısa zamanda dörtyüz cesur adamı bir araya getirdi. Suikast söylentileri Abdurrahman'ın vekili Amirilerden İbn Askeleja'ya ulaştı. O bazı araştırmalar yaptı ve şüpheli yerleri araştırdı, hiç bir bir şey öğrenemedi.

Muhammed, planını 25 Şubatta uygulamaya hazırlanmıştı. Güvendiği korkusuz otuz adamına bu tarihte, geceleyin Halife'nin sarayının arkasındaki teras'ın altına silahlarını gizlemiş olarak gelmelerini em-

(1) Sahih kaynaklarda böyle bir hadise rastlanmamıştır.

retti ve: *«Ben de güneş doğmadan bir saat önce orada olacağım, sakın benim işaretimi almadan hiç bir şey yapmaya kalkışmayın»* dedi.

Muhammed'in otuz adamı, hiç bir şüphe uyandırmadan belirlenen yerde birleştiler. Muhammed ise diğer adamlarını da silahlandırarak tetikte olmalarını emretti. Daha sonra o bir katır sırtında terasın bulunduğu tarafa ilerleyerek işareti verdi. Otuz adam birden saray kapısı muhafızlarının üzerine çullandılar. Bu beklenmeyen baskınla hazırlıksız askerleri tesirsiz hâle getiren Muhammed, İbn Askeleja'nın haremine doğru yürüdü. İbn Askeleja, kendisini müdafa etmek için yeterli zamanı bulamadan öldürüldü.

Diğer suikastçılar sokaklara dağılarak *«silahlanın silahlanın»* diye bağırıyorlardı. Başarıları umutlarını daha da yükseltmişti. İsyan için sadece bir işaret bekleyen şehir halkı bu gürültüleri duyarak kısa zamanda isyancılara katıldı.

Çaresiz kalan yetkililer hâlâ bir kuvvetin gelip kendilerini kurtaracağını umuyordu. O sırada komutanlar bazı birliklerle Zahire'de bulunmaktaydılar. İsyan ilk duyulunca İbn Askeleja'nın isyanı süratle bastıracağını ummuşlardı, ancak ayaklanmanın duyduklarından daha dehşetli olduğunu haber alınca büyük bir endişeye kapıldılar. Komutanların hepsi şaşkınlık içindeydi ve halife'yi kurtarmak için hiçbir teşebbüste bulunmadılar.

Hişam, sarayının serseri kalabalıklar tarafından işgal edilmesinden korkarak Muhammed'e elçi gönderdi ve hayatının bağışlanması karşılığında onun adına hilâfetten feragat etmeyi düşündüğünü bildirdi. Ancak Muhammed: *«Halife'yi bağışlamak mı? Ben isyanı, onu öldürmek için başlattım. Çünkü o saltanatı ailemizden uzaklaştırdı. Şayet kendi isteğiyle benim adıma tahtan feragat ederse ricasını kabul ederim ve her istediğini garanti edebilirim»* dedi.

Daha sonra dinî otoritelere ve eşrafa danışarak onlara bir istifanâme yazdırarak Hişam'a imzalattı. Muhammed, gecenin geri kalan kısmını sarayda geçirdi. Başkentteki idareyi de güvendiği başka bir Ümeyyeliye bıraktı ve onlara isteyen herkesi orduya yazmalarını emretti. Orduya girmek için büyük bir arzu doğmuştu, her sınıftan insanlar orduya yazılıyordu. Sıradan halk, zengin tüccarlar, köylerden çiftçiler ve cami imamlarından müteşekkil insanların hepsi hilafeti, Emeviler'den başkasına vermek isteyenlere karşı kanlarını dökmek için büyük arzu duyuyorlardı.

Muhammed, taraftarlarına Zahire üzerine yürümesini emretti. Oradaki askerler kendilerini savunmak yerine yeni halife'den affedilmelerini rica ettiler. Halife onları, Abdurrahman'ın ihtiraslarına ortak olduklarından dolayı azarladıktan sonra hayatlarını bağışladı.

Bu şekilde Amirî hâkimiyeti yirmidört saatten az bir zamanda sona erdi. Hiç kimse kesin sonuçtan pay çıkarmaya çalışmadı. Kurtuba'da herkes sevinç içindeydi. Ancak Amirilerin, ülkeye hâkim olan despot idarelerinin anarşi veya daha sonra başlarına gelen askeri despotizmden daha iyi olduğunu ileride idrak edeceklerdi.

Muhammed, henüz yağmacılığı önleyebilecek güçte olmadığını düşünerek, ileri görüşlü bir kararla Zahire'deki sanat eserleri ve hazinelerin Kurtuba'ya taşınmasını emretti, buna rağmen yağmacılar boş durmadılar. Sarayın pek çok eşyası ile el-Mansur'un ailesine ve yakınlarına ait köşkleri yağmaladılar.

Muhammed, yağmacıları dört gün boyunca durduramadı, ancak en azından onların küstahlığına engel olmayı başardı. Zahire'nin zenginliği öyle büyüktü ki, halkın yağmalamasından sonra bile geriye bir buçuk milyon altın ve iki milyon yüzbin gümüş kaldı. Bir süre sonra saray ateşe verilip tamamen yıkıldıktan sonra gizlenmiş ikiyüzbin altın daha ortaya çıkarıldı.

Bu arada 18 Şubat'ta halk, camiiye toplatılarak iki resmi ilan okundu. Birinci ilan Abdurrahman'ın işlediği suçları ihtiva ediyor ve tebanın ibadetleri esnasında ona lanet etmesi emrediliyordu. İkincisi ise, kısa zaman önce vazgeçilen vergilerin tekrar konduğunu ilan ediyordu. Bir hafta sonra ise Muhammed kendisine, *el-Mehdi Billah* ünvanını verdiğini ilan etti.

Bu son açıklama devlet merkezinden en küçük bölgelere kadar müthiş bir tesir yarattı, ve el-Mehdi, kısa zamanda kendisini çok büyük bir ordunun komutanı olarak buldu. Ancak ihtilâl, halk tarafından yapılmıştı ve onlar saraya bağlı komutanların emrinde olmayı istemiyorlardı. Bu yüzden komutanlıklar halk arasından seçildi. Eczacılar, dokumacılar, kasab ve saraçlar komutan oldular Müslüman İspanya ilk defa demokratlaştı ve iktidar sadece Amirilerden değil, asilzadelerin elinden de çıkmış oldu.

Abdurrahman, Tuleytula'ya ulaştığında isyan haberleri Calatrava'da duyulmuştu. O isyanı silahla bastırmayı kararlaştırmıştı, fakat yolda askerlerin pek çoğu onu terketti. Geri kalanlara sadakat yemini yaptırmak istediğinde de onlar, zaten yeminli, olduklarını ve tekrar yemin etmek istemediklerini söyleyerek bu isteği reddettiler. Amirilerin altınla doyurduğu ve Abdurrahman'ın da en çok güvendiği Berberiler bile aynı cevabı verdiler. O onların bağlılığının faziletlerinden ileri gelmediğini anlayamadı. Onlara menfaatleri temin edenin artık müflis olduğuna inanarak yeni halifenin karşısında zenginliklerini korumaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Abdurrahman komutanlarından Muhammed b. Ya'la'ya askeri, kendi tarafında tutmak için fikrini sor-

duğunda onlar düşüncelerini gizlemeye bile gerek görmediler. Muhammed ona şöyle demişti:

«*Sana yalan söyleyemem, benim ve bu birliklerin düşüncesine göre senin arkanda hiç kimse savaşmayacaktır.*»

Böyle bir sadakatsızlığı beklemeyen Abdurrahman, «*Hiç kimse ha!*» diye bağırdı ve ilâve etti: «*Bu düşüncenin doğruluğundan nasıl emin olabilirim?*»

Muhammed de Ona: «*Hizmetçilerine Tuleytula'ya doğru yola çıkmalarını emret ve askerlere onları takip etmelerini söyle, göreceksin tek bir asker bile emrini dinlemeyecektir*» dedi.

Abdurrahman ona: «*Muhtemelen doğru söylüyorsun*» dedi, ancak Berberî'nin dedliğini tecrübe etme cesaretinde bulunamadı. Ordunun kendisini yalnız bırakmasına rağmen Abdurrahman'ın, hâlâ sadık bir dostu vardı. O da Carrıon kontu idi. Bu kont, Gomez sülalesinden ve Abdurrahman'ın müttefiklerinden biri olan Papalığa mensuptu. Kont kendisiyle gelmesini ve şatosuna iltica etmesini teklif ederek kendisini müdafada kanını dökmekten çekinmeyeceğini söyledi. Abdurrahman teşekkür ederek teklifi geri çevirdi ve:

«*Kabul edemem, Kurtuba'ya dönmeliyim, dostlarım beni orada beklemektedir. Benim oraya yaklaştığımı duyunca, arkamdan isyan eden kişi gibi onlar da ayaklanacaktır, daha da ötesi ben şehre girince bugün Muhammed'i destekler görünenlerin onu benim için terkedeceklerini umuyorum*» dedi.

Kont: «*Bu yersiz umutları terket ve bana inan. Herşeyi kaybettin. Tıpkı ordu nasıl sana karşı geldiyse Kurtuba'da da sana yardım edecek tek bir fert bulamayacaksın*» diye ısrar etti. Abdurrahman:

«*Kalanları denemek lazım, aklım Kurtuba'ya gitmemi söylüyor ve gideceğim*» diye cevap verdi.

Kont: «*Senin planını değiştiremem, ancak inanıyorum ki, seni mahvedecek bir hayal peşindesin*» dedi.

Abdurrahman, geri kalan birlikleri ile başkente doğru yürüyüşüne devam ederek *Menzilu'l-Hani* adı verilen bir konaklama yerine ulaşarak orada çadırlarını kurdular. Ancak gece karanlığından istifade eden Berberilerin hepsi orayı terketti. Abdurrahman, sabah kalktığında hizmetçileri ve Kontun askerlerinden başka kimseyi bulamadı. Kont teklifini bir daha tekrarladı ama hiç bir fayda vermedi. Zira genç adam, hiç bir şey anlamak istemiyordu. «*Kadı'yı Kurtuba'ya gönderdim. Benim için af dileyecek*» dedi.

4 Mart Perşembe akşamı Abdurrahman, Chauch Manastırına ulaştı. Aynı zamanda Mehdi'nin, kendisini karşılamak üzere gönderdiği adam da oraya ulaşmıştı. «*Bana ne yapmayı düşünüyorsunuz? Beni ser-*

best bırakırsanız yeni hükümete itaat eder ve onun için dua ederim» diyen Abdurrahman'a sert bir lisanla, «*Belki öyle olur, beni takib et*» emrini verdi.

Abdurrahman'ın bu davetsiz komutana uymaktan başka çaresi yoktu. Yola koyulduktan az sonra, öğle üzeri el-Mehdi'nin veziri, kalabalık bir birlikle onları karşıladı. Bir mola verildi ve Abdurrahman'ın hareminde olan yetmiş kadın Kurtuba'ya gönderildi. Abdurrahman ise vezirin önüne getirildi ve birkaç defa yeri öptü, bu esnada, «*atın ayağını öp*» diye bir emir işitti. Carnon kontu sessizlik içinde bir zamanların imparatorlukları titreten adamın durumunu seyrederken Abdurrahman, emre itaat etti. Daha sonra Abdurrahman'ın atı alınarak kendisi başka bir ata bindirildi ve vezirin emri ile sarığı çözüldükten sonra yola koyuldular.

Güneş batarken birlikler bir konaklama yerine uğramışlardı. Abdurrahman'ın el ve ayaklarının bağlanması emredildi. Onlar nefretlerini gösterircesine onu sıkı bağlayınca Abdurrahman, *canımı acıtıyorsun, elimi biraz gevşetiniz diye rica etti.* İsteği yerine getirildi ve elleri çözüldü. O derhal çizmesinden bir hançer çıkardı. Ancak hanceri kullanmaya zaman bulamadan askerler onu elinden aldılar.

Vezir, «*seni bu dertten kurtaracağım*» diyerek onu yere yatırdı ve kafasının vurulmasını emretti. Kont da ölüme mahkum edildi.

Birlikler ertesi gün Kurtuba'ya ulaştılar ve Abdurrahman'ın cesedini yeni halifenin önüne koydular.(1)

d) Muhammed el-Mehdi'nin Kısa Süren İktidarı ve Bitmeyen İsyanlar:

Başlangıçta bütün guruplar hükümeti desteklemekte ittifak içinde görünmelerine rağmen bu hiç de mükemmel değildi. İhtilâl, düşünmeye fırsat vermeyen ateşli bir tahrikle gerçekleşmişti. Ancak ihtilâl neticesi soğukkanlılıkla düşünüldüğünde Amirilerin düşüşü her türlü şikayeti ve yanlışı gidermediği gibi bütün ayıplarını tazmin etmediği de anlaşıldı. Dolayısıyle yeni rejimde de şikayetler ve tatmin edilmemiş ihtiras sahiplerinin yeniden harekete geçmeleri için sebebler vardı. Kabiliyetsiz ve faziletli olmayan el-Mehdi, tamamıyle zalim ve kana susamış biri idi. Nezaketsiz davranışları ile bütün gurubları kendisinden uzaklaştırmaktaydı. O askere yazılmış yedibin işçiyi terhis etmekle işe başladı. Bu ise Kurtuba'daki teb'anın affedemeyeceği

(1) Geniş bilgi için bkz. Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, 472-479; İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyarâ**, 149-150, 169; İbn Hayyan, **el-Muktebes**; İbn İzari, **el-Beyanu'l-Mugrib**, II, 290; Makkari, **Nefhu't-Tib**, I, 277-278

bir şeydi. Zira onlar yaptıkları ihtilâlden gurur duyuyorlar ve hiç bir şey yapmadan yüksek maaş almaktan memnundular.

el-Mehdi ikinci olarak Amiri Memluklarını memuriyetten azlederek başşehirden uzaklaştırdı. Bunun sonucu olarak Amiriler de doğrudan muhalefete başladılar. Eğer o iyi bir yönetici olsaydı, küçük bir ilgi ile onları kazanabilirdi. Aynı zamanda el-Mehdi, dindar kesimi de uzaklaştırdı. Sarayından hiç ayrılmadan har vurup harman savuruyor, dindarlar sıkıntı çektikçe o müzikli eğlencelerde vakit geçiriyordu. Bu hareketlerinden dolayı ona, «*Abdurrahman kadar kötü*» denilmekteydi. Kendisine «*Şarapçı-Ayyaş*» lakabı takılmıştı. Pek çok evi yıkmakla suçlanıyor ve tıpkı rakibi Abdurrahman gibi hicvediliyordu. Onun bu davranışları Amirilere karşı kazandığı zaferden elde ettiği şöhretin kısa zamanda yok olmasına sebep oldu. Bu sırada sınır boyları valisi Vazih, sınır boylarının ileri gelenlerini kendisine göndererek halifeliğini kabul etmediğini bildirdi. el-Mehdi, gelen elçilerin sarayının karşısındaki nehrin kıyısına yan yana dizilmelerini emretti. O, bu «bahçeyi» seyredip eğlenmek istiyordu. Ayrıca bu konuda şiir söylemeleri için şairler de çağırmıştı. Şairlerin arasında Amirilerin zamanının şairlerinden Said de vardı.

el-Mehdi, hemen hemen herkes ve her kesimle uyuşmazlık içinde olduğu gibi, tabii müttefiki olan Berberileri de kendine bağlamak için gayret etmedi. Ayrıca halk askerlerden, Amiri despotizminin aletleri olduklarından dolayı nefret ediyor onlar, el-Mehdi'ye biat etmiş olsalar bile halk, onları affetmeye yanaşmıyordu. Berberi askerlerini istihdam eden el-Mehdi'nin itibarı gün geçtikçe azalıyordu. O bütün bunlara rağmen onları Afrika'ya geri göndermedi. Ancak az da olsa onların gönlünü almak zorunda idi, ama bunu da yapmadı. Onların saygısızlıklarına bile fırsat vermedi; ata binmelerini silah taşımalarını ve saraya girmelerini yasakladı. Bu konuda onun tedbirsizliği oldukça şaşırtıcıydı. Saray tarafından kendilerine itibar edilmesine alışkın olan Berberiler, kendi güçlerinin şuurunda idiler.

Onların önemlerini yitirdiklerini söylemek doğru değildir. Berberi askerlerin evleri çapulcular tarafında birkaç defa yağmalandıktan sonra bir gün Zavi ve iki arkadaşı doğruca saraya gidip suçluların cezalandırılmalarını istediler. Davranışlarından korkan el-Mehdi, onlardan özür diledi ve onları teskin etmek için çapulcuların liderlerinin başlarını vurdurttu. Ancak el-Mehdi, bu hâdiseyi unutunca tekrar Berberileri rahatsız etmeye başladı.

e) II. Hişam'ın Tekrar Başa Getirilmesi

el-Mehdi bütün umursamazlığına rağmen çevresindeki tehlikelerden tamamen habersiz değildi. Onun en çok korktuğu şey, memnun

olmayan halkın, II. Hişam adına harekete geçmeleri idi. el-Mehdi, mahpus bulunan II. Hişam'ı öldürmeden, ölümünü ilan etmeyi kararlaştırdı. Nisan 1009 da Hişam'a çok benzeyen bir Hristiyan ölmüştü. el-Mehdi bu cesedi gizlice saraya getirterek Hişam'ı tanıyanlara gösterdi. Cesedi görenler rüşvet aldıklarından Hişam'a biraz benzeyen hristiyan cesedinin Hişam'a ait olduğunu onayladılar. Gerekli dini görevler tamamlandıktan sonra Hişam'a benzeyen hristiyanın cesedi büyük bir merasimle müslüman mezarlığına gömüldü. II. Hişam ise o sırada vezirlerden birinin sarayında mahpustu.

Bu olaydan sonra kendinden emin olan halife, tekrar pervasızca yaşamaya başlayarak tahta veliahd olarak gösterilmek istenen III. Abdurrahman'ın oğlu Süleyman'ı hapse attırdı. Arkasında da on Berberî reisini öldüreceğine dair niyetini açıkladı. Bu, Afrikalıların isyan etmeleri için yeterli sebepti. Süleyman'ın oğlu Hişam da onların aklını çelmek için gereken herşeyi yaptı. Bu arada el-Mehdî'nin işlerine son verdiği yedibin işçiden oluşan ordunun başına geçti. Bu ordu, 2 Haziran'da genç Hişam'ın evinin önünde toplanarak onu halife ilan etti. Hişam, onları şehrin dışına sevketti. Berberîler de şehrin dışında kendilerine katıldılar. Süleyman'ın komutasındaki kuvvetler, doğruca el-Mehdi'nin sarayına doğru yürüdüler.

Halife kabaca ve kızgınlıkla bu ayaklanmanın sebebinin ne olduğunu sordu. Hişam: «*Sen benim babamı hapse attırdın ve âkıbetinin ne olduğunu da bilmiyoruz*» diye haykırdı. el-Mehdî, derhal Süleyman'ı serbest bıraktırdı. el-Mehdi zaman kazanmak için Hişam'la anlaşma yapmaya çalışıyordu. Görüşmeler uzadıkça işçiler ve Berberîler sabırsızlanmaya ve bu sabırsızlıklarını fiile dökerek dükkanları yağmalamaya ve yakmaya başladılar. Kurtubalılar el-Mehdî için değil, sadece mülklerini korumak için silaha sarıldılar. Bu arada geçen zaman zarfında el-Mehdi'nin, birlikleri de onların yardımına yetişti. Mücadele birgün bir gece devam etti. 3 Haziran Cuma sabahı Berberîler, hezimete uğrayarak geri çekildiler. Kurtubalılar tekvücut olarak onları Gouadalmelatto (Armilat) suyu kıyılarına kadar sürdü; bir kısım Kurtubalı ise Berberîlerin evlerini yağmalayarak onların değerli eşyalarına el koydular. Halife olmak isteyen Hişam ve babası ise derhal idam edildi.

f) Süleyman el-Mustaîn:

Elinde Emevî hanedanına mensup Hişam'ın yeğeni Süleyman'ı bulunduran Zavi b. Ziri, el-Mehdi'ye rakip olarak ortaya çıktı. Amcasının isyanına katılan ve isyanın başarısızlığa uğramasından sonra Berberilerle birlikte kaçan Süleyman, Zavi tarafından Halife adayı gösterildi.

Bazı Berberiler, bir liderde bulunması gereken enerjinin Süleyman'da olmadığını ileri sürerek itiraz ederken bir kısmı da bir Arab liderin emrine girmeyi reddettiler. Zavî, düşüncelerini benimsetmek için eski bir usule başvurdu. Beş adet mızrağı bir bohçaya sararak en güçlü askerlerden birine verdi ve onları kırmasını istedi. Adam boşuna ugraştı durdu. Zavî tek tek kırmasını emretti. Adam seri bir şekilde mızrakları kırdı.

«*Bu olay size ders olsun, birlik olursanız sizi kimse yenemez, şayet tefrikaya düşerseniz düşman sizi hiç bir zaman affetmez, bozguna uğrarsınız. Bu durumda kararınızı çabuk bana bildirin*» diyen Zavî'ye, bütün Berberilerin cevabı: «*Biz senin zekice fikirlerine tabi olacağız*» oldu. Zavî: «*Öyleyse şu Kureyşî'ye itaatınızı bildirin*» diyerek Süleyman'ı ileri sürdü. Zavî: «*Artık hiç kimse sizi ülkeye boyun eğdirmekle suçlayamaz. Çünkü Süleyman bir Araptır ve onun ırkı onu kabul edecek; dolayısıyle sizi de*» diyerek zekâsını ortaya koydu.

Onlar, Süleyman'a biat ederlerken o da kendisine, *Mustain* ünvanını verdiğini ilan etti. Bu arada Zavî tekrar Berberilere: «*Şu anda kıritik bir durumdayız, hiç kimse şahsî ihtirası yüzünden otoriteyi sarsacak bir şey yapmaya kalkmasın, her kabile bir lider seçsin ve birliği ile birlikte halifeye bağlılığını bildirsin*» diye ilan etti. Bu emir derhal yerine getirilerek her kabileden bir lider seçildi. Zavî de kendi kabilesi olan Sinhace'nin reisi seçildi. Şüphesiz Süleyman, kendi liderlerini bağımsızca seçen Berberilerin üzerinde gerçek otorite sahibi değildi. O sözde bir başkandı ve öylece kaldı. Berberilerin ilk seferi Guadalajara'ya karşı oldu.

Burayı ele geçirdikten sonra Vazıh'la anlaşma yoluna gidip Medinaceli kapılarının kendilerine açılmasını istediler. Ancak Vazıh bunu reddetti ve el-Mehdi'nin gönderdiği yardım ile onlara saldırdı. Berberiler, onu mağlup etmişlerdi ancak zaferlerini kutlamaya zaman bulamadılar. Vazıh onlara erzak getiren yolu kapattı ve onları otla hayatlarını sürdürmek zorunda bıraktırdı. Düştükleri sıkıntılardan kurtulmak için Sancho'ya bir elçi göndererek Castilla kontundan, el-Mehdi ve Vazıh'a karşı ittifak taleb ettiler.

Kont'un sarayına varan Afrikalılar orada, Kont'a at, para, kürkler, değerli taşlar gibi çeşitli hediyeler getiren el-Mehdi'nin elçileri ile karşılaştılar. el-Mehdi Kont'a yardımı karşılığında pek çok şehir ve kale vadediyordu. Bir kaç ay müzakerelerle geçti. Kısa zaman sonra müslümanlar hristiyan prensine baskı yaptılar. Castilla kontu müslüman İspanya'nın kaderini tayin edecekti.

Kont tehlikeyi bile bile komşusu Berberilerle el-Mehdi'nin söz verdiği kalelerin kendisine bırakılması karşılığında anlaşma yaptı. Sanc-

ho, diğer elçileri geri gönderdi ve derhal Berberîlerin ordugâhına bin öküz beşbin koyun ve binlerce araba dolusu yiyecek gönderdi. Kontun askerlerini de yanlarına alan Berberiler, hiç zaman kaybetmeden Medinaceli üzerine yürüyerek Vazıh ile tekrar karşılaştılar, eski mağlubiyetlerini galibiyete çevirmek istedilerse de başarılı olamadılar. Kaybedecek zamanlarının olmadığına karar vererek doğruca Kurtuba'ya yöneldiler (Haziran 1009). Vazıh onları engellemeye çalıştıysa da çok kayıp vererek yollarından çekildi. Vazıh Kurtuba'ya vardığında sadece dörtyüz süvarisi kalmıştı. Orada daha önce kaçmış ikiyüz atlı tekrar kendisine iltihak etti.

el-Mehdî, başşehrin Berberiler tarafından tehdit edildiğini anlayınca, silah taşıyabilecek herkesi silahlandırdı ve Kurtuba'nın doğusuna çekilerek kendisini emniyete aldı. Ancak düşmanın üzerine gelmesini bekleme yerine, hızlıca onların üzerine gitti. İki ordu Kantiş'de 5 Kasım 1009'da karşılaştı. Otuz kişilik bir Berberî süvari birliği muhaliflerinin düzensiz birliklerine âniden saldırdı. Bu hızlı saldırı karşısında vatandaşlar, sanatkârlar ve fakihler birbirlerinin ayakları altında ezildiler. Berberiler ve Castillalılar bu düzensiz birliklerin yüzlercesini atlarının ayakları altında ezdiler, bir kısmı da Guadalquivir sularında boğularak yok oldular. Bu meşum günde her iki taraftan onbin kişi hayatını kaybetti.(1)

Meydana gelen büyük kayıpları gören Vazıh, altıyüz atlısı ile dört nala kuzeye doğru kaçmaya başladı. Maiyetiyle birlikte sığındığı sarayında Berberiler tarafından kuşatılan el-Mehdî, II. Hişam adına tahtan feragat etmekle hayatını kurtarmak istedi. Ancak bu sırada Hişam, hapsedildiği yerden kaçarak Berberîlerin, kendisini görebileceği bir yere çıktı. Kadı İbn Zekvan ise Berberilere bir haberci göndererek eski Halife Hişam'ın hâlâ yaşadığını bildirdi. Berberiler: «*Nasıl olur, siz onu gömmüştünüz, şimdi yaşadığını nasıl söyleyebilirsiniz? Ancak Hişam yaşıyorsa Allah'a şükrederiz, fakat biz Halife olarak Süleyman'ı istiyoruz*» dediler. Kadı, Hişam'ı halife olarak kabul ettirmeye çalışırken Süleyman'ın, Berberilerden oluşan askerleri tarafından korkutulan Kurtuba halkı, Süleyman'ın hilâfetini tanımaya ve ona biat etmeye başladılar.

Süleyman başşehre girdiği sırada Berberiler ve Castillalılar şehirde yapmadıklarını bırakmadılar. el-Mehdî ise karışıklıktan istifade ederek taraftarı olan Tuleytulalı bir müslümanın evinde gizlendi. Ancak Tortosa'dan Lizbon'a kadar bütün bölgelerde hala el-Mehdî'nin otoritesi tanınmaktaydı. Sancho, Süleyman'a daha önce verdiği sözü

(1) İbn Hayan gibi pek çok tarihçi bu rakamı, yirmibin veya otuzaltıbin olarak vermektedir.

hatırlatınca, Süleyman henüz hâkimiyeti tamamiyle elde edemediği için sözünü şimdilik yerine getiremeyeceğini bildirdi. Bununla birlikte sözünü yineleyerek uygun bir zamana erteledi. Sancho da oldukça ganimet elde eden birlikleri ile şehri teskin etti, (14 Kasım 1009). Hişam'ın talihi ise değişmedi. Süleyman onu tekrar hapse attırdı. Bu arada yapılan ricalar neticesinde Abdurrahman, gerekli hazırlıklar yapılarak normal bir cenaze töreni ile gömüldü.

Fırsattan istifade eden el-Mehdi, Tuleytula'ya ulaştı ve halk tarafından sıcak ilgiyle karşılandı. Süleyman ona saldırmak üzere yola koyuldu, bu arada Tuleytula halkını hem tehdit etmek hem de onların kendisini tanımamakta ısrar etmelerine olan memnuniyetsizliğini bildirmek üzere dinî liderlerden bir gurubu elçi olarak gönderdi. Süleyman'ın tehdidinin Tuleytula'ya hiç tesiri olmadı, zaten o da böyle güçlü bir bölgeyi kuşatmaya pek istekli değildi. Ayrıca başka bölgelerde benzeri itaatsızlıkların meydana gelmesi ihtimalini gözönüne alan Süleyman, geri dönüp Medinaceli'ye doğru hareket etti. Yolda pekçok Memluk, ordusuna katıldı ve Medinaceli'ye hiçbir zorlukla karşılaşmadan girdi. Zira Vazıh, şehri takviye ettirip Tortosa'ya naklettirmişti. Vazıh oradan Süleyman'a, kendisinin bulunduğu yerde kalmasına müsaade edildiği takdirde halifeliğini tanıyacağını bildirdi[1]. Aslında onun gayesi zaman kazanmaktı. Nitekim Süleyman'ı tuzağa düşürerek gayesine erişti ve bütün sınır boylarına hâkim oldu.

Vazıh'ın eli boştu, bu yüzden iki Katalon Kontu ile zaman kaybetmeden ittifak kurdu. Bunlar Barselonalı Raymond ve Urgel'den Ermenegild idi. el-Mehdi, onların bütün isteklerini kabul etmişti. Bu anlaşmadan sonra Vazıh, Katalonların ordusu ve kendi birlikleri ile Tuleytula'ya doğru yola çıktı. Süleyman, bütün Kurtubalıları orduya çağırdı. Ancak onlar Afrikalıların emrinde savaşmak istemediklerini ve durumlarının savaşmaya müsait olmadığını ifade ederek, savaştan muaf tutulmaları için ricada bulundular. Esasında bu gerçek bir mazeretti. Zira onlar savaşamayacaklarını göstermişlerdi. Süleyman onlara muvakafat ettikten sonra Kurtuba'dan dört saat uzaklıktaki Akabetu'l-Bekr(1) denilen yerde otuzbin müslüman ve dokuzbin hristiyandan meydana gelen muhaliflerinin ordusuyla karşılaştı. Süleyman'ın komutanları çevresine en iyi muhafızları yerleştirerek, düşman ayakları altında ezilmeyle karşı karşıya gelseler bile Süleyman'ın çevresinden ayrılmamaları için muhafızları sıkı sıkı uyardılar. Savaş başladı. Afrikalılar Katalonların üzerine saldırdılar ancak doğu dünyasına has bir taktikle tekrar düşmana ani ve öldürücü bir darbe vurmak için süratle geri çekildiler. Maalesef Süleyman, subaylarının söyleme-

(1) İdrisi, Aynı eser, II. 64-65, şimdi Castillo del Baco ismi ile bilinen yer

lerine rağmen bu taktiği anlayamadı. O bunun bir yenilgi olduğunu ve artık herşeyin bittiğini zannederek kaçmaya başladı. Çevresindeki süvariler onu takip ettiler. Mamafih Berberiler geri dönüp taktiklerini uyguladılar, düşmanlarına büyük kayıplar verdirdiler.

Aralarında Kont Ermenegild olduğu halde Katalonlar'ın reislerinden altmış kişiyi öldürdüler. Ancak, Süleyman'ın davranışını görünce, Berberiler, bölgeyi Katalonlara bırakarak Medinetu'z-Zehra'ya döndüler. Süleyman kendi cehaleti ve korkaklığı yüzünden Akabetu'l-Bekr savaşını kaybetti. Şayet komutanlarının taktiklerini anlamış olsaydı ve onların sözlerinden çıkmasaydı, zafer elde etmesi zor olmayacaktı. Böylece zafer el-Mehdi'nin Katalonlu birlikleri tarafından elde edilmiş oldu. Burada Vazıh'ın aktif rol oynadığı görülmemektedir.

el-Mehdi Kurtuba'ya döndü. Altı ay önce Castillalılar ve Berberiler tarafından yağmalanan şehir, bu sefer de Katalonlar tarafından yeniden yağmalandı. el-Mehdi, önüne çıkanları yok edip geçtikleri köyleri yağmalayarak Algeciras'a doğru giden Berberileri takibe başladı.

21 Haziran'da iki ordu Guadarin ile Guadalquivir nehirlerinin bitiştiği yerde karşılaştılar. Afrikalılar burada Akabetu'l-Bekr'ın intikamını korkunç bir şekilde aldılar. el-Mehdi'nin ordusu perişan edildi. Pek çok Memluk komutan ve üçbinden fazla Katalonlu, savaş meydanında kaldı. Guadalquivir nehri bir kere daha pek çok kurban taşımak zorunda kaldı. İki gün sonra mağlup birlikler tiksindirici bir öç alma duygusuyla Kurtuba'ya girdiler ve her tarafı yağmaya başladılar. Onların başlıca kurbanları Berberilere benzeyen kişilerdi. el-Mehdi'nin tekrar düşman üzerine saldırma teklifini, Katalonlular çok kayıpları olduğu gerekçesiyle reddettiler. Kurtuba şehri 8 Temmuz'da sükunete kavuştu. Bütün yaptıklarına rağmen şehir halkı, kendilerini Berberilerden kurtardıkları için Katalonların şehirden ayrılmalarına üzüldüler. Zira Berberiler, Kurtuba için hâlâ bir tehlike oluşturmaktaydı. Bir Arap tarihçisinin yazdığına göre Katalonlular Kurtuba'dan ayrıldıktan sonra birbirlerine sokakta rastlayan şehir halkı, bir yakınlarını kaybetmiş gibi birbirlerine tâziyede bulunuyorlardı.

g) Hişam'ın Tekrar Tahta Çıkarılması:

el-Mehdi, adamlarına ödenmek üzere şehir halkına ilave bir vergi yükleyince bir daha karışıklık başladı. Katalonların şehirden ayrılması ile el-Mehdi'nin ordusunun kuvveti yok olmuştu. Katalonlar henüz yedi fersah yol almışlardı ki, Kurtuba'da yeniden Berberî tehlikesi belirdi ve panik başladı. el-Mehdî, çevresi sur ve hendekle çevrili olan başşehirde düşmanın saldırısını beklemeye başladı. Ancak kader bu sefer halifeyi değiştirmek isteyen Memlukleri (Slav) onun karşısına

çıkarmıştı. Bu yeni tehlike, başkanları Vazıh olan bir gurubtan ve onların da muhalifi olan Hayran ve Anbar gibi, Süleyman'ın komutanlarından geliyordu.

Onların gayeleri ihtiraslarını gerçekleştirmekti; bu yüzden birliğe ihtiyaçları vardı. Hepsi II. Hişam'ı tahta geçirmek istiyorlardı. Bu amaçla Vazıh, halk arasında nifak tohumları saçmaya başladı. O halk arasında «*Şarapçı-Ayyaşın*» hayatından bahsederek nefret uyandırırken askerler arasında meydana gelen disiplinsizliği de teşvik etti. Bu faaliyetler zaten az olan halifenin otoritesini ortadan kaldıracağı sırada Hayran, Anbar ve Süleyman'ın ordusunda bazı Memluk komutanları Mehdi ile işbirliği yapmayı teklif ettiler.

el-Mehdi tereddüt etmeden bunu kabul etti. Ancak kısa zaman sonra onlar Kurtuba'ya girdiklerinde kendisini aldattıklarını anladı ama onlara karşı koyacak gücü de kendisinde bulamadı. el-Mehdi bir kere daha Tuleytula'ya dönmeyi planlamak zorunda kaldı. Ancak Memlukler, onu engelledi. 23 Temmuz 1010, Pazar günü sokaklar, «*II. Hişam çok Yaşa*» sesleriyle çınlıyordu. II. Hişam bulunduğu hapishanede, tahta çıkarıldığını sokaklardan gelen bu seslerden anladı.

el-Mehdi, olanları öğrenince hızlıca huzur odasına koşup Hişam'ın yanında yer almayı düşündü. Böylece Anbar'ın kendisini silahla tahtan uzaklaştırmış olmasını önleyebilecekti. Hişam, el-Mehdi'yi görünce onun yüzünden başına gelen felaketlerden dolayı ona hışımla yaklaştı. Anbar hemen davranarak el-Mehdi'yi kavradı ve başını vurmak üzere kılıcını çekti. el-Mehdi ise onu yere yıktı. Ancak oradaki bütün silahlılar birden üzerine saldırdılar. Az sonra onyedi ay önce Askeleja'nın cesedinin uzandığı yerde şimdi el-Mehdi'nin cesedi yatıyordu. Bir komplo ile tahta geçen el-Mehdi başka bir komplo ile hâkimiyetinden ve hayatından oldu.(1)

h) Kurtuba'nın Yağmalanması ve Süleyman'ın Tekrar İdareye Getirilmesi:

II. Hişam'ın çok zayıf iktidarı döneminde Memluklar oldukça güçlü durumda idiler. Hâlâ devlet başkanından sonra ülkenin yönetimini elinde tutan Vazıh, İspanya'yı eski efendisi el-Mansur gibi idare etmeyi amaçlıyordu. Ancak, ülkenin şartları çok değişmişti ve Vazıh da hiçbir zaman el-Mansur olamazdı. Bundan dolayı Vazıh'a başlangıçta devlet merkezinde muhalefet edilmedi. el-Mehdi'nin kesik başı hiç-

(1) Geniş bilgi için bkz. Nuveyri, Nihayetu'l-Ereb, 479-84; İbn Haldun, el-İber, 19; Abdulvahid, el-Mu'cib, 22-30; İbnu'l-Abbar, el-Hulletu's-Siyarâ, 159-160; İbnü'l-Esir, (H-366 senesi olayları); Makkari, Nefhu't-Tib, I, 278; Rodrigo de Toledo, Hist. Arabum, 32-35; Abbad, I, 244

bir muhalefet olmadan sokaklarda dolaştırıldı. Çünkü hiç kimse zalimi istemiyordu. Vazıh, Berberilerin Hişam'a hediye ettikleri saltanatı tanıyacaklarını ummuyordu; ancak bir süre sonra bunun hayal olduğu anlaşıldı. el-Mehdî'nin başı Berberilere gönderilerek onlar II. Hişam'a bîata davet edildiler. Ancak Berberiler o derece kızgındılar ki Süleyman, elçileri bile zor kurtardı.

Berberiler'in davranışıyla hayal kırıklığına uğrayan Vazıh, şehir surları içinde düşmanları olduğunu keşfetti. Memlukların hâkimiyetine tahammül edemeyen bazı Emeviler Süleyman'ı destekledikleri takdirde kendi menfaatlerini de muhafaza edebileceklerini düşünerek Süleyman'a haber gönderdiler. Şayet Süleyman 12 Ağustos'ta başkentin kapılarına gelirse ona biat edeceklerini bildirdiler. Süleyman buna razı oldu, ancak plan Hayran ve Anbar tarafından Vazıh'a bildirildi. Komplocular derhal tutuklandı ve 12 Ağustosta Süleyman surların, önünde gözüktüğünde acele geri dönmeye mecbur edildi. Hareket neticesinde Berberîlere duyulan güven az da olsa geri geldi ve Vazıh, onlarla anlaşmalar yapmaya girişti; ancak bu teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Bu arada Süleyman tekrar eski düştüğü hatayı tekrarladı.

Castilla Kontu Sancho, el-Mansur'un fethettiği kaleleri kendilerine bırakmasını Süleyman'dan istedi. Kontun gayesi sınırlarını hiç bir güçlük olmadan, Endülüs içlerine akın yapmadan genişletmekti. Kont gerçek iktidarın Süleyman'da olmadığını anlayınca Vazıh'a istekleri yerine getirilmezse Castillalılarla Berberilerin yardımına geleceğini bildirdi. Vazıh'ın nazarında bu hâdise çok önemliydi, bu yüzden sorumluluğu yalnız başına yüklenip karar almaktan kaçındı.

Eşrafı toplayarak Sancho'nun mesajını onlara bildirdi ve fikirlerini sordu. Castillalıların Berberileri desteklemesi korkusu eşrafın, millî gururuna ağır geldi ve Sancho'nun isteklerinin yerine getirilmesine karar verildi. Ağustos veya Eylül 1010'da Vazıh ile Sancho arasında anlaşmaya varıldı ve Arap tarihçileri ile aralarında San Esteban, Corunia del Conde, Gormaz ve Osma'nın dahil olduğu hristiyan yazarların belirttiğine göre, iki yüzden fazla kale Konta verildi. Bu örnek kısa zamanda başkalarına da bulaştı. Bu kadar önemli yerlerin birkaç anlaşma ile verildiğini gören başka bir Kont aynı tür isteklerle şu tehditte bulundu. Şayet isteklerine muvafakat edilmezse Süleyman'ın tarafına geçecekti. O da reddedilemedi. Böylece devlet, bir iç savaşa sürüklendi. Bu durum güçsüzlüğü doğurdu ve nihayet ülke parça parça harap olmaya başladı. Bu kötü durum, Amirilerin düşmesi ile ihtilale karşı sevinç gösterisi yapıldığı günlerde tahmin edilebilirdi; ancak duyguları, attıkları adımları geri çekmelerine engel oldu. Onlar düşman karşısında başlarında kim olursa olsun emirlerine uymak zorundaydılar. Kısaca, Kurtubalıların başına gelenler;

bazı politik veya dini yüce prensipleri olmadan, budalaca ihtilâlin içine atılan her milletin başına gelebilir.

Bundan dolayı bu dönemde Berberilerin vahşetinden muzdarib olanlar sadece vatandaşlar değildi. Kurtuba'yı altı hafta kuşattıktan sonra Afrikalılar geri dönüp Medinetu'z-Zehra'ya saldırdılar. Medinetu'z-Zehra'yı üç gün kuşattıktan sonra hain bir komutanın kapılardan birini kendilerine açması üzerine şehre girdiler (4 Kasım 1010). Şehre giren Berberiler katliama başladılar. Kurtubalılara uygulanan her şey Medinetu'z-Zehra'ya da uygulandı. Kılıçtan geçirilen halk, katliamdan kurtulmak için camiye sığındı; ancak Afrikalıları durduramadı. Erkek, kadın, çocuk hepsi kılıçtan geçirildi. Berberiler, Medinetu'z-Zehra'yı yağmaladıktan sonra ateşe verdiler, kısa zaman sonra Avrupa'nın bu güzel şehri Medinetu'z-Zehra, Zâhira gibi kül yığını haline geldi.

Kışa doğru Berberi ordusunun bir bölümü, Kurtuba'nın çevresini yağmalayarak bütün yiyecekleri ele geçirdi. Bütün varlıkları elinden alınan ülke halkı, şehir surları içinde bir sürü hâline geldi. Yiyecek, mevcut nüfusa yetecek durumda olmadığından erzak fiyatları aşırı derecede yükseldi ve bu durum insanların yiyecek temin etmesini imkansız hâle getirdi. Halkın çoğu yoksulluktan hayatlarını kaybetti. Hükümet, kaynaklarının tamamını bitirmişti. Vazıh, biraz para elde edebilmek için Hakem'in kütüphanesinin büyük bir bölümünü satmak zorunda kaldı. Bu arada diğer bir kısım Afrikalı, acele olarak vilayetlere yöneldiler ve büyük şehirleri ellerine geçirdiler. Bu şehirlerde yaşayan halkın çoğu Zahire halkının kaderini paylaştı. İspanya'nın her tarafında insanı dehşete düşüren ve ürperten manzaralar sergilendi. Yerleşim alanları çöle dönüştü. Bu olaydan kısa zaman önce hareketliliği meşhur olan yollarda yolculuk yapan kişiler artık hiçbir canlıya rastlamadan aynı güzergâhta günlerce uzun mesafe katediyorlardı.

1011 yazında İspanya'da, özellikle Kurtuba'da sıkıntılar oldukça çoğalmıştı. Şehir, bulaşıcı ve öldürücü hastalıkların pençesinde kıvranmaktaydı. Askerler problemlerini ve başkanın şahsî düşmanı olan Memluk komutanı Ebî Vada'dan hoşnutsuzluklarını, Vazıh'a bildirdiler. Vazıh, İbn Bekr'i Süleyman'a barış teklif etmek üzere elçi olarak gönderdi. Bu teşebbüs büyük kızgınlıklara sebeb oldu. İbn Bekr, Halife'nin muhalifleri ile yaptığı görüşmelerden dönüp huzur odasına geldiği zaman, yaptığı görüşmeleri anlatmaya fırsat bırakılmadan, Halifenin ve Vazıh'ın huzurunda askerlerin saldırısına uğradı ve öldürüldü.

Vazıh, bu olaylar karşısında Berberilere sığınmaktan başka çarenin kalmadığını düşünüyordu. Buna uygun olarak planını hazırlamış-

tı. Ancak İbn Ebî Vada'a bu plandan haberdar oldu ve planın uygulanmasını engelledi. İbn Ebî Vada, kendi adamlarını toplayarak Vazıh'ın sarayına doğru hareket etti. İbn Ebî Vada kılıcıyla Vazıh'a vurarak, «*Biçare adam, sen bizim şiddetle ihtiyaç duyduğumuz paraları müsrifçe harcadın. Sen Berberilerin tarafına geçmekle bize ihanet edecektin*» diye haykırdı. Askerler birkaç dakika içinde Vazıh'ı öldürerek başını sokaklarda dolaştırmaya başladılar. Bu arada Vazıh'a bağlı olanların evleri de yağmalanmaya başlanmıştı (16 Ekim 1011).

Kurtubalılar birbuçuk yıllık bir sükunetten sonra düşmanlarının tekrar harekete geçmeleri ile eski kötü günlerine döndüler. İbn Ebi Vada şehri idare ettiği müddetçe tam bir despotizm sergiledi. Fakihler ve alimler, Berberilere karşı cihat ilan ederek ona yardımcı oldular. Berberilerin kuşatmasında bazı başarılar sağlandı. Mayıs 1012'de çok meşhur bir Berberi'yi ellerine geçirdiler. Bu Zavi'nin yeğeni Hubasa idi. Hubasa, sağa sola saldırarak korunmaya çalıştı; ancak eyerinin çözülmesi üzerine bir hristiyan memluk onu atından aşağı düşürdü ve diğer arkadaşları tarafından öldürüldü. Kardeşi Hubasa'nın cesedini düşmanın elinden almaya çalıştı ise de başaramadı. Onlar, onu etkisiz hâle getirerek Hubasa'nın başını zafer naraları atarak saraya götürdüler. Cesedini ise halkın arasına bıraktılar, halk da cesedi parçalayarak sokaklara dağıtıp, halkı bununla tahrik etti.

Bu hâdise karşısında Berberiler: «*Komutanımızın intikamını mutlaka alacağız, intikamımız en son Kurtubalının kanı akıncaya kadar alınmış olmayacaktır*» diye haykırarak gayretlerini iki katına çıkardılar. Bu durum karşısında Kurtubalılar da tükenmez bir enerji ile gayrete geldiler ve İbn Ebî Vada'nın komutasında düşmana sert bir mukabelede bulunarak kuşatmanın kaldırılmasını sağladılar. Hatta Berberileri İşbiliyye'den bile uzaklaştırdılar, ancak Calatrava'nın kuşatılmasını engelleyemediler ve kısa zaman sonra Berberiler tekrar başkentin surları önünde gözüktüler.

Kurtubalıların gösterdikleri büyük mukavemete rağmen Berberileri tam anlamıyla durduramadılar. Bu da Berberilerin, şehrin doğusuna hâkim olmalarıyla sonuçlandı. Şans bir kere daha Kurtubalıların yüzüne güldü ve düşmanı, toplandığı yerden çıkarmayı başardılar. Ancak bu onların son başarısı idi. 19 Nisan 1012'de kandırdıkları bir komutan tarafından kale kapısı Berberilere açıldı ve Berberiler şehre rahatlıkla girdiler.

Kurtuba, mukavemetteki inatçılığını sel gibi akan kanları ile ödedi. Memluklar çaresizlik içinde gizlenecek yer ararken, Berberiler vahşice bütün sokakları alt üst ederek onları saklandıkları yerlerden çıkarıyorlardı. Yağma ve öldürmeyle şehrin altı üstüne geldi. En zarar-

sız insanlar bile öfkenin kurbanı oldular. Büyük camiinin kıdemli ve yaşlı imamı Said b. Munzir ile Benû Hudayr'dan Mervan gibi suçsuz insanlar da bu öfkenin kurbanı oldular. Büyük biyografik lugat yazarı ünlü bilgin Abdullah İbnu'l-Faradi Ebu'l-Vahd,(1) ve el-Mehdi döneminin ünlü Valencia kadısı ile aynı kaderi paylaşarak şehit edildi. Alevlenen Berberî öfkesi, önemli şahsiyetlerden pek çoğunu kılıçtan geçirdi. Kurtuba'nın her tarafından yükselen korkunç alevler güzel sarayları yakıp kül etti. İbn Hazm: «*Belat-ı Mugis'deki sarayımın akıbetinden çok geç haberdar oldum. Kurtuba'dan gelen bir mülteci onun kül yığınına döndüğünü bana söyledi. Cariyelerimin akıbetini de ondan öğrendim. Bir kısmı öldürülmüş bir kısmı ise uzak bölgelere götürülmüştü*» demektedir.

Şehrin kuşatılmasının ikinci günü Süleyman halifenin sarayına girdi. Berberilerin kılıcından kaçıp kurtulma imkânı bulan bütün Kurtubalılar Süleyman'ı selâmlamaya koştular. Ruhları gördükleri kötü manzaraların tesirinde olmasına rağmen hepsi «*Çok Yaşa!*» diye bağırıyorlardı. Süleyman, bu gösterinin gerçek sebebini biliyordu:

«*Onlar benim hayatımı sadece lafla istiyorlar*» dedi ve şöyle devam etti: «*Benim ölümüm kısa zamanda onların ellerinden olacaktır.*»

Süleyman saraya girince II. Hişam'ı önüne getirtti ve ona: «*Hain, benim adıma tahttan feragat et*» deyince zavallı adam ellerini kavuşturarak: «*Yazık, biliyorsun beni başkaları kışkırttı, ben ne yapabilirdim. Şimdi beni bırak, senin adına tahttan feragat edeyim ve seni benim halefim olarak ilân edeyim*» diye cevap verdi.

Başlangıçta Berberiler Secunda'da yerleştirildiler; ancak üç ay sonra «*Eski şehir*» diye bilinen bölgede oturan Kurtubalılar hariç, bütün şehir halkı kovularak mallarına el konuldu, bu mallar ve evleri muzafferlere teslim edildi(2).

(1) Bkz. C. Huart, **Arabic Literature**, (1903) 203-4

(2) Geniş bilgi için bkz. Nuveyri, **Nihayetu'l-Ereb**, 484-6; İbnü'l-Esir (H. 400 yılı hadiseleri); **İbn Hayyan** (İbn Bessam'ın kenarında I, 8); Rodrigo de Toledo, 36-9; **Makkari, Nefhu't-Tîb**, I, 250, 546; İbn Hazm, Varak 38-87-88, 96, 102, 106; İbnü'l-Hatib (Yazma) Varak 124; İbn Bessam, I, 161; III, 1; İbnu'l-Abbar, **el-Hulletu's-Siyarâ**, 184

HAMMUDİLER

a) Hammudi Ali en-Nâsır:

İç savaşın başlamasından sonra pekçok vali bağımsızlığını ilân etti. Hele Kurtuba'nın Berberiler tarafından ele geçirilmesinden sonra devletin birliği tamamen sarsılmıştı. Memluk komutanları doğudaki pekçok büyük şehirlere sahip oldular, hatta Amirilerin idareci olarak tayin ettikleri bazı Berberiler de istiklâllerini ilan ettiler. Bu arada, yeni halife tarafından hakları görmezlikten gelinen birkaç Arap ailesi hâlâ güçlerini beş önemli şehirde muhafaza ediyorlardı. Bu şehirler, Kurtuba, İşbiliyye, Niebla, Ocsonoba ve Beja idi.

Küçük bir siyasi değişiklik ihtimali belirdi. Berberiler, devlet merkezinin zenginliklerini istedikleri doğrultuda kullanıyorlardı. Dört yıl boyunca savaşa zorlanan Süleyman ise gerçek bir savaşçı durumunda değildi. Devleti, büyük yolsuzluklarla harab eden vahşi kalabalıkların başı, sadece yumuşak ve cömert bir kişi idi. Edebiyatı severdi ve pek çok şiir yazmıştı. Kadınlara büyük önem verir ve onlara saygılı davranırdı. Onun en büyük arzusu, olabildiğince sükuneti muhafaza edebilmekti. Adamlarının yaptığı zalimliklere şahit olup onları engelleyememesi Süleyman'ın itibarını sarstı. Endülüslülerin gözünde o da dinsiz bir kişiydi; Berberiler ve kuzey hristiyanlarının gözünde o tahtı gasbetmiş biri idi. Halife bu değişik şehirlere gözdağı vermek istediğinde, kendisini tanımadıkları takdirde Kurtubalıların âkıbetine uğrayacaklarını ilan etmişti. Onun fermanı her tarafta okunuyordu.

Bir şair: «*Benim Tanrım, sizin Süleyman'a merhamet etmez*» diyor ve şöyle ilave ediyordu. «*Kitab-ı Mukaddesin söylediği Süleyman'dan ne kadar farklı idi. Biri şeytanın ayaklarına zincir vuruyor, fakat diğeri zincirleri gevşetiyor. Onlar onun adına öteye beriye giderler ve ölüm saçarlar. Ben kılıcımı zalimlerin kalbine saplamak için kınından çektim. Böylece dini kurtaracağım ve kaybettiği itibarı tekrar kazandıracağım. Hayran, Abduşşems'in bir halefi olup Berberî asilzadelerine rağmen hükümdar yapılmıştı. Bu canavarlara asla itaat etmiyeceğim. Kılıç hakem olacaktır. Şayet onlar mağlub olursa hayattan zevk alacağım. Şayet benim kaderim yok olmaksa, en azından onların suçlarını görmekten kurtulacağım.*»

Endülüslülerin ve Memlukların, düşünceleri bu minval üzre idi. II. Hişam'ın adı hâlâ hutbelerde okunmaya devam ediyordu. Süleyman halktan, adının hutbelerde okunmasını istedi ve biat için onlardan başka şey istemeyeceğine dair teminat verdi. Halk arasında Hişam'ın ölüp ölmediği hâlâ tartışma konusuydu. Bu konuda her tarafta çelişkili dedikodular yapılmaktaydı. Bazıları Süleyman'ın onu ölüme mahkum ettiğini söylerken başka bir gurub da onun zindana atıldığını iddia ediyordu. Zindana atıldığını söyleyenler şu hususu ileri sürüyorlardı: Bir ihtilâl ile tahttan indirilen halifenin vücudunun başkentte halka teşhir edilmesi bir gelenektir. Halbuki Hişam'ın cesedini gören olmamıştır. Bundan dolayı Memluklar hâlâ II. Hişam adına kavga ediyorlardı. Hayran ise onların en büyük liderleri idi.

Hayran, el-Mansur'un adamlarından biri olup Almeria'ya vali tayin edilmişti. Berberiler, Kurtuba'ya girdiklerinde kaçmak zorunda kalmış daha sonra tekrar Kurtuba'ya dönmüştü. Adamları tarafından yaralı bir şekilde ölüme terkedilen Hayran, Kurtuba'ya dönerek galip gelenlerin tarafında olan bir arkadaşına sığınmıştı. Yaraları iyileşince arkadaşı kendisine doğuya gidebilmesi için yardımda bulundu. Pekçok Memluk ve Endülüslü onun bayrağı altında toplanarak Almeria'yı yirmi gün süren kuşatmadan sonra ele geçirdi. Süleyman'ın komutanlarından biri de onunla anlaşma yoluna gitti.

Bu adam, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in neslinden Ali Hammud idi. Ataları iki yüz yıldan beri Afrika'da oturdukları için Berberileşmişlerdi ve Arapçayı bozuk bir şekilde konuşabiliyorlardı. Kardeşi Kasım, Algeciras'ın valisiyken kendisi de Ceuta ve Tanca valisi idi. Ali, bu bölgede bağımsız olarak hâkimiyet sürmekle beraber, bu onun ihtiraslarını tatmin etmiyordu. Onu ancak taht tatmin edebilirdi. O ayrıca Memluklarla anlaşma yapmak için Hayran'la yakınlık kurdu. İyi sonuç elde edebilmek için de enteresan bir masal uydurdu. İddiasına göre II. Hişam, keramet bildiren kitablardan birinde, Emevilerin düşüşünden sonra isminin baş harfi «ayin» olan birinin İspanya'nın hükümdarı olacağını okumuştu.

Daha da ileri giderek, Kurtuba'nın işgalinden sonra Hişam'ın kendisine bir mesaj göndererek şöyle demiştir: «*Gâsıbların beni öldüreceğini biliyorum. Bu sebeble seni, halefim olarak tayin ediyorum ve intikamımı almanı istiyorum*». Böyle bir yardıma sevinerek koşmak isteyen ve hâlâ Hişam'ın ölmediğine inanan Hayran, bu hikâyeyi severek kabul etti. Ali, şayet yaşıyorsa Hişam'ın tekrar tahta geçmesini sağlayacaktı. Hayran, Hişam'ın hayatta olmaması hâlinde meydana gelecek durumu da kabullenmiş oldu.

Ali, boğazı geçerek Malaga valisi Amir İbn Futûh'dan şehri teslim

etmesini istedi. Amir, Emevîlerin bir yanaşması olması sebebiyle Memluklarla anlaşmaya niyetlendirildi. Ayrıca Berberilerin şeflerinden bir tanesi Ronda'yı elinden aldığı için onlara karşı da şahsî kinî vardı. Bu yüzden Ali'ye itaat etti. Ali de Hayran'a Almunecar'da iltihak ederek Kurtuba'ya doğru yola koyuldular.

Ali'ye, sadece Memluklar değil, Berberiler de güveniyorlardı. Onlar, Süleyman'a, az önem veriyor ve o anda tahta geçecek birine ihtiyaç duydukları için halife ilân etmişlerdi. Ancak Süleyman onlara karşı çok yumuşak davranıyordu. Askeri kabiliyeti olmayan bir kişiliğe sahipti. Öte yandan Ali'nin kahraman görünüşü onların saygı duymasına vesile oldu ve ayrıca Ali'nin halk adamı olması onlara tesir eden hususlardan biri idi. Onların en güçlü şeflerinden olan ve Süleyman'ı tahta geçiren Gırnata valisi Zavî, Emevîlere karşı büyük nefret duymaktaydı. Çünkü onun babası Ziri, öldürülerek Kurtuba şatosunun duvarlarına asılmış ve Zavi şehre girinceye kadar babası orada asılı kalmıştı. Bu ise affedilmeyecek bir hataydı. Bu yüzden o, Ali'nin tarafını tuttuğunu ilân ettı. Zavi'nin bu davranışı diğer Berberilere tesir etmiş ve Süleyman'ın rakiplerine karşı gönderdiği askerler yenilmeyi göze almışlardı. Berberi komutanlarından biri «Ey Emir! şayet istiyorsan, orduya sen komuta etmelisin» dedi. Süleyman, bunu uygun bularak komutayı ele aldı, ancak düşmana yaklaşınca teslim oldu.

1 Temmuz 1016 Pazar günü Ali ve müttefikleri başkente girdiler. Hayran'ın ve diğer Memlukların yaptıkları ilk şey, Hişam'ı araştırmak oldu, ancak bütün çabaları boşa çıktı. Daha sonra Ali, Süleyman'a vezirin ve dinî reislerin huzurunda Hişam'ın âkıbetini sordu. Süleyman, «*o öldü!*» diye cevap verince, Ali: «*Öyleyse mezarını bize gösterin*» dedi. Süleyman'ın gösterdiği mezar açıldı ve içindeki ceset Hişam'ın hizmetçilerinden birine gösterilerek Hişam olup olmadığı soruldu. Biz eminiz ki; o hizmetçi, Hişam'ın hâlâ hayatta olduğunu biliyordu, ancak Ali tarafından korkutularak cesedin Hişam'a ait olduğuna şahadet ettirildi. Cesedin çenesindeki siyah bir dişi göstererek: «Bu, Hişam'ın hayatında da böyle siyahtı ve bu ceset, Hişam'a aittir» dedi. Onun şahadeti gerek Ali'nin gözüne girmek isteyenler ve gerekse ondan korkanlar tarafından da tasdik edildi.

Memluklar bağlı oldukları hükümdarların artık yaşamadığını kabullenmek ve onun halefi olarak Ali'yi benimsemek zorunda kaldılar. Ali, derhal Süleyman'ın, kardeşinin ve babasının öldürülmelerini emretti. Süleyman'ın babası öldürüleceği sırada Ali ona, «*Hişam'ı öldürdün!*» deyince, siyasî hâdiselere hiç karışmamış olan bu yaşlı adam, «*Hayır, Allah şahidimdir ki, biz Hişam'ı öldürmedik, O hâlâ yaşıyor*

ve...» diye söze başlamıştı, ancak sözünü bitirmeden Ali'nin işaretiyle derhal öldürüldü. II. Hişam'a ait olduğu ileri sürülen ceset merasimle tekrar defnedildi.

Gerçekten Hişam ölmüş mü idi? Guruplar arasında bu sorunun gerçek cevabı hiçbir zaman bulunamadı. Ancak onun yerine geçen kişi iyi bir düzenbaz olduğundan, Hişam asla ortaya çıkmadı. Ali, bu hâdiseden sonra Hişam'ı, Süleyman'ın öldürdüğünden veya normal eceli ile öldüğünden bahsetmedi. Emevî taraftarları ise, Ali'nin, Hişam'ın öldüğünü söylediği, cesedin ona ait olmadığını biliyorlardı. Süleyman, Kurtuba eşrafı önünde Hişam'ın yaşamadığını ileri sürmüş; fakat onun şahadetine inanılmamıştı. Muhtemelen Ali, Süleyman'a şahadeti karşılığında hayatını bağışlayacağını vadetmişti. Unutulmamalıdır ki, Süleyman kana susamış biri değildi ve onun el-Mehdi'nin yaptığı gibi bir cinayet işleyebileceği düşünülemezdi.

Ayrıca şu dikkate alınmalıdır ki; şayet Hişam eceli ile ölmüş olsa idi mutlaka Süleyman onun cesedini geleneklere uyarak Kurtubalılara gösterir ve onların kendisine bağlanmalarını isterdi. Emevî taraftarları Kurtubalılara karşı böyle bir şey yapmayı uygun görmediğini tartışıyorlardı, ancak onların unuttuğu şuydu: Süleyman, Kurtubalıları görmemezlikten gelebilir ama Memlukları asla! Onların kendisini tanımaları için çok uğraşmıştı. Onların güvenini sağlamak için Hişam'ın ölüsünü teşhir etmekten daha iyi bir yol olamazdı. Sonuç olarak, elimizde Süleyman'ın iddiasına rağmen yaşlı babasının şahadeti mevcuttur. O, Allah'ı şahit tutarak Hişam'ın hâlâ hayatta olduğunu iddia etmişti. Bu dindar adamın tam ahiretin eşiğinde yalan söylemesi mümkün müdür? Bu imkânsız gözükmektedir.

Hadımların ve saray kadınlarının hikâyelerinde bu konuda kayda değer bazı bilgiler vardır. Onlara göre Hişam, Süleyman'ın halifeliği zamanında saraydan kaçmış, Kurtuba'da gizlenerek, normal bir işçi gibi hayatını sürdürmüş sonra da Asya'ya gitmiştir. Acaba bu kaçış Süleyman'ın göz yummaası ile mi gerçekleşti? Hişam, Süleyman'ı rahatsız etmeyeceğine söz verdi mi? Onlar birbiriyle muhabereye devam ettiler mi? Süleyman'ın babasının cevabından dolayı akla böyle sorular gelmektedir. Ancak bunlara müspet cevaplar bulunamamaktadır.

Bununla beraber Asya'nın bir köşesine sığınan ve hayatını acılarla fakat barış içinde geçirmek isteyen Hişam'ın adı, savaş naraları atılarak ve sık sık adı kullanılarak gölgede bile rahatsız edildiği bir hakikattır. Ali'nin iktidara gelmesiyle bu gürültüler biraz daha devam edecektir. Yarı Berberileşmiş Hammudi hanedanının kurucuları başlangıçta Endülüslülere alaka gösterdiler, Ali, şairlerin şiirlerini anlamamakla birlikte dikkatlice dinlemiş ve kendini görmek isteyenlere

kapısını açmıştı. Daha sonra Berberilerin çıkardıkları karışıklıkları bastırdı. Şahsî mülke tecavüz edenleri şiddetle cezalandırdı. Meselâ birgün Ali, eyeri üzerinde bir sepet greyfurt taşıyan bir Berberi'ye rastladı. Onu durdurdu ve bu meyveleri nasıl elde ettiğini sordu. Adam bu ânî sorudan şaşırarak dikkatsizce: «*Meyveler hoşuma gitti ben de aldım*» dedi ve hatasını hayatıyla ödedi. Hatta Ali, iç savaş sırasında Kurtubalıların, ellerinden alınanları geri vermek için uğraşıyordu. Bu sırada Hayran, fikrini değiştirerek efendisine başkaldırdı.

b) Ali Hammud'un Sonu ve Kasım'a Biat Edilmesi:

Hayran önceleri sadakatla Halife'ye hizmet ediyordu. Kendisinin idaresindeki vilayetlerde Emeviler lehinde entrika çevirenleri yakalayıp cezalandırmıştı. Şayet o Ali'yi desteklemeye devam etmiş olsaydı tekrar barışı sağlayabilirdi. Ancak Hayran, el-Mansur'un rolünü oynamaya kalkıştı. Çünkü Ali, II. Hişam'la uğraşmaktan hâlâ bıkmamıştı. Hayran, iktidarı eline geçirmekten ziyade Emevî hanedanını canlandırmayı düşünüyordu. Bu münasebetle tahta hak iddia edecek birini aramaya başladı. O sırada Valencia'da yaşayan ve III. Abdurrahman'ın aynı adı taşıyan torununu buldu.

Pek çok Endülüslü onu destekleyeceğini bildirdi. Bunlar arasında, Benû Haşim ailesinden Saragossa valisi ve müttefiki, Barselona kontu Raymond'la birlikte güneye doğru sefere çıkmış olan Munzir de bulunuyordu. Bu arada Munzir'e dost olanlar da Ali'ye ihanet ettiler. Ayrıca Emevî hanedanını yeniden diriltmek isteyenler de onlara katıldı. Ali, kendisine karşı gelen bu guruba şiddetle karşı koymak zorunda kaldı. Bunun için de kendisini daha önce hor gördüğü ve sert muamelede bulunduğu Berberilerin kucağına atmak zorunda kaldı. Bu yüzden o Berberileri sanki yeni fethedilmiş bir şehir gibi Kurtuba'yı yağmalama hususunda serbest bıraktı ve kendisi de onlara katıldı. Ali, yeni vergiler koydu ve eşraftan bazılarını tutuklattı. Bunlar arasında *meşveret meclisi* üyelerinden İbn Cevher de bulunmaktaydı. Tutuklattığı şahısları, yüklü miktarda para almadan serbest bırakmadı. Ayrıca eşrafı serbest bıraktığı esnadaki davranışı ile derin nefret uyandırdı.

Serbest bırakılacak şahısların hizmetçileri, hapishanenin kapısına efendilerinin binmeleri için katırlarla geldiler, Ali bunu görünce, «*Onlar yürüyerek gitsin, katırları da benim ahırıma alın*» diyerek zaten kızgın olan eşrafın nefretini bir kat daha artırdı. Hatta camillere ait vakıflar'a bile saygı duymadı. Ali, İbnü'l-Ceyyar adlı fakih'ten aldığı bir fetva ile vakıfların mütevelli heyetlerinin korudukları mallara el koydu. Anarşi Kurtuba'ya hâkim oldu. Şehir polis, ajan ve casuslarla dolduruldu. Adil uygulamalar terkedildi. Ali, Endülüslülerin hamili-

ğini yaptığı sıralarda, kendilerine mahkemelerde taraftgir davranılıyordu, şimdi ise Berberileri şikayet ettiklerinde, şikayetleri dikkate alınmıyor, bilakis Berberiler, haklı çıkarılıyordu. Pek çok kişi kendisini hükümdara sattı. Bir tarihçi: *«Nüfusun yarısı, diğer yarısının casusu oldu»* diye yazmaktadır. En ufak şüphe duyulan kimse hapse atılıyordu.

Tutuklanmaktan kendini kurtaranlar, gündüz gizleniyor gece yiyecek bulmak için ortaya çıkıyorlardı. Endülüslülere kızgınlığından dolayı Ali, başkentin halkını sürdürdükten veya imha ettikten sonra şehri yıkacağına yemin etmişti. Ölüm, onu yaptığı yeminin günahından kurtardı. Kasım 1017'de âsîlere karşı bir sefere çıkan Ali, Guadix'e varınca şiddetli yağmurlar onu durmaya mecbur etti. Nisan 1018'de Ali, müttefiklerinin Jean'a vardığını öğrenince ayın 17'sinde harekete geçip onlarla birleşmeye karar verdi.

Söylenen tarih geldiğinde Ali'yi bekleyenler boşuna beklediler, çünkü Ali ortaya çıkmadı. Komutanlar ve adamları, onun gelmemesinin sebebini araştırmak üzere saraya girdiklerinde, Ali banyoda öldürülmüş olarak bulundu.

Ali'yi daha önce Emevi hizmetinde bulunan üç Memluk öldürmüştü. Onların halifeye karşı kin beslediklerı, Hayran veya Kurtubalıların kendilerini teşvik ettiklerine dair hiç bir delil görünmemektedir. Onlar tutuklanıp ölüme mahkum edilince bu öldürme işini başkalarının teşvikiyle yapmadıklarını ısrarla iddia ettiler. Şu bir gerçektir ki, onlar ülkelerini dayanılmaz bir zalimin idaresinden kurtarmak istediler.

Herhalukârda, Ali'nin ölümü başkentte büyük sevinç yaratmış fakat Hammudilerin hâkimiyeti tamamen bitmemişti. Ali, arkasından iki oğul bırakmıştı. Bunlardan büyüğü Yahya, Ceuta valisi, küçüğü ise İşbiliyye valisi idi. Bazıları tahta Yahya'nın geçmesini isterken, Berberilerin bazıları Kasım'ın taht için daha uygun olduğunu söylüyorlardı. İkinci gurubun istekleri yerine geldi ve ağabeyinin ölümünden altı gün sonra başşehre giren Kasım'a biat edildi.

Hayran ile Munzır 30 Nisan'da ikna ettikleri bütün liderlerle bir toplantı yaptılar. Toplantıda pekçok eşraf ve alim bulunmaktaydı. Onlar Halifenin bir seçim sonucu tesbit edilmesi gerektiğine karar verdiler ve IV. Abdurrahman'ın, *el-Murtaza* ismiyle halife seçilmesine karar vererek Gırnata'ya doğru yola çıktılar. Şehre vardıklarında el-Murtaza, Zavi'yi dâvet etti ve kendisini halife olarak tanıyan pek çok mektub gösterdi. Zavi, okunan mektupları dinleyince adamlarından birine kafirûn suresini okumasını söyledi.

«Ey Muhammed! Deki: Ey Kafirler, Ben sizin taptıklarınıza ibadet etmem. Siz de benim ibadet ettiğime tapacak değilsiniz. Ben sizin

taptığınıza ibadet eden değilim. Siz de benim ibadet ettiğime tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim bana.»(1)

Murtaza bu cevabı alınca, Zavî'ye başka bir mektub verdi. O bir tenkid mektubu olup şöyle bitiyordu :

«Bütün Hristiyanlarla ve Endülüslülerin en kahraman oğulları ile üzerine gelirim. Sen ne yapabilirsin? Bizim tarafımızda olanlar ne mutludur, muhaliflerimiz ise ne zavallıdır.»

Zavî bu mektuba şu âyetlerle cevap verdi,

«Çoklukla övünmek sizi kabirlere varıncaya kadar meşgul etti. Hayır! Yakında bileceksiniz. Hayır! İleride bileceksiniz. Hayır! Eğer kesinlikle bilseniz cehennemi mutlaka görürsünüz. Cehennemi bizzat gözünüzle mutlaka göreceksiniz. Sonra o gün verilen her nimetten sorguya çekileceksiniz.»(2)

Bu cevaplara kızan halife, ordusu harekete geçirmeye karar verdi. Hayran ile Munzır, daha sonra el-Murtaza'nın, arzuladıkları gibi bir adam olmadığını öğrendiler. Emeviler'in bazı hakları iade edilmişti, ancak onların silâha sarılmaları hükümetin dizginlerini elde etmek içindi. el-Murtaza ise çok mağrur bir kişi olup iktidarı başkalarının almasına asla tahammülü yoktu. Bu yüzden komutanlarına bilgi vermek yerine onlara emir vermeyi tercih ediyordu. Onlar da kendisini, terketmeye karar verdiler ve Zavî'ye, şayet kendilerine katılırsa halifeyi hal'edebileceklerine söz verdiler. Bununla beraber bir kaç gün istikrarsız ve sonuç vermeyen bir savaş yapıldı. Bunun üzerine Zavî, Hayran'a:

«Biz gücümüzü sana göstermek ve seni cesaretlendirmek için zaferi erteledik. Şayet el-Murtaza, bizim içimize doğru girebilseydi zafer onun olacaktı, ama biz yarın ona saldıracağız» diye cevap verdi.

Ertesi sabah Hayran ile Munzır gerçekten, pekçok komutanının kızgınlığına rağmen, sırtlarını düşmana çevirdiler. Bu kızgın komutanlardan biri Munzır'ın hristiyan birliklerinin komutam Süleyman b. Hûd idi. O bekleme yerine adamlarına hücum emri verdi. Bunu gören Munzır ona: *«Zavallı adam kendini kurtar, kendini düşün, ben senin için kalamam»* diye bağırdı. Süleyman: *«Yazıklar olsun biz senin yüzünden mahvolduk»* diye cevap verdi. Ancak düşmana direnmenin imkansız olduğunu görünce o da efendisini takip etti. el-Murtaza, ordusunun büyük bir bölümünün, kendisini yüzüstü bırakması netice-

(1) Kafirûn Suresi, 1-6
(2) Tekasür Süresi, âyet, 1-8

sinde kendisini kurtarmak için ümitsizlikle, ama cesaretle dövüştü. Daha sonra Gırnata sınırları yakınlarında Guadıx'e kaçtı, fakat orada Hayran'ın adamları tarafından öldürüldü.

Hayran devlete ihanetini adamları tarafından öldürülmekle ödedi. Memluklar, uzun müddet bir ordu oluşturamadılar, dolayısıyle Berberiler Endülüsün efendisi oldular. Bu arada Kurtuba'da hayat normale döndü ve Kurtubalılar eskisi gibi idareden hoşnut oldular. Kılıçla idare hemen hemen ortadan kalktı, onun yerini daha yumuşak ve düzenli bir idare aldı. Kasım, barış taraftarı idi ve Kurtubalıları yeni mecburiyetlerle rahatsız etmek istemiyordu.

Kasım, kısa zaman önce meydana gelen huzursuzlukları gidermek için Hayran'a adamlar göndererek barış teklif etti. Başka bir Memluk olan Murcia hâkimi Züheyr'e, Jean, Calatrava ve Baeza'yı *ikta* olarak verdi. Bir şü olan Kasım'ın katılığı hiçbir zaman zararlı değildi. Ancak ne olursa olsun hiçbir zaman kendi fikirlerini başkalarına zorla kabul ettirme yoluna gitmedi. Onun sayesinde Hammudî hanedanının idaresi düzene girdi ve halk tarafından benimsendi. Ancak başkent halkı eski idarecilerini kaybetmekten dolayı az da olsa üzülmüş fakat devletin istekleri tekrar canlanmasaydı onlar belki de bu duruma alışacaklardı. Kasım, Berberilere itimat etmeyerek başka yerlerden destek aramaya başladı. O zenci köle ticareti yapan Berberilerden çok sayıda köleyi satın alarak bir kısmını da Afrika'dan getirtti. Onları eğitimden geçirerek askeri birlikleri arasına aldı ve liderlerine önemli görevler verdi. Berberiler ortaya çıkan bu yeni durumdan rahatsız oldular. Kasım'ın yeğeni Yahya ise, Berberilerin bu hoşnutsuzluğunu kendi lehinde kullanmak amacıyla Berberilere mektup göndererek kışkırtıyordu. Mektubunda şöyle diyordu:

«Amcam beni mirastan mahrum etti, Sizin hakkınız olan görevleri ise sizin kölelerinize verdi. Beni babamın tahtına geçirin, sizin şerefinizi ve kaybettiğiniz köleleri kurtarayım.» Kendilerinden beklenileceği üzre Berberiler, Yahya'ya yardım etmeye söz verdiler. Bunun üzerine Yahya, askerleri ile birlikte Cebel-i Tarık boğazını geçerek, kardeşi İdris'in vali olduğu Malaga'ya gitti ve kardeşiyle bir anlaşma yaptı.

Bu arada Hayran'dan kendisini destekleyeceğine dair bir mektup almıştı. Mektuptan, başarılı olduğu takdirde hakları verilmezse Hayran'ın isyan etme hakkının mahfuz olacağı anlaşılmaktaydı. Hayran, Ali'ye neler yaptığını Yahya'ya hatırlatarak, ona hizmet etmeyi teklif ediyordu. Bu teklifin reddedilmesini tavsiye eden İdris; *«Hayran, haindir bize ihanet eder»* diyordu. Yahya, *«Bundan eminim, ancak bize zarar vermemesi için dikkatli olacağız»* diye cevap verdi.

Bu tartışmadan sonra Yahya, Almerla'nın hâkimine yazarak onun hizmetlerini kabul ettiğini bildirdi ve Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Amcası böyle bir şeyin vuku bulacağını tahmin ediyordu. Bu yüzden 11-12 Ağustos 1021 gecesi beş süvari ile birlikte İşbiliyye'ye kaçtı. Yahya, bundan bir ay sonra Kurtuba'ya girdi. Onun hükümdarlığı çok kısa sürdü. Kasım'ın adamları, pek çok Endülüslü komutan, hatta Yahya'nın kibirliliğine kızan pek çok Berberi birleşerek tekrar Kasım'ı tahta geçirmek istediler ve Yahya'yı tahttan indirdiler. Gülünç bir duruma düşen Yahya, tutuklu olarak sarayında bırakıldı, ancak can güvenliğinden emin olabilmek için bir gece yolunu bulup Malaga'ya kaçtı. Kasım 12 Şubat 1023'te devlet merkezine döndü ve ikinci kere Halife ilan edildi. Ancak onun iktidarına göz dikilmişti ve iktidarı yavaş yavaş zayıflıyordu.

Afrika'da Ceuta Valisi İdris, halifenin çok iyi istihkâm etmiş olduğu ve herhangi bir durumda oraya sığınmayı düşündüğü Tanca şehrini işgal etti. İspanya'da Yahya, Kasım'ın karısının ve hazinelerinin muhafaza edildiği Algeciras şehrini ele geçirdi. Hatta başkentte bile halifeyi sadece Afrikalı zenci köleleri dinlemekte idiler.

c) Kasım'ın Sonu ve Hammudi Yahya:

Devlet işlerini düzenlemek amacıyla amca ile yeğen arasındaki savaşa katılan Kurtubalılarm bu alakası devam etmedi. Berberilerin boyunduruğundan kurtulma isteği onların kalplerine yerleşmişti. Emevi ailesinden birinin taht iddiasında bulunacağı dedikoduları duyulmaktaydı. Kasım, dehşete düşmüş ne yapacağını da bilmiyordu. Ancak bütün dedikodulara rağmen ortada bir isim yoktu. Bu yüzden ele geçen her Emevi'yi hapsetmeyi emretti. Bazıları şehrin dehlizlerinde, bazıları da ülkenin çeşitli yerlerinde gizlendiler.

Ancak Kasım, bütün tedbirlere rağmen yeni bir ihtilâlin çıkmasını engelleyemedi. Berberilerin kızdırmasıyla 31 Temmuz 1023'te Kurtubalılar, silaha sarıldılar. Şiddetli bir savaştan sonra muhalefet barış yapmayı teklif etti. Anlaşmaya göre her gurup birbirine saygılı davranacaktı. Kasım'ın bütün çabalarına rağmen ateşkes dönemi kısa sürdü 6 Eylül Cuma günü namazdan sonra «*Silahlanın!*» sesleriyle, ayaklanma başladı. Kasım ve Berberiler şehirden çıkarıldılar, ancak şehir dışındaki yerleşme alanları onların ellerinde idi. Kasım, ordugâhını şehrin batısında kurdu ve elli gün süren bir saldırıya geçti.

İsyancılar kendilerini uzun süre savundular ancak yiyeceklerinin azaldığını görünce Kasım'dan, şehirden çocukları ve kadınları uzaklaştırmak için müsaade istediler. Kasım, onların bu isteklerini reddetti. Bunun üzerine Kurtubalılara bir ümitsizlik kapladı. 31 Ekim Per-

şembe günü Kurtubalılar, şehir kapılarından birini açarak hücuma geçtiler. Düşman bu hücumdan kaçmakla kurtulabildi. Kasım'ın komutanları iktalarına döndüler. Kasım ise, canını kurtarmak için İşbiliyye'ye gitti, ancak burası da Kurtubalılar gibi cesarete gelerek kapılarını kapatarak muhtariyetlerini ilan ettiler.

Bundan sonra kendisini Xeres'e atan Kasım'ı bu sefer Yahya rahat bırakmadı ve gelerek şehri kuşattı. Artık gücü tükenen Kasım, Yahya tarafından zincire vurularak öldürmek niyetiyle Malaga'ya gönderildi. Ancak babasını rüyasında gören Yahya, onu öldürmekten vazgeçti. Bundan sonra Yahya, sık sık içki alemlerinde amcasını öldürmekten bahsediyor, ancak arkadaşlarının amcası hakkında, «*zararsız bir mahpus*» hükmüne itaat ediyordu. Kasım, Malaga'da onüç yıl bir şatoda kaldı. 1036'da Yahya, Kasım'ın garnizonlardan birini isyana teşvik ettiğini duydu ve, «*O yaşlı adam hâlâ ihtirasları peşinde midir?*» diyerek öldürülmesini emretti.

d) IV. Abdurrahman'ın İktidara Getirilmesi

İstiklâllerini elde eden Kurtubalılar, tahta bir Emevî'yi geçirmeye karar verdiler. Fakat bunun şiddetle değil normal yollarla olmasını istediler. Kasım 1023'te toplantı yaptılar. Vezirler, üç aday ileri sürdüler IV. Abdurrahman (Murtaza)'nın oğlu Süleyman, el-Mehdi'nin kardeşi Abdurrahman ve Muhammed el-Iraki. Onlar, listenin başındaki Süleyman'ın seçileceğinden çok emin idiler, öyle ki, divan kâtibi Ahmed İbn Bürd bu adayın adına iradeyi hazırlamıştı.

Bununla beraber vezirler, büyük bir gayretle seçmenleri etkilemeye, özellikle el-Mehdi'nin kardeşinin taraftarlarını tesir altına almaya çalıştılar. 22 yaşında olan Abdurrahman, Hammudiler tarafından şehirden sürülmüştü. Ancak o seçimden kısa zaman önce gizlice şehre dönmüş, Kurtubalıların Berberilere karşı ayaklanmalarına şahit olmuş ve ondan sonra kendisinin tahta geçirilmesi için boşuna bir gurup oluşturmaya çalışmıştı. İsyanı hazırlayan vezirler, onun adamlarını hapse attırmışlardı ve hâlâ onlar hapiste idi. Abdurrahman'ı da tutuklamak istediler ama adayları belirlediklerinde onun da ismini koymakla taraftarların muhalefet etmelerini önleyeceklerini düşündüler. Hatta onlar Abdurrahman'ın ciddi bir rakip olabileceğine ve Muhammed b. el-Iraki ile aynı kefede tutulabileceğine bile ihtimal vermiyorlardı.

Vezirler kendilerinden emin olarak 1 Aralıkta, eşrafı, askerleri ve halkı Büyük Camî'ye, halife seçimi için dâvet ettiler. Tayin edilen günde Süleyman, yanında vezir Abdullah b. Muhamis olduğu halde camiiye ilk gelen kişi oldu. Süleyman, gayet iyi giyinmişti yüzü ise sevinçle parlıyordu, çünkü tercihlerin çoğu ona gözüküyordu. Arkadaşı onu karşılamak için ileri atıldı ve kendisi için hazırlanan kürsüye oturma-

sını istedi. Kısa bir müddet sonra Abdurrahman, başka bir kapıdan camiiye girdi. O asker ve işçi kalabalığı tarafından hemen sarıldı ve halife olarak ilân edildi. Bağırmaları camiide yankılanıyordu. Vezirler şaşırmışlar ve gürültüden de bir şey işitemiyorlardı.

Hâdisenin bu şekilde cereyanından sonra Abdurrahman'ı halife olarak kabul etmek zorunda kaldılar. Süleyman, şaşkın bir vaziyetteydi ve ne olduğunu anlamaya çalışıyordu. Bu şaşkınlık arasında Süleyman, Abdurrahman'ın elini öptü. Abdurrahman da onu yanına oturttu. Üçüncü aday Muhammed b. el-Iraki ise aynı şeyi yapmıştı. Daha sonra Süleyman için hazırlanan iradeden, Süleyman'ın adı silinerek Abdurrahman'ın ismi konuldu. Abdurrahman hilâfete, *el-Mustazhir* ünvanıyle geçti.(1)

e) V. Abdurrahman'ın İktidara Getirilmesi ve Entrikalar:

Abdurrahman'ın halife seçilip, İbn Hazm'ın hacib tayin edildiği sırada, şairler hafif meşreplik ve kapris yüzünden halk ve devlet nezdindeki itibarlarını büyük ölçüde yitirmişlerdi. Ancak İbn Hazm ve Abdurrahman, idarî kabiliyetleri ve siyasî tecrübelerinden ötürü güven kazanmışlardı. Buna rağmen onların çevresinde de pek çok tehlikeler vardı. Bunlar kabiliyetli kimseler olmasına rağmen dinî görüşlerinin esnekliğinden dolayı, halk tarafından muhalefete maruz kalmışlardı.

Yaşlı eşraf Süleyman'ın halife olmasını istiyorlardı. Bunun üzerine Süleyman, entrikalara girişince Abdurrahman, onu tutuklamak zorunda kaldı. Sağduyu sahibi kimseler bunun gerekli bir adım olduğunu kabul ettiler, fakat bu davranış aristokratların arasına fitnenin girmesine sebep oldu. Halife'nin iki muhalifini hapsetmesi sızlanma ve iftiralara yol açtı. Gerçi tutuklulara işkence edilmemişti; sadece sarayda hapsedilmişlerdi. İdarecilerle halk arasındaki ihtilafların halledilebileceği sırada işsizler ve lideri Muhammed, istikrarın bozulmasına sebep oldular.

Emevî soyundan olan Muhammed, kendisinin halife seçileceğini umuyordu. Ancak kendisi yerine genç bir kimsenin halife seçilmesini hazmedemeyerek işsizler üzerindeki tesirini kullanmaya başladı. Bir dokumacı olan arkadaşı Ahmed b. Halil ile birlikte işsizlerden oluşan halkı isyana teşvik etti. Süleyman'ın ölümü üzerine, onun taraftarları da Muhammed ile elele verdiler. Guruplar arasındaki diyaloğu sağlayan İbn İmran idi. Bu adam aracılık görevi yaptığından hapse atıldı.

(1) Geniş bilgi için bkz. İbn Hayyan, 128; İbn Bessam, I, 6-7, 9, 22-4, 120-2, 127-9; III, 5, 141; Makkarî I, 102, 280, 315-19; Abdulvahid, 35-8, 45; İbnü'l-Esir, (A, H. 407); Nuveyri, 486-490; İbnü'l-Hatîb; İbnu'l-Abbar, 160-1; Abbad, I, 222; II, 214; İbn Hazm, (Dozy, Katalog, I, 225)

Abdurrahman ise, uyarılmasına rağmen iyi niyetinden dolayı onu serbest bıraktı. Bunun üzerine Halife'ye arkadaşlarından biri şöyle demişti :

«Şayet bu adam hapishaneden dışarıya bir adım atarsa, her adımı senin hayatına malolacaktır». O gerçekten tehlikeli bir adamdı. Onun bundan sonra yaptığı ilk iş, yüksek seviyedeki muhafız ordusu komutanlarıyla dostluk kurarak onları kışkırtmak oldu.

Kurtuba'ya, Halife'nin hizmetinde olduklarını bildiren bir müfreze gelmişti. Halife de o andaki kötü durumu düşünerek onların hizmetlerini kabul etmişti. Bu hadise İbn İmran tarafından kışkırtılan komutanların kıskanmalarına sebep oldu:

«Biz Berberileri ortadan kaldırmaya uğraştık ve onları şehirden kovduk, halbuki bizim seçtiğimiz adam onları tekrar geri getirmek ve bir kere daha bizi onların kötü idaresine sokmak istiyor» diye yakınmaya başladılar. Ayaklanma için ufak bir işaret bekleyen halk, bir an önce harekete geçmek istiyordu. Abdurrahman'ın, hiç ummadığı bir günde, bir serseri gurubu saraya girerek oradaki tutuklu eşrafı serbest bıraktı. Halife, hayatının tehlikede olduğunu düşünerek vezirlerine ne yapması gerektiğini sordu. Onlar kendi hayatlarından endişe ettiklerinden muhafızların sözünü dinleyerek Abdurrahman'ı kendi kaderine terkettiler. Vezirler, tek tek halifeden uzaklaştılar. Ancak, kısa bir müddet sonra içlerinden bir kaçının sarayın kapısından çıkarken öldürülmeleri muhafızların verdikleri sözün doğruluğunu ortaya koydu.

Abdurrahman atına binerek aynı kapıdan kaçmaya çalıştı, ancak muhafızlar mızraklarıyla geçmesini önlediler ve ona hakaret ettiler. Abdurrahman çıkamayınca geri dönerek banyoya girdi ve bacaya tırmanarak saklandı.

f) V. Abdurrahman'ın Öldürülmesi ve III. Muhammed'in Tahta Çıkışı :

Bu sırada gerek halk, gerek muhafızlar, acımasızca Berberileri avlıyorlardı. Berberiler nerede olursa olsunlar, camiide, sarayda, hamamda bulunup öldürülüyorlardı. Halife'nin haremindeki kadınlar, isyancılar arasında taksim edilip evlerine götürüldü. Muhammed, zaferi elde etmişti. Tahttan indirilen halifeyi gizlenmesi muhtemel bütün odalarda aradıktan sonra, büyük salona dönerek tahta oturdu. Çevresini muhafızlar ve büyük bir kalabalık sarmıştı. Abdurrahman'ın hayatta olduğu müddetçe durumunun istikrara kavuşmayacağını bilen Muhammed, her tarafın iyice araştırılmasını emretti ve 18 Ocak 1024'te Abdurrahman'ı bulup öldürttü.

Muhammed, *el-Müstekfî* ünvanıyle halife olmuş, para ve ünvan dağıtmak suretiyle itibar sağlamaya çalışmıştı. Ancak arkadaşı dokumacıyı başvezir tayin edince gerek orta sınıfın, gerekse eşrafın tepkisine sebep oldu. Bu halifenin idaresi de gayet kısa sürdü. Ne yazık ki, o da kendisinden beklenen ıslahatı gerçekleştiremedi. Kendisine karşı bir planın olduğunu duyunca yakınlarından pek çok kişiyi hapse attı. Hatta onlardan bir tanesi, onun emriyle idam edildi. Bu hareket de Kurtuba'da gerginlik ve öfkenin artmasına sebep oldu. Bununla da kalmayan Muhammed, Abdurrahman zamanındaki danışmanları da tutuklattı. Tutuklananlar arasında İbn Hazm ile Ebû Amir İbn Şuheyd de bulunmaktaydı.

Pek çok kimse başkenti terketmiş, bir kısmı ise Malaga'daki Hammudilere mensup Yahya'ya başvurarak Kurtuba'daki anarşiye son vermesini istemeye gitmişlerdi. Bu çabalar tamamıyla boşa gitmedi. Kısa bir süre sonra Yahya'nın şehre saldırmak için hazırlıklar yaptığı haberleri Kurtuba'ya yayıldı. Bu haberin etkisi büyük oldu. Mayıs 1025'de Muhammed'in veziri, eski dokumacı bıçaklanarak öldürüldü ve çılgın kalabalık tarafından cesedi parça parça edildi. Muhammed'i, sarayında kuşatan muhafızlar şöyle diyorlardı:

«*Allah biliyor, seni tahta biz kendi ellerimizle çıkardık, ama artık görüyoruz ki, bunun devamı imkânsızdır. Yahya bizi tehdit etti. Ona karşı savaşa gitmeliyiz, korkarız ki, biz gidince şeytan seni kandırır. Sana şehri gizlice terketmeni tavsiye ederiz.*» Her şeyin elden gittiğini gören Muhammed, onların tavsiyelerine uydu. Şarkıcı bir kız kıyafetine bürünerek iki kadınla şehirden kaçtı. Utancını sınırboyundaki bir köye sığınarak gizlemeye çalışan Muhammed, orada onu sevmeyen bir komutan tarafından zehirletilerek öldürüldü.

Kurtuba altı ay kadar idarecisiz kaldı. Bu süre içinde şehir bir *meşveret meclisi* tarafından idare edildi. Ancak bu yönetim son derece esnekti. Zaman ise böyle bir idareye müsait değildi. Eski dünya harap olmuştu ve zaman birçok yeni olaylara gebe idi. Halk, halifeliğin yegâne çözüm yolu olduğu kanaatinde idi. Fakat uygun bir halifenin, kimlerden olacağı konusunda tereddütleri vardı. Zira Emevilerden V. Abdurrahman, onların umduklarını vermek yerine onları hayal kırıklığına uğratmıştı. Emevilerin halifelik için uygun bir adaylarının bulunmaması da buna eklenince; Kurtubalılar, tahtı Hammudilerden Yahya'ya teklif ettiler.

Humeydi'nin naklettiğine göre bu teklif; bazı Kurtubalıların tepki göstermesine rağmen çoğunlukla, güvenlik için başka çare olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Halifelikle ilgili görüşme Malaga'da yapılmış ve Yahya bu teklifi soğuk bir eda ile kabul etmişti. Zira Yahya biliyor-

du ki, son çare olarak kendisine başvurulmuştu. Daha sonra Yahya, Berberî bir komutan emrinde bir ordu göndermeye karar verdi (Kasım 1025).

Yahya'nın idaresinden de memnun olmayan halk, Almeria'dan Hayran ve Denia'dan Mücahit'ten de yardım görerek Afrikalıların hâkimiyetine karşı ayaklandı.

Bunun sonucu olarak Mayıs 1026'da, gerekli anlaşmalar tamamladıktan sonra iki şehzade güçlü bir orduyla başkente doğru hareket ettiler. Aynı anda halk, şehirde harekete geçti ve Yahya'nın valisi kovularak askerlerinin pek çoğu öldürüldü. Kapılar, Hayran ve Mücahit'e açıldı. Sıra hükümet kurmaya gelince şehzadeler arasında anlaşmazlık çıktı ve Hayran, müttefiklerinin ihanetinden korkarak Almeria'ya döndü (12 Haziran 1026).

g) III. Hişam'ın Tahta Geçişi

Mücahit bir müddet daha başkentte kaldıktan sonra, idareyi düzeltemeden şehirden ayrıldı. O şehirden ayrıldıktan sonra, meşveret meclisi bu kötü tecrübenin yarım bıraktığı şeyi tamamlamaya karar verdi. Bu durumda hükümeti yeniden düzenlemenin tek yolu yeniden bir Emevî'yi tahta çıkarmaktı. Bunu da meclisin en tesirli üyesi olan Ebu'l-Hazm İbn Cevher teklif etmişti. O, sınırboylarındaki komutanlarla haberleşmeye başladı. Bu komutanlar, ya bir Emevî'ye veya bir Memluk'e bağlı idiler. Aralarında birliği sağlayan tek şey, Berberiler'e olan nefretti.

Uzun görüşmelerden sonra, bu komutanların bazıları ile uzlaşma sağlanarak tahtın IV. Abdurrahman'ın büyük kardeşi Hişam'a teklif edilmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Hişam, kardeşinin ölümünden sonra, kaçtığı Alpuente'de bulunmaktaydı. Nihayet, Nisan 1027'de Kurtubalılar müttefiklerin tekliflerini ona ilettiler. Bütün bu güçlüklerin üstesinden gelinceye kadar yaklaşık üç yıl geçti. Bu zaman zarfında III. Hişam *Mu'tezz* veya *Mu'temid* ünvanını alarak başkente geldi.

Kurtubalılar, onun şehre girmek üzere olduğunu duyunca onu en iyi şekilde karşılamak için hazırlığa koyuldular, ancak hazırlıklar tamamlanmadan o şehre girmişti bile (18 Aralık 1029). Askeri birlikler onu karşılamaya çıktı ve şehir sevinç çığlıkları ile doldu. Halk sokaklara dökülerek onu beklemeye koyuldu. Alışılmış bir saltanat töreni bekliyorlar ve bu münasebetle sevgilerini izhar etmek istiyorlardı. Fakat hayal kırıklığına uğradılar. Çünkü halife gösterişsiz bir elbise ve asık bir suratla saraya doğru ilerledi. Dolayısıyla halk üzerinde fazla tesiri olmadı. Bununla birlikte, düzensizliğin sona ereceğini uman halk, sevinç çığlıkları atmaktan geri durmadı.

III. Hişam, bu umutları değerlendirebilecek biri değildi. İyi niyetli fakat kararsız, tembel ve eğlenceye düşkün bir adamdı. Bir gün sonra huzur odasında büyük bir resmi kabul verildi ve bütün memurlar halifeye takdim edildi. Ancak yaşlı halife, bir kaç kelimeden fazla konuşmaktan acizdi. Dolayısıyla vezirler onun adına konuşmak zorunda kaldılar. Şairler onun tahta geçişini kutlayan şiirler söylediklerinde, o tam anlamıyla bunları anlayamamış ve doğru dürüst bir karşılık vermek için de kelime bulmakta güçlük çekmişti.

Halife, yaptığı tayinlerle durumu dana da kötüleştirdi. Hele Hakem b. Said'i başvezir tayin edince işler daha da kötüye gitti. Amirilerin bir yanaşması olan Hakem'in tayini, Kurtuba'daki dokumacının tayinini hatırlattı. İç savaş esnasında Hakem, bir asker olarak görev yapmıştı. Hiçbir askeri yeteneği olmadığı halde hızla yükselmiş ve hizmet ettiği kimselerin emrinde sınır boylarında komutan olmuştu. İşte Hişam'la bu dönemlerden tanışıyorlardı. Hişam, Halife ilan edilince, Hakem gelip kendisini takdim etti ve eski arkadaşlığını hatırlatarak Hişam'ı etkiledi. Bunun sonucunda başvezir tayin edildi. Halifenin eğlenceye düşkünlüğünü görür görmez onun etrafını şarkıcı kızlarla ve hizmetkârlarla çevirerek kendisine minnettar etmeyi başardı. Fazla zeki olmayan Hişam, iktidarı bırakıp sadece eğlenmek istiyordu, bu yüzden bütün işleri Hakem'e bıraktı.

Hakem, başvezir olduğunda hazineyi bomboş buldu. Devlet giderleri çok gelirler ise bunları karşılamaktan çok uzaktı. Devlet gelirlerinin nasıl artırılabileceğini başvezir uzun uzun düşünmek zorunda kaldı. Zira yeni vergilerin konulması, zaten sevilmeyen vezirin itibarını daha da sarsabilirdi. Bu yüzden başvezir daha kolay yollara başvurdu. Bu yollar devletin itibarını sarsacak nitelikte olmasına rağmen buna ihtiyaç vardı. Başvezir Muzaffer'in oğullarının (Amirilerin), arkadaşlarına emanet bıraktığı bazı değerli eşyaları müsadere ederek yüksek bir fiyatla büyük tüccarlara satılmasını sağladı.

Ayrıca tüccarlara baskı yaparak iç savaş esnasında yıkılan sarayların demirlerini satın almalarını sağladı. Ancak bütün bunlar hazinenin durumunu düzeltmek için yeterli olmadı. Bu yüzden de halk tarafından sevilmeyen bir fakih olan İbnü'l-Ceyyar, daha önce halife Ali b. Hammud'a yaptırdıklarını şimdi de Hakem'e uygulamaya kalkıştı. Bu fakih Hakem'e camiilerin gelirlerine el koymasını söyledi. Bu, Kurtubalılar arasında özellikle fakihler arasında büyük tepkilere ve karışıklığa sebep oldu. Zira kısa zaman önce bir toplantıda fakihlerin maaşlarının artması kabul edilmişti. Onlar bunun için gayrımeşru vergilerin ortaya çıkacağını gayet iyi biliyorlardı.

Hakem, bu yüzden onların ikiyüzlülüğüne aşırı şekilde kızarak onlar aleyhinde bir irade yayınladı. Bu iradeyi kaleme alan Ebû Amir İbn

Şuheyd, onu gerek sarayda ve gerek camiide halka okudu (Haziran 1030). Fakihler, muhalefete uğradıklarını görünce, halkı cesaretlendirmeye ve kendilerini desteklemelerini sağlamaya çalıştılar. Ancak halkta böyle bir şeye istek yoktu, dolayısıyla başarısız oldular. Böylece hükümet baskısını daha da artırdı. Vezirlerden biri, bir komploya kurban gidince İbn Şuheyd, fakihlerden, *«Büyük Sarıklılar»* diye bahsederek fakihlere işkencenin artırılmasını teklif etti. Halifeye hitaben: *«Bu sefil insanların güzel sözlerine kulak asma, bırak öldürülsünler»* diyordu.

Hakem, şayet isteseydi eşrafla anlaşabilirdi, ancak onlar onun için fazla ehemmiyet arzetmiyorlardı. Çünkü onun daha tehlikeli düşmanları vardı. Hemen hemen bütün eşraf ondan nefret ediyordu. Eşrafın gözünde, onun alt tabakadan biri olması büyük bir lekeydi. Onlar onu şanslı bir asker değil alelade biri olarak görüyorlardı. Eşraf boş olan hazineyi doldurmak için bazı mali operasyonlar yapmak zorunda olan vezirin davranışlarını kabullenecek durumda değildi. Hakem'in eşrafla aynı sınıftan olmaması zaman zaman aralarının açılmasına sebep olmuştur.

Böylece eşrafın tepkisiyle karşılaşacağını bilmesine rağmen Hakem, yeni memurları eşraftan değil halktan almaya karar verdi. Bu memurlardan eşraf nefret ediyor ve: *«Vezir, haksız harcamalarını halktan toplamaktan başka bir şey bilmeyen tecrübesiz memurlar atadı»* diyerek Hakem aleyhinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Nefretle basiretleri körleşmiş olan eşraf, Hakem'in bir entrikacı ve bir korkak olduğunu yaymaya çalışıyor, bu hususta ellerinden geleni yapıyorlardı.

İlk önce, gerçekten halka çok tesiri olan ticari faaliyetlerdeki durgunluğun, vezirin ticari eşyalara yaptığı gümrük uygulamalarından doğduğunu ileri sürdüler. Bu iddialar meyvesini verdi ve adamın biri, vezirin evine saldıracağına söz verdi. Ancak Hakem durumdan zamanında haberdar oldu ve evinden ayrılarak halifenin sarayına gitti. Hakem derhal, hedef alınan gümrük vergilerini kaldırdı ve uzun bir irade yayınlayarak konulan vergilerin hazinedeki boşluğu doldurmak için gerekli olduğunu ve ilerde kendilerine dağıtılabileceğini duyurdu.

Halkın hoşnutsuzluğu bir ölçüde yatışmıştı, ancak eşraf yeniden başka oyunlara girişti. Hakem fazla güvenmemekle birlikte, eşrafa bağlı Endülüslü bir kısım birlikler tayin etti. Bu arada bazı Berberileri de toplamaya çalıştı. Endülüslüler bundan şikayet edince eşraf bu durumu değerlendirmeye ve onları teşvik etmeye başladılar. Hakem bu durumun farkına varınca askerler arasında sıkı disiplin tedbirleri alarak, olaylara karışanları cezalandırmıştır. Bu sefer eşraf, Hakem'i, halifenin gözünden düşürmek istedilerse de başarılı olamadılar; zira Ha-

kem'in, zayıf halife üzerinde onlardan çok daha fazla tesiri vardı ve ayrıca onların saraya girmeleri yasaklanmıştı.

Sadece divan başkanı İbn Cevher'in, halife üzerinde biraz tesiri vardı. Çünkü halife tahtını ve lüks hayatını kendisine borçluydu. Bu yüzden kendisini sayar ve severdi. Hakem'in, İbn Cevher'i saraydan uzaklaştırmak için bütün çabaları sonuçsuz kalmıştı. Böylece kendisine hiç bir zaman, halifenin yanında, İbn Cevher'in azlini görüşme fırsatı sağlanmamıştı. Durumunun farkında olan İbn Cevher, çözüm yolları düşünmeye başladı. Neticede sadece vezirin değil bütün hanedanın ortadan kaldırılmasının, yetkili mercî olarak sadece *Meşveret Meclisi*'nin gerektiği sonucuna vardı. Arkadaşları onu bu görüşünde desteklemeye hazırdılar, fakat kendilerine taraftar bulmaları hayli zordu. Durumun son derece güç olduğunun farkında idiler.

h) III. Hişam'ın Tahttan İndirilişi ve Hilâfetin Çöküşü :

Pek çok kisi, III. Hişam'ı tahttan indirmek için harekete geçti. Ancak meclis dışındakilerden hiç biri halifelik yerine Meşveret Meclisi'ni tercih edecek durumda değildi. Çünkü *hilâfet*, halkın kafasına iyice yerleşmişti. Meclis bunu düşünerek başka bir çareye başvurdu. Planlarını gerçekleştirmek için III. Hişam'ın yerine Ümeyye adında başka bir akrabasını tahta geçirmeyi düşündüler.

Emevilere mensup olan Ümeyye, dargörüşlü ve muhteris bir adamdı. Meclis ona yardımcı olacağına ve kendisini halife ilan edeceğine söz verdi. Ümeyye, kendisinin gayelerine ulaşmak için bir alet olarak kullanılacağını ve onlar hedefine ulaşır ulaşmaz, kendisini de alaşağı edeceklerini hiç düşünmedi. Getirilen bu teklifi hemen kabul ederek bir gurup askerin başına geçti. Kasım 1031'de bu adamlar Hakem'e bir pusu kurarak onu, sarayından çıkarken kılıcını kınından sıyırmasına bile meydana vermeden öldürdüler. Yanındaki askerler ve kendilerine katılan kalabalıkla beraber saraya yöneldiler. Bu arada Hişam, saraya gelen gürültülerden dehşete düşmüş ve saraydaki bir kuleye sığınmıştı.

Buraya girenlere : «*Benden ne istiyorsunuz? Size bir şey yapmadım. Şayet bir şikayetiniz varsa vezirime söyleyin, o sizin hakkınızı verir*» diye bağırıyordu.

Hişam, bu vahşi kalabalıktan kurtulmak için bağırıp dururken, başka bir feryat da kadınların bulunduğu kısımdan geldi. Burada ne kadar değerli eşya ve eşraftan alınmış mücevher varsa dışarı taşınıyordu. Kule, çok yüksek olduğu için tırmanma teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Hişam kulenin tepesinden yağmaya katılmayan halktan yardım istedi, ancak hiç bir cevap alamadı.

Ümeyye, vezirlerin kendisini Halife ilan edeceklerini ümit ederek büyük salona girdi. O, Hişam'ın divanına oturduğunda, çevresini isyancılar sarmıştı. Zaten onlara daha önce, halife olduğu takdirde makamlar vereceğini vâdetmişti. Yanında duranlar: «*Senin hayatından endişe duyuyoruz*» diyerek hâlâ Hişam'ın öldürülmemiş olduğunu anlatmak istiyorlardı. «*Bırakın bu gün tahttan indirelim, yarın öldürürüz*» diye cevap verdi. Zavallı muhteris gençler o esnada İbn Cevher'in evinde neler döndüğünden haberdar değildiler.

İsyan başladıktan sonra, meşveret meclisi başkanı arkadaşlarını evine davet ederek bundan sonra atılması gereken adımlarının nasıl olması gerektiği konusunda anlaşmaya vardılar. Çevresindeki ileri ve hizmetçilerini baştan aşağı silahlandırarak saraya doğru yürüdüler. «*Bu yağmayı durduralım, biz Hişam'ın tahttan ayrılmasından sorumluyuz*» diye bağırdılar. Kalabalık zaten dağılmaya hazırdı, zaten yağmalanacak değerli bir şey de kalamamıştı. Vezirler Hişam'dan, kuleden inmesini istediler ve ona: «*Tahttan feragat edeceksin, fakat hayatın bağışlanacak*» dediler. Hişam istemeyerek de olsa onlara inanmaya mecbur kaldı. Hişam, kuleden indi ve vezirler tarafından hanımları ile büyük bir nezaket içerisinde Büyük Camii'de görüştürüldü. Yolda giderken, «*Bu duruma düşmektense kendimi denize atmayı tercih ederim, ne yapmak istiyorsanız bana yapın ama lütfen kadınlarımı bırakın*» diye yalvarmıştı.

Geceyarısı vezirler, şehrin ileri gelenlerini, Hişam'ın kaderini tayin etmek üzere, camiiye toplanmaya çağırdılar. Sonuçta vakit geçirmeden Hişam'ın bir kaleye kapatılması kararına varıldı.

Hişam'la ilgilenmek üzere görevlendirilen memurlar, onun atıldığı zindana girdiklerinde, üzücü bir manzara ile karşılaştılar. Hişam'ı yerde uzanmış, çevresindeki kadınlar, saçlarını başlarını yolarak ağlıyorlardı. Hişam büyük bir üzüntü ve elem içinde, soğuktan donmak üzere olan çok sevdiği küçük kızını elbiseleri arasında ısıtmaya çalışıyordu. Zavallı çocuk babasının kötü talihini anlamak için çok gençti. Çocuk o iğrenç zindanın soğuk ve nemli havasının tesiriyle kendinden geçmiş titriyordu. Soğuğun yanısıra, kendilerine yiyecek bir şey verilmediği için, özellikle çocuk yarı ölü gibiydi.

Görevlilerden biri «*efendim, toplantıda alınan karar gereğince biz geldik..*» deyince, Hişam; «*onların kararlarına saygım var, bana ne yapacaklarsa yapsınlar önemli değil. Ama lütfen şu zavallı çocuğa bir lokma ekmek verin*» dedi. Görevli memurlar son derece müteessir olmuşlardı. Yemek getirildikten sonra bir görevli: «*Efendim, alınan karara göre, bir kaleye götürüleceksiniz*» dedi.

Hişam, «*öyleyse bu kararı uygulayın, ancak sizden şimdi tek isteğim; bizi çıldırtan bu karanlıktan kurtaracak bir lamba getirin*» dedi.

Ertesi gün Hişam, derhal şehirden çıkartıldı. Vezirler, Kurtubalılara hilâfetin sonsuza dek kaldırıldığını ilân edip, bundan sonra hükümeti *Meşveret meclisi*'nin idare edeceğini bildirdiler ve daha sonra saraya geldiler. Ümeyye hâlâ orada idi. O, onlara verdikleri sözü hatırlatarak kendisine biat edilmesi gerektiğini söyledi. Ümeyye geç de olsa hakikati anlamıştı. Vezirler askerleri ve memurları, eşrafın kararlarını beklemeden maceraya atıldıklarından dolayı, ayıplayarak onlara açıklamalar yaptılar. İbn Cevher, Eşrafın halifeliği halkın isteğiyle kaldırdıklarını ilan etti:

«*Askerler dikkatli olun, unutmayın ki, siz hâlâ askersiniz ve bizden elde ettiklerinizi hatırlayıp, dikkatli olursanız daha fazlasını da kazanabilirsiniz*» diye sözünü bitiren İbn Cevher, Ümeyye'nin tutuklanarak sınır dışı edilmesini emretti.

Bu emir derhal yerine getirildi. Ümeyye büyük ümitlerle kandırılıp getirildiği bu makamdan, bir suçlu olarak ayrılıyordu. Bu arada subayların sempatisini kazanmaya çalıştı ise de, onlar Meşveret Meclisi'ne hizmete söz vermişlerdi. Dolayısıyla onun bütün çabaları boşa gitti. Ümeyye'nin sonunun ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Uzun bir müddet kendisinden hiç bir haber alınamamış daha sonra ise Kurtuba'ya tekrar dönmeye niyetlendiği öğrenilmiştir. Bazı rivayetlere göre bu niyetinden dolayı eşraf tarafından öldürülmüştür.

Hişam ise Laride şehrinde ikâmete mecbur edildiği satodan, Süleyman İbn Hûd'un yardımıyla kaçmayı başarmıştı. O dönemin Arap müellifleri Meşveret Meclisi üyelerinin Hişam'a hilâfetten feragat etmesi çağrısında bulunmadıklarını ve şahitler huzurunda ona, hilâfetten çekildiğini ilan ettirmediklerini, belirtmektedirler. Hiç şüphesiz buna önem verilmemiş veya unutulmuş olabilir. Ancak olaydan beş yıl sonra (Aralık 1036), Kurtuba'da öldüğüne dair rivayetler vardır. Bu haberler İspanya'nın diğer bölgelerinde bile pek alaka uyandırmamıştır.(1)

(1) Geniş bilgi için bkz. İbn Bessam, Aynı eser, 82; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Makkari, Nefhu't-Tib, 319-320; Rodrigo de Toledo, Aynı eser, 44

ENDÜLÜS EMEVİLERİNİN ŞECERESİ

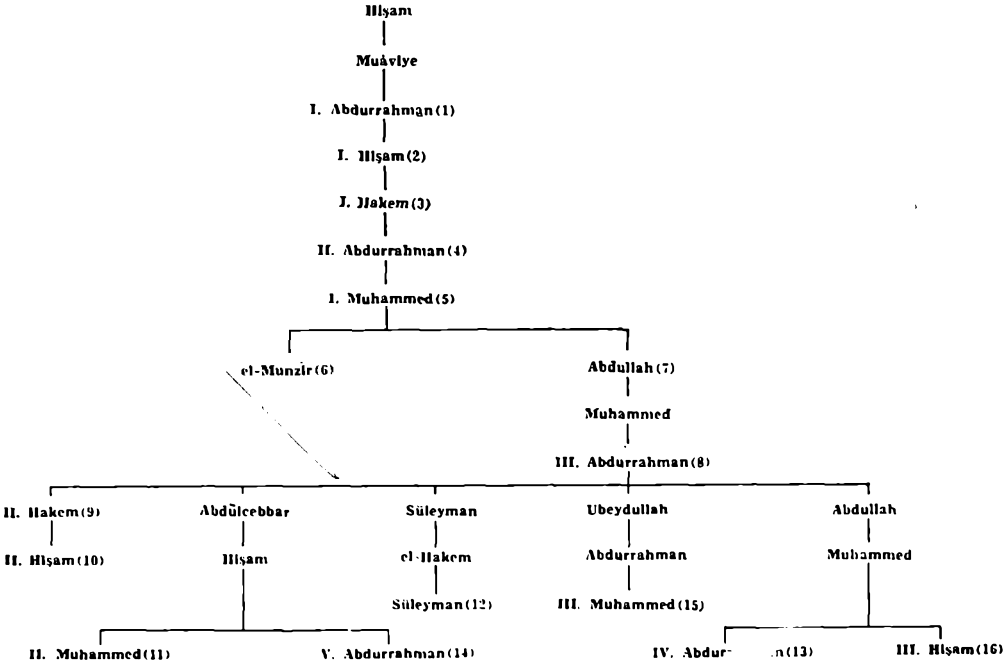

ENDÜLÜS'ÜN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ HAKKINDA GÖRÜŞLER

Müslümanların Endülüs'ü fethi beklenmedik bir süratle tamamlandı. Bir kısım müsteşrikler; müslümanların ülkenin tamamını fethederek imparatorluklarına katmak istediklerini, gayelerinin sadece saldırılar düzenleyerek mal ve servet elde edip sonra tekrar geri dönmek olduğunu belirtmektedirler. Ancak fetih harekâtına bakıldığında bunun hiç de doğru olmadığı rahatlıkla görülecektir. Zira fetih harekâtının, bir ideal doğrultusunda büyük bir dikkatle hazırlanıp sevk ve idare edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu fetih idealinin, müslümanların kafasında öteden beri var olduğu ve uzun süredir planlandığı açıkça görülür. Fetih öncesi Tarık b. Ziyad'ın, Mûsa b. Nusayr'dan yardım istemesi bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Çünkü Tarık, mevcut kuvvetleriyle ele geçirdiği yerleri koruyup, fethe devam etmek istiyordu. Nihayet Mûsa bir yıl sonra onsekizbin kişilik kuvvetle İspanya'ya geçerek fethi tamamlayabilmiştir.

Bu arada müslümanların fethettikleri yerlerde, halka karşı davranışları gerçekten dikkate değer. Şöyle ki, fetih esnasında müslümanlar sivil halka düşmanca davranmıyor, kimsenin özel mülkünü elinden almıyor; çocuklara, zayıflara ve kendilerine karşı koymayanlara dokunmuyorlardı. Halkı dinî inançlarında serbest bırakıyor; kendi aralarındaki anlaşmazlıklarını hakim ve kadılar (Kavamis) aracılığı ile çözme yolunu tercih ediyorlardı. Bu kadılar tespit edilen haraç ve vergileri de topluyorlardı. Bu konuda verilen bilgilerin doğruluğundan emin olmak için yalnız müslüman tarihçilerle yetinmeyip bir kısım objektif müsteşriklerin görüşlerine de müracaat etmek gerekir.

Gerek İspanyol, gerekse diğer müsteşriklerin fetihten sonraki Endülüs hakkındaki görüşleri genellikle müspet olmuştur. Endülüs'ün fethinden sonra, doğup gelişen ve göz kamaştıran bu medeniyetin, bugünkü Avrupa medeniyetine yaptığı katkıları inkar eden tarihçi hemen hemen yok gibidir.

Yabancı tarihçiler arasında, ortaçağın ve daha sonraki çağların bu muhteşem Müslüman-Endülüs medeniyeti konusundaki tek ihtilaf,

bu medeniyetin tamamen Araplara mı, yoksa bir Arap-İspanyol ortak kültürüne mi ait olduğudur.

Diğer taraftan bu büyük medeniyetin meydana gelişinde Arapların ve yerli halkın müşterek rolünün olduğunu iddia edenler, müslüman fatihlerin sayılarının az olduğunu, dolayısıyla böyle bir medeniyetin inşaası için başka unsurların yardımına ihtiyaçları olduğunu ileri sürmektedirler.

Bu, ileri ve yüksek medeniyetin kuruluşunda hangi milletin ne kadar katkıda bulunduğu tartışılmakla birlikte, tarihçiler arasında Endülüs'teki fikri ve kültürel gelişmenin Ortaçağı büyük ölçüde etkilediği hususunda ittifak vardır. Müslümanların siyasi fetihlerinin pekiştirilmesi konusunda ise bir kısım müsteşrikler, fethi; bir milletin diğer bir milletin toprağını elinden alması şeklinde yorumlamalarının yanısıra siyasi, iktisadi, fikri ve içtimai bütün sahalarda fetihle beraber gelen nimetleri bizzat övmüş ve savunmuşlardır.

Tarihçiler, daha fetih tamamlanmadan başta yahudiler olmak üzere bazı dini guruplar üzerindeki baskıların kalktığını, tarlalarda çalışan çiftçilerin durumlarının düzeldiğini, ayrıca daha önce köle ve irgat olarak çalıştıkları topraklarda ürettikleri mahsulün bir kısmını haraç ve cizye olarak vermek suretiyle toprak sahibi olduklarını, birer olumlu gelişme olarak kaydetmektedirler.

Gerçekten de Araplar'ın Endülüs'e ziraatla ilgili uygulamada getirdikleri yenilikler çiftçileri memnun etmişti. Çiftçi, cizye vererek toprağına sahib olduğu gibi, bir nevi toprak reformu denebilecek olan toprak dağıtımı sayesinde büyük toprak sahipleri azalırken, topraksız çiftçi de kalmadı. Belli imtiyazları olan üst tabaka yok olurken toplumda sosyal adalet dengesi yaygınlaştı. Bu düzenlemeler yapılırken kimseye imtiyaz tanınmadı.

Öte yandan bütün bu müspet yanlarına rağmen fethin önemini idrak edemeyip müslümanları, daha önce İberik yarımadasını istilâ eden Vizigotlar'la mukayese etmeye kalkan subjektif tarihçiler de maalesef olagelmiştir.

Meselâ İspanyol tarihçi Saavedra, Müslümanların fethini şöyle değerlendirmektedir:

«Müslümanların fethinden önce Endülüs halkının fikri geriliği hususunda yapılan mübalağa ne kadar gerçeğe aykırı ise İspanya'nın yeni misafirlerinin İspanyol kültürüne yaptıkları tesirler konusundaki mübalağalar da o derece gerçek dışıdır.

Müslümanların Endülüs'e girdikleri günlerde ülke zaten karışıklıklar içinde idi. Bir yanda dini gurupların baskıları, diğer yanda Kral

Vitiza'nın ölümüyle ortaya çıkan siyasî otorite boşluğu Endülüs'teki huzursuzluğun başlıca sebebiydi. Rodrich'in kral olması ile ortaya çıkan çatışmalar da bardağı taşıran son damla oldu. Öyle ki, halk artık dış güçlerden medet umuyordu. İşte bu yüzden en sağlam kale ve şehirler ciddi bir mukavemet göstermeden müslümanların eline geçti.

Bununla birlikte Aragon ve Asturias bölgeleri halkı Leon kralına giderek Araplar'dan, ülkelerini kurtarmak için yardım istediler ve savaşa hazır olduklarını bildirdiler.

Zaten onlardan daha fazlası beklenemezdi. Çünkü o zaman XIX. yüzyıldaki çocuklarımızda bulunan vatan şuuru, bütün şumûlü ve yüceliği ile mevcut değildi.» (1)

Öte yandan Endülüs İslâm tarihi konusunda otorite kabul edilen ve tarafsızlığı ile tanınan Hollandalı Reinhard Dozy bu konuda şunları yazmaktadır:

«Müslümanların Endülüs'ü fethi, genel olarak Germen istilâlarında olduğu gibi, zaman içinde yapılan bazı akınlar şeklinde cereyan etti. Öldürdükleri, yakıp yıktıkları olduysa da, müslüman yöneticiler, bu çirkin ve taşkın hareketlerin önüne geçmek için gerekli tedbirleri süratle almasını bildiler. Huzur ve sükûn temin edilince de fethedilen bölge halkı bu yeni gelişmelerden oldukça memnun kaldı. Ayrıca şu gerçeği de zikremeden geçemeyeceğiz: Müslüman idarecilerin yerli halka gösterdiği kolaylık, Vizigotların gösterdiğinden az değildi. Fatihler, fethettikleri ülke insanlarına kendi kanunlarıyla, kendi hakimleri (Kavamis) tarafından idare ve hükmedilme imkânı veriyorlardı. Bu hakimler, kendi halkı arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek ve vergileri de toplamakla görevlendirilmişlerdi.

Memleketin kuzeyine sığınan toprak sahiplerine ve kiliseye ait olan araziler ise sahiplerine iade edilmeyip fatihler arasında taksim edilmiştir ki, bunu tabiî karşılamak lazımdır.

Fatihler, toprağa önem verdikleri için arazinin ekilip biçilme işini ziraatta oldukça usta olan bölge halkına bıraktılar. Aralarındaki anlaşma eskiden olduğu gibi mahsulün beşte dördünün müslüman mal sahiplerine bırakılması şeklinde idi.

Halkın çoğunluğunu devlet arazisi üzerinde oturanlar oluşturmaktaydı. Halk kendilerine bırakılan arazi mahsulünün, ancak üçte birini devlete veriyordu. Endülüs'te fethedilen bölgelerin beşte biri-

(1) Saavedra. Estudio, 142-143

ni bu statüye bağlı topraklar oluşturuyordu. Önceleri Beytülmâl'e verilen bu vergi daha sonra Semh Mâlik el-Havlanî ile İspanya'ya gelen Araplar ve Belc b. Bişr'le gelen Suriyeli Araplar arasında taksim edilmeye başlandı. Bununla beraber, çiftçiler için değişen fazla birşey olmadı. Böylece çiftçiler, mahsulün üçte birini devlet yerine, yeni gelen Araplara vermeye devam ettiler.

Halkın bir kısmının, anlaşmalara bağlı olarak durumu değişiyordu. Toprağı işleyenlerin fatihlerden anlaşma yoluyla bazı imtiyazlar elde ettikleri de oluyordu. Bu arada Maride halkı, müslümanlarla anlaşma yapmak için şehirde toplandıklarında, kiliseye ait araziler dışındaki bütün arazilerini muhafaza etmek üzere anlaştılar. Theodomir'in idare ettiği Lorca, Mula, Orihuela ve Alicante şehirlerinin de dahil olduğu topraklarda yaşayan hristiyan teb'adan hiç biri mülklerinden vazgeçmeye zorlanmamıştır. Sadece kendilerinden ödemeleri lâzım gelen verginin yarısını nakden, kalan kısmını da mahsul olarak ödemeleri istenmişti.

Genel olarak yerli halkın kendilerinden sonra başta miras bırakma hakkı olmak üzere, toprakları üzerinde her türlü hakka sahip olduklarını söylemek mümkündür. Halbuki Vizigotların idaresindeyken böyle bir haktan istifade edemiyorlardı. Bunun yanında zenginler kırksekiz dirhem, orta halliler yirmidört dirhem, elinin emeği ile geçinen sanatkarlar da oniki dirhem cizye ödemekle yükümlüydüler. Bu cizye senelik oniki taksitde bölünerek, her kameri ayın sonunda ödeniyordu. Burada en önemli husus; kadınların, çocukların, papazların, âmaların, sakatların, hasta ve fakirlerin bu cizyeyi ödemekten muaf olmalarıdır.

Toprak sahibi yerliler ise harac ödemekle yükümlüydüler. Arazinin mahsul durumuna göre alınan bu vergi, mahsulün % 20'si oranına yaklaşıyordu. Müslüman olanlardan cizye mükellefiyeti düştüğü halde, bazen haracın müslüman olduktan sonra da alındığı olurdu.

Şu bir gerçektir ki, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle sosyal durumunda meydana gelen refah seviyesi, önceki durumuyla mukayese edilemeyecek derecede iyi bir gelişme kaydetmiştir. Öte yandan Müslümanların dinî konulardaki müsamahalı tutumları, bölge halkını fazlasıyla memnun etmiştir. Hristiyanlar bu durum karşısında müslümanların adaletine sığınmış ve müslüman idaresini, Germen ve Frank yönetimlerine tercih etmişlerdir. Yerli halk, Beja isyanı dışında VIII. asır boyunca müslüman idareye karşı hiçbir olumsuz harekette bulunmamıştır.

Sonuç olarak Endülüs'ün müslümanlar tarafından fethedilmesinin; İspanya için bir musibet değil, aksine bir kurtuluş olduğunu En-

dülüs'te mevcut pek çok huzursuzluğu giderdiğini ve yerli halkı da idareden son derece memnun eden yeni uygulamalar sayesinde sosyal refahı sağladığını söyleyebiliriz.

Öte yandan, din adamları ve aristokratlar gibi seçkin zümrelerin durumu da bir hayli zayıfladı. Ele geçirilen arazinin halk arasında dağıtılması; küçük mülkiyetlerin artmasına, fakir yerli halkın İslâm idaresi altında güçlenmesine yardımcı olduğu gibi, ziraat işlerinde de önemli bir gelişme sağladı. Şöyle ki; İslâmî idare; sosyal dengesizlikleri ortadan kaldırmaya çalışıyor, kölelerin hürriyete kavuşturulmasına Vizigotların din adamlarından daha fazla önem veriyordu.

Ayrıca İspanya'da, toprak işlerinde çalışan ırgatların durumu da bir hayli düzeldi. Bunlar kendilerine tanınan hürriyetten azamî derecede istifade ediyor, arazide istedikleri gibi çalışıyorlardı. Çünkü efendileri, kendi arazileri ile ilgilendiklerinden, bizzat çalışmak istemiyorlardı. Öte yandan yeni idare, memlekette efendilerinin yanında çalışan ırgatlarla kölelerin rahatça hürriyetlerine kavuşabilmeleri için bir formül buldu. Buna göre onların, toprak sahibi bir müslümanın arazisine sığınıp, Kelime-i Şehâdet getirmeleri işleri kolaylaştırıyordu. Böylece müslüman olan her şahıs, mevaliden sayılıyor ve yeni sosyal sistemde hür bir statüye kavuşuyordu. Nitekim bu kolaylıktan pek çok ırgat ve köle istifade ederek müslüman oldu.» (1)

Avrupalı tarihçi Dozy'nin görüşlerine ilâve yapmaya lüzum yoktur. Endülüs tarihi üzerinde mütehassıs bir başka tarihçi Levi Provencal, meşhur eseri *Histoire de l'Espagne Musulmane*'de şöyle diyor:

«Müslümanlar İspanya'yı fethettikleri zaman, ülke halkını müslüman olmaya zorlamadıkları gibi, onlara kâfir nazarıyla da bakmayıp, Ehl-i Kitap statüsünde müteala ettiler. Böylece yarımadanın halkı özel bir muameleye tâbi oluyordu. Onlar dini vecibelerini yerine getirme hürriyetini de İslâm idaresine girdikten sonra elde ettiler. Emir Abdülaziz b. Mûsa b. Nusayr ile Theodomir arasında 97(713) de yapılan antlaşma metni buna bir delil teşkil eder. Bu antlaşmada, vatandaşların dinî vecibelerini yerine getirmede hiçbir baskı görmeyecekleri ve mâbedlerine dokunulmayacağı taahüt ediliyordu. Fethedilen bölgelerin halkı, kendi dinlerinde kalma ve İslâmiyeti seçme lanlar, zımmî statüsünde kalıyor, bir takım vergiler ödemekle yükümarasında tam bir seçme hürriyetine sahiptiler. Kendi dinlerinde kalanlar, zımmî statüsünde kalıyor bir, takım vergiler ödemekle yükümlü bulunuyorlardı.

Bir kısım müslüman idareciler, zımmilerin büyük cemaatler hâlinde İslâmiyete girmelerini de pek fazla istemiyorlardı. Zira bu du-

(1) R. Dozy, Histoire des Musulmanes d'Espagne, II, 228-232

rumda Beytülmâl zarar görebilirdi. O zamanki siyasi durum gereği, yeni müslüman olanların sayısının eski dinleri üzere kalıp vergi ödeyenlerden daha az olması müslüman idare için mali yönden daha iyiydi.

Kendilerine el-Müsaleme veya el-Müvelledûn denilen ve İslâmiyete yeni giren müslümanlar, onlardan bir nefer oldular. Hatta ticaret ve ziraat yoluyla servet yaparak eşraftan sayıldılar ve zamanla asillarını unuttular.

Halbuki daha önce İspanya'da yahudiler kilise idaresi ile devlet idaresi arasındaki işbirliği sonucu pek çok haksızlık ve baskıya maruz kalıp, hristiyanlardan kötü muamele gördüler. İşte bunun için müslümanlar yarımadaya gelince, yahudiler, onlara bağlılıklarını bildirip, yardım ettiler.

Yahudiler, zımmilere tevcih edilen vergileri ödemek kaydıyla, dini vecibelerini istedikleri gibi yerine getirme hakkını muhafaza ettiler. İşte bu devirde İspanya'da yahudiler ekonomide, bazan da siyasi, mali ve idari makamlarda mühim rol oynadılar.» (1)

Endülüs'teki müslüman idaresi üzerine uzun araştırmalar yapan İspanyol tarihçi Angel Gonzalez Palencia ise şu bilgileri kaydetmektedir:

«Müslümanlar İspanya'ya çocuk, kadın ve vahşi kabileler halinde parça parça değil; düzenli, teşkilâtlı ordular halinde girdiler. Bu sebepten Arapların yerli halktan kız almaları, tarafların birbiriyle izdivacı kaçınılmazdı. Öte yandan İslâmı kabul eden İspanyollar da hayat şartları, sosyal ve hukuki yönden daha iyileştiği için yeni dine girmekte tereddüt etmediler. Böylece kölelikten hürriyete geçtiler. Zira İslâm hukukuna göre fert hür ve müslüman olunca haraç ve diğer bir takım vergilerden muaf oluyordu. Bu bile tek başına yarımada halkının, süratle İslâmiyete girmesinde müessir faktör olmuştur.

Endülüs'te gelişen İslâm medeniyetinin ilmî ve edebî gelişmelere tesir etmesi, tabiî ve normaldır. Bunun neticesi olarak; İbn Abdi Rabbih, İbn Hanî, ez-Zebidi gibi şairler, Razî, İbn Kutiyye, *Ahbar-ı Mecmua* sahibi el-Hoşeni çapında da tarihçiler yetişti.

Özellikle *mevsuî* denilen ve müslümanlarca sevilen edebiyat türü oldukça önemli gelişmeler kaydetti. Bir nevi tarih, felsefe ve mevsua türü olan Abdi Rabbih'in *el-Ikdu'l-Ferid*'i türünde eser veren yazarlar bu kolu temsil ederler.

Yine Endülüs'te matematik ve astronomi sahasında mühim şahsiyetler yetişti. Bu sahada ilk temayüz edenler, Ahmed b. Nasr ve Mesleme b. el-Kasım'dır. Bu zatlar, Hakem el-Muntasır zamanında

(1) Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Musulmane, III, 46-50

görülen bariz gelişmenin çekirdeğini oluşturdular. Bizans İmparatorunun Halifeye hediye ettiği Dioscorides isimli kitabın tercüme edilmesinden sonra Endülüs'te tıp sahasındaki çalışmalar iyice sistemleştirildi. Bu çalışmalar, uzun süre Endülüs'teki insanlara tıbbî hizmet verdi. Fakat Emir Muhammed zamanında şarktan gelen bir tıp heyeti ve özellikle bu heyette bulunan Yunus el-Harranî'nin gelişleri Endülüs'teki ilim tarihi açısından çok önemli bir gelişme oldu.

Hakem el-Muntasır devrinde, yukarda adı geçen kitaplar, Endülüs bilginlerinin güvenle müracaat edebilecekleri kaynaklar oldu. Bu devirde matematikçi ve astronomların gayretleri, halktan kopuk olarak yapılan bu ilmi çalışmaları tanıtma ve yaymaya yönelikti. Çok geçmeden Madrid'deki *Meslemetü'l-Mücrî* medresesi kuruldu. Burası *İhvan-ı Safa* risalelerinin Endülüs'e girmesini sağlayan merkezdir. Ebu'l-Kasım ez-Zahravî'nin gayretleriyle tıbbî çalışmalar büyük bir gelişme gösterirken, botanik ilmi de Süleyman Cülcül tarafından geliştirildi.

Halife, akaid ve şer'i meseleleri akılla tahkim etmeye çalışan ve sapık mutezilî görüşleriyle tanınan (Ahmed b. Abdülvehhab b. Yunus) İbn Salallah el-Kurtubî'nin meclislerine katılıyordu. Yine Halife Hakem, Şafiî mezhebinden Mutezile mezhebine geçenleri himayesi altına alıyordu. İmam Şafiî'nin *el-Um* isimli eserini çalışma masasında saklıyordu. Yine yanında şarklı âlim, edib Ennab Ebû Ali el-Kâlî bulunuyordu. Bu zat, gerek döneminde ve gerekse kendinden sonraki asırlardaki Endülüslü âlimler arasında eser vermiş güçlü bir edîptir.

Bütün bu şartlar, Endülüs'teki yerli halkın yeni idarenin asıl unsuru olmasını ve değişikliğe uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Nitekim bu durum yeni İspanya'nın arzu edilen fikrî meyvelerini vermesinde de itici güç olmuştur. XII./XIII. asırlarda Avrupa, felsefe, fen ve edebiyat ilimleriyle yeni yeni tanışırken Endülüslüler bu sahalarda devrin en mükemmel eserlerini vermekteydiler. Grek ve Avrupa medeniyetinin güneyinde gelişen bu ilim ve kültür merkezi, uzun zaman kendinden sonraki nesillere ışık tutacak kıymetli eserler vermeye devam etti.» (1)

Bu konuda son olarak Fransız sosyoloğu Gustav Le Bon'un görüşlerine bakalım :

«Müslümanlar, Suriye ve Mısır sakinlerinin siyasî hayatını ıslah ettikleri gibi İspanya halkının idaresini de düzelttiler. Onların mallarını, kilise ve kanunlarını kendi insiyatiflerine bırakarak kendi kanunlarını uygulayacak hâkimleri aralarından seçme hakkını verdiler.

(1) Angel Gonzalez Palencia, **Historia dè la Literatura Arabigo-Espanola**, I. 20

Buna karşılık yıllık olarak eşraftan bir, kölelerden yarım dinarı bulan cizyeden başka bir yükümlülük yüklemediler. İspanyollar bundan son derece memnun oldular. Hiçbir mukavemet göstermeksizin müslümanlara itaat ettiler. Böylece müslümanlara büyük toprak sahibi aristokratlarla mücadele etmekten başka meşgale kalmamıştı.

Müslümanlar Endülüs'e büyük bir medeniyet mesajı ile girdiler. En az bir asır ölü arazîyi münbit hâle getirmek, harabe haldeki şehirleri imar etmek, görkemli binalar yapmak ve ticareti geliştirmek için uğraşıp durdular. Bunu başardıktan sonra da ilmî ve edebî çalışmalara; Yunanca ve Latince eserlerin tercümesine ve uzun zaman Avrupa'da kültürün kaynağı ve beşiği olacak olan üniversitelerin inşaasına yöneldiler.

Bir kaç asır zarfında İspanya'yı ekonomik ve kültürel yönden geliştirmeyi başardılar. Onu bütün Avrupalı milletlerin çok ilerisinde bir medeniyet seviyesine ulaştırdılar. Araplar'ın İspanya'da yapmış oldukları yenilikler sadece bu iki hususa münhasır kalmadı. Cemiyetin ahlâkî karakterleri üzerinde de son derece müessir oldular. Onlara insanlığın ve milletlerin görebileceği en kıymetli müsamaha anlayışı ile muamele ettiler.

Bu yüce müsamahadan başka, örnek bir davranışla zayıflara acıyor, mağluplara şefkatle muamele ediyor ve onların problemleriyle yakından ilgileniyorlardı.» (1)

Endülüs İslâm devletiyle ilgili daha pek çok görüş vardır. İster menfi, ister müspet olsun bu konuyla ilgilenen bütün tarihçiler takdir ederler ki; henüz pek çok batılı insan okuma-yazmayı bile bilmezken, Endülüs'te çağının çok ilerisinde ilmî çalışmalar yapılıyor, edebî ürünler veriliyordu. Bu bakımdan Endülüs İslâm devleti, dünya medeniyetine yaptığı katkılarla inkar edilemez bir mevkie sahiptir.

(1) Gustav Le Bon, **Arap Medeniyeti**, 329

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVİLERİNDE KÜLTÜREL FAALİYETLER

GİRİŞ

Endülüs'te siyasi birliğin temin edildiği III. Abdurrahman, II. Hakem ve kısmen de el-Mansur devirleri, aynı zamanda eğitim ve kültür faaliyetlerinin de zirvede olduğu devirlerdir. Öyle ki Kurtuba, İstanbul ve Bağdat ile birlikte dünyanın önde gelen kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Başlangıçta birtakım menfi düşüncelerin karışımından meydana gelen *bu yeni kültür muhiti*, zamanla sıkı bir tetkikten geçirilerek ilmi bir şekle dönüşmüştür.

Müslümanların, Grek Roma kültürünü alış şekli beşeri ilişkilerin tabii gelişimi neticesi olmuştur. Şöyleki; Müslümanlar, sonradan hidayeti bulan ve Allah'ın birliğini kabul eden Hristiyan asıllı kişiler vasıtasıyla Grek-Roma kültürlerini öğrenirken; mühtedî, mecusi ve Hint bilginlerinden de doğu kültürlerini öğrendiler. Bu öğrenme, tabii ilişkiler neticesi gerçekleştiğinden müslüman alimler, bu kültürlere kin ve nefretle yaklaşmayarak onu geliştirme ve ıslah etme yoluna gittiler.

Bu geliştirme ve ıslah etme gayretleri, onları kısa sürede dünya ilim otoritelerinin önde gelen şahsiyetleri arasında yer almalarını sağladı. Endülüs yarımadasından Avrupa içlerine kadar yayılan İslâm kültürü Rönesans hareketinin gerçekleşmesine zemin hazırladı. Ancak Rönesans, beklenenin aksine bir fikir akımı geliştirerek, düşünceyi dogmatik kurallar içine hapsetti. Gelişimini borçlu olduğu İslâm kültürünü görmezden gelerek klâsik haçlı önyargısını ortaya koydu.

Grek-Roma antik dünyasının vârisi olan Ortaçağ Avrupası düşünürleri, sistemli bir biçimde kendi dışındakileri görmemeye ve tanımamaya başladılar. Eşyanın ve maddenin çeperine takılıp kalan Rönesans hareketi önderleri, pekçok şeyi daha yok saymaya veya yok

etmeye başladılar. Rönesansla birlikte zekâ bütün fonksiyonları ile eşya ve maddeye yöneltildi.

Etkilendikleri İslâm kültürünü yok sayma sebeplerini anlatan Prof. Fuat Sezgin, bu konuda şunları söyler: «*Latin bilginlerinin müslümanlardan ilim alma ve onu belli bir potada kaynaştırma işi müslümanların başkalarından alma şeklinden çok farklıdır... Latin bilginleri, İslâm dünyasındaki bilgileri, çeşitli müesseselerin sistemlerini, üniversitelerini, metod ve programlarını kendi siyasî ve dinî düşmanları olan müslümanlardan alıyorlardı. Onlar bilgi aldıkları kişileri kıskanıyor ve düşmanlık besliyorlardı; fakat müslümanlar ilmî ihtida edenlerden aldıkları veya onlar vasıtası ile öğrendikleri için saygı duyuyorlardı... Sonuç olarak Avrupalı bilginler, müslüman düşünürlerin fikirlerini kendilerine mal ederek onları yok saymışlardır.*»*(1)*

Avrupa koyu bir cehaletin pençesindeyken, müslümanlar İspanya'da yaptıkları çalışmalarla ilim meşalesini Doğudan Batıya taşımışlar ve bu alanda sayısız ilerlemeler kaydetmişlerdi(2). İlmî alanda sağladıkları başarılar emsalsizdi. Tarih, felsefe, hukuk, din, folklor (gelenekler) ve diğer edebiyat dallarında çok sayıda eserler yazmışlardı. Tarihî konularda yazmış oldukları eserler ise o zamana kadar yazılan eserlerin en seviyeli ve en ayrıntılı olanlarıydı.

Gerçeğe ne kadar bağlı kaldıklarını, daha sonra yazılmış eserler ve çok sayıda kaynak açık-seçik göstermektedir. Ahlâkî meseller, doğuya has güzel hikâyeler ve diğer benzer konular; şairler, şarkıcılar ve öğrenciler tarafından Avrupa'ya aktarılmış ve burada çok büyük rağbet görmüştür. Arap Edebiyatının Avrupa'daki etkisi oldukça büyük olmuştur. Pek çok Avrupa dilindeki kelimeler, hâlâ Arapçanın derin izlerini taşımaktadır. Hatta bugün bile Avrupa dillerinde kullanılan Arapça menşeli kelimeler küçümsenemeyecek kadar fazladır. (3)

(1) Prof. Fuat Sezgin, Muhadarat fi Tarihi'l-Ulum, 21
(2) Cambridge Medieval History, III, 433
(3) Geniş bilgi için bkz. E. Littman, Morgenlandische Wörter im Deutschen; Karl Lokotsch, Etymolog Wörterbuch der Europaischen Wörter Oriental; F. Kluge, Etymologischen Wörter Oriental; Arnold and Guillaume, Legacy of Islam, Oxford 1952; Otto Spies, Orientalische Kultureinflüsse im Abendland

I — EĞİTİM - ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Bu devrin en dikkate değer özelliği, ilmi sahada büyük gelişmelere sahne olmasıdır. Endülüs'de *Emir, Halife, Veliahd* ve diğer ileri gelenler, ilmi ve ilim adamlarını koruyup gözetmişlerdir. el-Hakem bizzat ilim adamıydı, ilmi gelişmeleri teşvik etmiş ve himaye etmiştir. O ilim adamlarını cömertçe mükafatlandırmış, sadece başkentte yirmiyedi ücretsiz okul tesis etmiştir.(1)

III. Abdurrahman'ın başkentte yaptırdığı *Kurtuba Üniversitesi*, o devrin dünya üniversiteleri arasında mümtaz bir yere sahipti. Bu üniversiteye sadece İspanya'dan değil, Avrupa, Afrika ve Asya'nın çeşitli bölgelerinden müslüman veya hristiyan öğrenciler gelip öğrenim görmekteydi. Bu üniversite hem Kahire'deki *el-Ezher* ve hem de Bağdat'taki *Nizamiye* medreselerinden daha önce kurulmuştur. Bu üniversiteyi çevreleyen Kurtuba Camii'ni el-Hakem genişletmiş kurşun borular vasıtasıyla buraya su getirmiş ve Bizans'tan getirttiği sanatkârlara bu mâbedi mozaik süslemelerle bezetmiştir.(2)

Bu dönemde eğitim ve ilmi araştırma konularında hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamış, bu gaye ile bir çok vakıflar tesis edilerek bu müesseselerin geliştirilip daha fazla hizmet vermesine çalışılmıştır.

Bütün bu faaliyetlerin tabii sonucu olarak Endülüs'te meydana getirilen kültür ortamı o derece yüksek bir seviyeye ulaşmıştır ki; Hollandalı müsteşrik Dozy (diğer bir çok müsteşrikin de katıldığı gibi): «*Endülüs'te bu dönemde, hemen herkes okuma-yazma biliyordu*» demekten kendini alamamıştır. Bütün bu gelişmeler, Müslüman-İspanya'da olurken, aynı asırda hristiyan Avrupa'da çoğunluğu kilise mensubu olan pek az kimse okuma-yazma biliyor ve oldukça sınırlı bir bilgi elde edebiliyordu. Ayrıca kütüphanelerin durumu mukayese edildiği zaman, Endülüs'teki kültür ve eğitim seviyesi daha iyi anlaşılabilmektedir.

1 — İlk Öğretim:

Müslümanlığın ilk devirlerinde düzenli bir eğitim sistemi olmamakla birlikte cami, okul ve akademi görevini yapıyordu. Genellikle

(1) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 253, 256-257
(2) İbn İzari, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 258

anneler çocuklarını yedi yaşına gelene kadar eğitiyor ve bundan sonra da baba, çocuğun eğitimiyle ilgileniyordu. Hatta fakir öğretmenler kendi evlerinde ve camilerde zamanlarının çoğunu çocukları eğitmekle geçiriyorlardı. *İslâmî eğitimin en bariz özelliği devlet kontrolünden bağımsız oluşudur.* Devletten kaynaklanan bir teşebbüs olmamasına rağmen, bir tür mecburi okul sistemi gelişti ve mektepler bütün ülkeye yayıldı. Öğretmenlerin ücreti o bölge halkı tarafından ödenirdi. Pek çok müslüman, büyük fedakârlıkla evlerinde okullar açtılar.

Emirler ve Halifeler de umumiyetle ilmi yaymaya meraklıydılar. I. Hişam İspanya'da Maliki mezhebini yaymak için öğrenimi teşvik etti. II. Hakem, Kurtuba'daki medrese hocalarına maaş bağladı ve çeşitli ilim dallarında konferanslar vermek üzere Doğudan pek çok âlimi dâvet etti. Müslüman-İspanya'da öğretim, hem ilk öğretim hem de yüksek öğretim seviyesinde yapılıyordu.

İlk öğretim; bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Kur'an'ı okuma ve yazmadan ibaretti. Yanlız Endülüslü öğretmenler, bunlara ilaveten şiir çalışması, mektup ve kompozisyon yazma uygulamaları ile Arapça gramerinin esasları üzerine dersler verirlerdi.(1) Tabiî olarak Kur'an okumayı öğrenenler, diğer edebî eserlere de alâka duyuyorlardı. Böylece halk arasında şiir, hikâye, tarih ve biyografi konularında bilgi sahibi olmak vazgeçilmez bir tutku olmuştu. Daha sonra da yapılan derslerin arasına hat sanatı girdi.

Erkek çocuklar altı veya yedi yaşlarında ilkokullara gitmeye başlarlardı.(2) İlkokul öğretmenleri için tesbit edilmiş bir ücret olmadığından, öğrencilerin ebeveynleriyle mukavele yapmaları gerekliydi. Bu öğretmenler için diploma veya icazet gerekli değildi. İlk öğretim tamamen özel bir merak meselesiydi ama öylesine yaygındı ki, Endülüslülerin çoğu okuma yazmayı biliyorlardı. X. yüzyılda, Endülüslülerin ilmi konulardaki başarılarından Makdisi hayranlıkla sözeder.(3)

İlkokullarla yüksekokullar (veya üniversiteler) arasında orta dereceli okullar bulunmamaktaydı. Çocuklar üniversitelere gitmek için ilkokulda hazırlık yaparlardı. Bu dönemde yüksek öğrenimin popüler olduğuna dair bir çok deliller mevcuttur. Mc. Cabe, Ballesteros'tan yaptığı bir nakilde, bu öğrenimin de parasız olduğunu, ancak bazı öğretmenlerin para aldıklarını nakletmektedir.(4) Genellikle orta sınıfın kız ve erkek çocuklarının gördüğü eğitim böyleydi. Bazı durum-

(1) **Cambridge Medieval History, III, 434, Bertrand, 751, İspanya'da Arapça öğretilmesi hakkında yalnız bir fikre sahipti. Ona göre çocukların tek eğitimi Kur'an ezberlemeleriydi.**

(2) **Dozy, Spanish Islam, 455**

(3) **Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, Leiden, 1906**

(4) **Joseph Mc. Cabe Splendour of Moorish Spain, 189**

larda halifeler öğretmenlere maddi destek sağlarlardı. Bazen de yüksek öğrenim kurumlarına bağışlarda bulunulur ve fakir öğrencilerin bedava bakımı ve okutulması için fonlar ayrılırdı.

Köylerde ilköğretimini tamamlayan öğrenciler, yüksek öğrenim için yakındaki şehirlere giderlerdi. Eğitim yapmak isteyenler, halifeler, veliahtlar ve valiler tarafından teşvik ediliyordu. Bu gaye ile II. Hakem, parasız eğitim için; *Büyük Cami* çevresinde üç, Kurtuba yöresinde ise yirmidört okul yaptırmıştı. Bir tarihçinin verdiği bilgiye dayanarak Mc. Cabe, yanlız Kurtuba'da sekizyüz okul bulunduğunu söylemektedir.(1) Ayrıca Halife, Kurtuba'daki büyük bir yetimhanenin masraflarını da karşılamaktaydı. Pek çok şehirde de bu tür kurumlar mevcuttu. Sonuç olarak Altamira'ya göre, müslümanların çoğunluğu okuyup yazabiliyordu.(2)

2 — Yüksek Öğretim:

Ribeira'ya göre yüksek öğretim kurumlarının müfredatı, tefsir, İslâm Hukuku (Fıkıh), miras hukuku, dini bilgiler (ilmihal ve kelâm), politika, tasavvuf, riyazet, felsefe, gramer ve lügat; tarih, şiir, seci'li nesir, edebiyat, tıp, astronomi, müzik gibi derslerden müteşekkildi.(3) Kurtuba, Malaga, Valencia ve Almeria gibi büyük şehirlerde, uzaktan ve yakından eğitim görmek için gelen öğrencilerin toplandığı üniversiteler vardı.

Büyük Camii'nin bitişiğinde bulunan Kurtuba Üniversitesi, III. Abdurrahman tarafından kurulmuştu. Gırnata üniversitesi ise Nasrî halifesi Yusuf Ebu'l-Haccac tarafından İbnü'l-Kâtib'in idaresi döneminde XIV. yüzyılda kurulmuştu. Bu gibi akademi ve yüksek öğretim kurumlarının sayısı, filizoflara ve ilâhiyatçılara tanınan hürriyet ve saray tarafından himaye edilip yüksek maaşlar tahsis edilmesi Tavaif-i Mülûk zamanında da aynı şekilde devam etmiştir. Bu kurumdaki hocalar geniş bilgi ve itibar sahibi kişilerdi.(4) Dersleri tamamladıkla-

(1) Joseph Mc. Cabe, Splendour of Moorish Spain, 190

(2) Mc. Cabe, Aynı eser, 135

(3) Palencia, Historia, 562-563; Altamira, Cambridge Medieval History, III, 434; Hitti, History of the Arabs, 562-563. Bertrand'a göre, Endülüs Arapları için dini olmayan konularda ders verilmemiş sadece din dersleri okutulmuştur.

(4) Kurtuba Üniversitesi hocaları arasında ünlü gramerci İbn Kutiyye, biyografi yazarı Ebu Ali el-Kâli, Fakih Ebû İbrahim ve büyük âlim Ebû Bekr İbn Muâviye vardı. Makkari, Kurtuba'da el-Osman Camii'nde konferans verirken, II. Hakem tarafından çağrıldı. Fakat ders bitmeden onu görmeye gitmediği nakledilir (Gayangos, II, 172).

rında öğrencilere diploma (icazet) verirlerdi.(1). Hukuk metodolojisini tam olarak bilmek, iyi bir âlim için önemli bir şarttı.

Eğitimlerini tamamladıktan sonra gençlerin çoğu hükümet dairelerinde kazançlı görevler alırlardı. Fakat ekonomik veya maddi kazanç, Ortaçağlarda manevi değerler kadar ön planda tutulmuyordu. Hristiyan-İspanya'da ilk üniversite VIII. Alfonso tarafından XIII. yüzyılda Valencia'da kuruldu. Burada çalışan öğretim görevlileri Müslüman ve Yahudilerden oluşuyordu.

3 — Dil:

İspanya'da birbirinden tamamen farklı iki dil olan Arapça ve Latince menşeli dilleri konuşan, iki farklı milletin karşılıklı münasebetleri, buradaki halkın diline önemli ölçüde tesir etmiştir. Böylece İspanya'da yeni bir konuşma dili oluşmuştu. Arapların dili klâsik Arapça, mahkeme ve yönetim dili ise konuşma diliydi. Sarayda vazife alanlar için Arapça'yı iyi bilmek şarttı. Vezirler ve kâtipler klasik Arapçayı öğrenmek zorundaydılar. Fakat evlerinde, sıradan bir Arabın konuştuğu gibi halk diliyle konuşurlardı. Bu dil Latin ve Roman dillerinden alınmış pek çok kelimeyi ihtiva ediyor ve Doğuda pek anlaşılmıyordu. İspanyolca'nın Arapça üzerindeki etkisi, büyük ölçüde Arapların İspanyol kadınlarla evlenmeleri(2), ile Hristiyanlar ve İspanyalı Müslümanların askerî ve sivil hizmetlerde birlikte çalışmaları sonucunda günlük hayatlarında birbirleriyle münasebette olmaları sonucuna bağlanabilir.

Ayrıca burada görülen dinî Latince, kilisede kullanılan dildi ve kuzeyde resmi belgelerin yazılmasında da bu dil kullanılmaktaydı. Yarımadadaki, halk kitlelerinin dili, Latinceden türeyen ve Arapçanın tesirinde kalmış olan İspanyolca idi. Bu dil halifelerin sarayında bile konuşuluyor, kadılar ve diğer resmî görevliler tarafından rahatlıkla anlaşılıyordu.(3) Ribeira, İbn Kuzman'ın şarkılarını incelediktten sonra Kurtuba'da ve Arapça konuşulan Kurtuba sarayında, günlük dil olan İspanyolca'nın da kadılar ve diğer mahkeme görevlileri tarafından konuşulup anlaşılabildiği sonucuna varmıştır.

Kitab-ı Kudati'l-Kurtuba adlı kitabında el-Kuşanî, kadı ve halifelerin, günlük dil olan İspanyolcayı iyi bildiklerini gösteren bazı fıkralardan bahseder. İspanyolca konuşan Yanayr adında birinin kadılardan biri aleyhinde açtığı bir dava sonucu kadı'nın görevden alındı-

(1) Bu sertifikalar daha sonra İspanyol Üniversitelerinde «titulos academicos» oldu.

(2) A. Gonzalez Palencia, **Historia de La Espana Muslumana**, 142

(3) Levi Provencal, **L'Espagne**, 51, not 2 ve **La Civilization Arabe en Espana**, 104

ğını anlatır.(1) Fetihten dört nesil sonra Araplar ve Berberiler yerli İspanyolcayı konuşmaya başladılar. İbn Hazm'a göre; (öl. 1064) sadece Kurtuba yakınlarında yaşayan bir Arap kabilesinin kadınları bu dili konuşabiliyordu.(2) Daha sonra bu Romence lehçeden modern İspanyolca ortaya çıkmıştır.

4 — Dersler:

Bu üniversitelerde okutulan derslerin sayısı sabit değildi. Ders sürelerinde de herhangi bir zaman limiti yoktu. Ders veren kişi, en bir imtihana girme mecburiyeti de yoktu, fakat kendisinden beklenen faaliyet, verimlilik ve konusunu iyi bilmeseydi. Bilginin yayılabilmesini sağlayacak neşriyat gelişmemişti. Fakat uzak ülkelerden gelen öğrenciler ve seyyahlar, kendi ülkelerinde geçerli olan eğitim sistemleri, öğretim metodları, ülkeleri ve insanları ile ilgili bilgiler getirirlerdi. Ülkelerine döndüklerinde de İspanya, İspanya halkı ve kültürü ile ilgili haberler götürürlerdi. Böylece sadece eserler değil, yeni düşünce ve fikirler de bütün İslâm dünyasında hızla yayılıyordu.

5 — Münazaralar:

Münazara sanatı mükemmel bir seviyeye ulaşmıştı. Zaman zaman üniversitelerde halka açık toplantılar yapılır, şiirler okunur, müderrisler ve misafir âlimler tarafından konferanslar verilirdi. Çoğu kez münazaralar hükümdarın önünde yapılırdı. İbn Rüşt ve İbn Zuhr bir keresinde Kurtuba ve İşbiliyye şehirlerinin izafi değerleri ve önemi üzerine bir münazaraya katılmışlardı. Ebu'l-Velid İsmail b. Muhammed eş-Şakundi tarafından yazılmış bir risalenin Emilio Garcia Gomez tarafından yapılmış tercümesi olan *Elogio del İslam* adlı eser, yazarla, Afrikalı bir âlim arasında geçen bu tür bir münazaranın canlı örneğini vermektedir.(2)

6 — Yurtlar:

Kütüphaneler ve yurtlar, umumiyetle üniversitelerin yanında bulunurdu. Bunların bakımı, hocaların ücretlerinin ödenmesi ve öğrencilere ders verme masrafları özel fonlardan karşılanırdı. III. Abdurrahman döneminden itibaren ünlü âlimlere büyük ihsanlarda bulunmak âdet hâline geldi. Hocalar ve öğrencilere kalacak yer ve yiyecek ücretsiz olarak sağlanırdı. Misafir âlimler, samimiyetle karşılanıp ağırlanır, kendilerine yardım edilirdi.

(1) J. Ribeira, **Historia de los Jueces de Cordoba**, 96-116; Arnold, **Legacy of Islam**, 8

(2) A. Gonzalez Palencia, **Historia de la Espana Musiumana**, 142

(3) Gayangos, II, 121-122

7 — Kitaplar:

İlim ve edebiyatın gelişmesiyle, kitaplara karşı talep ve arzu da arttı. Pamuk ve ketenden yapılan kağıdın yaygınlaşması ve bunun papirüs veya parşömenden ucuz olması, edebî faaliyetleri büyük ölçüde hızlandırdı.(1)

Yunan ve Roma kültür sistemlerinin temel unsurlarından olan tiyatroların bulunmaması, Müslümanlar için kitapları en önemli bilgi edinme kaynağı haline getirmiştir.(2) Eğitim görmüş insanların sayısının artmasıyla birlikte, yavaş yavaş yeni kitapların da sayısı artıyordu. Arap diline ve geleneklerine alâka duyan Mozarablar, Arapça kitapları kendi dilleri olan İspanyolcaya ve kendi kitaplarını Arapçaya çevirdiler. Yalnızca Yunanca ve Latinceden önemli kitapları çevirmekle kalmadılar. Farsça, İbranice ve Yunancadaki kaynak eserlerden orijinal eserler meydana getirmek için faydalandılar. Müslümanlardaki bilgi edinme arzusu, okumaya duyulan ilgiyi, daha da hızlandırdı. Başlangıçta oldukça yavaş ilerleyen bu faaliyetler II. Hakem'in hükümdarlığı döneminde zirveye ulaştı.

8 — Kitap Koleksiyonu:

Emirler ve Halifeler, bilhassa II. Abdurrahman ve II. Hakem, kitap biriktirmeye çok meraklıydılar. Halife el-Hakem, kelimenin tam anlamıyla kitap âşığı bir kimseydi. O, bu işten anlayan memurlarını İskenderiye, Dımaşk ve Bağdat gibi devrin kültür merkezlerine gönderirdi. Onlar, kitapçı dükkanlarını bir bir dolaşarak araştırmalar yaparlardı. Şayet satın alınacak veya istinsah edilecek yazma kitaplar bulurlarsa, bunu el-Hakem için satın alırlardı. Böylece Halife'nin büyük ve zengin kütüphanesi oluşmaktaydı.

Kaynaklarda verilen bilgilere göre; bu kütüphanede toplanıp tasnif edilen yazma eserlerin sayısı dörtyüzbini bulmaktaydı. Bu kütüphanenin sadece kitap adlarına göre yapılmış olan kataloğu kırkdört cilt tutmakta ve her bir cildin yirmi sahifesi sırf nazım eserlerine tahsis edilmekte idi.(3)

Daha önce II. Abdurrahman'ın kitap toplamakla görevlendirdiği Abbas b. Nâsih, Grekçe ve Farsçadan Arapçaya tercüme edilmiş ilmî eserleri toplamak için Doğuda uzun araştırmalar yapmıştı.(4)

---

(1) Hitti, **History of the Arabs**, 564; **Cambridge Medieval History**, III, 435
(2) Hitti, Aynı eser, 563; **Cambridge Medieval History**, III, 435
(3) Makkarî, **Nefhu't-Tîb**, I, 249-256; İbn Haldun, **el-İber**, IV, 146
(4) Levi Provençal, **La Civilization Arabe en Espana**, 64, 85

Kitap koleksiyonu yapmak, yanlızca seçkin sınıfın değil, herkesin merakı olmuştu.(1) Makkari, kütüphanesindeki boşluğu süsleyecek olan bir kitap için, açık artırma ile yüzlerce dinar vermeye hazır olan bir adamdan bahseder.(2) Müslüman İspanya'da da Doğuda olduğu gibi kitap toplama tutkusu her sınıf için yaygın bir haldeydi. Kadınlar ve köleler bile bu merakın dışında kalmıyorlardı.

Toplumun üst düzeydeki kesiminden Ayşe isimli bir kadının önemli bir kitap koleksiyonu vardı. Fakat böyle koleksiyonlara sahip olamayan halktan bazı kadınlar, vakitlerini Kur'an'ı istinsah etmeye (bakarak yazmaya) ayırırlardı.(3) İbn Fayyad isimli bir tarihçinin verdiği bilgiye göre; Kurtuba'nın doğu mahallelerinde yüzyetmiş kadın Kur'an'ı, *Kûfi* yazıyla istinsah ediyorlardı.(4) Hatta bazı kadınların hayatlarını kitap toplamaya adadıkları ve evlenmedikleri rivayet edilmektedir.

Fâtıma adlı bir kadın ise Kahire, Şam ve Bağdat'taki kitapçıları, nadir el yazması eserleri bulabilmek için teker teker araştırmıştı. II. Hakem'in, içlerinde kadınlar da bulunan memurları, kitap ve elyazması eserleri bulabilmek için Abbasi, Fatımî ülkelerini ve Bizans İmparatorluğunu gezmişlerdir. Bu dönemde hadımlar bile bu sahada bir hayli bilgi sahibi idiler ve müstakil kütüphaneler kurmuşlardı.

9 — Kurtuba Kitap Pazarı:

Âlimler, öğrenciler, mahir müstensihler ve kitap satıcıları Batı'nın entellektüel merkezi haline gelen Kurtuba'da toplanırlardı. Caddelerin her iki tarafında sıra sıra kitapçı dükkanları sıralanmıştı. Kurtuba pazarı, kitap satışından dolayı öylesine meşhur olmuştu ki, İspanya'nın her yerinden satıcı ve alıcılar buraya akın ederlerdi.

İbn Rüşd, âlim biri öldüğünde kitaplarının satılmak üzere Kurtuba'ya, bir müzisyen öldüğünde ise enstrümanlarının satılmak için İşbiliyye'ye getirildiğini söyler.(5) Sergilerde, sadece kitap alım satımı yapılırdı. Arap dili üzerinde araştırmalar yapan Ribeira'ya göre;

---

(1) Özel ve Halk kütüphaneleri için bkz. İmamüddin, **Hispano-Arab Libraries**, 6-8

(2) Ribeira, **Disertaciones y Opusculos**, I, 203; Albornoz, **La Espana Musulmana**, I, 328

(3) **Cambridge Medieval History**, III, 435

(4) Merrakuşî, **el-Mu'cib**, 270; Levi Provencal, **L'Espagne**, 234; L. Provencal, **Le Civilizacion Arabe en Espana**, 86-87

(5) Makkari, **Analectes**, I, 302; Levi Provencal, **L'Espagne**, 234; L. Provencal, **La Civilizacion Arabe en Espana**, 87

her yıl Kurtuba'da yedibin civarında kitap zarif bir şekilde ciltleniyordu.(1)

10 — Kütüphaneler:

Müslüman İspanya'da ilk ve en önemli kütüphane Kurtuba'daki saray kütüphanesi idi. II. Abdurrahman'ın saltanat devrine kadar uzanan bir tarihe sahip olup o zamanlarda bile İslâm dünyasının en zengin kütüphanelerinden biriydi. III. Abdurrahman, bu kütüphaneyi daha da büyütmüştü. Oğulları Muhammed ve II. Hakem edebî faaliyetlere daha fazla ilgi göstererek her biri ayrı kütüphaneler meydana getirdiler. II. Hakem tahta geçtiğinde, halife ve hanedan üyelerine ait üç kütüphaneyi birleştirerek altıyüzbin ciltlik dev bir kütüphane hâline getirmiştir.(2) Eyalet ve bölge kütüphaneleri de değerli kitap kolleksiyonlarına sahipti.

Kurtuba ve diğer şehirlerde çok beğenilen özel kütüphaneler vardı. Kurtuba'da bulunan İbn Futays'ın kütüphanesinin değeri saray kütüphanesininkine yakındı. Bu kütüphane, XII. yüzyıl başlarında açık artırma ile kırkbin dinara satılmıştı. Eyalet merkezlerinde çalışan kütüphaneciler, muteber ailelere mensuptular. Saray kütüphanesinin müdürü ise, genellikle saray mensuplarından biri idi. II. Hakem'in kardeşi Abdülaziz bu görevi üstlenmiş, diğer kardeşi el-Munzir ise eğitim işlerinin müdürlüğünü yürütüyordu. Bizzat II. Hakem, ülkesindeki âlimlerin konferanslarına başkanlık ederdi.

Ülkenin en iyi kitap ciltçileri, sanatkârları, tezhipçileri saray kitaplığında görevlendirilmişlerdi. Bilindiği gibi felsefe ve çeşitli ilimlere ait pek çok kitap, Hacib el-Mansur'un emriyle yakılarak imha edilmiştir. Tuleytulalı Saîd, bu tahribatın müthiş tablosunu ustaca tasvir etmiştir.(3) Hilâfetin, Berberiler tarafından yıkılışı sırasında, kü-

(1) Ribelra, Disertaciones y Opusculos, I, 203; Albornoz, La Espana Musulmana, I, 327

(2) Mc. Cabe, Splendour of Morrish Spain, 18. Hakem'in kütüphanesinde 359(970) yılında bir yazma içinde II. Hakem için istinsah edildiğine dair bir not vardır. Bu elyazması Fas'da Levi Provencal tarafından keşfedildi, Hesperis, XVIII, 1934, 198-200 ve Levi Provencal, La Civilizacion Arabe en Espana, 87 not 21. Hakem'in çağdaşı Mısırlı el-Aziz'in kütüphanesinde 200.000 kitap bulunduğu, halbuki Fransa Kralı Charles (Wise)'in ondan 400 yıl sonra yaşamış olmasına rağmen yanlızca 900 kitabı olduğunu ve bunlardan 600'ünün dinle ilgili olduğu bilinmektedir. Hitti, History of the Arabs, 629; Edwyn Hole, Andalus: Spain under the Muslims

(3) Levi Provencal, La Civilizacion Arabe en Espana, 88, not 22

tüphanenin son defa tahrib edilmesi ilim ve kütüphanecilik açısından tam bir felaket olmuştur.

Daha sonra Kurtuba'nın düşmesiyle medeniyet merkezi eyalet şehirlerine kaydı. Mülûku't-Tavaif içinde İşbiliyye'deki Abbadiler önemli bir saray kütüphanesine sahiptiler ve başkentlerinde iyi bir kitap pazarı vardı. Almeria'nın hakimi Zuheyr'in veziri Ebu Cafer b. Abbas ise, şahsi kütüphanesinde dörtyüzbin ciltten fazla kitaba sahipti. el-Muzafferiye adlı elli ciltlik ansiklopediyi meydana getiren el-Muzaffer b. Aftas'ın da büyük bir kütüphanesi vardı. Ayrıca Tuleytulalı Benû Zennun ile Saragossalı Benû Hûd hanedanlarının başşehirlerindeki kütüphaneleri oldukça meşhur idi.

İbn Matrûh ile İbn Sagîr de Saragossalı ünlü kitapseverler arasındaydılar. Saragossa'nın I. Alfonso tarafından zaptedilmesinden sonra Valencia'ya göç ettiler. İyi kütüphanelere sahip olma bakımından Gırnata hiç de aşağı değildi. İbn Zubeydî, İbn Furkan ve Aben Lope gibi kimseler döneminde pek çok değerli kitap ziyan olmuştur.(1) Müslüman kolleksiyonlarından geriye kalan kitaplar, II. Filip (1556-1598) varisleri tarafından Madrid yakınlarında kurulan Escorial kütüphanesinde muhafaza edilmiştir. Zamanla burası, Arap elyazması eserlerin bulunduğu en zengin kütüphanelerden biri haline geldi. Verilen bu bilgilerden Endülüs müslümanlarının sadece zengin kütüphanelere sahip olduğu anlaşılmamalıdır. Onlar sadece kitap biriktirmekle yetinmeyerek orijinal eserler de telif etmişlerdir. Çeşitli konularda ciltler dolusu ünlü eserler yazmışlardır.

(1) İmamüddin, **Hispano-Arab Libraries**, 14-18

II — ENDÜLÜS'TE İLMÎ HAYAT

FIKIH ve İBN HAZM

1 — Fıkıh ve Hisbe :

Endülüs, *fıkıh* üzerine yazılmış kitaplar açısından oldukça zengindir. Ribeira, İspanya'daki müslüman yönetiminin ilk devirlerinde hukukî meselelere cevap verecek bir kanunnamenin mevcut olmadığını belirtmektedir. İlk dönemlerde Endülüs'te, hukukî meseleleri inceleyen sistemli bir ekol olmadığından Suriye'de yaygın olan *Evzaî Ekolü* getirildi. Bu hukuk sistemi, I. Hişam zamanında (788-796) İspanya'da Mâlikî Mezhebi hükümlerinin uygulanışına kadar devam etti. Bundan sonra Mâliki Mezhebine göre fıkıh dersleri İspanya'daki medreselerin ders programına alındı.(1)

Mâlikî ekolünün İspanya'ya getirilmesi konusunda genel kanaat, bunun hicri II. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Şabatun tarafından yapıldığı şeklindedir.(2) Fakat İbn Kutiyye bu işi, el-Gazi b. Kays'ın yaptığını yazmaktadır. el-Gazi, Mâlik b. Enes'in (715-792) *el-Muvatta* adlı kitabını I. Abdurrahman zamanında İspanya'ya getirmişti.(3)

Aslında Mâlikî Mezhebi İspanya'da I. Hişam'ın himayesi altında ve Mâlik b. Enes'in talebesi Yahya b. Yahya (234/849) ve Mâlikî Mezhebi'ndeki dinî merasimler üzerine yazılmış olan ve şu anda mevcut olmayan *Hidayet* isimli kitabın yazarı İsa b. Dinar'ın (212/827) gayretleriyle gelişti. İbn Sahnun'un öğrencisi Abdülmelik b. Habib (238/852) ilâhiyat üzerine *Vâdiha* (İspanyolca Guadiha) adlı çok önemli bir eser yazdı. Yukarıda bahsedilen ilâhiyatçıların öğrencileri ülkenin her yerinde hukuk âlimliği yaptılar. İbn Habib'in bir öğrencisi, Muhammed el-Utbî (254/868) Kurtuba ekolünün klâsik eseri hâline gelen *Utbiyye*'yi yazdı.(4)

Bu eser üzerine daha sonraki yazarlar tarafından şerhler yazılmıştır. İbn Rüşd ve Kurtubalı belli başlı hukuk âlimlerinden Mutar-

(1) A.G. Palencia Historia de la Espana Musiumana, 161
(2) A.G. Palencia Historia de la Espana Musiumana, 161
(3) A.G. Palencia Historia de la Espana Musiumana, 161
(4) A.G. Palencia, Historia de la Espana Musiumana, 162

rif, İbn Macişûn ve Asbağ bu sahanın önde gelen âlimleridir. Ayrıca Fazl b. Selman, Kâsım b. Asbağ (öl. 952), *Kitab fi's-Sunne ve fi Ahkâmi'l-Kur'an*'ın yazarı, İbn Zamanin (998) *Muntehabu'l-Ahkâm*'ın yazarı, halifelik döneminin büyük din alimleridir. Bunlardan sonuncusu İbn Zamanin, II. Hakem'in kitaplığı için pek çok eser yazmıştır.(1)

Mâliki mezhebi, Emevilerin yıkılışından sonra Gırnata'da Nasri hanedanı mensuplarının kendisini himaye ettiği devreye gelinceye kadar sönük kaldı. Yepyeni fikirlere temayülü olan ve *Dünya kâinatın merkezidir* şeklindeki Ptolemaios doktrinini takip eden İbn Hazm (489/1096), *Zahiri* ekolünü(2) yeniden geliştirdi. Bu arada Maliki âlim Süleyman el-Baci (1081) ile hararetli münakaşalara girişti.(3) Tuleytulalı Ebû Cafer b. Mugis (459/1066) ve Ebu'l-Velid Hişam b. Ahmed (489/1096) tarafından fıkıh üzerine yazılmış eserler, konu üzerine daha sonra yazılmış olan eserler için bir temel teşkil ediyordu. Fıkıh üzerine yazılmış eserlerin en önemlisi *Divanu'l-Ahkami'l-Kubra* olup Kurtuba'da Ebu'l-Asbağ İbn Sehl (486/1093) tarafından yazılmıştı.(4) Bu eser X. ve XI. yüzyıllarda verilmiş fetvaların bir derlemesi olup yönetimle ilgili her çeşit konuyu ihtiva ediyordu. el-Baci'nin bir öğrenolan Tartuşi, Lampara de Principles adı altında Maximillano Alarcon tarafından İspanyolcaya çevrilen siyasi menkıbeler üzerine bir eser olan *Siracu'l-Mülûk*'u yazdı.

İbn Arabi'nin, *Muvatta* ve *Usulü Fıkıh* hakkında bir kaç eseri vardır. Ünlü filozof İbn Rüşd'ün fıkıh üzerine yazılmış olan *Bidâye* adlı kitabı, sünni mezhepler arasından Maliki mezhebine özel bir yer verir. İspanya'nın ünlü gramercisi İbn Hacib, Celil'in meşhur altı bölümlük *Tavadih* adlı eserine bir şerh yazdı.

Daha sonra ise Gırnata kadısı İbn Asım ilâhiyat üzerine *Tuhfe* isimli bir kitap yazdı. Endülüs medresesinde fıkıhla birlikte Kur'an ve Hadis dersleri de okutuluyordu. Kur'an'ın meşhur tefsirleri arasında İbn Atiyye, Denialı Ebû Amr'ın yazdıkları tefsirler vardır.(5)

Fıkıh üzerine yazılmış kitaplar, insanların hak ve görevlerini içine alır, ayrıca siyasi ve idarî kanunları da ihtiva eder. Aynı zamanda mahkeme tarafından verilen karar, sosyal ve ekonomik davalar veya bu davalar ile ilgili verilen fetvalar arasındaki münasebetler hakkın-

(1) P. Jose Lopez Ortiz, Derecho Musulman, 38
(2) Levi Provencal, La Civilizacion Arabe en Espana, 48, 63, 117-120; Hitti, History of the Arabs, 558
(3) Lopez Ortiz, Derecho Musulman, 38-39
(4) Levi Provencal, Los Manuscritos Arabes de Rabat, 53, not 158
(5) Levi Provencal, La Civilizacion Arabe en Espana, 76

da âlimlere sorulan soruları da kaydediyordu. Geçmişe ait geleneksel hikâyeler ve hatıralar olarak toplanmış olan bu fetvalar, o günlerin sosyal ve ekonomik değerlerine âit önemli bilgileri ihtiva etmektedirler.

İspanya'da aynı zamanda Şafiî, Hanefî ve Hanbelî mezheplerinin taraftarları da vardı. Bakî b. Mahled (270/889) ve İbn Vaddah (286/895) Maliki olmayan mezheplerin meşhur temsilcileri arasında idiler. (1) Bu dönemde özellikle *Hisbe* teşkilatının gelişip yaygınlaştığı görülmektedir. Şöyleki; Ortaçağ İspanya'sında kontrat veya taahhütlü satış senedi olmaksızın işe girişilemezdi; meselâ bir ev veya geminin satışı, sınaî, ticari veya tarıma ait hissedarlık, erkek veya kadın hizmetkâr çalıştırma, günlük, haftalık veya aylık süt ve yağ alım satımı gibi işler karşılıklı imzalanan sözleşmelerle gerçekleşirdi. Bu satış senetleri ve kontratlar için formların hazırlanıp usulüyle doldurulacağı ve imzalanacağına dair kesin yönetmelik ve kaideler vardı. Bu formların iki kopyesi çıkarılarak her kopye taraflardan birine verilirdi.

Kontrat ve sözleşme konusunda önemli eserler yazılmıştı. Bunların en ünlüleri Kurtubalı Ahmed b. Said b. el-Hindî tarafından yazılan *Divan*, Elviralı İbn Ebî Zamanîn tarafından yazılan *Müştemil fi'ş-Şurut*, Tuleytula kadısı Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. el-Attar'ın eseri *Kitabu'l-Vesaik ve's-Sicillat*, Tuleytulalı Ahmed b. Mugis'in *el-Mukna fi İlmi'ş-Şurut*, Valencialı Ebû Muhammed Abdullah el-Fihrî tarafından yazılan *Sıfru's-Sanî mine'l-Vesaik ve'l-Mesaili'l-Mecmua*, Algeciras kadısı Ebu'l-Hasan Ali b. Yahya b. Kasım'ın *el-Maksadu'l-Mahmud fi Telhisi'l-Ukud*, Şeyhu'l-Fakih Ebu'l-Kasım Halef b. Ebi Efras tarafından yazılan *Kitabu'l-Akriyati's-Sufun* (gemi kiralama üzerine) idi. Bu kitapların çoğu bazı Madrid kütüphanelerinde ve Escorial Kütüphanesinde saklanmaktadır. Fakat hiç biri henüz yayımlanmamıştır.

Pazar yerlerini kontrol, zenaatkâr ve tüccarların alışverişlerini tetkik eden muhtesipler vardı. Bunlar, piyasa hukukunda uzman olup halkı hisbe konusunda eğitir, tüccar ve zenaatkârlara tavsiyelerde bulunurlardı. Hisbe'nin kâide ve tatbikatı *Kur'an, Hadis* ve mahallî âdetlere *(örf)* dayanıyordu.

XII. ve XIV. yüzyıllarda hisbe üzerine yazılmış iki kitaptan birini İbn Abdûn es-Sakatî, diğerini de Endülüslü İbn Abdurraîf yazmıştı. Bunlar, Levi Provencal tarafından tercüme edilip Paris ve Kahire'de yayınlanmıştır.

(1) A. G. Palencia, Historia de Literatura, 263, 268, 278-279

2 — İbn Hazm :

Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm b. Galib b. Salih b. Ebi Süfyan b. Yezid, *Ebû Muhammed*(1) künyesi ile meşhurdur. Kureyşli olmasına rağmen Endülüs'te yaşadığı için *Endülüsî* olarak tanınır.

İbn Hazm, 383 yılı Ramazanında Kurtuba'da doğdu. Zengin ve âlim bir alleye mensup olan İbn Hazm'ın gençliği lüks bir muhitte geçti. Babası Ahmet, devrinin önde gelen âlimlerinden biriydi ve Halife Mansur ile Muzaffer döneminde vezirlikte bulundu. Daha sonra kendisi de el-Müstezhar Billah'ın vezirliğini deruhte etti (414). Ancak bu görevde uzun süre kalamadı. Çünkü kısa bir süre sonra halife Abdurrahman öldürüldü ve kendisi de hapsedildi. İkinci vezirliği el-Mutemid Billah devrine rastlayan İbn Hazm, bu göreve fazla tahammül gösteremez ve ayrılarak kendisini ilmî çalışmalara verir.

Fıkıh ve Hadis ilminde otorite kabul edilen İbn Hazm; kelâm, tarih, felsefe ve şiirde de büyük bir üstad olarak zikredilir.(2) Mantık ilmiyle de ilgilenen İbn Hazm, *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Medhalu'l-İleyh* adıyla bir eser yazmıştır. Bu eserini oldukça sade bir üslubla yazan İbn Hazm, felsefî terimleri kullanmaktan ve felsefeden örnek vermekten kaçınmış ve örnekleri fıkhî meselelerden seçmiştir. Daha sonra bütün mesaisini, İslâmî ilimlere harcamıştır.

Öğreniminin ilk yıllarında, Maliki Fıkhını inceleyerek *el-Muvatta'*ı okumuştur. Daha sonra Şafii fıkhı ile ilgilenmiş ve bu mezhebin koyu bir taraftarı olmuştur. En sonunda da Davut b. Ali ez-Zahiri'nin mezhebine bağlanmıştır.

Endülüs'te Zahiri mezhebini sistemleştiren ve kolay anlaşılması için kitaplar yazan İbn Hazm, zamanla bu mezhebi âdeta kendisine maletmiştir. Kendine has görüşlerle geliştirdiği ekol, şiddetle tenkit edilmiş, o da tenkitlere cevap mahiyetinde çeşitli risaleler yazmıştır. İlk olarak Ebu Bekr b. el-Arabi tarafından tenkit edilen İbn Hazm; daha sonra da Suyutî tarafından tenkide uğradı.

Büyük imamlarla uğraştığı için çağdaşları tarafından yoğun tenkitlerle karşılaşmış hatta daha da ileri gidilerek, sapık olarak nitelendirilmiştir. İbn Hazm'ın görüşlerini kabul etmeyen âlimler, sultanları ona karşı uyarmışlar, halka da onun görüşlerini kabul etmeyi hatta yanına dahi yaklaşmayı yasaklamışlardır. Bu faaliyetlerden dolayı sık sık sultanların gazabına uğrayan İbn Hazm, defalarca işkence ve sür-

(1) **Prof. Abdüsselam Muhammed Harun, İbn Hazm; el-Humeydi, Cezvetu'l-Muktebes no: 708; Yakut, Mu'cemu'l-Etibba, 235; İbn Hallikan, Vefeyatu'l-A'yan I, 330-342 vd.**

(2) **İslâm Ansiklopedisi, İbn Hazm Mad.**

güne maruz kalmıştır. Birçok kere kitapları yırtılmış, toplatılarak meydanlarda yakılmıştır.(1)

Hayatı mücadele ve münazaralarla dolu olan İbn Hazm, 28 Şaban 456(15 Ağustos 1064) da kendi köyünde vefat etti. Muvahhidlerden el-Mansur'un bir gün onun mezarı başında: «*Bütün âlimler, İbn Hazm'ın eserlerinden yararlanmak mecburiyetindedirler*»(2) dediği nakl edilir.

a) Eserleri:

1 — Tavku'l-Hamâme (Güvercin Gerdanlığı): Aşk ve aşkın safhalarını psikolojik tahlillerle anlatan, kendi hayatını ve muasırlarının hayat hikâyelerini yer yer şiirlerle izah eden İbn Hazm, nesir ve şiirde oldukça başarılı olmuştur.

2 — *Risale fi Fazli'l-Endülüs:* Ebû Bekr Muhammed b. İshak'a ithaf edilen bu eser, emirin teşvikleri ile yazılmış, Endülüs müslümanlarının telif ettiği eserler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

3 — *Nakdu'l-Arûs fi Tavarihi'l-Hulefa:* İbn Hazm'ın tarihle ilgili önemli eseridir. Mağrib ve Endülüsteki Arap ve Berberi kabilelerinin şecereleri hakında önemli bilgileri ihtiva eder.

4 — *Kitabu'l-Muhallâ bi'l-Asâr fi Şerhi'l-Mücellâ bi'l-İksar.*

5 — *İptalu'l-Kıyas ve'r-Rey ve'l-İstihsan ve't-Taklid ve't-Ta'lil;* Vahy ve hadise aykırı olan Kıyas'ı bu eserinde ele alarak, bu tür kıyasın nass olmadığını ortaya koymuştur.

6 — *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal:* Bu kitabında Eş'arileri ve bilhassa bunların Sıfat-ı İlahiyye hakkındaki görüşlerini şiddetle tenkid ederek çürütmeye çalışmıştır.

7 — *Kitabu'n-Nesh ve'l-Mensuh: Celaleyn Tefsir*'inin kenarlarına haşiye olarak basılmıştır.

8 — *Kitabu'l-Ahlâk ve's-Siyer fi Mudavati'n-Nufus:* İbn Hazm'ın ahlâk ilmine dair önemli eseri olup; hayatının en olgun döneminde yazılmıştır.

İbn Hazm'ın bunlardan başka daha pek çok eseri mevcuttur. Bunlar Kelâm, Siyaset, Kıraat, Hadis, Lisan gibi önemli meseleler üzerine kaleme alınmıştır.

---

(1) İbn Hazm, **en-Nebze el-Kâfiye fi Ahkami Usuli'd-Din, Terc: «Dinin Kaynaklarına Bir Bakış» İbrahim Ateş, Takdim, 3; Muhammed Ebû Zehra, Mezhepler Tarihi, 458-460**

(2) Makkari, **Nefhu't-Tib, II, 160**

b) İbn Hazm'ın Şahsiyeti:

İbn Hazm'ın en önemli özelliği, güçlü bir hâfızaya sahip olmasıdır. Hadis ve Sahabe fetvalarını ezberlemede en büyük âlimler arasında zikredilir. O, bu vasıfları ile birlikte pratik zekâsı sayesinde hazırcevap bir özelliğide sahipti. Ayrıca büyük bir mütefekkir olan İbn Hazm, psikolojik tahlilleri ile de dikkati çeker. *Tavku'l-Hamâme* ve *Mudavatu'n-Nufus* isimli eserlerinde onun tefekkür ve tahlil gücünü buluruz.

Mudavatu'n-Nufus adlı eserinde kendilerini beğenenleri tahlil eden İbn Hazm, şöyle der: «Birine, kendisini üstün görüşünün ve insanları küçümseyişinin sebebini sordum. Onun, «ben hürüm, kimsenin kölesi değilim» sözünden başka bir şey söylemediğini gördüm. Ona: «Gördüğün insanların çoğu bu konuda seninle eşittirler, onlar da senin gibi hürdürler» dedim. O, bana bundan başka verecek cevap bulamıyordu. Daha sonra bunun gibi olan insanlar üzerinde incelemelerde bulundum.

Bu insanların gururlanmalarının sebebini araştırdım. Bu gurur sebebini öğrenmek istiyordum; bunun için yıllarca düşündüm. Hâlâ da onların bu durumlarını araştırıyorum. Sonuç olarak onların zeki ve iyi görüş sahibi olduklarını anladım. Eğer onlara fırsat verilse memleketleri güzel bir şekilde idare ederler. O vakit onların üstün oldukları anlaşılır. Onlar mal sahibi olsalar bunu gayet iyi idare ederler. Böyle imkanlardan mahrum oldukları için kibir ve gurura yenilmişlerdir.» (1)

İbn Hazm, kibirlileri sevmez, ilminden dolayı gururlananları kınar ve ilmi Allah vergisi kabul ederdi. O, bu anlayışla ilme yönelmiş ve ondan nasibini almıştır. İlim için ihlasın gerekli olduğuna inanan İbn Hazm, son derece müttaki bir hayat yaşamıştır. Ayrıca İbn Hazm, açıksözlülüğü ile de meşhurdur. Muasırları onun açıksözlülüğünü överken onun için: «*O, ilmi öğrenmiş fakat ilmin siyasetini öğrenememiştir*» (2) ifadesini kullanmışlardır. Ancak İbn Hazm'ın da bu durumdan memnun olmadığı bilinmektedir.(3)

İbn Hazm, izzeti nefsine çok düşkün, vefa sahibi bir kimse idi. Onun bu özelliğini *Tavku'l-Hamame*'de görmemiz mümkündür.(4) Onun şahsiyet ve karakterinin şekillenmesinde çevre ve ailesinin sos-

(1) İbn Hazm, **Mudavatu'n-Nufus**, 61
(2) Muhammed Ebu Zehra, **İslâmda Fıkhi Mezhebler Tarihi**, Çev: Abdülkadir Şener, 464
(3) **Mudavatu'n-Nufus**, 54
(4) İbn Hazm, **Tavku'l-Hamame**, 82

yal durumu en önemli etkenlerden biridir. Hocaları da devrin entellektüellerinden Ebû Ömer Ahmed b. Hüseyin, Yahya b. Mesut, Ebu'l-Hayr Mesut b. Süleyman ez-Zahirî, Yunus b. Abdullah el-Kadi, Muhammed b. Said b. Saî, Abdullah b. Rebî et-Temimî ve Abdullah b. Yusuf b. Nami olup onun üzerinde önemli tesirleri olan kişilerdi. Ayrıca o, sanat ve edebiyat çevreleri ile de ilişki kurmuştur. Bu ilişki, onu sanat ve edebiyata yöneltmiş, bu sahalarda da eser vermeye sevketmiştir.

c) İlmî Metodu:

1 — Akli Metodu: İbn Hazm, insanın insan olması hasebiyle doğuştan varolan (bedihî) bilgilere sahip olduğunu kabul eder ve bu bilgilere *İlmu'n-Nefs* adını verir.(1) Bu konudaki tahlilleri *el-Fasl* isimli eserinde veren İbn Hazm, bir çocuğun davranışlarını tahlil ederek neticeyi açıklar.(2)

2 — Nakli İlimlere Ait Metodu: İbn Hazm'ın nasslardan hüküm çıkarma metodu, nass lafızlarının zahirî manalarına göredir. *Te'vil* ve *Kıyas*'ı kabul etmez. Onun kıyas konusundaki görüşleri şöyledir: *«Dinde kıyasla hüküm vermek helal değildir. Kıyas batıldır ve batıl oluşu Allah katında kesindir. Bu konudaki delilimiz, Re'y'in batıllığını ispatlarken öne sürdüğümüz delillerin aynısıdır»(3).*

İbn Hazm Re'y'i reddederken de şu delilleri kullanır: «Dinde kimse Re'y ile hüküm koyamaz. Yüce Allah şöyle buyurur: *«Biz kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık»(4).*

«Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere itaat edin. Sizden olan idarecilere de; eğer Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız, aranızda herhangi bir anlaşmazlığa düştüğünüz zaman onun hükmünü Allah'a ve Peygambere havale edin. Bu, daha hayırlıdır. Ve netice bakımından da daha güzeldir»(5).

Hz. Peygamber (S.A.V.) de şöyle buyurmuştur: *«İnsanlar başlarına cahil idareciler seçtiler. Onlar da re'y ile hükmettiler. Böylelikle hem kendileri sapıttılar, hem de halkı yoldan çıkardılar.»*(6) Buhari ve diğerlerinin kitaplarına aldığı bu hadis sahih bir senede sahiptir.

(1) Muhammed Ebû Zehra, Aynı eser, 471
(2) İbn Hazm, el-Fasl, I, 5
(3) İbn Hazm, en-Nebze el-Kafiye fî Ahkami Usuli'd-Din, Terc. İ. Ateş, 44
(4) En'am suresi, Ayet 38
(5) Nisa suresi, Ayet 59
(6) Hadisi Buhari ve diğerleri rivayet etmişlerdir.

«İlim, insanların kalplerinden çıkarılıp alınmaz. O, ancak âlimlerin ölümüyle ortadan kaybolur. Onlar ortadan kalkınca da halk, bilgisizleri başa geçirir. Onlar da dinde kendi görüşleriyle (re'y) hüküm vererek hem kendileri yoldan çıkarlar, hem de halkı yoldan çıkarırlar.» (1) Bu delillerle re'yi reddeden İbn Hazm, aynı delilleri kullanarak kıyası da reddeder. Nassların zahiri ile amel eden İbn Hazm, tevile başvurmaz.

d) Siyasi Görüşleri:

Müslümanlara bir halife seçmenin farz olduğunu söyleyen İbn Hazm, halifenin seçilememesi hâlinde bütün müslümanların günahkâr olacağı inancındadır. Çünkü hilâfet nass ile sabittir. Ayrıca ona göre hilâfetin olabilmesi için şu şartlar gereklidir:

a) İmam (halife) Kureyş'den olmalıdır, çünkü bu hususta nass vardır.

b) İmamın akıl sahibi ve erkek olması şarttır.

c) Hilâfete seçilecek kişinin zahiri durumu itibarı ile bu işi yapmaya elverişli olması gerekir.

d) Hilâfet verasetle mümkün olmaz.(2) Bunun için:

1 — Mevcut imam ölmeden birini tavsiye etmeli,

2 — Hilâfet şartlarını hâiz biri ortaya çıkıp biat istemeli,

3 — Halife, kendisinden sonraki halifeyi seçecek bir şûra meydana getirmelidir.

e) İbn Hazm'a Göre Şer'i Deliller:

Ona göre fıkhî deliller dörttür. Bunlar:

a) Kur'an-ı Kerim,

b) Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sahih ve mütevatir hadisleri,

c) Ümmet âlimlerinin icmaı,

d) Delil'dir.

1) Kur'an-ı Kerim'in Delil Oluşu:

Kur'an, şeriatın ilk kaynağı olup diğer kaynaklar ona dayanır. Hz. Peygamberin en büyük mucizesi *Kitabullah* olup hükümleri kıyamete kadar bakidir.

(1) Ahmed b. Hanbel, Müsned, 242/230
(2) İbn Hazm, el-Fasl, IV, 165-167

Kur'an'ın umumî ifadelerini açıklayan lafızların iki kısım olduğunu söyleyen İbn Hazm, bunları şöyle ifade eder:

1 — Zaman bakımından Kur'an'ın umumî ifadesine yakın olan lafızlar. Bunların açıklanmasına Tahsis denir.

2 — Zaman bakımından Kur'an'ın umumî ifadesine yakın olmayan lafızlar. Bu lafızların açıklanmasına Nesih denir. Ona göre nesih: «*Hükmün zaman içerisindeki umumiliğini istisna etmektir.*» (1)

2) Sünnet'in Delil Oluşu:

Kur'an'a göre peygambere itaat etmek farzdır. Çünkü Allah, Rasulüne şöyle vahyetmiştir: «*O, kendi arzu ve hevasından konuşmaz. Onun her konuştuğu Allah tarafından vahyedilen bir vahiyden başka bir şey değildir.*» (2) İbn Hazm bu âyeti delil alarak vahyi ikiye ayırır:

1 — Vahy-i Metlüv (Tilavet edilen vahiy): Kur'an-ı Kerim'dir.

2 — Vahy-i Mervî (Rivayet olunan vahiy): Hz. Peygamber'den rivayet olunan vahiy olup Allah'ın hükümlerini açıklayıcı özelliği hâizdir.

Rivayet Bakımından Sünnet'in Durumu:

1 — *Mütevatir Haber:* Bunun delil oluşu hususunda icma vardır ve tereddütsüz hüccettir. Mütevatir: Yalan üzerine ittifakları mümkün olmayan bir topluluğun sened bakımından Peygamber'e ulaşan rivayettir. İbn Hazm ise, mütevatir, yalan üzerinde ittifak etmeleri imkansız olan en az iki kişi tarafından rivayet edilen şeydir, der.(3)

2 — *Haber-i Vahid:* İbn Hazm bunu, tevatür şartlarını hâiz olmayan bir veya daha fazla kişinin rivayet ettiği nass, diye tarif eder. Haber-i Vahid'in delil olarak alınmasının gerekli olduğunu, itikad ve amel bakımından uyulması gerektiğini ileri sürer.(4)

3) İcma'ın Delil Oluşu:

Sahih icma olarak sadece ashabın icma'ını kabul eden(5) İbn Hazm, şu âyeti delil olarak ileri sürer ve «*İcma'ya uymak farzdır*» der *(6) «Kendisine doğru yol açıklandıktan sonra kim, peygamberle ay-*

(1) Muhammed Ebû Zehra, Aynı eser, 489
(2) Necm suresi, Ayet, 3-4
(3) Muhammed Ebu Zehra, Aynı eser, 491
(4) Geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, en-Nebze el-Kafiye fi Ahkami Usuli'd-Din, Terc. İ. Ateş, 17-20
(5) İbn Hazm, el-İhkam, IV, 147
(6) İbn Hazm, Dinin Kaynaklarına Bir Bakış, Terc. İ. Ateş, 6

rılığa düşer ve mü'minlerin yolunun dışında bir yol takip ederse onu, gittiği yolda bırakırız.(1)

İbn Hazm'ın icma üzerindeki görüşlerini üç ana bölümde toplamak mümkündür:

1 — İcma'ın hakikatı,
2 — Hakkında icma hasıl olan asıl (icma'ın senedi),
3 — İcma'ın asrı(2).

4 — Delil:

Diğer Ehl-i Sünnet alimlerinin kabul ettiği dördüncü kaynak Kıyas'dır. Zahirilerin ve İbn Hazm'ın bunu kabul etmediğini daha önce zikrettik. Ancak onların Delil diye ileri sürdükleri şey, Kıyas'la para lellik gösterir. Fakat Zahiriler buna şiddetle karşı çıkarak delilin kıyastan ayrı olduğunu ve nasların dışında bir şey olmadığını söylerler. İbn Hazm, bu konuda:

«Cahiller bizim delil tabirimizi nasların ve icma'ın dışında bir şey olduğunu zannederler. Bir kısmı da delil ile kıyasın aynı şey olduğunu söyler. Bunlar son derece sakat ve yanlış bir zanna kapılmaktadırlar. Biz inşaallah, huccet olarak kabul ettiğimiz delil'i bütün açıktığı ile ortaya koyacağız»(3) diyerek uzun uzadıya delili anlatır.

3) Endülüs'te Zahirî Mezhebi ve İbn Hazm :

Doğuda gücünü kaybeden Zahirîlik, Endülüs'te sistemli bir şekilde filizlenmeye başladı. Ancak Endülüs'te mensuplarının çokluğu ile değil güçlü âlim ve mütefekkir İbn Hazm vasıtasıyla sistemli bir halde yayılma imkanı bulan Zahirî Mezhebi, kısa zamanda yarımadanın en güçlü fikir muhitini tesis etti. Tarihi kaynaklar İbn Hazm'ın, Maliki kadı Ebu Ya'lâ tarafından sıkıştırıldığı bir sırada Zahirî olduğunu ve sözü edilen Mezhebin bir savunucusu olduğunu kabul ettiğini kaydederler.

Zahirî Mezhebi'nin kurucusu Davud ez-Zahirî daha hayatta iken, bu mezheb Mağrib ve Endülüs'te taraftar bulmaya başladı. Çünkü hicrî III. asırda Kurtuba âlimlerinden bir gurup, doğuya seyahat etmiş, Davud b. Ali b. Halef ve Ahmed b. Hanbel ile görüşmüştür. Bu âlimler oradan sünnet ve rivayet ilmine dair metodu Endülüs'e getirerek yaymışlardır. Endülüs'te Zahirî Mezhebini ilk yaymaya çalışan Kadı ve Endülüs Hatibi Munzir b. Said el-Balluti (öl. 355) idi. İbn Hazm'ın

(1) Nisa suresi, Ayet 115
(2) Geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, Dinin Kaynaklarına Bir Bakış, Terc. İ. Ateş. 7-17
(3) Muhammed Ebû Zehra, Aynı eser, 496

Zahiri Mezhebinin esaslarını öğrendiği alim de Mes'ud b. Süleyman b. Müflit Ebu'l-Hayr (Öl. 426) idi.

İbn Hazm, hocası Mes'ud'dan mezhebin esaslarını öğrendikten sonra onu sistemleştirerek yaymaya başladı. Çünkü Davud ez-Zahiri'nin fıkıh üzerine yazdığı kitaplar sadece hadis ve sünnetleri ihtiva ediyordu. Bu mezhebi delillere dayandıran, müdafaa eden ve mezhebin diğer mezheplerle anılmasını sağlayan İbn Hazm olmuştur. Davud ez-Zahirî'nin fıkhî metodunu alan İbn Hazm, bazı meselelerde de ona muhalefet ederek yeni ictihatlarda da bulunmuştur. Bundan dolayı Zahirî Mezhebi, Davud ez-Zahirî'den çok İbn Hazm'a nispetle bilinir.

III — ENDÜLÜS'TE SOSYAL İLİMLER

1 — FELSEFE

İslâm düşüncesinin batıya sızmada en uç noktası olan Endülüs'te felsefe hangi boyutlardaydı? İspanya'daki müslümanlar tefekkür ve düşünce alanında en yüksek noktaya felsefe ile ulaştılar. Bu bölgedeki kültürel iklim buna uygundu. Çünkü İspanya müslümanları burada hazır bir Grek kültür ve medeniyeti zemini buldular ve bunu doğudan getirdikleri fikirlerle kaynaştırarak *«kendilerine has bir senteze»* ulaştılar. *İman* ve *aklı* uzlaştırma konusunda büyük çaba gösteren düşünürlere göre: *«Aristo doğru söylemiştir. Eflatun da doğru söylemiştir ve nihayet Kur'an'ı Kerim gerçeğin ta kendisidir; ancak bu arada gerçeğin bir tek olma zorunluluğu vardır. Bundan dolayı bu üçünün bir uyum ve uzlaşma haline getirilmesi gerekmektedir ki bu, islam düşünürlerinin bütün çalışmalarını bu nokta üzerinde toplamalarını temin etmiştir.»* (1) Müslüman düşünürler, Avrupalı çağdaşlarını gölgede bırakacak başarılı bir kültürel iklim meydana getirmiş; İslâmî hakikatleri zedelemeden ortaya koydukları çalışmaları batı dünyasının da hizmetine sunmuşlardı, ki bu çalışmalar sonraki asırlarda Batılı düşünürleri fikrî ve dinî yönden etkilemiştir.

Avrupa'da *Hristiyan Skolastiği*'nin başlamasını temin eden yegâne unsur İslâm düşüncesiydi. İslâm düşüncesi Avrupa entellektüel çevrelerini hızlı bir gelişme içine sürüklemiş ve yeni kültürel akımların oluşması için bir zemin hazırlamıştır (2).

Bütün bunlara rağmen Endülüs felsefesini değerlendiren Batılı bazı yazarlar; felsefenin İspanya'da pek itibar görmediğini ve filozofların dini çevrelerden çekindiğini kaydederek felsefe eğitiminin gizlice yapıldığını iddia ederler. İspanyol filozof Miguel Asin Palanclos

(1) Prof. Dr. Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, III, 920-21
(2) Cambridge Medieval History, III, 434

İspanya'daki Müslüman felsefesinin tarihi, doğu İslâm kültürünün bir kopyesidir ve mahalli özellikleri hâiz değildir» (1) diyor.

Ancak biz, Endülüs'te meydana gelen fikir akımlarının geleneksel İslâm düşüncesi ve mevcut İslâm kültürünün tesirinde olmakla birlikte kendisine has bazı orijinal fikirler ihtiva ettiğini kabul ediyoruz. İberya yarımadasındaki kültür tabii ilişkiler ağının ortaya koyduğu fikirlerle sürekli olarak beslendi. *Daru'l-İslâm*'a dönüştürülen yarımada da meydana gelen fikir akımlarını ve bunların oluşmasında rolü olan kişileri incelediğimizde bu durumu daha iyi anlayacağız.

a) İbn Meserre ve Almeria Okulu:

İbn Meserre:

Kurtuba'da doğmuştur. Hayatı ve hocaları hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak ilk defa 300(912) yılında, etrafında birkaç talebe bulunduğu halde ders yaptığına dair bilgilere rastlanmaktadır.

İbn Meserre, Sierra'daki kendi mülkü olan arazide bir mektep kurarak ders vermeye başlamıştır. Toplumdan uzak bir hayat süren İbn Meserre, öğrettiği prensiplerinin özellikle gizli tutulmasını istiyordu. Bu yüzden onun fikirleri halk arasında pek bilinmiyordu. Ancak Mutezili olan babasının tesirinde olan İbn Meserre, bu okulda felsefe ve Mutezili görüşlere ağırlık veriyordu.

Halk zamanla İbn Meserre'nin *Mutezili* olduğunu ve Empedokles'in Metafiziğini İslâm Kelâmı nokta-i nazarına göre yorumladığını öğrendi. Çok geçmeden halkın tepkisi karşısında Kurtuba'dan ayrılmak zorunda kalan İbn Meserre, Arabistan'a giderken yolu üzerinde bulunan çeşitli felsefi ekollerle de tanışma fırsatı buldu.

III. Abdurrahman'ın hilafeti sırasında Endülüs'e dönen İbn Meserre yeniden derslerine başladı. Ancak bu pek uzun sürmedi; çünkü kavga ve münazaralardan bıtap düşmüş ve artık ders yapamaz hale gelmişti. 319(931)'da Sierra'daki evinde öldü.

Almeria Okulu:

Bu okulun en önemli özelliği doğudaki Mutezili mezhebinin fikirlerini batının en uç noktasında temsil etmesidir. Bu okulu incelerken şunu tespit etmiş oluyoruz ki, İslâm batınıliğinin coğrafi bakımdan her

(1) A.G. Palencia, **Historia de la Literatura Arabigo-Espanola**, 220; L. Provencal, **La Civilizacion Arabe en Espana**, 84

iki ucunda Empedokles'in öğretisine has görev; nübüvvet esasına dayanan hikmetin habercisine aktarılmasıdır.

Bu düşüncenin ana çizgileri hatırlanırsa -Tanrı ile birlikte ezeli olan evrensel bir madde düşüncesi ruhun (nefs) ilahi kökeni dünya hayatından önce işlenen bir günahın sonucunda ruhun maddi cisim ile birleşmesi peygamberlerin tebliği vasıtası ile felah ve necat bularak temizlenme ve yurduna dönüş imkanı, kutsal metinlerin manevi anlamlarına göre yorumu-, bütün bu çizgiler gerçekten de İbn Meserre ve okulunda görülmektedir.(1)

Fikirlerini gizleyerek dar bir çevreye hitab eden İbn Meserre'nin fikirleri ve eserleri hakkında geniş malumat edinmemiz mümkün olmamakla beraber, Asin Palancios'un onun hakkında yaptığı başarılı araştırmalardan sonra onun iki kitabı olduğunu ve sözünü ettiğimiz fikirlerini öğrenebiliyoruz. Onun bilinen en önemli kitabı *Kitabu't-Tabsir*'dir. Bu kitap günümüze kadar gelmediğinden tarihçilerin verdikleri bilgilere dayanarak onun «*Batini fikirlerini muhtevi*» bir eser olduğu ve bu mezhebin anahatlarını ortaya koyduğu kaydedilmektedir. Diğer önemli eseri ise *Kitabu'l-Hurûf* olup, cebir ilmi ile ilgilidir.

Onun fikirlerini anahatları ile şu şekilde özetlemek mümkündür: Felsefesini batını bir zemine oturtmuştur. Ona göre ruh batını bir nitelik taşıyor ve gizli varlığın manevi gerçeğine doğru iletici bir özellik taşıyordu. İlk varlık mutlak olup açıklanamaz. Ayrıca o, fikirlerini sudur teorisi ile ruhun kategorilerine dayandırarak; evrenin ruhundan sudur eden ferdi ruhlar, ruhların bedenden önce var olduğu ruhların felah ve necatı gibi meselelerle felsefenin temelini teşkil ediyordu.(2) Ancak onun fikirlerinin en önemli mihverini beş cevherin aşamalı suduru teşkil eder. İlk unsur (materia prima) akıl ile kavranabilen gerçekliklerin ilkidir. (Evrensel, külli, cismani, madde ile karıştırmamak gerekir). Bundan sonra da akıl, nefs, tabiat ve tali madde gelir. Sonuç olarak kavranabilir külli madde kavramı İbn Meserre'nin en orijinal temel öğretisi kabul edilir.(3)

Onun fikirleri Ebu'l-Abbas İbnu'l-Arif tarafından sistemleştirilerek yayıldı. Ebu'l-Abbas'ın kurduğu tarikat Ebu Bekr el-Mallarkin, İbn Barracan ve İbn Kaysi tarafından İşbiliyye, Fas ve Algarbes çevrelerinde yaygınlaştırıldı.

(1) H. Corbin, İslâm Felsefesi Tarihi, 217
(2) H. Corbin, İslâm Felsefesi Tarihi, 219; İslâm Ansiklopedisi, İbn Meserre mad.
(3) Geniş bilgi için bkz. H. Corbin, İslâm Felsefesi Tarihi, 217-221

b) İbn Bacce :

1 — Hayatı:

Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Saig, İbn Bacce adıyla meşhur Endülüslü bir filozoftur. Latin kaynaklarında ismi *Aven Baddja* ve *Avenpace* diye geçer. Felsefeyle birlikte Matematik, Tıp ve Astronomi ile de uğraşırdı. Meşşai felsefesini Fas'a ilk yerleştiren kişidir. Saragossa'da dünyaya gelen İbn Bacce, 1138 yılında Fas'da öldü. Ölüm sebebi üzerinde kaynaklarda ihtilaf bulunmaktadır. Ondan kısa bir süre sonra yaşayan İbn Tufeyl, Hayy b. Yakzan isimli eserinin girişinde İbn Bacce hakkında şunları yazmaktadır: «*İlme nüfuz eden derin kavrayışı ve anlayışı ile İbn Saig herkesin fevkindeydi; fakat dünya işlerine o kadar dalmıştı ki, o kavrayış gücünü ve fikirlerini ortaya koymaya fırsat bulamadan, dünya işleri onun ölümüne sebep oldu.*»*(1)*

Hayatını Saragossa, İşbiliyye, Gırnata ve Fas'da geçiren İbn Bacce, bazı Arap müelliflerine göre Doğunun İbn Sina'sını ve Gazzali'sini geçmişti. Gırnata ve Saragossa valisi Ebu Bekr b. İbrahim el-Sahravi'nin vezirliğinde bulunduğunu söyleyenler olduğu gibi, Ebu Bekr Yahya b. Tafşin'in vezirliğinde bulunduğunu söyleyenler de vardır.(2) Vezirliği sırasında bir savaşta Ebu Bekr b. İbrahim'in yenilmesinden sonra Fas'a geçmek üzere yola çıkan İbn Bacce, *Şatbiya*'da Ebu İshak b. İbrahim tarafından hapsedilir. Daha önce de hapsedildiği ve bazı eserlerini bu sırada kaleme aldığına dair malumat vardır. Genç yaşta Fas'da vefat eden İbn Bacce, hayatı boyunca mutlu olmamış ve ölümü bir sığınak kabul etmiştir. De Boer: «*O yaşadığı zaman ve çevreyle bir türlü uyuşamamıştı. Onun bu durumunu eserlerinden anlamak mümkündür*»*(3)* demektedir.

Aristo Felsefesi ve onun şârihi olan Farabi'nin tesirini İbn Bacce'de görmek mümkündür. Zaten bundan dolayı da dinsizlik ve münkirlikle suçlanmıştır .

Düşüncesindeki derinlik ile İbn Rüşd ve Albert Magnus üzerinde önemli tesiri olan filozofun en önemli eserleri şunlardır: *Risalet'ul-Vahde* (Birlik Risalesi): Bu eserinde Tasavvufî cezbeyi tenkid eden filozof, Gazzali'yi de aldanmak ve başkalarını aldatmakla itham eder. *et-Tedbiru'l-Mütevahhid* (Yalnız Adamın Düşünce Tarzı): Filozofun asıl fikirlerini ihtiva eder. İbn Rüşd, onun bu eserinden *Aklu'l-Hayulanî* (Maddî Akıl) diye bahsederek «*O, bu eserinde münzevî bir kişi-*

(1) İslâm Ansiklopedisi, İbn Bacce Maddesi
(2) Geniş bilgi için bkz.: İbn Kıftî, Tarihu'l-Hukema
(3) T. J. de Boer, The History of Philosophy in İslâm, 176 vd.

nin hayat tarzını düzenleyeceği bir sistem arayışı içindedir. Eser eksik olduğundan bu düşüncesini ayrıntılarıyla öğrenmek imkansızdır» der. Bu eser kayıp olduğundan onun fikirlerini başka kaynaklardan öğreniyoruz.

Risaletu'l-İttisal, Risaletu'l-Veda, Kitabu'n-Nefs de İbn Tufeyl'in zikrettikleri eserleridir.

2 — Felsefesi:

Filozof İbn Bacce'nin gayesi insanın toplum olmadan sırf kendi kabiliyetlerinin gelişmesiyle *Faal Akılla* temasa gelecek derecede yükselebileceğini göstermekti. Esas fikri ruhun başka bir yetiye, mesela cezbeye, tasavvufî aşka, sezgiye vs. başvurmadan zekâyı geliştirebileceği idi.(1)

Kısa ömründe pekçok meseleye el atan filozof, eserlerini bir türlü tamamlayamadı. İbn Tufeyl'den öğrendiğimiz kadarıyla o Aristo'nun eserlerine de şerhler yazmıştır. Matematik ve Astronomi ilmindeki derin bilgisi onun Batlamyus nazariyelerine karşı tavır almasına sebep olmuştur. Onun açtığı bu çığır İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'le sürerek el-Batrucî (el-Bitrogi-Alpetragius) sisteminin oluşmasına zemin hazırladı.

İbn Bacce, «*tecrübi gereklere fazla dayanmayıp, evrenin deneyden bağımsız* (a priori) *algılanmasına daha çok dayanan bir evren tasavvuru* (İmago mundi)»(2) ortaya koymaya çalışmıştır.

«İnsanî varlığın gayesi ve bilgisi Allah'a yaklaşmaktır ve *Faal Akıl* vasıtasıyla bitişiklik (ittisal) dir, diyor. Ruhun ölmezliği hakkında müphem bir ifade kullanıyor ki bu fikir İbn Rüşd tarafından geliştirilmiş ve ruhların birliği fikri halini almıştır.»(3)

Maddenin mücerred cephesini *Makulât-ı Heyulâniyye* diye adlandıran İbn Bacce'ye göre mümkün olan insan idraki onlara ancak bilkuvve sahip olabilir. Bu da *Faal Akılla* mümkündür. «*İnsan idraki her hangi bir şekilde düşüncelerin düşüncelerini, mahiyetlerin mahiyetlerini kavrar. Bu kavrayış insanın kendi özünü de kapsar ve bu da insanın kendi özünü akıl-varlık olarak idrak etmesi sayesinde olur.*»*(4)*

Netice itibarı ile bütün fikirlerini *Faal Akıl* çevresinde sistemleştiren İbn Bacce, *Risaletu'l-Veda* adlı eserinde insanî akılla, Faal Aklı bitiştirebilmek için tabiat üstü bir gücü işe karıştırmak zorunda kalır.

(1) H. Ziya Ülken, **İslâm Felsefesi**, 146-147
(2) H. Corbin, **İslâm Felsefesi Tarihi**, 226
(3) H. Ziya Ülken, **İslâm Felsefesi**, 147
(4) H. Corbin, **İslâm Felsefesi Tarihi**, 227-229

c) İbn Tufeyl :

1 — Hayatı:

Ebu Bekr Muhammed b. Abdulmelik b. Muhammed b. Muhammed b. Tufeyl, el-Kaysî (? — 1186) künyesiyle bilinir. Ona Ebu Cafer künyesini verenler de olmuştur. Batı felsefe literatüründe *Abubaccer* adıyla bilinir. Bazı kaynaklarda el-Endülüsî, el-Kurtubî ve el-İşbili nisbetleri ile anıldığı da olur.

İbn Tufeyl Cadix (Guadix)'te XII. asrın başlarında dünyaya geldi. Ailesi ve hocaları hakkında yeterli bilgi yoktur. Gırnata'da hekimlik yapan İbn Tufeyl, Muvahhidî hanedanının kurucusu Abdülmümin'in oğullarından birine kâtiplik etmiştir. Daha sonra Muvahhidî sultanlığının daimi hekimi olmuştur. Öğrencisi el-Batrucî (el-Bitrogi) ondan kadı olarak bahseder.

Muvahhidî sarayı ile iyi münasebetler içinde olan filozof 581 (1185-1186) de Merrakuş'da vefat ettiğinde hükümdar bizzat cenazesinde bulundu.(1)

2 — Eseri ve Fikirleri:

İbn Tufeyl'in elimizdeki tek eseri *Hayy b. Yakzan* (*) adıyla meşhur *Esraru'l-Hikmetu'l-Maşrikiyye*'dir. Bunun dışında tıbba dair iki eser yazdığı bilinmektedir. Bunların dışında el-Batrucî, Batlamyus'un *epicycle* ve *exentrigue* nazariyelerini reddederken, fikirlerini İbn Tufeyl'den aldığını kaydeder.

Hayy b. Yakzan, Binbirgece Masalları'ndan sonra yabancı dillere en fazla tercüme edilen eserdir.(2)

Filozofun kahramanı olan Hayy, küçük yaşta ıssız bir adaya bırakılır ve orada büyür. Kendi zekası ile ulvî âlemin bilgisine ulaşabileceğini, nefsini ebedî kılabileceğini, sadece tabiat ve eşyada yapılan tecrübe ile metafizik hakikatlerin anlaşılabileceğini göstermek istemiştir. O buna ulaşmak için yedişer yıllık birkaç murakabe ve müşahade devrelerinden geçmiştir. Meselâ üçüncü yedinci yılda yeryüzündeki cisimlerin yaratılış ve yok oluş hükümlerine tâbi olduğunu, âlemin mütenahi ve küre şeklinde olduğuna bunun da mutlak ve yaratıcı bir varlık olan *Vacibu'l-Vücûd*'la mümkün olduğuna hükmetmiştir.

O, bu hükme aklı ile varmıştır; fakat bu akıl İbn Bacce'de olduğu gibi *Faal Akıl* değil tedrici bir akıl olup tecrübe ile mümkündür. İbn Tufeyl'in görüşlerini hülasa edecek olursak :

(1) İslâm Ansiklopedisi, İbn Tufeyl Mad.

(*) Ruhun Dirilişi ismiyle tercüme edilen eser, İnsan Yayınları tarafından İstanbul'da yayımlandı.

(2) H. Corbin, İslâm Felsefesi Tarihi, Hüseyin Hatemi notları, 305-306

Zamanın filozofları gibi o da; «felsefe (hikmet) ile din (şeriat) arasında bir ahengin bulunduğunu, ciddi hiçbir çatışma olmadığını» ispata çalışmıştır. Ancak o, diğerlerinden farklı olarak Aristo'nun görüşlerini benimsememiş ve Sühreverdi'nin kurduğu İşrakiyyun felsefesini Mağrib'de devam ettirmekle temayüz etmiştir. Fert ve toplum meselelerinde filozof, cemiyetin temeli olarak ferdi ön plana almıştır.

İbn Tufeyl'e göre; eşyanın mahiyetine ve bu yoldan Vacibu'l-Vücud (Allah)'a ulaşmaya kabiliyetli olan akıl, bunu cemiyetin tesiri olmadan da başarabilir. Ayrıca filozof, insan nefsi ile faal aklın birlikte teamül ve ittisalini savunmuştur. Felsefi sisteminde istidlâl ve sezgiye önem veren ve birlikte yürütmeye çalışan filozof, insanın kendi kendine tabiatı araştırmak suretiyle felsefenin nihaî gayesine ulaşabileceğini, bu yolla elde edilen bilginin ise hiçbir zaman vahye dayalı nasslarla çatışmayacağını, aksine ahenk içinde bulunacağını savunmuştur.

İbn Tufeyl'in burada göstermek istediği: «*İnsanda felsefi ve metafizik düşüncenin doğması için hiç bir öğretime ihtiyaç olmadığı bu düşünceye ait fikirlerin bizde her türlü öğretme dışında doğuştan ve doğrudan doğruya bulunduğu noktasıdır.*»*(1)*

d) İbn Rüşd :

1 — Hayatı:

Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd (1126-1198), İslâm dünyasının en büyük filozoflarından biridir. Avrupa'da *Averroes* olarak meşhur olmuştur. Meşşai ekolün son temsilcisi ve Aristo'nun dünya felsefe tarihindeki en büyük şarihidir. Endülüslü İbn Rüşd fakih bir ailenin çocuğu olarak Kurtuba'da dünyaya geldi. Kelamda Eşarî olan filozof, Fıkıh ve Usul-i Fıkıh'da Malikî Mezhebini benimsedi. Genç yaşta filozof İbn Tufeyl tarafından Muvahhidlerin emiri Ebû Yakub Yusuf'a takdim edildi.(2)

Aristo felsefesine ilgi duyan emir, filozoftan karışık ve anlaşılmaz olan Aristo felşefesi tercümelerini şerh etmesini istedi(3). 1169'da İşbiliyye'ye kadı tayin edilen filozof, şerhleri orada tamamladı. Ömrünün son yıllarını yalnızlık ve hüzün içinde geçiren İbn Rüşd 1198'de Merrakuş'da öldü.

Garp dünyasında en büyük İslâm Filozofu olarak tanınan İbn Rüşd, Aristo kadar itibar görüyordu. Çünkü Batı dünyası Aristo'yu İbn

(1) H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, 215
(2) İslâm Ansiklopedisi, İbn Rüşd Mad.
(3) Munk'dan naklen. Histoire du Maghrep par Abdulvahid, neşr.: Dozy, 174-175

Rüşd sayesinde tanıdı ve bu felsefe, Avrupa'da yeniçağ felsefesine kadar mutlak otorite olarak kaldı(1).

2 — Eserleri:

İbn Rüşd'ün eserlerinin bugüne gelebilmiş olmasını Musevî filozoflara borçluyuz. Arapça nüshalarının çoğaltılması imkânı olmayan eserler, Hristiyan İspanya'da hahamlar tarafından İbranice'ye çevrildi. Micheal Scot'un gayretleriyle Latince'ye çevirilen İbn Rüşd şerhleri bütün Avrupa'ya kısa sürede yayıldı. Latin siyasi İbn Rüştçülüğü «çifte gerçek» vahy-akıl (Batın-Zahir) görüşü üzerine oturtulmuşsa da; bunu İbn Rüşd'e maletmek yanlıştır.(2)

İbn Rüşd'ün Aristo şerhleri Latince'ye *Colliget* diye çevrilmiş ve üç guruba ayrılmıştı.

1 — Büyük Şerhler,

2 — Orta Şerhler,

3 — Notlar ve Tahliller.

Aristo şerhleri dışında İbn Rüşd'ün bilinen en önemli eserleri şunlardır :

a — *Faslu'l-Makal:* Din ve felsefenin uzlaştırılmasına dairdir.

b — *el-Keşf an Menahici'l-Edille :* Metoda dair eseridir.

c — *Bidayetu'l-Müctehid:* Fıkıh ve Fıkıh usulüne dair eser.

d — *Tehafüt-ü Tehahafüt:* Gazali'nin *Tehafütü'l-Felasife*'sine yazdığı reddiye olup, Meşşaî felsefesinin özelliklerini haizdir.

e — *Kitab-ı Mabaadi't-Tabia,* bilinen en önemli eserleridir.(3)

3 — Felsefesi:

Meşşai(4) felsefe ekolünü Endülüs'te sürdüren İbn Rüşd, kelamcılara da önemli tenkitler yöneltti. Bu tenkitleri yaparken kendi fikirlerini de ortaya koymaktan geri durmadı. Onun sisteminin en önemli noktalarını şöyle sıralayabiliriz.

a) Âlem ve Allah:

Âlem başlangıcı ve sonu olmayan bir birliktir. Madde ve şekil (form) ancak zihinle birbirinden ayrılır; fakat yok olması mümkün

(1) W. Montgamery Watt, **İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelamı,** 124-126

(2) H. Corbin, **İslâm Felsefesi Tarihi,** 237-238

(3) H. Ziya Ülken, **İslâm Felsefesi,** 154-155

(4) Geniş bilgi için bkz.: **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III,** 487-488

değildir. Çünkü yaratılmamıştır, ancak âlemin nizamında bir değişme olduğundan ezeli bir harekete sahiptir. Bu ezeli hareketi sağlayan *Muharrik-i Evvel*'dir. Bu fikri Aristo'nun *Salt Formu* ile paralellik gösterir. Bunun görevi âlemi bütünlük ve belli bir düzen içerisinde yönetmektir.

İbn Rüşd felsefesindeki *Muharrik-i Evvel* Allah'tır ve onda *akıl* ve *makul* birleşmiştir. Onda *Varlık ve Birlik* bütünleşmiştir. «İbn Rüşd felsefesine göre *saf aklın postüla*'sı gerçeğin şekli olması, insanın bu suretle Allah'la temasa gelmesi yani şeylerin kanununa nüfuz etmesidir. Duyular bize *Fail Sebeb*'in işleyişini gösterir... Bir maddeyi ve bir şekli düşünmeseydik zaten hiç düşünmemiş olacaktık. Her düşüncemizde aldığımız bir şekil vardır. Biz maddenin ne olduğunu bilmiyoruz. Fakat düşünürken biliyoruz. Biz zaruri kılınmış şekilleriz. Düşüncenin varlığı böylece kesinliğin temeli oluyor.»(1)

b) Allah'ın İlmi Meselesi:

İbn Rüşd, Allah'ın ilmi sadece külliyâta mı taalluk eder, yoksa cüziyatı da ihata eder mi konusunda Gazzali ve diğer kelâmcılardan farklı düşünür. Ona göre Allah, «*şunu veya bunu (cüziyât) bilmez.*» Allah, bunların hepsinden münezzehtir. Allah, ilk mebde'dir, her şeyin gayesidir ve âlemi tamamen ihata etmiştir(2).

Allah'ın *fertleri* ve *cüz'leri* bilmesi, insanların bilgisine benzemez. Allah'ın ilmi herhangi bir etkiden doğmayıp, bizatihidir.

Böylece İbn Rüşd; Aristo'nun dünya'ya yabancı içine kapanmış tanrısı ile İslâmiyet'in yaratıcı Allah telakkisini sentez yapmaya çalışmaktadır.(3)

c) Felsefe ile Dinin Uyuşmaları Meselesi:

Filozof *Faslu'l-Makal* ve *Kitabu'l-Keşf an Menahici'l-Edille* isimli kitaplarında «Allah'ı bilip ona iman etmede kelam yetersiz kalır» diyerek felsefe ile dini uzlaştırmaya çalışır. Fikirlerini desteklemesi için bazı Kur'an ayetlerini de delil olarak kullanan İbn Rüşd: «Şeriat mevcudata dikkatle bakmayı istihsan etmiş ve buna teşvik etmiştir. Bu durumun şeriatte *vacib* veya *mendub* manalarına geldiği bilinmektedir. Ayrıca şeriat mevcut olan şeyleri aklı esas alarak öğrenilmesini

(1) H. Ziya Ülken, **İslâm Felsefesi**, 156; H. Corbin, **İslâm Felsefesi Tarihi**, 240

(2) Mübahat Türkler, **Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti**, 203-5 vd.

(3) İbn Rüşd, **Kitabu'l-Keşf**, Çev. N. Ayasbeyoğlu, 34-37

emreder (*). Bu ayet akli bilgi ile şeri bilginin birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir» (1) diyor.

İbn Rüşd, ilim ile din arasında bir çelişki olmadığını bundan dolayı da müslüman olmayanların geliştirdikleri felsefe ve ilmin alınması gerektiği fikrindedir. Ona göre nakil ile akıl arasında temelde bir çelişki yoktur. Nakil akılla çelişirse; akıl esas alınarak nakil aklın ölçülerine göre yeniden yorumlanır.

Felsefe ile dinin esasta nasıl uyuştuklarını açıklamaya çalışırken inanmanın yollarını da ortaya koyar:

1 — *Hatiplik yolu:* Sufilerin kullandığı mecazî ifade yoludur.

2 — *Cedel yolu:* Kelâmcıların başvurduğu diyalektik yoldur.

3 — *İspatlama yolu:* Bu, felsefe ve ilmin metodu olması gereken ispat yoludur. İslâm dini bu metotların hepsine açıktır. Kim hangisini nasıl kullanırsa kullansın doğru sonuca ulaşır (2).

İbn Rüşd, din ile ilim arasındaki uyuşmazlığın te'vil yoluyla da ortadan kaldırılabileceğini söyleyerek bunu «ancak ilimde rasih olanlar»ın yapabileceğini bunu yaparken de ifrata düşmemek gerektiğini söyler. İbn Rüşd'ün pratik akılla yeniden kurarak ahlâkî temellere dayandırdığı metafiziği, kendine has bir orijinalliği muhtevidir.

d) Ahlâkî ve Siyasî Görüşü:

Ahlâki görüşleri itibarı ile hiçbir ekole bağlı olmayan İbn Rüşd, hürriyet ve ihtiyar konusunda kelamcılara karşı felsefî görüşleri savunarak; insanın hür ve muhtar olmadığı gibi kadere de bağlı olmadığını söyler. İnsanın nefsi itibariyle tam bir muhtariyete ve özgürlüğe sahip olduğuna işaret ederek «nefis bedende hür ve muhtardır» der.

Ona göre dış etkenler itibarıyla insan, mahdut ve bağımlıdır. Kur'an-ı Kerim insanın bazı davranışlarını sınırlar, bazı davranışlarında da serbest bırakır. Ayrıca o iyi ve kötüyü tanımlarken: *İyi; Allah'ın, yapılmasını emrettiği için iyidir; kötü de O'nun tarafından yasaklandığı için kötüdür»* diyen fakihlere karşı çıkarak; *«iyi veya kötü bizzat özelliklerinden dolayı akılla bilinebilir»* der. Ona göre iyi ve kötüyü tayin eden yegane unsur akıldır.

İbn Rüşd Siyaset konusundaki görüşlerinde Eflatun'dan etkilenmiştir. Fakihleri, kelamcıları ve *el-Ahkamu's-Sultaniye* yazarı İmam Maverdi'yi tenkit ederek, devlet ve hilâfet esaslarının akli istidlallerle elde edilmesi gerektiğini savunur. (3)

(*) Bkz. Haşr Sûresi, âyet, 2
(1) İbn Rüşt, Faslu'l-Makal, 1-3
(2) İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, 8
(3) İslâm Ansiklopedisi, İbn Rüşd Mad.

İbn Rüşd, din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışarak kelâm ve felsefe ile ilgili problemleri, sisteminin genel karakterine uygun bir şekilde sistemleştirmiştir. Bunun için de bazı dini nassları tevil etmekten kaçınmamıştır. Bu durum istidlâl ve tecrübeye önem veren Filozof'un, genel sistemine uygun gelmektedir.

e) İbn Rüşd Felsefesinin Buhranı:

Bu buhran, bütün ortaçağ filozoflarının ortak buhranıdır. Bunun sebebi ise *Grek Düşüncesi* ile *Sami Din*'lerin uzlaştırılması gayretidir. Bilindiği gibi Grek felsefesinde, âlemin ezeli ve Allah'ın yaratıcı değil düzenleyici (demiurgo) olduğu ve tabiatta akli bir nizamın bulunduğu görüşü hâkimdir. Onlara göre âlem makuldur. Semavî Dinlerde ise (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet) âlem, yoktan varedilmiştir. Allah mutlak yaratıcı olup, aynı zamanda âleme düzen verendir. Bütün filozoflar gibi İbn Rüşd'ün bunalımının sebebi, bu uzlaşmaz iki görüşü uzlaştırmaya çalışmaktan ibarettir.

2 — EDEBİYAT

Endülüs'te fetih ve onu takip eden kuruluş yıllarında edebi faaliyetler oldukça sönük geçmiştir. Zira bu dönemde Ümeyyeoğulları, hâkimiyetin sağlanması için uğraşmışlar ve edebi faaliyetlere pek zaman ayıramamışlardır. Zaten bu dönemde edebi eserlerin oluşması için gereken elverişli zemin de mevcut değildi.

Daha sonraları idareciler, ilim ve edebiyata büyük önem vererek, şair ve âlimleri mükâfatlandırmış ve onların sevgi ve bağlılığını kazanmışlardır. Böylece yavaş yavaş Endülüs'te edebi bir çevre oluşmaya başlamış Abbasi hükümdarlarında olduğu gibi burada da bir çok hükümdar, bizzat şiirle uğraşmış ve şiirler yazmıştır. Endülüslü idareciler, ilmi ve âlimleri himaye ederek vezirlerini meşhur edebiyatçılardan seçiyorlardı. Âlimlerin devletin direği olarak görüldüğü bu dönemde bazı halifeler edebiyata hizmeti devlet işlerinden daha önemli görmeye başladılar. Hükümdarların çevresinde şairler, astronomlar ve tarihçilerden oluşan samimi bir halka oluşmuştu. Böylece edebiyatla ilgilenenlerin sayısı artmış ve edebi eserlerin seviyesi yükselmiştir.

Tavaif-i Mülûk döneminde Endülüs edebiyatı zirveye ulaştı. Bu dönemde Endülüs'te büyük edebiyatçı, şair ve tarihçiler yetişti. Bunlardan başlıca şairler; Vezir İbn Zeydun, İbn Haface, İbn Sehl, İbn Vehbun, Vezir İbn Ammar ve İşbiliyye ve Kurtuba'da valilik yapmış olan el-Mutemid b. İbad'dır. Beni Ahmer devleti zamanında Lisanuddin b. el-Hatib gibi önemli şairler yetişmiştir. Endülüs'te şiir, Müslümanların burayı terketmelerine kadar bütün canlılığıyla sürüp gitmiştir.

a) Şiir:

Duygu ve düşünceleri şiirle ifade etme bakımından en mükemmel dil Arapçadır. Bilindiği gibi Arapça, bir çok ayrı dilden kelimeleri bünyesinde toplayarak büyük bir ifade gücüne sahip olmuştur. Arap şiirinin sahib olduğu tema zenginliği de buna ilave edildiğinde Müslümanların şiirde bu derece başarılı olmalarının sebebi daha iyi anlaşılabilir.

Arap şiirinde umumi tema olarak, çöl, deve, at, savaş, aşk ve benzeri konular işlenmiştir. Şiir yazma arzusu İslâmiyetten önceki Araplarda olduğu gibi Endülüslü Müslümanlarda da güçlüydü.(1) Endülüslüler; çabuk düşünebilme, dile hakimiyet, insan ve nesneleri iyi kavrama gibi şairane niteliklere sahiptiler. Pek çok mısra ağızdan ağıza dolaşarak kadın erkek toplumun her kesiminden pek çok insan tarafından büyük ilgi görürdü. Araplar arasında şiir büyük bir rağbet görmüş, İspanya'ya gelirken Arap şeyhleri beğendiği şairleri de beraberlerinde getirmişlerdi. Emir ve Halifeler bizzat şiir yazar ve şairleri himaye ederlerdi. Hatta bazı idarecilerin hanımları ve kızlarının da büyük ölçüde şiire kabiliyetleri vardı.(2) Bunlardan Kurtubalı Mustekfi'nin kızı Vellâde (öl. 1087) güzelliği ile ün yapmıştı.(3) Kurtubalı Lebbâne II. Hakem'in katibesi olmakla kalmamış aynı zamanda bir filozof ve büyük bir şairdir.

Halifelerin de hususi saray şairleri vardı. el-Gazzal lakabıyla bilinen Yahya b. Hakem (öl. 864), II. Abdurrahman'ın sarayında hizmet vermiş mümtaz bir şairdi. O hem hicviye hem de mahalli konularda etkileyici şiirler yazardı. Arapların en önemli edebiyat tarihi olan *Ikdu'l-Ferid* adlı antolojiyi derleyen İbn Abd-i Rabbih (860), Abdullah ve III. Abdurrahman'ın saray şairiydi. Bir diğer şair Ahmed b. Ferec, II. Hakem'in sarayında yaşamış ünlü bir şairdi.(4) O, Hakem (918-989) için yazılmış şiirlerini de *el-Hadatk* isimli antolojisinde derlemiştir. II. Hişam'ın hocası ez-Zubeydî (918-989) ve el-Mansur'un çok beğendiği şair Bağdatlı Said, manzum eserleriyle meşhurdular. Sadece hükümdarlar değil ikinci plandaki yöneticiler de edebiyatçıları korurlardı. Hatta bunlardan bazıları, İşbilliyyeli Mutemid (1040-1095) gibi, büyük şairlerdi.

Bazı tarihçiler tarafından, Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük şair olarak gösterilen Ebu'l-Velid Ahmed b. Zeydûn (1003-1071)'un yazdığı eserler hâlâ en güzel nazım örnekleri kabul edilmektedir. İbn Zeydûn, Kureyş kabilesinin Mahzumîler koluna mensub asil bir soydan gelmektedir. Kendisi başlangıçta Kurtuba oligarşisinin başkanı olan İbn

(1) Hole, **Andalus**, 98-112
(2) **Cambridge Medieval History**, III, 434
(3) Hitti, **History of the Arabs**, 560
(4) İbn Hallikan, I, 56-58; Hitti, **History of the Arabs**, 557-558

Cevher'in mutemedi ve yakın bir memuru idi. Daha sonra Halife el-Mustekfi'nin kızı, büyük şaire Vellâde'ye karşı duyduğu derin aşk sebebiyle gözden düşmüştür. Uzun yıllar sürgün ve hapis cezasından sonra İşbiliyye'de, el-Mutemid tarafından başvezirlik ve ordu komutanlığı makamlarına getirilmiştir. Böylece Zu'l-Vizareteyn lakabını elde etmiş oldu. Onun bu başarısı, şair ve vezir olan İbn Ammar (öl. 1086)'ın hased ve kıskançlığını körüklemiş ve bu kıskançlık ölünceye kadar devam etmiştir.(1)

İbn Zeydûn'un, Vellâde'ye hitaben yazılmış bir çok şiirinde, Kurtuba'daki ez-Zehra Sarayı ve çevresindeki fevkalâde güzellikleri tasvir edilerek İspanya'daki Arap edebiyatının en belirgin hususiyeti olan tabiat karşısında duyduğu derin hisleri dile getirip veciz bir dille ifade etmektedir.

İşbiliyyeli İbn Ammar, Almeriali el-Mu'tasım, Batalyoslu İbn Abdûn (1134), Batalyos hakimi Ömer el-Mütevekkil b. Aftas ve Gırnatalı İbn Said (1214-1286) zamanın ünlü şairlerinden sadece birkaçıdır.

Köşk ve saraylarda, düğün ve bayramlarda halkı ve hükümdarları eğlendirmek için konserler veren bir çok ünlü şarkıcı ve besteciler vardı. Bunlar askerler ve komutanları etkileyebilmek gayesiyle millî marşlar da söylerlerdi. Bunlar içinde en meşhuru XII. yüzyıl ortalarında yaşamış Zecel denilen Endülüs ve eyalet şiirlerinin birbirleri üzerindeki tesirini gösteren, şarkıların bestecisi Ebû Bekr İbn Kuzman idi.

Muvaşşah, Endülüs Araplarına has bir başka sevilen şarkı türü oldu. Tudelalı kör bir şair olan Ebu'l-Abbas (öl. 1126) Muvaşşah şarkılarının en meşhur bestecilerinden biridir. Bu iki sevilen şarkı türü, komşuları hıristiyanlar tarafından da büyük rağbet görmüş ve sonucunda Castilla'da çok sevilen mısralar olan villancico'nun çıkışına sebep olmuştur.(2)

XI. yüzyılda Arap şiiri zirveye ulaştı. Arap şiirinin gelişmesinin her safhasında aşk, ana temalardan biri olmuştu. Bu aşk şiirleri Avrupa'nın edebiyat tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Lirik şiirin en önemli özelliği; sevgi, sosyal hayat ve ahlaki değerleri birleştirerek yansıtan platonik aşktı. Said b. Cudi ve İbn Hazm meşhur lirik şairlerdendir. İbn Hazm'ın *Tavku'l-Hamame* adlı eseri platonik aşkın sembolüdür(3). Arap ve Latin kültürlerinin kaynaşması Endülüs'te şiir sanatında yeni bir gelişmeye yol açtı. Endülüs şiiri yerli düşünceleri süslü Arap tekniği ile birleştiriyordu.(4)

(1) İbn Hallikân, I, 75-77; Merrakuşi, el-Mu'cib, 74; Nicholson, Literary History, 425; Hitti, History of the Arabs, 560
(2) Hitti, Aynı eser, 561-562
(3) Hitti, History of the Arabs, 558
(4) Henri Peres, Poesia, 477-478

Arap ve Latin unsurlarının karşılaşıp kaynaşması İspanya'da *Mozarabe Edebiyatı*'nın ortaya çıkışına sebep olmuştur. Bu edebiyat Arapları taklid ederek Arap harfleriyle yazılmış şiir, risale ve hikâyelerden oluşuyordu. Bu dönemde Oroslus'un tarihî eseri Arapçadan Latinceye çevrildi. Yakın zamana kadar Latince şiirlerin kafiyelerinde Arapça kafiyelerin tekrar edilişi bu tesir sonucunda olmuştur. Arap şiirinin Latin kültürüne olan tesiri ilk defa Barbieri ve Andres tarafından ortaya konmuştur.(1) Daha sonra Sismondi ve Fauriel konuya özel önem verdiler. Gallego-Portekiz, Castilla, Fransız, İtalyan şiiri ilk Abbasi devri şairlerinden Abbas b. el-Ahnef, Endülüs Arap şairlerinden İbn Hazm (456/1064)'a ve İbn Zeydûn (463/1071)'a hâlâ çok şey borçludur. *Tavku'l-Hamame*, troubadourlar (ozanlar) için elden ele dolaşan bir kılavuz kitabı haline gelmişti. İbn Kuzman'ın *Divan'ı*, Arap-Endülüs şivesinde *Zecel* biçiminde yazılmış olup bu tesirin canlı bir örneğidir.

İbn Kuzman'ın şiirlerinin büyük bir kısmı aşk şiirleridir. İbn Kuzman (555/1160) *Zecel* ve bu çeşit rubaî şiirlerini ilk tanıtan kişidir. *Muvaşşah* (türü şiirler)'in ise Mukaddam b. Muafâ isimli, 900 yıllarında yaşamış bir şair tarafından ortaya konduğu söylenir. Hem muvaşşah hem de *Zecel* türleri, İspanyolcadaki Cantigas de Amigo türünün öncüsü olmuşlardır.(2) Endülüslü Arap şair ve yazarlar içinde; İbn Zeydûn (463/1071) *Muhammes*, İbn Katib ise *Muvaşşah* türünde yazdıkları kasideleriyle meşhur olmuşlardır.

b) Endülüs Şiirinin Özellikleri :

Endülüslü müslümanların iki belirgin hususiyeti göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi çöl yaşantısının bıraktığı derin izlerdir ki, böylece onlar çöl insanının sert yapısına, derin hayal gücüne, üstün bir mizaç ve keskin bir zekâya maliktiler. İkinci hususiyetleri ise, daha önce sahip olmadıkları tabiat zenginlikleri, refah ve ulaştıkları medeniyet karşısında takındıkları tavırdır.

Endülüs şiir ve edebiyatında bu hususiyetlerin büyük tesiri olmuştur. Böylece onlar, şiirlerinde dinî motif olarak zühd ve takvayı işlemişler; methiye, yergi, yiğitlik destanı, hikmetli şiir, vaaz türü şiir, tasvir ve ağıt türlerinde nadide şiir örnekleri vücuda getirmişlerdir.

Endülüslü şairler; hayal güçlerinin genişliği, anlatımlarının berrak ve güzelliği, çarpıcı teşbihleri mecaz ve istiareli anlatımları ile büyük gelişmeler göstermelerine rağmen, doğu şiir tarzının dışına çıkmayarak klasik şiire bağlı kalmışlardır.

(1) **The Cambridge History of İslâm, II, 871**
(2) **The Cambridge History of İslâm, II, 875**

Zengin hayal gücüne sahip Endülüs şairleri, düşünceyi ikinci plana iterek şiirlerinde duygu ve gönül zenginliğine önem vermişlerdir. Bazı şairler şiirle felsefeyi, bazıları da şiirle ahlâk ve tasavvufu mezcetmişlerdi. Ayrıca doğuda bilinen kaside türleri de aynen uygulanmış, akıcı bir anlatım, kelimelerin birbirleriyle ahengine itina gösterilerek olağanüstü türler ortaya koymuşlardır.

Arap dilinin müzikal niteliği şiire olan yatkınlığı sebebiyle Arapça konuşup-yazan Endülüs'te, şiir de büyük merhaleler katetti. Bilindiği üzere Arap şiiri, çölde doğmuş daha sonra şehirlere yayılmıştır. İlk şiirler *Satîr* türünden olup asıl Arap şiiri altıncı yüzyıldan itibaren varlığını duyurabilmiştir.

Aruz (ölçülü şiir)'u ilk defa ortaya koyan Halil b. Ahmet'tir. Önce kafiyeli nesir denilen *Seci'* doğdu. Bundan iki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden meydana gelen *Recez* ölçüsü gelişti. Arap nazmının ilk ölçüsü *Recez* olması sebebiyle daha sonra ortaya çıkan ölçüler bundan çıkmıştır.

İslâmın yayılması ile birçok ülkede yayılan *Aruz* her dilin özelliğine göre uygulanabilme fırsatı bulmuştur. Böylece de *Arap*, *Acem* ve *Türk Aruz*'u gibi türler ortaya çıkmıştır.

Aruz'da kullanılan belli başlı onaltı bahir vardır ki, Endülüs şiirinde bu vezirlerin hepsi ustaca kullanılmış ayrıca *Muvaşşah* ve *Zecel* türlerinde de şiirler yazılmıştır.

c) Endülüs'te Kullanılan Şiir Türleri:

a) Klasik Şiirler:

Endülüslü birçok şair, klasik Arap edebiyatı kurallarına göre şiirler yazmışlar, hemen hemen Aruz'da kullanılan 16 bahir, Endülüslü şairlerce kullanılmıştır. Bu tür şiirler konu ve anlatım zenginliklerine rağmen, *Klasik Arap Edebiyatı* kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

b — Muvaşşahlar:

XI. yüzyılın başlarında, Endülüs'te *Muvaşşah* adı verilen *lirik* bir şiir türü gelişmiştir. İsmini Endülüslü kadınların kullandıkları, renkli incilerle süslü, vişah adı verilen bir kuşaktan kıyasla türetilerek almıştır.

Endülüs'te şiir gelişip yeni ölçüler ve yeni vezinler kullanılmaya başlayınca, Endülüslü şairler, yeni bir şiir türü icadederek adına *Muvaşşah* demişlerdir.

Muvaşşahları mısralara göre tanzim ederek bu türde birçok manzume yazan Endülüslü şairler, çeşitli kalıplar geliştirerek belli sayıdaki

mısraya beyit adını vermişlerdir. Muvaşşahlar en fazla yedi beyit olur. Beyitlerin ihtiva ettiği mısralar müteaddid olabilir. Kasidelerde olduğu gibi muvaşşahların konusu gazel ve övgüdür.

Bu tür şiir kavranması ve anlaşılması kolay olduğu için gerek halk ve gerekse âlimler tarafından büyük ilgi görmüş ve sevilmiştir. Muvaşşahlar, ilk defa Emir Abdullah b. Muhammed Mervani'nin şairlerinden Mukaddem b. Muafa Kabrî tarafından Endülüs'te ortaya konmuştur. Ebû Abdullah Ahmet b. Abd-i Rabbih muvaşşah türü şiiri Mukaddem b. Muafa'dan öğrenmiştir. Fakat bunların muvaşşahları daha sonraki şairlerinki kadar yaygın değildir.

Bunlardan sonra bu sahada ilk defa eserler veren Mutasım b. Sumadih'in şairi Ubadetu'l-Kazzaz olmuştur. Daha sonraki *Muvaşşah Şairler*'i ona bağlıdır.

c — Zecel:

Muvaşşahlar yaygınlaştıktan sonra irab (dil bilgisi) kaidelerine bağlı kalmaksızın yeni şiirler söylenmiş ve ortaya çıkan bu yeni şiir türüne *zecel* adı verilmiştir. Bu tür şiirler halk diliyle ve bestelenmek üzere yazılmıştır.

Zecel tarzında ilk eser veren şair Ebu Bekr b. Kuzman'dır. Her ne kadar ondan önce Endülüs'te Zecel söylenmiş ve yazılmışsa da bu manzumelerin sanat, zerafet ve incelik bakımından en önemlileri Ebû Bekr b. Kuzman'dan itibaren ortaya çıkmıştır. Murabıtlar döneminde yaşayan şair zecelde üstad idi.(1)

Muvaşşah ile *Zecel* arasında bazı farklar vardır: Muvaşşahlar genellikle fasih lisanla, Zeceller ise mahallî lehçelerde söylenmiştir. Endülüs Zecelleri; Arap, İspanyol, Berber ve Latince karışımı melez bir lehçeden meydana gelmiştir. Zeceller bilhassa şenliklerde, eğlence merasimlerinde, çalgı aletleri eşliğinde ve koro halinde söylenir. Kısaca Zecel müzikli, rakslı bir eğlence şiiridir. Zecel ve Muvaşşahlar, Castilla halk şiirinde *Villancico* denilen türün doğmasını sağlamış ayrıca yeni yıl ilahî ve türkülerinde kullanılmıştır. Fransa'da XII. yüzyılda *Troubadour* denilen halk ozanları, Endülüslü Zecel şairlerini örnek almışlardır. Endülüs'te musikî ve şiir birlikte ve uyum içinde gelişmiştir.

ENDÜLÜSLÜ ŞAİRLER

1 — İbn Abd-i Rabbih (860-940) :

Ahmet b. Muhammed Ebû Ömer, 860'da Kurtuba'da doğmuştur. Meşhur müellif İbn Abd-i Rabbih, bu şehirde hüküm süren Emeviler

(1) İbn Haldun, **Mukaddime** (Tercüme: Süleyman Uludağ), 1410-1411

tarafından daha önce azad edilmişti. En önemli eseri İslâm dünyasında oldukça büyük şöhret kazanan *el-Ikdu'l-Ferid*'dir. Bu esere *el-Ferid* sıfatı daha sonraki müstensihler tarafından konmuştur. Böylece *el-Ikd* olan eser daha sonra *el-Ikdu'l-Ferid* adıyla anılagelmiştir.

Eser yirmibeş bölümden meydana gelmiş ve her bölüm de bir kıymetli taşın ismiyle isimlendirilmiştir. Onüçüncü bölümden itibaren isimlere bir de *es-Saniye* sıfatı ilave edilmiştir.

Eser, meşhur edebiyat kitaplarından ve özellikle de İbn Kuteybe'nin *Uyunu'l-Ahbar* adlı eserinden istifade edilerek hazırlanmıştır. İlk tap 1223 yılında Bulak'ta; 1303, 1305, 1317, 1320'de olmak üzere birçok defa da Kahire'de basılmıştır. Daha önceki Arapların yaşantıları ile ilgili bölümler Tournal tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.

İbn Abd-i Rabbih, gençlik yıllarında bilhassa *muvaşşah* ve mumahhased adını verdiği aşk şiirleri yazmış daha sonra ise aynı vezin ve kafiyede zühd ve takva şiirleri yazmıştır. 3 Mart 940'da vefat etmiştir.

2 — İbn Hani (937-973) :

Muhammed b. Hani b. Muhammed b. Sadun el-Ezdi, Kurtuba'da doğmuş ve tahsilini burada tamamlamıştır. Kendisini meşhur Endülüs şairi Ebû Nuvas İbn Hani el-Hakemi'den ayırd etmek için İbn Hani el-Endülüsi ünvanı verilmiştir. Babası Tunus'ta doğmuş daha sonra Endülüs'e göç ederek yerleşmiştir.

Bir müddet Elvira'da kalmış daha sonra İşbiliyye'ye gelmiştir. Burada Felsefe ile ilgili yerli-yersiz konuşmaları yüzünden halkın tepkisine sebep olmuş, hamisi tarafından İşbiliyye'den uzaklaştırılmıştır. Buradan Cezayir'e giderek Cevher'in, Ali b. Hamdun el-Endülüsi'nin ve Fatımi sultanı el-Muiz'in himayelerini görmüştür. Ailesini getirmek üzere Mağrib'e döndüğünde, 362(973) yılında Bingazi'de öldürülmüştür. Otuzaltı yaşlarında vukûbulan ölümü hakkında değişik rivayetler mevcuttur. İbn Hani el-Endülüsi'nin şiirleri oldukça mübalağalı olmasına rağmen hayli şöhret kazanmıştır. Bir divanı mevcuttur. Eser, 1274'de Bulak'ta, 1886'da da Beyrut'ta basılmıştır. Divanı alfabetik sıraya göre tanzim edilmiştir.

Sultan Muiz, İbn Hani'nin ölüm haberini duyunca son derece müteessir olarak, «doğulu şairlere karşı işte bu adamla övünecektik, ama ölüm bu fırsatı bize tanımadı» demekten kendisini alamamıştır.(1)

(1) A. Hasan ez-Zeyyat, Tarihu'l-Edebu'l-Arabi, 324-329

3 — İbn Zeydun (1003-1071) :

Ebu'l-Velid Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Galib b. Zeydûn el-Kurtubî, Endülüs'ün meşhur şairlerinden ve İşbiliyye Arap emirlerinin vezirlerindendir. Babası ise Endülüs'ün meşhur edebiyatçı ve alimlerindendir. İlimde mümtaz bir mevkiye sahip olup bir çok ünlü kimselere dersler vermiştir. Sağlam bir karaktere sahip olması; elçilik ve vezirlik görevlerine getirilmesine sebep olmuştur. Kurtuba'da ve İşbiliyye'de uzun süre vezirlik görevinde bulunmuştur.(1)

Küçük yaşta yetim kalmasına rağmen vasisi tarafından değerli üstadlarca yetiştirilmesi sağlanmış kısa zamanda kendini gösteren İbn Zeydun, yirmi yaşlarında şiirler yazmaya başlamıştır. Bu şiirler sayesinde kısa zamanda şöhrete kavuşan İbn Zeydun, iç harpler sırasında bizzat siyasî mücadelelere katılmıştır.

Aile çevresi ve özellikle de hususî ihtirasları yüzünden vezir Ebu'l-Hazm, Cevher'in muhitinde yer aldı. Ancak bir hükümdar ailesine mensub olan kadın şair Vellade'ye olan şiddetli aşkı yüzünden İbn Abdus ile arası açıldı. İbn Abdus'a tehdit dolu şiirler yazan İbn Zeydun bir iftiraya maruz kalarak hapse atıldı.

Hapisteyken dostlarına yazdığı mektuplar, edebi bakımdan oldukça önemlidir. Ayrıca Vellade'ye yazdığı şiirler ve bilhassa *Medinetu'z-Zehra* hakkındaki tasvirleri benzersizdir. Daha sonra dostu Ebu'l-Velid onu hapisten kurtarmış ancak sevgilisi Vellade İbn Abdus'a dönmüştü. Bunun üzerine sevgilisine, bir sürü sitem dolu mektuplar yazdı.

İbn Cevher'in ölümünden sonra oğlu Ebu'l-Velid yerine geçince ona bağlandı. Bir süre onun elçiliğini yaptı. İhtirasları yüzünden hiçbir zaman sakin bir hayat yaşayamayan İbn Zeydun, Kurtuba'yı terkederek bir müddet Denia, Badajoz ve İşbiliyye'de ikamet etmiştir. Daha sonra da edebi dehası, siyasî tecrübesi sayesinde İşbiliyye emiri Mutezid'in sarayına girerek vezirliğe kadar yükselmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.

İbn Zeydun sadece bir şair değil, çok yönlü bir yazardı. Şiirleri Makkari tarafından derlenen şairin bir de *Divan*'ı vardır. 18 Nisan 1071 de İşbiliyye'de vefat etmiştir.(2)

4 — İbn Kuzman (1078-1160) :

Ebû Bekr b. İsa b. Abdülmelik b. Kuzman'ın doğum tarihi ihtilaflı olmakla birlikte, 1078-1080 yılları arasında doğduğu kabul edilmek-

(1) Enveru'l-Attar, Nesib Said, **el-Hulesa fil-Ereb ve'n-Nusus**, 253

(2) **İslâm Ansiklopedisi**, İbn Zeydun maddesi; A. Hasan ez-Zeyyat, **Tarihu'l-Arabi**, 329-335; eş-Şeyh Ahmed el-İskenderi, el-Vasit fi'l-Edebu'l-Arabi ve Tarihihi, 216-218

tedir. 1094-1095'te Murabıtlar tarafından düşürülen Badajoz emiri el-Mütevekkil'in himayesinde bulunmuştur. Zaman zaman ikamet ettiği Kurtuba'dan ayrılarak İspanya, İşbiliyye ve Gırnata'ya yaptığı seyahatleri, İşbiliyye'de buluştuğu alime ve şaire Nazhun ile gerçekleştirmiştir.

Ayrıca 1095'den itibaren İbn Kuzman, şair sıfatı ile İspanya'nın birçok şehirlerini dolaşmış ve müteaddid defalar çok sevdiği memleketi Kurtuba'ya dostlarının yanına dönmüştür. Dostlarıyla serbest ve sefih bir hayat yaşaması, dini konulardaki tutumu tepkilere yol açmış ve tevkif edilmiştir. İbn Kuzman bir sürü fena muamelelere maruz kaldıktan sonra ölüm cezasına çarptırılmaktan hakim İbn Muhammed sayesinde kurtulabilmiştir.

Şairin şiirlerinde verdiği tarihi bilgilere bakılırsa; o üç Emevi halifesi döneminde ve *Servet-i Saman* sahibi İbn Hamdin'in himayesi altında müreffeh bir hayat yaşamıştır. Ancak ömrünün son yıllarında nedamet duyarak bir camide imamlık vazifesini üstlenmiştir. Bu dönemde de parasızlıktan ve yokluktan şikayetleri devam etmiş, kendisine maddi ve manevi destek sağlayanları övmüştür. Hatta bazı kitaplarını yardımlarına mazhar olduğu el-Vaşki'ye ithaf etmiştir.

İbn Kuzman'ın şiirlerinin hepsi günümüze kadar ulaşmamıştır. Yüz kırkbeş parçadan ancak dörtte üçü ele geçmiştir. Şairin *İsabetü'l-Ağraz fi Zikri'l-Araz* adlı bir *Divan*'ı vardır. Eserin klasik arapça olan mukaddimesinde şair divanına bu ismi vermiştir. Nykl, bu divanın Arapça metnini Latince harflere çevirip bir transkripsiyon ile kopya etmiştir. Divanın üçte birini (elli parça) İspanyolcaya tercüme etmiş ve diğerleri (doksandokuz parça)'nın muhtevalarını kısaca tahlil etmiştir.

Şiirlerinde muhteva bakımından en önemli husus, daima iki mevzuun bir arada işlenmiş olmasıdır. İbn Kuzman, şiirlerine bir tür aşıkane giriş kısmı ile (tegazzül) başlar, ondan sonra da asli mevzu olan medhiyesine devam eder. Manzum methiyeler yaklaşık olarak yüz parçaya yakındır. Bu parçaların dörtte biri de kendisini koruyup gözeten el-Vaşki ile İbn Hamdin'e ithaf edilmiştir. Aynı şekilde şair Arap şiirindeki kasidelerin ruhuna uygun bazı parçalar da yazmıştır ki burada kendi sanatını ve zecellerini övmektedir. İbn Kuzman'ın şiirleri umumiyetle *Zecel* türündedir. Bu şekil klasik Arap vezninin tersine kemiyyet prensibine dayanmayıp vurgu prensibini esas almaktadır. 4-12 kıtadan meydana gelen bu şiirlerin vezinleri değişiktir. Her şiirde müstakil üç veya dört mısradan meydana gelen bir *merkez* vardır. Merkez bütün zecellerin başında bulunan ufak bir kıtadır.

İbn Kuzman, *Muvaşşah* türünde de şiirler yazmış olmasına rağmen Zecel türünün en büyük temsilcisidir. Bu tarzı entellektüel seviyeye çıkarmış ve şekil bakımından Avrupa şiirine büyük ölçüde tesir etmiştir. İbn Kuzman 555(1160) yılında vefat etmiştir.(1)

5 — İbn Haface el-Endülüsî (1058-1138) :

Künyesi; Ebû İshak İbrahim b. Haface el-Endülüsî olan bu şair her zaman kendisine baş vurulan üstün bir edebiyatcı idi. 1058 yılında Valencia ile Şatıbe arasında bulunan Şakar adasında doğdu. Bir divana da sahip olan İbn Haface'nin bu eseri klasik Arap şiiri tarzında tertib edilmiştir. Bir kaç kasidesini Yusuf b. Tafsun'a ithaf etmiştir.(2)

Şiirlerinde tabiat güzellikleri büyük bir ustalıkla tasvir edilmiş, teşbih ve mecazlarla sanatını zenginleştirmeyi bilmiştir.

6 — Ebû İshak İbrahim b. Sehl (1220-1260) :

Aslen İşbiliyyeli bir Yahudi olan Ebû İshak sonradan müslüman olmuştur. İbn Hallas'ın Septe valiliği döneminde, kırk yaşına girmeden öldürülmüştür. (1260) Müslüman olmadan öncede müslümanlara büyük bir sempati göstermiş, hatta o dönemde Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bir nât yazmıştır. Bütün bunlara rağmen şarap içmekten bir türlü kendisini kurtaramadığı için imanına hep şüpheyle bakılmıştır.

Şairin bilhassa Muvaşşah türündeki şiirleri oldukça önemlidir.

7 — Ebû Hayyan el-Ceylani (1256-1350) :

Ebû Hayyan Muhammed b. Yusuf 1256 yılında Gırnata'da doğmuştur. Kendisi Nefze adındaki bir Berberî kabilesine mensuptur. Tahsilini sırasıyla Malaga, Valencia ve Maride'de sürdürmüştür. Özellikle de dil, edebiyat ve hadis öğreniminde büyük bir başarı göstermiştir. Ebû Hayyan, Hocası Zübeyr ile yaptığı tartışma sonucu 1280 de Endülüs'ten ayrılmak zorunda kaldı. Daha sonra Mısır'a giden Hayyan Farsça, Habeşce ve Türkçeyi çok iyi bilmekte idi. Hatta bu dillerde çeşitli eserler vücuda getirmiş 1298 yılında hocası en-Nahhas'ın yerine geçerek dil dersleri vermeye başladı. 1312'de Mısır valisi emir Seyfeddin Arfun'un yakınlığını kazananan Ebû Hayyan önceleri Zahirî mezhebinden olmasına rağmen daha sonra Şafiî oldu. Hususî kitap edinmek yerine kütübhanelerden alıp okumayı tercih ederdi. Bir edebiyatcı olan kızı Nodar'ın 1345 yılında ölümünden beş yıl sonra öldü (1350). Kendi hayatını anlattığı bir eserini de kızına ithaf etmiştir.

(1) İslâm Ansiklopedisi, İbn Kuzman Maddesi

(2) Clement Huart, Arap ve İslâm Edebiyatı (Terc.: Cemal Sezgin), 131

Ebû Hayyan Türkçe ile ilgili dört kitap yazmış olmasına rağmen yalnızca bir eseri günümüze kadar gelebilmiştir. Eserleri :

a — Zahru'l-Melik fi'n-Nahvi't-Türk,

b — Dürretu'l-Muğiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye,

c — el-Ef'al fi Lisani't-Türk,

d — Kitabu'l-İdrak li'l-Lisani'l-Etrak.

Günümüze kadar gelen ve *el-İdrak* adıyla meşhur olan eseri, Ahmet Caferoğlu tarafından bastırılmıştır. Bir çok şiirleri de bulunan şairin *Muvaşşah* olanları ünlüdür.

Filoloji ve Lügat Çalışmaları:

Gramer ve belagat konularında da Endülüslü müslümanlar tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır. İbn Said'e göre, Doğudan gelen Halil ve Sibeveyh gramer ve belagat konusunda birer üstad idiler. Ebu'l-Abbas Kasım b. Firnas, Halil'in şiir tekniği üzerine bir risale yazarak onun İspanya'da tanınmasını sağlamıştır. Valencialı azatlı bir köle olan el-Aruziyye isimli bir kadın, şiir tekniğinde, belagat ve gramerde büyük başarılar göstermiştir. Jeanlı İbn Malik (1272), Doğuyu gezerek 1.000 mısralık *Elfiyye* isimli gramer üzerine bir haşiye yazmıştır. Diğer meşhur bir dilci ise Gırnatalı Ebu Hayyan (öl. 1345) idi. Deniali Mücahit tarafından himaye edilen Murcialı İbn Sidah gözleri görmemesine rağmen, onyedi ciltlik mükemmel bir sözlük yazmıştı. Edebî eserlerden; İbn Abd-i Rabbih'in (940) Ikdu'l-Ferid, ve Ebû Bekir et-Tartuşî'nin Siracu'l-Mulûk adlı eserleri İspanya'da çok meşhur idiler.(1)

Romanlar ve Darb-ı Meseller:

Arap edebiyatında drama mevcut olmamasına rağmen, roman, fabl ve hikâye türleri çok yaygındı. Halife ve Emirler, masalları ve romantik hikâyeleri derlemeye çok meraklıydılar. İyi hikâye anlatabilen meddahlar, zengin ve asillere kolayca yaklaşabiliyorlardı. Irwing, «...*Bağdat ve Kahire'deki pazar yerlerinde söylenen etkileyici hikâyeler Kurtuba ve İşbiliyye'de yeniden söylenirdi*» diyerek müslüman Endülüslülerin bu tür hikâyelere gösterdikleri ilgiyi dile getirmektedir.(2) İbnü'l-Hatib'e göre; Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Halyi (öl. 1015), *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Mahall fi Ahbar'ı İbn Ebil-Halyi* adlı kitabında

(1) Levi Provençal, La Civilizacion Arabe en Espana, 78-79

(2) Irwing, Arab Tables in Medieval Spanish, Islamic Literature, VIII, 510

toplanmış olan macera hikâyelerini ve eğlendirici fıkraları ustaca anlatırdı. Bu dönemde çok sayıda roman yazarı da mevcuttu. Gonzalez Palencia, Arap romanlarının İspanyol edebiyatındaki tesirinin bütün edebiyat tarihçilerince çok iyi bilindiğini söylemektedir.(1)

XIII. asırda Batı Avrupa'da oldukça büyük rağbet görerek yayılmaya başlayan nesir tarzındaki fabller (ibret verici hayvan hikayeleri), kesinlikle daha önce Hind-İran menşeine dayanan ilk İslâmî eserlerin benzerleri veya bunlardan alınıp aktarılmış hikâyelerin Avrupai görünüşlerinden ibarettir.

Kelile ve Dimne adlı eser Sanskritçe olarak yazılmış ve daha sonra Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu eseri eski Farsçadan Arapçaya çeviren (bir ölçüde telif eden), Abdullah İbn Mukaffa, Arap edebiyatının en büyük şahsiyetlerinden biridir. İbn Mukaffa, VIII. yüzyılın başlarında, bu eseri Arapçaya tercüme etmek suretiyle filozof Beydeba'nın kral Debşelim'e karşı takındığı tavrı, devrinin hükümdarı Halife Mansur'a karşı göstermiştir.

Onun için İbn Mukaffa, bu eserin yanlız mütercimi değil aynı zamanda yazarıdır da... Fakat onun ne derece mütercim ne dereceye kadar yazar olduğunu tesbit etmek son derece güçtür. Çünkü eserin aslı tamamen elimizde mevcut değildir. Diğer dillere yapılan tercümelerde umumiyetle İbn Mukaffa'nın Arapça tercümesi esas alınmıştır.

Kelile ve Dimne adlı bu eser Castilla ve Leon kralı Alfonso (1252-1284)'ya takdim edilmek üzere İspanyolcaya tercüme edilmiştir. Kısa bir zaman sonra da bu tercüme, sonradan hristiyan olan bir yahudi tarafından İspanyolcadan Latinceye aktarılmıştır. La Fontaine'in de kabul ve itiraf ettiği üzere, bu eserin Farsçadan Fransızcaya yapılan bir tercümesi bu Fransız yazarın istifade ettiği eserlerin başında gelmektedir.

Eserin, *Beydeba* isimli bir Hind filozofu tarafından miladi I. yüzyıllarda yazıldığı nakledilmektedir.(2)

Büyük İskender'in Hindistan'a tayin ettiği vali oradan kovulunca yerli bir sülaleden olan Debşelim'i halk tahta geçirdi. Yeni hükümdar keyfî hareketleri ile halkı ihmal etmeye başlayınca Beydeba isimli hakim bir Brahman hükümdara fena idaresinden dolayı çıkıştı. Bunun üzerine bir süre hapse atılan Beydeba, daha sonra yaptıklarına pişman olan hükümdar Debşelim tarafından vezirlik görevine getirildi. Beydeba hükümdarın kendisinden yazmasını arzu ettiği *Kelile ve Dimne*'yi bir talebesine söyleyerek yazdırdı.

(1) A.G. Palencia, **Moros y Cristianos**, 38; Irwing, **Arab Tales Islamic Literature**, 509-514

(2) Geniş bilgi için bkz. Mehmet Kuşteri, **Şeceretü'l-Beşer**.

Eser tamamlanınca da hükümdar, halkı eseri dinlemeye davet etti. Bunun üzerine kitap, Beydeba tarafından hükümdarın ve halkın huzurunda okundu.(1)

Eserin muhtevasına gelince; ameli hikmet esasları üzerine kurulmuştur. Ameli hikmetten maksat, insanın iradesine tabi olan işlerini, menfaatlerini ve tabii hareketlerini bilip tanıması ve ona göre davranışlarını düzelterek umduğu kemale ermesidir. Ameli hikmetin fertle ilgili olan kısmına; ahlaki terbiye, aile ile ilgili olanına ailevi terbiye, cemiyet ve memleketle ilgili olanına da siyasi terbiye denmektedir.

Kelile ve Dimne'de özellikle ailevi terbiye ile ahlaki terbiyeye önem verilmiş, ahlaki terbiye ile ilgili bölümler çağrışım yoluyla anlatılmıştır. İşte bu eser bu ahlaki değerleri herkesin anlayabileceği hikâyelerle anlatarak öğretmek ve bu hikâyeleri hayvanlara söyletmek yolunu seçmiştir. Bu doğunun en büyük vasıflarından biridir. Bu sahadaki en büyük şahika örneği de hiç şüphesiz Kelile ve Dimne olmuştur.

Bu hikâyeler, İspanyolca tercümeleri vasıtasıyla Avrupa edebiyatına geçti. Bunlardan *Binbirgece Masalları*, aslında Doğudaki Araplar tarafından yazılmıştı. Kopyeleri Müslüman İspanya'da da beğenilerek tercümelerle Avrupa edebiyatına geçti. Bunların yanında binlerce mesel ve roman İspanya müslümanları tarafından yazılmıştır. Bunlar boş zamanlardaki sohbetlerde okunur ve dilden dile nakledilirdi. İspanyollarda hâlâ Arapçadan alınmış hikâyeleri anlatma alışkanlığı devam etmektedir.

Musıkî:

Endülüs musıkisinde önemli bir yeri olan Ziryab, 822 yılında Kurtuba'ya gelip yerleşmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mavsılî ekolüne mensup olan Ziryab, musıkî sahasında köklü değişiklikler yapmış ve Endülüs musıkisinin konservatuarı sayılabilecek bir okul açmıştır. Bunu İşbiliyye, Tuleytula, Valencia ve Gırnata'da açılan diğer okullar takip etmiştir. Ziryab'dan sonra Endülüs musıkisinde söz sahibi olan şahsiyet Ebu'l-Kasım Abbas b. Firnas'dır. Ziryab ve İbn Firnas tarafından Endülüs'te temsil edilen musıki, teori ve tatbikatıyla İran-Arap musıkisi niteliği taşımaktaydı. Zamanla Grekçeden musıki ile ilgili birtakım eserler Arapçaya tercüme edilerek tedricen Grek ve Pisagor müzik nazariyelerine de yer verilmiştir.

(1) Geniş bilgi için bkz. İmamüddin, **Sources of Muslim History of Spain**, **Journal of Pakistan Historical Society**, I, 357-379

Endülüslü müslümanlar, musıkî sahasında doğu müslümanlarından geri kalmamışlar hatta XI. asırdan itibaren Endülüs musıkisi Bağdat'ın şöhretini bile unutturmuştur. Bu dönemde Abbadiler Kurtuba'yı ele geçirdiklerinde; İşbiliyye şehri musıkî, şarkı ve diğer eğlence vasıtalarının merkezi durumundaydı. Abbadilere mensup idarecilerden biri olan el-Mutemid sadece kabiliyetli bir şair olmakla kalmayıp aynı zamanda ud icra edebilen bir muganni (şarkıcı) idi.

Abbadîlerin başşehri İşbiliyye, musıkî aletlerinin yapımında büyük ün kazanarak bunların ihracı için parlak ticarî merkezler geliştirmiştir. Murabıtlar hanedanı döneminde yaşamış, bilhassa Fas ve İşbiliyye şehirlerinde yetişen İbn Bacce (öl. 1138)'nin musıkî konusundaki eseri büyük bir şöhret kazanmıştır. Doğuda Farabî'nin musıkî konusundaki eseri nasıl takdirle karşılanmışsa, Batıda da İbn Bacce'nin eseri öyle karşılanmıştır. Ancak bu eser günümüze kadar gelememiştir. Muvahhidler döneminde İbn Sebîh (öl. 1269), musıkî notaları konusundaki tartışmaları muhtevi *Kitabu'l-Edvaru'l-Mansub* adlı bir eser telif etmiştir. Bu eserin bir nüshası Kahire'de muhafaza edilmektedir.(1)

Endülüs Musıkisinin Avrupa'ya Tesiri:

İslâm muhitinde bestelenen şarkılar, yarımadanın her yanında halkın sevgisiyle karşılanmıştı. Bunun neticesi olarak da Aragon ve Castilla krallarının saraylarında müslüman müzisyenler yetişmeye ve çalışmaya başladılar. Gırnata'nın hristiyanların eline geçmesinden sonra da bu durum devam etmiştir.

Günümüzde bile İspanya halk musıkisi incelendiğinde müslüman Endülüs musıkisinin büyük ölçüde tesirinde kaldığı görülmektedir. Kültürde olduğu gibi, musıkî teori ve icrası da çeşitli safhalardan sonra Avrupa'ya intikal etmiştir. Kral X. Alfonso'nun Contigas de Santa Maria adlı şiir koleksiyonunun meydana getirilmesinde büyük rolü olmuştur. Ribeira'nın verdiği bilgiye göre bu kitaptaki şarkıların musıkî ve bestesi köken itibariyle Endülüs musıkisine dayanmaktadır.

XI-XIII. asırlarda Avrupa'da ortaya çıkan troubadour (saz şairi, ozan)lar, şahsiyet ve his bakımından olduğu kadar, şiirlerinin özü ve yapısı bakımından da müslüman şair ve şarkıcıların tesiri altında kalmışlardır. Hatta bu troubadourların şarkı ve manilerine verdikleri isim, ünvan ve başlıklar, müslüman şair ve müzisyenlerin kullandıklarının sadece tercümesinden ibarettir.

(1) Ahmed Teymur, el-Hilal Dergisi, XXVIII, 214

Bath'lı Adelard, Paris'te bir süre musiki öğrenimi görmüş ve el-Harizmi'nin matematiğe dair eserini muhtemelen latinceye o çevirmiştir. *Liber Ysagogarum Alchorismi* adıyla latinceye çevrilen bu eserin büyük bir bölümü musikiye tahsis edilmiştir. Bu eser İslâm musikisini Latin dünyasına tanıtan ilk tercüme eser olmuştur.

Adelard'ın yaşadığı dönemde (XII. asrın ilk yarısı) müslüman Endülüs, hem eski Greklerin musiki konusunda meydana getirdikleri eserlere, hem de el-Kindî, Farabî, İbn Sina ve İbn Bacce gibi İslâm alimlerinin musikiye dair telif etmiş oldukları orijinal eserlere sahipti. Bu orijinal eserler, XII. asrın sonlarına doğru Tuleytula'da yapılan tercümelerle Avrupa'ya aktarılmış ve böylece Avrupa'da tanınmıştı.

Musikide ölçülü (mensural) şarkıların bir açıklamasını yapan Köln'lü Franko, 1190 yıllarında Frankonian denilen notalandırma usulünün ilk mucidi olarak görülür. Ancak Franko'nun yaşadığı dönem (XII. asrın sonları)'den dörtyüz yıl önce İslâm musikisi zaten bu notalandırma usulü üzerine bina edilmişti. el-Kindi tarafından, 870 yıllarında bu usul, bütün ayrıntıları ile açıklanıp tavsif edilmişti.

Ölçülü musikiyi oldukça geliştiren müslümanlar, musiki sahasındaki başarılarını buna münhasır kılmamışlardır. Musiki sanatının gelişmesini sağlayacak musiki aletlerini de icad ederek büyük başarılar göstermişlerdir. Bunlardan ud, kânun, gitar ve rebab müslümanlar tarafından geliştirilip Avrupa'ya tanıtılmıştır. Rebab, daha sonra ortaya çıkarılan ve günümüzde her yerde kullanılan kemanın atası olmuştur.

Görüldüğü gibi müslümanların; musiki sahasında gerek alet, gerekse teori ve pratik bakımından bu sanata büyük katkıları olmuş ve Avrupa'nın musiki temellerinden birini meydana getirmişlerdir.(1)

3 — ENDÜLÜS'TE TARİH ÇALIŞMALARI

Tarih sahasında müslümanlar, kayda değer çalışmalar yapmışlar ve büyük çapta eserler meydana getirmişlerdir. Coğrafya, tarihin bir bölümü olarak incelenmiş ve İslâm âlimleri coğrafya üzerinde de önemli araştırmalar yapmışlardır. Bu sahada ciltler dolusu eserler ortaya koymuşlardır. Bugün İspanya'da bulunan müslüman abideleri, hâlâ Avrupa toplumunda tesirini sürdüren İslâm kültürünün kalıntıları ve İslâm tarihinden kalan bir çok eser bu görüşün doğruluğunu ispatlamaktadır. Endülüs tarihçilerinin ifadeleri, bu konuda İslâm düşmanı yazarlar tarafından bile kabul edilmiştir. Fakat bu tarihçilerin

(1) P. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, (Terc.: Prof. Dr. Salih Tuğ) III. 950-956

eserleri tenkit şeklinde değildir. Genel olarak bu kitapların üslubunun anlaşılması kolaydır: tarihî hikâye ve fıkralarla süslüdür. Buna rağmen kaynak değerleri bakımından tarihî önemi hâizdir. Ne yazık ki, bu eserlerden çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Tarih sahasında temayüz eden bazı müellifler şunlardır :

1 — İbn Kutiyye :

Kurtubalı İbn Kutiyye diye bilinen Ebu Bekr b. Ömer (öl. 977), Vizigot kralı Vitiza'nın soyundan olup ilk ve en önemli Endülüs tarihçilerinden biridir. III. Abdurrahman'ın saltanatının ilk yıllarına kadar İspanya'daki Müslüman tarihini muhtevi *Tarihu İftitahi'l-Endülüs* adlı eserini yazmıştır.(1)

İbn Kutiyye aynı zamanda ünlü bir gramerci olup fiillerin çekimi ile ilgili olarak yazdığı eser benzerlerinden çok üstün bir sarf ve nahiv kitabıdır.(2)

2 — İbn Hayyan :

İbn Hayyan diye bilinen (998-1076) İspanya'nın en önemli tarihçisi Kurtubalı Ebu Mervan İbn Hayyan b. Halef elliye yakın kitap yazmıştır. Fakat bunlardan yalnızca biri, *el-Muktebes fi Tarihi Ricali'l-Endülüs* günümüze kadar ulaşmıştır.(3) İbn Hayyan'ın *el-Metin* adını taşıyan altmış ciltlik eseri de günümüze kadar ulaşamayan eserleri arasındadır.

3 — İbn Sa'd :

III. Abdurrahman'ın katibi olan Arib b. Sa'd önemli bir fizikçi ve tarihçiydi. Taberî tarihine bir zeyl yazan İbn Sa'd, kuzey Afrika ve İspanya tarihini de yazarak bu zeyle ilavelerde bulunmuştur.

Benû Zennûn idaresinde Tuleytula kadılığı yapmış olan Ebu'l-Kasım Said b. Ahmed (1029-1070) de mümtaz bir tarihçi ve astronomdu. İslâm aleminde Arap ve Arap olmayan alimler hakkında biyografik eseri olan *Tabakatü'l-Ümem* ve umumi milletler tarihi olan *Camiu'l-Ahbari'l-Ümemî* adlı eserleri yazdı. Bir diğer tarihçi ise *el-Mağrib* adlı önemli bir İspanya tarihi kitabının yazarı olan İbn Sa'd el-Mağribi (1214-1286)'dir.

---

(1) İbn Hallikan, Vefayatu'l-A'yan, II, 336-338; Julian Ribeira, Historia de la Conguista de Espana de Aben al Cotia el Cordobes, 1926

(2) Kitabu'l-Ef'al (Ignaz Guldi neşri), Leiden, 1894

(3) P. Hitti, History of the Arabs, 565

4 — Hüseyin b. Asım ve Abdülvahid el-Merrakûşi :

XII. yüzyılda yaşamış ünlü tarihçi Hüseyin b. Asım, Mansur b. Ebû Amir'in tarihi olan, *Kitabu'l-Mathiratu'l-Amiriyye* adlı tarih kitabını yazdı. İspanya'da yaşamış Faslı Abdülvahid el-Merrakûşi, Muvahhidin dönemine ait en önemli eseri olan *el-Mu'cib fi Telhis Ahbari'l-Mağrib'i* yazdı (1224). Abdülvahid el-Merrakûşi, el-Humeydi (1029-1095)'nin *el-Mu'cib* adlı tarihinden yararlanmıştır.

5 — İbnü'l-Hatib (1313-1374):

Müslüman İspanya'nın yetiştirdiği en büyük iki tarihçi; İbnü'l-Hatib ve İbn Haldun, Nasri döneminde yetişmiş ve meşhur olmuşlardır. Meşhur Arap devlet adamı, doktor ve tarihçi olan Lisanü'd-Din İbnü'l-Hatib, Nasri hükümdarları Yusuf Ebu'l-Haccac ve V. Muhammed zamanlarında meşhur oldu. Değişik konularda sayıları altmışa varan eserler yazdı. Günümüze ulaşabilmiş yirmi eserden *el-İhata fi Tarih-i Gırnata* adlı tarihi en önemli eseridir ve kısmen İspanyolcaya çevrilmiştir.

6 — İbn Haldun (1332-1406) :

Abdurrahman b. Haldun 1332 yılında Tunus'da doğdu. Kında kabilesine mensup olan Endülüslü bir aileden geliyordu. XIV. yüzyılda Afrika'da meydana gelen bütün inkilablara şahit oldu. İspanya ve Kuzey Afrika'nın tarihinde önemli rol oynadı ve muhtevalı bir tarih kitabı olan *Kitabu'l-İber* ve *Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber'i* yazdı. Bu eser üç bölümden meydana gelir. Birinci bölüm olan *Mukaddime,* Arap edebiyatında eşsiz bir yere sahiptir. Bunun içinde İbn Haldun, ilk defa fiziki, iklimle ilgili ve coğrafi faktörlere bağlı olan tarihi gelişim teorisini ortaya koyar. Toplumun menşei, medeniyetin gelişmesi, devlet ve hanedanların doğuş ve çöküşüne yol açan sebepleri ayrıntılarıyla açıklamaya çalışır ve diğer konuların yanısıra, iklimin milli karakter üzerinde yaptığı tesirden bahseder. Eserinde konuyu uzun uzun anlatma yerine soru-cevap metodunu kullanmıştır. Tarihi gelişimin kanunlarını tesbit etti. Onun metodu son derece ilmi idi ve ispatı mümkün olmayan gerçekleri ortaya koymada hipotezlerin kullanılmasını teklif ederdi. 1406 yılında öldü.(1)

Bu önemli tarihçilerin yanında Endülüs'ün filozof ve âlimlerinin hayat hikâyelerini yazan biyografi yazarları da vardır. İçlerinde en meşhuru Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Faradi'dir.

(1) Geniş bilgi için bkz.: **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I. 93-96**

İbn Faradî (Ferec), 962 yılında Kurtuba'da doğmuş tahsilini burada tamamlayıp uzun süre dersler vermiştir. Otuz yaşında hacc yolculuğuna çıkan İbn Faradî, Kayrevan, Kahire, Mekke ve Medine gibi kültür merkezlerinde bir müddet kalarak ilmî tetkiklerini daha da ilerletti. Bu seyahatinden döndükten sonra Valencia kadılığına getirilen İbn Faradi, 1013 yılında Kurtuba'nın yağmalanması sırasında evinde öldürüldü. Onun eserlerinden sadece *Tarihu'l-Ulemâi'l-Endülüs* günümüze kadar gelebilen tek eseridir.(1) Endülüs'te yaşamış müslüman alimlerin hayat hikayelerinden meydana gelen bu tabakat kitabı İbn Başkuval Ebu'l-Kasım Halef b. Abdülmelik tarafından, 1139'da telif edilen *es-Sıla fi Tarih-i Eimmeti'l-Endülüs* adlı eser ile tamamlanmıştır.(2) Bu eser, elliden fazla kitap telif ettiği nakledilen İbn Başkuval'dan günümüze kadar gelebilen iki kitaptan biridir.(3) İbn Başkuval, 1101 yılında Kurtuba'da doğmuş ve aynı şehirde 1183'de ölmüştür. Onun *Sıla fi Tarih-i Eimmeti'l-Endülüs* adlı eseri, Ebû Abdullah Muhammed İbnu'l-Abbar (1199-1260) tarafından *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla* adlı bir kitap ile tamamlanmıştır.(4) Bu eserden başka İbnu'l-Abbar'ın *el-Hulletu's-Siyarâ*(5) adlı biyografik bir eseri daha vardır. İspanya'da yetişip yaşayan ünlü alimlerin biyografilerini muhtevi bir diğer eser Murcia şehrinde yetişen ed-Dabbî Ebu Cafer Ahmed b. Yahya (öl. 1203) tarafından meydana getirilen *Buğyetu'l-Multemis fi Tarih-i Ricali'l-Endülüs*'tür.(6) Ebu'l-Kasım Said b. Ahmed el-Endülüsî (1029-1070)'nin kaleminden çıkmış olan *Tabakatu'l-Ümem* yeryüzündeki milletlere ait bir kronoloji mahiyetindedir. Bu eser, el-Kıftî, İbn Ebî Usaybia ve İbnu'l-İbri'nin eserlerine kaynaklık etmiştir. Kendisi Benû Zennun hanedanının yönetimi sırasında Tuleytula kadılığında bulunmuş ve kendini tarih, matematik ve astronomi sahalarında yetiştirerek mümtaz bir ilim adamı olarak tanınmıştır.

Ayrıca bu şehirlerde yaşamış olan din adamları ve şairlerin geniş biyografileri, ünlü katip ve alimlerin hayatları ile Endülüs'te yerleşmiş asil aileler hakkında biyografiler mevcuttur.

---

(1) Bu eser, Francisco Codera tarafından iki cild halinde neşredilmiştir.
(2) F. Codera tarafından iki cild olarak neşredilmiştir. Madrid 1882-1883
(3) ez-Zehebî, Tezkiretü'l-Huffaz, IV, 129; İbn Hallikan, I, 305-306
(4) F. Codera tarafından iki ciltlik bir bölümü yayınlanmıştır. Diğer bölüm ise Alarcon ve A.G. Palencia tarafından 1915'de Madrid'de neşredilmiş ve Alfred Bel ve M. Ben Cheneb tarafından tamamlanarak 1920'de yayınlandı.
(5) Bu eserin bir kısmı Dozy tarafından neşredilmiştir. Madrid, 1884-85
(6) F. Codera ve Julian Ribeira tarafından 1884-1885'de Madrid'de neşredildi.

IV — FEN İLİMLERİ

Müslümanlar ilim sahasında Yunan ve Hint kültürlerini öğrenerek özellikle Yunan felsefesini muhafaza ettiler. Bu ilimleri geliştirerek daha da mükemmelleştirdiler. Aslında ilmi Avrupa'ya taşıyan eski ile yeni ilimler arasında köprü vazifesi gören Endülüslü müslümanlardı. Kramer'in de ifade ettiği gibi ilim ve felsefe alanlarında Latin Avrupa'ya (1) bilgi aktaranlar doğulu müslümanlardan ziyade Endülüslü müslüman âlimlerdi. Endülüs'teki âlimlerin en çok ilgilendikleri ilimler arasında coğrafya, haritacılık, astronomi, matematik, botanik ve kimya gibi ilimler vardı.

1 — Coğrafya ve Haritacılık :

Endülüs'te çok değerli coğrafyacılar yetişmişti. Bu coğrafyacılar çok seyahat etmiş, dikkatli incelemelerde bulunup muhtevalı kitaplar yazmışlardı. Endülüs'te en ünlü coğrafyacılar XI. ve XII. yüzyıllarda yetiştiler. Bu coğrafyacılardan en önemlileri el-Bekrî, ez-Zuhrî ve İbn Zübeyr'dir. el-Bekrî diye tanınan Abdullah b. Abdülaziz 1040 yılında Kurtuba'da doğdu ve 1092 yılında öldü.(2) Coğrafya üzerine önemli incelemeler yaptı ve *Kitabu'l-Memalik ve'l-Mesalik* adlı eserini yazdı. Temel kaynakları Endülüslü coğrafyacı Muhammed et-Tarikî'nin (öl. 973) eserleri ve Yahudi asıllı bir köle taciri olan İbrahim b. Yakub idi. Diğer bir coğrafyacı ise Gırnatalı Muhammed b. Ebû Bekr ez-Zuhrî idi.(3) Bağdat'ta halife Me'mun zamanında yetmiş âlim tarafından yazılmış olan *el-Fezarî* ve *el-Kumarî* üzerine şerhler yazdı. Bu iki eserden sadece bir bölümü Paris *Bibliotheque Nationale* (Milli Kütüphane)'de bulunmaktadır. Ebû Hüseyin İbn Ahmed b. Cübeyr el-Kinanî daha çok İbn Cübeyr diye bilinir. 1145 yılında Valencia'da doğdu. Sonraları Fas, Malaga ve Ceuta şehirlerinde hocalık yaptı.

Şair ve ünlü bir coğrafyacı olan el-Cübeyr, 1217 yılında İskenderiye'de öldü. Valencia'dan Mekke'ye yaptığı yolculuğunun hikâyesini

---

(1) «Geography and Commerce», The Legacy of İslâm, 64

(2) Hitti, History of the Arabs, 569; Nefis Ahmed, Muslim Contribution to Geography, 36

(3) Nefis Ahmed, Aynı eser, 36-37

yazdı. *Rihletu İbn Cübeyr* (İbn Cübeyr'in Seyahatleri) adlı bu eser kendisinin hem Doğuda hem de Batıda tanınmasına vesile oldu.

Daha sonra onun bu eserinden el-Abderî, İbnü'l-Hatîb, el-Makrızi, İbn Batuta ve el-Makkari gibi müellifler geniş ölçüde istifade etmişlerdir.(1)

Diğer Endülüs asıllı bir coğrafyacı ise hayatının büyük bir bölümünü Orta Doğuda geçirmiş olan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahim el-Mazinî el-Kaysin el-Endülüsî'dir. el-Mazinî 1080 yılında Gırnata da doğdu. 1114 yılında Mısır'a gitti. Bağdat, Horasan, Rusya, Volga yöresi ve Haleb'i gezdi. Şam'da 1169 yılında öldü. Bulgarların ticarî faaliyetlerinden Harizm'e yapılan fildişi ihracatından ilk defa bahseden deo dur.(2) Eserleri: *Tuhfetu'l-Abbab* ve *Nuhbatu'l-Azan fil-Acaib'il-Buldan, el-Mağrib an Ba'di Acaibi'l-Buldan, Tuhfetu'l-Kibar fi Esfari'l-Bahar* gibi ünlü seyahatnamelerdir.

Endülüslü Müslüman coğrafyacılar haritacılığa önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ptolemaios'un Almagest'inden istifade ettiler. Fakat coğrafya bilgileri daha ileri olduğu için onu körükörüne taklit etmediler. Onu tenkit edip Ptolemaios'un bazı fikirlerini çürütmeyi başardılar. Eserlerinden çoğu elimizde bulunmayan bu coğrafyacılardan bazılarının Latince tercümeleri bize ulaşabilmiştir. XIII. yüzyıldaki *Alphonsine Tables*'in yazarları tarafından bunlardan yararlanılmıştır. Mesleme el-Macriti (1004 veya 1007 yılları arasında öldü.) (3) Astronom el-Battanî'nin tablolarının özetini çıkardı.

Astronomiyle ilgili verilerini el-Harizmî'nin Grek ve Hintçe yazılmış eserlere dayanarak yazdıklarından alıp bu bilgileri Hristiyan İspanya'ya aktardı. Usturlab (Safihen) (4) ve hayvanların üremesi hakkında iki risale yazdı. Birincisinin (Usturlab) Arapça orijinali kayıptır, diğeri ise *Escorial Kütüphanesi*'nde saklanmaktadır. Mesleme'nin öğrencisi olan Ebû İshak ez-Zerkalî Usturlab dahil pekçok alet geliştirmiştir. ez-Zerkalî *Toledo Tables*'i hazırladı. Risalelerin Arapça orijinalleri kaybolmuş Latince tercümelerinden bazıları ise Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır.

Bu arada meşhur filozof İbn Rüşd, Astronomi üzerine bir kitap ve Ptolemaios'un *Almagest*'inin bir özetini hazırladı. İbn Bacce de, İşbiliyyeli Cabir b. Eflah (öl. 1140/1450) ve el-Bitruci Endülüs astronomi

(1) Nefis Ahmed. **Muslim Contribution**, 38
(2) Hitti. **History of the Arabs**, 569; Nefis Ahmed, **Aynı eser**, 34
(3) Irving, **Maslamah of Madrid**, VI, 651-653; Nefis Ahmed, **Muslim Contribution**, 63-64; **İslamic Literature**, IX, 33
(4) Baron Corra de Vaux, «**Astronomy and Mathematics**», **The Legacy of İslam**, 394-395

coğrafyası üzerinde çalışmışlardır.(1) Yaygın olan inancın aksine coğrafi bilgiler de dahil, ilmi Batıya götüren müslümanlardı. Bunların tesiri Ortaçağ skolastiği ve coğrafyadaki rönesansta geniş olmuştur. Endülüs Müslümanları astronomi ve matematik coğrafyasına geniş ölçüde katkıda bulunmuştur. Yunanlıların dünyanın yuvarlaklığı fikrini ve Hintlilerin *World Cupola* görüşlerini genişlettiler. Arapların Latin dünyasına aktardıkları *Arin Doktirini* Kristof Kolomb'un yeni dünyayı keşfetmesini mümkün kılmıştır.(2)

2 — Astronomi:

Kurtuba, İşbiliyye ve Gırnata'lı hükümdarların himayelerinden faydalanan pekçok meşhur astronom(3) yetişmesine rağmen, müslüman İspanya'da felsefe gibi astronomi de halk tarafından şüpheyle karşılanıyordu. Camilerin minareleri, tıpkı Babillilerin tapınaklarının tepesini gözlem kulesi olarak kullandıkları gibi gözlemyeri olarak kullanılırdı. İşbiliyye Camisinin yanıbaşındaki *Girelda Gözlemevi* 1190 yılında matematikçi Cabir b. Eflah'ın denetiminde kurulmuştur. Müslümanların İspanya'dan çıkışından sonra hristiyanlar burayı çan kulesi yapmışlardı. Onların yaptığı Usturlablar Avrupalılar tarafından XII. hâline getirdiler. Müslümanlar astronomiyle ilgili en hassas âletleri yüzyıla kadar kullanıldı. Dünyanın büyüklüğünü, Yunanlıların yapmış olduğundan çok daha doğru olarak hesapladılar. Güneş yörüngesinin eğimini tayin için bronz bir *sekstant* kullandılar. Kurtuba Kütüphanesi ile daha sonra açılan Gırnata ve İşbiliyye kütüphaneleri astronomi ve matematik üzerine hazırlanmış büyük kolleksiyonlara sahiptiler. Bu kitaplardan bazıları *Escorial Kütüphanesi* ve *Madrid Bibliothèque National*'de saklanmaktadırlar.

İspanya'daki sekizyüz yıllık müslüman hâkimiyeti sırasında pek çok astronom yetişti. Ahmed b. Nasır (öl. 914) bilinmeyen boyutlar üzerine önemli bir kitap yazdı. Kurtubalı Mesleme b. Kasım (904-964) astronomi ve astroloji çalışmalarına büyük sadakatle bağlı olduğundan dolayı halk tarafından *sihirbaz* olarak görülüyordu.

II. Hakem ve el-Mansur, ilim adamlarını himaye ederek matematik ve astronomi öğrenimini halk arasında popüler hâle getirdi. Ebu'l-Kasım Mesleme el-Mecriti, bir astronomi ve astroloji okulu açtırdı. Usturlab, ticari aritmetik ve Harizmi tablolarının bir özeti hakkında yazdıkları önemli eserleri arasındadır. Harizmi'nin *Zic*'inde düzeltme-

(1) Nefis Ahmed, Muslim Contribution, 84
(2) Hitti, History of the Arabs, 384, 570
(3) Cambridge Medieval History, III, 434

ler yaptı ve Arin'in meridyenini değiştirdi.(1) Ebû Kasım Ahmed b. Abdullah el-Gafiki Kurtuba'da doğmuş ve Denla'da 426(1034) yılında ölmüş olan büyük bir alimdi. Astronomi tabloları yaptı ve *Risaletu'l-Usturlab ve'l-Asma*(2) adlı usturlab'ın yapımı ve kullanımı üzerine bir kitap yazdı. Başka büyük bir astronom ez-Zerkali (Ebi İshak İbrahim b. Yahya) Tuleytula ve İşbiliyye'de (1029-1087) yaşamıştır. Doğrudan gözlemleriyle tanınırdı. Başlangıçta yalnızca alet yapımcısıydı. Müşterilerinin teşvikiyle astronomi üzerinde çalıştı ve sabit yıldızlar ile gezegenlerin hareketleri hakkında yeni astronomi teorileri ortaya attı. *Safiha* adı verilen yeni bir astronomi aleti yaptı, Zerkali'nin eserlerinden, Alfonso (öl. 1284) ve onun saray astronomları geniş ölçüde yararlanmışlardı.(3)

İşbiliyyeli Cabir b. Eflah (ö. yaklaşık 1140-1150) astronomi ve trigonometri sahasında uzmanlaştı. Tropik bölgelerde geceyle gündüzün eşit olduğunu tesbit etmek için birçok astronomi gözlemleri yaptı. Merkür ve Venüs'ün gözle görülür değişme çizgileri (Parallaxları) olmadığını ortaya koydu ve trigonometrik oranlar üzerine olan fikirlerinden dolayı el-Battani'yi takib etti. *Kitabu'l-Heyet* adlı bir astronomi kitabı yazdı.(4)

el-Bitrûci (Alpetragius Kurtuba'nın kuzeyinde Petroches'li ö. 1204) meşhur filozof İbn Tufeyl'in bir öğrencisiydi. Son devir Endülüslü müslüman astronomlarının içinde en meşhuru idi. *Kitabu'l-Hey'et* adlı eseri müslüman astronomlarının içinde Ptolemalos'a karşı gösterilecek en önemli eserdir.(5)

İspanyadaki Müslüman astronomlar içinde el-Mecriti, el-Gafiki, ez-Zerkali ve İbn Eflah en meşhurları idi. Bunların eserleri Avrupa'da kaynak alınarak modern astronominin temelini meydana getirdiler. Avrupa dillerindeki pekçok teknik astronomi terimi (Acrab «*akrep*», algedi «*el-Cedi oğlak*», altair «*et-Tair*» *uçan deneb*, «*Zeneb-kuyruk*» ve pherked «*farkad boğa*» azimuth «*es-Sumut*», nadir «*nazir*» zenith «*es-Semt*») Arapçadan geçmişlerdir.(6) Bu astronomlara ait pek az alet bugün elimizde bulunmaktadır. İbrahim b. Said es-Sehl'e ait bir küre

(1) Hitti, **History of the Arabs**, 571; Millas Vallicrosa, **Estudios Sobre Historia de la Ciencia Espanola**, 27-28

(2) De Lacy O'eiary, «**Scientific Influence of Andalus**», **İslamic Literature**, IX, 1957, 333

(3) Carra de Vaux, «**Astronomy and Mathematics**», **The Legacy of İslam**, 394; **İslamic Literature**, IX, 1957, 333-4

(4) Hitti, **History of the Arabs**, 572; O'eiary, «**Scientific Influence**», **Islamic Literature**, 333-4

(5) Hitti, **History of the Arabs**, 572; **Legacy of İslam**, 395

(6) Hitti, **History of the Arabs**, 572-573; S. M. İmamuddin, **The İnfluence of Spanish İslamic Literature**, 359

ve birkaç usturlab günümüze ulaşabilmiştir. Küre Floransa'da *Regio Instituto di Studi Superiori* müzesinde, usturlablar ise *Madrid Milli Arkeoloji Müzesi* ve Oxford'da *Lewis Evans Kolleksiyonu*'nda saklanmaktadır.(1)

3 — Matematik :

Astronomi ile birlikte Müslümanlar, uygulamalı ve teorik ...ak matematik çalışmalarını büyük bir istekle yürütmüşlerdir. Hem ... hem de devlet bu çalışmaları destekliyordu. Ebu'l-Galib Habbab ... bad III. Abdurrahman döneminin en meşhur matematikçilerinden id... el-Mecriti'nin öğretmeni Ebû Eyyub, devrin en meşhur geometri âlimlerindendi.(2)

Daha önce isminden bahsedilen ünlü astronom Mesleme el-Mecriti'nin tanınmış astronom ve matematikçi olan öğrencileri arasında en-çok bilineni Gırnatalı İbnü's-Semh (980-1034) idi. Onun eserleri X. Alfonso'nun (ö. 1284) sarayındaki Yahudi matematikçi ve astronomlar tarafından okunur ve takdir edilirdi.(3) Matematikçi el-Karmani (1065) Saragossalı Benû Hûd'un sarayında yaşadı. O da Mesleme el-Mecriti'nin öğrencisiydi. *Teorinin İki Kardeşi* adlı ansiklopedik bir eser yazdı. el-Mecriti'nin diğer öğrencilerinden Ebu'l-Kasım Asbağ ve İbnü's-Saffar diye bilinen Ebu'l-Kasım Ahmed, *Sind-Hind* üzerine şerhler yazdılar.(4)

Abdurrahman b. İsmail Endüslülerin Öklid'i diye adlandırılan ünlü bir geometri âlimiydi. Aristo'nun *Organon*'u üzerine bir risale yazdı. İşbiliyyeli İbn Mes'ud (ö. 1132) diğer ünlü bir matematikçi ve astronom olup trigonometri üzerine de bir kitap yazmıştı. Gırnatalı matematikçi İbn Sehl ed-Darir (1096-1175) Baeza'da incelemeler yaptı ve Tuleytulalı hristiyan ve yahudiler ona sık sık müracaat ederlerdi. İşbiliyyeli meşhur Cabir b. Eflah, XII. yüzyılda yaşadı ve cebir'i icat etti. Theodorus, Aristarchus, Hipparchus, Autolycus ve diğer alimlerin matematik ve astronomiyle ilgili eserlerini inceledi. Trigonometri üzerine yazdığı kitabında, daha sonra gelen matematikçiler tarafından takdirle karşılanan yeni ve orijinal formüllerle uğraşıyordu.

Endülüs matematikçileri IX. yüzyılın ikinci yarısında *Hurufu'l-Gubar* denilen bir çeşit rakam sistemini ortaya çıkardılar. Bu sayılar

(1) Millas Vallicrosa, Estudios Sobre Historia de la Ciencia Espanola, 33-4
(2) Millas Vallicrosa, Aynı eser, 27
(3) Millas Vallicrosa, Aynı eser, 27
(4) Millas Vallicrosa, Aynı eser, 28-29

Hint rakamlarından şekil olarak biraz farklıydı(1). Hint veya Romen rakamlarından kaynaklanıyordu.(2) Müslümanlar, Yunanlılarca bilinmeyen küresel trigonometriyi ortaya çıkardılar.(3) Carra de Vaux: *«Bugün kullanılan cebir, sıfır, logaritma kelimeleri hesap ilmini kuran ve yayılması için büyük gayretler sarfeden müslümanların oynadığı rolün şahitleridir»* diyor.(4)

4 — Zooloji ve Botanik:

Coğrafya ile uğraşmanın yanı sıra müslümanlar aynı zamanda, tabiat tarihine zoolojiye ve botaniğe de büyük merak duymuşlardı. Birçok hükümdar özellikle II. Abdurrahman ve III. Abdurrahman bitki ve hayvan örnekleri toplatmak için doğudaki değişik bölgelere araştırmacılar göndermişlerdi. İspanya'daki zooloji ve botanik bahçeleri X. yüzyılda çok meşhur oldu ve her iki konuda da önemli kitaplar yazıldı. Özellikle Dioscorides'in *Materia Medica*'sı esas alınarak, botanik üzerinde ciddi çalışmalar yapıldı. Bitki motiflerinin çizilerek gösterildiği eserler yazıldı. Halife III. Abdurrahman, Bizans İmparatoru VII. Konstantin'den Dioscorides'in resimli botanik kitabını getirterek(5) Bizanslı Rahip Nicholas'ı 340(981)'da davet edip eseri Arapçaya çevirmesini istemiştir.(6)

Hasdai b. Saprut'la birlikte Arapçaya çevrilen bu kitap, müslüman İspanya'da Yunan kültürünün temelini oluşturmuştur.(7)

Tarım üzerine yazılan eserlerin ilmî ve faydalı olmasına da itina gösterilmişti. XI. yüzyılın son yarısında özellikle Tuleytula, İşbiliyye ve Gırnata'da yetişen botanikçiler arasında genellikle aynı devirde yaşamış İbn Bassal, İbnu'l-Vafid, el-Tignarî, el-Gırnatî, Ebû Ömer Ahmed (İbn Haccac) ve Ebu'l-Hayr el-İşbilî'den bahsedilebilir.(8) Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Bassal, Me'mun zamanında Tuleytula'da yaşamıştır. Me'mun, Benû Zunnun yöneticisi (1043-1075) iken İbn Bassal onun Tagus vadisinde bulunan bahçesinde botanikçi

(1) Carra de Vaux, «Astronomy and Mathematics» The Legacy of Islamic, 384-5
(2) Hitti, History of the Arabs, 573-574
(3) Carra de Vaux, Aynı eser, 376
(4) Carra de Vaux, Aynı eser, 386
(5) Umdetu't-Tabib (Asım tarafından yapılan İspanyolca tercüme), XV, XXIX, 41, 61, 91, 177; Albornoz, La Espana Musulmane, II, 186-190
(6) A. G. Palencia, Literatura, 288-289
(7) Max Meyerhof, «Science and Medicine,» The Legacy of İslam, 330; Hitti History of the Arabs, 577
(8) İbn Bassal, Libro de Agricultura, Tetuan, 1955

olarak araştırmalar yapıyordu. Bassal, bir kitap yazarak Tuleytulalı Me'mun'a ithaf etmiştir.

Daha sonraki yazarların geniş çapta yararlandığı bu eser, 1955'de Muhammed Aziman ve Jose Maria Millas Vallicrosa tarafından İspanyolcaya tercüme edilerek Tetuan'da basılmıştır. İbn Vafid 389-467 (999-1075) adıyla da bilinen Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman da Tuleytula'da yaşamıştı. Büyük bir botanikçi ve tarım uzmanı olan İbn Vafid, Tagus vadisindeki meşhur botanik bahçesinde Me'mun'un hizmetinde çalışmıştır. Tarım konusunda yazdığı eseri Millas Vallicrosa tarafından yapılan İspanyolca çevirisiyle kısmen gün ışığına çıkabilmiştir. Arapça metin henüz basılmamıştır. İbn Bassal'ın Tiganari adıyla da bilinen ve 1087'lerde ölen dostu ve öğrencisi Ebû Abdullah Muhammed b. Mâlik, Gırnata hükümdarı Abdullah b. Balkin b. Badis'in sarayında yaşamıştır.

Tarım konusunda yazdığı eseri; 12 kısım ve 360 bölümden meydana gelmiştir. *Zaharu'l Bustan ve'l-Nuzhatu'l-Azhan* (Bahçe ve Bilgelik Çiçekleri) adlı bu eserinin el yazmaları Gırnata, Rabat ve Tetuan'daki kütüphanelerde bulunmaktadır. İbn Haccac 1073-1074 yıllarında İşbiliyye'de bir müddet kaldı. Tarım konusunda yazdığı *el-Mukna* adlı eserinde Grek ve Arap kaynaklarından bahseder. İbnu'l-Avvam bu esere sık sık başvurmaktadır. İşbiliyyeli meşhur tarım bilgini Ebu'l-Hayr da İbnu'l-Avvam'ın başvurduğu kişilerden biri olmuştur. Eseri *Kitabu'l-Filaha*'nın yanlış bir metni Fas'da 1358(1939)'da basılmıştır. En büyük Endülüslü müslüman botanikçi ise XII. yüzyılda İşbiliyye'de yetişen Ebu Zekeriya Yahya'dır. İbnü'l-Avvam adıyla da bilinen bu âlim tarım üzerine önemli ansiklopedik eser olan *Kitabu'l-Filaha*'yı telif etmiştir. Yazarı bu eserin İspanyolca tercümesi ile birlikte Arapça orijinali 1902 de Madrid'de Jose Antonya Bengueri tarafmdan basılmıştır. Ancak bu baskı birçok hatalarla doludur.

Meşhur müslüman botanikçilerden biri de Abdullah b. Ahmed b. Baytar'dır. Malaga'da doğan botanikçi şifalı otlar aramak için İspanya ve Kuzey Afrika'daki birçok dağ ve ovaları gezmiş, daha sonra Kahire'de Eyyubi hükümdarı el-Kâmil'e (1218-1238) bitki uzmanı olarak hizmet etmiştir. 1248 de Şam'da öldü. Alfabetik sıraya göre telif edilmiş bir gıda ve ilaç gözlüğü yazmıştır. Belli başlı eserleri *el-Muğni'l-Adviyate'l-Mufred* (Materia Medica ile ilgilidir.) ve basit tedavi usullerinin anlatıldığı *el-Cami fi'l-Adviyati'l-Mufred*'dir.(1) Tıbbi bitkiler, Cadiz valisinin parklarında kurulmuş olan botanik bahçesinde bir doktor tarafından yetiştiriyordu. Bu tabiat bilimcileri ekme sistemleri, sulama, gübreleme, biçme ve doğudan getirilen meyve ağaçları ve bitki-

(1) Hitti, History of the Arabs, 575-576; Palencia, Literatura, 393-394

lerin tanıtılması; ağaç aşılama, ağaçlardaki ve bitkilerdeki hastalıkların tesbiti ve tedavi metodları üzerinde araştırmalar yapıyorlardı.(1)

5 — Kimya ve Tıp:

Kimyada da müslümanlar Yunanlıların ortaya koyduğu bilgileri geliştirdiler. Abbas b. Firnas, cam yapma tekniğini geliştirdi ve tanıttı. Bunun yanısıra laboratuvarında sun'i bulutlarla gök gürültüsü ve yıldırımın meydana gelişini göstermiştir. Uçma teşebbüslerinde bulunmuştur.(2) Büyük müslüman kimyageri Abbas b. Firnas İşbiliyye'de yaşamış ve sülfirik nitrik, nitro-hidroklorik asitleri keşfetmiş, ayrıca birçok kimyasal maddeyi de ortaya çıkarmıştır. Modern kimyacılar, Ortaçağda müslümanların sahip olduğu kimya bilgilerinden hâlâ takdirle söz ederler. Damıtım, süblimasyon, yüksek sıcaklıkta kurutma (kalsınasyon) ve toz haline getirme gibi kimyasal işlemleri çok iyi bildikleri ve tatbik ettikleri bilinmektedir.

Ağaçlardan ve orman bitkilerinden özsuyu elde etme tekniği Latin ve Vizigotlarca bilinmezken(3) kimya sahasında başarılı araştırmalar yapan *Alambique* denilen damıtım işinde ve ormanlardaki ağaçlardan mümkün olduğu kadar yararlanmayı sağlayan bir alet geliştirdiler.(4)

Arapların kimya konusundaki bilgileri ve çalışmaları yeni ilaçlar hazırlama konusunda kendilerine yardımcı olmuştur. İlk defa ilaçlar hakkında bilgi veren kitabı hazırlayarak eczahaneler kurdular. Tıpta Endülüs Müslümanları hatırı sayılır ilerlemeler kaydettiler. Nasturî hristiyanlar tarafından yetiştirilen doğulu doktorları geride bıraktılar. Ortaçağda Batıda yetişen tıp bilginlerine tesirleri ise büyük olmuştur. Müslüman doktorlar ve kimyacılar tabiat bilimleriyle de uğraştılar. Parçalara ayırma (tahlil etme) ve ameliyata karşı çıkılmasından dolayı hayvanlar üzerindeki ve fizyolojide önemli ilerlemeler kaydettiler. Müslümanlar Afrika'dan getirilen maymun iskeletleri üzerinde inceleme yaparak bu konuda da gelişmeler gösterdiler.

Fizyoloji ve Anatomi konularında Yunanlılardan Galenos, Hipokrates ve diğerlerinin yaptıkları bazı yanlışlıkları düzeltip, onların bilgilerinden faydalanarak uygulamalı tıp ilmini geliştirdiler.(5) Yeni denemeleri ile çok iyi tecrübeler kazanarak ameliyatlarda gerekli tedbir-

(1) Meyerhof, «Sciencea nd Medicine» The Legacy of İslâm, 336
(2) Hitti, History of the Arabs, 598; Levi Provencal, La Civilizacion Arabe, 73; Palencia, Moras y Cristianosen Espana Medieval, 30-31
(3) Bellvery Cacho, İnfluencia, 131
(4) Historia de los Arabs, 230; Cacho, İnfluencia, 131, n. 6
(5) Scott, History of the Moorish Empire in Europe, III, 513-516

leri aldıklarından teşhis bilgisi, patoloji ve tedavide büyük ilerlemeler kaydettiler. Endülüs'te değişik dallarda uzmanlaşan hekimler yetişti. Bunlar ameliyatta kullanılan aletleri gösteren ve açıklayan eserler yazdılar. Hiç şüphesiz bu gibi çalışmalar modern tıp biliminin çok şey borçlu olduğu büyük yeniliklerdi.(1)

Doğunun büyük hekimi Yunus el-Harrani, I. Muhammed devrinde (852-886) İspanya'ya yerleşerek büyük bir hekim ailesinin temellerini attı. Torunları, Ahmed ve Ömer birer büyük hekim oldular. Hatta bunlar Ebu'l-Casis'in de öğretmeni idiler. III. Abdurrahman'ın kâtibi olan Arib b. Sa'd, bir nüshası *Escorial Kütüphanesi*'nde bulunan bir tıp kitabı yazdı. Yahya b. İshak, III. Abdurrahman devrinin diğer önemli hekimlerinden biriydi.

II. Hişam'ın hekimi Ebû Davud Süleyman b. Cülcül, zamanının en büyük botanikçisiydi.

Bizans İmparatoru VII. Konstantinos tarafından (948-949) yıllarında, III. Abdurrahman'a takdim edilen Dioscorides'in(2) *Materia Medica* adlı eserinin Arapça tercümesinden büyük ölçüde faydalanarak tıp sahasında önemli bir eser yazdı. İbn Cülcül devrin hekimlerinin hayatları ve eserleri üzerine tenkidi bir kitap yazdı.(3) Ebu'l-Kasım Halef b. Abbas ez-Zahravi (Ebu'l-Kasis yaklaşık 936-1013) *Medinetu'z-Zehra*'da uygulamalar yapmış, II. Hakem'in saray doktoruydu. Batıda olduğu kadar Doğuda da meşhur olmuştu. *Kitabu't-Tasrif*(4) denilen otuz bölümlük bir tıp ansiklopedisini derlemişti. Bunun cerrahi ile ilgili üç bölümü çok önemlidir. Bu kitabın bir nüshası Hindistan'da *Ben Kipur (Patna) Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır. Ortaçağda cerrahi konusunda rehber kitap olarak kullanılan bu eser değişik adlarla birkaç Avrupa diline çevrilmiştir.(5) Ayrıca Hacib el-Mansur'un özel hekimi Abdurrahman İshak b. Heysem, kusturucu ve mushil yapıcılar üzerine kısa bir eser yazmıştır.(6)

Endülüs'te Benû Zuhr adlı meşhur bir doktor ailesi vardı. Ailenin kurucusu, Talavera'da bir hukukçu olan Muhammed b. Mervan b. Zuhr (öl. yaklaşık 421/1030), oğlu İşbiliyyeli Ebû Mervan Abdülmelik b. Zuhr (Avenzoar-yaklaşık 1051-1062), İbn Rüşd'ün tıp sahasında hocası idi. Mide kanserini tarif eden ilk müslüman hekimdir. Ayrıca özellikle

(1) Arib b. Sa'd, **Kitabu Evkâti's-Sanat**, 76
(2) Max Meyerhof, «Science and Medicine», **The Legacy of İslâm**, 330; Millas Vallicrosa, **Estudios**, 38; De Lacy O'elary «Scientific İnfluence of Andalus» **İslamic Literature**, IX, 1957, 331
(3) Palencia, **Literatura**, 289
(4) De Lacy O'elary, Aynı eser, 331
(5) Hitti, **History of the Arabs**, 576-577; Max Meyerhof, «Sclesce and Medicine», **The Legacy of İslam**, 330-331; Palencia, **Literatura**, 290
(6) Palencia, **Literatura**, 289

siyatik tedavisinde oldukça başarılıydı. Max Meyerhof'a göre pratisyen hekimlikten ziyade danışman hekim olarak görev yapıyordu.(1) Tıp üzerine bir el kitabı mahiyetindeki *Kitabu't-Taysir*'i yazdı. Şahsi tecrübelerin sonucu yazılan bu kitap çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiştir. Paravicius, Venedikli bir yahudinin yardımıyla bu kitabı *Theisir* adı altında 1280 yılında Latinceye çevirdi. Daha sonra bu eser Venedik'te basıldı. Müslüman ülkelerinden ziyade Avrupa'da yayınlandı.

Meşhur filozof İbn Rüşd (1126-1198) aynı zamanda büyük bir hekim idi. Tıp üzerine *onaltı* eser yazdı. Bunlardan biri olan *Külliyat fi't-Tıb*, tabipliğin umumî kaideleri hakkında idi. Bu kitap 1255'de Paduan Yew Banacosa tarafından *Colliget* adı altında çevrilmiş ve Avenzoar'ın *Theisir* adlı eseriyle birlikte birkaç defa basılmıştır.(2) Ünlü bir tarihçi olan İbnü'l-Hatîb (1313-1374), aynı zamanda bir hekim idi. Uzun süre Gırnata'da yaşayan İbnü'l-Hatib, veba üzerine bir risale yazmıştı. XIV. yüzyılda ortaya çıkan büyük veba salgınını anlatırken bunun bulaşıcı olduğunu ispatlamıştır. Diğer meşhur doktor İbn Hâtime (öl. 1369), İbnü'l-Hatîb'in çağdaşıydı. 1348-1349 yılında Almeria'yı harabeye çeviren veba üzerine bir kitap yazdı. Bu kitabı, veba hakkında en muteber eser oldu. Yunanlı hekimler bu dönemde hastalığın bulaşıcı niteliği hakkında fazla birşey bilmiyorlardı.

Bu iki Endülüslü hekim Ortaçağ Avrupasının taassupta zirvede olduğu bir dönemde böyle birşeyi beyan edecek kadar cesurdular.(3) Humma (ateşli hastalıklar), doğum, göz hastalıkları, çocuk tedavisi, fıtık ve tümörler üzerine uzmanlaşmış hekimler de vardı.

Arap ilmini öğrenen yahudi doktorlar, heryerde meşhur olmaya başladılar. İspanya medreselerinde tıp üzerine dersler verilirdi. Derslerin tamamlanmasından sonra diplomaya (icazet) hak kazanılırdı. Bu diploma olmadan ne ders verilebilir ne de uygulama yapılabilirdi. *Hijyen* ve *hıfzıssıhha*nın gerekliliğine inanılırdı. Yeni ve değerli ilaçlar (sinameki, ravent kâfuru, mürrüsafi, zencefil, vomica) ucuz fiyatlarla bulunabiliyordu. Hastahaneler ve tıp fakülteleri vakıf kuruluşlarıydı. Varlıklı müslüman ve yahudiler fakirlere bedava tıbbî hizmet sağlarlardı. Her şehirde halka açık bir hastahane vardı. Yalnızca Kurtuba'da halifelik döneminde mahalli kırk kadar hastahane vardı.

Nasrî hükümdarı V. Muhammed 767(1365)'de Gırnata'da bir hastane yaptırdı.(4) XII. yüzyılda halka mahsus bir hastahanenin işleyişi

(1) Arnold, **The Legacy of İslam**, 139, Hitti, **History of the Arabs**, 577-578; Palencia, **Literatura**, 292
(2) Arnold, **Legecy of İslam**, 340; Palencia, **Literatura**, 291-292
(3) Max Meyerhof, «Science and Medicina, **Legacy of İslam**, 340
(4) Levi Provencal, **La Civilazacion Arabe en Espana**, 147

ile ilgili ayrıntılar günümüze kadar ulaşmıştır.(1) Halkın acıları, büyük ölçüde hükümet ve hayırseverlerin yardımlarıyla azaltılıyordu.(2) Müslümanların tıbbi gelenekleri Arapça eserlerin tercümanları olarak Carmonalı Gerard (ö. 1187) ve Sicilyalı yahudi doktor Farac b. Salim (Fararius, Faragut-XIII. yy.) bu işte önemli rol oynadılar. Arapça tıbbi terimlerin Avrupa dillerinde kullanılışı bu tür bir tesirin en açık delilidir.(3)

(1) Scott, History of the Moorish Empire in Europe, III, 516
(2) Legacy of İslam, 346
(3) Hitti, History of the Arabs, 578-579

V — ENDÜLÜS'TE TİCARÎ ve İKTİSADÎ HAYAT

1 — Ticari ve İktisadi Hayat:

Diğer sahalarda olduğu gibi iktisadi, ticarî ve tarım sahalarında da Endülüs'te en parlak dönem, III. Abdurrahman'dan sonraki dönemler olmuştur. Bilhassa II. Hakem (961-976)'in iktidar yılları ile Hacib el-Mansur (977-1002)'un hakimiyeti dönemleri Endülüs'te bu sahalarda altın çağlar olarak kabul edilir.

Endülüs'ün kültür ve siyasî merkezi ve en önemli şehri olan Kurtuba, yaklaşık bir asır (912-1002) dünyanın üç büyük kültür merkezinden biri olma özelliğini sürdürmüştür. Diğer kültür merkezleri ise şüphesiz Bağdat ve Konstantinopol (İstanbul) idi.

Bir başşehir olarak Kurtuba; yüzonüçbin ev, yirmibir dış mahalle (1) yetmiş kütüphane ve kitabçı dükkanları, cami ve sarayları ile büyük bir şöhrete sahipti. Bu dönemde bir çok altyapı hizmetlerini tamamlamış olan Kurtuba, ziyaretçilerde büyük hayranlık uyandırıyordu. Yollarının büyük bir kısmı taş kaplama olan Kurtuba, geceleri yol kenarlarına yerleştirilen gece lambaları ile aydınlatılıyordu.(2)

Bundan yediyüz yıl sonrasında bile Londra'da bir tek sokak lambası bulunmuyordu. Daha sonra geçen uzun asırlara rağmen Paris'te yağmurlu günlerde sokağa çıkan bir Paris'li ayak bileklerine kadar çamura batabiliyordu.(3)

Kurtubalı ilim adamları lüks bir hayat yaşıyor, hamamlardan azamî istifade edebiliyorlardı. Asırlar geçmesine rağmen Oxford Üniversitesi ilim muhitinde, hamama girip yıkanmak dinsizlik ve barbar geleneği olarak yorumlanmıştı.

Kurtuba öylesine gelişmişti ki; Leon, Navarra ve Barselonalı idareciler, bir hekim, bir mimar, bir şarkıcı ve bir terziye ihtiyaç duyduklarında Kurtuba'ya müracaat etme ihtiyacını duyarlardı. Bu dönem-

---

(1) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 247-248; Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 299, 304, 356

(2) Makkarî, Aynı eser, I, 298. Sokakları aydınlatmada kullanılan lambalar sokak köşelerine veya evlerin bahçe kapısına asılırdı.

(3) John W. Draper, History of the İntellectual Development of Europe, II, 31

de Kurtuba, Sakson asıllı bir rahibenin de belirttiği gibi «*dünyanın pırlantası*» idi.

2 — Tarım :

Müslümanlar Endülüs'e Batı Asya'da tatbik edilen zirai usulleri de getirip uygulamışlardır. Böylece Endülüs'te birçok meyve ve bitkilerden başka; kayısı, portakal, nar, şeftali, pirinç, şekerkamışı, pamuk ve safran gibi nebat ve meyveleri yetiştirmişlerdir. Endülüs'ün bilhassa Güney-Doğudaki münbit ovaları ziraat ve tarım için elverişli bölgeler olarak Endülüs tarımında önemli yer tutmaktaydı. Bu bölgelerde buğday gibi tahıllar yanında zeytin ve benzeri meyveler yetiştirilmiştir.(1) Tarım, toprak sahipleri ile ortakçılık sistemine dayalı olarak yerli halk (köylü) tarafından yapılıyordu.

Müslümanların Endülüs'e getirip yetiştirdikleri bitkilerin bugün bile hâlâ yetiştirilmesi, onların tarıma yaptıkları hizmeti göstermeye yetecek mahiyettedir. İspanya'daki bağ ve bahçeler büyük ölçüde Endülüs'lü müslümanların izlerini taşır. Nasriler zamanından kalan *Cennetu'l-Arif*, çağlayan suları serin rüzgârları ve koyu gölgelikleri ile her türlü övgünün üzerindedir.(2) XIII. asrın sonlarında meydana getirilen bu bahçenin ortasındaki saray, el-Hamra saray kompleksinden birini teşkil eder. Bu bahçe çiçek tarlaları, sun'i çağlayanları ve akarsularıyla Babil Asma Bahçelerini andırıyordu.

3 — İmalat Sanayii :

Halifeler döneminde Endülüs, Avrupa'nın en zengin ve nüfus yoğunluğu bakımından en kalabalık ülkelerinden birini teşkil ediyordu. Kurtuba'da onüçbin kadar dokuma işçisi bulunmaktaydı. Hiç şüphesiz bu da Kurtuba'nın önemli bir dokuma merkezi olduğunu göstermeye yeterlidir. Yün ve ipek kumaş dokumacılığı, sadece Kurtuba'da değil, Malaga, Almeria ve diğer şehirlerde de yaygındı.(3)

Aslında Çinlilerin tekelinde bulunan ipek böcekciliği bu dönemde Endülüs'e sokularak yaygın bir hale getirilmiştir. Almeria'da bilhassa camdan yapılmış eşyalarla, pirinç ve bakırdan mamul mutfak eşyalarının yapımı son derece gelişmişti.

Başşehir Kurtuba'da en önemli sanayii kolu hiç şüphesiz dericilik sanayii idi. Endülüs'te dericilikle ilgili birçok metod uygulanmaktaydı. Deri tabaklama, deri üzerine çeşitli süslemeler yapma ve deri eş-

(1) İbnü'l-Hatib, İhata, I, 14-15, 27, 37; Makkari, Aynı eser, I, 94-96; İbn Batuta, Seyahatnâme, IV, 366-369

(2) İbnü'l-Hatib, Lamha, 109

(3) Makkari, Nefhu't-Tib, I, 102, 123-124

yalar yapımındaki bu metodlar, zamanla İngiltere ve Fransa'ya geçmiştir.

Valencia bölgesindeki Paterna şehri porselen eşyaları, Algarve altın ve gümüş madenleri, Kurtuba demir ve kurşun madenleri Malaga yakut gibi kıymetli mücevher yataklarına sahib olması bakımından önemli merkezlerdi.(1) Tuleytula ise kılıç yapımında oldukça meşhurdu. Ayrıca madenler üzerine altın gümüş kakmak suretiyle, çeşitli çiçek ve bitki motifleri oluşturma sanatını onlar Dımaşk'dan almışlardı. Bu sanat kolu, daha sonra Batı Avrupa'ya yayılma fırsatı bulmuştur.(2)

4 — Ticaret:

Endülüs'te devlet gelirlerinin büyük bir bölümü, ithalat ve ihracata konan vergilerden sağlanmakta idi. Endülüs'lü müslümanlar, İşbiliyye limanından Mısır'daki İskenderiye, Bizans'ta ise Konstantinopol limanları vasıtasıyla Hindistan ve orta Asya ülkelerine kadar uzanan bir ticarî zincir oluşturmuşlardı. Böylece Endülüs'te üretilen birçok mamul madde bu bölgelerden rahatlıkla alıcı bulabiliyordu. Endülüs'le ticari ilişkileri en fazla olan merkezler ise; Dımaşk, Bağdat ve Mekke idi. Endülüs ticaretinin önemli bir bölümünü pamuk, zeytin ve yağ gibi ürünlerin ihracı meydana getiriyordu. Ayrıca bu dönemde müslümanlar deniz taşımacılığında da büyük bir merhale katedmişlerdir. Bugün bile Avrupa dillerinde kullanılan denizcilikle ilgili bir çok kelimeyi incelediğimizde müslümanların bu sahada da küçümsenemeyecek başarılarını görmek mümkündür. Arapça kökenli kelimelerden bazıları ise şunlardır: «*Admiral, Arsenal, Average* (Arapça'daki avariyye kelimesinden gelmektedir. Yiyecek maddelerine konulan vergi manasına kullanılır.), *Cable, Corvettel* (Arapça gurab kelimesinden kaynaklanmaktadır. Harp gemisi manasına kullanılır.) *Shallop* (sloop) vb.»

Endülüs'te madenî para sistemi uygulanmakta idi. Bu sistem, doğu İslâm dünyasının uygulamalarına uygun olarak; dinar altın para, dirhem de gümüş para birimi olarak kullanılmıştır.(3) Ayrıca ilk İslâmî para birimi olarak kullanılan bakırdan basılan Fals'lar da kullanılmaktaydı. Bu para birimi dört asır boyunca kuzeydeki Hristiyan krallıklarında da geçerli kabul edilmişti.

Ayrıca posta teşkilatının (berid) Endülüs'te uzun süreden beri uygulanmakta oluşu, ticaretin gelişmesinde önemli rol aynamıştır.

(1) İbnü'l-Hatib, **el-İhata fi Ahbar-i Gırnata**, I, 15
(2) Makkarî, **Nefhu't-Tib**, I, 90-92, 123
(3) İbnü'l-Hatib, **el-İhata**, I, 37

Latince Tercümeler Merkezi Tuleytula:

Tuleytula 1085 yılında, Kuzeydeki Hristiyanların eline bir İslâm kültür merkezi olarak geçtikten sonra, İslâm kültür ve bilgi hazinesinin Batı'ya aktarılmasında önemli bir yol ve kanal rolünü üstlenmiştir. Başpisikopos I. Raymond'un (1126-1151) yıllarında gösterdiği gayretler sonucu burada sadece tercüme faaliyetleriyle meşgul olan devamlı bir ekol (okul) meydana gelmiştir. Burada 1135'den 1284 yılına kadar ardarda vazife gören tercüman ve araştırmacılar yetişmiştir.

Aralarında Robert of Chester ve Michael Scot gibi araştırmacıların da bulunduğu tercümanlar Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden buraya gelmişlerdir.(1) 1145 yılında Robert (Chester'li), el-Harizmi'nin el-Cebr (algebra) adlı eserini tercüme etmiştir. Ayrıca Dalmatlı Herman ile birlikte, Cluny şehri manastırı başrahibi Peter Venerable adına, Kur'an'ı Kerim'in ilk latince tercümesini gerçekleştirmişlerdir. Kilise Mensupları Teşkilatı tarafından, 1250 yılında Müslüman ve Yahudi memleketlerinde faaliyet göstermek üzere misyoner yetiştirmek için Avrupa'nın ilk *Doğu Araştırmalar Okulu* da Toledo (Tuleytula)'da kurulmuştur.

İngiliz kültür tarihinde Roger Bacon'dan önceki yılların en büyük isimlerinden olan Adelard, Sicilya ve Suriye'de bir müddet kaldıktan sonra 1126 yılında el-Harizmi'nin teorilerini tamamlayan el-Mecriti'nin *Astronomi Cetvellerini, Sinus Cetvelleri* ile birlikte Latinceye çevirmiştir. Bundan başka birçok astronomi ve matematik eserlerini de Latinceye kazandırarak İslâm tetkiklerini, İngiliz kültürüne kazandırmış oldu.

Averroizm'in Avrupa'da ilk temsilcisi olan İskoçyalı Michael Scot (ö. 1236) Sicilya hükümdarı II. Frederik'in saray müneccimi olmadan önce, İspanya'da çeşitli araştırmalar yapmıştı. Bu tercümelerinden başka Scot, el-Bitruci'nin astronomiye dair *el-Hey'et* isimli eseri ve Aristo'nun *De Coeloet Mundo* adlı eserini, İbn Rüşd'ün şerhi ile birlikte tercüme etmiştir. Arapçadan tercüme ettiği birçok eseri Frederik'e ithaf etmiştir. Yaptığı tercümeler içinde şüphesiz en önemlisi, İbn Sina'nın Aristo'dan yaptığı *Hayvanat* (Zooloji)'a dair tercümesidir. Bu kitap, *Abbreviatio Avicenne de Animalibus* ismiyle Latinceye kazandırılmıştır.

Tuleytulalı tercümanlar arasında en fazla tercüme yapanlardan biri de Carmonalı Gerard'dır. Daha önce el-Fergani tarafından Arapçaya tercüme edilen Ptolemy'nin *Almagest* adlı eserini Arapçadan Latinceye tercüme etmiştir. Bundan başka 1187 yılında ölünceye kadar

(1) Charles H. Haskins, Studies in the History of Medieval Science, I. Bölüm

Aristo üzerine Farabi'nin yaptığı şerhi, Euclides'in *Elements* isimli eserini ve Aristo, Galen ve Hipokrat'ın eserlerinden müteşekkil yetmişbir Arapça eseri Latinceye aktarmıştır.

Bu tercüme faaliyetlerinde en büyük rolü Yahudiler oynamışlardır.(1) Bunlardan Tevrat-İncil şarihi Tuleytulalı (Toledolu) Abraham ben Ezra da bulunmaktadır (ö. 1167). O, el-Harizmi'nin cetvelleri üzerine el-Biruni'nin yaptığı şerhi de tercüme etmiştir. İşbiliyyeli Joannes Hispanus, yahudilikten Hristiyanlığa geçerek başpiskopos Raymond'un himayesi altında, 1135-1153 yıllarında Tuleytula'da yetişmiştir. Joannes Hispanus, Ebû Ma'şer, el-Kindi, Ben Gabirol ve el-Gazzali tarafından aritmetik, astronomi ve nucumiyyat, tıp ve felsefeye dair meydana getirilen eserleri tercüme etmiştir.

Böylece İslâm muhitlerinde gelişen ilimler ve felsefe, XIII. asrın sonlarında Avrupa'ya aktarılmış; İspanya, üzerine düşen köprü görevini eksiksiz yerine getirmişti. Tuleytula'da meydana getirilen bu ilim ve kültür hareketi bütün Avrupa'ya hızla yayılmış Avrupa'nın önemli merkezlerinde geliştirilmiştir. Bu merkezler İslâm kültürünün Avrupa'da filizlenip gelişmesinde bereketli topraklar vazifesini görmüşlerdir. Ayrıca Alman kralları ile Müslüman devlet başkanları arasında karşılıklı elçilerin gönderilmesi de tefekkür hareketinde önemli ufukların açılmasına sebep olmuştur.

Alman kralı Otto, John adında Lorraineli bir papazı 953 yılında elçi olarak Kurtuba'ya göndermiş, o da Kurtuba'da üç yıl kalmıştır. Bu süre içinde Arapçayı öğrenen elçi, bir takım Arapça eserlerle Almanya'ya dönmüş, böylece Müslümanlar tarafından geliştirilen ilim ve irfan hareketleri Batı Avrupa'nın en ücra köşelerine kadar nüfuz edebilmiştir.(2)

(1) İbn Nedim, **Fihrist**, 273

(2) Bkz. G. H. Pertz'in **Vita Johannis Abbatis Gorziensis** adlı makalesi; **Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum, IV**, 337-377

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE İSLÂM SANATI

GİRİŞ

Endülüs Emevî Devletinin İslâm Tarihi ve Sanatında önemli bir yeri vardır. VIII. yüzyılın ikinci yarısı, IX. yüzyıl ve X. yüzyılın başları devletin gücünü, zenginliğini arttırdığı ve sanatını üst seviyeye ulaştırdığı dönem olmuştur. Halifeliğin başladığı 929 yılından 1009 yılına kadar geçen seksen yıllık süre ise Endülüs Emevî Devleti'nin altın çağı olarak nitelendirilmektedir.

İspanya'nın 711 yılında müslümanlar tarafından fethi ile 756 yılında Emevî Emirliğinin kurulmasına kadar geçen zaman içinde şartlar, anıtların gerçekleştirilmesine imkan vermeyecek derecede karışık idi. Buna karşılık İspanya'da, başka hiçbir müslüman ülkesinde görülmemiş nitelikte yeni bir toplum oluşmaktaydı. Müslüman bir aile baba, resmî eşi, çocukları ve cariyelerden oluşursa da İspanya'nın müslüman fatihleri eşleri yanında bulunmayan askeri bir güç olduklarından İspanyol kadınlar ile evlenerek burada yeniden yuva kurmuşlardır. Sonuç olarak bir kaç nesil sonra yarımada halkı Arap, Pers, Suriyeli ve Berberiden ziyade Arap özellikleri yanında İspanyol nitelikleri de ağır basan bir topluma dönüşmüştü. Bu dönemde pekçok Hristiyan müslümanlığı kabul etmiştir. Araplar arasında birbirinden tamamiyle ayrılmış sosyal sınıflar vardı. Araplar, Berberî ve Hristiyanları küçümser ve kendileri nadiren şehirde yaşarlardı. Yenilgiye uğrayıp müslümanlığı kabul edenler en aşağı tabaka sayılır ve *mevali* adı verilirdi. Hristiyanlığını koruyarak müslüman idare altında yaşayanlara mozarabe denirdi. Ayrıca bir de kadınları ve zencileri kapsayan kölelik vardı. İşte, müslümanlar ile birlikte ister dinini değiştirmiş isterse korumuş olsun Hristiyanlar kendi dilleri İspanyolca'yı da kullanmaya devam ederek, beraberce İspanya'daki İslâm kültürüne eşi görülmemiş bir

üstünlük ve zenginlik kazandırmış ve bu nitelik kısa bir süre içinde mimariye ve sanatın diğer kollarına da yansımıştır.

Emirlik süresi uzun bir dönemi kapsamakla beraber Araplar ve Berberiler arasındaki ayaklanmalar ile Kurtuba'daki taraftarlarının iç çekişmeleri büyük bir ihtimalle I. Abdurrahman'ı, mimarî tasarılarını hükümdarlığının son dönemlerine kadar geciktirmeye zorlamıştır.

1 — **Kurtuba Ulu Camii :**

Cami Kurtuba şehrinin çok merkezi ve işlek bir bölümünde ve *Vadi'l-Kebir* (Guadalquivir) nehrinin kenarında yer almaktadır. Yapımı 786 yılında. I. Abdurrahman tarafından başlatılmış ve inşaat bir yıl gibi çok kısa bir sürede tamamlanmıştır. Şam'daki *Emevi Camii*'nin yerinde olduğu gibi, bu camiinin de yerinde önceden bir kilise bulunuyordu. Müslümanlar İspanya'ya geldikten sonra, Hristiyanlar ile anlaşmış ve kilisenin yarısını bir süre cami olarak kullanmışlardır. I. Abdurrahman sonradan paylaşmakta oldukları *St. Vincent* kilisesini satın almış ve yerinde cami inşa ettirmek amacı ile 785 yılında kiliseyi yıktırmıştır.(1) Cami kesin biçimini ikiyüz yıl içinde ve dört ayrı hükümdar zamanında gerçekleştirilen inşaatlar sonucunda almıştır. *(R. 1)*

I.	Bölüm :	I. Abdurrahman	786/7
II.	Bölüm :	II. Abdurrahman	833(822-52)
III.	Bölüm :	II. Hakem	962(961-76)
IV.	Bölüm :	II. Hişam	987(976-1009)

Suriye Emevi yapılarında ve *Kayrevan Ulu Camii* (774)'nde olduğu gibi kalın ve yüksek dayanaklar ile desteklenen ve dişli mazgallar ile son bulan dış duvarları camiye dıştan müstahkem bir yapı görüntüsü vermektedir. Dişli mazgallar, dayanaklar üzerinde de devam etmektedir. Dayanaklar arasında, doğu tarafında altı, batı tarafında da yedi adet olmak üzere yan kapılar bulunmaktadır. Bu kapıların çoğu sonradan, özellikle XVIII. yüzyılda örülmüştür. Cami mihrabında görülene benzeyen ve dikdörtgen çerçeveler içine alınmış at nalı kemerlerin taçlandırdığı bu kapılarda, esas kapının her iki yanında yer alan sahın kapılar ile zenginleştirilmiş üçlü bir kapı düzeni gerçekleştirilmiştir. *(R. 2)* Yan kapıların üst kısımlarında taş parmaklıklar ile süslü küçük prencereler, kapının yukarısında da dilimli geçme kemerler bulunmaktadır. Süslü pencere, çok dilimli kemer ve kemer sıraları duvarın üst kısmına kadar devam ederek son derece süslü bir duvar yüzeyi oluşturmaktadırlar. Kapıların yer aldığı bu içeri girinti ya-

(1) Mark Ellingham -John Fisher- Graham Kenyon, Spain, 146

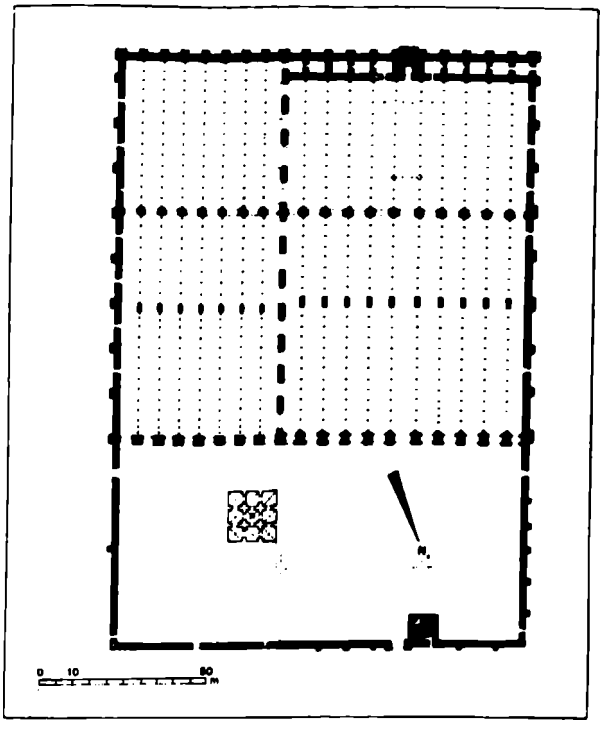

R. 1 : Kurtuba Ulu Camii Planı.

pan dekoratif duvar, yüzeylerinin zarif yumuşaklığı ile, dışarı taşık kuvvetli payandaların sertliğinin meydana getirdiği belirgin zıtlık sokak boyunca uzanıp giden duvar yüzeyine büyük bir canlılık ve hareketlilik kazandırmıştır.

I. Abdurrahman tarafından başlattırılan caminin ilk şekli onikl kemer gözü ile birbirinden ayrılan ve kıble duvarına dikey uzanan dokuz sahınlı bir namaz mekanından oluşmakta ve geniş bir avluya açılmaktadır. Orta sahın diğer sahınlardan daha geniş tutulmuştur. Büyük avlusu ile birlikte cami yaklaşık 88x100 metre ölçüsündedir. I. Abdurrahman tarafından yaptırılmış olan bu bölüm, orta sahnın diğer

R. 2 : Kurtuba Ulu Camii Portali.

sahınlardan daha geniş tutulması ve avlusunun namaz kılınan mekan yüzölçümünden daha büyük olması açısından, muhtemelen Kudüs'de bulunan *Mescidü'l-Aksa* ve onun Suriye'de görülen devamı durumundaki Emevi geleneğini sürdürmektedir. Ancak mihrap üzerinde kubbe yoktur.

Bu caminin iç avlusunun revakları yoktu ve namaz kılınan mekana kapılar ile bağlı idi. Kapılar ağır ve «T» biçimli ayaklar arasında yerleştirilmişti. Bu ayaklar, üstte yuvarlak, altta at nalı biçimli kemer-

lerden oluşan çifte kemer dizilerinin ağırlığını taşımaktadır. Bazı yazarlar çifte kemer dizilerinin yapımında Maride'deki Roma dönemi su kemerlerinden esintiler varolduğunu ileri sürerlerse de gerek işlevsel, gerekse estetik açıdan birbirlerinden hayli uzak olduklarını belirtmek mümkündür.(1) Bunlar dışarıdan paralel tepelikler ile belirtilmiş olan sahmların düz ve ahşap çatılarını desteklemektedir. Bu son yenilik kısa süre sonra Fas'a geçti ve orada yaygın bir şekilde uygulandı.

IX. yüzyılın ortasında kısmen yenilenmiş bulunan St. Stephan kapısı üç bölümlü biçimini ve bitkisel motiflerden oluşan süslemesinin bir bölümünü korumaktadır. Büyük bir ihtimalle 786-787 yılına ait işlenen kapı, iç cephesinde, *alfiz* adı verilen dikdörtgen bir çerçeve içinde bulunan at nalı biçimli bir kemer yer almaktadır. Bu düzen *Kayrawan Ulu Camii*'nin, on yıl daha eski tarihli, mihrabına çok benzemektedir. At nalı biçimli kemer Müslümanlar'ın Endülüs'ü fethinden önceki Vizigot İspanya'sında çok yaygındı; fakat Irak ve Suriye'de de dekoratif unsur olarak kullanılmıştı. Ancak, bu biçim I. Abdurrahman'dan sonra gelenler tarafından özellikle, IX. ve X. yüzyıllarda Kurtuba'da gerek yapısal ve gerekse dekoratif özellikleri bakımından çok yaygın ve etkileyici bir biçimde kullanılmıştır.

II. Abdurrahman (822-52) zamanında, İspanya barış içinde bir dönem yaşamış ve İslâm kültürünün yeni merkezleri Bağdat ve Samerra'nın çok etkisinde kalmıştır. II. Abdurrahman ülkede çok başarılı bir sulama sistemi programı gerçekleştirmiş, kendi adına para bastırmış ve Bizans İmparatorluğunun temsilcilerini kabul etmiştir.(2)

Kurtuba Ulu Camii'nin I. ve II. Abdurrahman tarafından yaptırılmış olan bölümlerinde en fazla ilgi çeken özellik iki katlı kemerlerdir. *(R. 3)* Genişüzergi taşlı sütun başlıkları, kemerlerden başka, kemer sırtları arasından yükselen ayakları da taşımaktadır. Kemer sıralarının oluşturduğu ikinci bir kat bu ayakları birbirine bağlamakta ve aynı zamanda tavanı taşımaktadır. İki kemer katı arasındaki mekan duvar ile doldurulmamış, boş bırakılmıştır. Mekanı genişliğine ve yüksekliğine, aynı derecede parçalayan bu düzen mekan içinde bir hava perspektifi yaratmaktadır.

Birinci kat kemerleri at nalı, üst kat kemerleri ise yarım daire biçimlidir. Beyaz taş ile kırmızı tuğla sırasının dönüşümlü işlenişinden oluşan kemerlerin, renk açısından oluşturduğu zıtlık, göz alıcılığını daha da arttırmaktadır. X. yüzyılda uygarlığının zirvesinde bulunan *Kurtuba İslâm Medeniyeti*'nin en büyük idarecilerinden biri sayılan III. Abdurrahman (912-67) emir oldu. O, isyanları bastırmış, saraylar inşa ettirmiş ve tarıma çok önem vermiştir.

(1) John D. Hoag, Islamic Architecture, 77
(2) Mark Ellingham -John Fisher- Graham Kenyon, Spain, 145

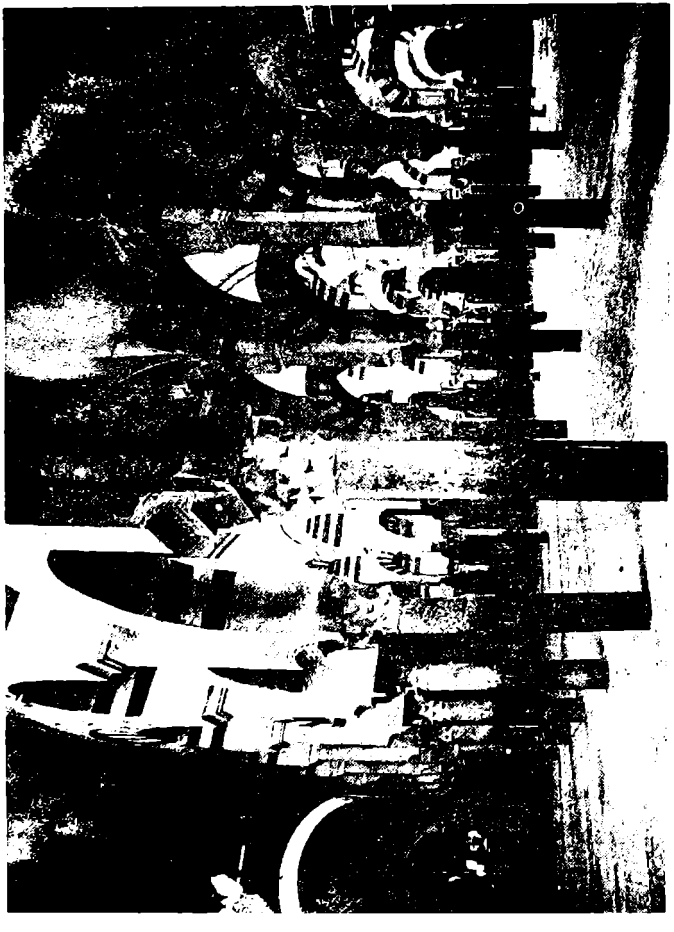

R. 3 : Kurtuba Ulu Camii, I. Abdurrahman tarafından yaptırılan bölüm.

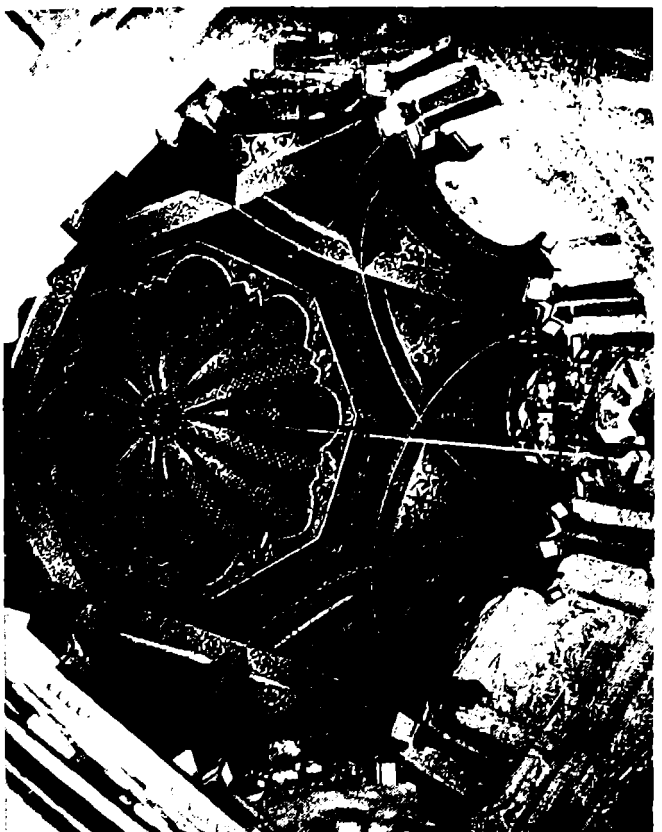

F. 4: Kurtuba Ulu Camii Mihrab Önü Kubbesi.

939 yılında, İspanya ve Kuzey Afrika'da hakimiyetini güçlendiren III. Abdurrahman *Halife* ünvanını aldı. Onun döneminde Kurtuba, Avrupa'nın en büyük ve zengin şehri durumuna geldi. Bizans ve Doğu Halifeliğinin yeni merkezi olan Samerra ile bilim, kültür ve eğitim alanlarında yarıştı. Yazılı kaynaklara göre bu dönemde Kurtuba'da: 27 *okul, 50 hastane, 900 hamam, 60.000'den fazla konak, 213.000'den fazla ev ve 80.000'in üzerinde dükkan* bulunuyordu.(1) III. Abdurrahman, 951 yılında *Ulu Camii*'nin merkezi iç avlusunu güneye doğru uzatmış ve yeni bir minare yaptırmıştır. 80 yarda yüksekliğindeki bu minarede üç sıra çift pencere ve iki geçit rampası vardı. Minare, aynı zamanda ikisi gümüş, biri altın ve her biri bir ton ağırlığında, nar biçimli üç küre ile taçlandırılmıştı.

Halife III. Abdurrahman, muhtemelen merkezi iç avlunun üç yan revağını da yaptırmıştır. XIX. yüzyılda yeniden yaptırılan bu revaklar iki sütun bir ayak düzenindeydi.

II. Hakem (961-76) Halife olduktan bir yıl sonra Ulu Camii'nin, güneydeki en çarpıcı ve etkileyici son ilavesini yaptırdı. Cami ile Guadalquivir nehri arasındaki araziden yararlanarak, kıble duvarını geriye doğru kaydırmış ve böylece yeniden onbir sahın ve oniki kemer gözünün eklenmesi ile cami yaklaşık elli metre daha uzatılmıştır. II. Hakem tarafından yaptırılan ve çifte revaklı bir dizi ile caminin kuzey kısmından ayrılmış bulunan yeni bölüm, caminin bütünlüğü içinde kendine has planı, oranları süslemesi ile ayrı bir yer almaktadır. Eski bölümlerde orta sahın diğer sahmlardan daha geniş olduğu için dikkatleri çekmektedir. Bu bölümün en göz alıcı özelliği ise dört muhteşem kubbedir. Burada orta sahin, II. Abdurrahman tarafından yaptırılmış bölüm önünden bir kubbe ile başlayıp mihrap önündeki kubbe ile sona ermektedir. Mihrap önü kubbesinin *(R. 4)* her iki yanında da diğer iki kubbe *(R. 5 a-b)* yer almaktadır. İki kemer gözlük bir alanı kaplayan mihrap önü kubbesi, sağında ve solunda yer alan ve kendisine eş büyüklükte olan üçüncü ve dördüncü kubbeler ile birlikte genel plan içinde bir «T» düzeni oluşturmaktadır. Mihrap önünde yer alan kubbenin içi, birbirini kesen sekiz büyük kemer kavisinin meydana getirdiği dışbükey sekizgen bir damarlı kubbe ortası ile kemerlerin kesişmesinden oluşan üçgenler ile doldurulmuştur. Kubbe eteklerine kadar son derece zengin ve göz alıcı süsleme ile zenginleştirilmiştir. Kemer üst ve içleri dahi boş bırakılmamış, bitkisel ve geometrik motifler ile süslenmiştir.

(1) Mark Ellingnam -John Fisher- Graham Kenyon, **Spain, 146**

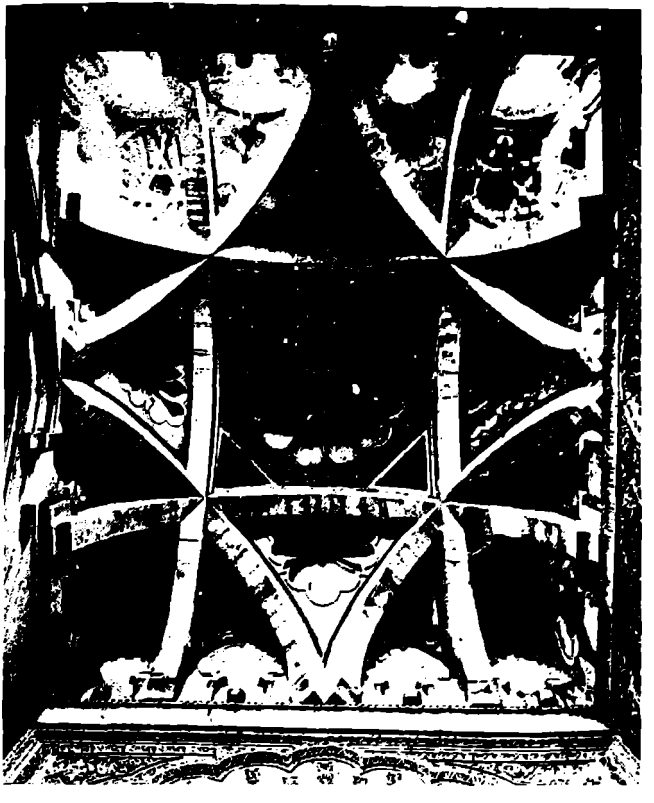

R. 5 a : Kurtuba Ulu Camii. II. Hakem ilâvesi.
Mihrab önü Kubbesinin iki yanındaki kubbelerden biri.

II. Hakem'in ilave ettirdiği bölümde, ortak sahınlar caminin ilk bölümlerinde görülen çift katlı kemer sistemini devam ettirerek birliği sağlamaktadır. Ancak, burada alttaki kemerler çok dilimli, üsttekiler ise at nalı biçimlidir. Kubbeleri taşıyan zengin ve karmaşık desenli, yer yer kabartma motiflerle, yer yer de ince oymalı ya da çok soyut bir desen ile tezyin edilmiş çok dilimli kemerlerin bazıları çapraz atıl-

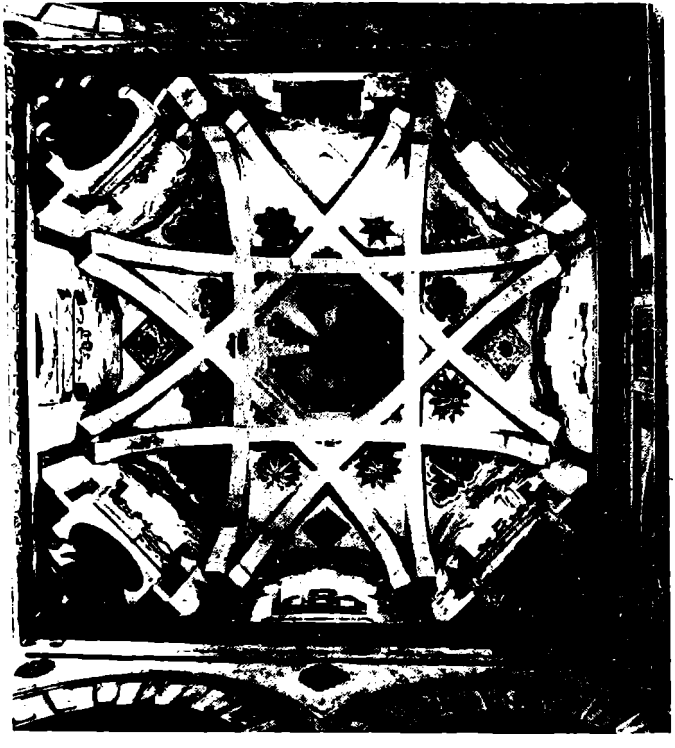

R. 5 b : Kurtuba Ulu Camii II. Hakem İlavesi Mihrab Önü Kubbesinin iki yanındaki kubbelerden biri.

mıştır. Bu çapraz kemerler zorunluluktan atılmış olmalıdır; zira, kesişerek «X» biçimini alan kemerlerin alt sırada bulunanları da böylece kubbe ağırlığını taşımaya iştirak etmiş olmaktadır. Medine'de ilk mihrap, Hz. Peygamber'in namazı bizzat kıldırdığı yerde belirlenmiştir. Kurtuba'da ise bu sade niş, sekizgen bir hücre haline dönüşmüş, İspanya ve Kuzey Afrika'da daha sonra yapılan camilerin hepsinde Kurtuba mihrap biçimi tekrarlanmıştır.

Burada II. Hakem ilavesindeki sekizgen bir hücre oluşturan ve at nalı biçimli bir kemeri bulunan mihrap cephesi *(R. 6)* mozayik tekniği ile süslenmiş, aynı zamanda alçı malzeme de kullanılmıştır *(R. 7)*.

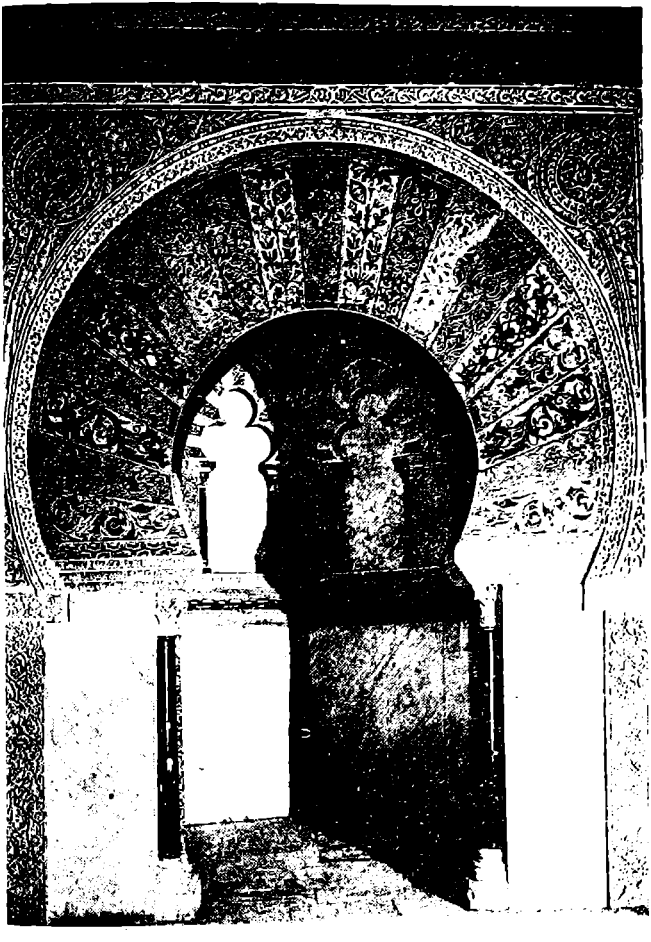

R. 6 : Kurtuba Ulu Camli, II. Hakem ilâvesi Mihrabı.

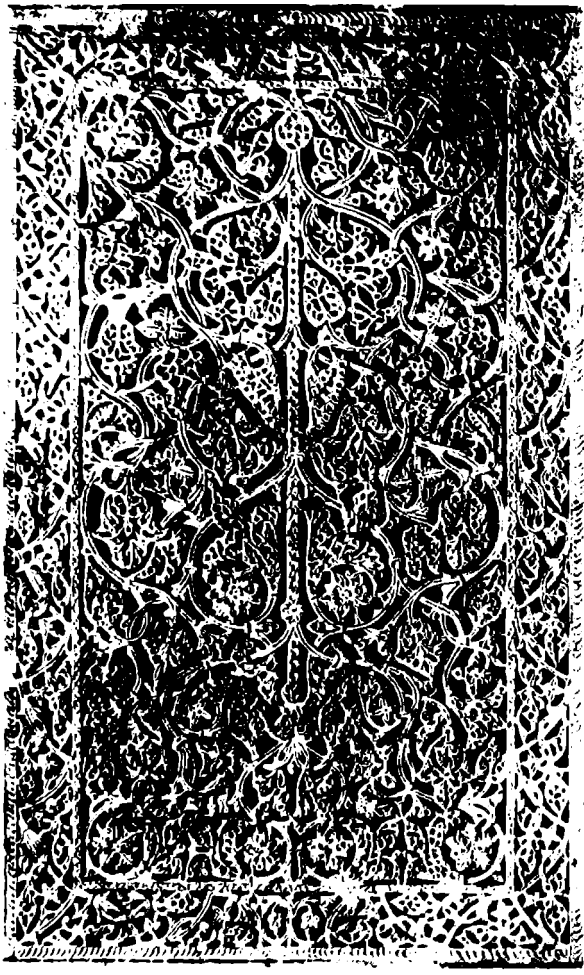

R. 7 : Kurtuba Ulu Camii, II. Hakem ilâvesi mihrabının alçı (Stüko) süslemesi.

Yazı dışında süslemenin büyük bir bölümü bitkisel motiflerden oluşmaktadır.

Aynı hükümdarın yaptırdığı minber kalitesinin eşsizliği yönünden İspanya Emevî sanatının en güzel eserlerinden biridir; mihrabın yapı ve süsleme zenginliği ile uyum içindedir. Minber, işlenmiş küçük ahşap panolar ve fildişi kakmalarla zenginleştirilmiştir. *Kurtuba Ulu Camii*'nin zengin süslemesi II. Hakem'in yaptırdığı ilavenin son derece etkileyici zenginliği ile uyum içinde birleşirken, özellikle Hakem bölümünün kubbeler ile taçlanan mihrap sahnında gerek mimarî ve gerekse süslemenin yaptığı ortak etki doruk noktasına ulaşmakta ve adeta soluk kesmektedir.

Kurtuba Ulu Camii son defa, 987 yılında, Halife II. Hişam (967-1002)'ın el-Mansur lakabı verilmiş olan kudretli veziri İbn Amir tarafından genişlettirilmiştir. Nehre yakınlık yüzünden kıble duvarı daha geriye alınamadığından, cami bu kez öncekilerden daha dar sekiz yeni sahın ilavesiyle doğu yönünde büyütülmüştür. Böylece sekiz sahın eklenmesi ile sahın sayısı ondokuza varan cami ve avlusu doğuya doğru elli metre genişletilmiş olmaktadır.

Caminin Mansur tarafından ilave edilen bu bölümü son derece sade ve daha yalın olmakla beraber önceki bölümlerin pek çok ayrıntısı aynen yapılarak onların alt sırada at nalı, üstte de yarım daire biçimli iki katlı kemerleri ile uyum sağlamıştır. Mansur zamanında 125x175 metre ölçüsüne varan Ulu Cami yaklaşık 22.000 metrekarelik bir alanı kaplamakta idi.(1)

2 — Medinetu'z-Zehra :

Endülüs Emevileri'nin sivil mimarisi, ancak, 1910 yılında İspanyol mimar Velasguez Bosco'nun *Medinetu'z-Zehra*'da yaptığı kazılardan sonra tanınmaya başlamıştır.

III. Abdurrahman'ın (912-61), bir karışıklık döneminden sonra tahta geçmesi ile Kurtuba Emirliği için yeni bir dönem başlamıştı. 929 yılında Abdurrahman en-Nâsır Lidinillillah ünvanı ile halife oldu. III. Abdurrahman halifelik ünvanını kısa bir süre önce Fatımiler'in Mehdiye şehrinde kurdukları Şiî hilâfetine karşı almıştı. 933 ile 980 yılları arasında Kurtuba Halifeliği Fez'e egemendi ve bu dönemde Fez mimarisi tamamen İspanya mimarisinin etkisinde idi.

II. Abdurrahman'ın en önemli icraatlarından biri, Kurtuba'nın 5 kilometre kuzeybatısında resmî ve aynı zamanda ikametgâh merkezi olarak *Medinetu'z-Zehra*'yı kurdurmasıdır. Bu faaliyet 936 yılında baş-

(1) Suut Kemal Yetkin, İslâm Sanatı Tarihi, 35

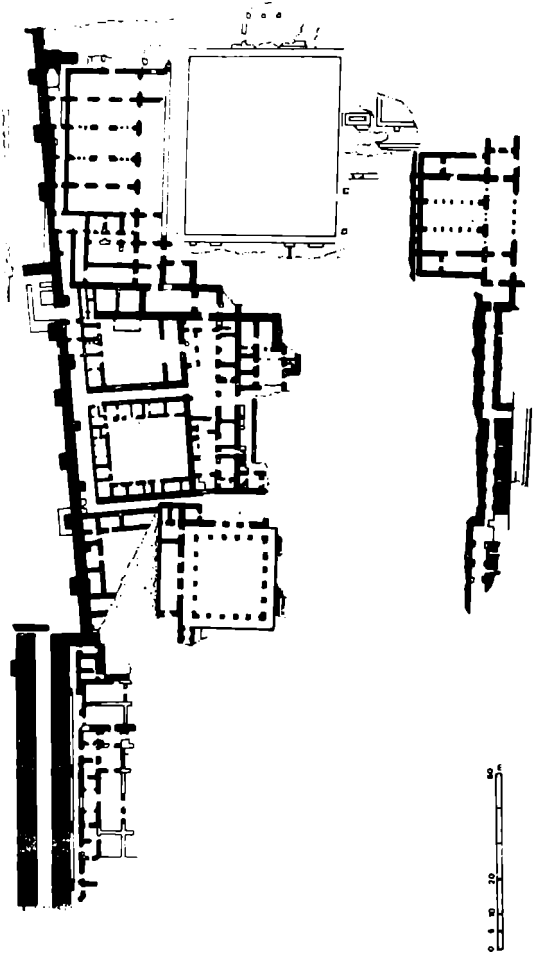

R. 8 : Medinetu'z-Zehra, Saray Binaları Planı.

latılmış ve 945 yılında saray buraya nakledilmiştir. *Medinetu'z-Zehra*'yı Arap tarihçileri çok övmektedirler. Burayı ziyaret eden coğrafyacı el-İdrisi «ez-Zehra, kat kat, şehir üzerine şehir olarak kurulmuş büyük bir siteydi. Öyle ki, yukarı şehrin tabanı, orta şehrin; binanın da tabanı aşağı şehrin çatıları düzeyine düşüyordu. Her üç şehir de surlarla kuşatılmıştı. Yukarı kısımda saray yükseliyor, orta kısımda yemiş bahçeleri yayılıyor, cami ile şahıslara ait evler de aşağı kısımda bulunuyordu.» (1)

III. Abdurrahman'ın oğlu II. Hakem (961-76), 953 yılından 975 yılına kadar inşaat işlerini yönetmiş ve önemli ilaveler yapmıştır. İnşaat işlerinin tamamı 978-9 yıllarında bitirilmiş olmalıdır; zira, saray 981 yılında Vezir el-Mansur'un kurduğu diğer bir mekez *Medinetu'z-Zahira*'ya taşınmıştır.

Medinetu'z-Zehra, Sierra dağının yamacı üzerinde 750 metre genişlik ve 1500 metre uzunluğunda dikdörtgen bir alan üzerinde kurulmuş ve bu alan bir çift taş duvar ile çevrilmişti. Yamacın üzerinde ve çeşitli kademelerde inşa edilen kuzey bölümü, sarayın terpiştirilmiş durumdaki diğer yapılarını birleştirmektedir. En batıda yer alan kısmen korunmuş yapı II. Hakem'e ait bölümdür. Geri kalanlar babası için inşa edilmiştir. *(R. 8)*

Şehrin üst kesiminde, önünde geniş bir avlu bulunan saray yer almaktadır. Kitabelerinden II. Hakem tarafından yaptırıldığı öğrenilen ve önünde avluya bakan üstü örtülü bir taraçası bulunan bu yapının üç derin salonu vardır. Ortadaki salondan yandaki salonların her birine, her iki yanında üçer kemerli birer açıklık bulunan bir kapıdan geçilmekte, ayrıca sarayın bu orta salonları ile yapının sağ ve sol yanlarındaki salonlar arasında sağdan ve soldan üçer kapı ile bağlantı kurulmktadır. Sarayın orta bölümünü teşkil eden üç sahmla iki yan salonun derinlikleri 20 metredir. Orta salonun genişliği 7.95 metre, diğer salonların genişliği ise 6.82 metre ölçüsündedir. Görüldüğü gibi beş sahına ayrılmış bulunan sarayda *Kurtuba Ulu Camii*'nde uygulanmış plan biçimi tekrarlanmıştır. Mimar, dini yapıya ait bir planı sivil bir yapıya aynen tatbik etmiş olmaktadır. Aslında Kurtuba Ulu Camii ile bu görkemli saray yapıları arasında, mimarlık açısından akrabalık vardır ve aynı mimarların hem cami inşaatında hem de saraylarda çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bölmeler tavan ve çatılar ile örtülmüştür.

Sarayda halka ve özel misafirlere ait olması muhtemel iki yapı daha vardır.(2) Daha büyük olan kuzey salonu daha eskidir ve çok

(1) Suut Kemal Yetkin, **İslâm Sanatı Tarihi**, 39
(2) John D. Hoag, **Islamic Architecture**, 81

tahribe uğramıştır. Hafirler tarafından *Salon Rico (R. 9-10)* adı ile tanınan güney salonu ise 953-57 yılları arasında inşa edilmiş ve iyi korunmuştur. Halen tamir edilmektedir. Kitabesinden anlaşıldığına göre III. Abdurrahman tarafından yaptırılmış olan *Rico Salonu*'nun büyük yapı ile ortak özellikleri vardır: Her ikisi de güneye doğru açılır, önlerinde enine genişleyen üstü kapalı birer taraça uzanmaktadır ve her ikisinin de sağında ve solunda kare biçimli küçük salonlar yer almaktadır.

Rico Salonu'nun üç sahınlı bir iç mekanı vardır. Üç sahın, her biri altı kemer taşıyan iki dizi sütun ile bölünmüştür. Bu bölümlerin bir kısmı günümüze kadar intikal etmemiştir. Yan kenarlarda bulunan iki salon sadece bir orta kapı ile orta salona geçit vermektedir. Burada derinliğine uzanan üç sahın ile bunların önünde uzanan önü açık koridora ters bir havuz bulunmaktadır.

Rico Salonu'nun avlusunda derin bir havuz bulunmaktadır. Bu güney kapısında II. Abdurrahman döneminde görülen üstü nicelikli kusursuz mermer işçiliğinin daha kuru ve çizgisel bir nitelikle devam ettirilmiş olduğu gözlenmektedir. Sütun ve ayak başlıkları; kaidelerde taşcılar, genellikle Roma sanatının karmaşık düzenini korumuşlardır. Çok defa imzalarını da atan bu sanatçılardan dördünün adına daha sonra, 964 yılında, *Kurtuba Ulu Camii*'nde yapılan yeni mihrapta da rastlanmaktadır.(1) Yine bu yapılarda, IX. yüzyılda yeniden canlandırılmış olan antik hacimlilik yok olmuş ve akantuslar VI. yüzyıl Bizans yapılarında olduğu gibi katı ve dondurulmuş bir görünüm almıştır. Bunlar zeminden gayet güçlü bir siyah beyaz zıtlığı ile öne çıkmaktadır. Zamanında muhtemelen yaldızla göz alıcı bir biçimde zenginleştirilmişti.

İç duvarların alt kısımları çok alçak tutularak sade bırakılmış, üst kısımları ise 6.5 feet yüksekliğinde dikdörtgen panolar ile kaplanmıştır. Bu panoları birbirine dolanan kıvrım dallardan oluşan şeritler çerçevelemektedir. Her panoda simetrik bir şekilde dallanan bir orta sap soyut meyve ve çiçek biçimlerini içine almaktadır.

3 — Medinetu'z-Zehra Camii :

III. Abdurrahman *Medinetu'z-Zehra Sarayı*'nda *Rico Salonu*'nun güneyinde bir cami *(R. 11)* yaptırmıştır. 941 yılında inşa edilen bu caminin kalıntılarına 1960'lı yıllarda yapılan kazılar sırasında rastlanmıştır. Kazı sonuçlarına göre kısmi bir plan çıkarmak mümkündür.

Caminin kıble duvarına dikey beş sahnı, üç yanı revaklı bir iç avlusu ve üç simetrik aralıklı kapısı vardır. Orta sahın diğerlerinden

(1) John D. Hoag, İslamic Architecture, 83

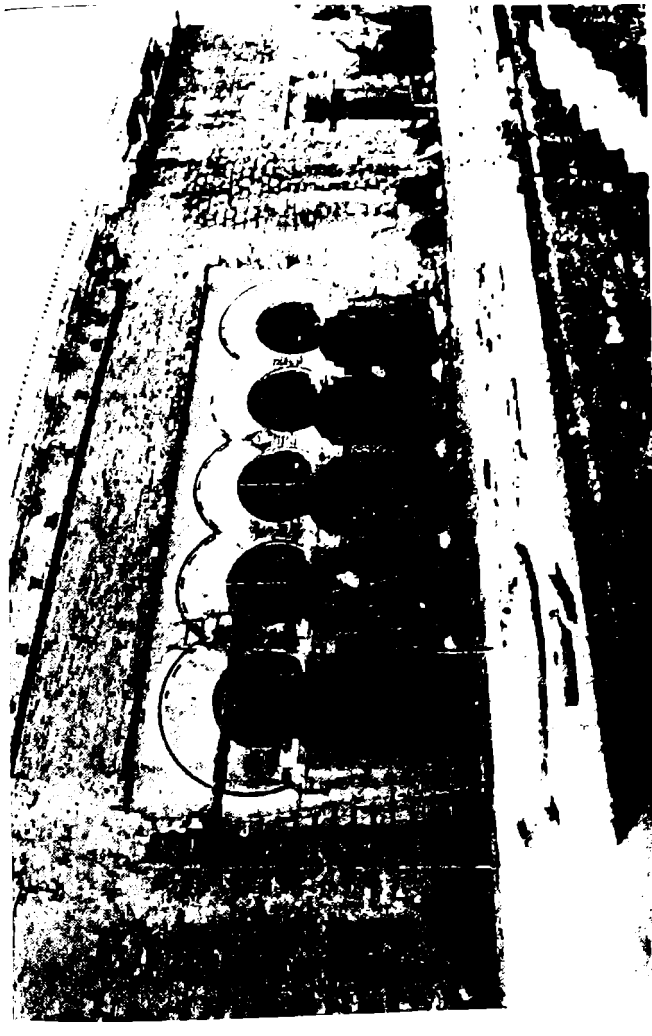

R. 9 : Medinetu'z-Zehra, Rico Salonu (953-57), Dış Cephe.

R. 10 : Medinetu'z-Zehra, Rico Salonu, İç Cephe.

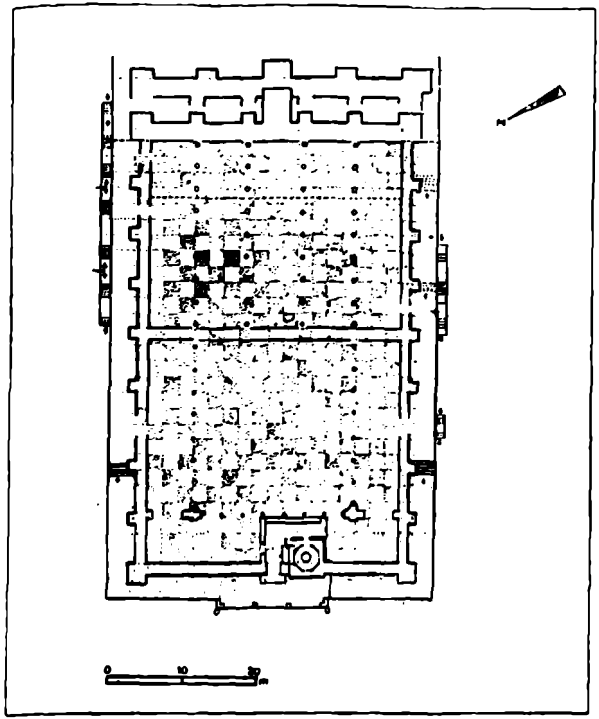

R. 11 : Medinetu'z-Zehra Camii (941) Planı.

daha geniştir. Avluya çıkıntı yapan minarenin yeri mihrabın eksenine uyması için değiştirilmiştir. Cami tamamlandıktan bir süre sonra ikinci bir kıble duvarı eklenmiştir.

4 — Bib-Mardum Camii (Tuleytula) :

999 yılında inşaatı tamamlanan bu gizemli yapı *(R. 12)* bir saraya bağlı ve adından da anlaşılacağı gibi kent kapılarından birinin yakınında yer alan bir musalla olmalıdır.

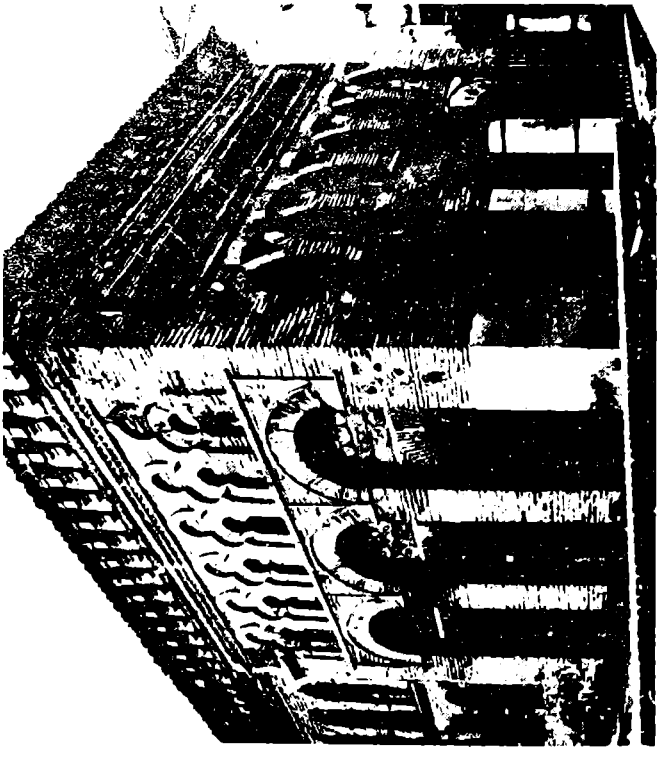

R. 12: Bib-Mardon Camii. Toledo, Dış Görünüş.

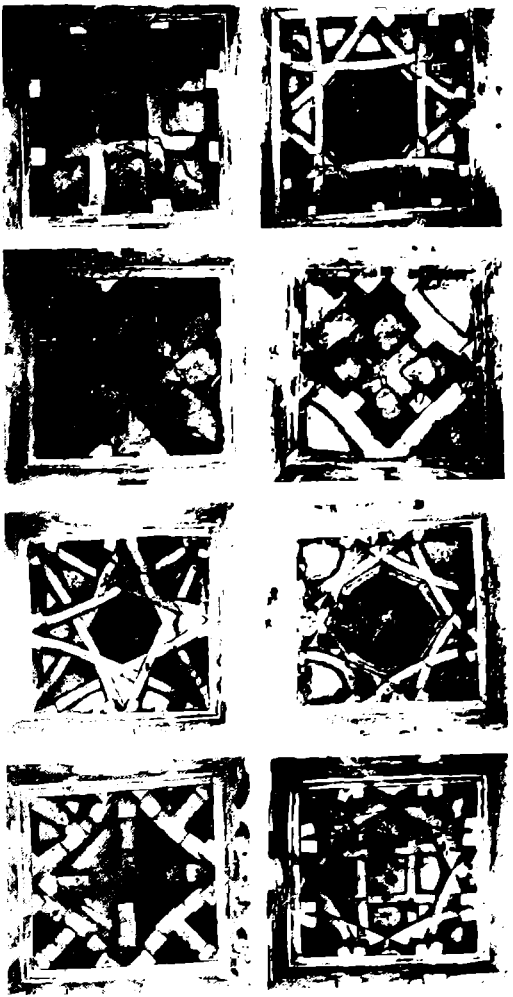

R. 13 : Bib-Mardon Camii, Sekiz Kaburgalı Tonoz.

İslâm Tarihi, C. 4, F.: 36

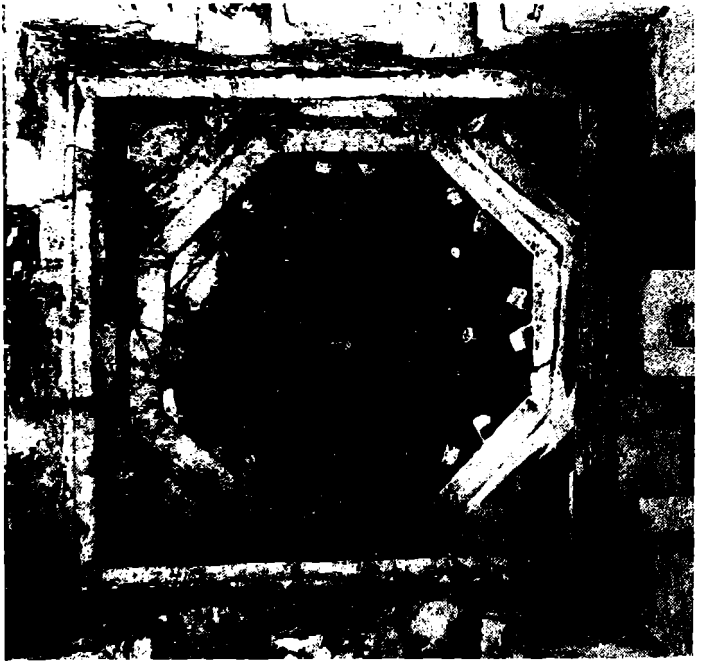

R. 14: Bib-Mardon Camii, Merkezi Kubbe

26.4 feet ölçüsündeki bu yapı, bir tek kıble yönü dışında her yanı açık bir paviyondur. Bir tek kuzey cephesinde taş ayaklar kullanılmıştır. Geri kalan bölüm tuğla olup, bu özellik halifelikte giderek artan bir doğululaşmanın işaretidir. İçerde sekiz kaburgalı tonoz *(R. 13)* onların üzerinde yükselen bir dokuzuncu kubbe *(R. 14)* vasıtısı ile aydınlatılmaktadır.

Camide başka süsleme kalmamıştır. Yeniden kullanılmış olan Vizigot sütun başlıkları taş işçiliğinde bir gerilemenin başladığını göstermektedir.

5 — Caferiye Sarayı (Saragossa) :

Vezir Mansur döneminde III. Abdurrahman ve II. Hakem'in siyaseti devam ettirilmiştir. Ancak Mansur'dan sonra hızlı bir düşüş başladı. Terkedilmiş bulunan Medinetü'z-Zehra 1010 yılındaki bir ayaklanma sırasında yağmalandı ve 1031 yılında Halifelik sona erdi. Berberi ve Arap birçok valiliğin yanı sıra Tavâif-i Mülûk devrinin başlaması ve bunların rekabeti giderek Hristiyan işgaline zemin hazırlamıştır. Saragossa 1118 yılında Hristiyanların eline geçmeden önce bu iki sülale tarafından yönetilmiştir. Saf Arap Tucibiler (1019-93) ve Hudiler (1039-1118) belki de bu durum, Kurtuba sanatının Saragossa'da korunup daha da geliştirilmesine yol açmıştır.

Caferiye Sarayı adını aldığı Ebû Cafer el-Muktedir (1046-81) döneminde dikdörtgen biçimli *Torre del Homenaje*'ye eklenmiştir. 279x238 feet = 100x86 metrelik diktörtgen bir alanı çerçeveleyen duvarları *Sus Ribat*'ını hatırlatan yarımdaire dış kuleler ile takviye edilmiştir.

Sarayın iç mekanı çok zengin süslemelidir. Mişatta'da olduğu gibi kuzey-güney doğrultusunda gelişen bir yapı topluluğu tarafından üçe bölünmüştür *(R. 15)*. Kuzeyde dışarı taşkın iki paviyon arasında dikdörgen bir havuz ve bunun arkasında revak vardır. Bunun arkasında da bir salon yer alır ve bu salonun doğu ucunda küçük, sekizgen bir özel mabed bulunmaktadır. Kuzeyde kemerli bir duvarın arkasında, iki yanında kare odaların bulunduğu bir diğer salon daha bulunmaktadır *(R. 16)*. Avluda dikdörtgen bir havuz vardır. Havuzu sütunlu bölmelerle ayrılmış iki salon izlemektedir. Tümü alçıdan olan kuzey yapılarının kemerleri Kurtuba'dakiler gibi iç içe geçmiş ve dilimlidir. Ancak ayrıntıları daha küçük boyutludur ve biçimleri Murabıtların daha sonra kullanacağı sivri atnalı kemere yaklaşmaktadır. Hâlâ ayakta duran taş başlıklar Kurtuba geleneğini sürdürmüştür; ancak akantus yaprakları dizisi daha uzundur.

Küçük Mabed'de çok zengin oymalı bir alçı iç mekan süslemesi kalıntıları görülmektedir. Şimdi büyük ölçüde tamir görmüş olan bu mabed iç mekanı, aynı zamanda çok zengin kemer dizileri ile de süslü ve bir kubbe ile örtülüdür *(R. 17)*. Mihrap alçıdan, bir deniz hayvanı kabuğu biçimi göstermektedir *(R. 18)*. Tavan *artesonado* adı verilen iç içe geçmiş çok renkli bir ağaç işçiliği ile örtülmüştür.

6 — Askerî Mimarî :

İspanya'da Emevî hakimiyeti boyunca, memleketin her tarafında sık sık görülen iç ayaklanmalar ve kuzeyden sürekli akın yapan hristiyanlara karşı verilen savaşlar, onları idareleri altında bulunan ülke-

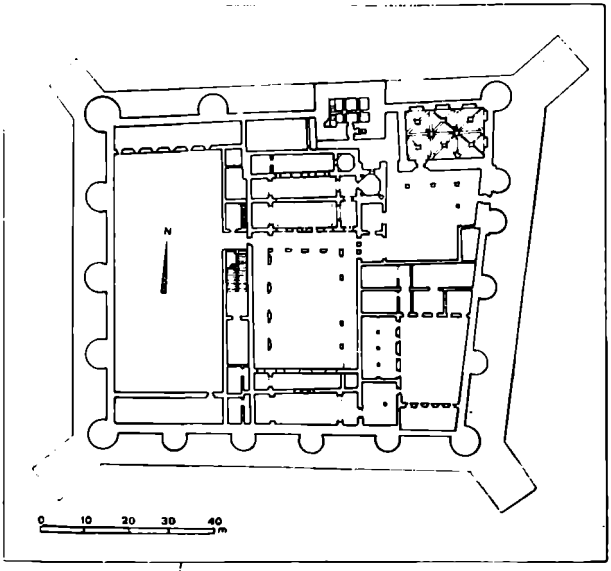

R. 15 : Caferiye Sarayı (Saragossa, 1046-81) Planı.

nin her bölgesinde surlar, kaleler ve gözetleme kuleleri inşa etmeye zorlamıştı. Garnizonlar ile takviye edilmiş surlar, sınırlar ve önemli yollar boyunca uzanarak, nehirlerden serbest geçişi sağlamış, yolculara ve seferi kuvvetlere sığınak teşkil etmiş ve dağ geçitlerini kontrol altında tutmaya yardım etmiştir.

Emevî askerî mimarisinin kesin şeklini bulmuş bir örneği olarak *Medinetu'z-Zehra* surunu örnek vermek mümkündür. Bu sur gibi engebeli yerlerde inşa edilmemiş IX. ve X. yüzyıl surları da kare veya kareye yakın bir plan ile inşa edilmiştir.

Kurtuba-Estramadoure yolu üzerinde yükselen el-Vacar kalesi değişik planı ile ilgi çekmektedir. Dikdörtgen kalın duvarları, dördü köşelerde dördü de kenarların ortasında olmak üzere, sekiz burç ile takviye edilmiştir. Köşelerden birine yakın bulunan tek kapı, içeriye geçit vermektedir.

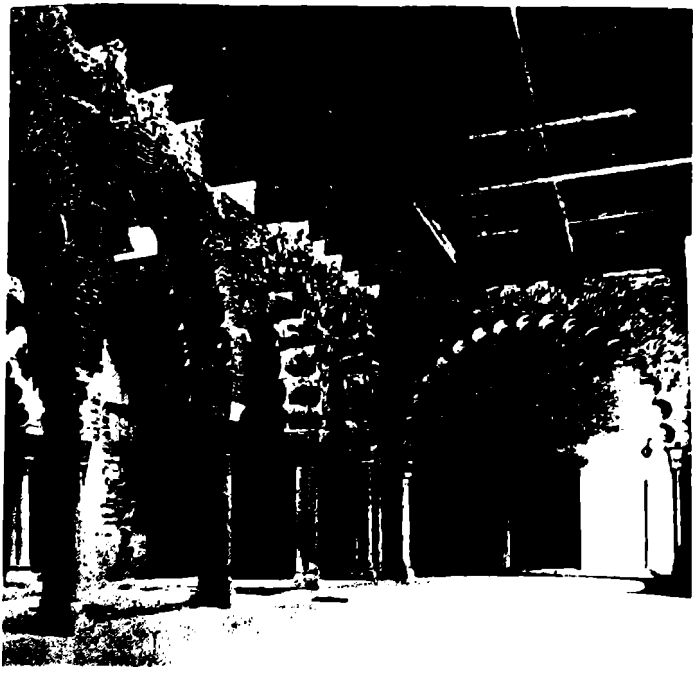

R. 16: Caferiye Sarayı (Saragossa, 1046-81) Kuzey Kapısı.

Conventual de Mariae adı verilmiş olan ve 835 yılında II. Abdurrahman tarafından Guadiana nehri üzerindeki bir köprüyü korumak amacı ile yaptırılmış kalenin, kale duvarı üzerine yaslanmış çok sayıda burcu vardır.

Tarifa Kalesi'nde kare düzen bozulmuştur. İki kapılı olan kalenin esas büyük kapısı dört kenarın en küçüğünde, iki burç arasında yer almaktadır.

Kuzey sınırındaki *Gormaz Kalesi*, 965 yılında inşa edilmiş ve önemli stratejik bir noktada yer aldığından büyük ölçüde arazinin doğal yapısına uydurulmuştur. Kayalık bir sırta oturtulmuş olan kale 130

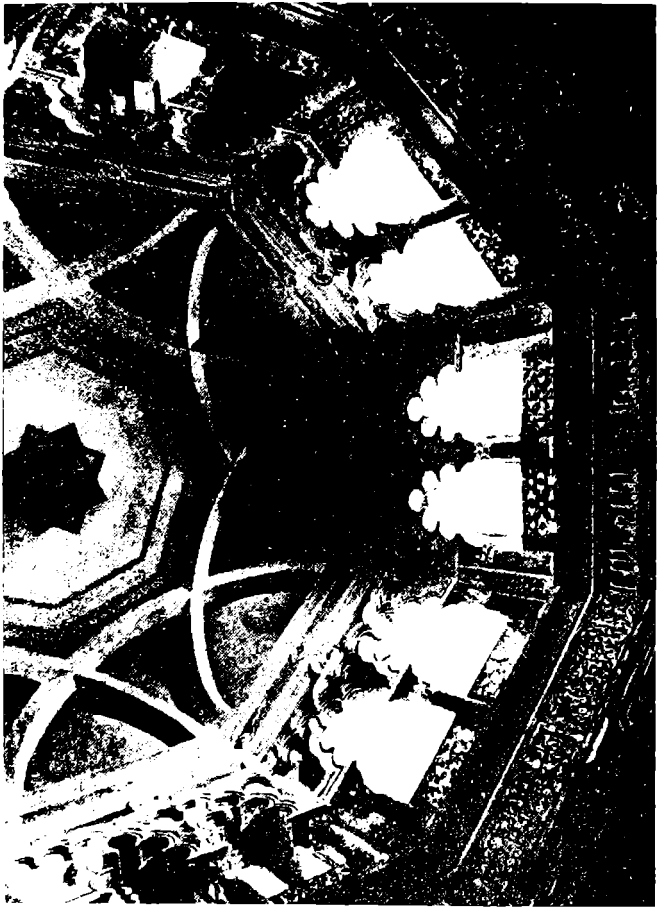

R. 17 : Caferiye Sarayı Camii Kubbesi.

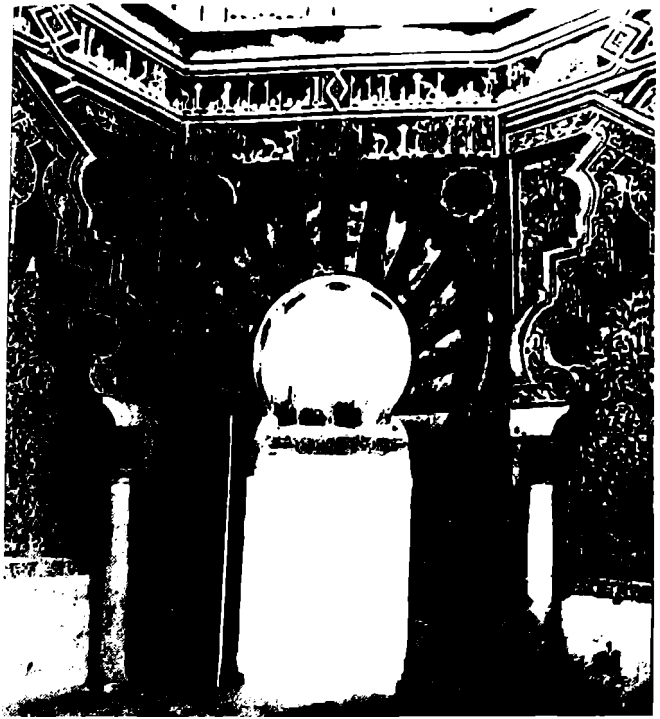

R. 18: Caferiye Sarayı (Saragossa, 1046-81) Camii Mihrab Duvarı.

metre yükseklikten Duero vadisine bakmakta ve 60 kilometre genişliğindeki bir ovayı kontrol etmektedir. Tepeyi çeviren surun uzunluğu 380 metreyi bulmaktadır. En geniş bölümü ise 50 metreye ulaşmamaktadır. Surun bir ucu kule ve ikamete mahsus bölümü ile bir sığınak niteliğindedir. En büyüğü burçlu bir çıkıntı içinde yer alan kapıların üzerinde atnalı biçimli kemerler yer almaktadır. İspanya'da Emevi Devri kaleleri kesme taş ile inşa edilmiştir. Duvar örgüsünde dikey olarak yer almış taşların üzerinde yatay taşlar yerleştirilmiştir.

7 — Mimarî Süsleme :

İspanyol Müslüman Emevî sanatı, mimarî zenginliği ile uyum halindeki zengin süslemenin göz alıcılığı, bolluğu ve çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. İslâm sanatında egemen olan geometrik ve bitkisel kökenli motifler ile yazı, taş, mermer, alçı, seramik, tahta ve mozayik gibi malzeme üzerinde yer almıştır.

Kurtuba'nın beş kilometre kuzeybatısında, Sierra Dağının üzerinden nehre bakan ve III. Abdurrahman tarafından 936 yılında kurulmuş bulunan *Medinetu'z-Zehra* şehrinden ele geçirilmiş olan mermer ve stüko panolar, kireç taşı parçalar ve sütun başları ile diğer bazı mimarî ayrıntılar bu dönem mimarî süslemelerini teknik ve estetik açılardan açıklamak için yeterlidir. Sütun başlarından bazıları Londra'daki Victoria ve Albert müzesindedir.(1)

978/979 yılında el-Mansur tarafından Kurtuba'nın doğusunda nehrin her iki yanındaki vadiye *Medinetü'z-Zehra*'ya rakip saray-şehir olarak kurulmuş bulunan *Medinetu'z-Zahira* ise yakılmıştı. Biri şimdi Madrid'de *Museo Argueologico Naçional*'da bulunan, kitabesinden Halife Mansur'a ait olduğu anlaşılan ve 987/988 yıllarına tarihlenen bir parça ile diğeri, kitabesine göre Mansur'un oğluna (991-1008) ait olduğu anlaşılan iki mermer parça *Medinetu'z-Zahira* üslûbunu yansıtmaktadır. Gerek *Medinetu'z-Zehra* ve gerekse *Medinetu'z-Zahira* parçalarında abartılı ve derin bir oyma gözlenmekle beraber *Medinetu'z-Zehra* parçaları hiç boş yer bırakılmamacasına geometrik ve bitkisel motiflerin simetrik bir düzen içerisinde ayrıntılara da yer verilerek uygulanması ile zengin ve gerçekçi bir biçimde tezyin edilmiştir. *Medinetu'z-Zahira* örneklerindeki özellikle bitkisel motiflerin ise daha soyut kaldığını belirtmek mümkündür.

Genellikle her türlü motifin yan yana kullanıldığı sade ve zengin, soyut ve somut ifadeli bu dönem mimarî süslemesi üçüncü boyuta yer veren anlatımı ile yer yer de çok canlı bir görünüm kazanmıştır.

8 — el-Hamra Sarayı :

İsmini duvarlarında kullanılan inşaat malzemesinden alan el-Hamra sarayı Gırnata'da yapılmıştır. Mimarların, tarihçilerin ve seyyahların hayretini mucib olan bu şaheser hakkında tarihî kaynaklarda ne yazık ki yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tarihî kaynaklarda bu muhteşem eserin adından ilk defa 277(890) yılındaki savaşlarda Süvvar'ın buraya sığınmasından dolayı bahsedilir.

(1) Victoria ve Albert, 10-1922; Albert, 156-1919

R. 19 : el-Hamra Sarayı'nın Genel Görünüşü.

629(1232)'de Beni Ahmed (Benî Nasr) ailesinin ortaya çıkarak daha önce kayalar üzerine binâ edilmiş olan bu sarayı uygun bir düzlüğe yeniden inşa etmeleri ve Gırnata'yı başkent yaparak müstakil bir beylik kurmaları, bu sarayın tarihini biraz aydınlatmıştır. I. Muhammed b. el-Ahmer meşhur Gırnata Saray-Kalesini yeniden inşa ederek oraya kendi adını vermiştir. el-Hamra sarayı; bu ailenin ortaya çıkışına, Endülüs'te İslâmın en son temsilcileri olmalarına ve yıkılışlarına şahit olmuştur.

1492 yılında Kardinal Don Pedro de Mendoza, el-Hamra'nın en yüksek kulesine haçlı ruhunu sembolize eden Haç'ı dikerek Endülüs'teki müslüman hakimiyetinin son bulduğunu ilan etti. Böylece el-Hamra tarih sayfalarına «müminlerin son ahı» olarak geçti.

Daha sonraki yıllarda V. Karl (Charle Quint), sarayın muhteşem mescidini kiliseye dönüştürerek bazı bölümlerinde tadilâta girişti. Bu uygulama ile el-Hamra'nın nefes kesici, hayranlık uyandıran güzelliğini de ortadan kaldırmış oldu. Bazı bölümleri de yıktırarak yerine Barok üslubu ile yaptırdığı saray, el-Hamra'yı daha da sevimsiz hale getirdi.

XIII. XIV. yüzyıllarda yapılan el-Hamra, Anadolu'da Selçuklu Sanatı'nın ulaştığı şahikadan hiç de geri değildir. Hatta üslub olarak onlara benzemektedir. Bu benzeyiş doğrudan taklit olmayıp; kendine has orijinallikler de ihtiva etmektedir. el-Hamra muasırı olan eserlerle karşılaştırıldığında bu benzersiz eserin zerâfeti ve orijinalliği daha da iyi anlaşılır.

Emevî, Abbasî ve Fatımî sanat eserleri, çok sağlam planlar üzere yapıldığı halde günümüze kadar gelememişlerdir. el-Hamra ise tapia (kerpiç)'den duvarları ahşap ile ve kalıplarda dondurulmuş maddeler *(R. 19)* ile inşa edilen kemerleri, kubbeleri, direk tabanları, pervazları, saçakları ve tavanları ile tamamen farklı, ayrıntılarda oldukça zengin incelikler ile ilginç bir harikadır.(1) Sarayın kitabelerinin birinde şu şiir dikkati çeker :

Tacım ve libasım ihtişamda benzersizdir;
Gökte yıldızlar yukarıdan bana hasretle bakarlar...

Sanatkârın eli, beni ipekli bir libas gibi işledi,
Tacımı da parıldayan mücevherler ile süsledi...

Türlü türlü ziynetler ile bezenmiş güzellikler dolu bir bahçeyim,
Füsûnum ile gözlerini taltif ederken, ne olduğunu anla!..

Yıldızlar kendi nûr galaksilerinden inmeyi minnet bilirler,
Gökten inip, şu divanhanede yaşamayı özlerler;

(1) **İslâm Ansiklopedisi, el-Hamra Maddesi**

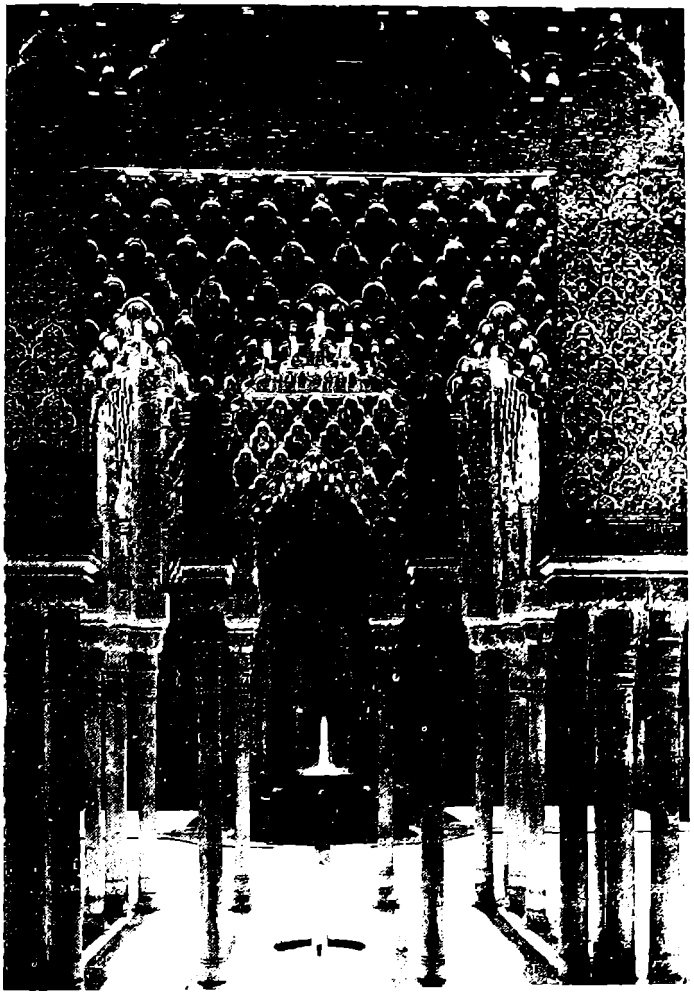

R. 20: el-Hamra Sarayı'nın Arslanlar Avlusu

Senin hizmetçilerin arasına seve seve katılırlardı efendimiz!
Ve iki divanhanede de derin saygı ile hizmetinde bulunurlardı.

Sarayın eşsiz arslanlar avlusunun *(R. 20)* yanındaki fıskiyelerin yanında şu mısralar okunur:

Bu havuz benzersizdir; Allah diledi ki,
Akılları durduran güzellikte o,
Her şeyden üstün olsun.

9 — Küçük Eserler:

Kurtuba'ya ait zengin bir fildişi eserler kolleksiyonu, bugün Londra'daki Victoria ve Albert Müzesinde bulunmaktadır.(1) Fildişi örneklerin en eskilerinden ikisi III. Abdurrahman'ın kızına aittir. Biri silindir biçimlidir ve iki parçadan oluşmaktadır. Halen Burgos'daki *Argueologico Provinçial Müzesi*'nde bulunmaktadır. İçinde iki sıra halinde beş konkav çukurluk bulunması kozmetik kullanımına mahsus olduğunu göstermektedir. Kutunun iki parçasının da uç kısımlarında kûfi karakterde yazı ile bu kutunun Halife III. Abdurrahman'ın soylu kızı için yapılmış olduğu yazılmıştır. İkinci örnek küçük, dikdörtgen bir kutudur ve halen *Victoria ve Albert Müzesi*'nde bulunmaktadır. Bu kutu üzerinde yer alan kitabeden de kutunun III. Abdurrahman'ın ölümünden sonra kızı için yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Her iki örnekte de süslemenin çekici özelliği yaprak motiflerinin yüksek kabartma olarak yontulmuş olmasıdır. Bu yapraklar tek ya da çiftli, kesit rumî motifleridir ve belli belirsiz hareket eden dallar üzerine yerleştirilmiştir. Çiftli rumilerde yaprakların birleştiği yer, içine değerli taş yerleştirilecekmiş gibi küçük bir yuva halinde belirtilmiştir.

Fildişi kutularda görülen ve mimarî süslemede de dikkat çekmiş bulunan bitkisel özellikli rumilerin üç boyutlu biçimleri bir batı İslâm sanatı özelliği olarak kabul edilmelidir. Bu yöntem İspanyol hristiyanları tarafından da uygulanmıştır. İlk fildişi eserlerde hayvan motifine yer verilmediği halde III. Abdurrahman'dan sonraki dönem örneklerinde çeşitli hayvan ve kuş figürleri görülmektedir.

Bugün, Paris'deki *Louvre Müzesi*'nde bulunan en güzel fildişi eserlerden biri, kubbe biçimli kapağı olan silindir biçimli bir kutudur. Kitabesinden Halife III. Abdurrahman'ın oğlu, Hakem'in küçük kardeşi el-Mugire için, 968 yılında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır *(R. 21)*.

Kutunun gövdesi sekiz dilimli, bir yaprak dizisinin çerçevelediği, üzerlerinde çeşitli konuların anlatılmış olduğu dört parça ile süslen-

(1) John Beckwith, **Caskets from Cordoba**, 5

R. 21 : Fildişi Kutu.

miştir. Parçaların çerçevesini teşkil eden sekiz dilimli çerçeve altta ve üstte birbirine dolanıp kutu gövdesinin alt ve üst sınırını belirlemektedir. Parçaların birinin üzerinde bağdaş kurmuş iki insan figüründen biri elinde kadeh, diğeri ise bir yelpaze tutmakta ve ikisinin arasında ayakta duran bir üçüncü şahıs da ud çalmaktadır.

Kutunun kapağında da sekiz dilimli çerçeve içinde dört ayrı konu işlenmiştir. Yüksek kabartma olarak yontulmuş figürler üç boyut içinde gelişen anlatımları ile bu kalabalık figürler demetine büyük bir canlılık kazandırmaktadır. Fildişi eserlerde görülen süslemenin eşi kumaş ve dokuma örneklerinde de izlenmektedir.

Müslüman İspanya'ya maledilen XI. ve daha sonraki yıllara tarihlenen tunç hayvan figürlerinin hepsi kazıma tekniği ile süslenmiş masif parçalardır. *Medinetu'z-Zehra*'da altın üzerine mineli mücevherler bulunmuştur. Mücevherlerin İslâm sikkeleri ile beraber ele geçmesi tarihlendirilmelerini mümkün kılmaktadır.

SONUÇ

Endülüs Müslüman Emevî Halifeliğinin mimarisi, kuruluşundan sonuna kadar Suriye Emevî sanatının devamı olarak kalmıştır. Yurdundan kaçan bir veliahdın, yurdundan çok uzak bir ülkede kendine yeni bir yurt edinmesi Endülüs'de ikinci bir Emevî Devletinin kurulmasına yol açmıştır. Bu bakımdan Emevî mimarisi ile Endülüs'deki mimari arasındaki yakınlığa şaşmamak gerekir. Bununla beraber, bu özellik, *Kurtuba Ulu Camii*'ndeki çift katlı sahın kemer sıralarının ve yuvarlak atnalı kemerlerin kullanımı gibi yerel yenilikler ile değiştirilmiştir. Yerel yenilikleri İspanya'nın zengin sanat geleneğine bağlamak mümkündür. Bilindiği gibi zengin Roma sanat mirası üzerinde Vizigot sanatı kurulmuştu. Çift katlı kemerlerin, yuvarlak atnalı kemerlerin ve sahın kemer sıralarının taşıyıcısı sütunların korent ve kompozit başlıklarında bu geçmişin esintileri vardır.

X. yüzyılda kaburgalı tonoz ve alçı işçiliği gibi doğu özellikleri alındığında bunlar geleneksel Roma süsleme unsurları ile dengelenmiştir. Muhtemelen antik döneme duyulan bu aşırı sevginin sebebi o sıralarda, Kurtuba Halifeliği ile Makedonya sülalesinin egemenliği altında bulunan Bizans arasındaki yakın ve dostça ilişkilerdir. İyi ilişkilerin sonucunda *Kurtuba Ulu Camii*'nin II. Hakem tarafından yaptırılan ilavesinin süslemesinde, özellikle mihrap duvarında, mozayik tezyinata da yer verilmiş olmalıdır. Bugün, *Vadi'l-Kebir* (Guadalquivir) nehrinin yamaçlarında kurulmuş küçük bir eyalet kenti olan Kurtuba'nın bir zamanlar dünyanın en ünlü başkentleri arasında yer aldığına, güzellik ve zenginlik bakımından çağdaşı İstanbul ve Bağdat ile

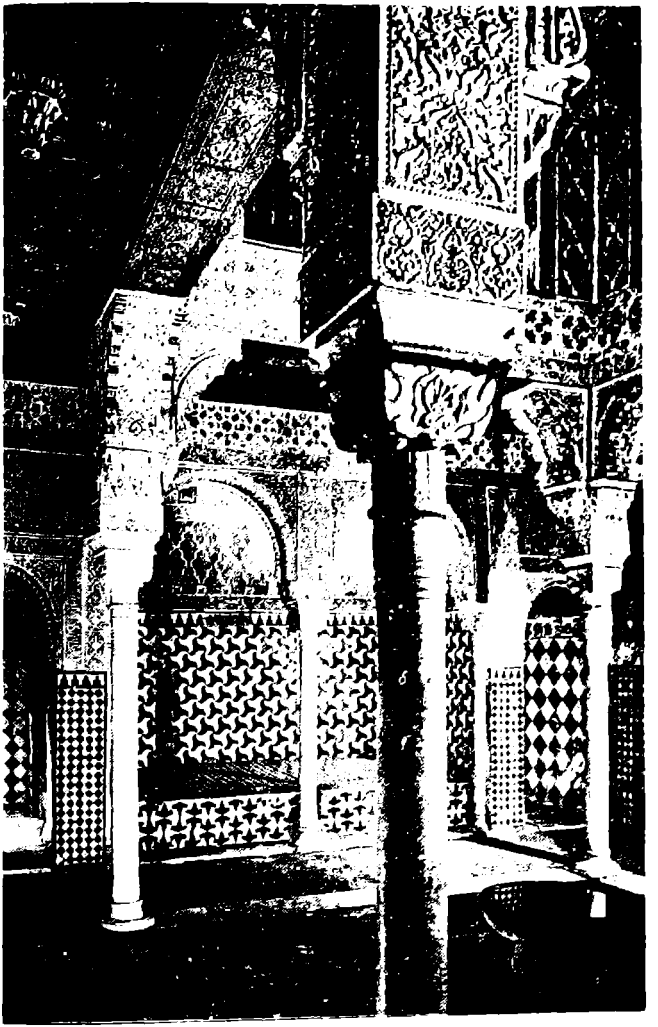

R. 22 : el-Hamra Sarayı Renkli İç Süslemelerinden Bir Bölüm.

yarıştığına inanmak zordur. İbn Havkal, Kurtuba'yı ikinci Bağdat olarak nitelendirmiş ve saray-şehir *Medinetu'z-Zehra*'nın güzelliğini Suriye'nin o devirde en soylu şehirlerinden sayılan Rusafe ve Haleb'in zenginlik ve görkemliliği ile karşılaştırmıştır.

Müslümanlar arasındaki sivil savaşlar, hristiyanların ele geçirdikten sonra şehri yeniden düzenleme teşebbüsü XIX. ve XX. yüzyıldaki büyük değişiklikler ile yeni yapıların inşa faaliyeti Kurtuba'yı öylesine değiştirmiştir ki bugün, Batı Halifeliğinin sanat görkemliliğinin temsilcilerinden sadece *Ulu Cami* kalmıştır. Her şeye rağmen hâlen, hayranlıkla izlenen Ulu Cami özellikle üstün nitelikli süslemesi ile önemini ve yerini koruyorsa da maalesef, 1523 yılında tam kalbinde inşa edilen bir katedral yüzünden büyük yara almıştır. Her ne kadar V. Şarl'ın caminin tam merkezinde kurulan bu kilisenin inşası bittikten sonra hata olduğunu anladığı ve inşaatı yürütenlere: «Siz kendinizin veya başkalarının herhangi bir yerde inşa edebileceği bir yapıyı yapmakla dünyada bir eşi daha olmayan müstesna bir eseri mahvettiniz» dediği tarihe geçmişse de daha sonra el-Hamra ve Sevilla'daki Alcazar saraylarının da tahrip edilmeleri aynı hatanın devam ettirilmiş olduğunun delilidir.(1)

Kurtuba Müslüman Emevi Halifeliğinin sanat mirası, Fez'deki halifelik yolu ile Murabıtlar (1031-1150) ve Muvahhitlerin (1150-1250) sanatına geçirilmiş ve İspanya'da müslüman egemenliğinin sonlarına doğru da Marini (1250-1350) ve Nasrilerin (1238-1492) eşsiz mimarlığının ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Böylece İspanya'da İslâm Medeniyet ve Sanatı XV. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiş olmaktadır. Nasri mirası arasında bulunan ve Gırnata (Granada) şehrinde XIV. yüzyılda inşa edilmiş olan el-Hamra sarayı bugün, Dünya Sanat Tarihi içindeki gerçek yerini bulmuş, benzeri olmayan eserlerden biri olarak kabul edilmiştir *(R. 22)*.

(1) Mark Ellingham -John Fisher- Graham Kenyon. Spain, 148

İNDEKS

— A —

Abbadiler: 485, 519.
Abbas b. Abdullah b. Mervan el-Kuraşî: 168.
Abbas b. Abdülaziz el-Kuraşî: 278, 301, 310.
Abbas b. Ahnef: 510.
Abbas b. Firnas: 532.
Abbasî(-ler): 119, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 134, 152, 155, 156, 157, 231, 247, 270, 279, 286, 316, 346, 359, 367, 371, 483, 510, 570.
Abbas b. Lukayat: 299.
Abbas b. Nasih: 187, 188, 193, 194, 198, 231, 482.
el-Abderî: 525.
Abdun: 191.
Abdûs b. Ebî Osman: 136.
Abdulgaffar b. Humeyd el-Yahsubî: 138, 139, 140.
Abdullah: 223, 224, 225, 257, 258, 322, 359, 422.
Abdullah b. Abdurrahman: 158, 160, 161, 170, 171, 197, 198, 465.
Abdullah b. Abdurrauf: 280.
Abdullah b. Abdülaziz: 412, 524.
Abdullah b. Ahmed b. Baytar: 531.
Abdullah el-Balensî: 157, 183, 190, 198.
Abdullah b. Balkîn b. Badis: 531.
Abdullah b. Cafer: 41.
Abdullah b. Haccac: 288, 289.
Abdullah b. Halid: 106, 107, 110, 111, 112, 114, 118, 137.
Abdullah İbn Mukaffa: 518.
Abdullah İbnu'l-Faradi Ebu'l-Vahd: 445.
Abdullah b. Küleyb: 208.
Abdullah b. el-Mansur: 420, 421, 422.
Abdullah b. Mudar: 305.
Abdullah b. Muhamis: 455.
Abdullah b. Muhammed: 134, 273, 278, 287, 302, 307, 317, 323, 465.
Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hakem: 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 309.
Abdullah b. Muhammed b. Lebb: 302, 320.
Abdullah b. Muhammed el-Vezir: 278.
Abdullah b. Mûsa b. Nusayr: 60, 70.
Abdullah b. Ömer el-Ensarî: 74, 126.
Abdullah b. Rebî et-Temimî: 492.
Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh: 17, 18, 19.
Abdullah b. Sinan: 210.
Abdullah b. Sümâa: 273.
Abdullah b. eş-Şemîr: 198.
Abdullah b. Şimaset el-Fihrî: 33.
Abdullah b. Tahir: 178.

Abdullah b. Umeyye b. Yezid: 223.
Abdullah b. Yezid b. Esid: 20.
Abdullah b. Yusuf b. Nami: 492.
Abdullah ez-Zahidî: 363.
Abdullah b. Zübeyr: 17, 18.
Abdurrahman: 162, 225, 229, 230, 235, 236, 256, 265, 267, 297, 303, 312, 314, 392, 407, 456, 489.
IV. Abdurrahman (el-Murtaza): 451, 452, 455, 457, 458, 459, 465.
V. Abdurrahman: 456, 465.
Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî: 33, 69, 70, 74, 76, 77, 78.
Abdurrahman b. Abdullah b. Mervan: 318.
Abdurrahman b. Alkame el-Lahmî: 91, 92, 93, 109.
Abdurrahman b. Habib b. Ebî Ubeyde b. Ukbe b. Nafi el-Fihrî: 86, 90, 91, 92, 98, 128, 130, 131.
Abdurrahman b. Haccac: 284, 293.
II. Abdurrahman b. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman ed-Dahil b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervan: 194, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 235, 237, 240, 241, 250, 317, 465, 486, 542, 543, 545, 546.
Abdurrahman b. Haldun: 288.
Abdurrahman b. Hasan el-Kelbi: 97.
Abdurrahman b. Hureys: 269.
Abdurrahman b. İbn Ebî Amir: 430, 433, 434, 435, 438.
Abdurrahman b. İbrahim: 290.
Abdurrahman İshak b. Heysem: 533.
Abdurrahman b. İsmail: 529.
Abdurrahman b. Kusayr el-Lahmî: 99.
Abdurrahman b. Mervan el-Cillikî: 253, 254, 255, 257, 287, 296, 317, 323.
I. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervan b. el-Hakem (Ebu'l-Mutarrif): 34, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 178, 289, 307, 465, 482, 484, 508, 530, 542, 545, 548, 556, 565.
Abdurrahman b. Mugîs b. el-Haris b. Huveyris b. Cebele b. el-Eyhem el-Gassanî: 118.
Abdurrahman b. Muhammed: 307.
Abdurrahman b. Mutarrif et-Tucibî: 413, 420, 421.
III. Abdurrahman en-Nâsır: 119, 153, 195, 278, 279, 285, 286, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 367, 368, 371, 372, 373, 374, 377, 406, 407, 411, 428, 430, 436, 450, 465, 475,

477, 479, 481, 498, 508, 521, 529, 530, 533, 534, 545, 548, 553, 555, 556, 563, 568, 572.
Abdurrahman b. Rüstem: 223.
Abdurrahman b. Saîd b. Malik: 317.
Abdurrahman b. Salim: 21.
Abdurrahman b. Tarîf: 118.
Abdurrahman b. Ubeydullah: 406, 465.
Abdurrahman b. Ukbe: 85.
Abdurrahman b. Umeyye: 278.
Abdurrahman b. Yusuf: 122.
Abdurraufoğulları: 247.
Abduşşems: 446.
Abdulvahhab: 287.
Abdulvahhab b. Curec: 300.
Abdulvahhab b. Mugîs: 257.
Aboiahia: 330.
Abraham ben Ezra: 540.
el-Abra: 320.
Abubaccer: (Bkz. İbn Bacce)
Abdülaziz b. Abbas: 261.
Abdülaziz ed-Dahil: 50.
Abdülaziz b. Mervan: 19, 20, 21, 22, 23, 60.
Abdülaziz b. Mûsa b. Nusayr: 54, 60, 63, 64, 470, 484.
Abdülaziz b. Şuayb: 371.
Abdülaziz et-Tucibî: 299.
Abdülcebbar: 465.
Abdülcebbar b. Ebî Seleme b. Abdurrahman b. Avf: 33.
Abdülhamid b. Basil: 320.
Abdülhamid b. Ganem: 145.
Abdülhamid b. Humeyd: 57.
Abdülkerim b. Mihran: 118.
Abdülkerim b. Mugîs: 164, 177, 183, 184.
Abdülmelik: 91, 163, 164, 166 320, 363.
Abdülmelik b. Abbas: 265.
Abdülmelik b. Abdullah: 170.
Abdülmelik b. Abdullah b. Umeyye: 243, 247, 248, 278.
Abdülmelik b. Amr: 138.
Abdülmelik b. Ebî Amir: 35.
Abdülmelik b. Ebî el-Cemâa: 299.
Abdülmelik b. Ebî el-Cevad: 287.
Abdülmelik b. Habîb: 59, 486.
Abdülmelik b. Katan el-Fihri: 78, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 88, 91, 92.
Abdülmelik b. el-Mansur: 420.
Abdülmelik b. Mervan: 19, 50, 118, 156.
Abdülmelik b. Mugîs: 183, 187.
Abdülmelik b. Mûsa: 60.
Abdülmelik el-Muzaffer: 340, 394, 426, 427, 428.
Abdülmelik b. Münzir: 406.
Abdülmelik b. Ömer b. Mervan: 121, 125, 126, 139.
Abdülmelik b. Umeyye: 299, 303.
Abdürrezzak el-Fihri: 343.
Abdüsselâm b. Basil er-Rumî: 118.
Abdüsselâm Kalesi: 48.
Abdüsselâm b. Yezid b. Hişam 144, 145, 155.
Abdülvahid el-Merrakuşi: 522.
Abdülvahid er-Ravtî: 258.
Abdülvahid b. Yezid el-İskenderanî: 89, 90, 218, 219.
Acarsil: 348.
Acem: 511.
Acîb: 167.
Adelard: 520, 539.
Adha b. Abdüllatif: 247.
Adolf: 26.
Afrika: 23, 26, 29, 30, 57, 60, 65, 81, 83, 85, 89, 111, 112, 144, 148, 286, 344, 347, 348, 351, 356, 366, 389, 390, 392, 398,

410, 415, 424, 435, 436, 437, 439, 443, 447, 453, 454, 459, 477, 481, 532.
el-Agani: 236.
Agua Portora: 91.
Aguitania: 69.
Ağlebî (-ler): 283, 287, 342, 343, 344, 345, 346, 347.
Ahmed b. Abd-i Rabbih: 291.
Ahmed b. Abdülberr: 363.
Ahmed b. Abdülvahhab b. Yunus el-Kurtubî: 472.
Ahmed b. el-Bera b. Malik el-Kuraşî: 298.
Ahmed b. Halil: 456.
Ahmed b. Hanbel: 495.
Ahmed b. Hişam: 299.
Ahmed b. İshak el-Kuraşî: 331.
Ahmed b. Meslema: 312.
Ahmed b. Mugis: 488.
Ahmed b. Muhammed b. Ebî Abde: 282, 300, 306, 309, 315, 323.
Ahmed b. Muhammed b. İlyas: 334.
Ahmed b. Muhammed b. Hudayr: 316.
Ahmed b. Muhammed b. Ziyad el-Lahmî: 223, 278.
Ahmed b. Nasr: 471, 526.
Ahmed b. Saîd b. el-Hindî: 488.
Ahmed b. Şuheyd: 369.
Ahmed b. Ya'la: 333, 335, 337, 338, 355, 356.
Ahmed el-Cuzamî: 352.
Ahmed en-Nahhas ed-Dimyatî: 148.
Ahmet Caferoğlu: 516.
Ailo: 63.
Ajarefe: 312.
Akabetu'l-Bekr: 439, 440.
Akdeniz: 121, 128, 131, 178, 311, 341, 344, 359, 365, 374, 379.
Akitanya: 75, 151.
Alâ b. Mugis el-Yahsubî: 128, 129, 130, 142, 156.
Alange: 254.
Alamin: 318.
Alarih: 26.
Alava: 163, 187, 217, 218, 221, 264, 265, 267, 268, 301, 324.
Albendiego: 333.
Albert Magnus: 500.
Alcacer do Sal: 317.
Alcazar: 308, 368, 373, 378, 576.
Alcolea: 324.
Alcorer: 422.
Alemtejo: 322.
Alfonso: 164, 204, 255, 301, 322, 328, 329, 338, 479, 485, 517, 527.
X. Alfonso: 519, 528, 529.
Algarbes: 449, 538.
Algeciras: 88, 95, 312, 347, 351, 416, 440, 447, 454, 488.
Alhandega: 333.
Hz. Ali: 350.
Alicante: 54, 125, 297, 317.
Ali b. Hammud: 460.
Ali b. Nafi: 198, 231.
Ali b. Osman b. Hattab: 33.
Ali b. Ömer: 343.
Ali b. Rebah: 54.
Aliye: 237.
Almagest: 525.
Alman(-lar): 69, 377, 378, 379, 540.
Almeria: 315, 352, 356, 447, 454, 459, 479, 485, 534, 537.
Almeria Okulu: 498.
Almunecar: 112, 114, 315, 448.
Almunecar Köprüsü: 315.

Alpler: 376, 377.
Alpuente: 459.
Altamira: 479.
Alvaro: 214, 215.
Amir: 299.
Amir b. Amir b. Vehb: 109, 261.
Amir İbn Futuh: 447, 448.
Amiri(-ler): 429, 432, 434, 435, 442, 446, 460.
Amir Şehri: 104.
Amir el-Abderi: 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 112.
Amr b. Abdullah (Askeleja): 416, 441.
Amr b. Amrûs: 259.
Amr b. Sevabe: 99.
Amr b. Talut: 139.
Amrûs b. Yusuf: 180, 181, 182, 184, 191, 320.
Ampurias: 375.
Anadolu: 570.
Anbar: 441.
Anbese b. Suheym el-Kelbi: 70, 71, 72, 73.
Andujar: 250.
Andres: 510.
Angel Gonzalez Palencia: 471.
el-Ankar: 298, 330.
Annales de Saint-Bertin: 376.
Anselmo Burganya: 151.
Antere b. Şeddad: 249.
Anteguerra: 314.
Arabistan: 498.
Aragon: 331, 468, 519.
Arap(-lar): 24, 25, 32, 48, 50, 79, 83, 85, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 98, 109, 125, 135, 148, 149, 150, 151, 152, 163, 164, 164, 179, 186, 187, 188, 191, 200, 203, 204, 211, 213, 214, 262, 263, 264, 265, 272, 277, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 294, 295, 296, 300, 311, 314, 322, 325, 330, 331, 365, 366, 367, 369, 372, 373, 375, 378, 379, 386, 406, 408, 410, 416, 425, 437, 442, 446, 464, 467, 368, 469, 471, 473, 476, 480, 485, 490, 500, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 517, 518, 521, 522, 526, 531, 534, 541, 542, 555.
Arapça: 213, 216, 337, 476, 480, 482, 504, 508, 510, 517, 518, 527, 530, 535, 540.
Archidona: 273, 299, 314.
Argentea: 314, 316.
Argueologico Provinçial Müzesi: 572.
Argula: 352.
Arib b. Sa'd: 310, 326, 329, 363, 364, 533.
el-Ariş: 79.
Arius: 27.
Aristarchus: 528, 529.
Aristo: 497, 500, 503, 504, 528, 528, 540.
el-Aruziyye: 516.
Arles: 263, 376.
Armún: 301.
Arnedo: 220, 325.
Armûn: 301.
Arzilla: 390.
Asbağ: 487.
Asbağ b. Fittis: 273, 278.
Asbağ b. Valsus: 172.
Asbağ b. Vansûs: 184, 185.
Asım b. Müslim es-Sakafi: 118, 141.
el-Asi b. Abdullah b. Sa'lebe: 278, 362.
Askeleja: (Bkz. Amr b. Abdullah)
el-Asnâm: 90.
Astorga: 87, 164, 322, 414.

Asturia: 318, 322, 324, 326, 328, 330, 333, 334, 336, 340.
Asturias (Asturicia): 57, 186, 217, 218, 219, 320, 339, 468.
Asur Fernandez: 334.
Asya: 449, 477, 538.
Athanagild: 415.
Atienza: 317, 323, 326, 385.
Atlantik Okyanusu: 267, 268, 335, 357.
Aurora (Sabiha): 388, 392, 394, 398, 400, 423, 424.
Autin: 73.
Autolycus: 528, 529.
Aven Baddja (Avenpace): (Bkz. İbn Bacce)
Averroes: (Bkz. İbn Rüşd)
Avignon (Abînyûn): 58, 77, 80.
Avn: 273.
Avrupa: 23, 26, 29, 59, 75, 78, 206, 341, 365, 370, 374, 379, 394, 408, 466, 470, 472, 473, 475, 476, 477, 497, 503, 504, 517, 518, 519, 520, 524, 526, 533, 534, 535, 537, 540, 548.
Avsaca b. el-Halî: 283.
Aylo: 269.
Aynu't-Temr: 19.
Ayşe: 483.
Ayşun: 150, 273.
Azfuneş: 164.
el-Azubi: 292.

— B —

Babil Asma Bahçeleri: 537.
Babu'l-Cinan: 160.
Babü's-Südde: 310.
Bâce: 53, 90, 109, 167, 287, 299
Badajoz: 287, 317, 318, 319, 323, 513, 514.
Badajoz Prensliği: 317.
Baeza: 301, 399, 415, 453, 529.
Bagai: 344.
Bagu: 287.
Bağdat: 196, 231, 292, 360, 372, 381, 475, 477, 482, 483, 508, 516, 519, 524, 525, 536, 538, 545, 574, 576.
Baki b. Mahled: 245, 246, 488.
Balât-ı Mugîs: 58, 445.
Balear Adaları: 399.
Ballesteros: 478.
Baltana: 54.
Balyarış: 302.
Barbituniye: 301.
Bargavata: 82.
Barka: 346.
Barselona (Barcelona): 58, 59, 130, 131, 132, 162, 184, 187, 190, 191, 192, 198, 218, 264, 265, 268, 339, 340, 341, 375, 415, 439, 450, 536.
Baru (Bazu): 58.
Bascos: 148, 1664.
Baskiye: 151.
Basra: 20, 234, 348.
Başarnal: 256.
Batalyos: 254, 256, 257, 296, 297, 299, 509.
Batı Asya: 537.
Batı Avrupa: 334, 341, 365, 538.
Batı Mağrib: 349, 351, 355, 358.
Batlamyus: 501, 502.
el-Batrucî (el-Bitrogi): 501.
el-Battanî: 525, 527.
Bazi: 178.
Bazirbon: 133.
Bedevî: 160.
Bedir Savaşı. 90.
Bedr: 110, 111, 112, 129, 141, 143, 144, 145, 290, 396.
Behlûl b. Merzuk (Ebu'l-Haccac): 171, 183, 184.

Beja: 95, 129, 139, 144, 185, 310, 317, 354, 446, 449.
el-Bekrî: 524.
Bekr Kabilesi: 106.
Bekr b. Vâil: 19.
Bekr b. Yahya b. Bekr: 300, 317.
Belatü'ş-Şüheda: 74, 78.
Belc b. Bişr el-Kuşeyrî: 81, 83, 85, 86, 88, 91, 92, 449.
Belda: 314.
Belezma: 344.
Belisarius: 26.
Bencio: 36.
Ben Gabirol: 540.
Beni Ahmed (Beni Nasr): 570.
Beni Ahmer: 507.
Beni Hamdun: 514.
Beni Lebb: 257, 301.
Beni Matruh: 273.
Beni Mûsa: 257.
Benî Nefuzar: 121.
Beni Umeyye: 106, 108.
Ben Kipur Kütüphanesi: 533.
Benû Abde: 288.
Benû Abdülmelik: 304.
Benû Birzel: 398, 399.
Benû Ebî Amir: 387.
Benû Habil: 287, 299.
Benû Haccac: 288, 289, 313.
Benû Haldun: 288, 289.
Benû Haşim: 50, 421.
Benû Hudayr: 445.
Benû Huzeyl: 316.
Benû Hûd: 485, 528, 529.
Benû İrfan: 349.
Benû İsam: 350.
Benû Kasi: 298, 301, 318, 319, 320, 324, 325, 326, 327.
Benû Mahzum: 66.
Benû Mervan: 317.
Benû Midrar: 249.
Benû Muhalleb: 316.
Benû Muhammed: 349, 352, 355, 356.
Benû Ömer: 350.
Benû Rufâa: 259.
Benû's-Suleym: 260.
Benû Zennun: 319, 320, 327, 485, 521, 523, 530.
Benû Zuhr: 533.
Bera b. Malik el-Kuraşi: 278.
Beracile: 293.
Beranis: 147.
Berberî: 19, 21, 23, 24, 25, 32, 50, 61, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 105, 117, 121, 125, 130, 131, 135, 136, 139, 140, 163, 169, 171, 172, 180, 185, 201, 202, 205, 286, 297, 300, 309, 310, 320, 327, 341, 342, 344, 345, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 370, 375, 391, 409, 410, 411, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 447, 448, 451, 453, 454, 455, 459, 461, 480, 484, 490, 510, 515, 541, 542, 563.
Berberî Miknase: 134.
el-Berber Kalesi: 302.
Berce (Berja): 220.
Berid: 309.
Bermekiler: 270.
Bermudo: 414, 418, 419, 422, 425.
el-Bert: 147.
Beşkens (Boscos): 36, 57, 58.
Beyane: 280.
Beydeba: 517, 518.
Beytu'l-Vezaret: 248.
Beytülmal: 66, 277, 469, 471.
Bib-Mardon Camii: 559, 560, 561, 562.
Bifahsşeris: 38.
Bilad-ı Ber'a: 23.

Bişr b. Safvan el-Kelbî: 73, 81, 94.
Bizans (-lı, -lılar): 17, 18, 178, 341, 365, 370, 371, 372, 373, 374, 377, 379, 380, 472, 477, 483, 530, 533, 538, 545, 548, 556, 574.
Bobastro: 261, 262, 271, 273, 274, 278, 280, 282, 283, 285, 296, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 319, 359.
Boides (Boiles): 322.
Boncesvalles: 75.
Bordeaux: 75.
Borrel: 385, 415.
Bourgogne: 73.
Brahman: 517.
Bulgarlar: 365, 525.
el-Buhayra: 38, 39.
Buluggin b. Zirî: 409, 415.
Burc-u Usame: 125.
Bureyha: 387.
Burgos: 330, 334, 341, 572.
Büyük İskender: 517.

— C —

Cabir b. el-Alâ b. Şihâb: 115, 122.
Cabir b. Eflah: 525, 526, 527, 528, 529.
Cabir b. Lebid: 169, 185.
Ca'd b. Abdulgaffar: 294, 295.
Cafer: 366, 410, 413.
Cafer b. Abdulgafir: 278.
Cafer b. Ömer b. Hafsun: 314, 315.
Cafer b. Ziryab: 235.
Caferiyye Sarayı: 563, 564, 565, 566, 567.
Calabria: 365.
Calahorra: 148, 186, 325, 327.
Calatayud: 331.
Calatrava: 201, 202, 432, 459.
Callosa de Segura: 317.
Camargue: 376.
Campo de Calatrava: 310.
Cantigas de Amigo: 510.
Carcar: 325, 326.
Carcastillo: 326.
Carra de Vaux: 530.
Castilla (-lı, -lar): 322, 330, 334, 335, 336, 337, 3339, 340, 372, 385, 402, 411, 413, 420, 421, 422, 426, 429, 437, 438, 440, 442, 509, 510, 517, 519.
Carmona (-lı, -lar): 50, 51, 81, 129, 207, 284, 285, 287, 291, 293, 312, 313, 535, 539.
Cebel-i Tarık Boğazı: 23, 34, 35, 78, 110, 319, 390, 453.
Cebelu'l-Mecûs: 218.
Ceddar b. Amr: 118.
Cerîr b. Muvaffak: 219.
Cernik (Cernio) Boğazı: 217.
Ceuta: 346, 350, 351, 355, 356, 357, 358, 390, 409, 426, 447, 451, 454, 524.
Cevher: 357, 358, 394, 395, 397, 398, 399, 428.
Ceyyan (Jean): 122, 144, 287.
Cezî b. Abdülaziz b. Mervan: 121.
el-Cezîretü'l-Hadra: 31, 35, 37, 45, 50, 51, 87, 143, 205, 235, 259, 262, 300.
Charles Martel: 75, 76, 78, 81.
Cillikiye (Galicia): 56, 57, 58, 163, 164.
Coimbra: 257, 328, 419.
Clunia Kalesi: 324, 422.
Compostela: 322, 426.
Constantin: 343, 344.
VII. Constantinos Porfyrogenetas: 371, 372, 373, 374.
Contigas de Santa Maria: 519.

Conventual de Maride: 565.
Coruna del Conde: 324, 442.
Cüzey b. Abdülaziz: 144.

— D —

ed-Dabbî: 59, 74.
ed-Dabbi Ebû Cafer Ahmed b. Yahya: 523.
Davud b. Ali b. Halef: 495.
Davud ez-Zahirî: 489, 495, 496.
Denia: 459, 487, 513, 527.
Deyr-i Hanna: 117, 120.
Deysem b. İshak: 297, 298.
Dihyetu'l-Gassanî: 144.
Dımaşk: 482, 538.
Doğu Akdeniz: 371.
Doğu Araştırmalar Okulu: 539.
Doğu Avrupa: 26.
Doğu Mağrib: 342.
Don Pedro de Mendoza: 570.
Dozy: 214, 215, 314, 315, 321, 333, 331, 468, 470, 477.
Duero: 266, 319, 323, 324, 326, 335, 386, 419, 421, 422, 425.
Duero Vadisi: 323, 332, 567.

— E —

Eban: 283, 285, 300, 313, 362.
Ebi İshak İbrahim b. Yahya (ez-Zerkali): 527.
Ebro: 129, 188, 226, 266.
Ebû Abde Hasan b. Malik: 118, 289.
Ebû Abdullah Ali b. Rabah el-Lahmi el-Basrî: 33.
Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahim el-Mazinî el-Kaysin el-Endülüsî: 525.
Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Bassal: 530.
Ebû Abdullah Muhammed b. Malik et-Tignari: 531.
Ebû Abdullah eş-Şuî: 344, 345, 346.
Ebû Abdullah Muhammed İbnu'l-Abbar: 523.
Ebû Abdurrahman el-Hubullî: 33.
Ebû Amir İbn Şüheyd: 458, 460, 461.
Ebû Amr Muâviye b. Salih: 118.
Ebû Ata Kasım İbn Hamd el-Murrî: 102.
Ebû Bekr b. el-Arabi: 489.
Ebû Bekr b. İbrahim es-Sahravi: 500.
Ebû Bekr b. İsa b. Abdülmelik b. Kuzman (İbn Kuzman): 509, 512, 513, 514. 515.
Ebû Bekr el-Mallarkin: 499.
Ebû Bekr b. Muâviye el-Kuraşi: 382.
Ebû Bekr Muhammed b. İshak: 490.
Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. Saig: (Bkz. İbn Bacce)
Ebû Bekr et-Tartuşî: 516.
Ebû Bekr b. Yahya: 287.
Ebû Bekr Yahya b. Tafşin: 500.
Ebû Bessam: 179.
Ebû Cafer b. Abbas: 405, 502.
Ebû Cafer el-Mansur: 104, 119, 128, 129, 130, 144.
Ebû Cafer b. Mugis: 487.
Ebû Cafer el-Muktedir: 563.
Ebû Cevşen: 102, 107, 127.
Ebû Davud Süleyman b. Cülcül: 533.
Ebû Eyyub: 529.
Ebû Eyyub İsmail b. Abdülmelik: 353.
Ebû Eyyub Süleyman b. Abdur-

rahman: 172.
Ebû Hafs b. Basil: 271.
Ebû Hafs Ömer el-Ballût: 178, 371.
Ebû Hayyan Muhammed b. Yusuf el-Ceylanî: 515, 516.
Ebû Hüseyin İbn Ahmed b. Cübeyr el-Kinanî: 524.
Ebû İshak b. İbrahim: 500.
Ebû İshak İbrahim b. Haface el-Endülüsî: 515.
Ebû İshak İbrahim b. Sehl: 515.
Ebû Ka'b b. Abdülberr: 173.
Ebû Kerâme Habil b. Hariz: 299.
Ebû Ma'n Davud ﷺ. Hilâl: 136.
Ebû Ma'şer: 540.
Ebû Muhammed Abdullah el-Fihrî: 488.
Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman: 531.
Ebû Osman Ubeydullah b. Osman: 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 122, 123, 145, 162, 163.
Ebû Ömer Ahmed b. Hüseyn: 492.
Ebû Ömer Ahmed (İbn Haccac): 530.
Ebû Sabbah Yahya el-Yahsubî: 137, 139, 155.
Ebû Salih: 305.
Ebû Seleme: 145.
Ebû Süleyman: 262.
Ebû'ş-Şemmah Muhammed b. İbrahim: 200, 202.
Ebû Temim Maad: 356.
Ebû Ubeyde: 22.
Ebû Urve Hafs: 271.
Ebû Yahya Muhammed b. Haşim: 330, 331.
Ebû Yakub Yusuf: 503.
Ebû Ya'lâ: 495.
Ebû Yezid: 126.
Ebû Yezid Mahlad b. Kaydad: 354, 355, 356, 381.
Ebû Yusuf Hasdai b. Şaprut: 337, 338.
Ebû Za'bel es-Sadfurî: 135.
Ebû Zekeriya Yahya: 531.
Ebû Zeyd Abdurrahman b. Yusuf: 108, 116, 122, 123.
Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed: 120.
Ebu'l-Abbas İbnu'l-Arîf: 499.
Ebu'l-Ahvaz Kabilesi: 392. 509, 516.
Ebu'l-Ahvaz Maan b. Abdülaziz: 413.
Ebu'l-Arab: 354.
Ebu'l-Asbağ İbn Sehl: 487.
Ebu'l-Asî: 166, 187, 363.
Ebu'l-Ayş el-Hasan b. İsa: 352.
Ebu'l-Esved Muhammed: 116, 123, 126, 127.
Ebu'l-Ferec el-İsfehani: 382.
Ebu'l-Futuh Yusuf b. Zirî: 389.
Ebu'l-Galib Habbab b. Ubab: 528, 529.
Ebu'l-Hakem Munzir b. Abdurrahman b. Hakem: 269, 270, 271, 272.
Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Halyi: 516.
Ebu'l-Hasan Ali b. Yahya b. Kasım: 488.
Ebu'l-Hattar: 94, 99, 100, 101, 102.
Ebu'l-Hattar Hüsam b. Dırar el-Kelbi: 90, 93, 95, 96, 97, 98.
Ebu'l-Hayr el-İşbili: 530, 531.
Ebu'l-Hayr Mesut b. Süleyman ez-Zahiri: 492.
Ebu'l-Hazm İbn Cevher: 459, 513

Ebu'l-Kasım Abbas b. Firnas: 231, 232, 518.
Ebu'l-Kasım Ahmed: 529.
Ebu'l-Kasım Halef b. Abbas ez-Zahravî: 533.
Ebu'l-Kasım Mesleme el-Mecritî: 526.
Ebu'l-Kasım Muhammed: 346.
Ebu'l-Kasım Said b. Ahmed: 521.
Ebu'l-Kasım ez-Zahravî: 472.
Ebu'l-Muhacir İsmail b. Ubeydullah: 70.
Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Faradî: 522, 523.
Ebu'l-Velid Ahmed b. Abdullah b. Galib Zeydun el-Kurtubi (İbn Zeydun): 508, 513.
Ebu'l-Velid Hişam b. Ahmed: 363, 487.
Ebu'l-Velid İsmail b. Muhammed eş-Şakundi: 481.
Ecija (İstece): 139, 171, 172, 280, 310, 316.
Eflatun: 497, 506.
Egilona: 63.
Ehl-i Sünnet: 495.
Elbe (Alava): 58, 148, 187, 191, 217, 218, 211.
Ello: 54, 200.
Elvira: 95, 105, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 122, 123, 136, 144, 172, 198, 199, 247, 273, 282, 287, 293, 294, 295, 296, 300, 313, 315, 317, 415, 488.
Emin: 196, 270.
Emir Abdullah: 271, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 312, 320, 344, 346, 362.
Emir Abdurrahman: 282.
Emir Hakem: 373.
Emir Muhammed: 259, 261, 262, 264, 266, 267, 268, 322, 472.
Emir Munzir: 273, 274, 275, 277, 278, 279, 296, 298.
Epedokles: 498, 499.
Ermenegild: 439, 440.
Ermile (Egilona): 63, 123.
Erûn Vadisi: 188, 189.
Escorial Kütüphanesi: 525, 526, 533.
Esed b. Haris: 258.
Estepa: 280, 284.
Estramadoure: 564.
Eş'arî(-ler) : 490, 503.
el-Eşer Kalesi: 299.
Eşres Kalesi: 273.
Euclides: 540.
Eudes: 69, 75.
Euloglo: 214, 215, 216.
Evzai Ekolü: 486.
Eyyamu'l-Arûs: 197.
Eyûb b. Habîb el-Lahmi: 65.
Eyyubî: 531.
el-Ezher Medresesi: 477.

— F —

Fadl b. Rabî: 270.
el-Fahharın: 207.
Falk: 394, 395, 397, 398, 399.
Farabî: 500, 520, 540.
Farac b. Salim: 535.
Farsça: 482, 515, 517.
Fas(-lı -lılar): 121, 330, 336, 341, 342, 343, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 367, 415, 499, 500, 522, 524, 545.
Fatımî (-ler): 128, 135, 136, 279, 283, 316, 320, 336, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 363, 371, 379, 389, 390,

416, 553, 570.
Fazl b. Selman: 487.
Ferec b. Kinane: 164, 222.
Fernan Gonzalez: 330, 332, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 383, 385, 386.
Fihri (-ler): 92, 121, 124, 127, 137.
Filistin: 19, 60, 95, 96, 114.
Floransa: 527, 529.
Florentina: 336.
Fortun b. Musa: 218, 265.
Fosse de Simancas (Simancas Çukuru): 329.
Foz de Lumbier: 326.
Frank (-lar): 27, 36, 61, 69, 72, 75, 76, 77, 80, 81, 128, 131, 133, 134, 149, 150, 151, 163, 165, 171, 187, 190, 192, 206, 216, 217, 218, 219, 249, 263, 265, 308, 336, 339, 374, 414, 415, 469.
Frankfurt: 333, 378.
Fransa: 25, 26, 58, 59, 69, 70, 77, 78, 80, 131, 147, 152, 263, 374, 376, 510, 517, 538.
Fransızca: 365, 517.
Fraxinetum: 374, 376, 377.
Fruela: 320, 322, 326, 327, 329.
Fuat Sezgin: 476.
Futays b. Süleyman: 177.

— G —

Gadix (Guadix): 502.
Galib: 335, 337, 357, 366, 383, 385, 390, 391, 392, 402, 405, 404, 408, 409, 412, 413.
Galicia (Cillikiye): 71, 87, 108, 164, 187, 188, 204, 204, 218, 222, 229, 251, 255, 258, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 322, 323, 328, 334, 335, 337, 365, 385, 386, 414, 419.
Gannun el-Kasım b. Muhammed. 355.
Garcia (-lı, lar): 322, 370, 383, 422.
Garcia Fernandez: 413, 421.
Garcia İniguez: 220, 265.
I. Garcia Sanchez: 336, 338, 339, 340.
el-Gazi b. Kays. 486.
Gazvetü'd-Dûr: 135.
Gazvetü'l-Eşraf: 83.
el-Gazzali: 500, 504, 540.
Genil Vadisi: 284.
Georgios: 17, 18.
Gerard: 535, 539.
Gerende: 163.
Germen: 25, 374, 468, 469.
Gerona (Cirona): 163, 190.
Gırnata (Granada): 46, 53, 54, 73, 105, 106, 122, 287, 294 296, 315, 448, 451, 453, 485, 487, 500, 502, 515, 518, 519, 524, 526, 528, 529, 531, 534, 568, 570, 576.
Gırnata Üniversitesi: 479.
el-Gırnati: 509, 530.
Gıyas b. Alkame el-Lahmi: 129, 142, 143.
Girit: 178, 370, 371.
Gomez Antonio: 198, 199, 216.
Gonsalvo: 386, 419.
Gonzalo Fernandez: 334.
Gormez: 433, 442.
Gormez Kalesi: 565.
Gorze Manastırı: 377, 378.
Grek: 472, 497, 507, 518, 520, 525, 531.
Grekçe: 432.
Grek-Roma Kültürü: 475.
Guadalajara (Vai'l-Hucâra): 47,

317, 324, 437.
Guadalquivir: 438, 440, 548.
Guadiana: 106, 324.
Guadiana Nehri: 565.
Guadiax: 73, 311, 451, 458.
Guazabte (Vadi-i Sulayt): 251.
Guernica: 217, 267.
Gulimter Kalesi: 302.
Gustave Le Bon: 77, 472.
Güney Cezayir: 353.

— H —

Habîb b. Abdülmelik: 135.
Habib b. Abdülmelik el-Kureşi: 142.
Habib b. Amr b. Sevad: 313.
Habib el-Baransî: 205.
Habib b. Ebi Abde: 65.
Habib b. Ebî Ubeyde b. Ukbe b. Nafi: 82, 85.
Habib b. Mende el-Fihrî: 50.
Habib es-Sıklabî: 367.
Habib b. Ukbe b. Nafi el-Fihri: 60.
Haccac b. Ömer: 247.
Haceru'n-Nasr: 350, 355.
Hacib Abdülkerim b. Abdülvahid: 186, 217.
Hacib Bedr b. Ahmed: 310, 312, 313, 317, 324.
Hacib el-Mansur: 153, 533.
Hacib b. Mugîs: 188.
Hadramavt: 288.
Hadramî: 288.
Hafs b. Murre: 280, 282, 295, 314, 315, 316.
Hafsunoğulları: 314.
II. Hakem b. Abdurrahman el-Mustansır Billah: 263, 267, 316, 331, 341, 358, 363, 366, 367, 374, 378, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 400, 401, 402, 406, 408, 411, 416, 443, 461, 462, 465, 471, 472, 475, 476, 478, 482, 483, 484, 487, 508, 526, 536, 542, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 555, 563, 572.
I. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman (Ebu'l-Asi): 89, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 198, 199, 218, 235, 269, 338, 339, 343, 364, 367, 465.
Hakem b. Said: 460.
el-Hakem b. Süleyman: 465.
Haldunoğulları: 290.
Halef b. Yahya b. Bekr: 317.
Halep: 525, 576.
Halid b. Ahmed: 300, 511.
Halid b. Habib el-Fihri: 83.
Halid b. Haldun: 288, 289, 290.
Halid b. Humeyd: 83, 85, 89.
Halid b. Yezid: 102, 113, 116.
Halid b. Zeyd: 109, 123.
Hamid b. Yasal: 352, 353.
Hamid ez-Zucali: 247.
Hammudi(-ler): 446, 449, 451, 453, 454, 455, 458.
Hammudi Ali en-Nâsır: 446, 447, 448.
el-Hamra Sarayı: 568, 569, 570, 571, 575, 576.
Hamza b. İbrahim: 355.
Hanbeli: 488.
Hanefi: 488.
Haneş es-San'ânî: 33, 264.
Hanzala b. Safvan b. Nevfel el-Kelbi: 83, 90, 91, 94.
Harici: 82, 346, 354, 357.

Haris b. Beziğ: 203, 220, 251.
Haric b. Ebi Şemmar el-Gassanî: 118.
Harizmî: 520, 525, 526, 539, 540.
Harun er-Reşîd: 85, 152, 233, 234, 235.
Hasan b. Gannun: 357, 390.
Hasan b. Hanî: 239, 249.
el-Hasan b. Muhammed b. el-Kasım (el-Haccam): 349.
Hasan b. Yahya: 430.
Hasdaî b. Şaprut: 373, 530.
el-Haşen Kalesi: 285.
Haşim b. Abdülaziz: 242, 243, 245, 246, 247, 248, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 268, 270, 271, 330.
Haşimoğulları: 124.
Haşimu'd-Darrab: 200, 201.
Hayran: 441, 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 459.
Hayr b. Şakir: 287, 299.
Hayva (Hayat) b. Melâmis el-Hadramî: 138, 139, 140.
Hayva b. Velid et-Tecîbî: 140, 141.
Hayve b. Recâ et-Temimî: 33. 33.
Hayy b. Yakzan: 500, 502.
el-Hazainî: 19.
Hazar b. Mü'min: 219, 365.
Hazm b. Vehb: 186.
Hendek Savaşı: 332, 371.
Heraklios: 17.
Herin Kalesi: 301.
Heysem b. Ubeyd el-Kilâbî: 73.
Hims (-lı, -lılar): 95, 97, 114.
el-Himyerî: 19, 34, 152.
Hicaz: 19, 119, 292.
Hilâl el-Medyunî: 136.
Himyer Kabilesi: 100.
Hint: 295, 475, 517, 524, 526, 530.
Hindistan: 517, 533, 538.
Hipokrates: 532, 540.
Hipparchus: 528, 529.
Hişam: 90, 117, 140, 154, 157, 277, 389, 392, 409, 423, 428, 463, 464, 465.
III. Hişam: 460, 462, 465.
I. Hişam b. Abdurrahman (Ebu'l-Velid) er-Radî: 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 172, 289, 465, 478, 486.
Hişam b. Abdülcebbar: 465.
Hişam b. Abdülmelik: 79, 89, 92, 93, 94, 110, 121.
II. Hişam Ebu'l-Velid el-Müeyyed Billah: 363, 366, 367, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 408, 429, 430, 431, 435, 436, 438, 440, 442, 445, 447, 448, 449, 450, 465, 508, 533, 542, 553.
Hişam b. Hamza b. Ubeydullah b. Ömer b. Hattab: 140, 141, 174.
Hişam b. Huzeyl: 372.
Hişam b. Süleyman: 436, 440, 441.
Hişam b. Umeyye: 305.
Hişam b. Urvetu'l-Fihrî: 126, 140, 141.
Horasan: 369, 525.
Hristiyan (-lar): 180, 313, 314, 319, 325, 329, 335, 369, 370, 375, 382, 392, 399, 400, 402, 427, 436, 446, 449, 452, 475, 507, 517, 529, 538, 539, 541.
Hristiyan İspanya: 321, 322, 327, 329, 332, 411, 479, 504, 525.
Hristiyan Skolastiği: 497.
Hubab b. Ravaha ez-Zühri: 105, 107, 108, 109, 110, 112.
el-Hucarî: 19, 46, 73.
Hudîler: 563.

Huealame: 320.
Huesca: 162, 171, 180, 183, 184, 190, 259.
el-Humeydî: 49, 74, 522.
Hurr b. Osman es-Sakafî: 65.
Husayn b. ed-Decin el-Ukaylî: 92, 105, 108.
Huzeyfe b. Ahvas el-Kaysî: 73.
Hz. Hüseyin: 95, 134.
Hüseyin b. Asım: 522.
Hüzeyl b. es-Sumeyl b. Hatim: 146.
Hüseyin b. Yahya el-Ensarî: 128, 130, 131, 132, 133, 134, 148, 149, 150, 162.

— I —

Irving: 516.
Irak: 20, 239, 240, 369, 372, 545, 595.

— İ —

İbadiyye: 82.
İberik Yarımadası: 341, 365, 366, 371, 372, 376, 467.
İbn Abd-i Rabbih: 471, 508, 512, 516.
İbn Abdûn es-Sakatî: 488, 509.
İbn Abdus: 513.
İbn Abdurraîf: 488.
İbn Abdülhakem: 24, 79.
İbn Alkame: 92, 134.
İbn Ammar: 507, 509.
İbn Arabî: 487.
İbn Arus: 407.
İbn Asım: 487.
İbn Askeleja: 430, 431.
İbn Akiyye: 487.
İbn Bacce (Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. Saig): 500, 501, 519, 520, 525.
İbn Barlal: 387.
İbn Barracan: 499.
İbn Bassal: 530, 531.
İbn Başkuval Ebu'l-Kasım Halef b. Abdülmelik: 19, 20, 33, 69, 74, 503.
İbn Batuta: 525.
İbn Bekr: 299, 442.
İbn Bürd: 429, 430.
İbn Cabir: 405.
İbn Cerir: 405.
İbn Cevher: 405, 406, 450, 462, 463, 464, 513.
İbn Cevşen: 247.
İbn Dahiyye: 211.
İbn Ebi Abde: 28, 283, 284, 285, 290, 324.
İbn Ebî Amir (el-Mansur): 171, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 396, 397. 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 432, 484, 489, 553, 555.
İbn Ebi'l-Afiye: 355.
İbn Ebi'ş-Şir: 261.
İbn Ebî Usaybia: 372, 523.
İbn Ebî Vada: 444.
İbn Ebi Zamanin: 488.
İbn Ebû Feria: 247.
İbn Ebû Ömer b. Beşir: 222.
İbn Eflah: 249, 388.
İbn Fayyad: 483.
İbn Furkan: 485.
İbn Futays: 484.
İbn Ganim: 205.
İbn Gannun el-İdrisî: 390, 391, 415, 416, 417.
İbn Habib: 33, 131, 132, 486.

İbn Haccac: 531.
İbn Hacib: 487.
İbn Haface: 507.
İbn Hafsun: 282, 284, 285, 286, 287, 295, 296, 299, 303, 309, 311, 313, 314, 315, 347.
İbn Halaif: 223.
İbn Halas: 515.
İbn Haldun: 38, 59, 69, 119, 149, 162, 163, 180, 188, 190, 201, 204, 219, 224, 267, 268, 305, 321, 323, 330, 331, 339, 340, 342, 347, 350, 355, 372, 374, 522.
İbn Hanî: 471.
İbn Hasib: 300.
İbn Hatime: 534.
İbn Hattab: 415.
İbn Havkal: 365, 408, 576.
İbn Hayyan: 48, 71, 119, 153, 204, 208, 218, 219, 222, 288, 320, 321, 327, 328, 329, 329, 339, 373, 374, 521.
İbn Hazm (Ali b. Said b. Hazm b. Galib b. Salih b. Ebî Süfyan b. Yezid Ebû Muhammed el-Endülüsî): 166, 237, 445, 457, 458, 480, 487, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 509, 510.
İbn Hureys: 99, 100, 101, 102.
İbn İmran: 456, 457.
İbn İyas: 287, 405.
İbn İzarî: 20, 38, 41, 42, 56, 68, 69, 74, 81, 87, 101, 126, 138, 162, 173, 175, 186, 189, 192, 207, 210, 217, 219, 243, 258, 263, 275, 282, 283, 291, 297, 329, 354, 367.
İbn Kâtib: 479, 510.
İbn Kaysî: 499.
İbn Kuteybe: 21, 57.
İbn Kutiyye: 208 209, 222, 224, 254, 260, 282, 285, 304, 382, 471, 486, 521.
İbn Kuzman: 480, 510.
İbn Lübb (Aber Lope): 485.
İbn Macişûn: 487.
İbn Meserre: 498, 499.
İbn Mervan: 297, 299.
İbn Matrûh: 485.
İbn Muaviye: 123, 126.
İbn Muferrec: 225, 226.
İbn Mugis: 186.
İbn Muhacir: 202.
İbn Mukaffa: 518.
İbn Muhammed: 514.
İbn Osman el-Ceyyanî: 223.
İbn Rüşd (Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed): 481, 483, 486, 487, 500, 501, 503, 504, 506, 507, 525, 533, 534, 539.
İbn Sa'd el-Mağribî: 516, 521.
İbn Saffar: 305.
İbn Safvan el-Kuraşî: 223.
İbn Sagir: 485.
İbn Sahnun: 486.
İbn Sahiyye: 300.
İbn Saîd: 19, 32, 33, 72.
İbn Sehl ed-Darir: 507, 528.
İbn Sevda b. Hureyş: 102.
İbn Sina: 500, 520.
İbn Sinan: 539.
İbn Suleym: 287.
İbn Şakir: 253, 280.
İbn Şemirî: 219, 229.
İbn Şeyh: 244.
İbn Takit el-Masmudî: 296, 297.
İbn Tufeyl (Ebu Bekr Muhammed b. Abdülmelik b. Muhamnıed et-Tufeyl el-Kaysî): 500, 502, 503, 527.
İbn Tumhus: 384, 390.

İbnu'l-Abbar: 38, 42.
İbnu'l-Ağleb: 279, 286.
İbnu'l-İbri: 523.
İbnu'l-Vafid: 530.
İbn Ukbe: 223.
İbn Umeyye: 248, 249, 277, 304.
İbn Usayd: 247.
İbnu's-Suleym: 305.
İbnü'l-Ceyyar: 450, 460.
İbnü'l-Esir: 74.
İbnü'l-Hatîb: 178, 193, 197, 217, 270, 275, 287, 330, 333, 516, 522, 525, 534.
İbnü's-Saffar (Ebu'l-Kasım Ahmed): 528.
İbnü's-Semh: 529.
İbn Vafid: 531.
İbn Vehbun: 507.
İbn Vezir: 176.
İbn Zamanin: 487.
İbn Zeydun: 507, 509, 510.
İbn Zekvan: 429, 430, 438.
İbn Zuhr: 481.
İbn Zubeydi: 485.
İbn Zübeyr: 524.
İbrahim b. Haccac: 283, 284, 285, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 300, 304, 305, 312, 313.
İbrahim b. Said es-Sehl: 527.
İbrahim b. Şecere el-Burnusi: 144.
İbrahim b. Yakub: 524.
İbranice: 337, 482, 504.
İdrisi (-ler): 342, 343, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 389, 390, 391, 392, 416, 453, 454, 555.
İfrani: 351, 356, 357.
İfrikiyye: 17, 19, 21, 22, 29, 60, 66, 67, 70, 73, 74, 79, 82, 83, 90, 93, 94, 98, 130, 147, 320, 342, 344, 345, 346, 347, 352, 353, 354, 357, 358, 359, 389, 409.
İhvan-ı Safa: 472.
İkcan: 344.
İmam Şafii: 472.
İncil: 540.
İngiltere: 538.
İngiliz: 539.
İnigo Garces: 328.
İran: 381, 518.
İreti Irmağı: 326.
Hz. İsâ (a.s.): 373, 427.
İsa b. Abdurrahman el-Emevi: 113, 114.
İsa b. Ahmed er-Razi: 321.
İsa b. Dinar: 486.
İsa b. Said: 208.
İsa b. Şehid: 223, 299.
İshak b. Deysem: 305.
İshak b. İbrahim b. Attaf el-Ukayli: 287, 299, 311.
İshak el-Mavsili: 233, 234.
İshak b. Muhammed el-Kuraşi: 317, 324.
İshak b. el-Munzir el-Kuraşi: 177.
İskenderiye: 178, 262, 346, 356, 381, 392, 482, 524, 538.
İsmaili: 344, 345.
İsmail b. Ömer b. Abdullah el-Muradi: 80.
İsmail b. Ubeydullah b. Haccab: 66, 82, 83.
İspanya: 19, 24, 25, 41, 149, 150, 163, 180, 184, 186, 188, 192, 202, 210, 213, 220, 301, 313, 316, 321, 325, 326, 335, 336, 339, 340, 341, 343, 346, 348, 350, 353, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 365, 366, 370, 371, 372, 377, 379, 382, 386, 387, 410, 416, 417, 424, 437, 441,

443, 447, 454, 464, 468, 469, 470, 472, 473, 476, 477, 478, 480, 481, 483, 484, 486, 487, 488, 497, 498, 508, 510, 514, 516, 518, 520, 521, 522, 523, 526, 527, 530, 531, 534, 540, 541, 542, 548, 550, 553, 563, 567, 574, 576.
İspanyol: 47, 53, 61, 150, 213, 215, 216, 217, 251, 253, 260, 264, 286, 302, 328, 331, 334, 361, 372, 374, 411, 466, 467, 471, 473, 497, 517, 518, 568, 572.
İspanyolca: 482, 487, 510, 514, 517, 518, 522, 531, 541.
İstanbul: 231, 365, 370, 371, 372, 379, 474, 475.
İşbiliyye (Şevilla): 47, 50, 51, 53, 60, 63, 64, 95, 114, 118, 125, 135, 137, 139, 140, 205, 207, 208, 209, 210, 216, 256, 263, 267, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 300, 304, 312, 314, 360, 387, 389, 446, 451, 454, 455, 481, 483, 485, 499, 500, 503, 507, 508, 509, 513, 515, 516, 518, 519, 526, 530, 531, 532, 533, 540.
İşrakiyyun: 503.
İtalya: 263, 370, 374, 377.
İyaz b. Ukbe: 33.

— J —

Jativa: 317.
Jean: 95, 105, 108, 115, 160, 167, 169, 270, 280, 299, 300, 310, 313, 377, 378, 451, 453.
Jerez: 300.
Jete: 315.
Jimenos Garces: 328.
Joannes Hispanus: 540.
John: 540.
Jose Antonya Bengueri: 531.
Jose Maria Millas Vallicrosa: 531.
Julianus: 23, 24, 26, 29, 30, 31, 34, 45, 51, 53.
Junguera: 325.
Junguera Vadisi: 325.
Juviles: 311.

— K —

Ka'b b. Amir: 105, 203.
Kadis: 59, 207.
Kahire: 381, 477, 483, 488, 516, 519, 523, 531.
Kahtanoğulları: 430.
el-Karmanî: 529.
el-Karn: 89, 90.
Kartaca: 258.
Kartal Kayası: 390, 391, 416.
Kasım b. Abbas: 250, 251.
Kasım b. Asbağ: 487.
Kasım b. Hammud: 447, 450, 451, 453, 454, 455, 458.
Kasım b. Muhammed: 277, 396.
Kasım b. Muhammed b. Tumlus: 355.
Kasım b. Ubeydullah: 79.
Kasım b. Velid: 312.
el-Kasım b. Yusuf: 127.
Kasım b. Yusuf el-Fihrî: 137.
Kasr-ı Ebi Danis: 425.
Kasr-ı Masmuda: 390.
el-Kasru'l-Kebîr: 350.
Kastelûne Kalesi: 299.
Katalonya: 58, 320, 385, 414, 415, 439, 440.
Kayrevan: 21, 24, 29, 50, 60, 73, 82, 85, 89, 90, 91, 130, 279, 343, 345, 346, 347, 354, 360, 372, 379, 523.
Kayrevan Ulu Camii: 542, 545.

Kays(-lı, -lar): 79, 88, 93, 95, 99, 100, 101, 105, 115, 122, 124 199, 200, 202.
Kelb Kabilesi: 97, 105, 106.
Kınnesrin (-li): 95, 110, 113, 117, 120, 154.
Kinane b. Sâid el-Esved: 137.
Kindî Kabilesi: 100, 522.
el-Kindî: 520, 540.
Kitabı Mukaddes: 446.
VII. Konstantin: 368, 530, 533
Kudaa (-lı): 96, 97, 100.
Kudüs: 544.
Kûfe: 95, 120, 234.
Kulsûm b. İyad: 83, 84, 85, 86, 89, 90, 96.
Kureyb b. Haldun: 288, 289, 290, 304.
Kureyş (-li, -ler): 88, 103, 124, 156, 389, 437, 493, 508.
Kürîye: 127.
Kurtuba (-lı, -lar): 34, 36, 37, 46, 47, 51, 54, 57, 626, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 88, 89, 92, 93, 94, 97, 98, 101, 102, 103, 107, 108, 109, 112, 114, 115, 116, 119, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 148, 149, 151, 152, 154, 158, 160, 161, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 191, 193, 198, 199, 200, 201, 203, 205, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 221, 230, 235, 236, 246, 248, 250, 251, 253, 254, 255, 257, 259, 260, 262, 265, 267, 269, 272, 273, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 292, 299, 300, 303, 305, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 350, 351, 353, 354, 357, 359, 362, 364, 365, 366, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 378, 379, 380, 381, 383, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 392, 395, 398, 399, 400, 403, 404, 407, 413, 415, 416, 418, 423, 424, 428, 429, 430, 433, 434, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 475, 478, 479, 480, 481, 483, 484, 485, 486, 488, 489, 495, 498, 503, 507, 509, 512, 513, 518, 519, 523, 526, 527, 534, 538, 540, 541, 542, 563, 564, 568, 572, 574, 576.
Kurtuba Kütüphanesi: 526.
Kurtuba Medresesi: 381, 382, 439, 477.
Kurtuba Ulu Camii: 147, 196, 417, 418, 477, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 555, 574, 576.
el-Kuşanî: 480.
Kuşeyr Kabilesi: 105.
Kutame (-li, -ler): 344, 345, 346, 348, 357, 364.
Kuzey Afrika: 100, 161, 162, 177, 279, 283, 312, 316, 323, 341, 349, 358, 389, 521, 522, 531, 548, 550.

— L —

La Bureba: 266.
Lago: 39, 335.
Lamego: 426.

Laribus: 344.
Laride: 190, 258, 300, 464.
Latin: 321, 330, 374, 378, 476, 509, 510, 520, 524, 526.
Latince: 377, 473, 480, 462, 504, 517, 525, 539, 540.
Lebb b. Muhammed: 257, 301, 302, 320.
Lebb b. Munzir: 261.
Lebb b. Tarbişa: 318, 324.
Leble: 53, 143.
Ledesma: 333.
Lekke: 39.
Leon (-lu, -lar): 221, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 383, 385, 386, 402, 411, 412, 413, 414, 425, 536.
Leon Krallığı: 418, 419.
Leşbune: 186.
Levi Provencal: 43, 64, 76, 185, 204, 448.
Lisanuddin b. el-Hatip: 507.
Lizbon: 207, 210, 438.
Lombardiya: 365.
Londra: 536, 568, 572.
Lorca: 54, 199, 317, 469.
Lorraine: 377.
Los Banos: 333.
Louis: 151, 164, 190.
Louvre Müzesi: 572.
Lucano: 273.
Ludun Kalesi: 58.
Luitprand: 333, 372, 376.

— M —

Madrid: 317, 408, 472, 485, 488, 527, 529, 568.
Madrid Bibliotheque National: 526.
Madrid Kalesi: 330.
Magrava: 349, 356, 357.
Mağrib: 41, 79, 80, 81, 82, 83, 96, 117, 120, 121, 170, 235, 342, 346, 347, 352, 359, 377, 414, 490, 495, 521.
Mağrib-i Aksa: 23, 32.
Mahmud b. Abdulcebbar: 202, 203, 204, 205.
Mahzumiler: 508.
Majorca: 401.
Makdisi: 366, 478.
Makedonya: 574.
Makkarî: 38, 42, 49, 56, 74, 101, 151, 210, 231, 483, 515.
el-Makrizî: 525.
Malaga: 53, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 348, 362, 387, 447, 450, 475, 490, 508, 526, 536, 563.
Mâlik b. Enes: 158, 170, 486.
Mansur b. Huzme: 33.
Mansur b. İbn Ebî Amir: 335, 367.
Maride (Merida): 51, 52, 53, 55, 88, 89, 91, 93, 124, 125, 135, 157, 158, 161, 169, 172, 175, 184, 185, 202, 203, 204, 205, 228, 253, 254, 296, 297, 317, 323, 360, 515, 531, 545.
Maride İsyanı: 185.
Marini: 576.
Marsilya: 78, 376.
Marsa'l-Haraz: 357.
Matruh b. Süleyman: 150, 162, 163.
Masala b. Habus: 346, 348, 349, 352.
el-Masarra: 93, 114, 177.
el-Masarra Savaşı: 199.
Masmude Kabilesi: 23, 296.
Masun Ovası: 352.
Maverdî: 506.

Mavsıli: 518.
Maximiliano Alarcon: 487.
Max Mayerhof: 534.
Mc Caba: 478, 479.
Mecusi (-ler): 209, 211.
Medellin: 135.
Medinaceli: 324, 335, 383, 426, 427, 438, 439.
Medine: 88, 523, 550.
Medînetu'z-Zehra: 339, 355, 362, 364, 367, 368, 373, 378, 383, 394, 407. 417, 440, 443, 533, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 563, 564, 568, 574, 576.
Mehdi Ubeydullah: 346, 352, 353, 449.
el-Mehdiye: 347, 356, 357, 553.
Mekke (-li, -liler): 130, 158, 214, 344, 425, 523, 524.
Melila: 349, 351.
el-Melikü'l-Muazzam: 148.
Memluk (-lar): 435, 439, 440, 441, 444, 446, 447, 448, 451, 453, 459.
Me'mun: 196, 270, 524, 530, 531.
Mentesa: 311.
Mentişon Kalesi: 300.
Menzilu'l-Mani: 433.
el-Merc: 177.
Merc-i Rahit: 96, 115.
Merrakuş: 502, 503.
el-Merrakuşî: 178.
Mertola Kalesi: 299.
Mervan b. Abdülmelik: 322.
Mervan el-Cilliki: 203.
Mervan b. Muhammed: 110, 120.
Mervanoğulları: 119, 296.
Mervan b. Ubeydullah: 305.
Mescidü'l-Aksa: 544.
Mesud b. Abdullah: 252.
Mesud b. Süleyman b. Müflit Ebu'l-Hayr: 496.
Mesleme b. Abdurrahman ed-Dahil: 174.
Mesleme b. el-Kasım: 471, 526.
Mesleme el-Macriti: 525, 528, 529, 539.
Mesrur el-Hadim: 173.
Meşşai Felsefesi: 500, 503, 504.
Metz: 378.
Meysere: 83, 87, 89, 201, 202.
Meysere el-Hakir: 82.
Meysere el-Mudgırî: 82.
Meysur: 392.
Mısır: 19, 21, 22, 23, 60, 79, 85, 89, 95, 129, 178, 345, 346, 348, 353, 370, 389, 472, 515, 538.
Michael Scot: 539.
Mihran b. Abd-i Rabbih: 223.
Mihrican: 235.
Miknase: 346, 348.
Monteleon: 311, 313, 314.
Monzon: 334.
Monte Rubio: 315.
Moron (Muro): 114, 125, 144, 185, 203, 209, 287, 312.
Monsalud: 203, 254, 255.
Moritania: 389, 391, 392, 409, 415, 416, 417, 423.
Muafir Kabilesi: 387.
Muâviye b. Ebî Sufyan: 19, 20, 161, 156, 465.
Muâviye b. Mervan: 118.
Mudar (-lı): 88, 96, 99, 100, 103, 104, 105, 110, 115, 127, 162, 199, 200, 202.
Mugire b. Sumer: 339, 395, 397, 572.
Mugire b. Velid b. Muâviye: 146.
Mugis b. el-Hâris b. el-Huveyris: b. Cebele b. el-Eyhem el-Gassani: 46, 47, 54, 58, 59.
Mugis el-Kurtubi: 62.
Mugis er-Rumi: 57, 85.

Muhalleb el-Kelbî: 139, 300.
Hz. Muhammed: 152, 196, 215.
I. Muhammed: 465, 533.
II. Muhammed: 465.
III. Muhammed: 457, 458, 465.
V. Muhammed: 522, 534.
Muhammed b. Abdullah: 277, 289, 320, 465.
Muhammed b. Abdullah b. Ebî İsa: 350.
Muhammed b. Abdullah el-Escaî: 74.
Muhammed b. Abdullah b. Lebb: 325.
Muhammed b. Abdurrahman: 196, 198.
Muhammed b. Abdurrahman b. Curec: 300.
Muhammed b. Abdurrahman et-Tucibî: 301.
Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem (Ebû Abdullah): 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 256.
Muhammed b. Abdülcebbar: 362.
Muhammed b. Abdülkerim b. İlyas: 299.
Muhammed b. Abdülmelik et-Tavîl: 300, 301, 302.
Muhammed b. Adha el-Hemedanî: 287, 296.
Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. el-Attar: 488.
I. Muhammed b. el-Ahmer: 570.
Muhammed b. Ardabuliş: 310.
Muhammed b. Beşir: 167, 168.
Muhammed b. Cevher: 270.
Muhammed b. Ebû Amir: 366.
Muhammed b. Ebû Bekr ez- Zuhrî: 524.
Muhammed b. Evs b. Sâbit el-Ensar: 33.
Muhammed b. Farva: 310.
Muhammed b. el-Feth: 357.
Muhammed el-Habib: 345.
Muhammed b. Haccac: 293, 312.
Muhammed b. Hazar: 349, 350, 351, 353, 356, 357.
Muhammed b. Hüseyin: 337.
Muhammed b. Haşim: 331.
Muhammed b. İbrahim b. Haccac: 213, 291, 312.
Muhammed b. el-Irakî: 456.
Muhammed b. İsmail b. Musa: 318, 406.
Muhammed b. Kasım el-Kuraşî el-Mervanî: 173, 174.
Muhammed b. Kevser: 247.
Muhammed b. Lebb b. Musa: 258.
Muhammed el-Mehdî: 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 442.
Muhammed b. Mûsa el-İşbilî: 226, 227, 248, 447.
Muhammed b. Rüstem: 201, 208.
Muhammed b. Said b. Saî: 492.
Muhammed b. Seleme: 278.
Muhammed b. Sufyan: 247.
Muhammed b. Şehîd: 259.
Muhammed b. Takît: 296.
Muhammed et-Tarikî: 524.
Muhammed et-Tavîl: 319, 320.
Muhammed b. Umeyye: 260.
Muhammed el-Utbî: 486.
Muhammed b. Ya'la: 432.
Muhammed b. Yahya: 292.
Muhammed b. Yezid: 65.
Muhammed b. Zukayn: 280.
Muhtar: 95, 96.
el-Muizz Lidînillah: 356, 357, 389.
el-Muktedir: 346.

Mula Kalesi: 403.
Munûsa: 73.
el-Munzir: 256, 257, 258, 262, 266, 268, 322, 450, 452, 465.
Munzir b. Hariz b. Habil: 299.
Munzir b. İbrahim b. Muhammed es-Suleym: 299.
Munzir b. Said el-Balluti: 484, 495.
Murabıt (-lar): 512, 514, 519, 576.
Murcana: 363.
Murcia (Mursiya): 53, 54, 161, 263, 317, 415, 453.
Mus'ab b. Cudeyr: 223.
Musa b. Ebi'l-Afiye: 348, 349, 350, 351, 352, 353.
Mus'ab b. İmran: 167.
Musa b. Kasi: 208, 209.
Mûsa b. Mûsa: 219, 220, 222, 264, 265, 267.
Mûsa b. Nusayr b. Abdurrahman b. Zeyd: 19, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 466.
Musa b. Ziyad: 278, 309.
el-Musâra: 121, 124, 137.
Mushafi: 388, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 409, 416.
el-Mustazhir: 456.
Mustekfi: 509.
Mutarrif: 219, 277, 302, 303, 304, 305, 320, 486.
Mutarrif b. Abdurrahman: 252, 259, 318.
Mutarrif b. Muhammed b. Lebb b. Mûsa: 318.
Mutarrif b. Munzir et-Tucibi: 331.
Mu'tasım b. Sumadih: 512.
Mu'temid Billah: 286, 459, 489, 509, 519.
el-Mu'temid b. İbad: 507.
Mu'tezid: 513.
Mutezile: 472.
Mutezili: 498.
Mu'tezz: 459.
Muvahhidler: 490, 502, 503, 519, 576.
Muvelledûn: 254, 260, 287, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 311, 471.
el-Muzaffer b. Aftas: 460, 485, 489.
Muzaffer b. Musa: 259.
Muzna: 308.
Mücahit: 495, 516.
el-Müeyyed: 350.
Mülûku't-Tavaif: 485.
Mü'min b. Said: 231, 232.
el-Müneyzir el-Yemani: 33.
el-Müstezhar Billah: 489.
Müşavir b. Abdurrahman: 300.
Mütevekkil: 514.

— N —

en-Nadr b. Seleme el-Kaysi: 278.
Naharon Nehri: 188.
en-Nahhas: 515.
Nakdura: 85.
Nakur: 348, 349, 350, 353.
Narbona: 58, 59, 69, 80, 81, 91, 164, 217, 219.
en-Nasır Lidinillah: 296, 312, 318, 350, 354, 357, 359, 361, 369, 370, 371, 373, 374, 378, 379, 380, 381, 383, 389.
Nasr: 208, 224, 277.
Nasri (-ler): 361, 487, 534, 536, 576.

Navarra: 265, 267, 320, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 332, 336, 339, 370, 383, 385, 411, 413, 429.
Navarra Kalesi: 325.
Niebla (Neble): 95, 142, 210, 256, 300, 317, 389, 446.
Nil: 346, 389.
Nimes: 73, 263.
Niskaniye: 285.
Nizamiye Medresesi: 477.
Nodar: 515.
Normandiya (-lı, -lılar): 206, 207, 208, 210, 211, 213, 221, 231, 238, 257, 265, 375, 386.
Nunilona: 328.
Nuno Fernandez: 322.
Nuno Rasura: 334.
Nusayr: 19, 20.
Nuveyrî: 139, 142, 174, 175, 178, 202, 203, 204, 208, 252, 265, 268, 286.

— O —

Ocsonoba: 95, 256, 299, 300, 316, 317, 446.
I. Ordono: 251, 264, 265, 266.
II. Ordono: 322, 323, 324, 325, 326, 328, 334.
III. Ordono: 334, 336, 337, 338.
IV. Ordono: 338, 339, 383, 384, 385.
Orihuela: 54, 263, 302, 469, 528.
Oronclllo: 188.
Ortaçağ: 26, 322, 364, 365, 366, 467, 475, 479, 488, 532, 533, 534.
Ortaçağ Skolastiği: 526.
Ortadoğu: 525.
Orta Mağrib: 342, 346, 350, 353, 356.
Ortiguera: 335.
Osma: 324, 330, 334, 421.
Hz. Osman: 18.
Osman b. Ebî Nes'a el-Has'ami: 73, 94.
Osman b. Müsenna: 193.

— Ö —

Ömer b. Abdullah el-Muradî: 80, 81, 82.
Ömer b. Abdülaziz: 59, 66, 67, 68, 159.
Ömer b. Adha b. Abdullatif el-Hemedanî: 300.
Ömer el-Benzutî: 299.
Ömer b. Hafsun: 260, 261, 262, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 290, 310, 311, 314.
Ömer el-Herrulî: 87.
Ömer el-Mütevekkil b. Attar: 509.
Ömer b. Şurahbil: 118.

— P —

Paduan: 534.
Palleres: 148, 301.
Pamplona: 36, 58, 80, 148, 149, 150, 259, 261, 263, 267, 301, 302, 325, 326, 327, 329, 336, 338, 341, 383.
Papaz Sampiro: 321, 322.
Papaz Silas: 321, 323, 325.
Paracuellos: 323.
Paravicius: 534.
Paris: 488, 520, 536, 572.
Paterna: 538.
Pelayo (Bilây): 58, 71.
Pena Ausende: 333.
Pena Forata: 311.

Peşina: 317, 348, 352, 366, 373, 375.
Peter Venerable: 539.
Petroches: 527.
Hz. Peygamber: 350, 550.
Philip Hitti: 76.
Piemont: 377.
Pireneler: 69, 171, 191, 219, 339, 340, 370.
Poitiers: 75, 76, 77, 80.
Poley: 281, 282.
Portekiz: 25, 207, 328, 340, 347, 361, 510.
Portilla de Arenas: 414.
Priego: 273, 299, 316.
Provence: 78, 80, 370, 376, 377.
Ptolemaios: 487, 525, 527, 539.

— R —

er-Rabad: 172, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 193.
Rebah Kalesi: 250, 293, 301.
Rabat: 531.
Rabîa Kabilesi: 33, 100, 111.
er-Radî: 158.
Râh: 117.
Rahip Nicholas: 530.
Rakkada: 343, 345, 354.
Ramadî: 406, 407.
II. Ramiro: 319, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 340, 351, 386, 400.
III. Ramiro: 413, 414.
Raşgun: 352.
Ravak: 143, 209.
Ravta Kalesi: 258.
Raymond: 439, 450, 539, 540.
er-Razî: 42, 265, 471.
Rebî el-Kumis: 173.
Rebî b. Zeyd: 378.
Recaredo: 27, 216.
Recemundo: 377, 378.
Reinaud: 376.
Remle: 177.
Remle Vadisi (Guadarrama): 108.
Reyyo: 46, 53, 95, 99, 113, 114, 260, 261, 269, 273, 280, 285, 287, 300, 313, 317.
Rhone Nehri: 73, 376.
Rızk b. Nu'man el-Gassani: 137, 140.
Ribas: 333.
Ribeira: 479, 480, 483, 486, 519.
I. Richard: 386.
Rico Salonu: 556, 557, 558.
er-Rida: 350.
Rio Algodor: 318.
Rio Aragon: 326.
Rioguçdalen (Vadi-i Beni Abdullah): 311.
Rioja: 325, 326.
Rio Mino Vadisi: 328.
Rio Tormes Vadisi: 333.
er-Riyadî Ebu'l-Yusr: 244.
Robert of Chester: 539.
Rodrich (Rodrigo): 29, 30, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 63, 71, 97, 191, 266, 288, 385, 468.
Roma (-lı, -lılar, -İmparatorluğu): 26, 151, 322, 374, 376, 417, 482, 545, 556, 574.
Romanos Lecapenos: 371, 373.
Romen: 337, 365, 366, 480, 481, 529.
Romulus Augustalus: 26.
Roncevaux (Ronsfal): 149, 150, 151.
Ronda: 163, 258, 313, 448.
Roussillon: 375.
Rönesans: 475, 476, 526.
Rum: 46, 61, 69.

er-Rumahis b. Abdülaziz el-Kinanî: 143, 144.
Rusafe: 145, 246, 354, 389, 576.
Rusya: 525.
Rute Kabilesi: 301.
Rüstemî (-ler): 342, 343, 344, 345, 346.

— S —

Saavedra: 36, 43, 64, 467.
es-Sa'b b. İmrân: 118.
Sadun es-Surumbaki: 226, 227, 253, 254, 255, 257.
Said: 133, 300, 435, 484.
Said b. Cudî: 295, 296, 509.
Said b. Ebî Leylâ: 117, 121.
Said b. Hüzeyl: 287, 299.
Said b. Muhammed b. Beşir: 222.
Said b. Munzir: 315, 318, 445.
Said b. Müseyyeb: 41.
Said b. Süleyman b. Cudî: 271, 287.
Said b. Süleyman el-Gafıkî: 223.
Said el-Yahsubi el-Matarî: 142, 143.
Saint-Josgues de Compastelle: 328.
Saint Martin: 75, 377.
Saint Merya: 287.
Saint-Remy: 80.
Saint-Victor Manastırı: 376.
Sakalibe: 365, 367, 374.
Saklebi: 130.
Sakson: 537.
Saksonia: 374.
Salamancas: 404.
Salamangne: 333, 335.
Sa'lebe b. Muhammed b. Abdulvâris: 318, 319.
Sa'lebe b. Selâme el-Amilî: 92, 93, 94.
Sa'lebe b. Selâme el-Cüzamî: 81.
Sa'lebe b. Ubeyd b. en-Nizam el-Cüzamî: 118, 132, 133, 149.
Salihi (-ler): 344, 349, 350, 353.
Salih b. Said b. Salih el-Yetim: 348.
Samerra: 545, 546.
Sampiro: 326, 328, 330, 333.
Sancho: 259, 302, 336, 370, 383, 385, 386, 442, 437, 438, 439, 442.
I. Sancho Garces: 324, 326, 327, 328, 336, 337, 338, 339.
II. Sancho Garces: 325, 329.
Sancho Ordonez: 328.
San Esteban: 311, 422.
San Esteban de Gormez: 323, 324, 385, 421, 442.
Sanskritçe: 517.
Santa Maria (Picos de Europa): 71, 317, 323.
Santaren: 257, 317.
Santa Rufina: 64.
Santaver: 135, 136, 201, 217, 260, 317, 319, 320, 327.
Santiago: 213, 426.
Santiago de Compostela Kilisesi: 414, 425.
Saragossa: 56, 57, 59, 88, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 118, 130, 132, 133, 134, 148, 149, 162, 170, 171, 183, 184, 190, 220, 221, 257, 258, 287, 298, 320, 330, 331, 385, 392, 420, 450, 485, 500, 528, 529, 563, 564, 565, 567.
Saragossa Camii: 264.
Sardiagne: 219.
Secunda: 46, 445.
es-Sehle Kalesi: 299.
Selçuklu: 570.

Semh b. Mâlik el-Havlanî: 65, 66, 67, 68, 69, 70, 160, 469.
Semure b. Cebele: 146.
Septe: 23, 24, 29, 45, 86, 88, 515.
Sevabe b. Selâme el-Cüzamî: 96, 97, 98, 99.
Seyfeddin Arfun: 515.
Seyfu'd-Devle: 361.
Sıffin: 19, 102.
Sicilmasa: 249, 345, 348, 355, 357, 415.
Sicilya (-lı): 82, 83, 346, 353, 535, 539.
Sidonia: 95, 114, 127, 137, 143, 207, 247, 260, 265, 286, 287, 299, 300, 304.
Sierra Almaden: 310.
Sierra Dağı: 555, 568.
Sierra Nevada: 311.
Silves: 211, 317.
Simencas: 332, 333, 334, 340, 400.
Simencas Kalesi: 413.
Sind-Hind: 528, 529.
Sinhace: 353, 354, 357, 437.
Siracu'l-Mulûk: 516.
Sirte: 347.
Sismondi: 510.
Slav (-lar): 365, 395, 399, 426.
Sufriyye Haricileri: 90, 91.
Sumeyl b. Hâtim b. Şemir b. Cevşen el-Kilâbî: 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 122, 123, 124, 125.
Suriye (-li, -ler): 83, 94, 117, 120, 259, 341, 381, 472, 486, 539, 541, 542, 544, 545, 574, 576.
Sus: 82, 254, 357, 376.
Susu'l Ednâ: 23.
Suvvar b. Hamdûn: 294, 295.
Suyutî: 489.
Süfyan es-Sâlr: 121.
Sühreverdi: 503.
Süleyman: 314, 315, 363, 449, 456.
Süleyman b. Abdurrahman: 158, 161, 170, 171, 172, 438, 439, 465.
Süleyman b. Abdus: 259.
Süleyman b. Abdülmelik: 60, 62, 269.
Süleyman el-Baci: 487.
Süleyman Cülcül: 472.
Süleyman b. Esved el-Belîşti: 270.
Süleyman b. Hakem: 465.
Süleyman İbn. Hûd: 464.
Süleyman b. Muhammed b. Abdülmelik: 300.
Süleyman b. Muhammed eş-Şuzûnî: 387.
Süleyman b. Martin: 202, 203, 204, 205.
Süleyman el-Mustaîn: 436, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 445, 446, 446, 447, 448.
Süleyman b. Osman: 135.
Süleyman b. Şihab: 106, 108.
Süleyman b. Yakzân el-Arabî: 148, 149, 150.
Süleyman b. Yakzân el-Kelbî: 128, 130, 131, 132, 133.
Sülemî: 141, 142.

— Ş —

eş-Şafii (Muhammed İdris): 472, 485, 488, 515.
Şakar Adası: 515.
Şakyâ b. Abdülvahid el-Berberî: 134, 135, 136, 139.
eş-Şakir Lillah: 357.
Şam: 20, 21, 57, 58, 59, 60, 61, 62,

63, 65, 66, 79, 79, 85, 86, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 102, 110, 113, 117, 119, 157, 244, 359, 381, 483, 525, 531, 542.
Şarlman (Frank Kralı): 128, 132, 133, 149, 150, 151, 152, 170, 183, 190, 191.
Şehitler Camii: 208.
Şehitler Kulesi: 52.
Şehzade Abdurrahman: 250.
Şelif Vadisi: 349.
Şemir: 95, 96.
eş-Şeref: 208.
Şeybe Dağı: 272.
Şeyh İbn Lubabe: 305.
Şeyhu'l-Fakih Ebu'l-Kasım Halef b. Ebi Efras: 488
Şia: 128.
Şii: 347, 348, 360, 553.
Şikande (Secunda): 101, 106.
Şuheyd: 428.
Şuheyd b. İsa b. Şuheyd: 118, 136.
Şumaâ: 145.
Şune Kalesi: 297.
Şûş: 94, 145.
Şüzer: 287.
Şuzûne (Sidonia): 38, 50, 51, 97.

— T —

Taberî: 521.
Tabinâs: 90.
Tablada: 207, 209, 256.
Tafalla: 326.
Tafilalt: 345, 357.
Tafna: 344, 352.
Tahert: 83, 249, 260, 314, 343, 348, 349, 352, 357.
Tahmis: 68.
Takaronna: 163, 205, 300.
Talavera (Talabîre): 163, 180, 251, 322, 335, 337, 533.
Talavers de Tage: 324.
Tâlut b. Abdulcebbar el-Meafirî: 176, 179, 273.
Tamiares: 425.
Tanca: 23, 24, 29, 30, 32, 60, 80, 81, 82, 83, 86, 88, 94, 210, 350, 355, 356, 357, 358, 390, 447.
Tahert: 83, 249, 260, 314, 343, 348, 349, 352, 357.
Tapur: 530, 531.
Tarık Geçidi: 47.
Tarık b. Ziyad: 23, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 97, 466.
Tarif b. Mâlik (Ebû Zura'): 31.
Tarişe b. Maseveyh: 252, 253.
Tarragona: 339, 340.
Tartosa: 162, 191.
Tartusî: 487.
Tarub: 197, 223, 224, 225, 229.
Taye Vadisi: 335.
Taza: 348, 349, 352.
Temim-i Darî: 19, 20.
Temim b. Mabid: 109.
Temim et-Temimî: 354.
Temmam b. Alkame: 114, 118, 136, 137, 141, 213, 270.
Temmam b. Amr b. Alkame: 278.
Temmam b. Ebil Attaf: 250, 251.
Tetuan: 356, 531.
Tevrat: 540.
Theodomir: 53, 415, 469, 470.
Theodorus: 528, 529.
Theofilas: 370, 371.
et-Tignarî: 530.
Titter: 353.
Tlemsan: 349.
Toda (Tota): 328, 331, 332, 333, 336, 337, 338, 339, 340, 370.

Tortosa: 162, 317, 438, 439.
Toskana: 339.
Toulouse: 69, 164.
Trablus: 17, 346.
Trujilla: 163, 317.
Tsúl: 348, 352.
et-Tucibi: 319, 331, 362, 413.
Tucibi Aşireti: 392.
Tudela (Tutliye): 184, 219, 220, 221, 257, 264, 320, 324, 325, 326, 327.
Tudmir: 53, 95, 130, 131, 199, 200, 202, 217, 262, 297, 298, 317, 326.
Tuleytula (Toledo): 27, 36, 37, 45, 46, 47, 48, 51, 54, 55, 87, 107, 108, 115, 121, 124, 126, 127, 135, 137, 140, 141, 142, 157, 160, 161, 162, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 195, 200, 201, 202, 213, 250, 251, 252, 253, 314, 317, 318, 319, 322, 404, 420, 432, 433, 438, 439, 329, 330, 332, 335, 383, 385, 441, 484, 485, 487, 488, 518, 520, 521, 523, 528, 529, 530, 531, 538, 539, 540, 559, 560.
Tunus: 79, 90, 279, 283, 354, 356, 392, 416, 522.

— U —

Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî: 73, 78.
Ubeyde b. Humeyd: 180.
Ubeydullah: 235, 345, 346, 347, 348, 349, 360, 363.
Ubeydullah b. Abbar: 155.
Ubeydullah b. Abdullah el-Balensî: 170, 177, 192, 218.
Ubeydullah b. Abdurrahman: 465.
Ubeydullah b. Abdülaziz: 260.
Ubeydullah b. Ali el-Kilâbbî: 105, 113, 114.
Ubeydullah b. Eban b. Muâviye b. Hişam: 135, 136.
Ubeydullah b. Habbab: 74.
Ubeydullah b. Haccab: 79, 81, 83.
Ubeydullah b. Karlman: 230.
Ubeydullah b. Kasım: 383.
Ubeydullah b. Muhammed b. Ebi Abdullah: 278, 305.
Ubeydullah b. eş-Şaliya: 311.
Ubeydullah b. Umeyye: 299.
Ubeydullah b. Yahya: 305.
Ucles: 310.
Ukaşe b. Eyub: 89, 90.
Ukbe b. Haccac: 79, 81, 83, 90.
Ukbe b. Kudame et-Tucibi: 79.
Ukbe b. Nafi: 22, 23, 113.
Ukkâşe es-Sufri el-Harici: 89.
Umeyye b. Abdulgafar b. Ebi Abde: 288, 289.
Umeyye b. Abdurrahman ed-Dahil: 174, 178.
Umeyye b. Abdülmelik: 89.
Umeyye b. İsa b. Şehid: 246.
Umeyye b. Yezid: 118.
Urraca: 320, 327, 334, 336, 337, 338.
Uzra b. Abdullah el-Fihri: 73.

— Ü —

Ümeyye: 382, 363, 364.
Ümeyye b. Abdurrahman: 201.
Ümeyye b. Katan el-Fihri: 129, 130.
Ümeyye b. Muaviye b. Hişam: 20, 213.
Ümeyye Camii: 61, 89.
Ümeyyeoğulları: 120, 122, 154, 417, 507.
Ürdün: 95, 98, 113, 114.

— V —

Vadi'l-Ahmer: 127.
Vadi-i Bekka: 38, 42, 45, 57, 58, 97.
Vadi'l-Hicara: 187.
Vadi-i Kays: 140.
Vadi'l-Kebîr (Guadalquivir): 68, 127, 129, 160, 177, 207, 263, 332, 542, 574.
Vadi'l-Kurâ: 19.
Vadi'l-Matahin: 349.
Vadi'l-Uyûn: 136.
Vail Kabilesi: 106.
Vak'atu'l-Beyzâ: 221.
Vak'atu'l-Hufra (Çukur Hadisesi): 179, 182.
Vak'atu'l-Medine: 295.
el-Vakıdî: 19, 41.
Vakkas b. Abdülaziz el-Kinanî: 94.
el-Vacar Kalesi: 564.
Valencia (Balensiya): 127, 161, 171, 317, 326, 327, 401, 450, 479, 480, 485, 488, 515, 516, 518, 523, 524.
Valentinois: 376.
Vascon: 325, 326, 327.
Vâsıt b. Mugîs: 129.
Vazıh: 435, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444.
Vecih el-Gassanî: 136.
Vehb b. Amir el-Ahderî: 108.
Vehbullah b. Hazm: 207.
Velid b. Abdurrahman: 242.
Velid b. Abbülmelik: 20, 24, 31, 40, 49, 50, 54, 57, 59, 60, 61, 67.
Velid b. Ganim: 242, 248.
Velid b. Hakem: 202.
Velid b. Hayzuran: 383.
Velid b. Muâviye: 144.
Velid b. Mugis: 385.
Velid b. Velid: 299.
Velid b. Yezid b. Abdülmelik: 94, 121, 218.
Vellade: 509, 513.
Venedik: 372, 534.
Verd Kabilesi: 299.
Verdun: 366, 378.
Victoria ve Albert Müzesi: 568, 572.
Viguria Kalesi: 325, 326.
St. Vincent Kilisesi: 542.
Vitiza: 29, 30, 37, 38, 468, 521.
Vizigot (-lar): 25, 26, 27, 28, 30, 43, 45, 51, 97, 179, 288, 318, 467, 468, 469, 470, 531, 562, 574.
Volga: 525.

— Y —

Yahsubî (-ler): 142.
Yahudî (-lik): 471, 480, 507, 528, 529, 534, 539, 540.
I. Yahya: 343.
II. Yahya: 343.
Yahya b. Abdullah b. Halef: 199.
Yahya el-Cezerî: 259.
Yahya b. el-Feth b. Mûsa: 327.
Yahya b. Habib: 211.
Yahya b. Hakem el-Gazzal: 198, 21, 212, 213, 231, 235, 237, 238, 239, 240, 320, 451, 453, 454, 455, 458, 459, 508.
Yahya b. Halid: 206.
Yahya b. Hureys el-Cüzamî: 98, 99, 100.
IV. Yahya b. İdris b. Ömer: 343, 348.
III. Yahya b. el-Kasım: 343.
Yahya b. Ma'mer el-İşbilî: 222.
Yahya b. Muhammed et-Tucibî

385, 387, 391, 392.
Yahya b. Seleme el-Kelbi: 73.
Yahya b. Sukala el-Kaysi: 293, 294.
Yahya b. Yahya el-Leysi: 171, 176, 179, 222, 373, 486.
Ya'la b. Muhammed: 356, 357.
Yemani Kabilesi: 155.
Yemen (-li, -ler): 88, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 111, 112, 113, 115, 129, 140, 142, 162, 199, 200, 387.
Yezid b. Abdülmelik: 70.
Yezid b. Mesruk b. el-Yahsubi: 19, 20.
Yezid b. Muâviye: 95.
Yezid b. Muhalleb: 62.
Yezid b. Yahya: 123.
Yunan (-lı, -lar): 40, 482, 524, 525, 529, 532, 534.
Yunanca: 337, 372, 473, 482.
Yunan Kültürü: 530.
Yunus b. Abdullah el-Kadi: 492.
Yunus el-Harrani: 472, 533.
Yunus b. Zenbat: 257.
Yunus el-Abbasi: 162.
Yunus b. Abdurrahman el-Fihri: 80, 89, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 137.
Yunus b. Amrûs: 183, 184.
Yunus b. Basil: 227.
Yunus b. Buht el-Farisi: 110, 112, 114, 115, 116, 118, 163, 235.
Yunus Ebu'l-Haccac: 479, 522

— Z —

Zab: 89, 343, 346, 410, 413.
Zâhire: 421, 428, 431, 432.
Zahiri: 515.
Zahiri Ekolü: 487, 489, 495, 496.
Zamora: 322, 338, 339, 412, 419.
Zavi: 435, 444, 448, 451, 452
Zavi b. Ziri: 436, 437.
ez-Zehra Sarayı: 509.
Zenata: 22, 343, 346, 349, 350, 351.
Zenata Kabilesi: 353.
Zeyd b. Kasıd es-Sekseki: 33.
Ziri: 424, 425, 426, 448.
Ziri b. Atiyye: 423.
Ziri b. Manad et-Talkati: 353, 354.
Ziryab (Ali b. Nafi, Ebu'l-Hasan): 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 372, 518.
Ziyad b. Abdurrahman: 170.
Ziyad b. Amr el-Lahmi: 86, 87.
Ziyad b. Eflah: 396, 407.
Ziyad b. en-Nâbiğa: 65.
III. Ziyadetullah: 344.
ez-Zubeydi: 508.
Zuheyr: 453, 485.

— Ahbaru Mecmua, *Madrid*, 1867.

AGUADO, Bleye

— Man. Hist. Esp.: Manual de Historia de Espana, *Madrid*, 1948.

ALTAMİRA

— Historia de Espana y de la Civilizacion Espanola, *Barcelona*, 1900.

AUZİAS

— L'Aquitaine Carolingienne, *Toulouse*, 1937.

BALLESTEROS, Antonio

— Hist. de Esp.: Historia de Espana y su İnfluencia en la Historia Universal, *Barcelona*, 1918-1920.

BECKWITH, John

— Caskest from Cordoba, *London*, 1960.

el-BEKRİ, Ebû Ubeyd

— Desc. l'Afr. Sept.: Description de l'Afrique Septentrionale, Neşr: M. G. de Slane, *Alger*, 1911.

CAGIGAS

— Los Mozarabes, *Madrid*, 1947-1949.

CODERA

— Est. Crit. Hist. Ar. Esp.: Estudios Criticos de Historia Arabe - Espanola, *Saragossa*, 1903 — *Madrid*, 1917.

CONDE, José Antonio,

— Historia de la Dominacion de los Arabes en Espana, *Paris*, 1840.

CORBİN, Henry

— İslâm Felsefesi Tarihi, Terc. Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, *İstanbul*, 1986.

ed-DABBİ

— Buğyetu'l-Multemis, *Madrid*, 1884.

DİMAND, M. S.

— A Handbook of Muhammedan Decorative Art, *New York*, 1958.

DOZY, Reinhart Pieter Anme

— Histoire des Musulmans d'Espagne. Traduction Espagnole par Magdalena Fuentes, *Barcelona*, 1954.

— Rech.: Recherches sur l'Histoire et la Litterature des Arabes d'Espagne Pendant le Moyen Age, *Leiden*, 1881.
— Hist. Mus. Esp.: Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'a la Conquete de l'Andalousie par les Almoravides, *Leiden*, 1932.
— Suppl. Dict. Ar.: Supplement aux Dictionnaires Arabes, *Leiden-Paris*, 1927.

EBU ZEHRA, Muhammed
— İslâmda Fıkhî Mezhepler Tarihi, Terc. Abdülkadir Şener, *İstanbul*, 1978.

ELLİGHAM, Mark - FİSHER, John - KENYON, Graham
— *Spain*, 1985.

FAGNAN
— Extraits İnedits Relatifs au Maghreb, *Alger*, 1924.

FLOREZ
— Esp. Sagr.: Espana Sagrada, *Madrid*, 1747-1779.

GAUTİER
— Siècles Obscurs: l'İslamisation de l'Afrique du Nord: Les Siecles Obscurs du Maghreb, *Paris*, 1937.

GONZALEZ, Palencia
— Hist. de la Esp. Mus.: Historia de la Espana Musulmana, *Barcelona*, 1940.

GUSTAV le BON
— Hadaratu'l-Arab, *Kahire*, 1307 (1948).

el-HİMYERİ
— er-Ravdu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktar, *Kahire*, 1937.

HİTTİ, Philip K.
— Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Terc. Salih Tuğ, *İstanbul*, 1980.

HOAG, John D.
— Islamic Architecture, *New York*, 1977.
— Western Islamic Architecture, *New York*, 1963.

HOŞENİ
— Tarihu Kudat Kurtuba, Neşr: Ribeira, *Madrid*, 1914.

HUICI
— Cron. Lat. de la Recong.: Las Cronicas Latinas de la Reconquista, *Valencia*, 1913.

İBN ABD-İ RABBİH
— Kitabu'l-İkdu'l-Ferid, *Bulak*, 1293.

İBN ABDÜLHAKEM
— Fütuh-u Mısr ve'l-Mağrib, *Kahire*, 1921.

İBN BAŞKUVAL
— es-Sıla, *Madrid*, 1884.

İBN DAHİYYE
— el-Mutrib fi Eşari Ehli'l-Mağrib, *Kahire*, 1954.
İBN HAKAN
— Kalaidi'l-Ukyan, *Kahire*, 1284.
İBN HALDUN
— Kitabu'l-İber ve Divani'l-Mubteda ve'l-Haber, *Kahire*, 1284.
— Hist. des. Berb.: Histoire des Berberes, Extraite du Kitab al Ibar de Abd al Rahman, Neşr.: M. G. de Slane, *Alger*, 1847-1851.
İBN HALLİKÂN
— Vefayatu'l-Ayan, *Kahire*, 1948.
İBN HAZM
— Kitabu Cemhereti Ensabi'l-Arab, Neşr.: L. Provencal, *Kahire*, 1948.
— Kitabu Nakdu'l-Arûs fî Tarihi'l-Hulefa bi'l-Endülüs, *Gırnata*, 1911.
— Güvercin Gerdanlığı, Terc.: Mahmut Kanık, *İstanbul*, 1985.
— Dinin Kaynaklarına Bir Bakış, Terc.: İbrahim Ateş.
İBN İZARİ
— el-Beyanu'l-Muğrib, I, II, *Beyrut*, 1950.
İBN KUTEYBE
— el-İmame ve's-Siyase, *Mısır*, 1382/1923.
İBN KUTİYYE
— Tarihu İftitahi'l-Endülüs, *Beyrut*, 1377/1958.
İBN RÜŞD
— Faslu'l-Makal, Kitabu'l-Keşf, Terc.: Nevzat Ayasbeyoğlu, *Ankara*, 1955.
İBNU'L-ABBAR
— el-Hulletu's-Siyara, *Kahire*, 1963.
— et-Tekmiletu'l-Kitabu's-Sıla, 1886.
— İ'tabu'l-Kitab, *Dımaşk*, 1961.
— el-Mu'cem, *Madrid*, 1885.
İBNÜ'L-ESİR, Ali b. Muhammed
— el-Kâmil fi't-Tarih, *Kahire*, 1948.
İBNU'L-FARADİ
— Tarihu Ulemai'l-Endülüs, *Madrid*, 1890.
İBNÜ'L-HATİB
— A'malu'l-A'lam ev Tarih-i İspanya'l-İslamiye, Neşr.: L. Provencal, *Beyrut*, 1952.
İDRİSİ
— Descr.: Nuzhetu'l-Mustak, Description de l'Afrigue et de l'Espagne, Neşr.: Dozy, *Leiden*, 1886.

KALKAŞANDİ
— Kitabu's-Subhi'l-A'şa, *Kahire*, 1331-1338.
KIFTİ
— Ahbaru'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema, *Mısır*, 1326.
KUHNEL, Ernest
— Islamische Kleinkunst, *Braunschweig*, 1963.
el-MAKKARİ
— Nefhu't-Tib, *Kahire*, 1949.
— Azharu'r-Riyad: Kitabu Azhari'r-Riyad fi Ahbari'l-Kâdı İyad, *Kahire*, 1940-1943.
— Analectes: Analectes sur l'Histoire et la Litterature des Arabes d'Espagne Neşr.: Dozy, *Leiden*, 1855-1861.
el-MAKDİSİ, Şemsuddin
— Ahsenu't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekâlim, *Leiden*, 1906.
MARÇAİS, G.
— La Berberie et l'Orient: La Berberie Musulmane et l'Orient au Moyen Age, *Paris*, 1946.
— L'Architecture Musulmane d'Occident, *Paris*, 1954.
MENENDEZ, Pidal
— Hist. de Esp.: Historia de Espana, *Madrid*, 1940.
— Orig. del Esp.: Origenes del Espanol, *Madrid*, 1929.
— La Espana del Cid, *Madrid*, 1946.
— Hist. y Ep.: Historia y Epopeya, *Madrid*, 1934.
el-MERRAKUŞİ, Abdulvahid
— el-Mu'cib, *Kahire*, 1949.
el-MES'UDİ, Ali b. Hüseyin
— Murûcu'z-Zeheb, *Mısır*, 1377/1957.
MEZ, A.
— Ren. Isl.: Die Renaissance des Islams, *Heidelberg*, 1922.
en-NUVEYRİ
— Nihayetu'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb, *Gırnata*, 1917.
el-ÖMERİ
— Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'-Emsar, Neşr.: A. Zeki Paşa, *Kahire*, 1342/1924.
PALANCİOS, Asin Miguel
— Constribucion a la Toponimia Arabe de Espana, *Madrid-Gırnata*, 1944.
— Abenmasarra: Abenmasarra y su Escuela: Origenes de la Filosofia Hispano-Musulmana, *Madrid*, 1914.
— Abenhazam: Abenhazam de Cordoba y su Historia Critica de las İdeas Religiosas, *Madrid*, 1927.

PERES

— Poesie Andalouse: La Poesie Andalouse, en Arabe Classique, au XI. Siecle: Sus Aspects Generaux et sa Valeur Documentaire, *Paris*, 1937.

PEREZ de URBEL

— Hist. del Condado de Castilla: Historia del Condado de Castilla, *Madrid*, 1948.

PIJOHON, J.

— Arte Islamico, *Madrid*, 1949.

PRIETO, Vives

— Reyes de Taifas: Los Reyes des Taifas Estudio Historiconumismatico de los Musulmanes Espanoles en el Siglo V. de la Hegira (XI de J. C.), *Madrid*, 1926.

PROVENCAL, Levi

— Fragments Hist.: Fragments Historiques sur les Berberes au Moyen Age, *Rabat*, 1934.

— Peninsule İberique: La Peninsule İberique au Moyen Age d'Apres le Kitab al-Rawd al-Mi'tar d'İbn Abda al-Muncim al-Himyari, *Leiden*, 1938.

— Inscr. Ar. d'Esp.: Inscriptions Arabes d'Espagne, *Leiden-Paris*, 1931.

— Esp. Mus. X. Siecle: L'Espagne Musulmane au X. Siecle. Institutions et vie Sociale, *Paris*, 1932.

— Islam d'Occident: Islam d'Occident, Etudes d'Histoire Medievale, *Paris*, 1948.

— Civilisation: La Civilisation Arabe en Espagne: vue Generale, *Cairo*, 1938 — *Paris*, 1947.

RAMİREZ, Rafael de Arellano

— Historia de Cordoba des te su Fundacion hasta la Muerte de Isabel la Catolica, *Real*, 1915.

er-RAZİ

— er-Risaletu'ş-Şerifiyye.

RİBEİRA, Julian

— Disertaciones y Opusculos, *Madrid*, 1928.

RY, Carel J. Du

— Art of Islam, *New York*, 1970.

SAAVEDRA, E.

— Estudio Sobre la Invasion de los Arabes en Espana, *Madrid*, 1892.

SALADİN, H.

— Manuel d'Art Musulman, *Paris*, 1907.

SANCHEZ - ALBORNOZ
— Estampas: Estampas de la Vida en Leon Hace Milanos, *Madrid*, 1926.
SİMONET
— Hist. de los Mozar.: Historia de los Mozarabes de Espana, *Madrid*, 1897-1903.
SOLDEVILA
— Hist. de Catalunya: Historia de Catalunya, *Barselone*, 1935.
TÜRKER, Mübahat
— Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti, *Ankara*, 1956.
UNA CRONİCA ANONİMA DE
— Abd al-Rahman III al-Nasir, Neşr.: L. Provencal - E. G. Gomez, *Madrid-Gırnata*, 1950.
ÜLKEN, Hilmi Ziya
— İslâm Felsefesi, *İstanbul*, 1983.
YETKİN, Suut Kemal
— İslâm Mimarisi, *Ankara*, 1965.

SÜRELİ YAYINLAR

al-And: al-Andalus, Revista de las Escuelas de Estudios Arabes de Madrid y Granada, *Madrid-Grenade*.
Ann. Inst. Et. Or.: Annales de l'Institut d'Etudes Orientales de la Faculte des Lettres d'Alger, *Paris*.
An. Hist. Der. Esp.: Anuario de Historia del Derecho Espanol, *Madrid*.
B. R. A. H.: Boletin de la Real Academia de la Historia, *Madrid*.
Bull. Hist.: Bulletin Hispanique, *Bordeaux*.
Cuad. Hist. Esp.: Cuadernos de Historia de Espana, *Buenos Aires*.
Enc. Isl.: Encylopedie de l'Islam, ed. Française, IV. Volumes et I vol. de Supplement, *Leiden*, 1908-1938.
Hesp.: Hesperis, Publie par l'Institut des Hautes Etudes Marocaines, *Paris*.
R. A. B. M.: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, *Madrid*.
Rev. Afr.: Revue Africaine, *Alger*.
Rev. Hisp.: Revue Hispanique, *Paris*.

KRONOLOJİ

Milâdi / *Hicri*	
461 / 19	— Musa b. Nusayr'ın doğumu.
642 / 21	— Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethi.
643 / 22	— Amr b. el-Âs'ın Trablus'u fethi.
646 / 25	— Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in Mısır valiliğine tayin edilmesi.
657 / 36	— Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in Mısır valiliğinden azli.
708 / 89	— Musa ve Tarık'ın Tanca'yı fethi.
709 / 90	— Julianus'un Musa'nın bir birliğiyle el-Hadra adasına hücum etmesi.
710 / 91	— Tarif b. Mâlik'in, el-Ceziretü'l-Hadra'ya girerek bol miktarda ganimet elde etmesi.
711 / 92	— Vadi-i Bekka (Lekke) Savaşı ve Tarık'ın Rodrich ordusunu hezimete uğratması.
712 / 93	— Musa b. Nusayr'ın ordusuyla el-Ceziretü'l-Hadra'ya çıkması.
713 / 94	— Musa b. Nusayr'ın Mérida'yı fethi. — Musa b. Nusayr ile Theodomir arasında anlaşma yapılması. — Musa b. Nusayr'ın Frank topraklarına girmesi.
715 / 96	— Velid b. Abdülmelik'in ölümü.
716 / 97	— Abdülaziz b. Musa b. Nusayr'ın öldürülmesi. — Eyûb b. Habib el-Lahmi'nin valiliği.
719 / 100	— Ömer b. Abdülaziz'in, Semh b. Malik el-Havlani'yi Endülüs'e vali tayin etmesi.
719 / 101	— Semh b. Malik'in, Ömer b. Abdülaziz'in izniyle Kurtuba'daki köprü inşaatını başlatması.
721 / 102	— Semh b. Malik el-Havlani'nin Frank topraklarında şehit olması.
725 / 106	— Anbese b. Suheym'in Bourgogne bölgesinden geçerek Autin şehrini fethetmesi.
726	— Endülüs valisi Anbese b. Suheym'in vefatı ve

Milâdî / *Hicrî*	
	Uzra b. Abdullah el-Fihrî'nin valiliği.
107	— Yahya b. Seleme el-Kelbî'nin Endülüs'e vali tayin edilmesi.
728 / 110	— Huzeyfe b. Ahvas el-Kaysî'nin Endülüs'e vali tayin edilmesi.
	— Osman b. Ebî Nis'a'nın valiliği Huzeyfe'den devralması.
729 / 111	— Heysem b. Ubeyd el-Kilabî'nin Endülüs'e vali tayin edilmesi.
731 / 113	— Endülüs halkının, Muhammed b. Abdullah el-Escaî'yi vali seçmeleri.
	— Abdurrahman b. Abdullah el-Gafıkî'nin Muhammed'den valiliği devralması.
732 / 114	— Abdülmelik b. Katan el-Fihrî'nin valiliği.
	— Abdurrahman'ın, Akitanya dükü Eudes'i mağlup etmesi.
732-3 / 114-5	— Belatu'ş-Şüheda Savaşı ve Abdurrahman'ın şehit olması.
736 / 118	— Muâviye b. Hişam'ın (Ebû Abdurrahman) vefatı.
737 / 119	— Hanzala b. Safvan'ın Mısır'a vali tayin edilmesi.
739 / 121	— Endülüs valisi Ukbe'nin ölümü.
742 / 124	— Endülüs valisi Belc b. Bişr'in ölümü ve Sa'lebe b. Selâme el-Amilî'nin vali olması.
743 / 125	— Ebu'l-Hattar'ın Endülüs'e vali tayin edilmesi.
745 / 127	— Ebu'l-Hattar'ın kendisine karşı birleşenlere yenilmesi ve zincirlerle bağlanarak Kurtuba'ya götürülmesi.
	— Ebu'l-Hattar Husam b. Dırar'ın Endülüs'e vali tayin edilmesi ve Abdurrahman b. Habib'in Tunus'a kaçması.
747 / 129	— Sevabe b. Selâme el-Cuzzamî'nin Endülüs valiliği.
	— Hanzala'nın Afrika'yı terk etmesi ve Abdurrahman'ın hâkimiyeti.
750 / 132	— Mervan b. Muhammed'in öldürülerek Emevî hilâfetine son verilmesi.
	— Abbasî hilâfetinin kuruluşu.
755 / 137	— Saragossa'da Yusuf el-Fihrî'ye karşı ayaklanmanın başlatılması.
755 / 138	— Abdurrahman b. Muâviye ile Yusuf el-Fihrî'nin Kurtuba yakmlarında karşılaşmaları.
756	— Yusuf el-Fihrî'nin, Saragossa'daki Temîm b. Ma-

Miladi	*Hicri*	
		bid ile Amir b. Vehb isyanını bastırması.
		— Yusuf'un, Abdurrahman b. Muâviye'ye mağlup olması.
		— Endülüs Emevi Devleti'nin, Abdurrahman b. Muâviye tarafından kurulması.
		— Abdurrahman'ın emirliği ve kendisine biat edilmesi.
759	/ 142	— İslâm ordusunun Avrupa topraklarında ilerlemesi ve Narbona'nın fethi.
760	143	— Abdurrahman'ın ordusunun İşbiliyye'ye girmesi.
761	/ 144	— Hişam b. Urve el-Fihri'nin ayaklanması.
763	/ 146	— Alâ b. Mugis el-Yahsubi'nin Abdurrahman'a karşı ayaklanması.
764	/ 147	— Hişam b. Urve el-Fihri ayaklanmasının bastırılması.
767	/ 150	— Bedr'in, Elbe ve Alava bölgesinde zafer elde etmesi.
772	/ 155	— Emir Abdurrahman'ın Santaver üzerine yürümesi.
773	/ 156	— Bedr'in, mal ve mülkünün müsadere edilerek yetkilerinin elinden alınması.
776	/ 159	— Şakya üzerine ordu gönderilmesi.
778	/ 161	— Şarlman'ın, Pirene dağlarını aşarak Pamplona şehrine hücum etmesi.
779	/ 163	— Abdurrahman b. Habib el-Fihri'nin ayaklanması.
781	/ 165	— Abdurrahman'ın, Saragossa isyanını bastırmak üzere harekete geçmesi.
783	/ 167	— Emir Abdurrahman'ın, Saragossa'yı kuşatması.
785	/ 169	— Abdurrahman ile Ebu'l-Esved arasındaki savaş ve Ebu'l-Esved'in hezimeti.
786	/ 170	— Ebu'l-Esved'in ölümü.
		— Hişam b. Abdurrahman'a biat edilmesi.
791	175	— Hişam'ın, Ebû Osman komutasındaki bir orduyu Alava bölgesine göndermesi.
795	/ 179	— Hişam'ın, Abdülkerim b. Mugis komutasında bir orduyu Galicia (Cillikiye) üzerine göndermesi.
796	/ 180	— Hakem'in, kuzeydeki küçük İspanyol devletlerine karşı ilk seferi.
		— Hişam'ın ölümü.
		— I. Hakem b. Hişam'a biat edilmesi.
797	/ 181	— Behlûl b. Merzûk (Ebu'l-Haccac) liderliğindeki

Milâdî	/ *Hicrî*	
		Saragossa isyanı.
		— Abdullah b. Abdurrahman'ın, oğulları aracılığı ile Şarlman'dan yardım istemesi.
798	/ 182	— Frankların Endülüs'e saldırmaları.
		— Hişam'ın ölümü üzerine Süleyman'ın Endülüs'e geçerek isyan başlatması.
799	/ 183	— Süleyman'ın, Ecija'da Hakem'in ordusuna mağlup olması.
800	/ 184	— Ebu'l-Haccac'ın Huesca'yı işgali.
		— Frankların, Laride ve Huesca'ya saldırıları.
		— Saragossa'nın Behlûl'dan geri alınması.
		— Ebû Eyyub Süleyman b. Abdurrahman'ın Jean ve Elvira'yı işgal etmesi.
		— Asbağ b. Valsus tarafından yakalanan Süleyman'ın Kurtuba'da öldürülmesi.
801	/ 185	— Frankların Barselona'ya girmesi.
802	/ 186	— Yusuf b. Amrûs'un, Behlûl b. Merzuk'u Saragossa'da öldürmesi.
803	/ 187	— Abdülmelik b. Mugîs'in Elbe ve Alava bölgelerine sefer düzenlemesi.
805	/ 189	— Birinci er-Rabad isyanı.
806	/ 190	— Hakem'in Asbağ b. Vansus tarafından işgal edilen Maride'yi kuşatması.
807	/ 191	— Beja halkının Hakem'e karşı isyanı.
808	/ 192	— Hişam b. Hakem komutasındaki bir ordunun Galicia ve Portekiz'e girmesi.
809	/ 193	— Mevcut anlaşmaya rağmen Şarlman'ın Tortosa'ya başarısız işgal teşebbüsü.
810	/ 194	— Hakem'in, müslüman esirleri kurtarmak amacıyla Vadi'l-Hicara (Guadalajara)'ya sefer düzenlemesi.
		— Maridelilerin yeniden isyan etmeleri.
813	/ 197	— Maride'nin Hakem tarafından alınması.
815	/ 199	— Endülüs'te kıtlık ve zor günler
		— Ubeydullah b. Abdullah el-Balensî komutasındaki ordunun kıtlığa rağmen Franklara karşı zafer kazanması.
	200	— Hacib b. Mugîs komutasındaki ordunun Cillikiye üzerine seferi.
818	/ 202	— İkinci er-Rabad isyanı.
822	/ 206	— Hakem'in vefatı.

Miladî / Hicrî

— II. Abdurrahman'a biat edilmesi.

823 / 207 — Kayslılarla Yemenliler arasında savaşın başlaması.

208 — Abdullah el-Balensi'nin vefatı.

— II. Abdurrahman'ın emriyle kuzeye ilk seferin düzenlenmesi.

825 209 — Umeyye b. Muâviye b. Hişam komutasındaki ordunun, Yemenlilerle Kayslılar arasındaki çatışmalara müdahale etmek üzere Tudmir'e hareket etmesi.

210 — Ferec b. Meserret'in kuzeye başarılı seferi.

826 / 211 — Takaronna isyanı ve İbn Ganim'in bu isyanı bastırması.

— Takaronna'da Turil adlı Berberî'nin isyanı.

212 — Ubeydullah b. Abdullah el-Balensi'nin Barselona seferi.

— Ebû Hafs Ömer el-Ballût komutasındaki Endülüslülerin Girit'i fethi.

828 / 213 — Mahmud b. Abdülcebbar ile Süleyman b. Martin'in birleşerek Maride'yi işgal etmeleri.

829 — Yemenlilerle Kayslılar arasındaki savaşın Abdurrahman tarafından sona erdirilmesi.

214 — Abdurrahman'ın yanında rehineler olduğu halde Maride'ye hareket etmesi.

830 — Haşimu'd-Darrab'ın Tuleytula'da isyan etmesi.

832 / 217 — Abdurrahman'ın Maride'yi kuşatması.

833 / 218 — II. Abdurrahman'ın Maride'yi ikinci kez kuşatması ve zaptetmesi.

835 / 220 — Abdurrahman'ın ordusu karşısında tutunamayan Mahmud b. Abdülcebbar'ın, kız kardeşi Cemile ile Galicia'ya kaçması.

837 / 222 — Tuleytula'da halkın ikiye ayrılması ve isyanın sona ermesi.

— Tuleytula'nın Kurtuba hükümetine itaatı.

840 / 225 — II. Abdurrahman'ın Asturias seferi.

— Galicia kralının Mahmut ve adamlarını öldürtmesi.

841 / 226 — Franklar üzerine sefer yapılması.

— Musa b. Musa'nın Abdurrahman'a başkaldırması.

843 / 228 — II. Abdurrahman'ın, Musa b. Musa üzerine oğlu Muhammed'i göndererek onu barışa mecbur et-

Miladi / *Hicrî*	
	mesi.
844 / 229	— II. Abdurrahman'ın, Garcia ile ittifak eden Musa üzerine yürümesi.
	— Normandiyalıların Endülüs sahillerine ilk saldırıları.
	— Normandiyalıların Lizbon sahillerine ilk saldırıları.
230	— Normandiyalıların Kaptel adlı nehir adasına ulaşmaları.
	— Tablada yakınlarında Normand korsanlarına büyük kayıplar verdirilmesi.
846 / 231	— İslâm ordusunun Leon şehrine ilerlemesi.
848 / 234	— Mayorka'nın fethi.
850 / 235	— İslâm ordusunun Elbe ve Alava bölgelerine yürümesi.
236	— Habib el-Baransî'nin el-Cezîretü'l-Hadra'da isyan etmesi.
852 / 237	— II. Abdurrahman'ın son seferi Vak'atu'l-Beyza.
	— Doğu Endülüs'te peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan birinin isyanı ve II. Abdurrahman'ın Yahya b. Halid'i onun üzerine göndermesi.
852 / 238	— II. Abdurrahman'ın ölümü.
	— Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem'e biat edilmesi.
853 / 239	— Tuleytula isyanı.
854 / 240	— Tuleytula isyancılarına yardım eden I. Ordono'nun yenilgiye uğratılması.
858 / 244	— Emir Muhammed'in, Tuleytula'ya sefer düzenlemesi.
859 / 245	— Tuleytulalıların, Emir Muhammed'den eman istemeleri.
	— Normandiyalılar'ın Endülüs'e yeniden saldırmaları.
860 / 246	— İslâm ordusunun, Navarra krallığının başkenti Pamplona'ya sefer düzenlemesi ve fetihler.
865 / 251	— Munzir'in Galicia seferi ve Ebro'da düşmanı hezimete uğratması.
867 / 253	— Gailicia'nın tamamen kontrol altına alınması.
870 / 256	— Amr b. Amrûs'un, Huesca'da ayaklanması.
872 / 258	— Benî Lebb'in Saragossa'da isyanı.
	— Pamplona'ya yeniden sefer düzenlenmesi.

Milâdî / *Hicrî*	
874 / 260	— Emir Muhammed'in, oğlu Munzir'i Saragossa üzerine göndermesi.
875 / 261	— Esed b. Haris'in Ronda'da ayaklanması.
876 / 262	— Munzir'in Saragossa'yı yeniden kuşatması.
879 / 265	— Yahya el-Cezeri'nin Ceziretü'l-Hadra'da ayaklanması.
881 / 267	— Ömer b. Hafsun'un isyan ederek Bobastro dağına çekilmesi.
	— Alava'ya yeniden sefer düzenlenmesi.
274	— Munzir b. Muhammed'in emirliği.
887	— Emir Munzir'in, Ömer b. Hafsun üzerine seferi.
888 / 275	— Emir Munzir'in, Ömer b. Hafsun üzerine ikinci seferi.
	— Emir Munzir'in ölümü.
	— Abdullah b. Muhammed'in emirliği.
889 / 276	— Emir Muhammed'in, Ömer b. Hafsun üzerine yürümesi.
891 / 278	— Emir Abdullah'ın, Ömer b. Hafsun'u yeniden kuşatması.
289	— Muhammed et-Tavil'in Pamplona bölgesine yürümesi.
912	— Emir Abdullah'ın ölümü.
913	— Hacib Bedr'in İşbiliyye'yi teslim alması.
914	— Serranias ve Malaga bölgelerinin ele geçirilmesi ve İbn Hafsun'un Bobastro'da sıkıştırılması.
917 / 305	— Carmona'nın Hacib Bedr tarafından alınması.
919 / 307	— III. Abdurrahman'ın Belda (Antguerra) üzerine yürümesi.
	— Endülüs'teki bütün fesat odaklarının kurutulması.
311	— III. Abdurrahman'ın Malaga, Jeta ve Almunecar bölgelerindeki isyanları bastırarak sükûneti sağlaması.
315	— Bobastro'nun alınması.
317	— Badajoz ve Tuleytula'nın geri alınması.
931	— III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika politikası ve Fatımilerin fonksiyonu.
327	— Simancas Felâketi ve III. Abdurrahman'ın en büyük başarısızlığı.
340	— III. Abdurrahman'ın Leon topraklarına başarılı akınlar düzenlemesi.

Milâdî	/ *Hicrî*	
	344	— Castilla'da III. Ordono'nun yeniden barışa zorlanması.
	350	— Abdurrahman en-Nâsır'ın ölümü.
		— Hakem b. Abdurrahman'ın hilâfeti.
962		— Leon ve Pamplona krallıklarının, III. Abdurrahman'ın ölümü üzerine yeniden anlaşmaları bozmaları ve Hakem'in bunları sindirmesi.
966		— Zor durumda kalan hristiyanların anlaşma isteğinde bulunmaları.
		— Hakem'in ölümü.
		— II. Hişam b. Hakem'in tahta çıkarılması.
		— II. Hişam'ın otorite zayıflığı ve İbn Ebî Amir'in devlet işlerini yürütmesi.
1002		— İbn Ebî Amir'in ölümü.
1006		— Abdülmelik el-Muzaffer'in kısa süren iktidarı.
1008		— Abdülmelik el-Muzaffer'in ölümü.
		— Abdurrahman b. İbn Ebî Amir'in iktidara getirilişi.
1009		— Bitmeyen isyanlar ve Muhammed el-Mehdî.
		— II. Hişam'ın tekrar iktidara getirilmesi.
		— Süleyman el-Müstain'e azınlıkta kalan biat.
1010		— Hişam'ın tekrar tahta çıkarılması.
1036		— III. Hişam'ın tahttan indirilişi ve hilâfetin çöküşü.

DÖRDÜNCÜ CİLDİN SONU